

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Pusztai Ferenc: Benkő Loránd nyolcvanéves

Balázs Géza: Grétsy László 70 éves

Bañczewski Janusz: Az információ befogadásának módjairól, a vevőre gyakorolt hatásáról, valamint az információs berendezés memóriájának az állapotáról szóló metainformációs igék

Szili Katalin: A kérdés pragmatikája a magyar nyelvben

B. Fejes Katalin: Egy mondat helye a vers koreferenciális szerveződésében

Gáspári László: Retorikai – stilisztikai konstrukcionális egységek grammatikai szerveződése

Rácz János: Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában I.

Mátai Mária: A névutók és a névutómelléknevek története

Elekfi László: Szókincsünk nyelvtani alakrendszerének munkálatai a Magyar ragozási szótár megjelenése óta

Pete István: Hangtan vagy hangalaktan?

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
IIELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Pusztai Ferenc</i> : Benkő Loránd nyolcvanéves	1
<i>Balázs Géza</i> : Grétsy László 70 éves	5
<i>Bañcerowski Janusz</i> : Az információ befogadásának módjairól, a vevőre gyakorolt hatásáról, valamint az információs berendezés memóriájának az állapotáról szóló metainformációs igék	8
<i>Szili Katalin</i> : A kérés pragmatikája a magyar nyelvben	12

Nyelv és stílus

<i>B. Fejes Katalin</i> : Egy mondat helye a vers koreferenciális szerveződésében	31
<i>Gáspári László</i> : Retorikai – stilisztikai konstrukcionális egységek grammatikai szerveződése	40

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában I.	48
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Mátai Mária</i> : A névutók és a névutómelléknevek története	72
<i>Elekfi László</i> : Szókinszünk nyelvtani alakrendszerének munkálatai a Magyar ragozási szótár megjelenése óta	88
<i>Pete István</i> : Hangtan vagy hangalaktan?	97

Kisebb közlemények

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Pótlólagos megjegyzések a Halotti beszéd és könyörgés értelmezésében	101
<i>Lengyel Zsolt</i> : A recenzálásról (Válasz Kassai Ilona recenziójára)	103

MAGYAR NYELVŐR

126. ÉVF.

*

2002. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Benkő Loránd nyolcvanéves

A mai nyolcvan esztendősök köszöntését óhatatlanul sóhajtás kíséri. Micsoda nyolcvan éve volt ez országnak–világnak, milyen nyolc évtizede tudománynak–nyelvtudománynak! Ez senki számára nem kérdés; mindenki tudja a választ, mert többé-kevésbé ismeri azoknak az akadályoknak, próbatételeknek, fordulatoknak, régóta feltornyosult vagy ekkoriban támadt feladatoknak a seregét, amelyekkel a világnak, a tudománynak, így Magyarországnak és a magyar nyelvtudománynak is meg kellett birkóznia ebben a majdnem századnyi időben. Ebből bő fél évszázadot Benkő Loránd az első sorban, pontosabban szólva, számos szakterület első sorában küzdött végig. Szathmári István már a hatvanéves Benkő Lorándot köszöntve olyan áttekintő leírást

adott Benkő addigi pályájáról, amely világossá tette, hogy a hihetetlen tematikai gazdagság nem kapkodó „tűzoltó munka” következménye (Benkő Loránd köszöntése. In: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Budapest, 1981. 5–14). A földrajzinév-kutatás a személynév-kutatással kapcsolódott össze; a nyelvjárási munkálatokból (amelybe a nyelvjárástörténet és a Nyelvatlaszt megteremtő terepjáró nyelvjárásgyűjtés egyaránt beletartozott) egyre nagyobb számban hang- és szótörténeti, illetőleg grammatikai tárgyú írások bontakoztak ki. Hozzájuk a magyar egységesülő nyelvváltozat, az „irodalmi nyelv” történetével foglalkozó nagy lélegzetű mű (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960.) és több előadás (főként a pécsi nyelvművelő konferencián tartott „Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól” című [In: Anyanyelvi műveltségünk. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1960. 221–38]) nem csupán keretet adott, hanem valójában összeillesztette, egybeszerkesztette őket. Visszapillantva előtanulmánynak, az egységesült nyelvváltozat formálódásának vizsgálatára írá-

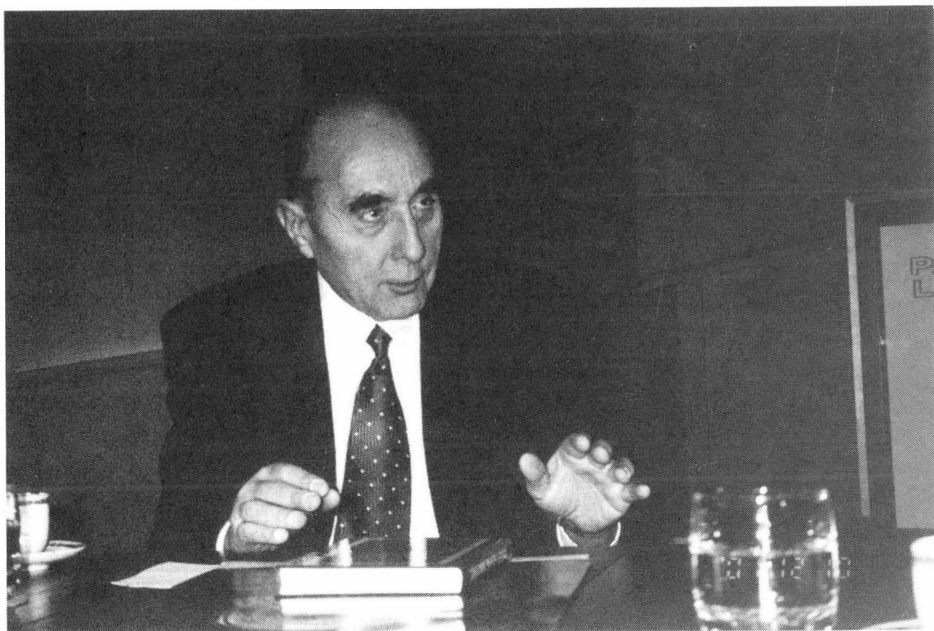
terminusoknak megfelelni látszó á l t ő legalább ekkora, ha nem nagyobb bajokban szenvedne. Aki tud jobbat a szóban levő töfoglalomra, ám alkosson ilyet, szívesen elfogadom” [A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984. 23].

Hatott és hat természetesen az egyéniség, ahogy szójárásként mondjuk, hatott és hat „Benkő” vagy mondjuk inkább így: hatott és hat a „benkőség”. (Erről a szokatlan szóról – nem a kisbetűs írásmód miatt csupán – el kell háritanom a bárdolatlanság árnyékát. Alkalmazásának egyedi, személyes oka van. Gimnazista koromban egyik társunk úgy magasodott fölénk eszével, magatartásával, hogy a kollégiumban nem keresztnevéen vagy a lehetséges becenevek valamelyikén szólítottuk, hanem így: „jenőség”). Ha Benkő Loránd tudományos teljesítményéből nem is tudunk megkülönböztetően az élre állítani egyetlen alkotást, személyiségének van egy olyan vonása, amelyet a legtöbben és bizonyosan kiemelünk. Ez a karakterjegy a munkabírása és a munkaerkölcsé. Ez a kettő nem feltétlenül társul mindig és mindenkiben. Sokat sokan tudnak dolgozni, de munkaerkölcsé igazából csak annak van, aki nem csupán szeret és tud dolgozni, hanem azt is tudja, mit szeret. Az erőfeszítéseket, a fáradozást ez teszi értelmessé, a célratörést értelmezhetővé, az eredményt igazán értékessé, s nem utolsósorban vonzóvá. Megint személyes emlék idéződik fel bennem. Matematikatanár apám korán figyelmeztetett arra, hogy van az életnek néhány matematikai szabálya. „Ezek közül a két legfontosabb a sorrend és az arány. Minden nap, minden munkában tekintettel kell rájuk lenned! Általában többé-kevésbé meg fogod sérteni őket, de elfelejtened sohasem szabad!” – mondta. Benkő tanár úr ahhoz a néhány (mert sokkal én nem találkoztam) emberhez tartozik, akinél bámulatosan teljesül mind a sorrendi, mind az aránybeli kíváncsi, az éppen helyes sorrend, az éppen szükséges mérték megállapításának érzéke és követésének képessége. Tanári vagy szakmai közéletben élők számtalanszor tapasztalhatták azt is, hogy észrevehetetlenül gyorsan tud témát, érdeklődést váltani, más természetű munkába fogni. Szerencsére ez a tulajdonsága sem maradt sohasem titok, mert a tanárnak nincsenek eltitkolható személyiségjegyei, munkaeszköze valamennyi.

Tisztelt Tanár Úr! Tudom, hogy nem csak a magam nevében mondom: Isten éltesse!

Pusztai Ferenc

Grétsy László 70 éves

Az átlag tévénező – ha van ilyen – csodálkozik: Grétsy László 70 éves. Hiszen mennyire fiatalos, derűs, mosolygós, mindig mindenre gyorsan reagál, erőteljesen és hatásosan gesztikulál, aki utcán is látja, tudja, hogy fürge, szinte szalad. Találkozhatunk vele a Belvárosban, de másutt is: egyik nap Szatmárban, másnap Vasban bukkan föl.

Nem véletlenül kezdtem a tévénező szemszögéből: Lőrincze Lajos volt az a nyelvész, akit a rádió, Grétsy Lászlót pedig a televízió emelte a legismertebb, legnépszerűbb magyar nyelvészek sorába. Így lettek ők a magyar nép „nyelvészei”, „tanár urai”, mindkettőjüket szavakba-szólásokba, sőt ünnepeltünket népszerű rock-számba is foglalták. Az egyik méltán legnépszerűbb, Vágó Istvánnal közös műsorát az Irigy Hónaljmirigy nevű együttes például így őrizte meg az utókornak: „...lemegyek a tóra, ott a Grétsy László, na álljunk meg egy szóra”.

Grétsy László – úgy érzem – kevésbé azonosul az együttes stílusával, de kibékül a jelenséggel. Tanúja voltam számtalanszor, hogy az utcán megszólították, sőt utána kiabáltak, sokszor eléggé kétes egzisztenciájúnak tűnő emberek. A „tanár úr”, mert mindenki így szólítja, soha nem menekült el, hanem mindenkihez volt egy-két jó szava. Az Álljunk egy szóra! műsor szerkesztői mesélik, hogy többször fölforrósodott a légkör egy-egy forgatáson (mondjuk az ezerszer „áldott” nyolcadik kerületben). Ilyenkor, ha előkerült Grétsy László, kikerekedtek az összeszűkülő szemek, mindenki derűssé, érdeklődővé vált. Magam is tanúja voltam annak, amikor fölbőszült boltos a műsorszám „letiltásával” fenyegetőzött („Ne szórakozzunk már az ő feliratával!”), azután a „tanár úr” néhány csendes, szelíd szava lefegyverezte (és ő még hálás is lehetett az ingyen reklámért).

Az információ befogadásának módjairól, a vevőre gyakorolt hatásáról, valamint az információs berendezés memóriájának az állapotáról szóló metainformációs igék

Jelen cikkemben olyan kérdéseket tárgyalok, amelyek szerves részét alkotják „*A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*” (ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest, 2000.) című könyvemben szereplő, metainformációkról szóló fejezetnek.

Ahhoz, hogy a vevő információhoz jusson, bizonyos beállítódásra van szüksége, amely főként a befogadandó információ fajtájától és a csatornában fellépő zajnak a nagyságától függ. A vevő kommunikációs tevékenysége nem akkor kezdődik, amikor az információ közvetlenül a receptoraihoz jut, hanem sokkal korábban. A vevőnek be kell állítania magát az információ befogadására, és ki kell választania azt a csatornát, amelyen az információ hozzá fog áramlani. Ezt a beállítódást a csatorna fajtájára nézve olyan igék tükrözik, amelyeknek a szemantikai struktúráját a következő módon írhatjuk le:

**IGE = AZ INFORMÁCIÓ BEFOGADÁSÁRA IRÁNYULÓ TÖREKVÉS (BEÁLLÍTÓDÁS) + AZ
ÉRZÉKSZERVEK IGÉNYBEVÉTELE + METAINFORMÁCIÓS TÖBBLET.**

A rezultatív igék vonatkozásában a képlet az alábbi formát ölti:

**IGE = BEFOGADNI AZ INFORMÁCIÓT + AZ ÉRZÉKSZERVEK IGÉNYBEVÉTELE +
METAINFORMÁCIÓS TÖBBLET.**

Nézzük meg a nyelvi példákat:

(1) A vizuális információ esetében a következő igékről van szó: *lát, néz, átnéz, kinéz, nézeget, szétnéz, benéz, körülnez, ránéz, alánéz, felnéz, les, kiles, bámul, báméskodik, kukkol, bekukucskál, kukucskál, tekint, betekint, kitekint, feltekint, kémlel, kémlelődik, leskelődik, kikémlel, stírol, szemlél, szemlélődik* stb., valamint az olyan kifejezésekről, mint például: *szemügyre vesz, kimereszti a szemét, feszülten néz, felemeli a tekintetét, szemével megkeres, kinézi a szemét, pásztáz* stb. A rezultatív igék viszont a következők: *meglát, megnéz, átlát, megles, megtekint, keresztüллát, megszemlél* stb. A nyelvi grafikus kód segítségével rögzített információ szelektív befogadását az olyan igék jelzik, mint például: *lapoz, átlapoz, fellapoz, lapozgat, fellapozgat, forgat* (vminek a lapjait) stb.

(2) Az audiális információnál olyan igékről és kifejezésekről van szó, mint például: *hall, hallgat, hallgatózik, fülel, végig hallgat, hegyezi a fülét, figyelmesen hallgat* stb. A rezultatív igékhez sorolhatjuk például a *meghallgat, lehallgat, kihallgat, kifülel* stb. igéket.

(3) Az olfaktív (szaglás) információ vonatkozásában az olyan igéket említhetjük meg, mint például: *szagol, szimatol, szaglászik, szagot vesz* (az utolsó általában állatokra vonatkozik). A rezultatív igék: *megszagol, megszimatol* stb.

(4) A gusztatív (ízlelés) információ befogadására irányuló törekvést olyan igék tükrözik, mint például: *ízlel, kóstol, kóstolgat*. A rezultatív igék: *megízlel, megkóstol*.

(5) A taktilis (tapintás) információ esetében olyan igékről beszélhetünk, mint például: *tapint, tapogat, tapogatózik, érint, hozzányúl*. A rezultatív igék a következők: *megtapint, megtapogat, megérint*.

(6) A konkrét információs csatorna megjelölését nem tartalmazó igék sorát az alábbi igék adják: *keres, keresgél, keresget, kutat, nyomoz, kotorász, motoszkál, böngész, kémkedik, fürkész, figyel, vizslat, vizsgál* stb. A rezultatív tartalomra utaló igék: *megkeres, felkutat, átkutat, talál, megtalál, megfigyel, kifürkész* stb.

A fentiekből láthatjuk, hogy a vizuális receptorra utaló igék csoportja különösen gazdag. Ez a megállapítás más nyelvekre is érvényes, és valószínűleg azzal kapcsolatos, hogy a legtöbb információt az ember a vizuális csatorna segítségével szerzi meg. Nézzük meg közelebbről annak a metainformációs többletnek a tartalmát, amely a vizuális és az audiolis csatornával, valamint az információbefogadás fajtájával függ össze:

NÉZ = igyekszik befogadni az információt + látás segítségével + információtöbblet = 0;

MEGNÉZ, MEGSZEMLÉL, MEGTEKINT = **NÉZ** + arra törekszik, hogy az információ lehetőleg teljes legyen;

LES, LESKELŐDIK, LESELKEDIK = **NÉZ** + az információt más vevőnek szánták + arra kell törekedni, hogy az adó ne vegye észre, hogy az információt más vevő veszi fel, nem az, akinek eredetileg szánták;

KÖRÜLNÉZ, KÖRÜLTEKINT = **NÉZ** + az információ több oldalról érkezik (az információforrás nincs megjelölve);

ÁTNÉZ = **NÉZ** + az információ szelektív befogadása;

ÁTLÁT = lát (=vizuálisan, szemével érzékel) + információt szerezni a vmin túl levő forrásból, illetve teljes információhoz jutni;

NÉZEGET = **NÉZ** + folyamatosan, hosszabb ideig vagy többször információt akar nyerni az adott információforrásból;

BÁMUL = **NÉZ** + a vevő jellegzetes állapota + ráérősen, csodálkozva, meglepődve viszonyulni az információforráshoz;

KÉMLEL = **NÉZ** + fürkészve, figyelmesen igyekezni információhoz jutni.

Hasonló metainformációs többlettel rendelkeznek azok az igék is, amelyek arról tájékoztatnak, hogyan állítja be magát a vevő az audiolis információ befogadásakor. Ebből a szempontból kiindulva elemezzünk még néhány nyelvi példát:

HALL = befogadni az információt + hallás segítségével + információs többlet = 0;

HALLGATÓDZIK, HALLGATÓZIK = **HALL** + az információ nem ahhoz a vevőhöz továbbítódik, akinek szánták + arra kell törekedni, hogy az adó ne vegye észre, hogy az általa továbbított információhoz olyan vevő is hozzájut, akinek azt nem szánták;

SUMMARY

*Bańcerowski, Janusz***Metainformational verbs describing the patterns of receiving information, the effects it makes on the receiver, and the state of the memory of the information receiving device**

For a receiver to take in information (s)he needs a certain disposition that is mainly dependent on the kind of information to be received and the amount of noise occurring in the channel of transmission. The communicative activity of the receiver does not start when information is directly transmitted to his/her receptors: it starts a lot earlier. The receiver has to get disposed to receiving information and has to select the channel through which information will flow to him/her. Such disposition, with respect to the kind of channel, is reflected by verbs whose semantic structure can be described as follows:

VERB = EFFORT (DISPOSITION) TO RECEIVE INFORMATION + EMPLOYMENT OF THE SENSES +
METAINFORMATIONAL SURPLUS

The content of the metainformational surplus can be demonstrated mainly by an analysis of Hungarian verbs referring to the visual and auditory channels.

Linguistic utterances serve a number of functions in the process of communication. They do not only transmit the fundamental information but they also make various effects on the receiver so that (s)he changes his/her state according to the intentions of the sender. In order to do that, they employ various metainformational verbs. In the present paper, five types of such Hungarian verbs are analysed.

A kérés pragmatikája a magyar nyelvben***1. A kérés a beszédaktusok rendszerében**

A kérés beszédaktusának meghatározásához, a leírásához szükséges metódusok, az alkalmazott terminológia pontosabb megértéséhez szükségesnek tartom, hogy előljáróban vázoljam annak a rendszernek a főbb jellemzőit, amelynek részét képezi. A kérés beszédaktus. A beszédaktusok fogalmának bevezetése, első rendszerszerű bemutatásuk, mint ismeretes, J. L. Austin nevéhez köthető. Elméletté kristályosodó előadás-sorozatának alaptézise, nevezetesen az a gondolat, hogy nyelvi megnyilatkozásaink önmaguk is cselekvések – „a mondat kimondása (...) maga a csinálás” (Austin 1990: 33) tulajdonképpen azt sugallja, hogy beszédaktus minden cselekedet, amit a beszéd segítségével, azon keresztül hajtunk végre. Ám ahogy arra Halliday is rámutat, ez az értelmezés túl általános, semmitmondó lenne, hiszen a beszédet megszámlálhatatlan társadalmi céllal használhatjuk: beszélünk, amikor viccet mesélünk, ha információt szerzünk, kritizálunk valakit, ha hidat építünk, szerelmet vallunk, amikor bemutatkozunk vagy bemutatunk valakit stb. (Halliday 1973: 18, 28). Ezt a parttalanságot Hymes egy

* A cikk az OTKA (T29523) támogatásával készült.

hármás, egymásra épülő rendszer felállításával, a beszédhelyzet (speech situation), a beszédesemény (speech event) és a beszédaktus elkülönítésével igyekeznek bizonyos korlátok közé szorítani (Hymes 1972: 269–93). Gondolatmenete szerint egy társadalomban nagyszámú, a nyelv használatához köthető beszédhelyzet létezik, így az étkezések, a harcok, a vadászat, a társas összejövetel stb. Ezeket nyelvészeti jellegű kutatások tárgyává tenni azért nem lenne célravezető – érvel –, mert nincsenek állandó használati szabályaik. A beszédesemény elnevezést azokra a tevékenységekre vonatkoztatja, amelyekben a résztvevők már meghatározott elvárásokhoz, normákhoz igazodva alakítják interakciójukat. Ilyenek például a telefonbeszélgetések, a bemutatkozások, a vallási rítusok. A 60-as, 70-es években a beszédesemények elsődlegesen az antropológusok, etnográfusok, folklórkutatók, szociológusok figyelmének kerültek a középpontjába, gondoljunk csak az ebben az időszakban született alapmunkákra (Gumperz–Hymes 1972, Sanches–Blount 1975, Allen–Guy 1974).

A beszédaktus e hármás felosztás legkisebb egysége. Azt, hogy éppen mit csinál a beszélő egy adott mondat, mondat sor kimondásával, állít-e, tagad-e valamit, megnyilatkozásának illokúciós ereje dönti el. (Az illokúciós erő a megnyilatkozás cselekvési ereje, a lokúció használati módja.) A kérések illokúciós ereje a beszélőnek hallgatójával szembeni jövőbeli elvárásaival azonosítható, másképpen szólva a kérés a beszélőnek arra irányuló szándékát jeleníti meg, hogy hallgatója megtegyen valamit. A beszédaktusok színes, ellentmondásoktól sem mentes osztályozásaiban így érthető módon a direktívumok (utasítók) vagy a velük rokon elnevezésű beszédaktusok családjában foglal helyet. Austin például az úgynevezett végrehajtók közé sorolja őket (exercitives: *parancsol, könyörög, kér*) (Austin 1990: 145–55), Searle öt tagot számláló taxonómiájában az utasítóknak nevezett (directives) csoportban foglalnak helyet (Searle 1975), ahogy Bach és Harnish szerzőpáros Searle rendszerére építő felosztásában is (Bach–Harnish 1979: 42–51).

2. A beszédaktusok a kultúrák közötti kommunikációban

Arra a kérdésre, hogy a nehezen meghatározható, osztályozható beszédtevékenységek szabályai minden nyelvre és beszédközösségre igazak-e, az ezt vizsgáló irodalom ismeretében azt kell válaszolnunk, részben igen, részben nem. A Brown és Levinson szerzőpáros udvariasságelméletében foglaltak szerint a beszédaktusok, a bennük megjelenő udvariassági elemek nagyon sok univerzális elemet tartalmaznak (Brown–Levinson 1978: 56–310). A Leech által felállított hat udvariassági maxima alkalmazása az egyes nyelvek udvariassági stratégiáinak vizsgálatában ezzel szemben éppen a különbözőségeket emeli ki, mivel az eltérő kultúrák más-más elv teljesítésére helyeznek nagyobb hangsúlyt, és másokat hagynak figyelmen kívül (Leech 1983). Nálunk, magyaroknál például elvárt követelmény a dicséret erejének csökkentése, a szerénység elvének követése (Szili 2000: 261–84), az amerikaiaknak viszont hasonló helyzetben illik elfogadniuk, megköszönniük a kapott bókot. Az azonos viselkedési szabályokat kérdőjelezi meg Searle is, amikor arra figyelmeztet, hogy a konvencionálisan közvetett beszédaktusok nem feltethetők meg egymásnak maradéktalanul az egyes nyelvekben, mert „átfor-

c. A vonaton látta a főnökét is, akinek van telefonja. Keresse meg, s kérje el tőle!

5. Munkahelyén megbeszélést tartanak. A füstöt lassan már vágni lehetne, ami Önt nagyon zavarja.

a. A legkedvesebb kollégája az egyik cigarettáról a másakra gyújt. Kérje meg, hogy hagyja abba a dohányzást!

b. A füstöt az Ön mellett ülő ismeretlen okozza. Kérje meg, hogy hagyja abba a dohányzást!

c. Főnöke az, aki az értekezlet kezdete óta dohányzik. Kérje meg, hogy hagyja abba a dohányzást!

Az adatközlőket úgy próbáltuk kiválasztani, hogy a későbbiekben az egyéni különbségek – nők, férfiak, fiatalabb, idősebb korosztály közöttiek – vizsgálatát is lehetővé tegyék. Azért, hogy az ország különböző területén élők nyelvhasználatában megmutatkozó sajátos vonásokat is dokumentálni tudjuk, az adatlapokat Budapesten kívül vidéki városokba (Debrecen, Cegléd, Szeged, Székesfehérvár) is eljuttattuk. Jelen dolgozatom megállapításai 148 diáktól (14–20 éves korig), illetve 51 dolgozó felnőttől visszkapott kérdőív elemzésén alapulnak.

Feldolgozásuk közben elég hamar világossá vált, hogy a felnőttek és a diákok kérésformái között számottevő eltérések mutatkoznak, ezért a két csoport adatait külön kezeltem.

Vizsgálataimat projektünk általános célkitűzéseihez igazítva az alábbi egymásra épülő részfeladatok teljesítésére alapoztam: 1. a kérés során alkalmazott nyelvi viselkedésmódok leírása a szituációk társadalmi és belső kontextuális tényezőit figyelembe véve; 2. a nyert adatok összevetése a CCSARP-elemzések eredményeivel, azaz a kérés során megfigyelhető nyelvi viselkedésünk sajátosságainak megfogalmazása a kultúrák közötti kommunikációban. Jelen munkám terjedelme csupán azt teszi lehetővé, hogy az első munkafázisban követett eljárásokról, a főbb eredményekről beszámoljak. A CCSARP-féle adatokkal való összehasonlítás néhány érdekesebb következtetését természetesen ismertetem, a 2. célkitűzésben foglaltak azonban külön dolgozat tárgyát képeznék. A mellékelt táblázatok összegző adatokat tartalmaznak, így nem csupán megállapításaim bizonyítására szolgálnak, de reményeim szerint bepillantást engednek azokba a munkálatokba is, melyekről itt nem szólhatok.

4. A kérésstratégiák, az adatok feldolgozása

A feldolgozásban úgyszintén a nemzetközi projekt követésc látszott célszerűnek, hiszen mind a vizsgálatok tárgyát, mind a választandó szempontokat tekintve gazdag lehetőségeket, kimunkált módszereket, kész megoldásokat kínált fel. Így a létező mintákat követve elemeztem a kérések szerkezetét, vagyis azt, hogyan építették fel őket a beszélők. A *Ne haragudjon, de tudna adni egy tollat, az enyémet otthon felejtettem* tipikusnak tekinthető megnyilatkozássorban érezhetően nem minden tagmondat bír egyforma jelentőséggel, s tölt be azonos funkciót, tehát az alábbi kisebb egységekre osztható: 1. Megszólító avagy figyelemfelkeltő kifejezés (address term): *ne haragudjon*. 2. Fő cselekmény (head act), a tulajdonképeni kérés kifejezője: *tudna adni egy tollat?* 3. Kötoelemek (adjuncts) vagy más

terminológiával támogató lépések (az utolsó mondat), melyeknek szerepe az, hogy alátámasszák, indokolják a kérést. Persze az egyes struktúrák elválasztása nem volt mindig egyszerű, például a *Ki kellene a fürdőszobát takarítani. Nagyon piszkosan hagytad* mondatok közül az utolsó értelmezhető kötőelemként, de a fő cselekmény tagjaként is. A szerkezeti elemzések érinthetik a három egység sorrendjét, a fő cselekményhez fűződő viszonyukat, az első és utolsó hiányának okait. A legnagyobb figyelem érthető módon a fő cselekmény felé irányult, következésképp ez tekinthető a legfeldolgozottabbnak. Vizsgálták többek között a beszélő által használt operációs szempontokat, amelyek alapján a kérés lehet: hallgatóorientált (*Adnál egy tollat...*), beszélő-orientált (*Elkérhetném*), kettős orientációjú (*Elmehetnénk*) és személytelen (*Jó lenne...*). Megtörtént azoknak a szintaktikai, lexikai enyhítő, fokozó eszközöknek a leírása, melyekkel a beszélő csökkentheti kérésének kirovó, kényszerítő erejét avagy erősítheti azt. A szintaktikai enyhítők az egyes nyelvek sajátosságaitól függnék. A magyarban használatosokról elmondható, hogy harmonikusan simulnak más nyelvek hasonló eszközeihez, hiszen az általánosnak mondható lehetőségekkel mind élünk: kérdő mondatlall (*Adsz egy tollat?*), tagadó formával (*Nem tudna kiségetni?*), feltételes móddal (*Segítene?*), feltételes mellékmondatlall (*Jó lenne, ha kitakarítanál*) és ezek kombinációjával. A lexikai enyhítők közé az együttműködés elérését szolgáló udvariassági kifejezések tartoznak (*Ne dohányozzon, kérem/legyen szíves*), a kisébbitő/enyhítő szereppel bíró főként fok-, mérték- és módhatározók (*Odaadnál egy pillanatra?*, *Megfognád egy kicsit?*), továbbá a pontos megfogalmazást, a beszélő közvetlen „lerohanását” kerülő úgynevezett homályosítók: *Tudnál valahogyan segíteni?*

Magának a fő cselekménynek az osztályozására több elméleti és gyakorlati munkában találunk példát, többek között Searle idézett cikkében is (Searle 1997), de említhetném a CCSARP-klasszifikáció előzményének tekinthető S. Ervin-Tripp-féle hattagú direktívumfelosztást is (Ervin-Tripp 1997: 85–101). A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármás a kérési szándék legdirektebb megjelenítési módjától a legközvetettebbig haladva előbb nyolc, majd az akaratnyilvánítással kiegészítve kilenc stratégiát különít el (Blum-Kulka–House–Kasper 1989: 278–80). Ezeket nagyobb, közös jegyekkel bíró családba is besorolják, nevezetesen a közvetlenség skálán az első öt helyet elfoglalót az úgynevezett kivető (impositive), a 6., 7. típusokat a hagyományosan közvetett (conventionally indirect), a 8., 9.-et pedig a célzó (hints) nagycsaládba. Ismerkedjünk meg most közelebbről ezzel a kilences felosztással!

1. Származtatott mód (mood derivable): a legközvetlenebb stratégia. A kérés illokúciós erejét a megnyilatkozásban megjelenő grammatikai mód, mégpedig leginkább a felszólító mód határozza meg. Emellett annak funkcionális megfelelői, például a főnévi igenév, némely elliptikus mondat szerkezet is képviselhetik: *Jegyeket, bérleteket! Ne tessék dohányozni!*

2. Explicit performatívum (explicit performative): a beszélő szándéka explicit módon, az illokúciót megtestesítő igével jelenítődik meg. Kérésről lévén szó, esetünkben a *kér* a megfelelő performatív ige: *Kérlek, segíts; Kérem a tollat*. Meglepő módon ritkán élünk vele, előfordulása ritkán haladja meg a 10 százalékot.

3. Beágyazott performatívum (hedged performative): a kérés szándékát jelölő ige módosult formában jelenik meg benne, modális igével, egyéb – *kell*,

akar – segédigeszerű elemekkel: *El kell, hogy kérjem a tollad, Elkérhetem/elkérhetném?, El szeretném kérni/el akartam volna kérni.* A két domináns stratégia mellett a legtöbbször fordul elő, 20% fölött a felnőtteknél az 1.c, 4.b, 5.b, c és 6.b szituációkban lép, a diákoknál pedig az 1.b, 2.b, c, valamint az 5.b, c, helyzetekben.

4. Származtatott lokúció (locution derivable): az illokúciós szándék a lokúció jelentéséből bontható ki benne: *Engem is elvisz?, El tetszik vinni?* ('vigyen el'). Kis százalékban fogalmazták így meg a kérésüket az adatközlők.

5. Akaratnyilvánítás (want statement): ez a megnyilatkozásfajta a beszélő azon szándékát fejezi ki, hogy a proposícióban bennfoglalt esemény végbemenjen: *Fel szeretném váltani ezt a százast, Szeretnék telefonálni a mobiloddal.* Ugyancsak elvétele találkozhattam vele.

6. Javaslattevő forma (suggestory formula): *Mi lenne, ha kitakarítanánk?, Mi a véleményed egy kis pihenőről?* Diplomatis, úgynevezett hallgatóorientált alak, az igazán kényes 5., 6. helyzetekben jelentkezik, akkor is alacsony százalékban.

7. Előkészítő (preparatory) stratégia: a konvencionálissá rögzült alakzatok tartoznak ide, melyek valójában az elutasítástól való ódzkodásunk bizonyítékai. A kérő fél az angol szakirodalom szerint három konvencionális alakkal „készítheti elő hallgatóját”. Ellenőrizheti annak képességét, pontosabban azt, hogy el tudja-e végezni a kérésben foglaltakat: *El tudna vinni?, Fel tudná váltani?* Tesztelheti hajlandóságát: *Elvinne?, Nem vinne el?* A megvalósítás lehetősége iránti érdeklődést kifejező harmadik típus (*Lehetséges lenne, hogy...*) a magyar adatközlőknél háttérbe szorul az előző két eljárás mellett. Újabb alkategóriaként viszont fel kellett állítanom a Blum-Kulka–House–Kasper-féle rendszerből hiányzó engedélykérést, ami a lehetőségek felmérésénél nagyobb számban szerepelt. (Hasonlóan tett Majzer Mónika is szakdolgozatában: Majzer 1999: 45). (A továbbiakban konvencionális stratégiaként említem.)

8. Erős célzás/utalás (strong hint): az illokúciós erő ebben az esetben nem vezethető le közvetlenül a lokúcióból, ami azért tartalmazza a szándékolt aktus lényeges elemeit. Általában az előfeltételek meglétét puhatojuk így ki az előző stratégiától eltérően nem konvencionális módon: *Van apród?* (pénzfelváltás előtt), *Őn is az iskolába megy?* (autóba kéredzkedéskor). Számottevően a felnőtteknél az utolsó két szituációban jelenik meg.

9. Gyenge célzás (mild hint): a lokúció nem tartalmaz a végrehajtandó aktusról lényegi momentumokat. A hallgatótól jóval nagyobb munkát kíván a megfejtése, minthogy a megnyilatkozás kontextuális jelentésének mélyére kell hatolnia: *Jó sokan fürödhetek itt.* (→ 'Piszkos a fürdőszoba, takarítsd ki!') Nem véletlen tehát, hogy a legritkább stratégiátípus.

5. A kérés beszédaktusa a magyar nyelvben – a vizsgálat eredményei

Ahogy azt az alábbi 1. és 2. táblázatok adatai mutatják, a kilenc stratégiából, bár mindegyikre van példa, csak három, az 1., a 7. és a 3. játszik meghatározó szerepet a magyarok kéréstevékenységében, a 2. és 8. típusba tartozók néhány kivételtől eltekintve 10 % alatt maradnak, a többi (4., 5., 6., 9 stratégia) használata

is elenyésző. (Ez más nyelvekben is nagyjából így van. Kivételt csak a bennük ritkábban megjelenő 3. stratégia képez.) A legtöbb helyzetben mindkét adatközlő csoportnál az 1. és a 7. stratégia egymást kiegészítő, ellentétes mozgása jellemző: az egyik magas százaléka a másik háttérbe szorulását jelenti, s ez általánosságban fordítva is igaz. A 3. stratégia a mérleg szerepét játssza köztük, de néha meghatározó stratégiává is előléphet (a felnőtteknél az 1.c helyzetben, a diákoknál az 1.c-ben, 2.b–c-ben, 5. b–c-ben). Az 1. stratégiához tartozó formák 50% fölé főként az a, helyzetekben emelkednek: a felnőtteknél az 1. és 5. szituációkban, a diákoknál az utolsó kettőben (felnőttek: 1.a: 66,66%, 5.a: 50,98%; diákok: 5.a: 65,83%; 6.a: 61,2%). Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ez az arány magasabb a más nyelvekben tapasztaltaknál. Nézzük például a CCSARP-elemzésekkel teljesen megegyező 4. és 6. szituációkból vett direkt alakok százalékszámait! (Mivel a CCSARP-ban diáktársukat kellett megkérniük, a magyarból is az a, helyzeteket idézem. Az első szám a felnőtteket, a második a diákokat jelöli.) Az autóra kéredzkedésnél a magyarok **23,52–11,52** százalékos direkt megnyilvánulásukkal minden nyelvközösséget megelőznek: héber: 0,6%; kanadai francia: 3,1%; argentin spanyol: 0%; ausztrál angol: 4%; német: 1%. A takarításra való felszólításnál csupán a héber ajkúak közelítenek meg, és az argentinok múlnak fölül bennünket: magyar: **49–61,2**%; héber: 49,1%; kanadai francia: 33,6%; argentin spanyol: 74,4%; ausztrál angol: 11,6%; német: 25,8%. (Blum-Kulka–House 1989: 125).

1. táblázat: A felnőttek kérésstratégiái százalékban

stratégiafajta		1. származtatott	2. performatív	3. beágyazott performatív	4. szárm. lokúció	5. akarat	6. javaslat	7. konvencionális	8. erős célzás	9. gyenge célzás	vegyes	nem
1. tollkérés	a.	66,66	3,92	3,9	1,96	–	–	21,56	1,96	–	–	–
	b.	33,33	11,76	13,72	1,96	–	–	39,2	–	–	–	–
	c.	33,33	5,8	31,37	–	–	–	29,4	–	–	–	–
2. mobilkölcsönzés	a.	27,45	5,88	1,96	5,88	–	–	56,86	–	–	–	1,96
	b.	5,88	7,84	17,6	3,92	–	–	47,05	1,96	–	–	15,68!
	c.	19,66	7,84	19,6	–	–	–	41,23	–	–	3,9	7,84
3. pénzváltás	a.	35,29	5,88	1,96	5,88	–	–	41,17	7,84	–	–	1,9
	b.	17,64	1,96	3,92	–	–	–	74,5	–	–	–	1,96
	c.	15,68	9,8	–	3,92	–	–	51,04	11,76	–	–	7,84
4. autó	a.	23,52	5,88	5,88	3,92	–	–	52,9	5,88	–	–	3,92
	b.	7,78	5,88	21,56!	1,96	–	–	49	1,96	–	–	11,76!
	c.	17,6	1,96	13,72	3,92	–	–	54,9	3,92	–	–	3,92
5. dohányzás	a.	50,98	11,76	3,92	7,84	–	1,96	15,68	7,84	–	–	–
	b.	35,2	13,7	27,45!	–	–	–	9,8	11,76!	–	–	1,96
	c.	23,5	7,84	21,56!	1,96	–	3,92	9,8	15,7!	1,96	–	13,72!
6. takarítás	a.	49	3,92	5,88	3,92	1,96	3,92	7,8	19,6!	–	–	3,92
	b.	25,4	7,8	21,56!	5,88	3,92	5,88	7,8	17,6!	–	–	3,92
	c.	15,68	5,88	9,8	3,92	1,96	3,92	3,92!	35,29	–	–	19,6!

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik az adott helyzetben belül, a felkiáltójel a kiemelkedő adatokat.)

A konvencionális stratégia használata, bár több szituációban jelenik meg domináns kérésformaként, mint az előbbi származtatott típus, kiegyenlítettebb, visszafogottabb a más nyelvekben tapasztaltaknál, a felnőtteknél mindössze egyszer (3.b), a diákoknál kétszer (3.b, 4.a) lép túl a 70 százalékon. A magyar felnőttek **52,9**, a diákok **81,47** százaléknyi konvencionális kérésével a 4. helyzetben (autóba kéredzkodés) a CCSARP nagyobbbrészt magasabb adatai állíthatók szembe: héber: 85,5%; kanadai francia: 78%; argentin spanyol: 100%; ausztrál angol: 91,9%; német: 97%.

2. táblázat: A diákok kérésstratégiái százalékban

stratégiatípus		1. származtatott	2. performatív	3. beágyazott performatív	4. származtatott lokúció	5. akarat	6. javaslat	7. konvencionális	8. erős célzás	9. gyenge célzás	vegyes	nem
1. tollkérés	a.	27,33	0,6	4,6	6,5	–	–	56,2	4	–	–	–
	b.	18,6	5,9	14,6	1,8	–	–	52,6	6,6	–	–	–
	c.	19,2	0,6	40,4	3,8	–	–	35	1,2	–	–	–
2. mobilkölcsönzés	a.	30,6	–	17,6	4,2	0,6	–	46,2	0,6	–	–	–
	b.	5,2	–	47,2!	0,6	–	–	38,8	0,6	0,6	–	4,6
	c.	9,4	–	47,8!	3,4	–	–	32	1,88	–	–	5,3
3. pénzváltás	a.	27,52	–	1,2	4	0,6	–	59,6	7,3	–	–	–
	b.	7,7	0,6	4,6	1,2	–	–	82,6	1,2	–	–	1,88
	c.	15,3	–	7,1	3,2	–	–	67	3,3	–	–	4
4. autó	a.	11,52	0,6	1,2	4,6	–	–	81,47	–	–	0,6	1,2
	b.	6,26	0,6	12,6	8,4	–	–	62,4	–	–	–	8
	c.	9,3	–	10,6	13,2	–	2,6	60,09	0,6	–	–	3,3
5. dohányzás	a.	65,83	3,3	7,3	1,88	–	1,88	17,3	1,88	–	0,6	–
	b.	29,9	5,17	26,6!	3,8	0,6	1,88	26,6	4,6	–	–	0,6
	c.	35,4	3,8	27,8!	3,8	0,6	–	18	7,3	–	–	3,3
6. jegyzet	a.	61,2	4,6	–	10,1	0,6	–	18,2	4,6	–	–	0,6
	b.	43,17	7,7	6,6	10,1	1,2	–	23,7	3,3	–	–	3,8
	c.	30,7	3,12	12,6	5,2	1,2	–	29,3	7,8!	3,3	0,6	6

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik az adott helyzetben belül, a felkiáltójel a kiemelkedő adatokat.)

5.1. A kérésstratégiák a külső kontextuális tényezők alapján

A beszélő és a hallgató közötti eltérő társadalmi távolság viselkedésmódosító szerepét a barátokhoz és az idegenekhez intézett kérésstratégiák (a. és b. pontok adatai) segítségével határozhatjuk meg. A 3. táblázat adatai csupán megerősítik, bizonyossá teszik azt a feltételezésünket, hogy a társadalmi távolság növekedésének nyelvünkben szinte szükségszerű folyamánya a közvetettebb megnyilatkozásmódok gyakoribbá válása, a direktség háttérbe szorulása: az 1. stra-

tégia használata mindkét adatközlő csoportnál egyöntetűen csökken a barátokkal szemben alkalmazottakhoz képest. Kisebb hangsúlyeltolódások persze tapasztalhatók. A felnőttek – a diákoknál átlagban magasabb százaléku – direkt kérései nem mindig ott esnek vissza jobban, ahol a diákoknál, valamint ennek mértéke is különbözik a két csoportban. A felnőttek az 1. szituációban a barátjukkal szemben feltűnően gyakran (66,66%) választott direkt kérésformákat mérséklük magas százalékban, ami a szóban forgó elvárásokhoz való igazodásukat jelzi. A társadalmi távolság egyértelmű befolyásának legékezebb bizonyítéka azonban a diákok 5.b szituációbeli viselkedése, ahol majdnem 36 százalékkal kevesebb felszólító formát találtam, holott a szituáció belső jellemzői (erről bővebben az 5.2. alfejezetben) megengednék gyakoribb jelenlétüket, sőt feljogosítanák a kérőt a határozottabb fellépésre. (Ez utóbbiakat támasztja alá az 1. stratégiának a drasztikus lecsökkentés ellenére is nagy aránya.)

**3. táblázat: Az 1. stratégia alkalmazása barát-idegen viszonylatban
(a– b, helyzetek különbsége százalékban)**

	felnőttek b, szituáció az a, -hoz képest	diákok b, szituáció az a, -hoz képest
1.	-33,33	-8,73
2.	-21,57	-25,4
3.	-17,65	-19,82
4.	-15,74	-5,26
5.	-15,78	-35,93
6.	-23,6	-18,03

Az alábbi 4. táblázat annak megválaszolásához szolgál adalékokkal, hogy a beszélő és a hallgató közötti távolság avagy a köztük levő alá-fölérendeltségi viszony befolyásolja-e inkább az alkalmazott kérés direktségének fokát.

**4. táblázat: Az 1. stratégia alkalmazása idegennel és a hatalom képviselőjével szemben
(b–c, helyzetek különbsége)**

	felnőttek c, szituáció a b, -hez képest	diákok c, szituáció a b, -hez képest
1.	0	+0,6
2.	+13,78	+4,2
3.	-1,96	+7,6
4.	+9,82	+3,04
5.	-11,7	+5,5
6.	-9,72	-12,47

Az élénk táru előkép az előbbinél szívesebb. A plusz, mínusz előjelek változása azt jelzi, hogy ebből a szempontból nincs teljes összhang a két csoport viselkedésében. A diákokat a hatalmi pozícióban levő hallgató mindössze egyszer készítette a b, helyzetnél visszafogottabb megnyilvánulásra, máskor inkább sűrítette.

tették a tanáraikhoz intézett közvetlen formák számát. A felnőttek viszont elég érzékenyen reagáltak a hatalmi tényező beépítésére a szituációba: a 3. helyzetben valamivel, az utolsó kettőben észrevehetően kevesebbszer kértek felszólító módon. Hogy miért éppen a 2. és 4. helyzetekben cselekedtek ezzel ellentétesen, megítélésem szerint kívül esik a pragmatika – elég tág – határain. Feltehetőleg az a társadalmi „kényszer” készítette őket több, nehezebben visszautasítható direkt kérésre, hogy a munkahelyi kötelességeket teljesíteni kell, így oda kell érni időben, illetve értesíteni kell a várakozókat a késésünkről.

Összefoglalva az előző részmegállapításokat, azt mondhatjuk, hogy míg a társadalmi közelség elég nagy arányban vonja maga után nyelvünkben a legdirektebb felszólítást képviselő 1. stratégia megjelenését, a beszélők közötti távolság növekedése ennek a direktségnek a kötelező mérséklését írja elő. A partner hatalmi pozíciója általában hasonló, de az idegenségnél kisebb viselkedésmódosító erővel bír, s szabályozó hatása függ a kérő társadalmi hierarchiákban elfoglalt képzelt és valós helyétől, így adataink szerint korától, de nagy valószínűséggel a nemétől is.

5.2. A kérésstratégiák a belső kontextuális tényezők függvényében

A külső társadalmi tényezők és a stratégiatípusok megjelenésének összefüggései – mint tapasztaltuk – elsődlegesen az a–c, szituációváltozatokban tanúsított viselkedésmódok eltéréseinek okait fedik fel (persze azt sem maradéktalanul). Nem alkalmasak azonban sem az egyes szituációk jellegzetes vonásainak, sem a köztük lévő különbségeknek a megragadására. Például nem tudjuk, miért oly meghatározó a 7. stratégia a 3. és 4. szituációkban, miért bomlik meg a két fő stratégia viszonylagos egyensúlya az utolsó két szituációban (1., 2. táblázatok), miért teszi visszafogottabbá az egyik helyzet az adatközlőket, miközben a másik bátorítja őket.

A szakirodalom idevonatkozó megállapításai s a korábbi felmérések adatai szerint a beszélő nyelvi viselkedését a külső tényezőknél mélyebben befolyásolhatják a szituáció belső kontextuális sajátosságai, többek között az, hogy a kérés milyen áldozatot, erőfeszítést követel a partnertől, röviden a súlya, valamint a beszélő vélt vagy valós jogai az adott helyzetben, azaz kivető/kirovó szerepének a foka. Az első aspektusból szituációink három típust képviselnek. Az 1. mindennapi, tárgyra irányuló szívességgérés, a beszélő arcának fenyegetettsége csekély, hiszen nagy valószínűséggel nem utasítatik vissza. Ugyancsak „nem nagy ügy” egy szász felváltása, egy plusz mozdulatot jelent csupán. A nagy szívesség kategóriájába sorolhatjuk a 2., 4. és 6. helyzetet, hiszen egy elég drága, személyes használatú tárgyat és az ennél is értékesebb, még inkább a privát szférához tartozó autót kellene tulajdonosának megosztania a kérővel, ha rövid időre is. A fürdőszoba rendbe rakása időigényessége, a foglalatosság nem éppen szívderítő volta miatt terheli meg az átlagnál jobban a jövődő teljesítőt. Elméletben közepes súlyt ró a hallgatóra az 5. szituáció: egy dohányosnak kellemetlen lehet ideiglenesen kedvenc szokását szüneteltetnie, de van választási lehetősége, el is vonulhat máshova.

A kérési stratégiák jellemzőinek ismeretében az várható, hogy a jelentéktlenebb 1. és 3. szituációkban a kérési szándékot egyértelműen megjelenítő direkt formák (1., 2., 3., 4., 5. stratégiák) magasabb százalékot érnek el, a 2., 4. és 6. helyzetekben pedig ugyanez történik a közvetettebb, konvencionális alakokkal. A táblázatok nem mindenben igazolják ezt, sőt néhol egyenesen megcáfolják feltevézéseinket. A 7. stratégia magas értékei a mobilkölcsönzésnél és az autóba kéredzkedéskor érhetőek, ahogy az is, hogy ezeknek a szituációknak b) és c) változataiban meglehetősen csökken az 1. stratégiához tartozó alakok száma. A 3. (pénzváltó) szituációbeli mindennél magasabb arányát s az 1. szituációbeli gyakori szereplését ellenben a kérés súlya semmiképp sem indokolná. Az adatok mégis azt bizonyítják – még a részeredményeket tartalmazó 4., 5. táblázatokéi is –, hogy lényegében azonos módon kérünk el valakitől egy tollat, mint egy autót: *Tudnál adni egy tollat?, Ide tudnád adni az autódat?* Sietek hozzátenni, hogy ez azonban csak részben, a fő cselekményére vonatkoztatva igaz, mert ha a beszédaktus más szerkezeti egységeit, jelen esetben a támogató lépéseket is bevonjuk az elemzésbe, más összefüggések is körvonalazódnak. Súlyosabb kéréseknél ugyanis ez a megokoló, magyarázó megnyilatkozásegység szinte elengedhetetlen előzménye vagy követője a fő cselekménynek, sőt nemegyszer szinte uralja a megnyilvánulást. Néhány jellegzetes példa: *Sajnos, kellemetlen helyzetbe kerültem, mert kimaradt a busz, és nagyon fontos lenne, hogy időben beérjek a munkahelyemre. Ha ön is arra tart, szépen kérem, vigyen el!; Úgy tűnik, a busz elakadt valahol. Mivel egy utcában dolgozunk, megkérhetném, hogy vigyen el az autójával.* (Ilyen irányú vizsgálataim eredményeit itt nem részletezem, csupán azt emelném ki, hogy a támogató lépések használata tükrözi mind a külső, mind a belső kontextuális tényezők alakulását, így az a, helyzetekben kisebb arányban szerepelnek, mint az utolsó kettőnél, ahogy a kisebb súlyú kérdéseknél is háttérbe szorulnak.) A támogató lépésekkel jóval ritkábban övezett 7. stratégia gyakori előfordulása az 1., illetve 3. szituációkban megítélésem szerint a konvencionális formák fő tulajdonságaival magyarázható. Ezek a letisztult, rögzült kifejezések, amelyeket a beszélő készen vesz elő szótárából, jól alkalmazhatóak a semmi szokatlant, meglepőt nem rejtő, de az udvariasságot megkívánó mindennapi rutinkéréseknél. A váratlan, súlyos szívességek ellenben improvizálásra, nyomatékosításra kényszerítenek, amire a támogató lépések kiválóan alkalmasak.

De vajon a fürdőszoba kitakarítására és a jegyzet visszaadására miért inkább direkt módon szólították fel partnerüket adatközlőink, és nem a kérés súlyához inkább illő 7. stratégia alakjaival? Az utolsó két helyzetben kivetőként való fellépésüknek szilárd alapja volt, mivel jogos kéréseiket fogalmazhatták meg: a cigarettafüst kellemetlen, egészségtelen. Szobatársként más rendetlenségét nem vagyunk kötelesek elviselni, s a feladatgyűjtemény vissza nem adása egy dolgozat előtt komoly következményekkel járhat. Ezek a körülmények érezhetően átírták az utolsó két szituációban a társadalmi távolság megszabta viselkedési normákat. Egyfelől megemelték – az ismeretlenekkel szemben is! – a felszólító módú ígék számát, de a három szituációváltozat stratégiáinak váratlan elmozdulásai bonyolultabb szabályozottságot is sejtetnek, nevezetesen a külső és belső kontextuális tényezők egymást keresztező hatását. Barátaikat kivető szerepük tudatában nagy száza-

lékban, kertelés nélkül utasítják rendre a legdirektebb 1. típusba tartozó megnyilvánulásokkal mind a felnőttek, mind a diákok (49%–61,2%): *Hagyd már abba, nyomd már el azt a büdös bagót!* stb. A b, helyzetben a csökkenő, de átlagban még magas 1. stratégia a társadalmi távolság növekedése és a kérés jogossága között feszülő ellentét kiegyenlítésének eredménye. Igazán érdekessé azonban a hatalom képviselőjével szembeni megnyilatkozások válnak. A felnőttek a főnökükkel szemben óvatosabbá lesznek, kevesebb direkt kérést fogalmaznak meg, s közben magatartást is váltanak. A feladatot, hogy úgy éréjk el a főnökük érdekeit egyértelműen fenyegető céljukat, hogy közben ne sérüljön annak arca, többféleképpen oldották meg. Megnyilvánulásaik változatosabbá váltak, addig nem jelentkező formákkal is találkozhatunk közöttük – 6. javaslattevő stratégia: *Ajánlom, hogy osszuk fel, ki mikor takarít. Takarítsunk ki együtt, jó?* –, megemelkedett a beágyazott performatív típus használata (*Megkérhetem, hogy hagyja abba/takarítson ki?*). De legszembetűnőbb az addig ritka célzó stratégia előtérbe kerülése. Néhány példa: *Főnök! A fürdőszobában felejtette a dolgait; Nem tudja, kinek kell szólni, hogy tisztaság legyen?; Kár, hogy nekünk kell takarítanunk; Olyan szép tiszta volt a fürdőszoba. Lehetne, hogy mindig ilyen legyen? Ön szerint kinek kellene szólni?; Örülök, hogy önnel vagyok közös szobában, mert köztudottan kényes a fürdőszoba tisztaságára.* A felnőttek gyakran hívták segítségül a humort, az iróniát enyhítő eszközül: *Főnök! Ugye bejárónőt is kellett volna csomagolni, hogy rendet rakjon?; Főnök! Nem kellene ennyire kitakarítani; Főnök! Otthon bejárónője van?* Voltak olyanok (19,6%!), akik a dilemmától úgy szabadultak meg, hogy egyszerűen nem vállalkoztak a beszédaktus végrehajtására. *Nem szólok, inkább kitakarítok. Nem kockáztatnám meg* – jegyezték meg.

A diákok ezzel szemben mintha fittyet hánytak volna a következményeknek, tanárukat elég magas számban utasították rendre a legdirektebb módon (5. szituáció: 35,4% – 6. szituáció: 30,7%). Alkalmazott stratégiáik szűkebb köre, a 8. elenyésző előfordulása véleményem szerint talán a társadalmi tanulási folyamatok befejezetlenségével magyarázható: egyszerűen nem tudnak még elég árnyaltan „viselkedni” a bonyolultabb élethelyzetekben. Persze az sem zárható ki, hogy a felnőtt társadalom szabályaitól tudatosan távol tartva magukat egyértelműbben, őszintébben nyilvánulnak meg: *Tanárnő! Adja vissza a jegyzetemet!*

6.1. Az 1. stratégia alkategóriái

Ahogy arról szóltam, az egyes nyelvközösségek viselkedését nem csupán a hagyományaikban gyökeredző társadalmi szabályok, elvárások határozzák meg, hanem nyelvük sajátos vonásai is, vagyis az az eszközrendszer, mely a beszélő rendelkezésére áll kommunikációja során. A kérés beszédaktusának leírása tehát nem lenne teljes azoknak a lehetőségeknek a bemutatása nélkül, melyekkel egy-egy stratégia választása közben élhetünk. Vegyük tehát sorra a két leggyakoribb stratégia alkategóriáit s ezek grammatikai jellemzőit!

A legérdekesebb képet a CCSARP-adatokhoz képest erőteljesebb 1. stratégia nyújtja, a magyar nyelvhasználatban ugyanis ennek a kérésstratégiának négy alfaját

is elkülöníthetjük. Ezek saját elnevezéseimet használva – a következők: 1. direkt felszólítás. Nyelvi megjelenítője a felszólító módú igealak: *Adj egy tollat!* 2. Udvarias direkt felszólítás: a felszólító módú igealakot a *légy szíves/legyen szíves, légysszi* ugyancsak felszólító módú udvariassági kifejezések előzik meg vagy követik. 3. Hallgatóorientált személytelen felszólítás: igazi kétarcú képződmény, a személyragos udvariassági elemek – *légy szíves, legyen szíves* – és az elvégzendő cselekvést jelölő ige főnévi igenévi alakjából áll, jelentésében tehát az első tag személyessége elegyedik a főnévi igenév személytelen, de parancsszerű felszólító erejével. 4. Magázó személytelen felszólítás. Összetevői, a beszélő számára már elemezhetetlen, csak magázó formában használatos *tessék* udvariassági elem és az infinitívusz egyaránt nélkülözik a személyragokat: *tessék abba-hagyni*.

5. táblázat: Az 1. stratégia alkategóriáinak főkategórián belüli százalékos megoszlása felnőtteknél

	sima imperatívusz <i>add ide/ adja ide</i>	<i>légy/legyen szíves + imperatívusz</i>	<i>légy/legyen szíves + infinitívusz</i>	<i>tessék + infinitívusz</i>	<i>...hatnál/ ...hatna</i>	<i>lenne olyan kedves + felsz. mód</i>
1.a	23,52	73,51	0	0	0	3
1.b	5,88	76,46	12	5,88	0	0
1.c	17,65	29,4	47	0	0	5,88
2.a	35,7	57,1	7,1	0	0	0
2.b	0	33,33	66,66	0	0	0
2.c	20	40	30	0	0	10
3.a	27,77	55,55	11,11	0	5,55	0
3.b	12,5	0	87,5	0	0	0
3.c	12,5	62,5	25	0	0	0
4.a	33,33	66,66	0	0	0	0
4.b	66,66	0	33,33	0	0	0
4.c	11,11	88,88	0	0	0	0
5.a	50	46,15	0	0	3,84	0
5.b	8,3	41,66	41,66	0	8,3	0
5.c	25	25	41,66	0	8,3	0
6.a	41,66	16,66	29,16	0	0	0
6.b	7,7	46,15	46,15	0	0	0
6.c	25	37,5	37,5	0	0	0

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik az adott szituációban.)

Az 5. és 6. táblázatok vízszintesen olvasva az alkategóriák százalékos előfordulását adják az egyes szituációkon belül, míg függőlegesen a megadott alkategória mozgását követhetjük végig a különféle szituációkban. A felnőttek és a diákok tevékenységének különválasztása itt is indokoltnak tűnik. Az első oszlopok adatai szerint direkt felszólítással zömében közeli barátaiknál próbálták elérni a céljukat az adatközlők. (A diákoknál többször jelenik meg domináns alkategóriaként.)

A felnőtteknél a legmagasabb százalékat elérő és leggyakoribb kategória az udvarias felszólítás, az első kategóriával együtt a stratégián belüli megnyilvánulások nagyobb hányadát teszi ki minden szituációban.

A következő kategóriához, a hallgatóorientált személytelen felszólításhoz tartozó alakok – *Legyen szíves felváltani! Legyen szíves abbahagyni a dohányzást! Legyen szíves kitakarítani!* – a felek között nagyobb társadalmi távolságot képviselő b, és c, helyzetekben szaporodtak meg. A diákoknál az 1.b, 5.b és 6.b kivételével mindenütt a legkedveltebb kategória. (Az 5.b-ben csak a tagadó forma miatt szorult háttérbe, mivel szokatlan alakot eredményezne: **Legyen szíves nem dohányozni!*) Elég megalapozottnak tűnik tehát az a következtetés, hogy ezt főként a külső és belső kontextuális szempontból leterheltebb helyzetekben választjuk: nagyobb társadalmi távolság esetén, alárendelt helyzetben – melynek alapja lehet kor, nem, társadalmi pozíció –, illetve ha ezekhez a körülményekhez súlyosabb kérés, illetve kirívó szerep is társul. Még inkább elmondható ez a 4. kategóriáról, a *tessék* + főnévi igenév alkotta szerkezetről, mely pragmatikai jellemzői alapján egyértelműen távolságtartó és tiszteletet kifejező kérésformaként definiálható. Megjelenése felmérésemben döntően korfüggő: a diákok fordultak így a náluk idősebb ismeretlenekhez vagy a tanárukhöz.

6. táblázat: Az 1. stratégia alkategóriáinak főkategórián belüli százalékos megoszlása diákoknál

	sima imperatívusz <i>add ide/ adja ide</i>	<i>légy/legyen</i> szíves + imperatívusz	<i>légy/legyen</i> szíves + infinitívusz	<i>tessék</i> + infinitívusz	<i>...hatnál/ ...hatna</i>	egyéb
1.a	27,9	64,43	0	0	2,32	2,32
1.b	29,62	70,36	0	0	0	0
1.c	3,57	7,14	89,28	0	0	0
2.a	48,33	48,83	0	0	0	2,3
2.b	0	16,66	83,33	0	0	0
2.c	0	12,5	75	6,25	0	6,25
3.a	64,1	35,89	0	0	0	0
3.b	20	0	70	10	0	4,54
3.c	4,54	0	72,72	18,18	0	0
4.a	37,5	62,5	0	0	0	0
4.b	0	11,11	66,66	22,22	0	0
4.c	7,69	15,38	61,5	15,38	0	0
5.a	52,12	46,79	1,06	0	0	0
5.b	22,72	40	31,81	0	0	4,54
5.c	11,53	9,61	50	25	0	3,8
6.a	70	29,67	0	0	0	0
6.b	49,2	41,23	3	0	0	4,3
6.c	13,04	23,91	34,78	23,9	0	4,3

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb százalékat elért stratégiákat jelölik az adott szituációban.)

A ragozott vagy udvariassági kifejezésekkel övezett első három alkategóriára együttesen mindkét csoportnál a főstratégia túlnyomó hányadát alkotja. Ez a tény megítélésem szerint messze nem azt jelenti, hogy mi, magyarok kevésbé köntörfalazunk, az átlagnál egyértelműbben, esetleg más beszédközösségek számára sértően durván, túl direkten fogalmazzuk meg kéréseinket. A felszólító módú ige a magyarban ugyanis az indoeurópai nyelvekénél gazdagabb információk hordozója: jelzi a hallgató/k személyét, sokat elárul a két fél közötti viszonyról, tegeződnek-e, magázódnak-e, a kétféle ragozás utal a tárgy minőségére, s egyben lerövidíti a mondatot, hiszen a személyrag feleslegessé teszi a tárgy kitételét: *add ide (azt), adj (egyet, belőle)*. S mivel nagyobb százalékban udvariassági kifejezésekkel társulva tűnik fel, direktisége kevésbé érződik. (Megjegyzem, a Blum-Kulka–House szerzőpáros az 1. fő stratégiát – feltehetőleg éppen érdektelensége miatt – nem tartotta tüzetesebb vizsgálatra érdemesnek.)

6.2. A konvencionális 7. stratégia alkategóriái

Ennél a magyarok által egyenletesebben alkalmazott stratégiafajtánál a CCSARP-adatokkal megegyezően két dominánsabb kategória különült el, új típusként jelentkezett az engedélykérés, míg a kérés teljesítésének lehetőségeit tisztázó alakzatok ritkák voltak.

7. táblázat: A 7. stratégia alkategóriáinak főkategórián belüli százalékos megoszlása (felnőttek)

	képesség		hajlandóság	engedély		
	<i>tud+felt. mód tudna adni?</i>	<i>tud + inf. tudsz adni?</i>	<i>adna? elvinne?</i>	<i>...hatnék?</i>	<i>...hatok?</i>	<i>meg- engedi, hogy</i>
1.a	9	9	63.63	0	18.18	0
1.b	40	5	45	0	10	0
1.c	33.3	6.6	20	20	13.33	6.6
2.a	3.4	0	37.9	17.1	10.3	31.3
2.b	13.04	0	47.8	13.04	0	26.8
2.c	14.01	0	19.04	19.04	0	47.3
3.a	52.38	33.33	14.28	0	0	0
3.b	75.67	2.7	21.62	0	0	0
3.c	66.66	10	23.3	0	0	0
4.a	29.62	11.11	59.25	0	0	0
4.b	28	0	64	4	0	4
4.c	17.85	3	60.71	10.7	7.1	0
5.a	16.66	0	83.33	0	0	0
5.b	0	0	100	0	0	0
5.c	0	0	100	0	0	0
6.a	0	0	100	0	0	0
6.b	0	0	100	0	0	0
6.c	0	0	100	0	0	0

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik az adott szituációban.)

A százalékos eloszlásukat felvázoló 7. és 8. táblázatok tanúbizonysága szerint ezek közül kettő tekinthető számottevőnek a magyarok nyelvhasználatában. A *tud* modális ige feltételes, ritkábban kijelentő módú alakjából és a főnévi ige-névből álló, a hallgató képességét tudakoló szerkezetek – *Tudnál adni?*; *Fel tudod váltani?* – szerencsésen egyesítik magukban a szótári jelentéssel azonos és a kérő interpretáció lehetőségét. Első olvasatukban ugyanis a kérő valójában az iránt érdeklődik, partnere képes-e kérése teljesítésére, bír-e azokkal a feltételekkel, amik ahhoz szükségeltetnek. Az elutasító válasz ennek megfelelően fel-fogható a készséges hallgató akadályoztatásának megjelenítéseként is: *Sajnos nem tudom, mert...* Magas előfordulásának magyarázata tehát erős arcvédő erejében rejlik: megmenti a kérőt az arcát erősen sértő direkt elutasítástól, de kettős jelentéséből adódóan megkönnyíti a hallgató szerepét is, nem kényszeríti, hogy egyértelműen nemet mondjon.

8. táblázat: A 7. stratégia alkategóriáinak főkategórián belüli százalékos megoszlása (diákok)

	képesség		hajlandóság	engedély			lehetőség
	<i>tud + felt. mód tudna adni?</i>	<i>tud + inf. tudsz adni?</i>	<i>adna? elvinne?</i>	<i>...hatnék?</i>	<i>...hatok?</i>	<i>megengedi, hoggy</i>	
1.a	43.22	26.3	26.11	3	1.52	0	0
1.b	50.33	26.5	16.01	3.72	3	0	0
1.c	51.5	21	7.5	20	0	0	0
2.a	23.2	12.15	29	15.75	8.25	11.4	0
2.b	44.27	1.38	15.22	24.83	0	13.77	0
2.c	42.25	2	15	29.2	0	11.15	0
3.a	60.93	22.3	16.02	0	0	0	0
3.b	85.4	3.25	11.4	0	0	0	0
3.c	62.1	23.65	12.5	1.5	0	0	0
4.a	64.6	3.5	28.35	2.8	0	0.7	0
4.b	58.8	8.4	32	0	0	0	0.6
4.c	58.5	14.25	24.2	3.2	0	0	0
5.a	31.65	0	68.3	0	0	0	0
5.b	21.87	0	75	0	0	0	3.1
5.c	23.6	0	58.33	0	0	0	18.5
6.a	61.12	6.2	32.5	0	0	0	0
6.b	74.16	4.16	21.66	0	0	0	0
6.c	66.66	17.49	11.66	4.16	0	0	0

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik az adott situációban.)

A hallgató képességét tesztelő alkategória tagjai mindkét tesztcsoportnál viszonylag népszerűek, bár a diákoknál többször töltik be a leggyakoribb típus szerepét. A felnőttek a súlytalan 3. situáció kivételével szinte mindig a partnerük hajlandósága iránt érdeklődnek (az utolsó situációkban kivétel nélkül!), a diákok csupán az 5. helyzetben, vagyis fiatalabb koruk a konvencionális stratégián belül az óvatosabb, védekezőbb s egyben a partnerrel szemben készségesebb stratégia választására készítette őket. (A CCSARP-adatokban is ez az altípus a domináns.)

A kérést a hallgató hajlandósága iránti kérdésbe öltöztető stratégia, melynek hordozója az elvégzendő cselekvést kifejező ige feltételes módú alakja (*Adnál egy tollat, elvinnél?*) az előző altípusnál gyengébben leplezi az eredeti kérés szándékot, és nem kínálja fel oly előzékenyen az elutasítás finomabb módját sem. A két alkategória sajátosságaiból az valószínűsíthető, hogy az első alakjaival inkább akkor élünk, ha a partnerünk és a köztünk lévő társadalmi tényezők távolságot, valamilyen alapú alá-fölérendeltségi viszonyt rejtene (b), c) helyzetek), illetve ha a kérésünket túl súlyosnak érezzük. A határozottabb kérés magatartást sugalló hajlandóságot tesztelével pedig egyfelől akkor, amikor a nemleges válasz nem okoz különösebb törést a hallgatóval való kapcsolatunkban, másfelől jogos kivető szerepünket érezve. A táblázatok adatai szerint ez így is történik.

Dolgozatomban egy nagyobb lélegzetű projekt első munkafázisának legfontosabb eredményeit igyekeztem összefoglalni, a táblázatokból kiolvasható sok-sok részadat értelmezését tudatosan mellőztem. A levonható következtetések a következők: a magyarul beszélők kérésaktusában igen pontosan tükröződik a felek közötti társadalmi kapcsolatok minősége, az, hogy barátokként, idegenekként avagy alá-fölérendeltségi viszonyban vesznek-e részt a szituációban, sőt koruk is, de viselkedésüket nagymértékben módosíthatják a vizsgált belső tényezők is.

A jól kimutatható univerzális jellemzők, az alkalmazott stratégiák, a nyelvi eszközök mellett a magyar nyelvi normák szabályozta, nyelvünk sajátosságaiból következő vonások is határozottan körvonalazhatók. A származtatott 1. stratégia alkalmazása például meghatározóbb más nyelvekhez képest, a konvencionálisé valamivel visszafogottabb, kiegyensúlyozottabb. Az elsőhöz tartozó imperatívuszi szerkezetekről elmondható, hogy tartalmi gazdagságuk – személyt, számot jelölő, a tárgyra utaló képességük –, a csatolt udvariassági elemek alaki változatossága sikeresen ellensúlyozzák a felszólító módú igealak egyértelműségét, következésképpen a magyarban nem húzható olyan éles határ a két stratégia közé: a *Legyen olyan kedves, és adja kölcsön* kérést éppolyan udvariasnak tekinthetjük, mint a *Kölcsönadná?* konvencionális alakot.

A követett pragmatikai megközelítésmód reményeim szerint olyan kérdésekre is ráirányította a figyelmet, amelyek elsődlegesen szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai kutatások tárgyát képezik.

SZAKIRODALOM

- Austin, J. L. 1990. *How to Do Things with Words*. Cambridge, Harvard University Press, 1962.
Magyarul: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó.
- Bach, K.–Harnish, R. M. 1979. *Linguistic Communication and Speech Acts*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Blum-Kulka, S.–Olshtain, E. 1984. Request and Apologies. *Applied Linguistics*. 3: 196–213.
- Blum-Kulka, S.–House, J.–Kasper, G. (szerk). 1989. *Cross-cultural Pragmatics*. Norwood.
- Blum-Kulka, S.–House, J. 1989. Cross-cultural and Situational Variation in Requesting Behavior. In: Blum-Kulka, S.–House, J.–Kasper, G. (eds.): *Cross-cultural Pragmatics*. Norwood. 123–53.
- Brown, P.–Levinson, S. 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In: Goody, E. N. (ed.): *Questions and Politeness strategies in social interaction*. CUP. Cambridge.

- Brown, P.–Fraser, C. 1979. Speech as a marker of situation. In: K. Scherer–H. Giles (szerk.): *Social markers in speech*. Cambridge, CUP.
- Ervin-Tripp, S. 1997. Is Sybil there? The structure of some American English directives. *Language in Society* 5: 25–66. 1976. Magyarul: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest. 85–101.
- Gumperz, J.–Hymes, D. (szerk.) 1972. *Directions in Sociolinguistics: the ethnography of communication*. Holt, Rinehart–Winston, New York.
- Halliday, M. 1973. *Explorations in the Functions of Language*. Edward Arnold, London.
- Hymes, D. 1972. On Communicative Competence. In: Sociolinguistics. Pride, J. B.–Holmes, J. (szerk.): Penguin Harmondsworth.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Majzer Mónika 1999. *A kérés pragmatikai szempontú vizsgálata*. Szakdolgozat. ELTE, Budapest.
- Sanches, M.–Blount, B. 1975. *Sociocultural Dimensions of Language Use*. Academic Press, New York.
- Searle, J. 1997. Indirect speech acts. In: Cole, P.–Morgan, J. (szerk.): *Syntax and Semantics*. 62–81. Magyarul: Pléh–Siklaci–Terestyéni (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest.
- Searle, J. 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (szerk.): *Language, Mind, and Knowledge*. University Minnesota Press, Minneapolis.
- Szili Katalin 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenési módjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 2. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

The pragmatics of requests

The paper discusses some universal and language specific features of Hungarian speakers' strategies employed in asking for something on the basis of 199 questionnaires (51 adult subjects and 148 students). The investigation of context external factors corroborated the hypothesis that Hungarian speakers rather sensitively follow the actual changes in social distance in selecting individual ways of requesting: familiarity between speakers entails a more direct wording, a higher frequency of imperative forms belonging to strategy 1 (cf. points (a) in tables and figures), whereas unfamiliarity favours the use of less direct, more conventional forms (strategy 7, cf. points (b)). The data furthermore reveal that the authority of the partner usually makes the requester employ indirect forms of asking less frequently than the distance between them (cf. points (c)).

The author gives a thorough analysis of the way context internal factors, especially the importance of the request and the degree of the impositive role of the requester modify the norms of behaviour dictated by social distance (situations 2, 5 and 6). A comparison of the data obtained with those coming from the CCSARP survey has also revealed a number of specific features of the behaviour of Hungarians when asking for something, including a higher frequency of direct imperative forms and a more balanced use of conventional patterns.

Egy mondat helye a vers koreferenciális szerveződésében

(József Attila: „*A mindenséggel mérd magad!*”)

Az alcímben kiemelt verssorra *A vers hangzásszerkezete* c. speciális kollégiumon figyeltem fel (SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék). Az *Ars poetica* egészének felépítésében sem voltak ugyan magabiztosak a felolvasók, de „*A mindenséggel mérd magad!*” verssor szerepét illetően végképp elbizonytalanodtak. Így vettem kézbe Szabolcsi Miklós filológiai szempontból is igen gazdag József Attila-kötetét, a *Kész a leltárt* (Szabolcsi 1998: 745), amelyben az *Ars poetica* recepciójával kapcsolatos áttekintésének egy tartalmi mozzanata aztán arra készítetett, hogy mint nyelvész a koreferenciális szerveződés feltárásával keressek választ „*A mindenséggel mérd magad!*” – versmondat kompozicionális helyzetére és szerepére.

1. Mielőtt erre rátérnék, röviden összegzem e figyelmet keltő, a hatvanas-hetvenes években fontosnak tartott tartalmi mozzanatot. Lényege abban áll, hogy az *Ars poetica* hegeli–marxi indíttatású világképre épít. Gyertyán Ervin úgy vélekedett – s e vélekedés hangsúlya a maga korában magától értetődő volt –, hogy a vers a Feuerbach-téziseket követi (Gyertyán 1963: 105–14). Kiss Endre megfigyelt mutatott ki az „*Ehess, ihass, ölelhess, alhass!*” és a Gazdasági-filozófiai kéziratok egyik részlete között („Enni, inni, nemzeni...Szintén valódi emberi funkciók” (Kiss 1980: 581–590). Elemzésében Fejtő Ferenc is a dialektikus materializmus fogalmaival világítja meg a szakaszokat (Fejtő 1947: 2–4). Végül Szabolcsi összegző mondata az *Ars poetica* recepciójáról: „Egyike József Attila olyan verseinek, amelyeknek magatartása és hangja ma már sokban távolinak tűnik” (i. m. 748.)

Nem hiszem, hogy lehetséges (s egyáltalán indokolt) feladat volna a korábbi korszakra jellemző társadalmi hatásokat kifejejteni, „kimagyarázni” egy versből vagy egy életműből. De nem is erről van szó. A vita a speciális kollégiumon arról az imént tömören idézett szakmai közmegegyezésről alakult ki, amely szerint József Attila a hegeli–marxi gondolatot kritika nélkül, „egy az egyben” építette volna be az *Ars poeticába*, illetően hogy e költői magatartás, az intellektuális líra művelése mára elavult volna.

A tartalom filozófiai kérdéseit a nyelvész nem tudja mérlegelni, nincsenek eszközei hozzá. A műfajhoz már hozzászólhat, hiszen – ha a külső hatás lehetősége ennyire fontos szempont – sokkal erősebb minta volt Arany János *Vojtina ars poeticája* című költeménye, amelyhez a József Attila-vers szembetűnő párhuzamokkal kapcsolódik. Sokkal nehezebb volna Németh Lászlónak időben közeli, de az esszé műfajában írott *Ars poeticájának* hatását kimutatni (Németh 1931). Talán hozzá is tehet valamit a József Attila-vers értelmezéséhez a nyelvész, ha sajátos apparátusával elsősorban a nyelvi eszközök szerveződését teszi vizsgálat tárgyává.

Az első lépés magától adódik: Hogyan, miféle egységet alkot közvetlen előzményével az értelmezésében vitatott versmondat, illetőleg hogyan, miféle nyelvi eszközökkel különül el egymástól e két verssor?

„Ehess, ihass, ölelhess, alhass!”
A mindenséggel mérd magad!”

Legszorosabb **nyelvi kapcsolatot** egy megelőző alárendelő viszony, a célhatározói mellékmondat létesítene: „– miért, mi célból? hogy *ehess, ihass...* Vagyis itt egy másik célhatározói alárendelésféle is megbúvik. – Az emberhez méltó élet kivívása után, ebből következőleg (= *tehát*): *A mindenséggel mérd magad!”* – írja Török Gábor azzal az értelmezéssel összefüggésben, amely szerint a *tovább* = a cselekvésig (Török 1968: 73). Kapcsolatot teremt, folytatásos, következtető utótagú mellérendelésként (*és, ezért, tehát*) a két, felszólító módú igealak s ezek írásjele, de ellentétként felfogott viszonyuk is egységbe vonja a két versmondatot:

[Fontosnak tartom, hogy]
 „Ehess, ihass, ölelhess, alhass!”
 [De még fontosabb, hogy]
 „A mindenséggel mérd magad!”

A két verssor **elkülönítésének** is vannak nyelvi eszközei. Az első sorban négyyszeresen halmozódó *-hat/-het* képző (felszólító tő-, illetőleg toldalékalternánnssal) nem folytatódik a második sorban: 'Legyen jogod a mindenséggel mérhetni magad!'. Nyilván nyelvi, mondatalkotó eszköz a ritmus is. Nagy L. János hívta fel a figyelmem*, hogy a jambikus lejtés más-más lehetőséget ad a két verssornak. A második sor mondathangsúlya az első versláb hosszú szótagjára esik: „A mindenséggel mérd magad!”, s a mondathangsúly mint „kontrasztív fókusz” ellentétes szerkezetet hozhat létre:

„Ehess, ihass, ölelhess, alhass!”
 [DE ne ezekkel, HANEM]
 „A mindenséggel mérd magad!”

Nyelvi különbség az egyaránt tárgyias igék tárgyatlan-tárgyas használati elkülönülése a két mondatban, az első mondat igei részletezettsége szemben a másodikkal, az első mondat szóalakjainak magánhangzós kezdése a második mondat szóalakjainak alliteráló *m*-jeivel; illetőleg olyan egyéb nyelvi eszközbeli különbségek is lehetnek, amelyeket csak egy rendszeres leírás képes feltárni. Az alábbiakban tehát e két felszólító mondat tematikai-koreferenciális beágyazottságát vizsgálom meg: azonos láncolatba tartoznak-e, vagy pedig két különbözőbe. Akár igen, akár nem, bizonyítható-e ez egyáltalán?

* Hozzászólásként hangzott el az e cikk témájáról tartott előadáshoz: SZAB, Nyelvészeti Műhely, 2001. november 28.

2. Hogy ez utóbbi kérdés fölvetődhet az elemzőben, nem szónoki kérdés csupán. A költemény grammatikai koreferencialitására figyelve ugyanis azonnal föltűnik az olvasónak, hogy az egész versen végigvonuló egyes szám első személyt ebben a két mondatban a grammatikai második személy váltja föl, míg a vers eredeti első változatában következetesen második személyt használt a költő (József Attila összes versei 2. 1984: 343–6). Fontos megemlítenünk azt az irodalomtörténeti tényt is, hogy az első változatban egyetlen versmondatot alkotott a két sor, a végleges változatban azonban egyértelműen kettőre tagolta a költő, felkiáltójellel zárva le mindkét versmondatot. Ennek a függetlenedésnek az eddigi elemzések is fontos szerepet tulajdonítottak (Kabdebó 1997: 72). Vagyis azt mondhatjuk, hogy nemcsak a két mondat „különül el” a grammatikai második személy használatával a vers egészén belül, hanem egymástól is elkülöníti a két felszólítást a költő. Érdekes itt utalnunk Török Gábor gondolatmenetére, amelyben a felszólító mondatok költészetbeni szerepét fejtegeti József Attila-i példákat elemezve (Török 1976: 224–59). Fölvethető ugyanis az a kérdés, hogy nem lehet-e értelmezni úgy is a két versmondat viszonyát, mintha mindkettőt más-más beszélő mondaná a beszédpartnerének. Valódi párbeszédes helyzetet elképzelve, a *te – én* oppozíciójában gondolkodva, elképzelhető a két versmondatnak ez az értelmezése is:

Lírai én: „*Szabad ésszel nem adom ocsmány
módon a szolgál ostobát.*”

Partner: [De hát neked is fontos, hogy] „*Ehess, ihass, ölelhess, alhass!*”

Lírai én: [Szerintem az a legfontosabb, hogy] „*A mindenséggel
mérld magad!*”

Elemzésem módszerül Petőfi S. Jánosnak a koreferencialitás bemutatására szolgáló jelölésmódját választottam. A szöveg követhetősége érdekében a közlésegségeket, azaz a „mondategészeket” (Deme 1971: 72–117) sorszámokkal láttam el: K01, K02 stb., a relációk jelölésére pedig indexszámokat használtam: i01, i02 stb. (Petőfi 1997: 24–38).

A koreferenciális nyalábok lineáris leírásával a szöveg tematikus hálóját építhetjük föl, amely egyszerre mutatja a szöveg lineáris előrehaladását és főbb grammatikális szerveződését. A koreferenciális nyalábok lényegében a szemantikai összefüggésekre épülnek, vagyis az olvasó/elemző megítélése szerint a szövegvilág ugyanazon elemére/tényére/jelenségére utalnak, még ha nyelvi formájukban (esetleg jelentésükben részlegesen) különbséget mutatnak is, vagy az azonos mezőösszefüggésbe tartozásuk csupán tágabban értelmezhető. A koreferenciális nyalábok mátrixos megjelenítése pedig a szemantikai szerveződés főbb kapcsolatait emeli ki a szövegből, a szövegértelem alakulásának linearitását a közlésegségek („mondategészek”) egymásutániségában mutatja be. Így szemlélhető az is, hogy egy-egy jelentéselem mikor jelenik meg a szövegben, meddig tart, és mikor tűnik el az értelemszemantikai hálóban; vagyis követhetővé válik, hogy mely elemek azok, amelyeknek a szemantikai-grammatikai hálója végigkíséri a szöveg lineáris szerveződését.

A költői szövegműben teljesen szabályos, de kisebb-nagyobb mértékben szabálytalan is lehet a jelentéselemek szerveződése. Ugyanannak a valóságdarabnak a megjelölésére más-más lexéma léphet be (akár csak részleges szemantikai összeférhetőség alapján is), vagyis metaforikus használatban is létrejön az azonos valóságdarabra utalás, a szemantikai (igen gyakran pragmatikai) koreferencialitás.

A költői szövegművek elemzését összetettebbé teszik a nem inherens, azaz a nem szövegen belül létrejövő azonosítások-hasonlítások. Ezeket a műveleteket, referenciákat az interpretáló a valóságra vonatkozó tudása alapján végzi el.

3. Tekintsük át a vers tematikai koreferencia-nyalábjait!

Lásd a két fekvő táblázatot a következő oldalakon!

A tematikai koreferencianyalábok technikai okokból kerültek két táblázatba, a 21 kompozícióegység („szövegmondat”, „mondategész”) lineárisan csak két oldalon fért el. Még több helyet igényeltek volna a költemény tartalmas lexémái, amelyek a költeményen kívüli (vagy a költeményben létrehozott) valóságban elkülöníthető valóságdarabokra utalnak. De az ilyen fokú részletezésre ebben az elemzésben nem is vállalkoztam volna. A külön-külön végigvezetett „koreferencialáncok” helyett „koreferencianyalábok” összefüggéseit követtem nyomon; ahhoz pedig, hogy a költemény mely tematikai elemeit láttam el indexszámokkal, az *Ars poeticát* elemző tanulmányok szempontjait vettem alapul. Így nem kellett előre tudnom, hogy a költemény mely lexémái-szintagmái (pl.: *forrás, habzó ég, mesék teje, mai kocsmán* stb.) szerepelnek metaforákként; ezekről mint a koreferencianyalábok komponenseiről az elemzés eredményeképpen állapítható meg a metaforikus-metonimikus stb. szerep.

Az i01 jelű index a „lírai én”-re utaló elemeket tartalmazza. Ezek közül a szögletes zárójelben lévők explicit módon nem tartalmazza a vers szövege. Ezek nemcsak grammatikai-szemantikai kiegészítések a mondategység szerkezeti összefüggéséből következően, hanem többször világalkotó proposíciók, melyek a megfogalmazott tényállásokra vonatkoztathatók. Ez utóbbiak azonban nyilvánvalóan az interpretáció részeként értelmezhetők, és semmiképpen sem a vers explicit szövegéhez tartozókként.

A lírai énrre utaló verbális elemeket végignézve, föltűnik az *én* személyes névmás gyakori szerepeltetése. Általános szabály a nyelvünkben a személyes névmások olyan használata, hogy főleg hangsúlyos helyzetben szerepelnek. Tipikusan hangsúlyos helyzet az oppozíciós használat, mint ebben a költeményben is. Érdemes itt utalnunk a vers sajátos diskurzuskontextusára, melyről Németh Andor ír az *Emlékiratokban*: „... Haza menet József Attila úgy érezte, hogy igazolnia kell előttem magát. – »Állom, amit mondtam – hangoztatta makacsul. – Én csak arról beszélhetek, amit tudok. És azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni valamitől, ami szorongat vagy nyugtalanít. És engem csak ez érdekel, az életem.« »Engem viszont – feleltem neki – csak a költészet érdekel...«. A költő belátta, hogy igazam van, s elhatároztuk, hogy ha még egyszer vitázunk, ezt a két, egymással sarkalatosan ellenkező álláspontot szögezzük egymás ellen. De erre a vitára, sajnos, többé nem került sor” (Németh A. 1973: 679.)

Tematikai koreferencia-nyalábok
József Attila: *Ars poetica* című versében (1.)

	K01	K02	K03	K04	K05	K06	K07	K08	K09	K10	K11	K12
i01	[én] költő vagyok, engem	[Szerintem] nem lógok, hőrpintek	a mesék tején, habzó éggel	[Véleményem szerint]	kecseken okos csevegés	Gondom	[felőlem]	Én túlélek	nem adom (a szolgál- ostobát)	[Bár fontos- nak tartom]	[De, még fontosabb- nak tartom]	szolgálok [a költésze- temmel]
i02	(mit érde- kelne) a költészet magá	az éji folyó csillaga						az értelemig és tovább	szabad ésszel	A minden- séggel mérd magad!		(szolgálok) [a költésze- temmel]
i03		égre kelne	valódi vilá- got, tetején	(Szép) a for- rás, fürödni abban	habban		Koholt képekkel mámort, mocskolván	e mai kocsmán	ocsmány módon	Ehess, ihass, ütel- hess, al- hass!		sziszegve se (szolgálok)
i04							mocskolván szegvig, szeszekkel, mámort	e mai kocsmán	ocsmány módon			
i05						más költők, ezekkel	magukat, mindegyik (míméljen)		a szolgál- ostobát [mint ők]			aljas, nyomorító hatalmakat

i01 = a lírai én, a költő

i04 = más költők

i02 = a költészetre, a költő feladatára utaló elemek

i05 = nyomorító hatalmak

i03 = a mindennapi valóságra utaló elemek

i06 = a pártfogó század (a benne élő emberek)

Tematikai koreferencia-nyalábok
József Attila: *Ars poetica* című versében (2.)

	K13	K14	K15	K16	K17	K18	K19	K20	K21
i01	[Részemről] én legyek boldog	[engem] ned- veim	Én nem fogom be (pörös) szá- mat	teszek	rám rám engem	verseim	Én mondom	[segítségemmel]	
i02	nincs alku [a költői szabadságot illetően] [költőként] (boldog)	nedveim	pörös számát [költőként]	a tudásnak panaszt [költőként]	Rám [a költőre, ill. a költészetre], engem	verseim rendjét, rímeit	[mint költő]	képzeli [a költői gon- dolataim alap- ján]	[két szülője]: szellem (és a szerelem)
i03		nedveim			tekint, gondol, sejdti, vár engem	föliindulnak, szeretdübögni	még nem nagy	szeretlen	[kísérje] szerelem [a mindennapi cselekvéseiben]
i04		meggyaláz, megjelölnek, elissza				üldözik			
i05		akárki				bitangok			
i06					e század: a paraszt, a mun- kás (teste), suhanc	testvéri tankok	az ember (még nem nagy)	[az ember] (kép- zeli, szeretlen)	[az embert] [az ember] két szülője

Feltehetjük, hogy a vers indításába belejátszott az, hogy az indíték legalább kétirányú: a vitakozó félnek szánt tartalom; és sokkal tágabb értelemben: más költőknek, más kritikusoknak és mindenképpen a jelen és a jövő versolvasóinak szánt üzenet. Így tekintve vissza a vers hangsúlyos *én*-jeire, nem vitatható, hogy József Attila a végleges változatban ezekkel fölerősítette a dialogizáltságot (Kabdebó 1987: 64–87).

Az i02 index kijelölése már nehezebb feladat. Ez ugyanis nem egyetlen valóságelem referenciájaként érvényesül, és alkot koreferenciális láncot (amely grammatikailag is jelölve van), hanem koreferencianyalábként jelenik meg. Antecedense ugyanis a *költészet*nek megfelelő valóságdarab, amely jelentésében igen összetett, sokféle tartalmat egyesít magában: nem megfogható személy, tárgy, inkább csak részletezni lehet, példákkal szemléltetni, tartalmilag részekre bontani. Ha végignézzük a mátrixunk vízszintes sorát, akkor az i02 sorban tágabb jelentéskörben látjuk a beírt koreferáló elemek kapcsolódását. A sor erősebb „törése” a K08-as közlésegszféra tapasztalható. A K01-től a K07-ig egységesen a költészetre utaló metaforikus elemeket találjuk meg, melyben a költő a költészet és a valóság szükségszerű összefüggését részletezi, s elutasítja a „valóságot megszépítő” költészetet.

Az értelmezés fontos kérdése volt, hogy nem kellene-e új antecedensként föltüntetnem, és önálló indexszámot adnom az *értelem* jelentéskörének. De ha tematikusan gondolkodunk a két részről, azt látjuk, hogy lényegét tekintve igen szoros a folytatás: a csak esztétikai kérdésként fölvetett *költészet* helyébe a költészet „funkciójára” tér át a költő; s a gyönyörködtetés helyett a tanítás szerepét emeli ki, hatni akar az emberekre.

És ezen a ponton szinte elválaszthatatlan az i02-es sor vizsgálata az i03-astól. A vitakozó feleknek az az alapvető kérdésük, hogy a valóság élményéből hogyan szublimálódik, hogyan születik a költői alkotás, s ez meghatározza az i02 és i03 koreferenciális szerveződését is. Kapcsolatuk irányában lényeges különbség, hogy míg a születő esztétikai tartalom a K01-től a K07-ig bezárólag a mindennapi valóságból indul, s tart a költészet valósága irányába, addig a K08-tól a fő szemléleti irány, hogy hogyan hat vissza a költemény a mindennapi valóságban élő emberekre (gondolkodásukra, cselekvéseikre). Éppen ebből eredően kap erősebb nyomatékot a második részben a költészetet nem elemző, hanem művelő költő felelőssége, szerepe. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a költészet általános egészéből a második részben a költemények (és alkotójuk) egyedisége lesz a meghatározó, de szemantikailag egységes tematikai koreferencianyalábban maradnak. Ezért nem kap az elemzésben önálló indexértéket valamennyi lexéma, jóllehet a költeményen kívüli (a költemény „szövegvilágában” létrehozott) valóságban önálló dologra utal. Mozaikszerűvé vált volna a koreferencianyalábbba összevont jelentéstartomány, melyet a mátrix ebben a formában egységesebben szemléltet. Elemekre bontott koreferencialáncokként az elemzés nem kerülte volna el annak a veszélyét, amelyet Kabdebó Lóránt említ: „A hagyomány kezdetektől a nagy versek között tartja számon, mégis a legritkábban tekinti egységében. Legjellemzőbb jelenléte a hagyományban a folklorizálódottság: nincs olyan sora, mely nem értelmeződött volna szét az idők során különböző érvelésekben” (Kabdebó 1997: 87).

A költemény K06-os közlésegyisége sajátos módon építi tovább a mindennapi élet valóságának és a költészettel való kapcsolatának a párhuzamát. Új elem lép be a versbe a *más költők* megnevezésével, s ehhez az új antecedenshez a következő közlésegyiségben még találunk további koreferenciát. A koreferencianyalábok itt is elkülönítik a mindennapi valóságon belüli és a költői valóságon belüli párhuzamot az eddigiektől. Ennek szemléltetésére a táblázatban szaggatott vonalat találunk.

A szaggatott vonal az azonos síkon belüli elemek megkülönböztetésére szolgál. Eddig ugyanis azt láttuk, hogy a valódi világ és a költői világ összefügg, kapcsolatban van egymással. Ez az összefüggés megszűnik a *más költők*re érvényes koreferencialáncban. Ezt az elkülönítést jelzi, hogy a koreferencia-nyaláb belső tagolódásában a *más költők*re vonatkozó elemek a szaggatott vonal alá kerülnek.

A K08-as közlésegyiség konstrukcionális helyzetéről már szóltam. „*Én* [azonban, viszont] *túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább*”. Kétszeresen is érvényesnek tekintem az *e* anaforikus névmással bevezetett metaforát: érvényes a *más költők* mindennapi (társadalmi?) életére, s az ezzel ellentételesen, azaz megszépítve megalkotott költői valóságukra is a *mai kocsmá* metaforára. Szemantikailag jól követhető a koreferenciális kapcsolat anélkül, hogy pontosan értelmeznünk kellene a metaforákat (Szabolcsi 1998: 746). Az ellentétes kapcsolással egy másik váltás is érvényes: a költészet gyönyörködtető szerepét mint lehetséges feladatát is elutasítja József Attila, s helyére a költészet gondolatiságát, értelmi szerepét állítja előtérbe, nem általánosan, hanem (mint ahogyan egy természetes kommunikációs helyzetben elvárható) saját nevében, saját költészetének céljaként megjelölve. S ettől kezdődően a költeményben a „lírai én”-nek mint költőnek váteszi feladataként láttatja a költészet szerepét. (Gondoljunk Petőfinék *A XIX. század költői* című költeményére: *Ha majd a szellem napvilága / ragyog minden ház ablakán...*) Vagyis a költemény címének (és műfajának) eleget téve innentől kezdve egyértelműen a saját költészetének, költői hitvallásának fő célkitűzését részletezi.

Már eddig is finom ellentétezéseket állapíthattunk meg. Következésképpen végigvitt ellentétezésnek éppen a két koreferencianyalábban megfogalmazottakat gondolom. Ebben megerősít Szigeti Lajos Sándor alábbi megfogalmazása is: „Az utolsó esztendő verstermésére oly jellemző ellentétezés ott érezhető az *Ars poetica*-ban is, mégpedig többszörösen: szétválík két világ, költészet és valóságé, s lényegesebbé a költészeté lesz” (Szigeti 1988: 333).

Ez a sorrendjében „kevésbé lényeges” – „lényegesebb” ellentétezés megmarad a koreferenciális szerveződésben a két grammatikailag második személyben meghagyott K10 és K11 versmondat között is: az egyéni szabadságot a társadalmi szabadságnak rendeli alá. Az *ocsmány módon szolgál ostobát* alakító költő szerepét nem vállalja. A hegeli–marxi gondolatot egyáltalán nem szolgai módon építi be költői gondolatmenetébe. Koreferenciálisan rögtön érvel is a mindennapi valóság szintjén: *sziszegve se szolgállok*. Ez a beszerkesztés sokkal inkább utal a költői dialógusban (ezt a dialógusjellegét erősíti föl a meghagyott második személy) egy implicit megengedés jelenlétére, mint mellérendelt párhuzamos-ságra:

[Bár fontosnak tartom, hogy]
 „Ehess, ihass, ölelhess, alhass!”
 [De még fontosabb, hogy]
 „A mindenséggel mérd magad!”.

És ebben *nincs alku*, a költő nem adhatja föl szellemi függetlenségét, mert ha az egyéni jobb élet érdekében megalkuszik, akkor: „*Másként akárki meggyaláz / s megjelölnek pirosló foltok, / Elissza nedveim a láz*”.

A hiteltelen költői gondolat nem lesz éltető nedv. [Éppen ezért] „*Én nem fogom be pörös számat. / A tudásnak teszek panaszt.*” Egyértelmű érvelésként olvashatók tehát a vers K12–K16-ig található közlésegségei, vagyis a koreferenciális nyalábon belül a költészetet művelő költő felelőssége fogalmazódik meg. Ebben a részben alig mindössze két versmondatban történik utalás szemantikailag a mindennapi valóságra. A K17-től ismét teljes párhuzamot kapunk a mindennapi valóság és a költői gondolatok által fölvezetett valóság között (Arany János: „*Nem a való hát: annak égi mássa*”).

4. József Attila: *Ars poetica* című versének nyelvészeti elemzésére az a helyzet indított, amelyben versmondó tanítványaim érveket kerestek a költemény többféle kompozíciós tagolhatóságához, mert ez a vers valóban „nagyon is »ravasz« vers; többféleképpen magyarázható metaforák, többszörösen összetett képek, mesteri rímek, rímillúziók sorával érzékeltet bonyolult filozófiai–magatartásbeli folyamatokat.” (Szabolcsi 1998. 745). Ezért is vállalkoztam arra, hogy a koreferenciális szerveződést középpontba állítsam a vers (aszindetonokban is gazdag) versmondatainak összefüggés-vizsgálatában, építve (és főleg a metaforák értelmezésében elfogadva) az eddigi irodalmi és nyelvészeti elemzések tanulságaira is. Ezek szerint a vers értelmezése erőteljesen függ attól, hogy „*A mindenséggel mérd magad!*” sor kompozicionális szerepét az olvasó miként fogja föl. Arra a következtetésre jutottam, hogy a kérdéses versmondat megengedő viszonyban áll közvetlen előzményével; vagyis nem csupán az ellentét, hanem ennek hierarchikus formája szervezi a két mondat közötti összefüggést.

SZAKIRODALOM

- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fejtő Ferenc 1947. József Attila, az útmutató. *Szocializmus* 2–4.
- Gyertyán Ervin 1963. *Költők és kora*. József Attila költészete és esztétikája. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 105–14.
- József Attila összes versei 1–2. 1986. (Közéteszi: Stoll Béla.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Endre 1980. „A történelem futószalagán”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6. sz. 581–90.
- Kabdebő Lóránt 1997. A klasszikus irodalom esélye a dialogikus poétikai gyakorlatban. *Literatura* 1: 64–7.
- Németh Andor 1973. *A szélén behajtvá*. Válogatott írások. Magvető Kiadó, Budapest. 679.
- Németh G. Béla 1987. *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 237–8.

- Németh László 1931. *Ars poetica. Kiadatlan tanulmányok* 1. k. Magvető, Budapest. 1968.
- Petőfi S. János 1997. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegteni kutatóprogram. *Officina Textologica* 1. k. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szabolcsi Miklós 1998. *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. Irodalomtörténeti Könyvtár* 41., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szigeti Lajos Sándor 1988. *A József Attila-i teljességigény.* Magvető Kiadó, Budapest. 333–4.
- Szöke György 1992. „*Űr a lelkem*” – A kései József Attila. Párbeszéd Kiadó, Budapest. 71.
- Török Gábor 1968. *A líra: logika.* József Attila költői nyelve. Magvető–Tiszatáj, Budapest. 73.
- Török Gábor 1976. *József Attila kommentárok.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tverdota György 1987. *Ihlet és eszmélet.* József Attila a teremtő gondolkodás költője. Gondolat Kiadó, Budapest.

B. Fejes Katalin

SUMMARY

B. Fejes, Katalin

The place of a sentence in the coreferential organisation of a poem

The interpretation of Attila József's *Ars poetica* strongly depends on what compositional role the reader assigns to one of its sentences. This paper explores that role by analysing the coreferential organisation of the poem and comes to the conclusion that the sentence is in a concessive relation with its immediate antecedent, i.e., the correlation between the two sentences is organised not only by opposition but also by subordination.

Retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységek grammatikai szerveződése

Nagy Gáspár-kommentárok

Az alakzatok tüzetes, funkcionális vizsgálata azt a tételt látszik igazolni, hogy az alakzatokat felépítő grammatikai struktúrák és retorikai-stilisztikai olvasatok között többszintű, kölcsönös összefüggés létezik.

Mivel a nyelvvel épülnek ki az alakzatok, szükségszerűen rendelkeznek grammatikai struktúrával. Az alakzatokat megjelenítő nyelvi struktúrák pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei, másképpen a tartalom által előhívott formák. Minden nyelvilleg megformált tartalom tehát olyan, alakzatokba rendeződő élmény, melyet a nyelvi-retorikai létesülés kódol. Ez a szerveződés, illetve létesülés – poétikai természeténél, jellegénél fogva – a nyelv kínálta lehetséges (olykor különféle) funkciókat egyidejűleg, egyszerre foglalja magában, s válik – összetett, többfunkciós formaként – a többféle olvasat grammatikai kódjává. De a nyelvvel megformált komplex alakzategyüttes – bármely retorikai újraolvasás esetében is – visszahat saját grammatikai struktúrájára, kijelöli annak olvasati

lehetőségeit, és szabályozza szemantikai-pragmatikai viselkedését. Valójában tehát arról van szó, hogy a többértelmű (vagy meghatározatlan) grammatikai formára – éppen e formában kiépülő alakzat funkciójával – ráépül egy szilárdabb, kötöttebb jelölés, mely a társult grammatikai szerepek közül valamelyiket föl-, illetve megerősíti. Ily módon kétirányú a kölcsönös függőség: a szemantikailag definiált grammatikai státus és a grammatikailag meghatározott szemantikai funkció az alakzatokon belül egyaránt érvényesülhet, ám hogy mikor melyik és milyen formában, az már a funkcionáló alakzatok tipológiai kérdése.

Ezt példázzák – többek között – a retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységek grammatikai szerveződései Nagy Gáspár nyelvében.

Kommentárok A valóság égető nyelvéhez

- a) A zeugmatikus metaforalánc grammatikai jelöltsége a határozottság kategóriájának pragmatikai kiterjesztésével:

I.

Már nem álmodsz,
csak elképzelsz egy temetőt,
fölmagzott, évek óta kaszálatlan,
kaszálatlan ős-fű hullámozó tengerét,

Egy azonosító értelmező jelzős szerkezetbe ágyazódik be a genitivus explicativus, és a kombinált forma jelentésképző szerepe – „a szemantikai uralhatatlanság” tételével szemben (Kulcsár Szabó 2000: 299) – a fokozatosan kiépülő **zeugmatikus metaforalánc** grammatikai jelöltségében nyilvánvalóvá válik.

A *tenger* az *ős-fű*vet, majd a *temetőt* azonosítja, az előbbi közvetlenül – az azonosság birtokviszonyában –, az utóbbit a birtokos *ős-fűm* keresztül (mely kettős funkciójában viszonyított és viszonyító is). Az *ős-fű ... tengere* így közösen értelmezi az *egy temetőt* határozatlan tárgyat mint értelmezettet, s mert a szerkezetes értelmezőben az azonosság birtokviszonyának az egyeztetésre utaló kötelező morféma (Szépe szerint pragmatikai szuffixuma*) határozottá minősíti a birtok tárgyat, az általános ragozású igei alaptagra a viszonyítás folyamatában szükségszerűen ráértődik a 2. személyű határozott személyrag. A grammatikai konstrukciónak ez a természete – a jelölt relációk szoros kapcsolatában – anaforikusan kiterjeszti a határozottság kategóriáját.

* „A *pragmatikai szuffixum* bevezetése arra világít rá, hogy a magyarban a szótó körül, vagyis a morfológiai szó – stabil – első részéhez lokalizálható a szó lexikális funkciója; a szó vége körül, vagyis a határozóraghoz és a névutóhoz kapcsolódik a szó szintaktikai funkciója; a két funkcióhoz kapcsolódó rész közötti rész, a szó *közepe* pedig a szóval kapcsolatos pragmatikai funkció helye” (Szépe 1999: 423).

b) A kötőszó-eltolásos konstrukció
(a közölés és a hiperbaton egybefonódó alakzata)

s azt mondod: barátaim, ha veszitek
a fáradságot és a bátorságot, most
az alatt nyugvókat kiültetjük a sírok szélére,
és egy napig – mi is étlen szomjan,
félrehajtva ki-ki maga előtt a fürengeteget –
s z e m b e n é z ü n k;
a változó arcvonások lezúduló ráncain
az *akkor* és *azóta* történeteket,
és történelemnek nevezzük,
tisztá valóságnak...

Az *és* konstrukcióépítő szerepét a transzmutációs eljárással felülírt szórend késleltetett, központi pozícióba helyezi, és kataforikus (szemantikai) jelentése mellett (Kiefer 1979: 220) anaforikus (pragmatikai) jelleggel is felruházza. A kötőszó a *szembenézünk* után következne (*és a változó arcvonások lezúduló ráncain / az akkor és azóta történeteket / történelemnek nevezzük, / tiszta valóságnak*), míg kiemelve az essivusi (nuncupativusi-praedicativusi) állapothatározót (*történelemnek*) köti, mely az állítmányt **közölő** azonosító értelmezőjével (*valóságnak*) – az értelmezőt és értelmezettet szétválasztó **hiperbatonnal** – a történelem–valóság azonosságának ívéen a *történeteket* tárgy állapotára utal. Az *és*-nek ez a kétirányú viszonyjelzése egyrészt a látszólag széteső mondattani hálót rendeli alá az intellektus fegyelmének, másrészt kiemeli az előrevetett tárgy és a rá vonatkozó állapothatározó kapcsolatát. Ezért a zárt mondatszerkezet többszörös megbontása mint *kötőszó-eltolásos* sajátos konstrukció (a **közölés** és a **hiperbaton** egybefonódó alakzata) a fő tartalmi elemre koncentrált szintetikus nyelvi formaként érvényesül. Fölmerülhet még egy olyan olvasati lehetőség is, melyben a *valóságnak* utólagos hozzátoldás lenne (Magyar grammatika 2000: 463), tehát a *történelemnek* és *valóságnak* halmozott határozó. (Ebben az esetben az *és* **protozeugma**, tudniillik még közölő helyzetüket megőrizve is a két essivusi állapothatározót kapcsolná.) A jelölt tartalom viszont „érvényteleníti” a grammatikai forma e potenciális szerepét, mivel az egymást értelmező *történelem* és *valóság* itt szemantikailag definiálja a grammatikai funkciót.

c) A chiasztikus epanasztrofé

Hasonlóan igazodik a *chiasztikus epanasztrofé* grammatikai megformáltsága a kifejezendő tartalomhoz:

II.

A nyelv már nem ad világot,
a világ ad bábeli nyelvzsarnokokat, szóterroristákat;

A *nem* – (*hanem*) viszony először a variációs **epanasztrofé** (*világot / a világ*) alakzatát ölti, majd az így ellentétbe foglalt tartalom szükségszerűen építi ki a **chiazmust**, melynek az **epanasztrofén** állításba forduló tagadása a grammatikai struktúráját is közvetlenül meghatározza. Az ellentét *igés* szintaktikai párhuzamában (Nagy L. 1998) az azonos szintaktikai funkciókkal együtt az általuk jelölt (és az igével szétosztott) azonos thematikus szerepek (Komlósy 1992: 337) kereszteződnek (*alany/cselekvő* – *tárgy/eredmény* – *alany/cselekvő* – *tárgy/eredmény*). A tagadás/állítás korrelációjához társuló pozitív/negatív elemek sorrendje (*nyelv* – *világ/világ* – *nyelvzsarnok*) a pragmatika szintjén ugyanakkor helyreállítja a szemantika szintjén történő „rendbontást”.

Az elhagyott kötőszó erősíti az ellentétet (Cohen 1996: 179), és leplezetlenné teszi magát az **epanasztrofét**, melynek kereszteződve ismétlődő szintaktikai egységeit az *ad reddiciója* vonatkoztatja egymásra (*/nem/ ad világot, a világ ad*). Ez a nyelvvel megformált komplex alakzategyüttes visszahat saját grammatikai struktúrájára, és irányítja szemantikai-pragmatikai viselkedését (Kulcsár Szabó 2000: 171). A pozitív, negatív értékek rendje ellenszegül a többféle olvasat elvének, illetve annak, hogy az alakzat „másként is lehetséges” (Kulcsár Szabó 2000: 191). A pragmatikai kötöttség nyelvi mutatója itt a **chiazmust** bővítő két szóösszetétel, amely a *nyelv* alannyal oppozícióban álló teljes metaforák megjelenési formája, az ellentétben belüli kifejtett ellentét (és a képi-pragmatikai szinten **gemináció**: megegyező struktúrájú metaforák ismétlődése). Az egész-egész viszonyt tartalmazó birtokos jelzős alárendelő szóösszetétel a szemantikai azonosításnak olyan válfaja, mely a genitivus explicativus természetéhez hasonlóan szerkezeti elemeivel egyértelműen rögzíti a jelölt teljes metaforák pólusait. A *nyelvzsarnok*, *szóterrorista* alakzatok esetén grammatikailag ezért „szabályozott” az olvasat, a *zsarnok/terrorista* utótag az azonosító, s ez a nyelv teremtménye erejét kikezdő, a hiteles, személyes nyelvet elnémitő demagóg és totális nyelv diktatúrájának kimondása egy kifejtő **chiasztikus epanasztrofé** által.

d) a ha – akkor / (addig) – míg

III.

.....
 ha most az isteni taps
 júliust követel
 ha most gondolja ő
 hogy eljött és itt az idő
 akkor a liszté lapított
 emberiség fehér „hamuja”
 a tenyerek élet-halál-ráncaiban
 mint tengerek árkaiban
 besül: emberiség hamubasült
 útravalója rejtezik
 megfejtethetetlen kódként
 míg ki nem hül a két tenyér

míg kottázható lesz a taps
 míg a Föld elföldelhető
 míg az Ég kiégő csillárjai
 zörögve lengnek az isteni ásítás huzatában.

A végítéletbe belépő szenvedés-megsemmisülés megfejtésre-feloldásra váró állapotát – az elő-, egy- és utóidejűség dimenzióiban – a *ha* – *akkor* prototipikus konstrukció az (*addig*) – *míg*-gel kiegészülve jelöli. A mellékmondatok–főmondat, főmondat–mellékmondatok feltételrendszert alkotó **közölő** sorrendje az állapot létrejöttét, fenntartását és feloldását magában foglaló olyan paradigma, ahol az állapot szempontjából a középső elem, vagyis a két főmondat megkülönböztetett jelentőségű. A „*ha most*”-ban bekövetkezett feltétel okozataként általuk létesülnek a szenvedés alakzatai, a koncentrált szemantikai tartalomnak megfelelően az állapotot kifejező határozók struktúrájában. A „*lisztté* lapított emberiség fehér »hamuja« ... / *besül*” komplex metafora közös viszonyítottja az **enjambement**-nal sor eleji helyzetbe állított és kiemelt birtokos jelző: az *emberiség*. Egyik viszonyítója a *lisztté* eredményhatározó (melyet grammatikailag a *lapított* igenév kapcsol), a másik birtoka, a *hamuja* alany. E **közölő metafora** két viszonyítója ily módon szemantikailag egymást is azonosítja. Majd két birtokos jelzős szintagmából („a tengerek élet-halál-ráncaiban / mint tengerek árkaiban”) kiépül egy *mint*-es, többfunkciós szerkezet, az azonosító értelmező és az essivusi állapot-határozó szemantikailag ekvivalens komplex alakzata (Magyar grammatika 2000: 466), melynek grammatikai eldönthetlensége nem teszi „bizonytalanná” a létesült struktúra jelentésképző olvasatát. Az azonosító formák társulása ugyanis csak megerősíti elemeinek metaforikus relációit (*tenyerek* – *tengerek*, *ráncaiban* – *árkaiban*), méghozzá úgy, olyan sajátosan, hogy az azonosító értelmező figuratív viselkedését (hogy „engedélyezi” a metafora pólusainak megfordítását) itt a szorosabban kötő állapot-határozó szabályozza.

A nyelv performatív képessége által ezt a szintetikus, rétegelt megoldást még sűrítettebb, tömörebb jelleggel foglalja magában a második főmondat. A kettőspont vesszőt és kötőszót pótol (Jánosik 1971: 11), a folytatás lehet az *és/mint* együttes, de lehet *azaz* értelmező-magyarázó is (Magyar grammatika 2000: 455): *és mint az emberiség hamubasült / útravalója rejtezik / megfejlhetetlen kódként*, illetve: *azaz az emberiség hamubasült útravalója rejtezik / megfejlhetetlen kódként*.

Ez az egymásba szerkesztett grammatikai organizáció olyan jelölő-össze tevőt alkot, amely az előző rétegelt struktúra ismétlődéseként, ahhoz hasonló módon jelöli és szilárdítja meg a szemantikai tartalmat. Az *útravaló* váltakozó mondatrész-pozíciója (*mint*-tel kapcsolva essivusi állapot-határozó, az értelmező-magyarázó viszonyban alany) érintetlenül hagyja azonosító szerepét: mindkét esetben a *hamura* vonatkozik. Így a szintetikus forma bármilyen tagolásában is az *emberiség hamuja* önnön *útravalója*, mely a bonyolult képszerkezet utolsó mozzanatával beépül egy újabb állapot-határozós szószerkezetbe, és – igazodva a grammatikai struktúra természetéhez – a képi síkon funkcionálisan már szerepet vált (ahogy szerepet váltott jelöltje, a *hamu* is), jelölő-azonosítóból jelölt-azonosított lesz, a *kódként* állapot-határozó szemantikai viszonyítottja. A *lisztté* és

a *kódként* állapothatározók szórendjével a grammatikai szerkesztettség **reddíciót** képez, a képszerkezetben pedig kitágított *közölést*, mely az elsőnek (*lisztte* – *emberiség* – *hamu*) a koncentrikus, láncszerű kibővülése. A *lisztte* és a *kódként* mint két viszonyító, mint közös viszonyítottakkal rendelkező **zeugma** fogja rendkívül szorosan össze, társítja egymáshoz a képrendszer elemeit. Ez a grammatikai-képi szerveződés itt Pilinszky „architektonikusan zárt” (Tverdota 1996: 375) komponálását idézi:

Mindenki táplálékkaként,
ahogy már írva van,
adom, mint élő eledelt,
a világnak magam.
(Parafrázis)

S talán úgy tűnhet, hogy a vers zárlatában is „a Semmi tapasztalatával szembesülő” (Kulcsár Szabó 1994: 75) pályatárs Istenfelfogása szüremkedik át, de valójában az a Nagy Gáspár-i Istenkép szublimálódik, mely „a földi létet” mindig „a keresztény Isten maximális lét fölöttiségének kontextusában érzékeli”, „a lét fölött... »Isten tenyerei« verődnek össze (*Lehet, hogy nyár*) (Jánosi 2000: 370). Ezért a földi léthez kötődő tragikumnak, a szenvedés titkának, idejének, értelmének az isteni kegyelemtől való függősége az (*addig*) – *míg* konstrukcióba ágyazva – és annak utóidejűségét is kifejező koordinátájában – a végítélettel bekövetkező feloldást preszupponálja, mert a „kottázható lesz a taps” Szent Pál szavainak, a „Ma még csak tükörben, homályosan látunk, / akkor majd színről színre” (1 Kor 13, 12) versbeni parafrázisa.

FÜGGELÉK

A valóság égető nyelve

„Századunk tragédiái nemegyszer afféle
tesztet jelentettek a költészet számára,
melyek lehetővé tették, hogy felmérhes-
sük, mennyi valóságot bír el a költészet”.
(Czesław Miłosz)

I.
Már nem álmodsz,
csak elképzelsz egy temetőt,
fölmagzott, évek óta kaszálatlan,
kaszálatlan ős-fű hullámozó tengerét,

s azt mondod: barátaim, ha veszitek
a fáradságot és a bátorságot, most
az alatt nyugvókat kiültetjük a sírok szélére,
és egy napig – mi is étlen szomjan,

félrehajtva ki-ki maga előtt a fűrengeteget –
 s z e m b e n é z ü n k;
 a változó arcvonások lezúduló ráncain
 az *akkor* és *azóta* történeteket,
 és történelemnek nevezzük,
 tiszta valóságnak...
 aki akar, helyet is cserélhet
 a sír szélén ülőkkel,
 de szabadon temetkezhet vissza a holt,
 és szabad elvonulást kap az élő.

II.

A nyelv már nem ad világot,
 a világ ad bábeli nyelvzsarnokokat, szóterroristákat;
 teremtdőnek a nyelvi Nagy Ponyva alatt
 nyelvfilozófiák, fűrészpörban lovagló kis bohócok,

pompás feminin nyafogások,
 hercegi tapsalattvalói egy közepes kreatúrának;

és eljön maga Kreon is,
 engedélyt ad a temetésre: temetik a világot;

a nyelv nem gyújt világot,
 nem világosul meg általa a sötét konyhában
 egyetlen mosatlan edény sem:

a politikusok nyelvi matricákat ragasztanak
 az újságok címlapjaira, s egymás hátára is,
 hogy a majom emberiség
 és a megtermett biztonsági majmok
 onnan is elolvashassák a teendőket;
 a mi teendőnk tehát a föntiekből következik.

III.

Éget az Ég: felső tenyér
 forró a Föld: alsó tenyér

— • —

ha most az isteni taps
 júliust követel
 ha most gondolja ő
 hogy eljött és itt az idő
 akkor a liszté lapított

emberiség fehér „hamuja”
 a tenyerek élet-halál-ráncaiban
 mint tengerek árkaiban
 besül: emberiség hamubasült
 útravalója rejtezik
 megfejthetetlen kódként
 míg ki nem húl a két tenyér
 míg kottázható lesz a taps
 míg a Föld elföldelhető
 míg az Ég kiégő csillárjai
 zörögve lengnek az isteni ásitás huzatában.

SZAKIRODALOM

- Biblia 1973. Az Apostoli Szentszék könyvkiadója, Budapest.
- Cohen, Jean 1996. Alakzatelmélet. (Ford.: Bárdos Miklós.) In: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei I. *Jelenkor* – JPTE. Pécs, 171–214.
- Jánosik Zsuzsa 1971. A tömörítés eszközei Németh László prózájában. Eötvös Loránd Tudományegyetem *Nyelvtudományi Dolgozatok* 4. Budapest.
- Jánosi Zoltán 2000. „Két part között a hit.” In: Görömbei András (szerk.): *In honorem Tamás Attila*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Keszler Borbála (szerk.): 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. *Nyr.* 216–25.
- Komlósy András 1992. Régenek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 2000. *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy L. János 1998. *Chiazmus: a rendszer és a használat?* Kézirat.
- Szépe György 1999. A magyar morfológiai elemek sorrendjéről. *MNyj.* 419–24.
- Tverdota György 1996. Pilinszky János. In: Sipos Lajos (főszerk.): *Pannon Enciklopédia*. Duna-kanyar 2000 Könyvkiadó, Budapest.

Gáspári László

SUMMARY

Gáspári, László

Grammatical organization of rhetorical-stylistic constitutional units Commentaries on Gáspár Nagy

On the basis of examples from Gáspár Nagy's poetic language the author illustrates that there is manifold correlation between the grammatical structures constructing the figures and their rhetorical-stylistic reading. The system of complex figures, itself a linguistic product, affects its own grammatical structure, assigns the possible readings of the underlying grammatical structure and controls its semantical-pragmatical manifestation. Therefore the semantically defined grammatical status and the grammatically determined semantical function may equally be present within the figures.

Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában

I.

A néprajzi kutatás fontos területei a termelőgazdálkodás, a növények felhasználása a népi iparban (kosár-, seprű-, olaj-, festék-, gyantakészítés, fafeldolgozás), a növények szerepe a táplálkozásban, gyermekjátékokban, a gyógyításban, egészségmegőrzésben, végül a növényekhez fűződő babonák föltárása. A nyelvészet részéről elsősorban a névtani vizsgálatok segíthetik a társtudományokat. Ha számbavesszük a botanika nevezéktanának madárneves összetételeit, számos következtetés vonható le a jelölt növények felhasználására és a hozzájuk fűződő hiedelmekre vonatkozóan. Az alábbiakban magával a *madár* főnévvel, illetve a madárneves terminusok között a háziszárnyasok, majd a vadmadarak neveivel alkotott elnevezéseket vesszük sorra; elsősorban a szótörténetre (az írásbeliségben a növénynév első felbukkanására), a szóföldrajzra (a nyelvjárási alakváltozatok feltüntetése nélkül) és a névadási szemlélet hátterére helyezve a hangsúlyt. A cikksorozat része a Tinta könyvkiadónál a közeljövőben megjelenő, növényneveket bővebben vizsgáló könyvnek.

Az összetételekben szereplő *madár*- előtag a kicsinységet, könnyűséget, a rendes mértéktől elütőt fejezi ki. Gyümölcsöt termő növényeknél a *madár*, *madárkás* apró szeműt jelent (kis szemű szőlő, apró bogyójú gyümölcs például). De utalhat a vadon élő madarak környezetére, élőhelyére is, jelentése 'mezei, erdei, vad, azaz ott termő', illetve arra, hogy a jelölt növény gyümölcse a madarak táplálékául szolgál.

madárbakszakáll J: *Scorzonera purpurea* (MNöv. 122). A *piros pozdor* társneve. R. 1908: *madárbakszakáll* 'ua.' (MNy. 4: 32). N. ÚMTsz. 3: 941: Réty. A *madár* jelzői előtag a *bakszakáll* növénytől való megkülönböztetésre szolgál.

madárberkenye J: *Sorbus aucuparia* (MNöv. 122). R. 1895: ua. 'Sorbus aucuparia' (Pallas 11: 778). Az *aucupium* 'madárfogás' jelentésű szó a tudományos elnevezés alapja. *Aucupari* [< lat. *avis capere* 'madárfogó'], mivel a madárszok kelepccéikbe, hurokjaikba csalinak tették a madárberkenye bogyóját, a madarak kedvelt csemegéjét. A növény skarlátvörös vagy sárga terméseivel ugyanis a madarak táplálkoznak. L. még: *madárbogyó*. Más európai nyelvben szintén használatos hasonló növénynév; vö. ném. *Vogelbeere* 'ua.' (Genaust 596), or. *rjabina obükovénna* (LWb. 1288). Az utótag, a szláv eredetű *berkenye* szaknyelvi és széles elterjedtségű nyelvjárási szavunk már igen régtől, 1055-től adatolható a magyar írásbeliségben. Használatos a szaknyelvben a *madárbirsberkenye* 'Sor-bocotoneaster pozdnjakovii' (P. 168) kifejezés is.

madárbirs J: *Cotoneaster* (MNöv. 122). R. 1911: ua. (Nsz.188). A növény korállpiros, apró terméseivel szolgált rá erre az elnevezésére. Részfordítással ke-

letkezett a *cinóberpiros madárbirs* elnevezés: < ném. *Zinnoberroter Zwergmispel* (vö. még fr. *cinnabar medlar*, ol. *cotognastro cinabro*; fekete *madárbirs* < ném. *schwarze Zwergmispel*; pénzlevelű *madárbirs* < ném. *Münzenartige Zwergmispel*; krími *madárbirs* < ném. *Krim-zwergmispel* és fr. *cotonáastre de Crimée*, or. *kiziknyik krümszkij*/ [AFE. 381, 385, 386, 387]).

madárbogyó R. 1832: *madár-bogyó* 'Sorbus aucuparium' (Kreszn. 2: 31). A berkenyék neméhez tartozó cserjefaj apró, vörös gyümölcsét a madarak kedvelik. Erre utal német neve is, a *Vogelbeer* 'Sorbus auc. és még 16 növényféléseg' (M. 594) tükörszó. Már az ókori rómaiak is ismerték. Neve a kelta *sorb* = fanyar szóból alakult, a faji név pedig arra utal, hogy a termését csalétkül használták a madarászok, az aucupatorok.

madárbogyófa J: *Celtis occidentalis* = ostorfa (MNöv. 142). R. 1843: ua. 'Sorbus aucuparia' (Bugát 290). A németből került nyelvünkbe a nyelvújítás idején; tükörfordítással Bugát Pál vette át, vö. ném. *Vogelbeerbaum* 'Sorbus aria', *Zahmer Vogelbeerbaum* 'Sorbus dom.' (M. 594). Ma már a magyarban csak tájnyelvi szinten ismert, Somogyban (MNöv. 122) használatos növénynev.

madárbúza J: *Bromus arvensis* (MNy. 23: 263). N. ÚMTsz. 3: 941: ua. (M.lapád). A magyar tájnyelvi növénynév a német *Vogelweizen* 'Stellaria media' (M. 596) megfelelője. A latin terminus *Bromus* előtagja [< gör. *bromos* = zab] szintén gabonafélélt jelent, szó szerint 'szántóföldi zab' jelentéssel különbözteti meg a tudományos név a búzától a madárbúzát.

madárcsalán R. 1783: *madár-tsalyán* 'Galeopsis galeobdolon' (NclB. 387). Benkő József tette szaknyelvi szóvá; minden bizonnyal erdélyi etnobotanikai terminus nyomán vagy pedig a nála is szerepeltetett ném. *Taubenessel* 'ua.' mintájára. A tudományos névben – mely már Pliniusnál is olvasható (27: 81) – a gör. *galé* 'menyét' és a *bdólos* 'bűz' jelentésű szó rejtőzik. Ezt az állatot használták a macska háziasítása előtt az antik világban egérfogásra. Búze már akkor közmondásos volt, a növényt jellegzetes szaga miatt e kellemetlen bűz után nevezték el.

madárcseresznye J: 1. *Cerasus avium* ssp. *avium*; 2. májusfa (MNöv. 122). R. 1825: *madár tseresznye* 'erdei cseresznye' (EWUng. 919). N. ÚMTsz. 3: 941: Bókaháza, Szécseny, Patosta 'Prunus avium var. *silvestris*', Kürt 'zelnicemeggy', Zilah 'galagonya' | SzegSz. 2: 69: 'igen korai cseresznye' | SzlavSz. 2: 196: 'Prunus *silvestris*' | OrmSz. 360: 'ua.' | Horváth 492: Magyarózd | Nagy 6: Nagyváty 'vaccserösnye'. A népnyelvi alakoknál szintén az apró szemű gyümölcsre utal mindig az elnevezés. És persze arra is, hogy – erdei fákról lévén szó – a madarak szívesen eszegetik a bogyókat. Ugyanilyen szemléletű a – nyolc különféle növény neveként használatos – német *Vogelkirsche* (M. 594) tükörszó (R. 1783: *schwarzer Vogelkirschenbaum* 'Prunus padus' [NclB. 373]). Az oroszban is megvan így a növénynév; vö. *ptyicsja cseresnja* 'Prunus avium *silvestris*'; *ptyicsja visnja* 'Prunus avium' (MO. 457), valamint a románban; vö. *cireș păsăresc* (RM. 498).

Ezek szintén az ókori növénynévre vezethetők vissza, mint arra a tudományos nevekben szereplő 'cseresznye' és 'madár' jelentésű szavak is mutatnak; vö. *cerasus* [< gör. *kerasos* = cseresznye, mely a kurd-iráni *kirahs*, *keras*, *keraseni* (PbF. 124) névből származik], illetve *prunus* (latin növénynév szintén

'cseresznye' jelentéssel). Az *avicularis*, *avium* utótag pedig a lat. *avicula* 'madárka', illetve az *avis* 'madár' szóból képzett.

madárcsőr J: *Consolida regalis* (Tissier 89). A szarkaláb – szintén alakfestő – társneve. A tudományos elnevezés *Consolida* előtagja régi növénynév. A jelölt növényt az ókori Rómában *consolida* néven ismerték, gyógynövényként használták. A sebek fürösztésére szolgált; ez indokolja a nevet.

madárcsucsor J: 1. *Solanum aviculare*; 2. orvosi csucsor (MNöv. 122). A *madárcsucsor* nevű fontos gyógynövényről csak a legutóbbi időben derült ki, hogy nem azonos a *Solanum avicularéval*, hanem tulajdonképpen a *Solanum laciniatum*. A tudományos elnevezés *aviculare* utótagja 'a madarak által szívesen felfalt' jelentésű. A *csucsor* növénynév – ma szaknyelvi szó – nyelvújítási alkotás: a *csúcs* főnév -r képzős származéka. A jelölt növények dudoros gumójuk vagy termésük alapján kaphatták a nevet.

madáreleség J: *Stellaria media* (MNöv. 196). R. 1911: *madár eleség* 'ua.' (Nsz. 188). Szaknyelvi szó, a német *Vogelfutter* 'ua.' (M. 594) tükörszó mintájára keletkezett. Az *Oxalis acet.* német tájnyelvi *Vogelspis* (-speise) (uo. 596) elnevezésének névadási szemlélete is azonos. Fontos takarmánynövény voltára utalnak a *Stellaria media* magyar társnevei közül a következők: *tyúkhúr*, *libafű*, *lúdhúr*, *madárhúr*, *pipéhúr*, *tyúkbegy*.

madáreper J: *Fragaria*. R. 1838: *madár-eper* 'apró, kemény eper' (Tsz. 348). N. Gáspár 18: Erdély 'Fragaria vesca' | Nagy 5: Nagyváty 'szamóca' | Nyr. 86: 442: Kórógy 'Fragaria viridis' | SzlavSz. 2: 196: 'szamóca, földieper'. A szamóca apró gyümölcse motiválja a *madár* megkülönböztető jelzőt. Több ilyen növénynevünk is van, például a *madárszőlő* 'apró szemű szőlő', *madárcseresznye* stb.

madárfejvirág J: *Strelitzia* (Priszter 112). Újabb szaknyelvi terminus; a *pagájevírág* társneve latin mintára keletkezett. A németben a *Vogelkopforchidee* (PbF. 328) az orchidea virágját hasonlítja a madárfejhez. A szó előtagja a növény latin *ornithocephalus* [< gör. *ornis* = madár; *kephale* = fej] nevének tükörfordítása. Madárfej motiválta növénynév rokon nyelveinkben is található. Például a *Trifolium* elnevezései metaforikus terminusok, a lóhere gombos virágzatának alakjára utalnak; vö. votj. *šíz-jir*, zürj. *šíz-jur*, tlk. 'harkályfő', cser. *kerge-vuj šuda* 'harkályfő-fű', csuv. *kajək-puš* 'madárfő', *tšavGa-puš* 'varjúfő' (Nyr. 51: 45).

madárfészek J: *Neottia nidus-avis* (MNöv. 123). R. XVI. sz.: *madār feszke* 'Daucus carota' (TermTudKözl. 27: 49). Egyes vidékeken *pernyike* (uo.) a neve. *Madárfészek* elnevezését a szoros, fészekszerűen egymásba fonódó, tömött, húsos gyökérzetéről kapta. Ez a rövid, vékony, barnás színű gyökérzet hengeres ágaival egy csomóban gazdagon szétágazva kimondottan madárfészekre emlékeztet. A magyar elnevezés megfelelője a németben a *Vogelnest* 'ua.' (M. 595), mely a gör. *neottia* 'madárfészek' szóra vezethető vissza. A tudományos elnevezés utótagja is összetett szó, ugyanezzel a jelentéssel [< lat. *nidus* = fészek; *avis* = madár].

madárfészekpáfrány, ausztrál J: *Asplenium australasiaticum* (P. 168). Újabb szaknyelvi terminus, metaforikus összetétel.

madárfogófa J: *Pisonia umbellifera* (P. 168). Az ember madarak befogására használja ezt a fát; erre utal *csalífa* (uo.) elnevezése is.

madárfogó körte R. 1881: ua. 'Sorbus aucuparia' (Nyr. 10: 409). Az *aucuparia* utótag 'madárfogásra szolgáló' jelentésű. Csaléteknek használt gyümölcs, ez a névadás indítéka.

madárfű J: Peplis portula (MNöv. 191). R. 1903: *vízi madárfű* 'ua.' (MVN. 65). N. MNy. 45: 218: Martos 'Symphitum officinale'. A tócsahúr (gémhínár), ill. a fekete nadálytő tájnyelvi elnevezése. Mindkettő iszapos, mocsaras helyeken tenyész. A szaknyelvi kifejezés újabkori átvétel a németből tükörfordítással; vö. *Vogelgras*, *Vogelkraut* 'egész sor (23) növény neve' (M. 594). A N. *fe fekete madárfű* a *nadályfű* népetimológiás alakulata.

madárgyökér J: (Dunántúl) Symphitum officinale (MNöv. 135). R. 1892: N. *madárgyökér* (Pozsony m. Somorja) 'ua.' (Ethn. 3: 57). N. FöldrKözl. 22: 74, 77: Vas m. és a Balaton mell. 'ua.' | MNy. 56: 405: Sopron m. Csorna. Noha gondolhatnánk a németből való kölcsönzésre, hiszen megvan a németben a *Vogelwurz* 'Aquilegia vulg. és Neottia nidus-avis' (M. 596) tükörszó, ám a jelentés alapján sokkal valószínűbb, hogy a *madárgyökér* népetimológiás alakulat nyelvünkben. A *Symphitum officinale* növénynek a *nadálygyökér*, *fe fekete nadály*, *nadálytő* a neve ugyanis, és a *madárgyökér* a *nadály* régi ejtésű *nadál*, *nadár* változatából keletkezhetett népetimológiával.

madár-gyűjtoványfű J: Linaria triornithophora (P. 106). A tudományos nemi név a lat. *linum* 'len, lenfonál/-rost' szón alapul. Az összetétel utótagja önálló növénynevünk, a jelölt növény vélt gyógyhatására utal.

madárholtcsalán J: Lamium galeobdolon = sárga árvasçalán (MNöv. 123).

madárhúr J: Cerastium (P. 168). R. 1590: *madar hur* 'Ligustrum' (SzikszF. 20). N. Molnár 30: Zemplén 'Spergula arvensis' | Nyárády 36: Marosv.h. | KertLap. 17: 243: Nagyörös 'fagyal'. A *madárhúr* elnevezés alighanem a német *Vogel-darm* (tkp. 'madárbél') 'Stellaria media' (M. 594) növénynev mintájára keletkezett. Bár, mivel Szikszai Fabricius Balázs a Hegyalján rengeteg népi elnevezést gyűjtött, lehetséges, hogy a különböző nyelvet beszélők gondolkodásának analóg voltát ez a tükörszó is bizonyítja, és a *madárhúr* a régi népi terminológia része. Kardos Albert (Nyr. 37: 215) kifogásolta, hogy a Magyar nyelvújítás szótára „szándékosan vagy véletlenségből” ezt a nevet nem tárgyalja. Szerinte a Debreceni füvészkönyv szerzőinek szóalkotása az elnevezés; a növénytan műnyelvében „új szó”, mely később köznyelvvé vált. Ugyanígy ír Nagy János is (Magyar Népnyelv 5: 47), aki Diószegiék új szavának gondolja a *madárhúrt*, és helyes képzésűnek tartja. A szótörténet (1590: SzikszF., 1604: MA., 1762: PP. 906, 1775: Csapó 286, 1780: Phytologicon 88) azonban azt mutatja, hogy Diószegi és Fazekas egy ismert, már korábban – messze a nyelvújítás időszaka előtt – is meglévő növénynevet vett fel munkájába, „melly a' két magyar hazában találatható növényeknek megismerésére vezet a' Linné alkotmánya szerént”.

A mai tudományos név, a *Cerastium* a gör. *kerastés* 'szarvval ellátott' [< gör. *kéras*, gen. *kératos* 'szarv', a lat. *cornu* 'ua.' szóval rokon'] szóból van képezve. Ez a 'szarvasfű' elnevezés a növény gyümölcsseire vonatkozik, melyek a csészéből szarvszerűen állnak ki. A régi *Ligustrum* (SzikszF., MA., PP., Phytologicon, Kresznerics) értelmezés pedig a lat. *ligare* 'kötni' igéből való, és arra utal, hogy a növény fiatal, hajlékony vesszőit kötözésre, fonásra használták.

A *madárhúr* összetételben az utótag magyarázata pedig a növény szárainak húrformája (*húr* = bél). A jelölt növények szárának hosszúsága, hajlékonysága, kerek, csőszerű keresztmetszete motiválta a névadást. *Húr* szavunk ismeretlen eredetű, 'bél' jelentésű volt a régiségben; l. például 1682-ből Haller J. írását (NySz. 1: 1517): „Felette szűk az *húr* bennünk, mellyen le kéne takarodni, valami gyomrunkban vagyon”. A XV. század elejétől adatolható: 1405 k.: „quaquinius: *hurus* madar” (SchlSzj. 1812) 'bél, belsőség', 1516–19: *hwrath* (JordC. 82), 1526: *hwwray* (ÉrdyC. 204b), 1578: összetett növénynevek utótagjaként: *pipe húr* 'Alsine', tyik *húr* 'hühnerdarm' (Herbarium 33). A *húr* kicsinyítő származéka *hurka* szavunk. Apáczai Cs. J. Enciklopédiájában olvasható, hogy „a megrágott eledel a nyelő *hurkán* a gyomorba ér”. A *hurka* eredeti jelentése is 'bél' volt, l. a Szakácstudományban (Nyr. 66: 97): *végző hurka* 'vastagbél'; „az végző *hurkának* az *hurát* rizskásával is megtöltheted, ez az egyik igen kedves *hurka* az urak között” (a második *hurka* itt már a mai használatot tükrözi); *segg-véghurka*, R. 1604: *seggvég-hurka* 'Longanon' (MA.); Pápai Páriznál is a *Procidentia sedis*: *vég hurka*. A nyelvjárásokat vizsgálva szintén találkozunk a *húr* használatával: a *húr* 'a sertés megtisztított vékonybele, melybe a kolbászt töltik' (SzamSz. 1: 399), Heves megyében és a Székelyföldön a 'disznó vékony, porcogós, kövér, fehér *hurkája*' a *gyöngyöshurka* (MTsz.). Ismert a *húros* 'sérves állat' (ÚMTsz. 2: 1034: Dunántúl) kifejezés, a *húrol* 'kés fokával megtisztít' (SzamSz. 1: 400), 'késsel kaparva tisztít' (ÚMTsz. 2: 1033: Alföld), *húrolás* 'bél tisztítása' (> *húrolófa*) (uo.) jelentésű tájnyelvi szó.

Igy érthető a *pipehúr*, *tyúkhúr*, *lúdhúr*, *csibehúr* stb. növényneveink. A növénynevekkel kapcsolatban a CzF. szótár (2: 1743: *tikhúr*, *gólyahúr* – ilyen nincs, nem is volt, ez a Diószegiék alkotta *gólyahúr* elírása lehet) nagyon helyesen utal a hosszúkás, vékony, húralakú száakra, de ugyanakkor lehetségesnek tartja a *her* (*lóher*), *har*, *sarj*, *súr* (*súrgány*) nevek idevonását is. Az utóbbi feltételezés nem vehető komolyan, ám a metaforikus névre való utalás igen. Az elnevezés valóban az illető növények gyakran messze kúszó, hengeres metszetű, kanyargós szárára utal, amely a madár, a baromfi beléhez hasonlít.

madárkalácslapu N: ÚMTsz. 3: 941: *madárkalácslapi* (Barátos) 'növényfajta'. Régi növényneveink a *lapu*, nem a *lap*, *lapos* szócsaládba tartozik, mint többen magyarázták, hanem szláv eredetű a magyarban.

madárkaromfű J: csibeláb; madárlábfű (Priszter 113). A növénynek madárkaromhoz hasonlatos hüvelye van; ezt a részét írja le az alakfestő elnevezés.

madárkaszilva J: apró szemű, sárga szilvafajta (ÚMTsz. 3: 942). R. 1906: N. (Nagyajta) ua. (Nyr. 34: 105). N. SzékNySz. 267: *madarkaszilva*: kökén (Háromszék) 'kökény'.

madárszilva J: *Prunus domestica* ssp. *domestica* (Péntek–Szabó 325). N. uo. 274: Mogyorókereke 'ua.'. Apró szemű szilva, az átlagostól eltérően kisebb termésű szilvafajta megkülönböztető jelzős elnevezése. Erdélyben a kökény neve a *madárkaszilva*, mert a kökény tavaszi fehér virágjával, kék színű, későn érő gyümölcsével és ágas-bogas bokros fájával is a szilvához hasonló. Apró gyümölcsre jut kifejezésre a *madárka* előtagban. Az összetett szó utótagja régi gyümölcsneveink (1322: „ad fructus arborum Kukyn-*zylwak*erek dictum” [AnjouOkm. 3: 97]).

Szláv jövevényszó, vö. blg. *szlíva*, szb.–hv. *slíva*, *šljíva*, szln. *szlíva*, szlk. *sliva*, or. *szlíva* 'szilva <fa és gyümölcs>' (TESz. 3: 754). A szláv szavak eredeti jelentése 'kékes színű'.

madárkaszőlő J: aprószemű szőlőfaj (MTsz. 1: 1379). R. 1726: *madarka* (Balassa I.: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 1991: 139), 1797: *madár-fzőlő* (Grossinger 163). N. ÚMTsz. 3: 941: *madarasszőlő* 'ribizli' | Bakos 48: *madarkás furmint* (Tokajhegyalja) | MTsz. 1: 1379: *madárka-szőllő* 'apró-szemű szőlőfaj' (Heves m.), *madárkás* 'ua.' (Tokaj, Bereg) | MNy. 2: 148: *madari* (Győr). A névadás alapja egyrészt az, hogy apró szemű fajta, másrészt az, hogy a madarak nagyon szeretik. A névvel függ össze a *madarkásodik*, *madárkásodik* (MTsz. 1: 1379) ige, melynek jelentése: 'apró szeművé fejlődik a szőlő'. Esetleg német mintára került át nyelvünkbe, vö. *Vogeltraube* 'Plantago major' (M. 596), mely a szemre utaló elnevezés. Az apró, piros bogyójú berkenye német nevének szintén hasonló a névadási szemlélet háttere; vö. *Vogelbeerbaum* (NclB. 374).

madárkavályú J: hajgálókóró (Nagy 19). N. uo.: *madárkák válujik* (Nagyváty). Hasonló névadási szemléletű, mint a *héjakút* elnevezés. A növény nagy leveleiben ugyanis eső után megáll a víz. Nagyvátyon ezzel a vízzel „haját mosnak a kis iskolás leánykák, hogy szép hosszú hajuk legyen”.

madárkása J: 1. *Malva silvestris*; 2. *Rumex crispus* (MNöv. 123). R. 1911: *Rumex* (Nsz. 188). Valószínűleg népnyelvi szóból vált szaknyelvvé. (A mai tájszótárakból hiányzik.)

madárkenyér J: *Briza media*; *Achillea ptarmica* (Péntek–Szabó 325). N. uo. 197: *madárkenyir* (Jákótelke / Erdély) 'Achillea ptarmica' | ÚMTsz. 3: 942: Torda 'a pázsitfűvek egy fajtája'. Ennek a pázsitfűfélének barna, cipó alakú termése a névadás alapja.

madárkeserűfű J: *Polygonum aviculare* (P. 142). A *porcsinkeserűfű* (uo.) társneve; az elnevezés okát a tudományos név utótagja magyarázza. Az *aviculare* jelentése 'madár által szívesen evett'; nyilván a megfigyelés szerint egyes madarak szívesen csipkedik ezt a fűfélét.

madárkék J: *Sonchus* (Péntek–Szabó 325). Tulajdonképpen madársaláta, hiszen a *kék* utótag a régiségben 'saláta' jelentésű volt.

madárköles J: *Lithospermum officinale* (MNöv. 110). R. 1395 k.: *madar keles* 'Ligustrum' (BesztSzj. 358), ua. 'Monlimondrum' (uo. 381), 1405 k.: SchlSzj. 888. N. Nagy 9: Nagyváty 'erdőben terem' | ÚMTsz. 3: 942: ua. (Hódmezővh.) 'Semen milii solis'. A *kőmagvú gyöngyköles*, R. 1807: *gyöngy köles* (MFűvK. 152) a tudományos *Lithospermum* megfelelője, mely az apró, kemény, köhöz hasonlító gyümölcsre vonatkozik, és a gör. *lithos* 'kő' és *sperma* 'mag' szavakra vezethető vissza. Számos társneve közül idetartozó a *gyöngykömag* (MNöv. 110). *Gyöngyköles* neve onnan származik, hogy sima, fehér magvait gyöngyök közé is fűzik. *Madárköles* elnevezésén kívül használatos még egyes vidékeken a *napköles* és a *tengeriköles* is (uo.). A *madár* jelzői előtag a kicsi kölesszemekre vonatkozik.

madárkörömfű J: *Ornithopus* (MNöv. 42). R. 1783: *madár-köröm-fű* 'Ornithopus perpusillus' (NclB. 405). Az alakfestő név motivációját l. a következő szócikkben. A tudományos *Ornithopus* név [< gör. *ornis*, *ornithos* = ma-

dár; *pous* 'láb'] is a növény madárkaromhoz hasonlatos hüvelyére, burkára utal. Hasonló névadási szemléletű a németben is a növény neve, vö. *Serradella* [< fr. *serre* = karom; *-ella* = kicsinyítő k.] (PbF. 328), azaz 'kis karom'. Egy másik növény nevéként ismert a német tükörszó, a *Vogelnäglein* 'Lychnis flos-cuculi' (M. 595), tkp. 'madárkörmöcske'.

madárlábfű J: *Ornithopus* (MNöv. 123). R. 1783: *madár-láb-fű* 'Ornithopus perpusillus' (NclB. 405). *Madártoppfű* hasonneve és az előző *madárkörömfű* név egyaránt arra utal, hogy a gyenge, puhaszörű fű cikkes hüvelye görbült, úgy terpeszkedik szét, mint a madár ujjja. Erre utal az *Ornithopus* is, l. az előző szócikkben foglaltakat. Benkő József vette át a németből tükörfordítással; vö. ném. R. *Vogelfuss* (Dankovszky 643), *Vogelfußchen* 'Aconitum nap., Ranunculus repens', *Vogelfuß* 'Ornithopus perpusillus, Panicum crus-galli, Ranunculus acer, Setaria viridis, Stellaria media' (M. 594), *Vogelpfote* 'Ornithopus p.' (uo. 595). A franciában *pied d'oiseau* (NclB. 405).

madárlábmoha J: *Pterogonium gracile* (P. 169). Szaknyelvi szó. A felálló kis mohaszálak motiválják az elnevezést, a mohaszáracskák alakja hasonlatos a madárlábhöz. Az összetett növénynév utótagja, *moha* szavunk (R. 1430 k.: „epicurus: *moh*” [SchlGl. 2242]) szláv eredetű, szinte minden szláv nyelvben megvan a megfelelő szó.

madárlábú ibolya J: *Viola pedata* (P. 121). A tudományos elnevezésben szereplő lat. *viola* elkülönült változata szóhasadás eredményeként a m. *ibolya*, mely a *madárlábú ibolya* elnevezésben is szerepel. A TESz. szerint (2: 184) a mainak megfelelő jelentéstani elkülönülés csak a XIX. sz. második felében következett be, „feltehetően a növénytani szaknyelv szándékos különbségtévéseinek eredményeképpen; a század elején még *viola* 'ibolya', *ibolya* 'viola' (MFűvK. 170, 380)”.

madárlábú sás J: *Carex ornithopoda* (P. 223). A jelzett sásfajta alakleíró elnevezése. Régi *sás* szavunk (1342: „Locus lutosus in quo essent gramina vnkus wlgo *sas* nuncupata” [OKlSz.]) azonos jelentéssel átkerült több szláv nyelvbe; vö. szb.-hv. *šáš*, szln. *šáš*, cs. N. *šaší*, szlk. *šášie*, *šáš*, kárp.ukr. *sas* (TESz. 3: 498).

madárlevél J: *Symphitum officinale* (MNöv. 135). R. 1894: N. ua. (Csorna, Sopron m.) (Ethn. 5: 37). N. ÚMTsz. 3: 942: Bösárkány 'ua.'. A *nadálytő* egyik tájnyelvi elnevezése; népetimológiai alakulat. A 'pióca' jelentésű régi *nadály* szó régebbi ejtésű, vagy nyelvjárási *nadál*, *nadár* alakváltozatából keletkezett a *madár* előtag.

madárlép J: 1. fehér fagyöngy; 2. sárga fagyöngy (MNöv. 123). R. 1824: *madárlépgyöngy* 'Viscus album' (Magyarázat VI: 5). A fagyöngy fehér vagy sárga, ragadós, borsónagyságú bogyót növeszt, a termés különleges mézgát tartalmaz. Tudományos neve a gör. *iskein* 'ragasztani', illetve a lat. *viscosus* 'ragadós' szóból származik. A fagyöngy a fenyőrigó kedvenc csemegéje. A *madárlép* név magyarázata az, hogy ennek a növénynek a bogyójából főzik a madárfogó lépet, a fagyöngyből főzött ragadós anyagot, mellyel a kisebb madarakat úgy fogják, hogy az enyvbe mártott vékony vesszőcskéket leszállási helyükre teszik. A ragadós anyag az apró pelyhekhez érve a repülést gátolja. Emiatt az anyag miatt nevezik *enyvesbogyónak* (Priszter 60) is. Régi módszer, már Plinius ismertette természetrajzában a madárlép készítésének módját. Nálunk még a XVII. században

is jól jövedelmező volt a készítés és eladás Vas megyében, mint arról Veszelszki Antal (Fűszéres könyv) beszámol. Sadler József 1824-ben írja: „a' madárfogó lépnek az elkészítésére használják” (a növényt) (i. h.). A fagyöngyöt főleg a rigók terjesztik (csőrük tisztogatása közben az ágakra kenik, vagy ürítékükkel a magok a fákra tapadnak, s ott kicsíráznak, és gyökerük behatol a fába). Innen ered a régi szólásmondás, hogy „a rigó saját magának ürít veszedelmet”. A bajt kereső és halmozó emberre vonatkozik az orosz közmondás: „ülteti, mint rigó a saját kelepcéjét”.

madárliliom J: *Gladiolus communis* (MVN. 7) és *Gagea lutea* (MNöv. 123). R. 1783: *madár liliom* 'ua.' (NclB. 324), *sárga madár liliom* 'Ornithogalum luteum' (uo. 356). N. SzegFüz. 2: 59: Torda 'Gagea lutea'. A liliom *Gladiolus* [< lat. *gladiolus* 'kis kard'] (Plinius 21: 108), csakúgy, mint német *Schwertlilie*, *Schwertel* (Genaust 267) neve a növény kard alakú levelei alapján keletkezett. Diószegi ennek alapján a *madárliliom* helyett a *bókoló dákoska* binominális terminust javasolta a „Megállított nevek” sorába (OrvF. 379). Az összetett szó *madár*- előtagja megkülönböztető jelző. *Liliom* utótagja latin eredetű; vö. lat. *lilium* 'ua.', mely kimutatható számos más európai nyelvből is.

madárlórom J: *Rumex acetosella* (MNöv. 89). R. 1867: ua. (CzF. 4: 14). A *juhsóska* vagy *madársóska* hasonneve. A *lórom* (R. 1395 k.: „lappatus: lorum” [BesztSzj. 389], 1525 k.: *lorom* [MNY. 11: 39]) a *lósóska* ismeretlen eredetű régi neve.

madármák J: *Carex stenophylla* (Nsz. 188). R. 1899: N. Csík m., Gyimes 'sásfélék' (Nyr. 28: 143). N. MNY. 29: 318: *mada~rmákk* (Bogdánfalva) 'Rumex acetosella'. A *sás* és a *lapu* társneve, melyeket minden bizonnyal apró fekete termésmagvaikról neveztek így el.

madármályva J: *Lavatera* (P. 169). Szaknyelvi szó. A mályvafélék családjába tartozó virágos bokor. Tudományos elnevezése a XVII. századi zürichi orvos, J. R. Lavater nevét őrzi.

madármeggy R. 1895: ua. 'Padus mill.' (Pallas 11: 779). Borsónagyságú fanyar gyümölcsét a madarak szeretik. Innen és a gyümölcs méretéből az elnevezés. A *padus* görög fanév.

madármorzsa J: *Achillea ptarmica* (Péntek–Szabó 325). N. uo. 197: ua. (Jegenye / Erdély). Az 'apró törmelék', illetve 'könnyen morzsálódó rész' jelentésű utótagot a növény valamely része motiválja. A *madár* előtag a szokásos 'kicsi, az átlagosnál apróbb' jelentésű jelző az összetett szóban.

madárnyelv J: *Ornithoglossum* (P. 169). R. 1578: *madar nyelw* 'Steinsame' (Herbarium). A Melius-féle mű utáni orvosbotanikai, illetve fűvészkönyvekben már nem szereplő elnevezés görög–latin mintára keletkezett. A latin *ornithoglossum* [< gör. *ornis*, *ornithos* 'madár' és 'nyelv'] elnevezés tükörszava. Megvan a németben is a R. *Fogelzung* (Grimm: DWb. 12/2: 431) növénynév.

madárpogácsa J: *papsajtmályva* (MNöv. 123). N. MNY. 4: 32: ua. (Réty) 'Malva silvestris és M. neglecta' | NyIrK. 34: 41: *madárpogácso* (Erdély) 'mályva'. A népnyelvi elnevezés szemléleti alapja az apró termés, melynek egyrészt apró méretét a *madár*- jelzővel, másrészt a termés alakját és fogyaszthatóságát a *pogácsa* utótaggal igyekezett a névadó (vagy névadó közösség) érzékeltetni. Össze-

függ a *madárkása*, *madársajt* (Erdély), *bábakalács*, *békakenyér*, *mátépogácsa* stb. (NyIrK. 34: 41) nevekkal. A *papsajt* szintén erre az ehető kis termésre vonatkozik; a gyermekek szokták is a nyári réteken ezt gyűjteni és eszegetni.

madárrózsa R: XVI. sz.: *madar rofa* 'Tormentilla' (MNy. 39: 394). Hapax.

madársaláta J: salátagalamb-begy (MNöv. 123). N. SzlavSz. 2: 196: *ma-daorsajaota* 'Valeriana locusta' | ÚMTsz. 3: 942: *madársaláta* (Sólyom, N. károly, Zilah) 'Ranunculus ficaria'. Minden bizonnyal a németből, tükörfordítással átvett szavunk; vö. ném. *Vögleinsalat* 'Valerianella olit.' (M. 594), *Vogelsalat* (Mezgzd. 580). *Salátagalambbegy*, *báránysaláta*, *galambsaláta*, *galambbegysaláta* hason-nevei is arra utalnak, hogy a *Valeriana loc.* levele kitűnő, télen is fogyasztható vitamindús zöldsaláta. Magyar Elek így ír (Az ínyesmester szakácskönyve. Bp., 1978) a madársaláta elkészítési módjáról: „szárát lecsípkedve éppen úgy csinál-hatjuk, mint a fejes salátát”.

madárselyem J: aranka (ÚMTsz. 3: 942). N. MNy. 23: 69: *madár sejem* (Jászládány) 'Cuscuta'. Szintén átvett szó, német megfelelője a *Vogelseide* 'ua.' (M. 596). Noha nem szaknyelvi kifejezés, a magyarban csak tájnyelvi szinten használatos, ráadásul nem svábok, szászok lakta vidéken (Jászság), de az össze-függés világos és a jelentés alapján is kétségtelen.

madársisak J: *Cephalanthera* (MNöv. 123). R. 1911: ua. (Nsz. 188). Ez a ter-més alakjára utaló elnevezés megvan a németben is; vö. *Vogelkappe* 'Asarum eur.' (M. 594). A latin *cephalanthera* [< gör. *kephale* = fej; *anthera* = porlevél] név a szárnyas, fej alakú porházra vonatkozik. Német társneve a *Waldvögelein* (PbF. 124), azaz 'erdei madárka' pedig onnan ered, hogy a növény pártalevele szárnyként hajlik ki. Az összetett szó előtagjának talán az a motivációja, hogy a ma-dársisak nemzetség virágszerkezetében megjelenik a kicsiny csőröcske, amely a két termékeny biberészt elválasztja a középén álló steril résztől.

madársom J: *Cornus sanguinea* (P. 227). Ennél az elnevezésnél a *madár*-előtag aprószemű somfajtára utal. Nyilván közrejátszik a névadásnál az a megfi-gyelés is, hogy – erdei gyümölcsről lévén szó – a madarak zavartalanul eszegethetik. A som kora ősszel érő piros bogyótermése egészséges és finom gyümölcse az er-dőjáró embernek is. A *som* elnevezés igen korai fölbukkanású a magyar írásbeli-ségben (1291: „Pervenit ad *sumbucur* meta terrea circumfusum” [OklSz.]). Ótörök eredetű, vö. türkm. *čüm*, kum. *čum*, karacs.-balk. *čum* 'som' (TESz. 3: 571). A *So-mogy* földrajzi név -gy denominális névszóképzővel ebből a *som* gyümölcsnév-ből alakult.

madársóska J: *Oxalis* (P. 169). R. 1500 k.: *madar sofka* (Casanate gl.), 1604: 'Aceto silvestris, Lapethum acutum' (MA.). N. ÚMTsz. 3: 942: Tatrang 'Oxalis acetosella', Kötce, Monor és vid., Viss, Baskó, Hugyag 'Rumex acetosella', Szászfenes 'Berberis vulgaris' | SzamSz. 2: 51: 'Rumex acetosella' | NéprÉrt. 39: 236: Abaúj-Zemplén | MNy. 4: 33: Réty 'ua.' | Nyr. 37: 376: (csángó) 'Oxalis acetosella' | Nyr. 86: 442: Kórógy 'ua.' | SzegFüz. 2: 163: Selye 'ua.' | Kótyuk 77: Kárpátalja, Rát 'Oxalis europaea' | MNyj. 18: 168: Szamossszeg 'ló-heréhez hasonló vörös szárú, sárga virágú növény, galambsaláta'. Bükk és fenyő-erdők aljnövényzete, a határban csatangoló gyermekek helyben eszegetik. Hason-neve a *heresóska*, *lóheresóska*, *madársásdi*, *nyúlsóska* és *juhsóska* (MNöv. 123).

A magyar elnevezés annak idején valószínűleg német mintára keletkezett, a tükörszó *Vogelsauerampf* (-*ampfer*) 'Oxalis acetosella' (M. 596), azaz 'madár-savanyúsóska'. A latin *Oxalis* [< gör. *oxys* = savanyú; *hals, halis* = só] név szintén a növény savanyú ízére utal. Szamosszegen „asz monygyák, hogy jóu savanyóu” (MNyj. 18: 168).

madársüveg R. 1405 k.: *madar füeg* 'Ligustrum' (SchlSzj. 900). A Schlägli Szójegyzékbe a régi növénynév minden bizonnyal német mintára került, talán a *Vogelkappe* (tkp. 'madársapka, -süveg') (M. 594), vagy egyéb hasonló, korabeli kifejezés alapján.

madárszegfű J: *Dianthus superbus* (MNöv. 36). A buglyos szegfű társneve. N. MNy. 4: 33: Réty 'Dianthus superbus' | ÚMTsz 3:942: Húgyag 'apró szekfű'. A tud. *Dianthus* a gör. *Dios anthos*, azaz 'Zeusz virága' elnevezés. A *buglyos szegfű* az átlagosnál kisebb virágairól kaphatta ezt a nevét a *madár* jelzővel.

madárszemfa J: *Ochna* (P. 169). A *madárszembokor* (uo.) hasonneve, a névadási indíték nem világos. A gör. *ochne* (PbF. 320) 'vadkörtefa' jelentésű régi növénynév.

madártej J: *Ornithogalum* (MNöv. 167). R. 1664: *madár téj* 'Vogelmilch, Milchstern' (Lippay: Posoni kert). N. Nyárády 21: Marosv.h. | Kótyuk 78: Kárpátalja, Rát 'Ornithogalum umbellatum' | ÚMTsz. 3: 942: Baskó 'aszalt vedkörte leve'. Az *Ornithogalum*nak ezt a nevét az magyarázza, hogy a növény füve fehères nyálkát, illetve „tejet” ereszt. Szó szerinti fordítás a németből, vö. ném. R. *Vogelmilchpflanze* (Dankovszky 643), mai *Vogelmilch* 'Ornithogalum umbell.' (M. 595), *Vögelchenmilch* 'Euphorbia' (uo. 594); de megvan ugyanígy az oroszban is: *ptyícemlecsnik* 'Ornithogallum' (MO. 457). Mindegyik mai név alapja az ókori *Ornithogalum* [< gör. *ornis, ornithos* = madár; *gala* = tej]. Pliniusnál (21: 102) *ornithogale*, Dioscoridesnél *ornithógalon*.

Fölösleges tükörfordítás, hiszen a keletről hozott *sarana* (N. PE. 238: *szaloma* [Gyimes], *salama* [Székelyföld], *sajama, sarama* 'Allium') szavunk az egész nyelvterületen tovább használatos az *Ornithogalum* genusnév hivatalos magyar neveként mint *sárma*. Lelöhelyét számon tartották, mert ebből a növénynévből sok földrajzi név keletkezett.

madártojás J: *Phaseolus vulgaris* convar. *vulgaris*; *nanus* (Péntek–Szabó 325). N. uo. 267: Kiskapus 'Ph. v. convar *nanus*', Jegénye, Méra, Nádasdaróc, Nagykapus, Sztána, Zsobok, Türe 'Ph. v. convar *vulgaris*'. Ez utóbbi a jelentésük a jelzős változatoknak: *kerek madártojás* (Vista), *kicsi madártojás* (Nádasdaróc), *korai madártojás* (Magyarvalkó) | Szabó–Péntek 37: *madártojás-paszuly* (Kalotaszeg) 'babfajta'. Alakleíró metaforikus név, a babfajta szemének formájára, nagyságára utaló elnevezés.

Háziszárnnyasok nevei a botanika nevezéktanában

A növényvilág terminológiájának nagy hányada olyan szóösszetétel, amelyben az előtag valamely állatnév vagy állatok testrészeinek elnevezése. Növényneveknél gyakorta szolgált névadási indítéku az, hogy a kérdéses növény a háziállatok

egyikének fontos takarmánynövénye, esetleg éppen ellenkezőleg, veszélyes, mérgező számára. Metaforikus elnevezéseknél pedig a jelölt növény valamely sajátos részét hasonlították egy-egy állati testrészhez. Így keletkezett számos olyan – részben etnobotanikai – terminus, amelyben baromfinevek (*csirke*, *kakas*, *liba*, *tyúk* stb.) szerepelnek. Az alábbiakban ilyen növényneveket veszünk sorra szótörténeti, szóföldrajzi és etimológiai szempontból.

csibedöglesztő J: *Ranunculus ficaria* (NéprÉrt. 33: 244). Nyelvjárási elnevezés, motivációja egy hiedelem: Cserszegtomajon azt tartják a növényről, hogy nem szabad kicsirkék közelébe vinni, mert megdöglének tőle.

csibehúr J: *Spergula* (P. 67). R. 1807: *tsibehúr* 'Spergula' (MFüvK. 279). N. Molnár 30: Zemplén | MF. 319: *csitrehúr* 'Spergularia rubra'. (Ez utóbbi nyilván a *csirkehúr* alakváltozata.) Összetett növényneveinkben az eredetileg 'bél' jelentésű *húr* szavunk egyáltalán nem ritka; vö. *homokhúr*, *kőhúr*, *tócsahúr*, *posványcsillaghúr*, *mocsárhúr*, *semlyékhúr*, *apróhúr*, *zöldhúr*, *pikkelyhúr*, *lágyhúr* stb. A *csibe* pedig a tyúkfélék és a fácán pelyhes kicsinye. A *csibehúr* Diószegiék szóalkotása a növénytan szaknyelvében. A *húr* utótag magyarázatát l. a *madárhúr* szócikkében. (A MFüvK. Diószegi saját jegyzetelt példányában szereplő *árlevelű csibehúr* magyarázata az, hogy a növény szálai felegyenesedők, molyhosak, levelei pedig szálas árformák.)

csibekukorica J: kukoricafajta (ÚMTsz. 1: 813). Écsen följegyzett nyelvjárási adat.

csibeláb J: *Ornithopus* (Priszter 50). R. 1893: ua. 'Ornithopus' (Pallas 4: 700). Hasonneve, a *csirkeláb* (uo.), a *madárkörömfű*, *madárlábfű* (MNöv. 43) is a hüvelynek, buroknak az alakjára utal. Tudományos nevében a gör. *ornis*, *ornithos* = madár, a *pous* = láb.

csibetopp R. 1872: ua. 'Ornithopus' (FKézK. 57). Összefügg a fenti *csibeláb* elnevezéssel. Arra utal, hogy a növény levele olyan alakú, mint a csibe lába. A *top* utótag ugyanis a *top* igenévszónak a 'lábfej alsó része; láb' jelentésű névszói tagjával azonos.

csibevirág J: *Bellis perennis* (MNöv. 176). N. Kovács 18: Szigetköz 'ua.'. A *százszorszép* egyik népi elnevezése. A Szigetközben hívják *pipifű*nek is, ez a *pipitér* névből való népetimológiás alakulat. „Akkor virágzik, amikor a csibék kelnek” (uo.). Tudományos névének jelentése tulajdonképpen 'egész éven át szép' [< lat. *bellus* = szép; *per* = át, *annus* = év]. A növény német elnevezése hasonló a *csibevirághoz*, háziszárnyas nevével képzett: *Gänseblümchen* (PbF. 341), azaz 'libavirágcserje'.

csirkedöglesztő J: *Primula veris*; *Ranunculus acris* (Gyógysz. 377). Gyergyói tájszó. Nyilván baromfira ártalmas, veszélyes növényeket jelölnek vele azon a vidéken.

csirkegomba J: 1. *Cantharellus cibarius*; 2. *Marasmius oreades* (MNöv. 162; 177). R. 1833: *tsirke-gomba* (Kassai 2: 293). N. SzamSz. 1: 149 | NyTudÉrt. 80: 37: Debrecen, Komárom 'Cantharella cibarius', Erdély, Eperje, Budai hegyek | MNy. 23: 589: Zala m. Páka | Péntek–Szabó 308: Kiskapus, Bábony, Váralmás | NéprÉrt. 33: 236: Cserszegtomaj | BotKözl. 41: 111: Mátra | KkSz. 53 | TermTudKözl. 31: 146: Veszprém, Debrecen, Gyöngyös 'Marasmius oreades' | NéprÉrt. 39: 234:

Regéc, Mogyoróska, Baskó, Komlóska, Háromhuta | uo. 35: 69: Göcsej, Zala-baksa | uo. 33: 174: ua. Gömör m. | uo. 30: 283: Szokolya | Nyr. 30: 322: Zemp-lén m. | Kótyuk 91: Kárpátalja, Rát 'Cantharellus cibarius'.

A név tipológiailag azonos a *tyúkgomba*, *róka-gomba*, *nyúl-gomba* stb. elnevezésekkel. Némely magyarázat szerint a gomba íze a csirkehúséra emlékeztet. Miután azonban a m. *csirke-gomba* létrejöttében Kiss Lajos szerint is szerepe lehetett a megfelelő északi szláv gombaneveknek, vö. különösen a szlk. *kuriatko jedlé*, keletszlk. *kurčata*, *kurčatka*, cs. *kuřatka jarmuzová*, *kuřátka žlutá*, N. *kuřata*, *kuřátka*, *kuřitka*, *kuřičky*, *kurka*, *kuřuntko*, morvaszlovák *kuřátko*, felsősorzb *kurjatka*, alsősorzb *kuraško*, *kuretko*, *kokoški*, le. *kurka*, N. *kurzejki*, *kurzajki*, *kurówka*, *kuraszki*, *kurzatka*, *kurzeta*, *kurzynki*, *kokoszki*, fehérorosz *kuračka*, or. N. *kóročka* 'gombafajták' (NytudÉrt. 92: 37–8), melyek a *csirke* szóból keletkeztek, amit a gomba kalapjának sárga színe indokol, ezért inkább a gomba színére utaló névnek tarthatjuk. Mint Gregor kifejti (uo. 80: 38): „a *Cantharellus cibarius* szláv neveit ... kalapjának sárga színe magyarázza, amely olyan, mint a kiscsibéké... De közrejátszhatott még egy tényező, nevezetesen a *Cantharellus cibarius* előfordulási módja. E kedvelt gomba ugyanis általában nagy tömegben és sokszor körökben elhelyezkedve terem..., ezáltal egy-egy sárgapihés csirke- vagy kislibasereg képét idézi”.

Hasonló az erdélyi szász *Hinkel*, *Hänkelpilz* 'Cantharellus cibarius' (NP. 633) elnevezés, ill. a középném. *Hühnling*, *Hühnlein*, *Hähneken*, ném. N. *Ko-koschke*, *Kuraschken* 'róka-gomba' (NytudÉrt. 92: 38) is.

csirkelábú gomba J: gombafajta (ÚMTsz. 1: 860). R. 1911: *csirkeláb gomba* 'Clavaria Botrytis' (Nsz. 75). N. BotKözl. 41: 111: Szekszárd. Cserszegtomajon és Patosfán ismert így egy gomba. Az elnevezés nyilván a fajta tönkjének, szárának alakjára vonatkozik.

csirkevakító J: Pulmonaria (Natter-Nád 413). R. 1901: *csirke-vakító* 'tavaszi kék virág' (TermTudKözl. 454). N. NövtanKözl. 5: 99: Eger vidéke 'Pulmonaria officinalis' | MTsz. 1: 331: Heves m. 'tavaszi kék virág'. Hasonneve a *tyúkvakító* (MTsz. 2: 843).

csirkevirág J: Nagykanizsán a pásztortáska 'Capsella bursa pastoris', ill. a *Cardamine impatiens* v. *pratensis* és a *Veronica praecox* neve (ÚMTsz. 1: 861). De használatos Erdélyben is; vö. NyIrK. 34: 42: *csirkevirág*, *csürkevirág* 'Taraxacum off.'. A *T. officinalis* a legtöbb szóalakot felmutató, megnevezésben erősen tagolt gyomnövényünk. Heteronimái között ilyen névtípus még a *libavirág*, *tyúkvirág*, *golyavirág*, *kutyavirág*, *békavirág*, *pipevirág*.

galambbab J: pirossal tarkázott fehér babfajta (UMTsz. 2: 586). Kőszeg-Hegyalján használatos tájnyelvi elnevezés.

galambbegy J: Ranunculus ficaria (MF. 371); Valerianella (MNöv. 66). R. 1525 k.: *galamb bewgh* 'Dragantum' (Ortus), 1578: *galamb bégy* 'Scrophularia minor' (Herbarium 180). Különféle növények jelölésére a történelmi Magyarország számos vidékén máig használatos a nyelvjárásokban; ÚMTsz. 2: 586: Fogaras, Kisdörcicse, Hugyag, Hódmezővh. | SzlavSz. 1: 289: ua. | SzegSz. 1: 493: | Növközl. 2: 23: Székelykeresztúr | Nyárády: Marosv.h. | KertLap. 17: 243: Nagykőrös | Horváth 480: Magyarózd | Nyr. 30: 322: Székelyföld | Nyr. 86: Kórógy |

SzegFüz. 2: 164: Bonchida | Népr.Ért. 33: 239: Cserszegtomaj. Az ismeretlen eredetű m. *begy* szó első felbukkanása a magyar írásbeliségben növénynévben, összetételben adatolt (1525 k. *galamb bewgh*, majd 1577-ben *tiuk begy* [KolGl.]). Valószínű azonban, hogy 'madárbegy' (a madár nyelöcsövének kiöblösödő része) jelentésben már korábban közkeletű volt, és növénynévként csak később alkalmazták. Talán az a névadási motiváció, hogy a madarak, elsősorban a tyúkok és galambok szívesen csipegetik a növény levelét. A *galambbegy*, *galambbegysaláta* a *salátaboglárka* régi neve, mely növényből elkészített friss mezei saláta – vitaminhiány esetén – az embernek is javallt. Mint tavaszi saláta került a füveskönyvekben a *galambbegy* 'Valeriana olitoria' a *salátaboglárka* 'Ranunculus ficaria' mellé, amelytől később átvette a *galambbegy* nevet.

A németben is megvan így a növénynév, vö. *Traubenkropf* 'Cucubalus' (Genaust 187).

galambborsó J: Cajmus cajan (Priszter 68). R. 1894: ua. 'Caragana' (Pallas 7: 771). A *kajánbab* társneve. Nagyon régi kultúrnövény, magját az i. e. harmadik évezredből való egyiptomi sírokban is megtalálták. Nemzetségének egyetlen faja, valószínűleg Északkelet-Afrikában őshonos, de minden trópusi országban művelik, és újjólag meghonosodott. Fő termelési területe ma India.

galambfa J: *Davidia involucrata* (MNöv. 66). A *kínaihárs* egyik „műneve”. Nyugat-Kínában és Kelet-Tibetben nedves erdőségekben él. A fa fejecskéiben álló virágait két nagy fellevél veszi körül. Ezek együtt csüngő helyzetűek. A fán a virágzatok úgy lebegnek, mint valami galambcsoport a levegőben; innen származik a *galambfa* elnevezés.

galambfü J: *Geranium columbinum* (MNöv. 66). R. 1578: *galambfü* 'Columbaria' (Herbarium 144a), 1775: Csapó 107, 1783: NclB. 322, 1807: MFüvK. 338, 1813: OrvF. 370. Megvan a németben is; vö. *Taubenkraut* 'Verbena officinalis' (Phytologicon 93). Melius tette a magyar fűvészeti szaknyelv részévé tükörfordítással. Mindkettő latin növénynévre vezethető vissza. A tudományos elnevezés *columbinum* utótagja a lat. *columba* 'galamb', *columbinus* 'galambot illető, galamszürke' szóval van összefüggésben. A szlávban is van folytatója; vö. le. N. *golebie ziele*, or. N. *golubínec* (TESz. 1: 1017), tkp. 'galambfü'.

galambgalóca R. 1911: *galamb galóca* 'Agaricus columbetta' (Nsz. 121). Részben a latinból fordított név. Az utótag, a *galóca* pedig Benkő József nyelvújító szerepének, találékonyságának köszönhetően jött létre; újítása életképesnek bizonyult, és később sem került a szókinész periferiájára. A TESz. (1: 1021) szerint a *galóca* [R. 1783: „Agaricus lactifluus. Hung. Kenyér Gomba; *Galótza Gomba* (EtSz. 2: 918)] bizonytalan eredetű. A gombanév szlávból való származtatása [< szb.–hv. N. *gljivica*, szln. *glivica* 'gombácska'] – mint arra már Kniezsa (SzlJsz. 638) föl hívta a figyelmet – hangtanilag és jelentésánál sem meggyőző. Aligha zárható ki, hogy magyar fejlemény. A *galóca* halnévből keletkezett. Ez a halnevünk ugyan szláv jövevényt szó, de igen korai, már 1512-től (SzT. 4: 513) adatolható a magyar írásbeliségben, és pedig a *Salmo hucho* nevéként. Miután ez a (Dunában is élő) *Salmo hucho* – mint a lazacfélék általában – szép színes hal, testén piros pettyekkel, kézenfekvő a gombánál a névadás szemléleti alapját a szín-

beli külső hasonlóságban keresni, hiszen a *légyölő galóca* is fehér pettyes, piros kalapos gombaféle.

A *galóca* ma – mint hálnév – zoológiai, növénynévként pedig botanikai szakszó.

galambgerely J: *Ranunculus bulbosus* (Nsz. 119). R. 1806: *gerely* 'golya-orr' (Kultsár: Hazai Tud. 232), 1807: *galambgerely* 'Geranium' (MFüvK.) 370, 1864: CzF. 2: 1016. Az összetett szó *gerely* 'hajítódárda, lándzsa' (R. 1395 k.: „cuspis: *kerel*” (BesztSzj. 138), 1405 k.: *gerel* [SchlSzj. 610]) utótagja német eredetű nyelvünkben. Növénynévként a jelentés hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye lehet esetleg, bár nyilván fontosabb itt a lat. *Geranium* növénynév hatása.

galambgolyvafű J: *Silene* (Natter-Nád 449). A német *Taubenkropf* (uo.) megfelelője. Társneve, a *hólyagfű* onnan ered, hogy a növény kifejlődött virágcsészéit, mint apró hólyagokat a falusi gyerekek szétpukkasztják. Tudományos *Silene* elnevezése Linnétől való; ennek megfelelője a Debreceni füvészkönyv „magyar” terminusa. (Diószegiék *sziléne* néven tárgyalták.)

galambgomba, galambica J: *Russula* sp. (Tarisznyás M.: Gyergyó tört. népr. Bp., 1994. 43). R. 1584: *galambicza* (NyTudÉrt. 80: 8). Igen széles nyelvjárási elterjedtségű: ÚMTsz. 2: 587: Pokolpatak-Dtúl, Ny.császári, Kőszeg-Hegyalja, Őrség, Farkasfa, Mesteri, Csurgó, N.kanizsa, Bny.sztlászló, Patosfa, Szentgál, Z.baksa, Szenna, Korláthelmece | KkSz. 94 | MNy. 23: 589: Zala m., Páka | Ethn. 87: 210: Árapatak | uo. 228: Kárpátalja, Dercen | Kótyuk 91: Kárpátalja, Rát | MNy. 29: 251: Bogdánfalva | Péntek-Szabó 308: Kispetri, Bánffyhunrad, Jegénye, Ketesd, Méra, Magyarlétra, Nagypetri, Nyárszó, Zsobok | NéprÉrt. 35: 72: Göcsej | uo. 39: Regéc, Mogyoróska, Baskó, Komlóska, Háromhuta | Nyr. 44: 89: Badacsony | NéprÉrt. 33: 236: Cserszegtomaj | SzéSzj. 29: Al-Duna.

A galambszínű gomba nevében a szlávból való szókölcsonzés népetimológiával az – egyébként szintén szláv jövevényszó – m. *galamb* madárnévvel keveredett. Az a föltevés, hogy a gombanév a m. *galamb* főnévből keletkezett *-ica* képzőbokkal (vö. a *nyulica* gombanévvel), nem meggyőző szóképzéstörténeti okokból. Már 1864-ben a *galambica* 'kis, kedves galamb' (CzF. 2: 1016) jelentésű is, ezt a szót vihették át esetleg a gombafajtára. Eddig ez helyes is, hiszen ez az eredeti szláv jelentés is. Az ilyen jelentésű *galambica* kétségtelenül a *galamb* madárnévből alakult, ám a gombanév fölbukkanása a magyar írásbeliségben lényegesen korábbi, és a kicsinyítő-becéző *-ica* képzőbokkal abban a században még nem volt meg. A végződés azonban a gombanév esetében mégsem problematikus, fölmerül ugyanis a szlávból való átvétel lehetősége: < szln. *golobica* 'galambgomba' (NytudÉrt. 92: 137). Kniezsa (SzJIsz. 637) és Gregor (NytudÉrt. 80: 8) szerint egy nyugati dél-szláv volt az átadó nyelv; a m. *galambica* gombanévnek a szlovén *golobica* az előzménye, amely „népetimológiával korábban, még a X. sz. vége előtt honossá vált szláv eredetű *galamb* hatására változott *galambicává* és nem magyar képződmény”. Gombanevünk idegen nyelvi megfelelői szintén a *galamb* madárnévvel lettek megalkotva; vö. ném. R. (1601) *Teubeling* (FungPann. 171), *Täubling* 'Russula' (Mezgazd. 538), ol. *colombina*, fr. *colombine*, szb.-hv. N. *golobica*, *golubača*, szln. *golobica*, cs. *holubinka*, szlk. *holúbky*, le. *golebek*,

golabek, or. *golubec*, ukr. *golubínka* (NyTudÉrt. 80: 8), r. *porĩmbi* (Ethn. 87: 210), *porumbiã* (RM. 421).

A tudományos *Russula* név – mely a lat. *russulus* 'pirosas, pirosbarna', deminutív *russus* 'pirosas' [< lat. *ruber* = piros] szóból való – a gombafajta kalapjának színére, piros árnyalataira utal.

galambláb J: *Geranium phaeum* (MNöv. 62). R. 1578: *galamblab* 'Pes columbinus' (Herbarium 162), 1775: Csapó 107, 1783: NclB. 398. Hasonnevei a magyarban: *daruláb*, *gólyaköröm* (MNöv. 62). Más nyelvekben is megvan a név; vö. ném. R. 1596: *taubenfus* 'Pes columbinus; *Geranium columbinum*' (KamHerb. 304D), 1775: *Taubenfuß* (Csapó 107); fr. *pie de pigeon* (NclB. 398), ném. *Taubenstorchschnabel* (azaz 'galamb gólyaorr'), or. *gerány golubínaja* 'Geranium columbinum' (LWb. G0179), cs. *kakost holubiči*, le. *bodziszek golebi*, szb.–hv. *golubiji zdravac*, gola *iglica*, szlk. *pakost holubiči* és a. *long-stalked cranesbill* 'ua.' (Weeds 760), fr. *pie de pigeon* 'ua.' (FMF. 384). A *galambláb* név – akár hasonnevei, a *daruláb* és a *varjúláb* is – a levelek alakját akarja kifejezésre juttatni. A latin névben a *columbinum* 'galambszürke' jelentésű.

galambláb R. 1845: *öreg g.*, *apró g.* 'fejér szőlőfajták' (BVO. 107). Egykori borszőlőfajták metaforikus elnevezése volt a Mecsek környékén. Hölbling Miksa említi több más – mára kipusztult – szőlőfajtaival együtt „Baranya vármegyének orvosi helyirata” című, Pécsen megjelent munkájában.

galamblevelű borkóró J: *Thalictrum aquilegiifolium* (P. 52). Az erdei borkórónak, régi nevén *virnán*cnak ez a jelzős elnevezése a növény leveleinek szürkészöld színére vonatkozik. A tudományos fajnév is a növény levelével kapcsolatos; a későlatin *aquilegus* [< *aqua* = víz, *legere* = gyűjteni] 'víz szívó', a lat. *folium* pedig 'levél' jelentésű.

galambóc J: virágfajta (ÚMTsz. 2: 587). R. 1590: *galambucz fű* 'Pe-risterium' (SzikszF. 25), ua. 'Verbenaca', 1604: MA., 1708: PP., 1775: Csapó 246, 1783: NclB. 1: 322. A népnyelvben szintén ismeretes: ÚMTsz. 2: 587: *galamboc* (N.becskerek) | SzegSz. 2: 166: *galócfű*. A szó szláv származtatását már Kniezsa (SzJsz. 637) vitatta, összefüggése a *galambuc* (?) 'galambdúc' (EtSz. 2: 850) jelentésű szóval nem vehető komolyan. (Ez amúgy is hapax, és alighanem sajtóhiba eredménye.) Minden bizonnyal származékszó, és a *galamb* madárnévből keletkezhetett -c kicsinyítő képzővel. A XVI–XVII. századi fűvészek – latin mintára alkotott (*columbaria*, *columbaris* < lat. *columba* 'galamb') – növényneve ma néhány vidékünkön nyelvjárási névként őrződik meg.

galamborchidea J: *Dendrobium crumenatum* (Priszter 69). *Dendrobium* [< gör. *dendron* = fa; *bios* = élet] neve tulajdonképpen 'faélet' jelentésű; arra utal, hogy ez az orchidea fákön nő, azaz 'fafójtó, fán gyökerező'.

galambpereszke J: *Tricholoma columbetta* (MNöv. 66). Gombanév. A *tricholoma* genusnév a gör. *thrix* 'haj' és a *loma* 'szegély, karima' szavakból való összetétel, és a szegélyen növvő szálakra utal. A tudományos elnevezés utótagjában is a *galamb* madárnév szerepel.

galambsaláta J: *Ficaria verna* (MNöv. 164). R. 1911: ua. 'Ranunculus ficaria' (Nsz. 120). N. Nyr. 12: 477: Szolnok-Doboka m. | ÚMTsz. 2: 587: Ttúl, Éradony, Sólyom, Érendréd, Érkörös, F.bánya, Gencs, Pele, Selymesilosva, Tas-

nádszarvad, Csenger, H.nánás 'ua.' A *salátaboglárka* társneve, a *galambbegy-saláta* hasonneve; a növényből tavasszal kitűnő zöldsalátát készítenek. Fialat, zsenge, csípős ízű a levele, ezért salátaként fogyasztható, erre utalnak további hasonnevei is: *arany-*, *pap-*, *Szent György-*, *kakukk-*, *versengősaláta*.

galamsikkantyú J: *Scabiosa columbaria* (Nsz. 120). R. 1864: ua. 'növényem' (CzF. 2: 1016). Az összetett szó utótagja, a *sikkantyú* talán a *sikattyú* 'csiga, karika a szövőszéken' (Simai Kr.: VSzót. 1: 207), *sikkantyú* 'teher emelésére való csiga' (MTsz.) szóval van összefüggésben, és a CzF. szótárban a lat. *Scabiosa* elnevezés behelyettesítésére keletkezett. Ebből alakult a növény német *Tauben-Skabiose* (Genaust 170) neve is, mely tkp. 'galamskabiosa' jelentésű. A tudományos név utótagja a középlatin *columbaria* a lat. *columbarius* 'galambhoz tartozó', ill. a *columba* 'galamb' szóból képzett, és a növény galamszürke virágjára utal.

galamszemű szálkabúb R. 1807: ua. 'Tolpis barbata' (MFüvK. 453). Hapax. Metaforikus terminus a Debreceni füvészkönyvből. A növény virága sárga, belső szirmai sötétveresek; egyes galambfajták szemére emlékeztetnek. A *szálkabúb* Diószegiék nyelvújításkori szóalkotása.

galamszilva J: *Dovyalis abyssinica* (P. 96).

galamszínű ördög szem J: *Scabiosa columbaria* (Mi. 336). A tudományos nemzetségnév a latin *scabies* 'ótvár, kosz' szóból képződött, és arra utal, hogy korábban gyógykezelésre alkalmazták a növényt, rüh ellen hatásos. A *szkabiozid* nevű alkaloidot tartalmazza. A magyar összetett elnevezés előtagja a tudományos név utótagjában szereplő latin *columbinus* 'galamszürke' szó fordítása.

galambvirág J: 1. *Isopyrum thalictroides*; 2. harangláb; 3. zergeboglár (MNöv. 66). R. 1783: *galamo-virág* (sajtóhibás!) 'Aquilega vulgaris' (NclB. 380). N. ÚMTsz. 2: 588: Tatrang | NövKözl. 2: 22: Fotos, Háromszék m. | Nyárády 40: Marosv.h. | Ethn. 87: 210: Árapatak, uo. 213: | MNy. 4: 32: Réty | Nyr. 37: moldvai csángó. A szellőrózsához hasonlatos ez a hűvösebb erdőkben előforduló növény, de szárán nem egy, hanem 4-6 apróbb virág nyílik. Talán ezek emlékeztetnek távolról az ágakon ülő galambokhoz. Erdélyben, Háromszékben – az *Aquilegia vulgaris* neveként – átkerült a románba; vö. r. N. *golonvirag* (Ethn. 87: 213).

salátagalambbegy J: *Valerianella locusta* (MNöv. 164). Friss leveleiből finom tavaszi saláta készíthető. Ennek a növénynek minden tájnyelvi elnevezésében *saláta* az utótag, sokszor állatneves összetételekben; vö. *báránysaláta*, *madársaláta*, *vadsaláta*, *mezeisaláta*, *aprósaláta* (MNöv. 164), illetve ném. *Feldsalat* (Genaust 347).

kacsabér J: *Leucojum vernum*; L. *aestivum* (Kótyuk 81). A Kárpátalján, Csap és Ungvár vonalától délre, Ráton használatos tájnyelvi növénynév *kacsabér* alakban. L. a következő nevet!

kacsabili J: *Leucojum vernum* (MNöv. 194). A *tavaszi tűzike* egyik tájnyelvi elnevezése.

kacsabiri J: *Galanthus nivalis* (MNöv. 81). N. Nyr. 34: 382: Bátor | ÚMTsz. 3: 13: Bereg vm. Beregszász vid. A hóvirágnak ez a neve úgy függ össze a kacsával, hogy Beregben, illetve az erdős vidéken azt tartják, hogy kacsabirit nem szabad a házba vinni, mert akkor nem kel ki a kiskacsa (Beke 11). A *kacsabiri*

név második része állathívogató; vö. *biri-biri* (MNY. 9: 238: 'libahívogató', *buri, buri* 'ua.' (CzF., Kassai 1: 381, Nyr. 4: 286, MNY. 5: 284 stb.).

kacsamakk J: *Nelumbo lutea* (P. 165). Mint arra a *sárga lótuusz* másik társneve a *vízidió* is utal, a növény élőhelye a vízivilág, és kemény héjú termést hoz. A *kacsa* vízimadár nevével alkotott elnevezés *makk* utótagja is a termésre vonatkozik. A *makk* egyébként ismeretlen eredetű a magyarban, az írásbeliségben már igen korán fölbukkanó szó, 'a tölgy és bükk termése' jelentéssel: 1395 k.: „glandínes: *magch* fa”, *moch* (BesztSzj. 880, 879), 1405 k.: *mak* (SchlSzj. 1565), 1560 k.: *maak* (GyöngySzt. 2781).

kacsanyak J: *Ajuga* (Nsz. 155). N. ÚMTsz. 3: 13: ua. (Alföld) 'Ajuga chamaepitys' | Herman. Pászt. 678: *kacsanyak* (uo.) 'ua.'. Nyilván alakleíró elnevezés. Metaforikus terminus voltát a *kacsanyak* (MNöv. 84) társnév is elárulja.

kácsaparéj J: *Lemna minor* (MF. 152). R. 1908: ua. (Zelenyák 13). N. SzegSz.: *kácsaparé* 'Lepidium'. A név magyarázata az, hogy a békalencsét eszik a kacsák; vö. Pallas: „az állóvizek, pocsolyák, elhagyott kutak stb. vizének felszínét zöld lepelként vonja be, számos apró víziállat tartózkodik közte, a ruca pedig eszi”, illetve Miskolczi Gáspárnál (Egy jeles vadkert. 1702. 359): „a rétzék midőn valami kedvek ellen valót találnak megenni, menten béka lentsét esznek reá”. Német neve is *Entengrütze, Entengrün*. Megvan az angolban is a hasonló növénynév, már 1636-tól; vö. *Ducks meat* 'Lens palustris' (John Gerarde: The Herball or generall Historie of Plantes. London). Használatos a magyarban a *rucaöröm* kifejezés is növénynévként. A Bihar megyei Pocsajon feljegyzett *fű-lencse* (MTsz.) neve szintén ezzel az állatneves összetett szóval függ össze, hiszen a *fű* régi magyar szó és különböző vadrécefajok neve. Baranya és Szatmár megyében *fűrécse* (MTsz.) a csörgő réce neve. A békalencse eltorzított, de nyilvánvalóan a fülencséből származó neve például Beregszászon már *fűlencse* (Nyr. 27: 95), Somogyban, Csurgón *hűlencse* (MNY. 27: 76).

kacsaszappan R. 1835: *katsa szappan* 'Saponaria officinalis' (Kassai 4: 365). A *kacsa* előtag a jelölt *Saponaria off.* vízinövény voltára utal. Az utótag pedig a növény egy – korábban fontos – tulajdonságára; a *kacsaszappan* ugyanis a *szappanfű* v. *lábmosó fű* népi neve, melyet habzása miatt mosdásra használtak, l. *tajtékozó fű* nevét. Erre a tulajdonságára utal a tudományos elnevezésében a *saponaria* [< lat. *sapo, saponis* 'szappan'] előtag is. A növény német neve szintén *Seifenkraut* (PbF. 398), azaz 'szappanfű'.

kácsaszáj N. ÚMTsz. 3: 14: *kácsaszáj* (I.szalka) 'Antirrhinum majus' | MNY. 39: 161: ua. (Kürt) 'ua.', 155: *vatkácsaszáj* (uo.) 'Linaria vulgaris'.

kacsavirág J: *Sutherlandia* (P. 131). R. 1584: *kacha verág* (Beythe 343). N. ÚMTsz. 3: 14: *kacsavirág* (Fülöpszállás) 'növényfajta' | MNöv. 90: (Pest m.) ua. 'gólyahír'. Ez a mocsári növény a rétszéleken, tocsogókban tenyészik; apró sárga virága, mely a pelyhes kiskacsákra emlékeztet, a névadás alapja. Az összetett elnevezés *virág* utótagja egyik korai nyelvemlékünkben, az első magyar nyelvű szép versben bukkan föl először 1300 k.: „Vylag uilaga *viragnac uiraga*, keferuen kynzathul” (Ómagyar Mária Siralom). Ósmagyar kori szóhasadás eredménye: a 'fény, ragyogás, világosság' jelentésű *világ* szónak elkülönült változata.

Kakas állatnevünk – növényekre vonatkozóan – átkerült a románba és az erdélyi szászba is; vö. e.szász *Kokoschkâmtchâr*, illetve a *kakasfésű* tükörfordításával ugyanez *Hahnen-kâmmchen* 'Celosia cristata' (NP. 78), *Kokoschmandikô* 'Herbstzeitlose' (uo. 148), r. *cocosei* 'Erythronium dens canis' (uo.), *cocosei-lăvârtic*, *cocosei-de-cîmp* 'Adonis aestivalis' (DRM. 245).

kakasalma J: Crataegus (NyÍrk. 1: 152). N. SzamSz. 1: 442: *kakasalma* 'a galagonya piros színű bogyója' | ÚMTsz. 3: 27: *kakasalma* (Sólyom, Zilah), *kakasalma* (Bustyaháza) 'galagonya'.

kakasbab R. 1868: *kakas-bab*, *kakastökü-bab* 'babfajta' (Ballagi 1: 655). N. ÚMTsz. 3: 27: Bakóság, Encs 'hosszúkás, félhold alakú babfajta' | NyF. 10: 63: Vác 'hosszú, vékony tarka bab'. Metaforikus terminus; az motiválta, hogy a babfajta szemei a kakas heréjéhez hasonlíthatók.

kakasbenderő J: Erythronium dens-canis (MNöv. 91). R. 1908: N. ua. (MNy. 4: 32). N. ÚMTsz. 3: 27: Hétfalu, Brassó. Egy régi háromszéki tájszógyűjteményben szerepel a *benderészni* 'bögyörészni' ige. A MTsz. a Háromszék megyei Uzonból megerősíti ezt az adatot: „a kakas megbenderészi a tyúkot: meghágja”; más képzéssel *bëndérezik* (Udvarhely m. Erdővidék), *bëndérezzik* (Székelyföld). Eszerint a *kakasbenderő* a kakas péniszé lehet.

kakascímer J: Rhinanthus (MNöv. 90). R. 1578: *kakas címer* 'Centrum galli' (Herbarium 145), 1706: PPNomH., 1775: Csapó 126, 1783: NclB. 322. N. Nyárády 97: Marosvásárhely.

A *Rhinanthus grandiflorus*, *csörgő kakascímer* (P. 132) növényt száraz toktermésében zörgő magvai miatt *csörgőfünek*, *csengőnek*, *csengőkórónak* (MNöv. 42) is hívják. Mint Kassai írja 1834-ben (3: 90): Hegyalján *tsörgő fü*, *tsengő fü*. „Midőn ez megtsördül, üdeje van a' rét kaszállásnak”. A növénynek Radványban *csörgősfü* (Balassa 135), a Hegyközben *csörgőszerű fü*, sőt *kaszaalámegérősfü* (uo. 137) a neve: „mikor csörög, akkor munkához lehet fogni”. A kakascímerek egész nemzetségére az erősen felfújt, oldalról összenyomott és csaknem csupasz csésze jellemző. A név szlovák megfelelője a *štrkáč kuhitik* 'Rhinanthus alectrolophus' (Weeds 1405).

A *címer* utótag a 'tollbokrétán' (R. 1490: „Quedam corrigia ad cassides pertinentia in quibus ponuntur criste *czimer*” [OkISz.]) kívül több más jelentéssel is bírt. Magyarozatánál a régi 'bugás vagy füzéres, porzós virágzat <nádé, kukoricáé, rizsé>' jelentésből lehetne kiindulnunk (R. 1760: Molnár J.: Jel. Épül. 212); N. MTsz.: *czimber*, Nyatl.: kukorica-címer: *cimbëre*. Valószínűbb azonban, hogy ennél a növénynevnél is a kakas taréjára történik utalás, ugyanis a *címer* szónak volt ilyen jelentése is a régiségben: 1533: *tzimer* 'madár bőbitája; taraj' (Murm. 1024), mely a magyarban – külső hasonlóság alapján – az ófrancia eredetű *címer* (R. 1326: „cristam inferius descriptam, que vulgo *Cymer* dicitur” 'megkülönböztető ábrás jelvény' [TESz. 1: 437], 1395 k.: ua. 'tollbokréta a sisakon' [BesztSzj. 94]) vándorszóból fejlődött ki.

kakasfa J: 1. kányabangita; 2. (Zala) *Acer campestre* (MNöv. 90). N. ÚMTsz. 3: 27: ua. (Köszeg-Hegyalja), *kakasfa* (Csákánydoroszló) | 3: 28: *kakasihar* (Gy.szt-márton), *kakas iharfa* (Szt.gál) 'juharfa' | MNöv. 106: Vas m. | Nyr. 67: 103: Zala m. Bocföldre, Vas m. | NéprÉrt. 35: 69: Göcsej, Zalabaksa 'juhar, bükk'.

Metaforikus terminus lehet, talán a juharfa levelét hasonlította a névadó, a névadó közösség a Dunántúlon a kakas lábához.

kakasfark J: *Convallaria polygonatum*. R. 1698/1703: *kakasfarku fü* (MedBorb. 817), 1783: ua. (NclB. 357). A *salamonpecsét* társneve. A névadást a kakas farktollai motiválták.

kakasfej J: *Hedysarum* (MNöv. 26).

kakasfű J: *Polygonatum*; *Viburnum* (Nsz. 155). N. ÚMTsz. 3: 28: *kokasfüi* (Örisziget) 'fekete nadálytő'.

kakasgalagonya J: *Crataegus crus-galli* (P. 95). Hasonló szemléletű alakfestő név, mint a *sarkantyús* vagy *egyenestövisű galagonya* társnevek. A *galagonya* (R. 1327: „Sub arbore *Galagynya*” [OkISz.]) szláv, közelebbről déli szláv eredetű a magyarban; vö. szb.–hv. *gloginja*, szln. *gloginja*, blg. *glogina*, N. *gloginja*, mac. *glogina* 'galagonyacserje, ill. ennek gyümölcse' (TESz. 1: 1015). A magyarban – hasonlóan a szláv nyelvi alakokhoz – a *galagonya* egyaránt jelöli a bokrot és a gyümölcsét is (akár a *mandula*, *barack*, *alma*, *szilva*, *cseresznye*, *körte*, *meggy*, *dió* stb. fa-, ill. gyümölcsnevünk vagy a *kökény*, *som*, *egres*, *ribizli*, *szeder*, *málna*, *áfonya* stb. bokor-, ill. gyümölcsnevünk esetében). A szó elején a mássalhangzótorlódás feloldása figyelhető meg, mint sok más szláv eredetű jövevényszavunknál.

kakasgomba J: *Ramaria* (Péntek–Szabó 321). Erdélyben, Nádasdarócon használatos.

kakasharang J: *Pulsatilla grandis* (MNöv. 116). R. 1899: N. *kokasharang* (Zilah vid.) 'tavaszi kökőrcsin' (Nyr. 28: 236). N. MNöv. 106: *kokasharang* 'leánykökőrcsin'. Valószínűleg a kökőrcsin virága motiválhatta az elnevezést külső hasonlóság alapján.

kakasilla J: *Gentiana verna* (MNöv. 90).

kakasláb J: *Echinochloa crusgalli* (PE. 158). R. 1578: *kakas láb* 'Ranunculus' (Herbarium 175). N. MNöv. 91: *kakaslábmuhar* (Alföld) | Nyr. 10: 332: *kokasláb* (Sopron és Vas m.). Mérgező növény voltát írja le Lencsés György 1577-ben (OrvK. 8b): „merges ereye vagyon. Ha valaký be wezý, az Torkot, gegeth, gyomroth es Belöket igön Nagý gyülladaffal banthýa, söt twrhetetlen nagý zomýufagoth ýndýth”. Középkori német fűvészkönyvekben leveleinek alakja miatt *Hahnenfuss*, azaz 'kakasláb' a neve. A magyar név Melius átvétele tükörfordítással a német növénynévből. Ismeretes *talpasmuhar* (MNöv. 91) hasonneve is. Az idegen nyelvi párhuzamokra vö. or. *proszo kurínoe* (tkp. 'kakasköles'), blg. *kokóse proszo*, cs. *kuři noha* 'Echinochloa crus-galli' (LWb. P3063), a. *cocks-pur* 'ua.' (Weeds 580), ném. *Hahnenfuß* 'Acer platan, Aegopodium pod.', ill. *Hahnenbein* 'Panicum sanguinale', *Hahnenhaxen*, *Hahnenpfote* stb. (M. 188), *Hahnenstorn*, fr. *pied de geline* 'Fumaria bulbosa' (NclB. 400), *pied de coq* 'Echinochloa crus-galli' (FMF. 419). Ezek a latin tudományos névben is meglévő 'kakasláb' *crus-galli* [< lat. *crus* = comb, láb; *gallus* = kakas] szóval, illetve a lat. *pes gallinaceus* [< *pes* = láb; *gallina* = tyúk, kakas] kifejezéssel függenek össze. A név motivációja az, hogy a legtöbb boglárkafaj levele tenyeresen osztott, a növény levelei a kakas ujjaira emlékeztetnek.

kakaslevelűfű J: *Polygonatum* (Péntek–Szabó 321). N. uo. 271: *kokaslevelűfű* (Gyerő-monostor) 'ua.'. A *Polygonatum* román megfelelője ezen a kalo-

taszegi vidéken a *N. cocoára cocóşului* (Băbiu – Bábonny), illetve a *púta cocóşului* (Agirbiciu – Egerbegy) (uo.).

kakasmandikó J: *Erythronium dens-canis*, **kakasbandikó J:** *Corydalis* (MNöv. 99). R. 1786, 1864: helynév (SzT. 6: 19), 1838–45: *N. kakasmandika* 'Erythronium dens canis' (Erdély) (Gáspár 23). N. NövKözl. 2: 22: *kakas bandikó* (Szucsák, Kolozs m.; Torda; Betlen, Szolnok-Doboka m.), *kakas mándikó* (Fotos, Háromszék) | ÚMTsz. 3: 28: ua. Kovár, Szászfenes, Kajántó, Szucság, Zilah | NyIrK. 34: 35: *őszii kakasmandiko, őszii kakasmandlikó* (Erdély) 'kikerics'. Mint azt a *kakasbandikó* alak alátámasztani látszik, ez a név a *kakasbenderő* elnevezéssel függhet össze, és jelentése szintén hasonló lehet, l. ott. A magyar növénynevet Erdélyben átvette a szász; vö. *Kockoschmandikó* 'Herbstzeitlose' (NP. 148). A *kakasmandikó* szópárja az udvarhelyi *kukusé* 'Erythronium dens-canis', melynek etimonja a r. *cocosei* 'Lychnis flos-cuculi' (NyIrK. 18: 99) román növénynév. A latin fajnév tkp. 'kutyafog'. Ez a hagymaburok 3–4 „fogától” ered. Diószegiéknél a növény neve: *nyak-agyar*. A motiváció az, hogy a szírom tövén (nyakán) bibircsók (fog, agyar) található.

kakasmonyú borsó N. ÚMTsz. 3: 28: *kokasmonyu-borsó* (Iharos) 'babfajta: hosszúkás szemű'. A borsófajta alakja jut kifejezésre az elnevezésben az ivarszervhez való hasonlítással. Nemritka az ilyen típusú növénynév; vö. *kakas-tök-paszuly, agármony, macskahere, rókamony, számáhere, kutyatök, kutyatöke, kutyamonyú körte, számáhere* stb. A kakas ivarszervének nevével jelölnek számos növényt a németben is, például az *Evonymus europaeus* neve *Hahnenhödlein, Hahnenhödel, Hahnenhoden*, a *Berberis vulgaris* *Hahnenhödel*, a *Cholchicum autumnale* neve *Hahnenklöten*; a mandulának egy fajtáját is *Hahnenhoden* néven ismerik (Aigremont: Volkserotik und Pflanzenwelt. Halle, 1908).

kakassarok J: *Corydalis* (MNöv. 99). R. 1834: *tserjés kakas sark virág* 'Plectranthus fruticosus' (Kassai 3: 91). Akár az alábbi elnevezésnél, a kakasláb sarkantyújához hasonlított a növény valamely része. Nevezetesen a virág egyik szirma, a felső ugyanis olyan, mintha sarkantyúja volna. Német nevének szemléleti háttere ugyanez; vö. *Lerchensporn* (Natter-Nád 143), azaz 'pacsirtasarkantyú'. Ez minden bizonnyal a tudományos *Corydalis* névvel is összefügg, hiszen a gör. *korydalos* jelentése 'pacsirtabóbíta'; a virág megnyúlt szirmaival emlékeztet erre.

kakassarkantyú J: *Plectranthus* (MNöv. 91). A hárfacserje / molykirály alakfestő neve. A levelek elliptikus, lándzsás alakúak, ez motiválhatta a névadást.

kakastaraj J: *Celosia argentea* var. *cristata* (P. 60). N. ÚMTsz. 3: 28: *kakas-torlé* (Sümeg) | Kovács 23: Szigetköz | Kótyuk 84: Kárpátalja | SzegFüz. 2: 68: Felsőméra. A *tarajos celózia* társneve. Ez a növény észak-afrikai hazájából már a középkorban eljutott a közép-európai kertekbe. A reneszánsz és az azt követő idők füveskönyveiben több helyen szerepelt, és ábrázolták is. Tabernaemontanus XVI. századbeli füveskönyvében azt olvashatjuk róla, hogy „mulatságos formái miatt szívesen nevelik kertekben”. Tehát a különleges növényi alakok iránti érdeklődésnek köszönhetette népszerűségét. *Kakastaréj, kakastaraj* elnevezése is alakfestő. Az apró virágok a „taréj” alatt helyezkednek el. Diószeginél a *Celosia* neve *taréjfürt*. Német neve szintén *Hahnenkamm* (PbF. 123), azaz 'kakastaréj' a lat.

cristatus 'taréjjal ellátott' [< lat. *crista* = taréj] alapján. A Szigetközben a *Celosia argentea* var. *cristata* nyelvjárási társneve is *tarajos paré* (Kovács 23). A virág égőpiros színére vonatkozik a Linnétől adott tudományos *Celosia* név, mely a gör. *kelos* 'égő, lángoló' szóból képzett. A virágzat olyan, mintha égéstől megpörköldött és összezsugorodott volna. Ezen alapul a növény német társneve, a *Silber-Brandschopf* (PbF. 123), azaz 'ezüst-égőbóbíta'.

kakastaréj J: *Pedicularis palustris* (VN. 54). R. 1525: *kakastharaya* 'Gaal-litriczm' (Ortus), 1578: Herbarium 145, 1588: FrankHasznK. 18, 1590: SzikszF. 17, 1604: MA., 1762: PP. 863, 1775: Csapó 121. A szaknyelvi növénynév nyelvjárási alakváltozatai a történelmi Magyarország szinte minden vidékén ismertek, használatosak: NövKözl. 2: 23: Fotos, Háromszék | SzamSz. 1: 442 | ÚMTsz. 3: 28: Bernecebaráti, Zilah, Zsibóm Méra, Nagyváty, Szentés, H.nánás, N.szalonta, Debrecen, Monostorpályi, Bg.újgalu, Zilah vid., uo. 3: 29: Kkság, Kk.halas | Ethn. 87: 206: Árapatak | SzlavSz. 1: 12 | SzegSz. 1: 671 | Gyógysz. 377: Gyergyó | NépismDolg. 4: 28: Gyimesbükk, uo. 3:111: Kalotaszeg | Nyr. 10: 332: Sopron | FöldrKözl. 22: 65: Balaton mell. | NyIrK. 1: 152: Szilágyság | MiTsz. 44: Mihályi. A *kakastaréj* összetétel – mint a nyelvben már más jelentésben meglévő összetett szó – a *farkasfoghoz*, *szarkalábhoz* hasonlóan vált egyszerű botanikai kifejezéssé. Több növényt is jelöl ez a név. Részben a levelek alakja a névadás szemléleti alapja; mint Kovács M. a *kakastaréj*fű leírásában azokat jellemzi: „levelei olylyak, mint a' kakastaréja” (Műsz. 261). Más – szintén ezzel a névvel jelölt növényeknél – a névadás motívuma az, hogy virágjuk taréj alakú, általában piros színű. Jellegzetességük a felfűjt csésze, kétajkú pártájuk piros. Az *Onobrychis* fajok termése tagolatlan, s az egy-, ritkán kétmagvú hüvely hátán erősen fésűs taraj fejlődik. Megvan más nyelvekben is így; vö. ném. R. ném. *Hahnenkamm* 'Pedicularis' (Lexicon Budense 147), *Hahnenkamm* 'Celosia cristata' (Genaust 185), or. *grébeny petuha* 'Pedicularis' (MO. 344), r. *puța cocoșului* (Ethn. 87: 206), *creasta cocoșului* 'Pedicularis' (RM. 455), a. *cockscomb*, holl. *hanekam*, indon. *bungan* (Genaust 137), a franciában *crête-de-coq* 'ua.' (FMF. 419). Ezek a lat. *crista galli* [< *crista* = taréj; *gallus* = kakas] 'kakastaréj' elnevezéssel vannak összefüggésben.

A tudományos *pedicularis* genusnév a tetvetlenítéssel kapcsolatos. A lat. *pediculus* jelentése ugyanis 'tetű'. Németül is *Läusekraut* (PbF. 339), azaz 'tetűfű'. Bizonyára mérgező fű, sajátos hatása van, mert Lencsés György 1577-ben (OrvK. VI: 11a) így jellemzi: „ha ky megh ößy, az szayath annyra el vonza, mynth ha Newethne az Embör, ky ha megh kezd halnÿ is, holta vthan is vgÿan Newetö modon marad az fzaÿa”.

A Pallas lexikonban szereplő *kakastaréj* (10: 21) növénynév jelentésmegadása *Alectorolophus*, mely már Pliniusnál is szerepel: *alektoros lophus* 'crista galli' (27: 40). Ez a gör. *alektorolophos* 'ua.' (Genaust 49) növénynév folytatója, mely a gör. *aléktor* 'kakas' és a *lophos* 'taréj' szavakból van képezve.

kakastaréjfa J: *Erythrina crista-galli* (P. 148). R. 1881: N. *kokas-tora fa* 'Rhus typhina' (Vas m.) (Nyr. 10: 332). Mint tájnyelvi szó, kora nehezen állapítható meg, hiszen ezek történetelenek, időben alig adatoltak. Az etnobotanikai terminus mára szaknyelvvé is vált; sokfelé ismert a nyelvjárásokban (N. TermTudKözl.

1901: 455: Zala, Vas m. | ÚMTsz. 3: 28: Gy.vár, K.dörgicse, R.gyarmat, Boc-földe, Csatár | MNöv. 91: Alföld | Herman:Pászt. 668: Körmend | NéprÉrt. 35: 69: Göcsej, Zalabaksa). A régebbi tájnyelvi adatok az *Acer campestre* hátragörbülő zászlós termése alapján keletkeztek. Hasonló a motivációja a mai szaknyelvi szónak is, mely a *tarajos korallfa* egyik társneve a *csörgősipkavirág* (uo.) mellett. A korallpiros virágot leíró elnevezés, akár a lat. *Erythrina*, mely a gör. *erythraios* 'pirosas' szóból származik. Német neve is *Korallenstrauch* (PbF. 171). A tudományos elnevezés utótagja, a *crista-galli* [< lat. *crista* = taréjszerű kinövés a kakas és más madarak fején; *gallus* = kakas] pedig 'kakastaréj' jelentésű. Ennek mintájára keletkezett a német *Hahnenkamm* 'Erythrina c.-g.' (Genaust 185) tükörszó is.

kakastaréjú-gomba J: *Polyporus frondosus* (MNöv. 32). A *bokrosgomba* alakfestő népi elnevezése. A németben egy másik gombafajtát jelölnek így; vö. *Hahnenkamm* 'Clavaria botrytis' (Pilz 25), azaz 'kakastaréj'. A névadás motivációja a kakastaréjhoz hasonlítható, felálló, piros színű ágvégek alakja.

kakastej J: *Ornithogalum* (Nsz. 155). R. 1895: ua. (Pallas 10: 21). A névadás szemléleti alapja az a tény, hogy ez a fűféle fehéres nyálkát ereszt. A lat. *ornithogalum* [< gör. *ornis*, *ornithos* = madár; *gala* = tej] megfelelője, akár a ném. *Vogelmilch*. Leveléből, ha leszakítjuk, vagy ha a madár megcsipkedti, fehéres, tejszerű nedv szivárog. Görög mintára keletkezett tükörszó; Dioscorides gyógynövényei között is szerepel ilyen nevű növény, amelynek fűvét és gyökerét a szegény emberek kenyérbe sütve ették. Így már érthető a magyar népmesék gyakori útravalója a tarisznyában, a „kakastejjel sült cipő”. Lippay János is megjegyzi (Pozsoni kert. 1664) a növényről: „kinek gyökerét parás hamuban megsütvén, etzettel, olajjal megesszik a parasztok”. Vö. *madártej*.

kakastejvirág J: (Hegyalja) cickafark (MNöv. 91).

kakastengeri J: *Zea mays* convar. *microsperma* provar. *oryzoides* (Péntek-Szabó 321). N. uo. 306: Váralmás. Nyelvjárási szó Erdélyben. Tükörszava a románban a *N. cucurúz d'e cocós* (Agirbiciu ~ Egerbegy, Nadășu ~ Nádas, Păniceni ~ Pányik) 'ua.' (uo.). Az összetétel *tengeri* utótagjának 'kukorica' a jelentése; a növény tengerentúli, amerikai származása motiválta.

kakastojás J: *Salpichroa origanifolia* (P. 132). Szaknyelvi metaforikus terminus.

kakastökübab J: hosszúkás, nagyszemű babfajta (Beke: Kemenesalja nyelve.: 20). R. 1868: *kakastökü-bab* 'babfajta' (Ballagi 1: 655). N. ÚMTsz. 3: 30: *kakastök-paszuly* (Szeged), *kokastökü borsó* (K.dörgicse), *kokastökübab* (J.berény, Köcsk, Ns.görzsöny, Mihályi) 'hosszúkás szemű babfajta', *kakastökü paszúr* (Hódmezőv.h.), *kakastökü-paszuly* (Gyula) 'nagyszemű, félhold alakú babfajta' | SzegSz. 1: 671: *kakastök*, *kakastök-paszúr* 'ua.'. Metaforikus etnobotanikai elnevezés. Az állatok ivarszervéhez való hasonlítás gyakori a növénynévadásban; vö. *kakasmonyú borsó*, *macskahere*, *kutyatök*, *agármony*, *rókamony*, *szamárhare* stb.

kakasvirág J: 1. (Dunántúl) keltike; 2. hérics; 3. kikerics; 4. (Békés) *Leucojum aestivum* (MNöv. 91). R. 1783: *kakas virág* 'Adonis aestivalis' (NclB. 381), 1807: MFüvK. 323, 1831: Kreszn.1: 288. A nyelvjárásokban máig használatos

a kakukkszegfű, a tavaszi lednek és a kankalin jelölésére: ÚMTsz. 3: 31: Csákánydoroszló, Zselic | MNöv. 106: Vas m. | NyÍrK 34: 37: Erdély. Az *Adonis aestivalist* illetően a növény sötétvörös virágja a névadás szemléleti alapja. Benkő József minden bizonnyal erdélyi metaforikus etnobotanikai terminust tett növénytani szakszóvá. A német *Hahnenblume* 'Anemone vern., Corydalis cane, Lychnis flos-cuculi' (M. 188) tükörszó szintén többféle növény neve.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

- AFE. = Priszter Szaniszló: *Arbores fruticesque Europae*. Bp., 1981.
- Bakos = Bakos J.: *A tokajhegyaljai szőlőművelés szókincse*. Eger, 1959.
- Balassa = Balassa Iván: *Földművelés a Hegyközben*. Bp., 1964.
- Csapó = Csapó József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.
- Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
- DRM. = *Dictionar romin-maghiar*. Bukarest, 1964.
- FKézK. = Hazslinszky Frigyes: *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.
- FMF. = Sajó Endre: *Francia–magyar mezőgazdasági szakszótár*. Bp., 1987.
- Gáspár = Gáspár János *tájszógyűjteményei*. 1838–45. Bp., 1964.
- Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1998.
- Horváth = Horváth S.: *Szőlőgazdák könyve*. Bp., 1898.
- KamHerb. = Kamerarias: *Herbarium*. 1596. (MNy. 58: 495–8)
- Kovács = Kovács Antal: „Járok-kelek gyöngyharmaton”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal*. Buda, 1831–2.
- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen. I–II*. Prága, 1970.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- Magyarázat = Sadler József: *Magyarázat a magyar plánták' szárított gyűjteményéhez*. Pest, 1824.
- MedBorb. = Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség*. 1698–1703.
- Mezgazd. = Surányi–Kunffy: *Német–magyar mezőgazdasági szótár*. Bp., 1965.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MNöv. = Csapody–Priszter: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- MO. = Magyar Beck Vladimir: *Magyar-orosz mezőgazdasági szótár*. Bp., 1953.
- Molnár = Molnár Nándor: *A magyar gazdasági növénynevek történetéből*. Gödöllő–Bp., 1961.
- Műsz. = Kovács Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
- Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty... Kolozsvár, 1943.*
- Natter = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv*. Bp., 1939.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- NP. = Friedrich Krauss: *Nösnerländische Pflanzennamen*. Beszterce, 1943.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.

- Nyárádi = Nyárádi E. Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyárelei növények*. Marosvásárhely, 1914.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
- OrvK. = Török János: *Orvoskönyvlovak orvoslására*. 1619 előtt.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
- PbF. = Schubert–Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- PE. = Pannon Enciklopédia. *Magyarország növényvilága*. Bp., 1995.
- Péntek-Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- Pilz = Pilát - Ušák: *Pilz-Taschenatlas*. Prag, 1959.
- RM. = *Román–magyar és magyar–román mezőgazdasági szótár*. Bukarest, 1980.
- Szabó-Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
- SzéSzj. = Penavin O.–Matijevics L.: *Székely szójegyzék*. Újvidék, 1980.
- Tissier = A. Tissier: *A nemi vágyat serkentő növények*. Bp., 1999.
- Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Bp., 1987.
- Zelenyák = Zelenyák J.: *A gyógynövények hatása és használata*. Bp., 1908.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Compounds involving names of birds in the terminology of botanics

This paper discusses Hungarian botanical terms involving the noun *madár* 'bird' and individual names of birds, going from domestic to wild fowls. The author emphasises word historical and word geographical aspects (the first attested occurrence of the plant name in written documents and regional variation respectively, but without mentioning dialectal variants) as well as the psychological background of naming habits.

The anterior constituent *madár* often expresses smallness, lightness, deviant amount. For plants that yield fruit, *madár* or *madárkás* 'birdy' means 'consisting of small pieces' (grapes, berries). But it may also allude to the habitat of wild fowl, meaning '(growing in a) field, meadow, forest' or else to the fact that the fruit of the given plant serves as food for birds.

A névutók és a névutómelléknevek története

Bevezetés

Ezt az írást az ELTE Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszékén készülő *Magyar nyelvtörténet* című új egyetemi tankönyv egyes (nem végleges változatú) részeitől állítottam össze. (Hasonló „mutatvány” *A névmások története a középmagyar kor végéig* címen a Nyr. 123. évfolyamában [1999: 438–64] jelent meg.)

A kérdés nagy szakirodalmából a cikk végén válogatást (továbbvezető irodalom) közlök. A legtöbb és legalapvetőbb szakirodalmat Sebestyén Árpád könyve (1965) és az ő cikkei, tanulmányai jelentették számomra. Azt, hogy Sebestyén Árpád volt szíves írásomat elolvasni, és hogy jó tanácsokat is adott, ezúton is köszönöm.

A tankönyvműfajnak megfelelően feladatok is szerepelnek az egyes korszakokról szóló részek után. Ezek főleg olyan témákra, részkérdésekre irányítják az egyetemisták/olvasók figyelmét, amelyek – a terjedelmi korlátok miatt – a szövegben nem kaptak helyet.

Ebben a cikkben a vizsgált szófajok változását a nyelvtörténeti korszakok egymásutánjárban tárgyalom, az ősmagyar kortól napjainkig. A névutók kapcsán a figyelmem elsősorban azokra a szintaktikai szerkezetekre irányul, amelyekben megszülettek a névutók, tehát arra, hogy milyen módon bővül új elemekkel a szóosztály. De azt is vizsgálom, hogy milyen szófajú és morfémafelépítésű szó értékelődött át névutóvá, s hogy a névutó (az előzményszerkezettől függően) ragtalan vagy ragos főnévhez (vagy egyéb szófajú szóhoz) járul-e. A keletkezett névutók (korszakonként is változó) rendkívül gazdag funkcióinak kérdésére csak alkalmanként utalok (ilyen témák inkább a feladatok között szerepelnek).

A névutómelléknevet önálló szófajnak tekintem (erről legutóbb I. Balogh 2001), s akként tárgyalom. Szófaj történetileg az a különlegessége, hogy ez a legfiatalabb csoport a magyar szófaji rendszerben: csak a középmagyar korban jött létre.

A NÉVUTÓK

I. Az ősmagyar kor

A névutó szófaji kategóriája valamennyi rokon nyelvben megvan. A névutó ezért – és általános tipológiai szempontok alapján is – alapnyelvi szófajnak minősíthető, s így az ősmagyar kor eleji szófaji rendszer részének tekintendő.

Első nyelvemlékeink is gazdag, többféle eredetű és változatos funkciójú névutórendszert tárnak elénk: TA.: „hodu utu *rea*”; ÖMS.: „*buabeleul* [= bújábólélül ’bújából’] kyniuhhad”; HB.: „uromc *fcine eleut*”, KTSz.: „*fyal ufve lele*”: fiúval *össze* [’együtt’] lelé; stb. Ha a névutós adatok mellett azoknak a határozóragoknak az előfordulásaira is figyelünk, amelyek névutóból keletkeztek, nem lehet kétséges, hogy az ősmagyar korban gazdag névutórendszerünk volt. A névutóból lett ragokra vö. HB.: *paradifumben*, *gimilcítul*, *halalnec halaláál*”; HBK.: *uromchu*; „ember lilki *eri*”; stb.

Az **eredet** kérdését két oldalról közelítjük meg: egyrészt azt vizsgáljuk meg, hogy milyen szintagmában keletkezhetett névutó, másrészt azt, hogy milyen szófajú és morfémafelépítésű szó értékelődött át névutóvá.

Keletkezési módok	Példák
Jelöletlen birtokos szerkezetben	<i>belől, *royol, alól, elől, elvől, félül, közül, mellől, mögül</i> és családjaik (háromirányúak) a <i>felől</i> és a <i>felé</i> *tüyl ~ *tüül, *náyal ~ *nábal (? *nál) *χozá, ? *βel, ? *nek, *ērēt (> ért), ellen ? képpen
Jelölt birtokos szerkezetben	<i>miá, mián, ? után,</i> <i>? gyanán(t), ? képében, ? szerén(t)</i>
Értelmezős szerkezetben	(vmivel) <i>öszve</i> , (vmivel) <i>egyenbelű,</i> (vmin) <i>által</i>
Határozós szerkezetben	? (vmitől) <i>fogva ~ fogván</i> ? (vmitől) <i>megválva ~ megváln</i> ? (vmire) <i>nézve</i>
Alanyos szerkezetben	? (valami) <i>jutva, ? (vmi) múlva</i>

1. Névutóink többsége **birtokos szerkezetben** keletkezett. A folyamatot a ház *belé* (megy) 'a ház belsejébe (megy)' típusú szerkezet alakulásával szemléltetjük. A birtokos szerkezet az ősmagyar korban **jelöletlen** (*ház bel*), így a *belé* birtokszón nincs birtokos személyjel, csak – igei alaptagjától függő, az egész birtokos szerkezetet tovább viszonyító – határozórag. Ebben a fázisban tehát a *belé* (és a többi hasonló szó) ragos főnév. Ez a ragos főnév válik névutóvá: fogalmi jelentésének visszaszorulásával, a viszonyjelentés dominánssá válásával, a szóalak megszilárdulásával. Ezzel funkcionális változás következett be: egy szintagmatag (a *belé* ragos főnév, mondatbeli határozó) viszonyszóvá, névutóvá vált, amely már csak az előtte álló főnévvel együtt képes mondatrészszeret betöltésére: a szintaktikai szerkezetből morfológiai természetű szerkezet lett.

a) Az így létrejött névutók névszói **alapszavúak** (névszótővűek), és a rajtuk levő primer ragoknak megfelelően **háromirányúak**: *alól – alatt – alá, elől – előtt – elé, közül – között – közé, mögül – mögött – mögé* stb. E névutócsaládok személyragozhatók: *mellettem, melletted, mellette* stb.; ezek a személyes névmás névutós alakjai. E névutók ragtalan főnévhez járulnak (*fa alatt, ház mögé*), hiszen a főnév korábban, mint birtokos jelző, ragtalan volt.

Az *alól – alatt – alá* típusú lexémák kettős szófajúak, névutók és határozószók lehettek, így esetükben nem szükséges határozószó → névutó változást feltennünk, mint korábban gondolták. Figyelemre méltó jelenség, hogy az ilyen névutócsaládok sokkal jobban őrzik eredeti irányjelentésüket, mint a határozószók. (Az ablatívusragos *alul, elől*-féle határozószók egy része például – a hozzájuk kapcsolódó ige hatására – hol? kérdésre felelővé vált.) Az, hogy irányjelentés szempontjából a névutó kevésbé változékony, abból fakadhat, hogy funkcionálisan főnévhez kötődik, azzal egy morfológiai természetű szerkezetet alkot: *fa alól, ház elől*, így grammatikai szempontból kötöttebb, mint a határozószó.

Ősmagyar kori névutóinknak ebbe a csoportjába tartoznak azok is, amelyekből az ősmagyar kor végén vagy a korai ősmagyar korban határozóragok lettek. A belviszonyragok közül a HB. idején már megvolt a *-ben*: *milofben* (a GyS.-ban illeszkedve is: *Koorfagbon*), de hiányzik még a *-be* és a *-ből*. Ezek az ősmagyar korban, de még korai szövegeinkben is névutók: HB.: „oggun neki munhi uruzagbele utot”: ország *belé* ['országba']; ÓMS.: „fyrou aniaith thekunched buabeleul

kyniuhhad”: bújá *belől* [‘bújából’]. A *-ben* rag ősmagyar kori névutói előzményét biztosan rekonstruálhatjuk: *bele* (tövéghangzós, ‘belső rész’ jelentésű főnév) + *n* lokatívuszrag → **belen*.

A külviszonyragok névutói előzményei is ősmagyar koriak:

*royol (**roy-* ‘közelség’ főnév + *-l* ablatívuszrag) > *-ról*;

*royot (*roy-* + *t* lokatívuszrag) > *royt-* (nem lett belőle rag);

*royon (*roy-* + *n* lokatívuszrag) > (nem lett belőle rag; vö. *rokon* ‘közel’ hsz.);

*royá (**roy-* + *á* latívuszrag) > *-ra*; a névutó hangrendileg elhasonult formában vö. TA.: *utu rea*. A honnan? és a hová? mellett meg lehetett a hol? kérdésre felelő **royot* (esetleg a **royon*) lokatívuszragos névutó is, amint erre a KT. névmásra utal: *rohtonc* [roʃtonk] (= rajtunk). Ezek a háromirányú névutócsaládok azonos töből keletkeztek.

A lazább külviszonyt kifejező háromirányú ragscsoport, a *-tól*, *-nál*, *-hoz* névutói előzménye is ősmagyar kori; e névutók azonban különféle tövék:

*tüyül ~ **tübüil* (a *tő* ~ *tű* főnév a töve) > *-tól*;

*náyál ~ **náþál* (? **-nál*) > *-nál*;

*χozá > *-hoz*.

A *felől* és a *felé* névutó töve ‘oldal’ jelentésű főnév; csak ablatívusz- és latívuszragos alakja van, bár lehetett **fél-t*, **fél-en* lokatívuszragos is. Funkcionálisan tehát ez is háromirányú sor lehetett, melyben a *felől* alak is betölthette a lokatívuszi, illetőleg a latívuszi szerepet (vö. HB.: „mend w [ʒentfi] ej unuttei cūzicun iov *felevl* iochtotnia ilezie wt”: mind[en] ő szentei és önöttei közülükön jó *felől* iktatnia élessze őt!).

A háromirányú névutók rendszere az ősmagyar korban stabilizálódott. Később új elemek már nem léptek be ebbe a rendszerbe: az újonnan keletkező névutók már nem alkotnak szócsaládot. (A névutóból raggá váló elemek ragként is megőrzik a háromirányúságot; a névutóként tovább élők szintén.)

b) A többirányú névutócsaládok mellett már az ősmagyarban voltak **egyirányú névutók** is, amelyek sohasem alkottak funkcionális értelemben vett szócsaládot. Ilyenek e korban az *-ért*, *-vel*, *-nek* rag névutói előzményei: **ērēt*, ? **βel*, ? **nek*. Ilyen lehetett az *ellen* ‘szemben’ és talán a *képpen* is (*kép* fn + *-n* lokatívusz-, ill. modálisrag: KTSz.: *oʒun keppe[n]*; JókK. 38: *eʒkeppen*). (Létrejöttékor a *-tól*, *-nál*, *-hoz* névutói előzménye is egyirányú lehetett, aztán együttesen beilleszkedtek a háromirányúak rendszerébe.)

Az első olyan névutónk, amely már **jelölt birtokos szerkezetben** keletkezett, az *után*: (valaminek az) *ut* (főnévi tö) + *á* (E/3. birtokos személyjel) + *n* (lokatívuszrag > superessivuszrag).

Talán névutókezdeménynek is felfoghatjuk a GyS.-ban szereplő *kuner kepeben* [= kenyér képében] és *figeu kepeben* [= függő képében] szerkezet *képében* szavát.

2. Névutóink másik csoportja **értelmezős szerkezetben** keletkezett, például: *úton által, fiúval össze*. Ebben a szerkezetben egy ragos főnévvel (*úton*, *fiúval*) és egy határozószóval (*által*, *össze*) kifejezett határozó közös igei alaptaghoz járult; a KTSz. „*fyal ufve lele*” adata jól mutatja ezt a helyzetet: a közös alaptag a *lelé* állítmány: *fyal lele* [= fiúval lelé], *ufve lele* [= össze (‘együtt’) lelé]. A határozószó ebben a helyzetben értelmező, magyarázó szerepet tölthetett be (*a fiúval*, mégpedig *össze*); itt meglazulhatott a kapcsolata igei alaptagjával, és az előtte álló ragos főnév névutójává értékelődött át. Hasonlóképp jött létre az ŐMS.-ból adatható (valamivel) *egyembelű* névutó is. Az így keletkezett névutók ragvonzó névutók. Mivel eredeti határozószói szerepüket is megőrizték, e korban is kettős szófajúak voltak.

3. **Határozós és alanyos szó szerkezetben** is keletkezhettek névutó: szófaját tekintve határozói igenév vált ilyen szintagma alaptagjaként névutóvá. Ritka szófajváltás.

Az ősmagyar kor vége felé jöhetett létre határozós szintagmában a (*vmitől*) *fogva* ~ *fogván* (vö. KT.: „wýlag,,^{noc} kezdetuitul *fugua*”), a (*vmitől*) *megválva* ~ *megválnán* ‘vmit kivéve’ névutó.

Arra, hogy alanyos szerkezetben is keletkezhetett már ekkor névutó, a HBK. utal: a „*birfagnop ivtua ...ilezie wt*” (= *bírságnap jutva* [‘amikor a bírságnap eljön’] ... élessze őt) szerkezetbeli *jutva* eredetileg a mondat önálló időhatározója volt, s ennek alárendelt alanya a *bírságnap* ‘az ítélet napja’; ebben a helyzetben van meg a *jutva* lehetősége a névutói szerepbe való átlépésre. A HBK. idézett adata átmenetnek tekinthető a határozói funkciójú igeneves, illetőleg a valódi névutós szerkezet között. Ugyanakkor még érezhető benne az igenév mellékmondatot összesűrítő funkciója is. A *jutva* ugyan sohasem vált névutóvá, de megindult ezen az úton, s ezzel jól érzékelteti a folyamat kezdetének körülményeit.

Az ősmagyar kor végére feltehető névutóállomány: *belől, benn, belé; *royol, royot* (? *royon*), **royá; ? *bel, *erēt, *χozá, *nāyál ~ *nāβál* (? **nāl*), ? **nek, *tüyül ~ *tüβül; alól, alatt, alá; elől, előtt, elé; elvöl, ? elvett, elvé; félül, félēt, félé; közül, között, közé; mellől, mellett, mellé; mögül, mögött, mögé; felől, ? *fél (? *felen), felé; továbbá: ellen, kívől ~ kül, körül, közepett, miá, mián, össze, ? után; által, óta; valószínűleg: egyembelű, fogva ~ fogván, gyanán(t), képében, képpen, megválv, miatt, szērén(t), szerte.*

Az alakilag is háromirányú névutócsaládok:		
<i>belől</i>	<i>benn</i>	<i>belé</i>
<i>*royol</i>	<i>*royot</i> (? <i>*royon</i>)	<i>*royá</i>
<i>*tüyül ~ *tüβül</i>	<i>*nāyál ~ *nāβál</i>	<i>*χozá</i>
<i>félül</i>	<i>félēt</i>	<i>félé</i>
<i>felől</i>	? <i>*fél (? *felen)</i>	<i>felé</i>
<i>közül</i>	<i>között</i>	<i>közé</i>
<i>mellől</i>	<i>mellett</i>	<i>mellé</i>
<i>mögül</i>	<i>mögött</i>	<i>mögé</i>

FELADATOK

1. Milyen általános tipológiai érvek szólnak a névutói szófaj alapnyelvi megléte mellett?
2. Hogyan tudunk érvelni amellett, hogy az ősmagyar korban voltak határozószói/névutói kettős szófajú szavak?
3. A *-nott, -nól, -ni* ún. családi helyragok eredetével kapcsolatban nemcsak olyan vélemény van, hogy ragszilárdulással keletkeztek, hanem olyan is, amely szerint az ugor korban, névutók agglutinációjával jöttek létre. Nézzen utána a kétféle felfogásnak, és próbáljon állást foglalni!
4. Milyen – ősmagyar korra vonatkozó – következtetésekre lehet jutni a HB.-beli „*birfagnop ivtua*” kifejezés *ivtua* szavának szintaktikai, illetőleg szófaji vizsgálatából?
5. Korai ómagyar kori szövegekből gyűjtsön olyan adatokat (határozóragos főneveket), amelyek ezek ragjainak ősmagyar kori névutói előzményére utalnak!

II. Az ómagyar kor

Az ómagyar kor elején gazdag névutórendszerrel számolhatunk. A háromirányú névutócsaládok (például: *alól, alatt, alá*) már kialakultak és stabilizálódtak. Az irányhármasság összetartó ereje annyira erős volt, hogy a rendszert mintegy lezárta: az ómagyar korban új háromirányú névutócsaládok már nem keletkeztek. A többirányú névutók rendszerének zártságát jelzi, hogy a végződések ablatívuszi *-l*, lokatívuszi *-t*, latívuszi *-á/-é* formában rögzültek, s bár egyes névutók funkcionális

változásai az irányhármasságnak ezt a klasszikus rendszerét bizonyos mértékig megbontották, a morfológiai kohézió továbbra is szoros maradt.

Kiveszés. Néhány névutó kikerült a rendszerből azáltal, hogy határozóraggá vált: *rëa* → *-ra/-re*, *ërët* → *-ért*, *belé* → *-ba/-be*, *belől* → *-ból/-ből*. Ezek korai szövegemlékeinkben még névutóként élnek: TA.: „hodu utu *rea*”; HB.: *meret* (← *miërët*), „veteve wt ez muncaf világbele”; ÓMS.: „buabeleul”; stb. E névutók raggá válásával egy fontos és erőteljes ősmagyar kori változási tendencia folytatódott. A raggá alakulásra, esetleg egyéni fordítói nyelvhasználatra utaló jelenség lehet az illeszkedéses *balól* (← *belől*) előfordulása, minthogy a névutókra az ómagyar korban sem jellemző az illeszkedés: JókK. 44: „langbalol”. A kései ómagyar korban a *szërén*, *szërt* és a *koron*, *kort* névutó is raggá vált, így névutóként kiveszett (ezek azonban névutóként is ómagyar kori fejlemények).

Keletkezés. Erőteljesebb volt a névutórendszer gyarapodása, új elemekkel való bővülése. Ez feltehetőleg összefüggött egyes névutók raggá válásával, ugyanis lökést adhatott újabb névutók keletkezéséhez is. A mind differenciáltabb viszonyjelentés kifejezésének igénye újabb névutók létrejöttéhez vezetett. Ezek nagy részében már a korábbi névutókból keletkezett szekunder határozóragok is részt vettek.

Az újabb névutók már nem alkottak szócsaládot: mind egyirányúak, illetve az irányulás szempontjából semlegesek voltak; speciális, legtöbbször elvontabb határozóvá tették az előttük álló főnevet.

Keletkezési módok

1. Birtokos szerkezetben. Az ilyen névutók előtt álló főnév (minthogy birtokos jelző volt) ragtalan. A névutók e csoportjának keletkezési módja a **ragoszilárdulás**: a ragos főnév vagy névmás lexikalizálódott, névutóvá vált.

a) Jelöletlen birtokos szerkezetben. A szerkezet második tagja az ómagyar korban már ritkábban vált névutóvá: a primer ragok aktivitása ugyanis a korszak folyamán erősen gyengült, a meglevő primer ragos névutók, határozószók analogikus hatásával viszont ekkor is számolnunk kell.

A régebbi névutók, névutócsaládok közül csak a már kihalt *elvöl*, *elvé*, *elvett* névutócsaládról szólunk röviden: töve az *elv* 'túlsó rész' jelentésű főnév: JókK. 66: *hegyék eluewl* 'hegyeken túl'; MünchK. 14va: *tëngez elue* 'tengeren túlra' (vö.: *Havaselve*, *Erdély* < *erdő* + *elü* ~ *elv*). Lokatívuszragos társuk csak a 19. századból mutatható ki névutóként. Az *elvett* névutóval és az egész szócsaláddal kapcsolatban egy módszertani kérdésre hívjuk fel a figyelmet: attól, hogy az *elvett* csak a 19. századból adatolható először, még keletkezhetett az ősmagyar korban: több érv szól amellett, hogy háromirányú névutócsaládok később már nem jöttek létre. Ha létezett az *elvett* az ősmagyar korban, előbb valószínűleg az ablatívuszragos, de hol? kérdésre felelővé vált *elvöl* lépett a helyébe, majd – ennek elavulása után – a hol? jelentésű *túl* névutó szorította ki a használatból. Lehetséges, hogy – ha létezett – táji kötöttsége (keleti nyelvjárás) megakadályozta az írásbeliségben való folyamatos fennmaradását. De az is lehet, hogy két társához képest valóban később keletkezett, mégpedig a háromirányúság kifejezésére való törekvés jegyében, a sok *-t* ragos névutó analógiájára.

Az így keletkezett névutók:

helyett (*hely* + *-t* lokatívuszrag): eredetileg 'vminek a helyén' jelentésű volt; *helyt* alakváltozata visszaszorult;

iránt (eredetibb *aránt* < *arány* 'irány' + *-t* lokatívuszrag): 'vminek az irányában, felé' jelentésű, eredetileg helyhatározót kifejező névutó már az ómagyar korban 'vmire nézve, vmire vonatkozólag' jelentésűvé is vált; helyhatározó például: JordK. 164: „Es onnan ky fereghólween zallanak megh moabnak mezeyn az *arant* ['abban az irányban, azon a tájon, arrafelé'] hol Jeryko varafa vagon”;

viszett 'helyett, gyanánt' (< *visz-* bizonytalan eredetű alapszó + *-t* lokatívuszrag): az ómagyar korban keletkezett, és már a 16. században el is avult (ÉrdyK. 82);

szērēn, szērt (*szēr* 'sor' + *-n*, illetőleg *-t* lokatívuszrag): BécsiK. 90: *Vtolzerēn*, CornK. 10r: *Elewzert*. Ezek raggá válásával bizonyára összefügg a *szērte*, *szērint* névutók megjelenése. Figura etymologicás szerkezetbe is beépültek: *szērēn-szērte*, *szērte-szērēnt* (JordK. 741);

koron, kort (*kor* főnév < + *-n*, illetőleg *-t* lokatívuszrag): CzechK. 48: „halalom *koron*”, 1456 k.: „az *vacharakorth*” (Gl.); BirkK. 3b: *Micort*;

közbe, közben: ezek a névutók már szekunder határozórag megszilárdulásával születtek.

b) Jelölt birtokos szerkezetben. Az ómagyar kortól kezdve (máig) egyre gyakrabban keletkeznek ily módon névutók. Például: a *hiú* 'üresség' főnévi tövű *hiján, hijával*, a *gyanú* tövű *gyanánt, gyanaján, gyanába* ('mást gyanítva, véelve' → 'más helyett, más képében'): ÉrdyK. 312: „eetel ytal *gyanant*”.

A ragszilárdulás folyamatában egyre nagyobb szerephez jutnak a testes, szekunder határozóragok. A (tő + rag szerkezetű) *közbe, közben* mellett létrejött a birtokos személyjelet is tartalmazó *közibe, köziben* névutó, a *fél* töből a *félibe(n) ~ fölébe(n)* (ÉrdyK. 545: „oltaranak *feelyben*”), *félire* (KeszthK. 11: „menyeknek *felyre*”: supra *caelos* stb., az *el* töből az *elibe ~ élébe ~ eleibe* (JókK. 147: „farkafnak *eleybe*”) hangalakú névutó. Ezek morfológiai felépítése valószínűleg tő + birtokos személyjel + határozórag, de az is lehet, hogy a latívuszragos *elé, fölé, közé*-hez járult – az egyértelműség, a nyomatékosítás kedvéért – az élő, aktív *-be* szekunder rag; e két grammatikai forma egybeesett, és a nyelvi tudatban is összekapcsolódhatott.

Tanulságos nyomon követni, hogyan szorítják ki a primer latívuszragos névutókat (*elé, fölé, közé*) az újabb, szekunder ragos formák. Ennek hátterében egyrészt a morfológiai bővítés mint általános nyelvféljődési tendencia állhatott, de egyes esetekben belejátszhatott a homonímia elkerülésére való törekvés is, hiszen például az *elé, fölé* (az ómagyar kor bizonyos szakaszában) igekötő és határozószó is volt a névutói státusszal egyidejűleg, sőt: az *elém, eléd, elé* sor zéró személyragos E/3. személyű személyes névmási alakja, tagja is.

Kései ómagyar kori lehet az 'ellenében, cserébe; gyanánt' jelentésű *fejében* névutó (JordK. 256). Keletkezésben lehetett a *táján, tájt* (JordK. 343), az egymástól funkcionálisan erősen elkülönülő *sámából, számába, számára* (JókK. 51; BécsiK. 32; 1525/1640: TörtT. 1908: 84); az *örvén* 'ürügyn' stb.

2. Értelmezős szerkezetben. Egyik csoportjuk hol? irányjelentésű határozószókból keletkezett szófajváltással. A *kívől ~ kívül, belől ~ belül*-féle ablatívuszragos határozószók – megfelelő jelentésű igék mellett – az ómagyar kor folyamán hol? kérdésre felelővé (is) váltak, és így következtek értelmzőként *-n (-on/-en/-ön)* superessivus-ragos, szintén hol? kérdésre felelő határozót: a *házon*, mégpedig *belül*. A mind gyakoribb együttes előfordulás vezetett el az értelmzős szintagmának névutós szerkezeté váló átvértelődéséhez, a határozószó névutóvá válásához. Az *-n* ragos határozó a névutónak mintegy vonzata lett. E ragvonzó névutók keletkezésének feltétele tehát az volt, hogy az *-l* ablatívuszragos határozószók hol? kérdésre feleljenek.

Ugyanakkor az eredeti ablatívuszi irányú (jelöletlen birtokos szerkezetben keletkezett) *félől, kívől* névutó is tovább élt, természetesen ragtalan alapszóhoz járulva (*ház félől, város kívől*; a *belől* névutó közben raggá vált). De sok adat utal arra, hogy ezek a névutók hol? (sőt hová?) kérdésre felelő határozót is alkottak (szintén ragtalan alapszóval): MünchK. 95ra: „a: *jinagoga küöl* lenne” (hol?). A két funkció, az ablatívuszi és a lokatívuszi irány megkülönböztetésének igénye is elősegíthette – az egyértelműen hol? kérdésre felelő – *vmin kívől ~ kívül, vmin belől ~ belül* típusú ragvonzó névutók terjedését: BécsiK. 7: „vazofomnac *kapuin bēlōl*”; JordK. 54: „kyk te *kapwdon belōl* lankak”.

Az ómagyar kor folyamán csak lassan törnek előre az *-n* ragos névszóval, névmással álló névutós szerkezetek (a ragtalan alapszavú szerkezetek ugyanakkor ritkulva bár, de sokáig, körülbelül a 18. század közepéig tovább élnek; vö.: *rendkívül, ekívül*).

-Vel ragos határozót követő, értelmezői szerepű határozószókból is keletkezett névutó: *vkivel/vmivel együtt, egyembe, egyetemben*: SzékK. 29: *vélek ég ű*; 1524: „germekýmvel egyenbe” (MNY. 1917: 122); KazK. 74: *ueled egetőmbe*.

Különleges történet a *nélkül* névutó kialakulása: *-nál/-nél* ragos névszó és az utána álló *kül* ~ *kíül* határozószó kapcsolatából jött létre, a névszóragnak a határozószóhoz tapadásával (szóhatár-eltolódással). A folyamat a kódexek adataiban jól követhető; a kiindulás: JordK. 384: „egyk nem eýk az feldre ty atýatoknal kýl”: egyik nem esik az földre ti atyátoknál *kül*; a rag és a határozószó már összekapcsolódott, de a keletkezett névutó hangrendileg még az alapszóéhoz igazodik: JókK. 5: *ký nelkewl*, 44: *nalanalkewl*; végül a névutó megszilárdult, alakilag különvált és függetlenedett az alapszó hangrendjétől: FestK. 391: „akaratom *nekwl*”.

3. Minőségjelzős szerkezetben keletkeztetett a korszak vége felé a *móddal, módra* névutó, illetve névutószzerű ragos főnév: BirkK. 4b: „oz felöl módott *moddal*”: modo supradicto; ÉrdyK. 562: „eedes kezeyt meellyen kerez *modra* el teryeztween”.

4. Határozós szerkezetben jött létre néhány ragvonzó névutó, például a *(vmire) nézve*: *(vmihez) képest*: SándK. 2: „ő zepsegokhoz *keppőfh*”; a *valamihez képes* (= hasonló) szerkezethez a *-t* módhatározórag járult, amikor az *cselekszik* típusú alaptag alá rendelődött. Az új viszony elhomályosította a korábbi hasonlítóit, s a *-hoz képest* összetapadása a névutós kapcsolat kialakulását eredményezte.

5. Alanyos szerkezetben jött létre a *múlva ~ múlván*. Még tisztán igenévi adat: JókK. 158: „ydew el *muluan* ký boczata lelket”; talán már névutó: 1525/1640: „Az mester ember özvegye esztendeig mivelheti az mivet, esztendő *mulván* az mesterek közzé be esküttessék” (TörtT. 1908: 83). A névutóvá válásban szerepe lehetett annak, hogy az eredeti alanyos szerkezet bővítőménye (például: *esztendő*) mindig időfogalommal kapcsolatos főnév volt.

Ómagyar kori szövegeinkben érdekes stílussajátságot figyelhetünk meg: a jelöletlen birtokos szerkezetben keletkezett névutókat, illetve a velük alkotott névutós szerkezeteket egyre gyakrabban váltják fel alakilag jelölt birtokos szerkezetes formák: az eredeti *az után, idő előtt*-féle szerkezetek helyett *annak utána, időnek előtte*-féle szerkezetek jelennek meg. E szerkezeti változás fő oka a grammatikai jelöltség általános terjedésében, illetve a szövegelőzményből ismert birtokos fogalmának nyomatékosítására, felelevenítésére törekvésben keresendő. Számolnunk kell a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetek és az *előtte*-félék analogikus hatásával is.

Ez a grammatikai túljelölés mint „morfológiai ideál” az ómagyar korban főleg a kódexek emelkedettebb, ünnepélyesebb hangulatának megfelelő stílárís jeggyé válik más nyelvi részrendszerekben is (vö. *alázatossággal, szietelmest, esztendeiglen* stb.). Az eredeti magyar szövegek inkább az egyszerűbb morfológiai szerkezeteket kedvelik. A spontán beszélt nyelvre nem volt jellemző.

Ómagyar kor végi névutóállományunk a következő lehetett (a feltehető újakat kiemeljük): (a) **háromirányúak**: *alól, alati, alá; elől, előtt, elé; elvől, elvett, elvé* 'túl, túlrá'; *félül, félent, felé; közbül, közben, közbe; közül, között, közé; mellől, mellett, mellé; mögül, mögött, mögé*; (b) **kétirányúak**: *felől, felé; közben, közibe*; (c) **egyirányúak**: *által, (vmin) által, (vmin) belül; (vmivel) egyembe(n), egyetembe(n), együtt, össze; elébe ~ eleibe, ellen, fejében; (vmin) félül, (vmitől) fogva, fogván; fölébe, földre, gyanába, gyanáján, gyanánt, helyett, hűján, hűjával, iránt; (vmihez) képest; képpen, kívől ~ kül, (vmin) kívől, körül, közepett, miá, miatt; (vmitől) megválva, megválván; móddal, módra, múlva, múlván, nélkül; (vmire) nézve; óta, örvén; (vmivel) össze; számból, számba, számára, szerint, szerte, táján, tájt; után, viszett* 'helyett, gyanánt'.

FELADATOK

1. A személyes névmás névutós alakjai között van: *alattam, alattad, alatta* stb., *mögöttem, mögötted, mögötte* stb., ugyanakkor nincs *együttem, együtted* stb., *innenem, innened* stb. alak. Néhány ragvonzó névutó is vonatkozhat személyre, csak más szerkezeti megoldással: *rajtam kívül, rajtam kezdve, hozzám képest* stb. Mivel magyarázza ezeket a nyelvi tényeket?

2. Milyen szerepű a HB.-beli „mend w fzentii ef unuttei *cuzicun* ... ilegie wt” szerkezet *küzikön* szava? Milyen jellegű a szó morfológiai felépítése? Mi következik mindebből?

3. Az *aránt ~ iránt* névutó az ómagyar korban többféle határozót hoz létre alapszavával. Figyelje meg, hogy a konkrét helytől az elvontabb határozói viszonyokat kifejező funkciók kialakulásában milyen szerepe van a névutó előtti főnév jelentésének!

4. A *kíviul* névutó keletkezésére két magyarázat is született. Melyik elgondolást tartja valószínűbbnek?

5. Gyűjtsön példákat a *nélkül* névutó keletkezésének különböző szakaszaira, és a névutós szerkezet jelentéseit, funkcióit is vizsgálja meg! Milyen keletkezéstörténeti következtetések vonhatók le a funkcionális elemzésből?

6. Kísérje végig a rövid életű *megválva* névutó sorsát keletkezésétől a kiveszéséig! Milyen más névutók léptek a helyébe, azaz töltötték be szerepét?

7. Sok névutó főleg névmással (de névszókkel is) összetételt alkot az ómagyar korban. Ezek szófajilag határozószók. Gyűjtsön ilyen adatokat, és vizsgálja meg, milyen információkat nyújtanak ezek a szavak a névutók korabeli állapotára vonatkozólag!

8. Keressen olyan névutókat (névutószzerű ragos főneveket), amelyek az ómagyar kor folyamán születtek! Milyen szintagmákban jönnek létre?

9. Milyen más szófajokkal van összefüggésben a névutók kategóriája az ómagyar korban? Példákkal illusztrálja a többszófajúságot!

III. A középmagyar kor

Névutók a középmagyar korban is szintaktikai szerkezetekben, a szerkezet második tagjából, határozói szerepű mondatrészből (ragos névszóból, határozószóból, határozói igenévből) keletkeztek, lexikalizálódtak grammatikai természetű szóvá. A keletkezéshez képest egyes névutók kiveszése gyengébb tendencia volt. Az állományváltozáson kívül funkcionális változások is érték egyik-másik névutónkat.

Kiveszés

Elavulóban volt az addig is ritka, nyelvjárási kötöttségű (székelyföldi) *elvöl, elvé (elvelt)* 'túl, túlra', a *viszett* 'gyanánt, helyett', az *enyett* 'helyett', az *idétt* 'valaki idejében, korában': 1662: „Alább szállván, úgy mint *Jeremiás idétt*, annyira belekeveredtenek aztán a rút pártolkodásba, hogy ...” (SzT.).

A *képpen* névutó kiveszésének módja más volt: határozóraggá vált.

Keletkezési módok

Az ómagyar korban is aktív keletkezési módok éltek lényegében tovább, bár eltérő hangsúlyokkal.

1. Birtokos szerkezetben

a) **Jelöletlen birtokos szerkezetben** már nem keletkeztek névutók, mivel a birtokos szerkezet a középmagyar korban már jelölt volt. A régi háromirányú névutócsaládok (az *alól, alatt, alá* típus) tovább éltek, különféle elvontabb funkciókban is megjelentek.

Új névutók **primer raggal** csak elvértve jöttek létre; ezekben az esetekben az **analógia** hatására kell gondolnunk: a régi *körüil* mellé ekkor keletkezett – az irányhármasságra törekvéstől is támogatva – a *körött* és a *köré* 1770: TESz. (vö. *fölött, mögött, mellett*, illetve *fölé, mögé, mellé* stb.).

A *hegyől, hegyett, hegyé* névutócsaládnak mindhárom tagja a középmagyar korban született (1770: TESz.), de nem terjedt el az egész nyelvtérületen; ma is csak a nyugati vidékeken élnek: tövük a *hegy* 'valaminek a csúcsa' főnév, az irányt pedig az ősi határozóragok jelölik. A latívuszragos névutót az élő, aktív *-be* rag hozzákapcsolásával teszi egyértelműbbé, nyomatékosabbá a nyelvhasználat: *körébe, hegyébe ~ hegyibe* (bár az *-é ~ -i* birtokos személyjel is lehet; vö. az ómagyar kori *elébe ~ elibe ~ eleibe, közébe ~ közibe* stb.).

Valószínűleg ekkori a *végett*, célhatározót kifejező névutó is (1563: TESz.); keletkezésében a már meglévő *miatt* analógiája is szerepet játszhatott. (A *miatt*-nak a középmagyar korban alakult ki – a régebbi eszközhatározói szerepe helyett – a ma is élő okhatározói. Az eszközhatározói szerepet fokozatosan az *által* vette át.)

A korszak végén tűnik fel a *hosszat* (1772: TESz.) 'valamin teljes hosszában végig; (valamennyi) időn át'; használata néhány összetételre, szókapcsolatra korlátozódik: *utcahosszat, órák hosszát*.

Keletkezésüket elősegítő társaikhoz hasonlóan ezek is ragtalan névszóhoz járultak, illetőleg járulnak.

b) Jelölt birtokos szerkezetben a középmagyar korban is születtek névutók (névutóvá valóban lévő ragos alakulatok), elsősorban a *-ban/-ben* és a *-ra/-re* rag megszilárdulásával: *esetében, fejében, következtében, korában (koromban, korodban); ellenére, javára, módjára, részére* stb. Ekkori a német eredetű *trucc* többől keletkezett *truccára* 'ellenére' névutó is (az ezt felváltó *dacára* csak a 19. században jelentkezik): 1748: „Melly maga-feledett bolondság az isten jó-voltának trútzára belé-keveredni minden-féle gonoszságban” (NySz.).

Egyes névutók a középmagyar korban még csak eredeti hely- vagy időhatározói jelentésükben éltek, például: *ellenére* 'vkivel/vmivel szemben' (elvont jelentései 19. századiak), *javára: idő javára* 'kedvező időjárás alkalmával': 1679/1681: „Minden őszi Tavasz Gabonat ... szép tisztat vettessen ..., azoknak fel takarittatását az *üdonek javára* czelekedgye” (SzT. jó csz.); részeshatározói szerepc későbbi. A részeshatározót az ekkor keletkezett *részére* fejezte ki, melynek névutóvá szilárdulását a régebbi *sámára* is elősegíthette.

A régi névutókon kívül egyes ekkor keletkezett névutókban is bekövetkezett a konkrét → elvont irányú jelentésváltozás: *fejében* 'vmi ellenében' 1573: „pénzt kert ... *Must feiebe*” (SzT.), 'céljából' 1583: „Kertész Margitot ... *házasság fejéb(en)* ... Mátkául el kötelezte volt”, 'gyanánt' 1579 (SzT.).

Más névutók a pontosabb, finomabb jelentésárnyalatok kifejezésére, rögtön elvontabb jelentésekben születtek: 1765: „minden ... gazda ... *vonakodás esetében* vagy *ki nem állás következtében* megbüntetődjék” (SzT. *következtében* csz.).

Ritkábban *-ba/-be* és *-n* rag megszilárdulásával is jött létre névutó: *hegyébe ~ hegyibe* 'fölé, fölébe' (ha az *é ~ i* birtokos személyjel és nem latívuszrag), *táján, útján* stb.

2. Értelmezős szerkezetben. Az *-n (-on/-én/-ön)* ragot vonzó névutók közé valószínűleg ekkor kerül be a hol? kérdésre felelő *vmin alól ~ alul, vmin főlől ~ főlül, vmin innen, vmin keresztül, vmin túl*. Ezek is lokatívuszi jelentésű(vé vált) határozószókból keletkeztek, amelyek értelmzőként követték a superessivus-ragos határozót: 1617/1628: „az *Kapolnan fellyul* az nagy erdőtis Lazar Andras vagata es irtata le” (SzT.); 1603: „az *sorompon innen* egy somfa alatt fekeoznck” (SzT.). Az *alul, főlül, belül, kívül* egyre ritkábban járul ragtalan alapszóhoz: a *vmin alul* stb. szerkezet kerekedik fölül. Az *innen, keresztül, túl* pedig csak ragvonzó névutóként használatos.

E névutók hangalakja csak lassan állandósul (bár ez még máig sem történt meg minden nyelvjárásban): sokáig él egymás mellett a *vmin alól ~ alul, vmin főlől ~ főlül, vmin belől ~ belül, vmin kívől ~ kívül*, míg végre az utóbbiak kerekednek felül.

E névutóknak eredeti helyhatározói szerepük mellé újabb funkciói is létrejöttek, pl. 1596: „eó az ... louat kerí volt nioch forinto(n) ... Andras tízen két *forinton aloll* ne(m) atta” (SzT.).

-Vel ragos határozót követő, értelmzői szerepű határozószókból is keletkezett névutó: 1732: „az *Udvarral által ellenben* [‘átellenben, szemközt’]” (SzT.). (A rövidebb *át* hangalak csak a 18. század vége felé jöhetett létre.). Talán középmagyar kori a *vmivel szemközt, szemben, szembe* is.

3. Minőségjelzős szerkezetben. Viszonylag sok a ragoszilárdulás útján, azaz a ragos főnévből névutóvá válóban lévő elem. Ezek főleg *-ban/-ben* és *-ra/-re*, ritkábban *-n* módhatározóragosak és *-val/-vel* ragosak, funkciójuk pedig idő-, szám-, mód-, állapot-, ok-, illetve célhatározó: – Időhatározó: *tájban*: 1636: „Urunk nem jöve, mihelyt Ádám el-esék, hanem az-után négy ezer esztendő-tájban” (NySz.); 1759–1762: *a' tájban* 'akkoriban' (Hermányi 184); (*ez/az*) *esetben*, (*ebben/abban*) *az*) *esetben*. – Számhatározó: *ízben* 'alkalommal, esetben': 1711: „Hidi Istvánné és Eles Andrásné, egymást rut bestelen szitkokkal szidalmazták, egy nihány ízben nyelveskedtenek” (SzT. *íz*¹ csz.); *gyakor ízben* 'gyakran', *más ízben* 'máskor, más alkalommal' stb. – Módhatározó: *mi/vmi/akármilyen formában, formán* 'miképpen, valamiképpen, akármiképpen' stb. 1603: „*miczoda forman* czeleketek” (SzT.); 1656/1769: „valaholott és *valami formában* akarja ... szolgáltatni ... *azon formában* szolgálja” (SzT.); *módon, számra* stb. – Állapothatározó: *számba(n)*: 1639: Még *gyermek számban* vannak” (NySz.); 1674: „Az úton keresztűl fekszik a roka *hót számban*” (NySz. *keresztűl* csz.): az *ember-szám, holt-szám* típusú minőségjelzős szerkezetek eredeti, 'az emberek, holtak száma, osztálya, csoportja' jelentéséből fejlődött az *ember stb. számba(n) van, vesz* kifejezésekben az 'emberek stb. osztályába tartozik, oda számítható, annak tekinthető' névutós (illetve névutószerű) szerkezet. – Ok- és célhatározó: (*vmi*) *végre, (vmi/vmilyen) okkal, (vmi) okon* 'miatt', (*vmi*) *okból, (vmi) októl, (vmi) okért*: 1558: Annost megh fokhtak wolth ... de ne(m) Thwggya *my okerth*” (SzT. *ok* a.); 1558: „*Mi ockal* Mywelthe eszt” (uo.); 1561: „az wratol *mi okon* es *my modon* ualt el”; (*vmi*) *céllal, (vmi) végre*: 1620: „Mindezeket ... *más végre* nem kívántam, hanem csak hogy ... hazámnak javára ... fordíthatnám” (Szepsi Csombor 1096).

Érdemes megjegyezni, hogy néhány középmagyar kori (minőségjelzős szerkezetben keletkezett) névutó születésében, a ragos főnévi jelleg elhomályosulásában szerepet játszhattak egyes névmások: azok mellett kezdhettek viszonyító elemmé válni: például *esetben, ízben, módon, formában, okkal, okból, okért, végre*.

Az adatok azt mutatják, hogy néhány főnévi tövön többféle határozórag megszilárdulásával is keletkezett névutó, valamint azt, hogy egy-egy ragos főnévből nemcsak minőségjelzős szerkezetben, hanem birtokos szerkezetben is lett névutó. Ezt illusztrálja (csak jelzés értékkel) a következő táblázat:

Birtokos jelzős szerkezetben keletkezett névutók	Minőségjelzős szerkezetben keletkezett névutók				
Többféle raggal	<i>-ban/-ben</i> raggal	<i>-n, ill. -t</i> raggal	<i>-ra/-re</i> raggal	<i>-val/-vel</i> raggal	egyéb raggal
<i>táján</i>	<i>tájban</i>	<i>tájt</i> (óm.)			
<i>esetében, esetén</i>	<i>esetben</i>				
<i>módjára</i>		<i>módon</i>	<i>módra</i>	<i>móddal</i>	
			(óm.)	(óm.)	
	<i>formában</i>	<i>formán</i>			
<i>számban</i> (óm.)	<i>számban</i>		<i>számra</i>		
<i>okáért</i>		<i>okon</i>		<i>okkal</i>	<i>okból</i> <i>októl</i> <i>okért</i>
	<i>ízben</i>				
			<i>végre</i>		
				<i>céllal</i>	

4. Határozós szerkezetben kevesebb névutó született. A régebbi *vmitől fogva* párhuzamként alakult ki a *vmitől kezdve*: *-tól ... -ig* ragos poláris szerkezetekben a kezdő pólus határozójának nyomatékosítása volt a *kezdve* igenév elsődleges szerepe; úgy forrt össze a *-tól* raggal; a *fogva* mellé létrejött a *fogvást*. Szintén határozói igenév szófajváltásával született a szintén ragvonzó *vmire kelve ~ kelvén*: *éjszakára kelve* 1662: 'éjszakára érve, mire éjszaka lett' (SzT.); 1565: „Király jó tavaszra kelve [‘mire jól kitavaszkodott’] nagy szertelen indula” (SzT.); *vmire jutva ~ jutván*: *vmire nézve ~ nézvén* (~ *nézvést* 1798: TESz.): sok jelentésű névutó, például: 1619: „nem az országgra, sem az uramra nézve mondom azt ... de mondom ezt az várbéli népre képest [!], hogy soha azok kard nélkül azt a várat meg nem adják” (SzT.).

5. Az alanyos szerkezetben keletkezett *múlva ~ múlván* névutó általánosabb használatú lett, s létrejött a *-t* raggal megtoldott *múlvánt*: 1573: „Annak vtanna egy harmad *Nap Mulwant*, esmet meg go(n)dolya” (SzT.)

6. A tárgyas szerkezetben létrejött *vmit kivéve ~ kivévén* fokozatosan kiszorította az addig ilyen jelentésű *vmitől megválva ~ megváván* névutót: 1584: „Semmy idegen ... semmy marhaiat ell ne Adhassa idegen ... embernek, *ky Wewen* az sokadalom *Napiath*”: 'valamit nem számítva' (SzT.). Ha a névutó alapszava (amivel névutós szerkezetet alkot) ragos névszó, akkor a névutó meg is előzheti azt, illetőleg el is szakadhat tőle.

Az ómagyar korban kialakult *vmi alatt ~ vminek alatta* típusú morfológiai kettősség a középmagyarban visszaszorult, és az eredeti, jelöletlen *vmi alatt* szerkezet kerekedett fölül.

A **névutóhasználat**tal kapcsolatban érdekes jelenség a kijelölő jelzővel bővített névutós szerkezet megformálása. Az *ez(en) idő alatt, az(on) fa mögött* típusú korábbi szerkezetek mellé a névutó megismétlésével *ez alatt az idő alatt, a mögött a fa mögött* típusú szerkezetek keletkeztek. Ezeknek az újabb szerkezeteknek a kialakulása párhuzamot mutat a hasonló, de ragos szerkezetekével: *e(z) fáról → erről a(z) fáról, az dolgot → azt a(z) dolgot*.

FELADATOK

1. Vizsgálja meg, kimutatható-e a középmagyar korban valamilyen funkcionális különbség a *részére* és a *számára* névutó között!

2. Gyűjtsön olyan névutókat, amelyeknek hely- és időhatározón kívüli egyéb jelentései már kialakultak a középmagyar korban, és olyanokat is, amelyeknek nem!

3. Vizsgálja meg a birtokos szerkezetben keletkezett *útján* névutó funkcióit, és próbálja megrajzolni a jelentésváltozás folyamatát! Melyik korábban keletkezett névutóval azonos az *útján* morfológiai felépítése?

4. Értékelje, majd hasonlítsa össze a *nélkül* névutó eredeti vegyes hangrendű *nálkül* és az újabb *nélkül* alakjára gyűjtött adatait! Mutatnak-e ezek – a kronológiai kívül – területi vagy egyéb megoszlást?

5. A *vmi alatt ~ vminek alatta* névutós szerkezet használata az ómagyar korban műfaji-stilisztikai különbséget mutatott. Mi a helyzet ezzel kapcsolatban a középmagyar korban?

IV. Az újmagyar kor

Állományuk ebben a korszakban, de főleg a 19. század második felétől a korábbinál is erőteljesebben gyarapodik. A határozói viszonyoknak egyre több árnyalatát tudjuk névutós névszóval kifejezni. Néha azonban csak a körülményesebb kifejezés módok keresése indukálja a névutós szerkezet használatát. Sok esetben ugyanis a névutóknak, névutószerű ragos névszóknak ragok helyett való használata csak nehézkesebbé, hivataloskodóvá teszi a stílust.

Fő keletkezési módjuk a ragos névszóból való ragszilárdulás; a határozószóból való szófajváltás visszaszorult. A korábban említett szintagmatikus előzmények közül ebben a korban legtöbb névutó jelölt birtokos szerkezetben és minőségjelzős szerkezetben, a szintagma második tagjából keletkezett.

A továbbélő névutók főbb változásai

A korábbi *által ~ átal ~ ált ~ át* alakváltozatok közül a 19. század végére az *át* kerekedett fölül. Ebben az igeikötői *át* hatása is szerepet játszott. Mivel igeikötőként az *át* túlnyomó részt irányjelölő funkciójú volt, névutóként is ez a változat foglalódott le a konkrétabb hely- és időhatározói szerepre, az *által* változattal alakult névutós névszó pedig csak eszközhatározóként maradt meg.

A *szerént ~ szerint, olta ~ óta* kettősből az előbbieket szorultak vissza. Verseghy (1805) még így jelezte az *olta ~ óta* különbségét (első helyre téve az *óta* alakot): „*óta* vagy emfaticával *olta*...” (91). Az *aránt, eránt* is háttérbe, illetőleg nyelvjárási szintre szorult az *iránt*-tal szemben.

A *módon* névutót újabban ragját veszítve is használják, néha (az újságnyelvből) aposztroffal jelölve a rag hiányát: „valami *mód*’ megszökött” (Magyar Sajtó 2000. 5. sz. 2). Mára a *mód* rag-szerű elemmé vált, ezért a *gombamód, furcsamód*-féle kifejezéseket az újabb helyesírási szabályzat szerint már egybe is kell írni (az így keletkezett szavakat pedig határozószónak is tekinthetjük; vö. NymKsz. 389).

Az *alól ~ alul, belől ~ belül*-féle lexémák alak- és funkcióhasadása a köznyelvben befejeződött: az *alól*-félék honnan? kérdésre felelő névutók, az *alul*-félék pedig hol? kérdésre felelő határozószók, illetőleg *-n* ragos névszóval, névmással álló névutók (*vmín alul, belül* stb.) lettek.

Több névutónak új funkciói keletkeztek; például: az *ellenére* névutónak a régi helyhatározói ’szemben’ jelentése elavult, új, átvitt jelentései születtek: 1823: „az Familia és Nemzet *ellenére*...” ’vkinek kedve/tetszése ellen’ (SzT.); 1867: „reménységem *ellenére*” ’vmivel ellentétben’ (SzT.). A helyhatározói *keresztül*-nek idő-, mód- és eszközhatározói jelentései lettek, például: ’vki, vmi által, segítségével, útján, révén’.

Lassabban rögült a *végelt* célhatározói funkciója; még a 19. század közepén is okhatározó volt: 1849: „(Krizsán Máriskót) Kelemen Béni Zsibón ... egy az udvarházhoz közeli házhoz beszállásoltatta *lebetegülhetés végelt*” (SzT. *közeli* a.). Újabban egyre inkább a *céljából* névutó használatos helyette.

A köznyelvből **kiszorult** a *hegyől, hegyett, hegyé, hegyébe*. A középmagyar kori *truccára* névutót kiszorította a *dacára* (1832 ’ellenére’ TESz.); stb.

A régi, jelöletlen birtokos szerkezetben keletkezett névutók újabb, jelölt változatban is gyakoriak voltak még a 19. században: CzF. (1864) vaglyagosan említette őket, de első helyen a régi változat áll: „*ez előtt v. ennek előtte ... egy hó előtt v. egy hónap előtte*” (*előtt* csz.).

Keletkezési módok

1. Birtokos szerkezetben. a) **Jelöletlen szerkezetben** már nem keletkeznek névutók, bár esetleg ide sorolható a *tájbán* (de minőségjelzős szerkezeti előzménnyel is számolhatunk).

b) **Jelölt birtokos szerkezetben** keletkezett – **ragszilárdulással** – a legtöbb névutó. Napjainkban is ez a legtermékenyebb. A 19. századtól a superessivusi-modalis *-n* raggal jött létre nagyobb számban névutó. A biztos névutók mellett sok a névutóvá valóban levő, illetőleg névutószerűen viselkedő ragos névszó: *alapján, céljából, dacára, érdekében, értelmében, esetében, esetén, folyamán, folytán, kapcsán, létre, mentén, múltán, nyomán, részéről, révén, során, terén, területén* stb.

Névutók vagy névutóvá valóban levő alakulatok: *alkalmából, céljára, címén, dolgában, esetére, irányába(n), keretében, következményeként, közelébe(n), múltával, okán, segítségével, szempontjából, tekintetében, üriügyn* stb.: 1864: „mi eszközök által lehetne a’ népre hatni? hogy az iskolák *irányában* [’iránt’] több buzgóságot tanusítsan?” (SzT.). Egészen új, még ritka tünevény a *magasságában*: „Az igazgató 11 óra *magasságában* [’11 óra körül’] érkezik meg”.

2. Értelmezős szerkezetben, határozószóból **szófajváltással**. Erősen legyöngült keletkezési mód. Mégis: ekkori, vagy csak ekkoriban válik gyakoribbá a (*vmivel*) *átellenben, (vmivel) szembe, (vmivel) szemben, (vmivel) szemközt, (vmitől) távol*. A hasonló, eredetileg helyhatározói jelentés támogathatta névutóvá válásukat és közös vonzatuk megszilárdulását.

3. Minőségjelzős szerkezetben. Erős keletkezési mód, de az egész korszakon át sok a névutóvá valóban levő elem. Az *esetben, módra, tájt* már névutó (1843: SzT.), de névutószerű: *alapon, alkalomból, alkalommal, áron, célból, céllal, célra, címen, formában, formán, irányába(n), mértékben, néven, részről, réven, szempontból, tájon, tekintetben, téren, területen, úton, végből, végre, vonalon, vonatkozásban* stb.

4. Határozós szerkezetben is keletkezett jónéhány névutó, illetve névutószerű elem: *(vmivel) ellentétben, (vmitől) eltekintve, (vmivel) kapcsolatban, (vmiből) kifolyólag, (vminek) megfelelően, (vmihez) mérten, (vmire) tekintettel, (vmihez) viszonyítva, (vmire) vonatkozóan* stb. Ezek ragvon-zók: 1862: „Hivatalomból kifolyólag bővebbennis tudatom a' Tekint. Asszonnyal hogy ...” (SzT.)

A 19. század elején (1805) Verseghy így minősíti a régi *fogva, óta* névutó használatát: „régitől fogva, tegnaptól fogva 's a' t. [zokottabb, mint: *régóta, tegnapóta*” (91).

Újabban gyakoribbnak tűnik a *fogva* helyett a *fogvást*, a *nézve* helyett a *nézvést*: inkább csak divatjelenség lehet, s az újabb alakok nem szorítják ki az egyszerűbb régieket.

5. Tárgyas szerkezetben keletkezett új névutó is kevés van: *(vmit) illetően ~ illetőleg, (vmit) tekintve*: 1843: „A Varga Katalin dicsekedését *illetőleg* csak annyit hallottam az emberektől, miszerint ...” (SzT.); 1837: „A' régi együgyű, bár, elveit *tekintve*, józan igazgatás-forma ...” (Horváth 1991: 57).

FELADATOK

1. Az újmagyar kor bármelyik periódusából gyűjtsön olyan névutós szerkezeteket, amelyek helyett ragos névszó is állhat! Hasonlítsa össze őket szemantikailag, valamint stilisztikai és nyelvhelyességi szempontból! Milyen eredményekre jut?

2. 19–20. századi értelmező és történeti szótárakból gyűjtött példák alapján vizsgálja meg, hogy a jelölt birtokos szerkezetben keletkezett névutók milyen határozókat hoznak létre alapszavukkal! Rendszerezze és értelmezze a tanulságokat!

3. Párosítsa az azonos töből, de különböző szintaktikai szerkezetekben keletkezett névutókat, névutószerű elemeket (pl. *alapján – alapon, céljából – célból, céllal, célra*), és szótárakból (pl. SzT., CzF., ÉKsz.) gyűjtött anyag alapján állapítsa meg, milyen eredetűek minősíthetők biztosabban névutóknak! (Hívja segítségül Sebestyén Árpádnak A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. című monográfiáját!)

4. Mai nyelvi anyagon vizsgálja meg, hogy Sebestyén Árpád 1965-ös könyvében „esetenként névutószerű kifejezések”-nek nevezett ragos alakulatok közül melyek váltak mára biztos névutókká (vö. ÉKsz.)!

5. Mi a véleménye arról, hogy az *érdekében, létére, lévén*-féle névutók azok maradnak-e akkor is, ha 1. és 2. személyű birtokos személyjelet kapnak: *az én érdekemben, diák létedre, a mi révünkön* (jutottál be a meccsre), *katona létekre*?

6. Hogyan válhattak névutóvá a *folytán, mentén, múltán* igenévi tövű elemek?

7. Újságnyelvben figyelje meg a manapság igen gyakori *mentén* névutó használatát! Milyen jelentésekkel találkozók? Állhatnának-e a helyén más névutók? (Pl. „A szegények *érdekei mentén* [‘érdekeinek megfelelően’] cselekszik.”)

8. Vizsgálja meg, hogy a *vmitől fogva, vmitől fogvást* és a *vmi óta* időhatározók névutói közül mikor melyik változat volt gyakoribb, illetve történt-e köztük valamilyen funkcióhasadás! Vonja be a vizsgálatba a *vmínél fogva/fogvást* névutós szerkezeteket is! Milyen határozókat alkotnak alapszavukkal?

A NÉVUTÓMELLÉKNEVEK

I. A középmagyar kor

Az *alatti, kívüli*-féle szavak a középmagyar korban keletkeztek (de csak a nyelvújítás korában terjedt el használatuk). A névutómelléknév szófaji rendszerünk legfiatalabb tagja.

Keletkezése

A (*ház mögött*) *való* típusú igeneves szerkezetekben a *való* igenév helyére lépett az *-i* melléknévképző: (*ház mögött*) + *i*. A képző tehát nem a pusztá névutóhoz, hanem az egész névutós szerkezethez járult, és így tette melléknévi szófajává s egyúttal minőségjelzővé a határozói szerepű névutós szerkezetet.

Az *-i* képző hasonló melléknevesítő, egyszersmind rövidítő, tömörítő szerepben először határozószókhöz járult: *holnap való* → MünchK. 13ra: *holnapi*; innen terjedhetett át azokra a ragvonzó névutókra (névutós szerkezetekre), amelyek határozószóval kettős szófajúak voltak: *vmitől távol való* → *vmitől távoli*, végül az egyszerű névutókra is: *fa alatt való* → *fa alatti*: 1585: „perendie – *Holnap vian*, perendinus – *Honap vtanni*” (Cal. 778); 1604: „*Ebedutanni*, Promeridianus” (MA.). Szövegbeli legkorábbi előfordulásait a SzT. idézi: 1678–1683: „vilagh *előtti*”, 1777: „istenfélelem *nélküli*”.

Hely-, idő- és egyéb határozói viszonyt kifejező névutók vesznek részt ebben a folyamatban. A helyhatározóin belül főleg lokatívusziak, kevésbé ablatívusziak; latívuszi irányú névutós szerkezetből nem keletkezett névutó-mellékneves szerkezet (tehát nem volt *fa alái*-féle szerkezet).

Míg a névutós szerkesztés (*fa alatt*) az analitikus kifejezési módot erősíti nyelvünkben (szemben a szintetikus ragos alakokkal), a névutó-mellékneves szerkezet – a *való*, majd a *levő* ellipsiszisével – a szintetikus kifejezési mód megnyilvánulása.

FELADAT

Mi lehet a magyarázata annak, hogy a helyhatározói viszonyt kifejező névutó-mellékneves szerkezetekben főleg lokatívuszi (*fa alatti*), kisebb részt ablatívuszi irányjelentésű (*fa alóli*) névutók szerepelnek, latívuszi viszont (pl. *fa alái*) egyáltalán nincs köztük?

II. Az újmagyar kor

A középmagyar korban megjelent szófajcsoport a 19. század első felében bontakozott ki igazán. A korabeli tudatos rövidítési, egyszerűsítési szándék erősen motiválhatta elterjedésüket.

Leginkább lokatívuszi jelentésű névutókból lett névutómelléknév: *előtti*, *fölötti*, *közötti*, *melletti*, *utáni* stb., hiszen a *való*, *levő* igenév, melyeket az *-i* képző felváltott, legtöbbször valahol létezt fejeznek ki. Ablatívuszi névutóból csak néhány származék keletkezett: *alóli*, *felőli*, *mellőli* stb., latívuszi irányú névutónak azonban nem lett *-i* képzős párja (nem lett **feléi*, **közéi*, **mögéi* stb.). Néhány nem helyhatározót alkotó egyszerű névutónak is keletkezett *-i* képzős származéka: *iránti*, *nélküli*, *szerinti* stb. Német tükörfordítás a *kötél általi halál* = *Tod durch den Strang*.

A latívusziakon kívül szintén nem lett ilyen származéka azoknak a névutóknak, amelyek ragos névszó megszilárdulásával vagy igenévből keletkeztek (*alapján*, *céljából*, *dacára*, *kifolyólag*; *nézve*, *tekintve* stb.)

FELADATOK

1. A kiinduló szintaktikai szerkezetek szerint (melyekben a névutók keletkeztek) vizsgálja meg, melyik csoport tagjai hajlamosabbak az *-i* képző felvételére, melyek kevésbé, illetőleg egyáltalán nem és miért? Erdekes lehet a névutók és névutómelléknevek összehasonlítása a CzF.-ban, valamint az ÉKsz.-ban előforduló adatok alapján. (Az ÉKsz. névutónak tartja az *-i* képzős származékokat, és a megfelelő névutók szócikkében szerepelteti őket.)

2. Hogyan érvelne a (*ház*) *melletti*-féle szavak névutói, illetve névutó-melléknévi, illetve melléknévi szófaji minősítése ellen vagy mellett?

TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM

A névutók

- Balogh Judit 2000. A névutó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 259–62.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest, 285–6.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 276–87.
- Bereczki Gábor 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó. Budapest.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó. Budapest, 58–62.
- Berrár Jolán 1967. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest, 395–7.
- B. Gergely Piroska 1980. Az által ~ át igekötő, illetve névutó történetéhez. *NyudÉrt.* 104. 351–6.
- S. Hámosi Antónia 1967. A szóhasadás szerepe formaszórendszerünk kialakulásában. *NyudÉrt.* 58. 91–4.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hermányi Dienes József 1992. *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Régi Magyar Próza Emlékek 9. kötet. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó. Budapest.
- Horváth László 1991. Három vázlatos szinkron metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133. szám.
- É. Kiss Katalin 1999. Mi tartozik a névutók osztályába? *MNyj.* 37. (*Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára*). 167–72.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Korhonen, Mikko 1980. Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: *CIFU* 5. Turku. Pars I. 87–110.
- Mikola Tibor 1966. Szamojéd névutók. *Néprajz és Nyelvtudomány* 10. 29–38.
- Mikola Tibor 1975. *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Akadémiai Kiadó – Mouton. Budapest – den Haag – Paris.
- M. Nagy Ilona 1983. Superessivusragos névszót vonzó névutóink kialakulásához. *MNyj.* 25. 181–9.
- M. Nagy Ilona 1999. A miatt és által névutók szinonim használatához. *MNyj.* 37. 321–4.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. Budapest. 221–53.
- Seilenthal, Tönu 1981. A névutók fejlődésútjai az ugor nyelvekben. In: Osmo Ikola (red.): *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum (CIFU 5.)*. Turku 20–27. VIII. 1980. Pars VI. Turku 467–75.
- Seilenthal, Tönu 1988. Az uráli névutók keletkezése. In: Domokos Péter, Pusztay János (szerk.): *Bereczki Emlékkönyv. Uralisztikai Tanulmányok* 2. ELTE Budapest. 331–6.
- Sebestyén Árpád 1961. A névutók mivoltáról és keletkezéséről. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 89–101.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sebestyén Árpád 1974. A magyar időhatározószók jelentésánál. *NyudÉrt.* 83. 532–8.
- Sebestyén Árpád 1979. Névutóhasználatunk főbb sajátosságairól. *MNyj.* 22. 107–22.
- Sebestyén Árpád 1981. Önálló szók névutóvá fejlődése a magyar nyelvben. In: Osmo Ikola (red.): *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum (CIFU 5.)*. Turku 20–27. VIII. 1980. Pars VI. 460–6.
- Sebestyén Árpád 1989. Névutórendszerünk fejlődéstörténetéhez. *Folia Uralica Debreceniensia (FUD)* 1. 109–21.
- Sebestyén Árpád 1991. Névutóhasználatunk keletkezéstörténetéhez. *FUD* 2. 159–72.
- Sebestyén Árpád 1991. Árpád-kori szövegeink névutóhasználatához. In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 574–80.
- Sebestyén Árpád 1995. Idegen nyelvek hatása a magyar névutórendszerre. In: *CIFU* 8. Jyväskylä. Pars IV. 239–43.
- Sebestyén Árpád 2000. Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex -balól/-belől toldalékaihoz). *MNyj.* 38. (*Köszöntő könyv Jakab László 70. születésnapjára*). 361–74.
- Simonyi Zsigmond 1884. Önállósított határozók. *Budenz-Album*. Budapest. 48–80.
- Simonyi Zsigmond 1892. *A magyar határozók II.* MTA kiadása. Budapest. 3–287.
- Szepe Csombor Márton, *Europica varietas* 1620. Tamóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók*. 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Temesi Mihály 1961. A névutó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. (MMNyR.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 281–5.

- Velcsov Mártonné 1968. A névutó. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 76–8.
- Verseghy Ferenc 1805. *A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*. Pest.
- Zsilinszky Éva 1981. A képpen nyelvtörténetéhez. *MNy.* 77. 82–4.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. I. 442–60.
- Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In: *TNyt.* II/1. 696–715.

A névutómelléknevek

- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek (Kategóriájuk. Helyük a melléknevek osztályában a szófaji rendszerben. Belső rendszerük)*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 200–1.
- Balogh Judit 2000. Kereszteződő vagy átmeneti szófajú-e a névutómelléknév? In: Földi Éva, Gadányi Károly (szerk.): *Vox humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Fonetikai Tanszék. Budapest. 51–5.
- Balogh Judit 2000. A névutómelléknév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 262–3.
- Balogh Judit 2001. A kereszteződő szófajúságról. *Nyr.* 125. 437–3.
- S. Hámosi Antónia 1954. A jelző értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *MNy.* 50. 419–31.
- Laczkó Tibor 2000. Az -i képzős névutós kifejezések. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 629–36.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *NyudÉrt.* 146. 74–5.
- D. Mátai Mária 1999. A névutó rokonsága. *MNyj.* 37. (*Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára*) 135–41.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 234–6.
- Simonyi Zsigmond 1884. Önállósított határozók. *Budenz-Album*. Budapest. 56, 67–9.
- Temesi Mihály 1961. A névutó-melléknevek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest. I. 285–6.
- Velcsov Mártonné 1968. A névutó [a névutó-melléknév]. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 77.

D. Mátai Mária

SUMMARY

D. Mátai, Mária

The history of Hungarian postpositions and postpositional adjectives

This paper discusses the development of Hungarian postpositions and postpositional adjectives through the periods of the history of that language: postpositions from Old Hungarian onwards, and postpositional adjectives from Middle Hungarian to the present day. (Postpositional adjectives constitute the youngest Hungarian part of speech that arose during the period of Middle Hungarian.) – In the course of the investigation, the author's attention is primarily directed at the syntactic structures within which postpositions came into being, i.e., the way in which that word class was augmented by new items. She also looks at the issue of what types of words (in terms of part of speech and morphological structure) were reinterpreted as postpositions and of whether postpositions are attached to case-marked or non-case-marked nouns (or other types of words), depending on the antecedent structure. It is only occasionally that she refers to the issue of the remarkably rich array of functions of postpositions that differ from period to period, too. The latter topic is rather covered by the exercises that follow the discussion of each period. The paper includes exercises because it is based on the relevant parts of the forthcoming university textbook entitled *Hungarian Historical Linguistics*.

Szókinszünk nyelvtani alakrendszerének munkálatai a Magyar ragozási szótár megjelenése óta

1. Továbbfejlesztés, tárolás számítógépen

Mint korábbi cikkekben (Elekfi 1984; 1997a; 1997b; l. még 1998; 2000) már hírt adtunk róla, a Magyar értelmező kéziszótár címszavainak paradigmáiról nem csupán az a besorolás készült, melyet a RagSz. bemutat, hanem egy sokkal részletesebb besorolás is, melyben a paradigmák száma (a kisebb különbségekre is ügyelve) a RagSz. táblázataiba foglalt 558 típusnak kb. a négyszerese. Különbségnek tekintjük azt, ha az ige 61 nyelvtani alakja közül legalább 1 gyakran használt alak (vagy ritkábban használt, de l-nél több alak) eltér egy másik, vele majdnem teljesen egyező paradigmától vagy az alapul vett mintától, esetleg a csoporton belüli főtípustól. Ugyanígy értelmezzük a névszók ragozásában számba vett 33 alak teljes egyezéséhez képest az eltérés(ek)e)t. A RagSz.-ban nemcsak az az 558 nyelvtani paradigma különbözik egymástól, melyeket a táblázatok (42–63) bemutatnak, hanem vannak ezektől eltérő ragozási alaksorok is, melyek nem kaptak kódjelzést, vagy mert egyediek (pl. *kicsinyel, lélek, én*), vagy egy a táblázatban bemutatott típushoz képest valamilyen eltérnek (pl. *küzd* a *küld* mintájától, *lepel* az *intelem* mintájától), vagy mert az alaki többlet olyan röviden jelölhető, hogy helytakarékoságból nem volt célszerű négyjegyű kódjelzést adni neki; ilyen a melléknévi *-an/-en* határozói toldalék, mely bizonyos típusokban egyetlen többlet a főnévi alapmintákhoz képest. A megkülönböztetett paradigmák száma tehát a RagSz.-ban 558 kódjeles, 709 a címszó mellett külön toldalék vagy megjegyzés formájában jelölt paradigma. (Ezek közt is akadnak azonosak, tehát típus jellegűek, így az *-an/-en* határozóalakkal megjelölt melléknevek és még néhány, melyek azonossága csak a táblázatok lezárása után derült ki.)

Ez a finomított megkülönböztetés az egyik oka annak, hogy a részletező alakrendszer-táblázat 240 gépelt oldalt tesz ki. A másik oka az, hogy minden egyes paradigmánál megjelöljük – a paradigmatisz alaksor helyszámával –: mely alakok milyen eltérést mutatnak az alapmintától, esetleg melyek hiányoznak. Az összefüggések áttekinthetősége végett pedig lehetőleg mindegyik paradigmacsoportnak mindegyik hangrendi osztálya külön oldalt foglal el. Így jól szemléltethető, hol van pontos (fonematikus) megfelelés a mély és a magas hangrendű típusok közt. Az A és a B hangrendű típusok száma sokszor nagyjából azonos (bár a mély hangrendűek gyakran többen vannak), a C (ajakkerekítéses) és a D (ingadozó hangrendű) osztályokban is van olykor némi megfelelés, bár a tiszta párhuzam ezekre nem jellemző. A fennmaradó hely (mely a C és a D osztályoknál számottevő) vagy üres marad, vagy elhelyezhetők ott apróbb szedéssel különféle csoportjellemzők, statisztikai jellegű összeállítások: melyik típushoz hány szót soroltunk be stb.

E részletező rendszer szerinti besorolás számítógépes rögzítése nyers formában a 2000. év végéig megtörtént. Komlósy András első kísérletét és Villő Ildikó úttörő munkáját folytatva Kiss Gábor adott neki olyan formát, mely kinyomtatva kezdi megközelíteni az olvasható szótárt. (A rögzítést az ő útmutatásai szerint Rauchné Fodor Aranka végezte.)

Ebben a részletező rendszerben minden címszónak (illetve ha több szófajú szó paradigmájában szófajok szerint eltérés van, a címszó minden szófájának) kódszáma van. Maga a címszóanyag tehát valamivel rövidebb lesz, mint a RagSz., mert 1 sorban elfér például az *értés* (mely a RagSz.-ban 3 sor), 2 sorban az *én* (a RagSz.-ban 10 sor). Egy sornál csak akkor lesz hosszabb a szócikk, ha terjedelmes hangalakján kívül alakváltozata, írásváltozata van, ha több szófajhoz tartozik s ezek paradigmája nem azonos, továbbá ha az azonos szófajú homonimákat értelmezni kell, vagy ha a szótár nem a címszót, hanem ennek szókapcsolatát értelmezi. Megtartjuk a RagSz.-beli kiejtés-jelölést. (Akinék ez bonyolult, forduljon a zárt *é* használatát egyszerűbben jelölő Mészáros Andrásához [1998; 1999²] vagy Buvári Mártához [2001].)

Ennek a toldalékolási rendszernek – a RagSz. adatait kiegészítve – egy másik felhasználása is elkezdődött. Várad Tamás irányításával készül a Nyelvtudományi Intézet korpusznyelvészeti osz-

tályán egy gépi fordítói program (angolról magyarra, magyarról franciára). Ennek morfológiai adatbázisa a RagSz. alapján úgy készült, hogy az osztály munkatársai toldalékszkekvenciákkal egészítették ki a szótárban található paradigmamintákat, tehát például a melléknév fokozott alakjainak is bevitték a teljes ragozási paradigmáját, a melléknév határozóalakjaival együtt (melyek toldaléka nem mindig azonos az alapfokéval), a főnevek személyragos és többes stb. alakjaihoz is elkészítették a teljes ragozási táblázatot (úgyhogy ez sokszor ezernél is jóval több alakból áll). Ezzel jelentősen továbbfejlesztették azt, amit a RagSz.-ban találtak. A rendhagyó alakokat is táblázatszerűen rendszereztek, a hiányos paradigmákat is. Kibővítették és egységesítették a névmási paradigmákat. Ezáltal megközelítették azt a nyelvtani alakrendszert, melyet a mi bővebb táblázatunk tartalmaz, sőt több irányban túl is mentek rajta. Merítettek belőle is, viszont a címszóanyagát megrostálták: a Magyar nemzeti szövegtár szógyakorisági adatai alapján a leggyakoribb 20 000 szót választották az adatbázisba. (Ezek közül van nem egészen száz olyan, mely nem címszó a RagSz.-ban.) Az így kifejlesztett morfológiai adatbázis a gépi fordítói felhasználás mellett önállóan is hozzáférhető lesz.

2. Javítandó hibák

A RagSz.-hoz kapcsolódó részletező rendszer számítógépre vitelében még sok a hiba és a kezdetleges kódolási forma. Ezek javításakor, ellenőrzésekor többször is újra végig kell menni az ÉKsz. (illetve a RagSz.) teljes kódolt címszójegyzékén. Ennek során kiderült, hogy még maradtak hibák a megjelent ragozási szótárban. Itt most közreadjuk e hibák jegyzékét, mely súlyos hibákon kívül apró jelölési pontatlanságokat is helyesbít.

	A RagSz.-ban így:	Helyesen:
(21. o. utolsó bekezdés:)	nyom ⁽¹⁾ i 2A	nyom ⁽¹⁾ i 2a
(32. o.)	-aszt igevégz. 5a3	5a2
	-eszt igevégz. 5b3	5b2
(79. o.)	a mily von nmás	von nmás °
(91. o.)	át:szálló	át:szálló
(92. o.)	autó szifon	auto szifon
(102. o.)	be kezdés	be kezdés
(104. o.)	bele nyomorodik <12a>	bele nyomor'odik <12a>
(106. o.)	benn szülött	benn szülött
(110. o.)	be türemkedik [eë]	[eë]
(112. o.)	(Pótlendő utaló:)	bimbódzik L. bimbózik
(115. o.)	boldog-boldogtalan ... (csak egysz-ban szrag nélkül)	(csak egysz-ban, szrag nélkül)
(124. o.)	cégjelzéses [ë]	[eë]
(142. o.)	dekadens	dekadens [ëë]
(146. o.)	dinamo méter	dinamométer
(152. o.)	durr ant <4a>	<4a3>
(156. o.)	egybe vágó egyen értékű	egybe vágó egyen értékű
(159. o.)	ekvivalens [è]	[èè]
(161. o.)	el csízél [è]	[eè]
	elegendő [èèè]	[éèè]

	A RagSz.-ban így:	Helyesen:
(162. o.)	elektrométer	elektro méter
(171. o.)	(Helyes betűrendben):	el proletarizálódik
		el proletárosodik
(174. o.)	el véte hsz <0>	el véte hsz (in is) <0>
(177. o.)	encián[è] 4A	enci án[è] <4A1>
(181. o.)	eruptív	eruptív[è]
(183. o.)	eszperantista	eszperantista[èè]
(189. o.)	falubeli ... (~jeim)	(~jeim)
(200. o.)	félreérthetetlen	félre érthetetlen
(204. o.)	feminizmus	feminizmus[è]
	fémjelzett	fémjelzett[cè]
(210. o.)	florentin kalap	florentin kalap[è]
(218. o.)	fríz ¹ ... I. mn 14B	I. mn 14B1
(227. o.)	(Pótlendő szócikk:)	gikszer[è] 4B
(241. o.)	hajlít <4a>	hajl ít <4a4>
(256. o.)	(Pótlendő utaló:)	hév víz L. hévíz
(259. o.)	hivatásszerű	hivatásszerű[s-szè]
(270. o.)	idres-bodros ...	(...set-bodrosat v. ~at)
	(...set-bodrosat v. ~at)	(...set-bodrosat v. ~t)
	igenel [èè]	[èè]
(271. o.)	i hol	i hol
(275. o.)	inszurrekció	inszurrekci ó[è]
	intenzív	intenzív[è]
	inter-[è] idegen szavak élőtagja	előtagja
	ínyenck edik [èè]	[èè]
(281. o.)	jampeces [èè]	jampeces [èè]
(283. o.)	jehovista	jehovista
(296. o.)	kedvelő <1C> (mn-i in is)	kedvelő ... in is) (Vkinek, vminek a ~je:)
(300. o.)	kérd ez	kérd ez[è]
(309. o.)	kihúzzható mn 17a1	ki húzzható mn 17A1
(310. o.)	ki küldetés	ki küldetés
(314. o.)	ki sebesedik	ki sebes edik[eèè] tn i <12b>
(318. o.)	ki vénhedt	ki vénhedt
(321. o.)	komoly ... II. fn 22A1	II. fn 22A1°
(331. o.)	kör öz <4c> ~tem, ...	kör öz 4c; ~tem, ...
(333. o.)	köz adakozás 24A2	köz adakozás 24A2
(335. o.)	közönség szervezés	közönség szervezés <4B>
(339. o.)	kuruckodik ¹	kuruck odik ¹
	kuruckodik ²	kuruck odik ²
(372. o.)	megalománi a	megalománi a[è]
(374. o.)	meg filmesít <4b4>	meg filmes ít[èè] <4b4>
(375. o.)	meggyőződés	meg győződés
	meggyőződés és[è]	meggyőződés és[èg-gy...è]
(382. o.)	megtiszteltetés	megtiszteltetés[èèc]
(385. o.)	mellé talál	mellé talál
(386. o.)	mélység éles ség	mélység éles ség[è]
	meningitisz[è]	[è]

A RagSz.-ban így:	Helyesen:
(387. o.) merészel	merészel[<i>eë</i>]
(389. o.) mezzanin	mezzanin[<i>ë</i>]
(391. o.) mineralógia	mineralógi <i>a</i>
(409. o.) nudli	nudli[<i>u</i> v. <i>ú</i>]
(415. o.) oda bátorodik	oda bátorkodik
(419. o.) olyan féle	olyanféle
opart[<i>ā</i>]	[<i>ā</i>]
(425. o.) önimádat	ön imádat
(435. o.) pantonett[<i>e</i>] 3B1	pantonett[<i>è</i>] 3B1 pantolett
(442. o.) permanencia[<i>è</i>]	permanencia[<i>èè</i>]
(445. o.) piperkőc mn és fn 3C	mn 12C1 és fn 3C
(450. o.) (Pótlandó utaló:)	pörlekedik L. perlekedik
(451. o.) pretoriánus <4a>	<4A>
(460. o.) redukálódik tn i <12a5>	<12a>
(463. o.) rengeteg ⁽¹⁾ ... 13B3	13B4
(477. o.) serked[<i>ëè</i>]	[<i>ëè</i>]
servó	sevró
servó cipő	sevró cipő
(480. o.) slágerfertig	slágfertig
(487. o.) süppedezik	süppedezik[<i>eë</i>]
(496. o.) szél ez	szél ez[<i>ë</i>]
(497. o.) szelindek[<i>eè</i>]	[<i>èè</i>]
(499. o.) szemüveges	szemüveges[<i>ëèè</i>]
(500. o.) szeptember[<i>è</i>]	[<i>eeè</i>]
(504. o.) szilenci um <3A>	[<i>è</i>] <3A>
(505. o.) szín igaz 2A mn és fn°	... fn (t-ragos, szragon kívül más alakkal nem)
(513. o.) szurok sötét mn 2B ~en	mn 2B; ~en
(515. o.) tahiti mn 1D°; ~ak(~ek)	1D; ~ak(~ek)
(522. o.) tavasz odik tn i (alanytalan)	(alanytalan) <12a>
(528. o.) teremtmény	teremtmény
(529. o.) természet szerű	természet szerű
ternő ⁽²⁾ [è]	ternő ⁽²⁾ [ë]
(531. o.) textus	textus[è]
(542. o.) tudomány szervezés	tudomány szervez és <4B>
(546. o.) tűz fa	tűzi fa
(555. o.) üzem szervezés	üzem szervez és <4B>
(559. o.) vall ² ... 3a4 (Kif-ekben:)	3a4
(563. o.) vecsernye[<i>ëèè</i>]	[<i>cèè</i>]
(570. o.) vezér lő motívum	vezér motívum
(592. o.) (Pótlandó az ÉKsz.-tól való eltérések közé:)	
ÉKsz.	RagSz.
dejszen ... dejsz	dejszen ... deisz

Magyarázatok a hibajavításhoz (szerkesztési elvek kifejtésével):

Az *amily* mellett jelezni kell, hogy csak egyes számban használható, mert utótagja, a *mily* névmás többesben is előfordulhat.

Az *átszálló* tévesen kapta a vitatható határú összetételek jelét. Ez nem vitatható, hanem egyértelműen állósszétel: nem az *át* és *szálló* a közvetlen összetevői, hanem az *átszáll* ige és az *-ó* képző, tehát származékszó. Hogy mégis jelölünk (vékony vonallal) valamiféle összetételi határt, az azért van, mert igenévként a tagadószóval elválasztható az igekötője: *át nem szálló*. Ez magyarázható egyrészt azzal, hogy a nyelvérzék mégsem a *tő* és a *toldalék* közt, hanem a két tömorféma közt érzi a fontosabb határt; de valójában úgy is felfogható a tagadásos alakulat, hogy az nem az *átszálló* szétvált alakja, hanem az *át nem száll* tagadott igei szerkezetnek a származéka.

Az *autoszifon* előtagja nem a magyar *autó* 'gépkocsi', hanem a görög tövű rövid *o*-val ejtett és irt előtag (Kenesei István kifejezésével: félészó; l. Kenesei 2000. 86; vö. Kiefer 2000. 521), mely csak idegennek érzett utótaggal alkot a magyarban összetett szót. (Az olyan *auto-* kezdetű szavakat azonban, melyek utótagja a magyarban nem szó, nem tekintettük összetett szónak, hanem a maga egészében jövevényszónak.)

A *bekezdés*-ben megint téves elválasztójel került az igekötő és az ige közé, mintha ez is egy tagadószóval szétválható származék volna. Pedig ez valóságos összetett szó, ebben nem igekötő, hanem határozószó a *be*: 'beljebb; bent'. – Ugyanezért javítandó valódi (elő- és utótagból álló) összetett szó a *bennszüült*.

A *belenyomorodik* igében azért kellett volna vékony szaggatott vonallal elválasztani a szóvéget, mert *nyomorodik* címszó nincs a RagSz.-ban. Az ilyen szóvéghatárjellel az olvasót a tipikus toldalékolással járó végződés kis táblázatához (RagSz. 32) utaljuk, és ilyenkor a címszónak a paradigmajelzését csúcsos zárójelbe tesszük. (Rövidebb vagy kétnyelvű szótárak – például Ország magyar–angol szótára – ilyen tipikus ragozású szóvéget tartalmazó címszókhoz nem is adnak külön-külön paradigmátikus alakokat. Ezért jelöljük a tipikus toldalékolású szóvéget az **elproletárosodik** címszóban, míg az **elproletarizálódik** címszóban elhagyjuk, mert az olvasó megtalálja a **proletarizálódik** címszóban. – Az **elproletarizálódik** betűrendben meg kell hogy előzze az **elproletárosodik** igét.)

A *betüremkedik* kiejtésjelölése hiányos, ezért nem világos. Fel kell tüntetni a címszónak valamennyi *e* betűjét akkor is, ha csak egynek az ejtése – általánosan vagy számon tartandó elterjedtséggel – zárt [ɛ]. Hasonlóan: *cégjelzéses, ekvivalens, elcsíz, szeptember*.

A *dekadens* kiejtésjelölése azért pótlendő, mert ez nem magyar származéka a megelőző *dekadencia* szónak. Az összetett szavakon kívül, melyek elő- vagy utótagja címszó a RagSz.-ban, a kiejtés jelölését csak azoknál a származékoknál hagytuk el, melyek közvetlenül követik alapszavukat. A magyar alakítási rendszerben sem a *dekadencia*, sem a *dekadens* nem származékszó; összetartozásuk csak a latin alakítási rendszerben nyilvánvaló. – Hasonló okból pótlendő az *eruptív*, az *eszperantista*, *feminizmus*, *intenzív*, *permanencia* kiejtésjelölése.

A *dinamométer* a magyarban nem összetett szó. Előtagja a magyarban nem él (más a *dinamó*, hasonló a magyarban önállósult *autó*-hoz), utótagja nem azonos az önálló *méter* szóval. A maga egészében jövevényszó, tekintet nélkül arra, hogy a műszaki nyelv nemzetközi rétegében vannak *-méter* utótagú, mérőeszközt jelentő szavak.

Az *egybevágó* szóba tévesen került a valódi összetételek határjele. Ez nem valódi összetett szó, hanem az *egybevág* igének a származéka. Igenévi használatban az alapszó két tőszava elválhat (*egybe nem vágó*), ezért ide az alkalmilag szétváló állósszétételek jele való. – Hasonlóan javítandó: *elvétve*.

Az *egyenértékű* felfogható valódi állósszételnek is (milyen értékű?), de ez az összetettség nem nyilvánvaló. Mivel az *egyenérték* származékának is tekinthető, ide a vitatható összetételi határ jele kell.

Az *elegendő* harmadik magánhangzója nyílt [e] akkor is, ha az *-endő* képző jelentése itt nem világos.

Az *elektrométer*-be azért kívánczik a vitatható összetételek határjele, mert szótárunkban címszó az *elektro-* mint összetételi előtag. (Ilyen minősítést idegen eredetű előtag akkor kap, ha

magyar utótaggal is alkot összetételt, pl. *elektroacél*.) Mégis vitatható ennek magyar összetétel volta, mert egészében inkább jövevényszó.

Az *encián* téves paradigmabesorolást kapott. Helyesen a 4A1 típus szerint ragozzuk, ez viszont az *-án* végű főneveknél tipikusan szabályszerű. (Ezt jelzi a szóvéget elválasztó vékony szaggatott vonal és a paradigmakód csúcsos zárójele.)

A *félreérthetetlen* elválasztó jele helyesen a vastag (pontokból álló) függőleges. Ez az állószetétel jele. A fosztóképzős származék tudniillik nem válhat szét úgy, mint a *félreérthető* igenév, ellenben a toldalékolása azonos mintájú az *érthetetlen* melléknévvel, mintha annak az összetétele volna. Az állószetétélek jelölése a szótár belső használatára szolgál: csak olyankor kap elválasztó jelet, ha a toldalékolása megegyezik azzal a látszólagos utótagéval, mely a RagSz.-ban önálló címszó. Ilyenkor az állószetétel szócikkében nincs paradigmajelzés. – Hasonlóan állószetétel: *kiküldetés, kivénhedt*. A *szemüveges*-nél nem jelölünk állószetételi határt, mert (az *üveges*-sel szemben) nem fokozható, viszont épp ezért jelölnünk kell a kiejtését.

A *fémjelzett* ugyan tekinthető volna a *jelzett* állószetételének, de ezt a RagSz. nem veszi figyelembe, mert a *fémjelzett* fokozható (tehát paradigmája nem azonos a *jelzett* melléknévvel). A *fémjelez* származékaként pedig van benne egy zárt [é], ezért kiejtését jelölni kellett volna.

A *florentinkalap* mellől elmaradt a túlnyomóan zártan ejtett *ë* hang jelölése. – Hasonlóan: *insurrekció, megalománia, szilencium, textus*. A *meningitisz* is ebbe a kategóriába tartozik, nem a hagyományos és országszerte ejtett [ë] típusába.

A *fríz* melléknév paradigmakódja javítandó, hiszen nem fokozható.

A *hajlító* kódjeléből szintén tévedésből maradt el a mellékszám.

A *hivatásszerű* paradigmája nem azonos a *-szerű* mn-képző 18C2 paradigmájával, ezért nem is jelöljük képzett voltát. Ennek következtében jelölni kell a kiejtését, hiszen nem hosszú [ssz] hangot ejtünk benne.

A *kedvelő* főnevet az ÉKsz. szerkezetben értelmezi: *Vkinek, vminek a ~je*. Ez a teljes paradigma ellenére is bizonyos megszorítottságot jelez: jórészt csak 3. személyű birtokos személyjellel használatos. Főnévi szófaja ezért kötött, erősen nyelvtani jellegű, nem lexikai főnév. (Bővebben foglalkozik ezzel a szerkezettel Laczkó Tibor 2000: 372–86, a főnévi érték problémájával Kiefer 2000: 556–7.) Az ilyen kötöttséget, beágyazottságot az ÉKsz. nyomán a RagSz. mindig feltünteti.

A *kérdez* igenél jelölni kellett volna a zárt *ë*-t. Igaz, hogy a tipikusan zárt *ë*-t tartalmazó végzódések külön fel vannak sorolva (RagSz. 12), de a címszóban erre nincs külön utalás, ezért az ilyen – nem egyértelműen *-dez* képzőt tartalmazó – címszóknál külön-külön jelezzük a kiejtést.

A *kihúzzható* szóban – a hangrend nagybetűsítésén kívül – be kell húzni a vékony függőlegest annak jeléül, hogy ez a melléknév igenévként elválhat (*ki nem húzzható*).

A *kisebesedik* mellől alighanem azért maradt el a paradigmajelzés, mert korábban a *sebesedik* is címszó volt. Ha a szerkesztőség ezt az egyszerű igét törölte, igekötős összetételénél kell jelölni a ragozási mintát és azt is, hogy az *-edik* végződés tipikusan ezzel a toldalékolással jár. – Hasonló okból javítandó: *közönszervezés, tudományszervezés, üzemszervezés; a megfilmesítés, mélységesség*-hez pótlendő a kiejtésjelölés.

A *komoly* főnévként erősen kötött nyelvhasználatú (de másképp, mint a *kedvelő*): *nem mondott semmi komolyat*. Ezt a RagSz. rendszerében csak azzal a megszorítással jelöltük, hogy a 22A1 minta kizárja a személyragozást. De azt is jelölnünk kellett volna, hogy többesben sem használatos.

A *köröz* címszóban tévesen szerepel a tipikus toldalékolású végződés, mely a változatlan tövű 4c mintára utal; a szócikkben a 4c mellett magánhangzó-hiányos töv változatú alak is szerepel.

A *közzadkozás*-ból szintén törlendő a tipikus szóvéget leválasztó szaggatott vonal, hiszen a 24A2 több megszorítást is tartalmaz.

A *kuruckodik* két homonim címszavából mulasztás folytán maradt ki a tipikus szóvéget leválasztó jel; a paradigmakód csúcsos zárójele utal a toldalékolásnak a végződésből folyó szabályszerűségére.

A *meggyőződés*-nek van olyan használata, melyben elválhat (*meg nem győződés*), azért a vékony vonal pótlendő. A *meggyőződéses* ennek ketté nem választható származéka, ezért az alapszó közvetlen összetevőinek morfémahatárát nem jelöljük, de elveink szerint jelöljük az ilyen belső morfémahatárnál a [g-gy] kiejtést, továbbá a képzőnek a zárt [ɛ] előhangzóját is. – Hasonló okból kell kiejtésjelölés a *megtiszteltetés* mellé.

A *mellétálal* nem szoros összetétel, hanem elváló igekötős.

A *nudli*-hoz azért kívánczik kiejtésjelölés, mert ezt a szót 1984 előtti helyesírási szójegyzékeink *núkli*-nak írták (Deme–Fábián 1975⁶: 520). Én is így ismerem, így ejtem. Nem tartjuk ildomosnak, hogy ami évtizedekig helyes volt, azt egyik évről a másikra helytelennek minősítsük, ezért legalább ejtési változatként ilyen esetben megadjuk a rövid (helyesírás szerinti) alak mellett a hosszút is (s ehhez hasonlóan például a *zsüri*-nél; és van fordított helyzet is, ahol frásban megtartottuk a tőtipusok rendszerének jobban megfelelő rövid alakot: *hivő* [i v. í], hiszen a *vívő*, *levő*, *tevő* alakokban egyaránt a rövid tőhangzó a rendszerszerű, a nyúlás másodlagos). Egyéb-ként a magánhangzók hosszú, illetve rövid ejtészváltozatait nem jelöljük, mert a Kézisztár szerkesztőségének az volt az elve, hogy ahol a helyesírás szerinti kiejtés jó és egyértelmű, ott nem adunk változatot.

Az *olyanféle* semmiképp sem összetett szó. A *-féle* morfémat képzőként tartjuk nyilván. (Az *olyanfajta*, *olyanforma*, *olyanformán* alakulatokban szóba jöhet az összetételnek való értelmezés is, mert a *fajta*, *forma* önálló szóként él, toldalékszerű használatuk pedig melléknévképző-szerű utótagnak minősül. A *-formán* nyelvtani értéke: „hsz-k utótagja”; 1. RagSz. 589.)

Az *opari*-ban magyar [á]-t ejtünk.

A *redukálódik* paradigmakódjába a részletező rendszerből került a mellékszám. A RagSz.-ban ez az utolsó számjegy semmit sem jelent.

A *rengeteg* mn tévedésből kapta egy fokozható típus mellékszámát. A 13B4 nem fokozható.

A *serked* igében nem *-ked* [ɛ] képző van, hanem az *-ad/-ed* képző palatális változata, ezért második magánhangzója nyílt [e].

A *stüppedezik* igében az *-ed* utáni *-ez* a *-doz/-dez/-döz* képző előzményeként alakult *d + ez* képzőbokrót eredményezi, ez pedig mindig [dɛz] ejtésű.

A *szélez*-ben is zárt [ɛ] van, a *szél*² főnév tövégeinek megfelelően.

A *szelindek* első *e*-jét talán a *szelíd* hatására gondoltuk nyílt [e]-nek, de ez tévedés. A *kutyafajta* neve egészen más eredetű. – A *vecsernye* szóban viszont nyílt az első [e].

A *színigaz* csak igen korlátozottan főnév. Csupán személyraggal vagy tárgyraggal használható (s hogy csak egyes számban, azt már jelöltük).

A *szuroksötét* típusú összetett melléznevek paradigmakódja után pontosvesszőt teszünk, ha e főtípus szokásos ragjain kívül még más toldalékot is tehetünk hozzá.

A *tahiti* melléknévhez tévedésből került a többes számot kizáró köröcske. Hiszen mellette ott van a többes számú toldalék két változatban is.

A *tavasodik* megkapja a paradigmakódját akkor is, ha az „alanytalan” megszorítás az egyes számú 3. személyre korlátozza a használatát.

A *teremtmény*-ben téves helyre került a tipikus toldalékolással járó végződést leválasztó jel. Az *-ény* szóvég jár tipikus toldalékolással, függetlenül attól, hogy része-e a *-mény* képzőnek.

A *természetszerű*-ben pedig tévesen került ez a jel a vitatható összetételi határt jelző vastag pontozott vonal helyére. A *-szerű* melléknévképző elé akkor tettük ezt a jelet: :, ha összetételek utótagjához hasonlóan utalhatunk így a látszólagos utótag címszavának toldalékolására; jelen esetben a *-szerű* képzőére, mely a szavak betűrendje utáni (kötejjel kezdődő) önállótlan szóvégző morféma közt található (RagSz. 590).

A *ternó*⁽²⁾ 'szövet' felmérésünk szerint általánosan zárt *ĕ*-vel hangzik, akárcsak az *igenel* harmadik szótagja.

A *vall*² ige mellől azért törlendő a „(Kif-ekben:)” megszorítás, mert a Kézisztótár sem ad konkrét kifejezéseket, csak tárgyköri, fogalmi megkötést, vagyis nem kifejezést értelmez, hanem tárgykörileg megkötött vonzat feltüntetésével magát a címszót értelmezi szinonimákkal.

A Kézisztótártól azért térünk el a *dejszen* alakváltozatában, mert ennek a *de hiszen* kapcsolatból rövidült szónak *i* hangja megfigyelésünk szerint csak ebben a két szótagú alakban veszti el szótagértékét, a *de hisz* változatból összevont alak nem válik egy szótagúvá.

3. Egyéb észrevételek és tökéletlenségek

Vannak a Magyar ragozási szótárnak olyan fogyatékségei, melyek nem hozhatók helyre egy hibajegyzékkel. Ide kíváncsoznak azok a megjegyzések, amelyeket ifj. Dobner Győző bölcsész tett a 2000. év vége felé címekre küldött leveleiben.

Dobner kifogásai jogosak, és érdembeli választ kívánnak. Válaszlevelemben megemlítettem, hogy a magyar szókincs folyton alakul, bővül, meg ki is hullanak belőle nem használt szavak, ragozási szótárunk pedig zárt korpuszra épült: a Magyar értelmező kéziszótár címszavaira. Ez távol áll a határtalan magyar szókincstől, de abból a legfontosabbnak tekintett alapanyagot tartalmazza. Ezen a korpuszon belül törekszik a RagSz. bizonyos teljességre, de határt szabott az, hogy a morfológiai anyagot eredetileg a Kézisztótárba kellett volna beledolgozni, ámde ott igen szűkre korlátozták a terjedelmét.

Nagyon sok ígaza van Dobner Győzőnek a következőkben:

1. A rövid tövű *alhat*, *fekhet*, *nyughat* alakok hiányzanak a RagSz.-ból. Pedig ezek még belefértek volna a táblázatba. A már többször említett részletező rendszerben, mely még csak gépirásos formában hozzáférhető, ezek a hiányolt alakok mind megvannak, változatokban is: „*aludhat* v. *alhat* (*alhatik*)” stb.

2. A ható alakok közül azért lett kettő külön címszó, mert a *lehet* két ígének is ható alakja; *lesz* (szabályosan) és *van* (kiegészülésként, azaz szuppletív alakként); a *tehet* pedig sajátos jelentésben használatos (pl. *nem tehetek róla* sokkal szokottabb kifejezés, mint a *teszek róla*).

Ígaza van a levélírónak abban is, hogy az *alhat*, *fekhet*, *nyughat* jó lett volna legalább utalószóként, mindegyik a betűrendi helyén. Ezt a Kézisztótárnak kellett volna megtennie, de nem tette, mert elhagyta a ragozási paradigmákat. Talán a Kézisztótárnak új, erősebben átdolgozott változatába még belekerülhet. (Pusztai Ferenc tájékoztatása szerint nem fog belekerülni.)

3. A *van* paradigmájából címszó a *volt* (mert segédige is és van főnévi homonimája) és természetesen a *való* mint igenév és főnév, a *levő* pedig mint a *van* és a *lesz* igeneve. A *vagy* nincs meg, de ugyanúgy be kellene venni (homonimaként), mint az előbb említett három ható igealakot, utalással a fő címszóra (*van*). Ezeknek a hangalakja nem vezethető le tö + toldalék szabállyal, idegenek számára nem ismerhetők fel.

4. A *gyere* igealak használatára nézve van némi igazság Dobner megjegyzésében, hogy tudniillik a *jöjj*, *jöjjetek* szabályos felszólító alakok stílusértéke választékos a *jön* egyéb alakjaihoz és különösen a *gyere*, *gyertek* alakokhoz képest. Érdekes ez a stíluskérdés, mégis úgy látom, hogy szótárainkban egyelőre nem érdemes változtatni azon a besoroláson, hogy a *gyere* külön lexikai egység, hiányos ragozású ige (csak felszólító egyes 2., valamint többes 1. és 2. személyű alakja van). Nem tartozik a *jön* paradigmájába, nem is szuppletív alak, bár részben az lehetne, mert 2. személyű alakjaik első jelentésükben a *jöjj*, *jöjjetek* szinonimái. A *gyerünk* azonban nem annyi, mint 'jövőnk'.

5. Az *eredj* még kevésbé tartozik a *megy* paradigmájához. Szintén 2. személyű alakok szinonimájával van dolgunk. Ez fontos a nyelvtanításban a lexikai ismeretekkel együtt, de sokkal kevésbé grammatikai jelenség.

6. A [e] és [ē] hangok arányáról és ingadozásairól írtam az ÉrtSz. megjelenése után (Elekfi 1966: 243–73). Az ingadozások egy része annyira összefonódik, nyelvjárásoktól, sőt helyi nyelv-

használatától függő, hogy nem volt érdemes minden kombinációt külön részletezni. Címszavaknál megtettük ezt, de a toldalékoknál kissé egyszerűsítettük. (Az évekig gyűjtött forrásjegyzék papírjai részben ceruzával, részben tintával írva még megtalálhatók a Nyelvtudományi Intézet 112. szobájában.) Vagy tudomásul veszi valaki az ÉrtSz.-ban közzétett kiejtési adatokat az országos viszonylatban ingadozókkal együtt (s ezt a RagSz. részben tömörítette, részben még javította, pontosította is), vagy elfogadja azt a dunántúli központú ejtési változatot, melyet Mészáros András (1999²) ajánl, bővebb magyarázattal pedig Buvári Márta (2001). A többi a nyelvjáráskutatók dolga.

Intézetünkben (Benczúr u. 33. I. em., lexikográfiai osztály) talán őrizzük azt a jegyzéket is, mely a Magyar értelmező kéziszótár új címszavait tartalmazza (a Magyar nyelv értelmező szótárhoz képest), sőt arról is van jegyzékünk, hogy mely szavakat hagytak ki az ÉrtSz. címszavai közül. Könyvtárban ezek nem találhatók.

7. A *füröszt* ige ragozásához valóban nem elég pontos a jelölés. A c (azaz ajakkerekítéses palatális) hangrendben ez az egyetlen ige viselkedik így, ezért nem kapott külön kódot (és mintát a táblázatban). De a pontosság kedvéért meg kellett volna adni az egyes számú 1. személyt: ~*ők*, mert ebből az általános törvényszerűségek alapján (a kötéstáblára nyomtatott jegyzet szerint) jobban lehetne következtetni a többi ajakkerekítéses toldaléokra. A részletesebb összeállításban – mely körülbelül négyszerese a RagSz.-belinek, s egyelőre háttéranyagként van meg a Nyelvtudományi Intézetben – a táblázat sokkal pontosabban tartalmazza a teljes paradigmarendszer egyes alakjait. Ebben a részletező rendszerben a *füröszt* külön kódjelet kapott (5b2), mert így tökéletes a párhuzam az a és b osztályok megfelelő paradigmáival. A RagSz.-ban 5c1 jelzéssel még el is fért volna a 43. oldal táblázatában. Dobner Győző módosító javaslata teljesen jogosult. Magyarázatul szolgáljon, hogy ez a szótári táblázat eredetileg a Magyar értelmező kéziszótárhoz készült, annak a szerkesztősege pedig erősen megkívánta a minél rövidebb megoldásokat. Sőt volt a szerkesztésnek egy olyan fázisa, melyben a háromelemű kódjelzés helyett sorba számozták a táblázatban szereplő valamennyi toldalékolási típust, úgyhogy a táblázat bővítéséről akkor már szó sem lehetett.

8. Jó az ötlet az *ilyen*, *olyan* tárgyragos alakjainak a bővített bemutatása is. Dobner megfigyelése szerint a hétköznapi nyelvben, de a tömegtájékoztató eszközök nyelvében is *ilyet*, *olyat* alakok használatosak a szabályos *ilyent*, *olyant* helyett. A RagSz. a rövidebb alakokat csak az *ily*, *oly* tárgyragos alakjaiként tünteti fel. Gyakorlatilag tehát – mint írja – szuppletivizmusról van szó, hiszen az emelkedett hangzású *ily*, *oly* alakpárral szemben az *ilyet*, *olyat* teljesen semleges stílusértékű. – Dobner Győzőnek erre az igen találó észrevételére azt válaszolhatom, hogy ez a tárgyragos alakkettős is a szuppletivizmus határán van; még bevehetjük az *ilyet*, *olyat* tárgyragos alakokat az *ilyent*, *olyant* változatoként a részletező táblázatba és a majdani szóvég szerinti – egyelőre még csak elképzelt – bővebb ragozási szótárba.

9. Ifj. Dobner Győző fontosnak tartja, hogy a magyar iránt érdeklődő idegen anyanyelvűeket is kellően tájékoztasson egy magyar szótár. Ezért a Magyar értelmező kéziszótár most folyó átdolgozásakor gondolni kellene – még a részletező alakrendszer befejezése előtt – a teljesen rendhagyó, címszóalakjuktól távol eső nyelvtani alakok szótározására akkor is, ha egyébként a ragozási anyag teljesen hiányozni fog a szótárból (vagy az 1. kiadás nyomán csak az alapminták lesznek meg).

SZAKIRODALOM

- Buvári Márta 2001. Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárczi Géza Értéktörző Alapítvány, Budapest.
- Deme László–Fábián Pál (szerk.) 1975⁶. *Helyesírási tanácsadó szótár*. Terra, Budapest.
- ÉKsz. = Juhász József et al. (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1966. Könyvelvi kiejtésünk és az értelmező szótár. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 243–73.

- Elekfi László 1984. Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár. *Nyr.* 108: 349–60.
- Elekfi László 1997a. Mit tartalmaz a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” című gyűjtemény? *MNy.* 93: 63–8.
- Elekfi László 1997b. A Magyar ragozási szótár és „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere”. *Nyr.* 121: 213–21.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek. A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján. *Nyr.* 122: 305–17.
- Elekfi László 2000. Homonimák felismerhetősége toldalékos alakok alapján. *Nyr.* 124: 146–63.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 75–135.
- Kiefer Ferenc 2000. A szóösszetétel. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 519–67.
- Laczkó Tibor 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 293–407.
- Mészáros András 1998. *É-ző kiejtési kishozzátár.* Bicske.
- Mészáros András 1999². *Igényűs (é-ző) kiejtési kishozzátár.* Gondos Bt., Bicske–Budapest.
- RagSz. = Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Elekfi László

SUMMARY

Elekfi, László

The Morphological System of Hungarian: ongoing work since the publication of the Dictionary of Hungarian Inflections

1. A larger body of data collected and systematized in parallel with the compilation of the Dictionary of Hungarian Inflections (DHI, published in 1994) is being electronically recorded at present. A selection of the entries of that data store will serve as the Hungarian morphological database component of a two-way machine translation program (English to Hungarian and Hungarian to French).

2. An Errata section is provided for DHI, with explanations of the individual errors, as well as with an overview of the abbreviatory, editorial, and typographical conventions followed.

3. Based on critical remarks made by a young linguist, further problems and shortcomings of DHI are discussed. These shortcomings are partly due to the fact that the length of that dictionary was severely restricted since it had originally been intended as a supplement to the single-volume Concise Hungarian Explanatory Dictionary.

Hangtan vagy hangalaktan?

Hunyadi László „Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar” c. akadémiai doktori értekezésének nyilvános vitáján (2001. június 7.) Bolla Kálmán opponens nem helyeselte, hogy a szerző a *fonetikai* szó helyett a *fonológiai* szó elnevezést használta. Bródy Mihály hozzászólásában helyénvalónak tartotta ezt az új műszót, mert ez pontosabban jelöli az eddig fonetikai szónak nevezett képződmény összetevőit, mivel annak képzésében nemcsak a beszédhangok vesznek részt. A vitát hallgatva felöltött bennem, hogy Bollának és Bródynak is igaza lehet meg nem is, attól függően, hogy melyik jelentésükben használjuk a *fonetika* és *fonológia* műszavakat.

1. A fonetika műszó jelentései. A *fonetika* szó magyaros változata a *hangtan*, amelynek a tárgyát, részeit, a részek sorrendjét eltérően határozzák meg. Így például Tompa József (1948: 95) szerint „A beszédhangok vizsgálatával a hangtan (fonétika) foglalkozik”. A Temesi Mihály (1955: 36–7) szerkesztette Temesi-Rónai-Vargha *Anyanyelvünk* c. könyvben „A hangtan, a nyelvi kifejezés a beszéd hangalaki kérdéseivel foglalkozó tudomány”, amely hangállománytanra (fonetikára) és a hangkapcsolatok törvényszerűségeinek a tanára oszlik. Bárczi Géza (1953: 3) a hangtanon belül fonetikát és fonológiát különböztet meg. Az előbbi a hangok alaki tulajdonságaival, az utóbbi pedig a hangok funkciójával foglalkozik. Deme László (MMNYR I. 1961: 57–8) a hangtant fonológiára (a fonémák tanára) és fonetikára (a hangoknak mint élettani és fizikai jelenségeknek a tanára) bontja: „A nyelvtan számára a két vizsgálati terület közül a fonológiai a fontosabb; de nem nélkülözhető a fonetikai sem”. E felosztási sorrend ellenére a leírást a fonetikával kezdi. Papp István (1966) könyvének a címe *Leíró magyar hangtan*, amelynek a bevezetésen kívül a következő 11 fő fejezete van: I. Beszéd és írás, II. A beszélőszervek működése, III. A magyar hangrendszer, IV. A magánhangzók rendszere, V. A mássalhangzók rendszere, VI. A hang funkciója, VII. Hangtörvények a magyarban, VIII. A szótag, IX. Hangsúly és hanglejtés, X. A helyes magyar kiejtés, XI. Bevezetés a történeti hangszemléletbe. Ehhez itt csak annyi megjegyzést fűzök, hogy a hasonló jellegű munkáknak én a jövőben a *Leíró magyar hangalaktan és írástan* címet adnám. Bolla Kálmán (1968: 9–156) orosz hangalaktanának nincs összefoglaló címe. E Papp Ferenc szerkesztette könyv első része a **Fonetika – Fonológia** főcímmel kezdődik. Ez a rész a következő fő fejezetekre tagolódik: az orosz beszéd hangállománya, az orosz fonémarendszer, szótag, szóhangsúly, intonáció, ortoépia. András László és Stephanides Károlyné (1969) tankönyve az angol nyelv hangalaktanát írja le. Címe: **Phonetics and Phonology**. Siptár Péter (ÚMNY. 1998: 293–389) a hangtanon belül megkülönböztet **beszédhangtant** (idegen szóval: fonetikát), **nyelvi hangtant** (idegen szóval: fonológiát). Vö.: Sylvia Chalker, Edmund Weiner (1994: 295): Phonology sometimes called *linguistic phonetics* or *functional phonetics*. A továbbiakban a „hangtan” nála a fonológiát jelöli (293), amelynek fő fejezetei: a magánhangzók, a mássalhangzók, a szótag, a hangsúly és a hanglejtés.

2. A fonológia szó jelentései. A fonológia műszó a magyarországi nyelvtudományban a legújabb időkig egyértelműen a fonématant jelölte. Ez azonban nem így van az anglisztikában, ahol egyesek a *phonology* szót *phonetics* jelentésben használják, a *phonologyt* pedig a *phonemics* ’fonemika’ műszóval jelölik. Vö.: Mario A. Pei és Frank Gaynor (1980: 168): „Many authors use the terms *phonetics* and *phonology* indiscriminately and interchangeably”. R. L. Trask (1996: 277): „The modern distinction between ‘phonetics’ and ‘phonology’ was not well established before the 1950s... The term ‘functional phonetics’, coined by André Martinet, has often been used in preference to ‘phonology’, and is not quite dead even today in some quarters” (267). **Phonemics:** „A former synonym for **phonology**, often preferred by the American Structuralists and reflecting the importance in structuralist work of phonemics in sense 1. Any procedure for identifying the phonemes of a language from a corpus of data”. Robert M. Vago a *Hungarian* c. könyvben (1998: 382) a 3. fejezetnek a **Phonology** címet adta, amelynek a következő alfejezetei vannak: phonological units (segmental), phonotactics (a magán- és mássalhangzók kombinációs lehetőségeit vizsgálja a szavakban), suprasegmentals, morphophonology (segmental), morphophonology (suprasegmental): stress ’hangsúly és nyomatek’. A Kiefer Ferenc szerkesztette *Strukturális magyar nyelvtan* 2. kötetének az alcíme **Fonológia** (1994). Ennek a könyvnek a következő 8 fő fejezete van: 1. A fonológia ma (Kiefer Ferenc), 2. A magánhangzók (Nádasdy Ádám–Siptár Péter), 3. A mássalhangzók (Siptár Péter), 4. A szótag (Törkenczy Miklós), 5. A hangsúly (Kálmán László–Nádasdy Ádám), 6. A hanglejtés (Varga László), 7. Túl a gondozott beszéden (Ács Péter–Siptár Péter), 8. A fonetikai háttér (Kassai Ilona).

3. Javaslataim a káosz megszüntetésére (vö. Pete 2001). (Az alábbi javaslatok elsősorban az anyanyelvi és idegen nyelvi oktatás szem előtt tartásával születtek.) A nyelvi struktúra alsó szintjének (a nyelvi egységek formájának) a leírásával foglalkozó tudományágat nevezzük a jövőben

hangalaktannak, amelynek idegen nyelvi megfelelője a *fonematika* (ang. *fonemetics*, német *Phonematik*). Hasonló összefoglaló jelentésben használatosak a *matematika*, *informatika*, *paradigmatika*, *pragmatika* stb. szavak is. A *fonematika* eredetileg a **fonológia** szó régies, szinte teljesen elfelejtett szinonimája volt. Ezért semmi problémát nem jelentene új jelentésben való használata. A hangalaktan tárgya a lineáris (szegmentális) és nem lineáris (szupraszegmentális) hangalaktani egységeknek a leírása. A hangalaktannak a következő tudományágai lehetnének:

3.1. Hangtan vagy fonetika (angol: *phonetics*, német: *Phonetik*):

- a) Kiejtési vagy artikulációs hangtan (*articulatory phonetics*, *artikulatorische Phonetik*): a hangok fiziológiai tulajdonságait (képzését és kiejtését) vizsgálja.
- b) Hangzási vagy akusztikai hangtan (*acoustic phonetics*, *akustische Phonetik*): a hangok fizikai tulajdonságait (minőségét, időtartamát, erejét, magasságát és tónusát) jellemzi.
- c) Hallási vagy auditív hangtan (*auditory phonetics*, *auditive Phonetik*) a hangok hallószerveink által történő hallhatóságát, érzékelését, észlelését írja le.
- d) Osztályozó vagy paradigmatis hangtan (*paradigmatic phonetics*, *paradigmatische Phonetik*) a hangokat asszociációs tulajdonságaik szerint csoportosítja.
- e) Hangszimbolika (*sound symbolism*, *Lautsymbolik*) egyes hangok és hangcsoportok képzési sajátosságain alapuló jelentéseket jellemez.

3.2. Fonématan vagy fonológia / fonemika (*phonology / phonemics*, *Phonologie / Phonemik*) hangok, hangtípusok, fonémák, archifonémák, hiperfonémák, kvázifonémák, morfonémák kapcsolatát és különbségét vizsgálja. Fő fejezetei a következők:

- a) Fonológiai paradigma, amely a fonémák rendszerét írja le egyenlőtlen (privatív), fokozati (graduális) és egyenrangú (ekvipolens), proporcionális, izolált, kvantitatív oppozíciók alapján bináris vagy hármas szembeállításban.
- b) Fonológiai szintagmatika (angol: *phonotactics*) a fonémák kapcsolódási lehetőségeit jellemzi.
- c) Fonológiai alternáció a fonémák pozíciós és kombinatorikus változatait (allofonjait) és hangzováltozásait vizsgálja.

3.3. Szótagtan vagy szillabika (*syllabics*, *Syllabik*) megkülönböztet fonemikus és szillabikus nyelveket, szótagelméletekkel, szavak szótagolásával és a szótagok szerkezetének a leírásával foglalkozik.

3.4. Hangsúlytan vagy akcentológia (*Accentology*, *Akzentologie*) a hangsúlytípusokat, a hangsúlyhordozókat, a hangsúly helyét és funkcióit vizsgálja.

3.5. hanglejtéstan vagy intonológia (*intonology*, *Intonologie*) tárgya az intonáció komponenseinek, típusainak, funkcióinak és szerkezetűpusainak a leírása.

3.6. Kiejtéstan vagy ortoépia (*Orthoepey*, *Orthoepe / Rechtlautung*) a kiejtési normákat és variánsaikat kutatja.

3.3. Szociohangalaktan vagy szociofonematika a területi, stilisztikai, életkorbeli, szociális helyzetből, műveltségi szintből, egyéni sajátságokból fakadó tényezők hatását vizsgálja a hangalaktani szint egyes egységeire.

A cikk elején említett tudományos vitán én a *fonematikus* szó elnevezés használatát tartotam volna a leghelyesebbnek.

SZAKIRODALOM

András L. T. and E. Stephanides 1969. *An Outline of Presentday English Structure*, Volume I, Introduction

* *Phonetics and Phonology*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bárcei Géza 1953. *Fonetika*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Chalker, Sylvia–Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Clarendon Press, Oxford.

É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Kenesei István, Vago, Robert M., and Fenyvesi, Anna 1998. *Hungarian. Descriptive Grammars*, Routledge, London and New York.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1994. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 708.
- Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pei, Mario and Gaynor, Frank 1980. *Dictionary of Linguistics*. Totowa, New Jersey, Littlefield, Adams & CO.
- Пете, Иштван 2001. *Фонематика и письменность русского языка*. Szláv Intézet, Csered.
- Temesi Mihály–Rónai Béla–Vargha Károly 1955. *Anyanyelvünk*. Művelt Nép, Budapest.
- Tompá József 1948. *Magyar nyelvismeret*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Tompá József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere* I. Bevezetés – Hangtan – Szótan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trask R. L. 1996. *A Dictionary of Phonetics and Phonology*. Routledge, London and New York.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

Phonetics * Phonology or Phonematics?

There is no accepted superordinate term (hyperonym) to cover the various branches of study of the lowest level of language. The author proposes the term 'phonematics' for that purpose. He distinguishes seven fields of phonematics: 1. phonetics: a) articulatory phonetics, b) acoustic phonetics, c) auditory phonetics, d) paradigmatic phonetics, e) sound symbolism; 2. phonology/phonemics: the study of a) phonological paradigms, b) phonotactics, c) phonological alternation; 3. syllabics; 4. accentology; 5. intonology; 6. orthoepy; and 7. sociophonematics.

Pótlólagos megjegyzések a Halotti beszéd és könyörgés értelmezéséhez*

A Nyr.-ben egy jegyzetekkel ellátott értelmezést közöltem a Halotti beszédről (A. Molnár 2001: 374–7). Ebben – általában az én hibámból – egy-két pontatlanság, valamint sajtóhiba maradt benne, amelyeket most javítanék. S mivel már úgyszólván egy kis pótlást írok, néhány további megjegyzést szintén teszek. A HB. elején előforduló *pur el'chomuv (uogmuc)* szállóigéjében (vö. 1Móz. 18/27) a *por* és a *hamu* valóban vonatkozhat az elhunyt szétporló testére, hamvaira (vö. A. Molnár i. m. 374., 1. lábjegyzet; ill. HB. i. h.; ÉrdyK. 10; Sir. 10/9 stb.), a *por* és a *hamu* azonban általában is lehet(nek) a mulandóság, a jelentéktelenség jelképe(i). Lásd például: CzechK 85: „ees lassad... az en gyárlasagomath. Mert *por es hamw* vagyok”; CornK. 65v; BiblLex.; Török 2000: 46; 1Móz. 18/27. stb. A HB. Pray-kódexbeli latin forrásában-mintájában a szöveg közepe felé fordul elő egy hasonló megállapítás: „Tandem miseriors dominus recordatus est, quoniam *pulvis sumus*” (Mészöly 1956: 106). Tudtommal eddig nem mutattak rá (magam a 2001-ben rendezett jyváskylai hungarológiai kongresszuson tettem meg ezt), hogy ez a mondat a 103. (102.) zsoltár 14. (és 13.) versének Vulgata-beli (Biblia 1975) fordítására megy vissza: „Dominus... recordatus est quoniam *pulvis sumus*” (Psalmi Iuxta LXX); „Dominus... recordatus est quia *pulvis sumus*” (Psalmi Iuxta Hebr.) A HB.-beli kifejezés ezzel csak tartalmában rokon, az elsősorban az említett szállóigével függ össze (máshogy: Tarnai 1989: 45–6). Értelmezésemnek az „És imádkozunk Boldogasszony Máriához (Szent Asszony /Úrnő/ Máriához)” mondatába az *Úrnő* mellé, most már be „memém” tenni a *Királynő* (vagy *Királyné*) szót is: „... (Szent Asszony /Úrnő, Királynő/ Máriához)”, Szűz Máriának ugyanis királynői tisztelete ugyancsak volt és van, ami már a korai Árpád-korban szintén megjelent. A TESz. is a HB. *ach'cin* szavát 'királyasszony; Königin | úrnő; Herrin' jelentésben tartja nyilván. Ismeretes, hogy halálakor Szent István – azt is tudva, hogy utódlása nincs megnyugtatóan biztosítva – országát Mária oltalmába ajánlotta: „Ég királynője, e világ jeles újjászervezője, végső könyörgéseimben a szentegyházat a püspökökkel, papokkal, az országot a néppel s az urakkal a te oltalmadra bízom; nékik utolsó istenhozzádot mondva lelkeket kezedbe ajánlom” (Érszegi 1983: 48–9; vö. még: 43). A megfelelő hely eredeti latin szövegének egy része pedig – Hartvik püspök Szent István legendájában – így hangzik: „*Regina* celi, reparatrix (változatban: imperatrix) inclita mundi...” (Szentpétery 1938: 431). A Hartvik-féle legenda arról is tudósít, hogy Mária „tisztelete s dicsősége a magyarok közt oly nevezetes, hogy nyelvükön még e szűz mennybevételének ünnepét is, tulajdonnévénél hozzátevéle nélkül, csak Úrnő [változatokban (fordításban): Királynő – M. F.] napjának emlegetik” (Érszegi 1983: 41). A legenda latin szövegében a mondat vége ez: „... dies domine vocitetur”. Egyes szövegváltozatokban azonban a *dies domine* helyett *regine* áll (Szentpétery 1938: 417). Mária (magyarországi) királynői tiszteletére is lásd például még: Seibert 1986: 214–7, Mária, Mária megkoronázása al.; az Ave *Regina* caelorum, a Salve *Regina*, a *Regina* coeli kezdetű antifónákat, ezekre l. pl. Verebélyi–Arató 1989: 36–7, antifóna al.; Tóth 1996, legrészletesebben: Érszegi 1994. Irodalmi példaként Zrínyi Szigeti veszedelmének segélykéréséből idézek: „Te, ki szűz Anya vagy, és szülted Uradat ... Szentséges királyné! Hivom irgalmatát” (1/4);

* Készült az OTKA Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása c. (T. 029146. sz.) kutatási programja keretében. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 14.

a kódexek közül pedig a HorvK.-et választva hozok példákat: 100: „ez velagnak azzonya”; 102: „menyeknek azzonya es angeloknak kyalne azzonyaua zerezetyk”; 103: „angeloknak kyalne azzonya mynd ez velagnak chazarne azzonya”; 204: „azzonyonk maria... kyalne azzon”; 208: martiroknak aldott kyalne azzonya... azzonyonk marianak”; 210: „menyeknek kyalne azzonya es menden angeloknak azzonya”; 211: „menyorzagnak kyalne azzonya”; 226: „angeloknak kyalne azzonya”. A magyar *asszony* szónak, különösen az ómagyar kor jó első feléig, olykor nehéz is lehetett elkülöníteni a ’királynő, királyné’, illetve az ’úrnő’ értelmét, mert ezek a jelentései egyaránt megvoltak.

HB.-értelmezésem „bűn alól feloldani és bűnöket feloldatlanul hagyni” mondatát jobb lenne így fogalmazni: „(a) bűnök alól feloldani és (a) bűnöket feloldatlanul hagyni”. A HBK. utolsó (magyar) mondata előtt pedig véletlenül maradt el a pont, s maga a mondat nagybetűvel kezdődik: „És ti benneteket”.

A szakirodalmi jegyzékben felsorolt tételekben szintén akad sajtóhiba: „Mige zocoztia wla” (z : Mige zocoztia vola); *halottaitól* (z : *halottaiból*). S megjegyzem még, hogy a latin *mater et caput* szópár nemcsak a kezdetre vonatkozhat, hanem lehet ’gondviselője és feje (felügyelője)’ értelmű is (vö. Török 1985: 56, 59).

A HB. kutatásának újabb szakirodalmából – noha az értelmezésemet nem befolyásolja – a már felsoroltakon kívül még a következő munkát említtem meg: Békési Imre, Galgóczi László, Nagy L. János: Újabb megközelítések a Halotti Beszéd és Könyörgés vizsgálatában. S ugyancsak fölhívom még a figyelmet Mező András egy tanulmányára (Mező 1996).

Természetesen a HB.-értelmezéshez is lehetne még olykor több variációt megadni, azt tovább árnyalni, s a kommentárokat jócskán bővíteni. A korábbi cikkek és e rövid pótlásnak az a célja, hogy bizonyos mennyiségű lábjegyzettel egy mai nyelven közérthető, de tudományos megalapozottságú értelmezést adjon.

A. Molnár Ferenc

SZAKIRODALOM

- Békési Imre, Galgóczi László, Nagy L. János 1996. Újabb megközelítések a Halotti Beszéd és Könyörgés vizsgálatában. Az Iskolakultúra 1996/9-es melléklete.
- Biblia 1975. *Biblia Sacra*. Recensuit Robertus Weber. Stuttgart.
- BiblLex. 1931. *Bibliai Lexikon*. Szerk. Czeglédy Sándor, Hamar István, Kállay Kálmán, Sylvester. Budapest.
- Érszegi Géza 1983. Szent István legendája Hartvik püspöktől. Ford. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Vál., jegyz. Érszegi Géza. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 34–53.
- Érszegi Géza 1994. Ég és föld királynője, Mária. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest. 35–45.
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Mező András 1996. Boldogasszony és más asszonyok. *MNyj.* 33: 25–41.
- A. Molnár Ferenc 2001. A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése. *Nyr.* 125: 374–7.
- Seibert, Jutta (szerk.) 1986. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina. Budapest.
- Szentpétery, Emericus (ed.) 1938. *Scriptores Rerum Hungaricarum...* Volumen II. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica. Budapestini.
- Tarnai Andor 1989. A Halotti Beszéd retorikája. In: Szelestei N. László (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi középkori könyvkultúráról*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 39–49.
- Tóth A. Veremund OSB 1996. *Köszöntünk, Mária (Elmélkedések a loretti litániáról)*. Bencés Kiadó. H. n.
- Török József 1985. A középkori magyarországi liturgia története. In: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Interpress Kiadó. Budapest. 49–66.
- Török József 2000. *Adoremus*. Agapé-Ecclesia. Budapest.
- Verebényi István, Arató Miklós Orbán (szerk.) 1989. *Liturgikus Lexikon*. Ecclesia. Budapest.

A recenzálásról

(Válasz Kassai Ilona recenziójára)

Kassai¹ legutóbbi könyvemről² kritikai ismertetésre vállalkozik. Válaszadásra az jogosít, még inkább kötelez, hogy a recenzens többször vét a műfaj szabályai ellen, így a dolognak általánosabb tanulságai is vannak (bár minden részlet nem hozható szóba).

1. Ismerd a szerző szándékát!

(i) „Címe szerint (ti. a könyv) az írás elsajátításának és tanulásának kezdetét, folyamatát és végpontját, vagyis a teljességet vizsgálja, ám a felépítésben ennél jóval kevesebb tükröződik” (519). A recenzent nem zavarja, hogy „*Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*” alcím kétszeresen szűkít. Az írás egyaránt tárgya az anyanyelvi pedagógiának, a szociolingvisztikának, a neurolingvisztikának, a nyelvészetnek stb., tehát multi-, inter- és transzdiszciplináris jelenség. Könyvem a pszicholingvisztikai aspektust vállalja fel, azt sem teljességben („*alapjai*”). Túl a félreértésen, a megjegyzés abból a megengedhetetlen módon egyszerűsítő, mára túlhaladott, tehát káros dogmából fakad, mely szerint az iskoláztatás első évében megtanulunk írni, olvasni, és ezzel a folyamat akár tanulásként, akár elsajátításként lezárul(t).

(ii) A recenzió szerint a 3. fejezet olyan vizsgálatról ad számot, melyet „... a szerző 10 éves magyar gyerekek íráskészségének felmérése érdekében kezdeményezett” (519). Nem erről van szó. „Mintegy 350 IV. osztályos (10 éves) gyerek írásbeli választát vizsgáltam... a magyar írás ontogenetikus fejlődéséről szeretnék képet adni a hibák tükrében retrospektív módon” (126–27). A kétféle közéleti fontos vonásokban különbözik. Akár a hangzó, akár az írott nyelv elsajátítása vizsgálatában az „életkor”, a „fejlődési periódus” háromféle értelmezésben használatos: **állapot** (a fejlődésmenet egy bizonyos pontja), **eredmény** (egy bizonyos minta és norma elérése) és **átmenet** (az elért és a következő szakasz találkozása). A bíráló állapotminőséget tulajdonít egy eredményminőségnek, nem véve – itt sem – tudomásul a könyv által előadottakat. A kutatás tehát arra irányul, hogy az íráshibák milyen fejlődési képet rajzolnak elénk az írott nyelv elsajátításáról, hogy miként rekonstruálja a gyerek a nyelvi rendszer alsóbb szintjeit egy új, az írott manifesztáció elsajátítása során.

(iii) A szociolingvisztikai szempontot röviden, a szomszédosság jogán hozom szóba. A recenzió ezt így értékeli: „... fontos lett volna ... annak a két mondatnak a kifejtése, ... hogy a gyerekek nem az iskolában kezdenek ismerkedni az írással, ... mennyivel másabb az írott nyelv tanulásának motivációs bázisa annál a gyereknél, aki azt tapasztalja, hogy az otthoni környezet egyformán használja az írott és a hangzó nyelv lehetőségeit” (520). Tehát makacsul nem veszi figyelembe, hogy a könyv – alcíme szerint is – az írott nyelvi folyamatok pszicholingvisztikai alapjait kívánja vizsgálni. Fontosabb azonban az, hogy az általam említettek (az írott nyelv elsajátítása/tanulása és az iskoláztatás előtti mikro- és makrokörnyezeti tényezők kapcsolata) nem „kifejtést”, hanem alapos empirikus kutatást kívánnak.

(iv) Könyvem az úgynevezett nomotetikus magyarázatmodell általános törvényeit követi. „A nomotetikus magyarázatmodellnek az a célja, hogy a lehető legkevesebb ok-változóval a lehető legkimerítőbb magyarázatot nyújtsa, és így általános ok-okozati összefüggésekhez jussunk.”³ „A gyakorlatban a nomotetikus modell a lehető legjobb esetben is csak annyit mutat, hogy bizonyos – kisszámú – tényező fennállása esetén nagy (vagy nagyon kicsi) valószínűséggel következik be valami. Ha további tényezőket veszünk be az egyenletbe, azzal a magyarázat határfoka általában javul, a modell egyszerűségével kapcsolatos elvárásunk azonban azt kívánja, hogy tartsunk egyensúlyt

¹ *Magyar Nyelvőr* 125, 519–24.

² *Az írás: kezdet – folyamat – végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*, Corvina, Egyetemi Könyvtár, Alkalmazott Nyelvészeti Sorozat, 1999.

³ Babbie, E. (1995, 1996, 1998, 1999, 2000: 95) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, Balassi Kiadó.

a magyarázat hatásfoka és a magyarázó szempontok kis száma között”.⁴ Kassainak erről nincs mondanivalója.

2. Ismerd a témát!

„A szerző... egy olyan terület bemutatását tűzte ki célul, amelyről a tudományosan ellenőrzött ismeretek nem számosak, különösen nem a magyar nyelv vonatkozásában” (519).

(i) Nem tűnt fel a recenzió, hogy a könyv leghosszabb fejezete (*Az írás: egybevető megközelítés*) nem egyszerűen „a magyar nyelv vonatkozásában” vállalkozik az írás ontogenezisének vizsgálatára, hanem finn-magyar egybevető kutatás révén. Az általános szabály szerint meg kell különböztetni a *Miről szól* és *Mit mond róla* (ti. a szerző) recenziót. Ha nem vagy kevésbé ismert a téma, akkor a recenzió köteles a szerzői leírásnak bővebb teret szentelni, ha jól ismert, akkor a recenzió kritikai észrevételei kaphatnak nagyobb terjedelmet. E szabály sem érvényesül, számos további hiba forrásul szolgálva.

(ii) Bíráltam kifogásolja, hogy a kísérletben eltérő életkorú magyar és finn gyerekek vesznek részt. Ennek oka, hogy Finnországban 7, Magyarországon 6 éves korban kezdődik az iskoláztatás. A kísérlet megtervezésekor ezen magam is sokat töprengtem és konzultáltam a szakirodalommal. A recenzió a következő lehetőségeket kínálja: 6 éves magyar és 6 éves finn gyerekek produkciójának egybevetését (bár a finn gyerekek ebben a korban még nem járnak iskolába, tehát írni sem tudnak); az írással ismerkedő 7 éves finn gyerek teljesítményét vessük egybe a 7 éves, tehát második iskoláztatási évében járó magyar gyerekével. Én makacsul kitartok az általam alkalmazott módszer mellett: az iskoláztatási évek száma legyen az egybevetés alapja. A valós élethelyzetekből fakadóan jelentős szakirodalommal rendelkezik az a nem ritka jelenség, amikor egy és ugyanazon „nyelvi territórium” birtokba vétele más-más biológiai életkorban történik (gyermeki – felnőtt nyelvtanulás; felnőttkori analfabetizmus felszámolása; második nyelv elsajátítása emigráns, migráns felnőttek, gyerekek körében; a 4, 9, 12 éves korban kezdett idegen nyelvi tanulás eredményességére irányuló vizsgálatok stb.). Valamennyi esetben az egybevetetőség alapelveit kell tisztázni, melyeket az adott „nyelvi territórium” diktál. Kutatásom nyelvtipológiai, írástipológiai (graféma-fonéma megfeleltetési szabályok, sekély, mély írás stb.) elveket érint, de ezekről a recenzió hallgat. Lévéen olyan kutatás, „amelyről a tudományosan ellenőrzött ismeretek nem számosak”, a szerző hálásan fogadott volna szakmai kritikái, értékelő megjegyzéseket.

(iii) A témaismeretet érinti Kassai „felvetése” az anagrammákról. „Felvetem, hogy tudományosan igazolható-e a fenti típusú stimulusokkal való kísérletezés” (520). Járatlanságát tetéztve, hozzáteszi: „... olyan tevékenységet (ti. anagrammák megfejtését – L. Zs.) vár el a gyerektől, amely annak nyelvi intuíciójával tökéletesen ellentétes” (520). Az anagrammák hosszú nyelvészeti, irodalmi-kulturális hagyományokkal rendelkeznek⁵: **Petőfi Sándor = Párod Istenfő, Kellér Dezső = Zsellérkedő** stb. Mayer⁶ óta az anagrammák az írott nyelvi folyamatok pszicholingvisztikai vizsgálatában is polgárjogot nyertek. Az anagrammák alkotása nem önkényes. Ha nyelvi játékoság a cél, akkor (Lukács nyomán) **Arany János = Jó árnyasan, Dajka Margit = Mit tagadjak** stb. kitűnőek. E nyelvi játék angol változata: **conversation** (beszélgetés) = **voices rant on** (fecsegnek a hangok), **total abstainers** (antialkoholista) = **sit not at ale bars** (nem ül sörözők pultjainál) stb. Ha az írott nyelvi folyamatok vizsgálata a cél, akkor más elvek irányítják az anagrammák létrehozását (szógyakorúság, szószerűség, betűátmeneti valószínűség, pragmatika stb., ezeket részletesen taglalom könyvemben). Ezen elveket és érvényesülési módjaikat kellett volna görcső alá vennie, mert az anagrammák kísérleti eszközként való használatának elutasítása, megkérdőjelezése a szakmai járatlanság jele.

⁴ Uő. 95. old.

⁵ Lukácsy András (1972²) *Elméti játékok, játékos elmék* Budapest, Minerva.

⁶ Mayer, R. E. (1983) *Thinking, Problem Solving, Cognition*, New York, San Francisco.

(iv) Ki kell térni a „nyelvi intuícioról” mondottakra is. A recenzió az anagrammák használatát azért nem helyesli, mert ezek a „nyelvi intuícióval” ellentétesek (520). Ezen az alapon a pszicholingvisztika kísérleti eljárásainak java részét meg és ki kellene tiltani. A nyelvi folyamatok egy jelentős része ugyanis nem figyelhető meg közvetlenül. Ezek felderítésére a pszicholingvisztika különböző kísérleteket „módolt ki”. A zárt (close) eljárás azon alapul, hogy adott szöveg (mondat, szó) minden „n-dik” clemét (szavát, betűjét) töröljük, az így „csorbult” szöveget (mondatot, szót) a kísérleti személynek „helyre kell állítania”. A dichotikus hallási tesztek során a két fülbe egyidejűleg különböző szöveget játszanak be. Az ezt követő kikérdezés során fény deríthető a verbális, nem verbális jelek feldolgozására, féloldali dominanciára stb. Használatos a mesterséges kisnyelvek technikája stb., még sokáig sorolhatnánk a Kassai értelmezte „nyelvi intuícióval” ellentétes eljárásokat. Ezek a természetes nyelvi folyamatok egyszerű megfigyelésétől abban különböznek, hogy célszerűen manipulálják a „bemenő adatokat”. A kísérletbe bevont személyek ilyen körülmények között mutatott teljesítménye alapján igyekeznek következtetéseket levonni az egyébként rejtett folyamatokról. A kísérleteknek – a szakmai célok mellett – etikai vonatkozásai is vannak. Ezek az igazi kérdések, de a recenzióknak erről nincs mondanivalója.

(v) Könyvem az „ex post facto” hipotéziskészítés mellett kötelezi el magát. Az elvet a már többször idézett Babbie így minősíti: „Tökéletesen elfogadható eljárás a tudományban, amennyiben nem itt ér véget”⁷. Könyvem utolsó fejezete ezt címében hangsúlyozottan is felvállalja: *Zárás helyett!* Az ellen határozottan tiltakozom, hogy egyszerűen „meditációnak” minősítse a szóban forgó részt, többek között azt, amely szerint „Figyelembe kell venni... az írott nyelv ökológiáját is: az anyanyelvi írott környezet hiánya (magyar nyelvű utcanevek, plakátok stb.) nemcsak nyelv jogi kérdés, hanem olyan lappangó vírus is lehet, mely az anyanyelvi műveltség alapjait támadja meg” (191).

3. Légy világos!

Nem találom jó elnevezést az ismertetés azon részeire, amelyeket a zsurnalisztika „csúsztatásnak” mond. Álljon itt két példa! A recenzens a finn csoportokhoz rendel olyan mondatot, ami nem rájuk vonatkozik (521). Meddő és szakszerűtlen próbálkozást tesz B. Fejes Katalin és az én munkám szembeállítására (523), hiszen természetes, hogy egy **szintaktikai** (B. Fejes Katalin), illetve egy **alsóbb nyelvi** szintekre (Lengyel Zsolt) irányuló munka más-más hibakorpuszt határol le.

A „csúsztatás” határait túllépi: „... az agrammatikus mondatokat eredményező, sűrűn előforduló gépelési hibák” (520) megállapítás. A hitelesség kedvéért legalább egy-két oldalszámra kellett volna utalnia.

Befejezni nem tudom, de végét vetni igen. Zárógondolatul fogadjuk el a recenzió már idézett mondatát: „A szerző tiszteletreméltó ambícióval egy olyan terület bemutatását tűzte ki célul, amelyről a tudományosan ellenőrzött ismeretek nem számosak, különösen nem a magyar nyelv vonatkozásában” (519). Kívánom, hogy – a hibák meghaladásával, az eredmények továbbfejlesztésével – könyvem és ez a vita is járuljon hozzá az ismeretek gyarapodásához.

Lengyel Zsolt

⁷ Babbie, E. (1995, 1996, 1998, 1999, 2000: 41) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, Balassi Kiadó.

Géza Bárczi: Geschichte der ungarischen Sprache. Innsbruck, 2001. 502 lap.

Nyelvünket illetőleg nemcsak az átlagos műveltségű európai polgárok tájékozatlanok (sokszor tapasztaltam ezt például padovai vendégtanárságom éveiben), hanem a nyelvtudományban is nagy a zavar. Hegedűs József a magyar nyelv rokonítási kísérleteit kritikailag feldolgozó (2001-ben megvédett) akadémiai doktori értekezésében több mint 200 rokonítási elméletet ismertet; köztük például a most divatos sumer–magyar nyelvrokonság teóriáját is.

Nagy tehát a jelentősége annak, hogy az Innsbrucki Egyetem professzorának, dr. Wolfgang Meidnek érdeméből elkészült és megjelent Bárczi Géza kiváló könyvének, „A magyar nyelv életrajza”-nak (első kiadása: Bp., 1963) német fordítása „Geschichte der ungarischen Sprache” címmel. Ennek révén ugyanis – egy nagy nyelv (a német) közvetítésével – a világ (de legalábbis Európa) pontos tájékoztatást kaphat nyelvünk egész történetéről és mai állapotáról egyaránt. Meid professzor ennek a fordításnak a kezdeményezésével és megvalósításával óriási szolgálatot tett anyanyelvünk ügyének.

A magyar szöveg németre fordításának munkája Albert Friedrichnek, hosszabb ideje Budapesten élő német kollégánknak köszönhető. Bárczi Gézának elegánsan feszes, de mindig közérthető magyar tudományos prózáját a fordítónak sikerült németül is azonos értékűen tükröztetnie. Kiváló megoldásokat talált (a szerkesztővel egyetértésben) a régi magyar adatok (szövegek) fordítására, értelmezésére. Így például a Halotti beszédből idézett *urumc scine eleut* részletet zárójelbe tett magyarázat követi, melyben a „lies” = olvasd! figyelmeztetés után az egykorú kiejtés olvasható: *uromk színé eleüt = urunk színe előtt*; majd a német fordítás következik: „vor unserem Herrn (Gott)” (1. 123). Az efféle közlésmód bizonyosan megnehezítette a fordítás és a szerkesztés munkáját, de nyilvánvaló, hogy ezáltal jelentősen megnőtt mind a fordítás hitelessége, mind pedig az egész kötet értéke.

A német olvasó még egy segítséget kap a kötetbeli példák helyes elolvasásához (kiejtéséhez) és értelmezéséhez: Fodor István kölni kollégánknak (a kötet egyik lektorának) a magyar nyelvről és helyesírásról szóló tömör (20 lapos) összefoglalását.

Fodor Istvánnak sikerült – ritkán tapasztalható tömörséggel – ismertetni nyelvünknek és helyesírásunknak fő vonásait; kiemelve a ránk jellemző (a német nyelvtől eltérő) sajátosságokat. Így például: a magánhangzó-harmóniát, a nyelvtani nemek hiányát, a tárgyas ragozást, a számnevek utáni egyes számot, névadási rendszerünket, a megszólítási formák jelenlegi visszasságait, újabb idegen szavaink problémáit; stb.

Az ismertető végül szíves kötelességének érzi, hogy a kötet létrejöttét segítő munkaközösségnek többi tagja is megemlítsessék: Jerem Erzsébet, Kardos András, Keresztúrszki Ida, Sebők László és Konstantin Wöbking.

Fábián Pál

Elena Dragoș: Introducere în pragmatică. Casa cărții de știință. Cluj. 2000. 181 lap.

1. A könyv címe magyar fordításban: Bevezetés a pragmatikába. Ebből is kiderül, hogy tárgya a mára már önállósodott pragmatika. Sajátos benne az, hogy a szerző a modern retorikát a pragmatikával azonosítja, azaz szerinte a pragmatika egyfajta folytatása az antik retorikának. Célja a diszciplína fő sajátosságainak, összetevőinek a bemutatása, hogy így új kérdések felvetésére teremtsen lehetőségeket, amelyek a mindennapi és ugyanúgy az irodalmi kommunikáció vizsgálati módjaira is vonatkozhatnak.

Tehát felfogásában lényeges a pragmatika és a retorika összekapcsolása. Ebből következően sajátos az a felismerés, hogy a beszéd folyamatban önmagunk nyilatkozunk meg, mutatkozunk meg, de ugyanakkor a kommunikáció „teremtőjei”, avagy az elolvasott irodalmi művek „társ-szerzői” is vagyunk.

Könyvében elsősorban a nyelvi „viselkedés” lehetőségeit tárgyalja különböző kommunikációs helyzetekben, ebben sajátos az is, hogy könyve alapján véve a beszédnek mint egyéni „tevékenységnek” a tanulmányozása.

A kötet fejezetekre osztása a fentebb említett elvek kifejtéséhez igazodik. Fejezeit két nagy rész szerint különíti el. I. Nyelvészeti pragmatika: 1. A retorika a pragmatika kezdeti fázisa avagy pragmatika „in nuce”, 2. Pragmatika és nyelvészeti pragmatika. Meghatározások, osztályozások, 3. A pragmatikai vizsgálatok forrásai, 4. A diszkurzus mint pragmatikai egység, 5. A diszkurzus funkcionális egységei (kijelentés, modalizálás, érvelés). II. Az irodalmi diszkurzus pragmatikája: 1. Az irodalmi diszkurzus és a diszkurzus-tettek, 2. A diszkurzus-tettek szintagmatikájáról (M. Sadoveanu *Negustor lipscan* című novellájának elemzése), 3. Diszkurzusok összeolvadása (Megjegyzések I. L. Caragiale *Țal!* című karcolatáról), 4. Dialógus az elbeszélő diszkurzusban, 5. Modalitás az irodalmi dialógusban (Megjegyzések I. L. Caragiale *Calul dracului* című meséjéről), 6. Érvelés az elbeszélő művészi diszkurzusban, 7. Eminescu metaforák. A prediskurzív és a diszkurzív között (kifejtetten: a lexikális, szótári és az aktuális, kontextuális, pragmatikai jelentés között).

A továbbiakban a kötet két alapkategóriáját, a pragmatikát és a diszkurzust szeretném bemutatni, hogy így a szerző felfogásának, elméleti beállítottságának legfontosabb összetevőit tudjam ismertetni.

2. Az első és legfontosabb kérdés nyilván a pragmatika értelmezése. A szerző meglehetősen sok és sokféle felfogást tárgyal bírálólág a következő – szerintünk lényegét jelző – jórészt diszciplínához, elméletekhez kötött szempontok szerint, mindenekelőtt: szemiotika, kommunikációs kompetencia, társadalmi és lélektani összefüggések, helyzetek (kontextusok), modalitások, beszédett-elmélet, performancia-elmélet, retorikai kompetencia, kognitív elméletek stb.

A szerző szerint már az értelmezések felsorolásából és főleg értékeléseiből kiderülhet saját véleménye. Szerinte a pragmatika a beszédet olyan jelenségként vizsgálja, amely egyaránt kötődik diszkurzív, kommunikatív és társadalmi helyzetekhez, amelyeket egy belső szándékoltóság befolyásol (37).

3. Az így felfogott pragmatika alapfogalma a diszkurzus. Lényeges jegyeként a szerző azt emeli ki, ami témája szempontjából valóban fontos: a diszkurzus a kommunikáció pragmatikai mivoltának, jellegének a megnyilvánulása (54), egy társadalmi és művelődési kontextusbeli cselekvés, tett megnyilatkozása, kifejeződése (93), nem nyelvészeti, hanem pragmatikai egység (61).

Ez a mindenképpen elfogadhatónak látszó meghatározás a szerző szerint különbözik az olyan véleményektől, amelyekben az hangsúlyozódik, hogy a diszkurzus műszó szinonimája a *parole* vagy a *közlés, közlemény*, illetőleg a *performancia* (52–4).

A diszkurzus fogalmának értelmezésénél a szerző tisztázni próbál egy elég gyakori félreértést: a *diszkurzus* és a *társalgás* összefüggését. Többen is diszkurzuson a társalgási nyelvet értik. A kettő ugyan összefügg, de nem azonos. Azokkal ért egyet, akik a szóban forgó fogalom körén belül társalgási típusú párbeszédes diszkurzusról, azaz a diszkurzus egy sajátos fajtájáról beszélnek. (58).

Ugyancsak a tisztázás szándékával tárgyalja a *diszkurzus* és a *szöveg* összefüggését. Több ismert értelmezéstől eltérően úgy véli, hogy a szöveg a diszkurzus származéka, eredménye, és hogy statikus kategória (62).

Könyvének külön érdekessége a diszkurzustípusok osztályozása. Osztályozási szempontját a kommunikáció csatormájának a jellegéből és különböző összefüggéseiből következteti ki. Ilyen alapon különít el frott vagy beszélt, közvetlen vagy közvetett diszkurzusokat (pl. a telefonálást), továbbá a kommunikációs társ jelenléte vagy hiányzása alapján dialógust vagy elbeszélést, a kommunikációs társak létszáma alapján társalgást vagy előadást, a kommunikációban résztvevők közötti viszony szerint oktatói vagy vitatkozó (polemikus), valamint parancsoló (tekintélyt követelő) vagy egyenlőségi (egalitárius) diszkurzust.

Az általános típusok számbavétele után jut el az irodalmi diszkurzushoz, ami könyve második nagy fejezete szempontjából fontos, és az ott tárgyalt kérdések szempontjából tárgyalási alapot jelent. Ennek megértéséhez Segre alapján hangsúlyozza, hogy a pragmatikának nem az a feladata, hogy a kommunikációs helyzeteket osztályozza, hanem az, hogy meghatározza lényeges, helyénvaló sajátosságait. Ilyen helyzeti sajátosság többek között az irodalmi diszkurzus esetében a *konvenció*.

A szerző konvención egy olyan kiegészítő társadalmi stratégiát ért, amely nem annyira a viselkedési „szabályosságot”, hanem inkább a szabályosságot megokoló együttműködési (kooperáló) elveket határozza meg, tehát normatív jellegű. Ilyen (kiegészítő) konvenció az irodalmisági „intézmény”, amely lehetővé teszi, hogy az irodalmi diszkurzus jól meghatározott rend szerint funkcionáljon mind az alkotás, mind pedig a befogadás szférájában. Eszerint az irodalom nemcsak kifejezés, hanem egy olyan „tevékenység”, amely „intézményeket” feltételez, és a társadalmon belüli sajátos funkciókat határoz meg (63–5).

A szerző felfogásában az irodalmi diszkurzus komplex jelenség. Kiderül ez abból is, hogy véleménye szerint társadalmi és kulturális összefüggései mellett összetettségét kognitív kontextusai is jelzik (101), amelyeket a szerző konnotatív szemiotikai „gyakorlatként” fog fel (96), és – ahogy egy megjegyzéséből kiderül – itt a fogalmak szférájára gondol (109). Minden bizonnyal ezzel függ össze az az állítása is, hogy az irodalom esetében a mimetikus funkció nem a szavak és a világ között helyezhető el, hanem a szavak és a diszkurzusok között (106).

A diszkurzustípusokkal összefüggésben sajátos kategóriaként tárgyalja az elbeszélést, a narrációt, ami nemcsak irodalmi diszkurzus lehet. Az elbeszélés komplex jellege miatt jó néhány évtizede a figyelem középpontjába került, és így több szakember véleménye szerint a vizsgálatában elért eredmények más diszkurzusok tanulmányozásához produktív modellként, de legalábbis jó analógiaként szolgálhatnak.

Pragmatikai szempontból lényeges sajátosságát a közlő és az olvasó közötti viszony alkotja. Jellemző sajátossága továbbá az, hogy az beszédettek sorozata. Vizsgálatáról szólva a szerző hangsúlyozza, hogy az elemzés szempontjainak kijelölésében figyelemmel kell lennünk diszkurzív „tevékenységi”, gyakorlati jellegére, ami olyan ismereteket feltételez, mint a társadalom törvényei, normái, intézményei, szerepei, értékei (65–7).

4. Dragošné könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy jól sikerült szintézis: a pragmatika kérdésében elterjedt vélemények jó összegzése. Tárgyalásrendjében a pragmatikai fogalmak egymásra épülő rendszerét fedhetjük fel, amelyet egy megnevező-szintetizáló törekvés tagol kisebb szférákra, majd épít ismét szintetikus egészbe.

Poszítívumra utal az is, hogy egy olyan diszciplínát tárgyal, amelyben sok a vitatott kérdés, és nagy benne a terminológiai zűrzavar. Ezért is az érdeklődők számára jó információs forrás. És ebben az olvasót feltehetőleg nem zavarja a taglalások polemikus jellege.

Érdeme továbbá az is, amit a rövidebb szabott ismertetésben nem tudtam érdemben tárgyalni (amiről a felsorolt fejezetcímekből talán valami mégis kiderülhet), az, hogy a pragmatika lényegéről vallott elveit a szerző könyvének második részében jól alkalmazza román irodalmi művek elemzésére.

Hungaro-Slavica 2001. Studia in honorem Iani Bańcerowski professoris Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös nominatae. Adiuvantibus S. Ráduly, A. Zoltán et I. Kálmán. Editorem curante P. Pátrovics. Redigit István Nyomárkay. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budapest 2001. 333 lap.

Ez a kötet méltón ünnepli Janusz Bańcerowski professzort 60. életévé betöltésének alkalmából. Az ünnepelt Lengyelország fia, de magyarnak is mondható, hiszen évtizedek óta él országunkban, itt nősült, az ELTE Lengyel Tanszékének vezetője. A lengyel–magyar kulturális kapcsolatok ápolásában kifejtett tevékenységéért lengyel állami kitüntetésekben részesült.

Kedves akcentusa magyar beszédében észrevehető ugyan, de nyelvünkön választékosan beszél, és kitűnően fogalmaz. Az ünnepelt nemcsak e két nyelv ismerője és kutatója, hanem több más nyelven is publikál, és számos tanulmánya jelent meg a kognitív nyelvészet és szociolingvisztika tárgykörében; számuk a kétszáz felé közeledik.

Ebben az emlékkönyvben 49 cikk olvasható, köztük három általános nyelvészeti jellegű (e sorok írójának cikke, továbbá Kiss Jenő és Nyomárkay Istváné), a többi a magyar és lengyel témákon kívül a szláv és balti nyelvek köréből való; 23 magyar, 12 lengyel, 12 orosz nyelven íródott, ezenkívül kettő bolgárral, egy németül és egy szerbül. A kötetet Nyomárkay István köszöntője vezeti be az ünnepelt publikációinak felsorolásával együtt. A szerzők közt számos külföldi kolléga van, a lengyeleken kívül egy litván is (Juozas Korsakas). A terjedelem korlátai miatt az egyes cikkek címét nem közlöm, csak tartalmi utalást teszek rájuk. Különben kár, hogy angol vagy más nyelvű összefoglalók nem jelentek meg a cikkek után.

Elżbieta Artowicz (16) a korai magyar nyelvtanok fonetikai leírásait elemzi lengyelül. Albert Bartoszewicz (23) az orosz női nevek szovjetesítéséről nyújt részletezést. Ewa Błachowicz-Wolny (27) a bevezető töltelékszavak stílusértékét vizsgálja meg a lengyelben. D. Molnár István (37) a lengyelországi reformátusok családneveiről nyújt teljességre törekvő képet. Oleg Fedoszov (43) az orosz *delo* és a vele jelentésben azonosítható cseh *vec* 'ügy, dolog' használatát veti össze oroszul. E sorok írója (52) a generatív nyelvelmélet alkalmazásának korlátait sorolja föl. Gadányi Károly (55) a szláv nyelvekben előforduló archaikus ragozhatatlan melléknévekről közöl adatokat oroszul. Gósy Mária (58) a szövegértés problémáit fejtegeti. Gyivicsán Anna a nyelvi rétegződést taglalja (65). H. Tóth Imre (72) az epigráfia és a nyelvtörténet összefüggését vizsgálja meg az óbolgár feliratok tanulságai alapján orosz nyelven. Urszula Kaczmarek (85) a magyarországi lengyelek lengyeliségét vizsgálja ezen a nyelven. Katus Elvira (91) a bolgár sajtó stílusáról ír bolgár nyelven. Keszler Borbála (97) az 1527-ben Krakkóban kiadott, magyar adatokat is tartalmazó nyomtatványok írásjelhasználatát mutatja be. Kiss Jenő (101) az évezredvégi dialektológiai kongresszusokról számol be. Kocsis Mihály (104) egy 1588-ban megjelent ukrán evangéliumrészlet alakтанát elemzi statisztikai alapokon. Juozas Korsakas (109) statisztikai összevetést ad a lengyel és litván szakkifejezések és közszavak használatáról oroszul, Janusz Bańcerowski egyik cikke kapcsán. Koutny Ilona (113) a lengyel és magyar tematikus szótárakat veti egybe. Krékits József (121) a kezdő igék fajait osztályozza oroszul. Kugler Nóra (132) a modális szavak fajait magyar példákkal újabb kategóriákká bővíti ki. Laczkó Krisztina (140) az álcélhatározói mellékmondatokat elemzi (pl. *Hogy őszinte legyenek...*). Lengyel Klára (145) az *élet-*, illetve *élet* elő- és utótagos összetételeit csoportosítja. Menyhárt Krisztina (149) 3. és 5. osztályos kisiskolások irányított spontán közléseit vizsgálja meg. Milosevits Péter (154) Branko Ćopić (1915–1984) írásai alapján tekinti át Bosznia múlt századi történelmi eseményeit. Milica Mirkulovska (158) a macedón kezdő állítmányi szerkezetekről ad képet macedón nyelven. V. Je. Moisejenko (161) az orosz *skripka* 'hegedű' és *vodka* lengyel eredetének szótörténetét bogozza. Nyomárkay István (167) a kis nyelvek, elsősorban a magyar jövőjének kilátásairól értekezik lengyelül az Európai Unióban való szerepük kapcsán; megvitatja a nyelvi stílus romlását is jellemző példákkal alátámasztva. Anna Oćwieja (175) Czesław Miłosz 1989-ben görögből fordított evangéliumát veti egybe az 1991-ben kiadott egyházi

fordítással. Pacsai Imre (180) a luxus-jövevényszavakról ír cikkében. Palásti Katalin (188) az orosz és magyar személytelen igék és szerkezetek közt von párhuzamot orosz nyelven. Pátrovics Péter (194) az orvos és beteg közti verbális kapcsolat zavarait teszi szóvá az orvosi szaknyelv tükrében; megjegyezzük, hogy a szakkifejezések jó része nem pusztán latin hanem görög és latin–görög eredetű. Pete István (203) a nyelvi jelentéstípusokat alfajokra osztja. Péter Mihály (212) úgy látja, hogy a szleng stílusban a költői nyelvhasználat analóg esetei mutathatók ki. Telesfor Pozniak (218) a bolgár Ivan Vazov írói stílusának keresztény-bizánci motívumait fejtegeti lengyelül. Ráduly Zsuzsanna (225) a lengyel nyelv német eredetű tükörszavairól ad képet. Janusz Siatkowski (231) az ősszláv nyelvatlasz (Atlas ogólnosłowiański) magyar elemeit sorolja föl, amelyek magyarul kutatáspontokról kerültek az ottani szlávok beszédébe, cikke lengyelül készült. Krystyna Szcześniak (237) egy XIX. század közepéből származó 130 lapos kézirat balti nyelvi eredetű helyneveit sorolja föl, amelyek nagy része már lengyel nevet visel; értékezése német nyelven készült. Szava Szivriev (242) Leonid Andrejev (1871–1919) írói stílusát elemzi orosz nyelven. Szőke Lajos (247) kárpátaljai ruszinra fordított (1999) evangéliumi részletek stílusát taglalja ócegházi szláv, orosz és ukrán megfelelő szöveggel való összehasonlításban, orosz nyelven. Predrag Stevanović (253) Adam Dragosavljević (1800–1862) beremendi születésű tanító és tanfelügyelő baranyai szerb szójegyzékét vizsgálja meg, amelyeket Vuk Karadžić az ő 1852-ben megjelent szótárába beépített; a cikk szerb nyelven készült. Jolanta Tambor (261) Stanisław Lem utópista regényíró egyes gondolatait a Sapir–Whorf-féle nyelvészeti relativizmusból származtatja; a cikk lengyelül készült. Tapolczai László (267) a lengyeliség kialakulásával kapcsolatos legenda némely részletét helyezi új megvilágításba. Tatár Béla (272) az orosz frazeológiai szótárakról nyújt áttekintést orosz nyelven. Udvari István (179) a lengyelül jól tudó Sztripszky Hádor magyar–lengyel szótártervéről számol be. Várnai Dorota (293) a XVI. századi magyar szerzőktől származó és magyar vonatkozású krakkói nyomtatványok történetét tekinti át lengyel nyelven. Vig István (300) a rijekai (volt Fiume) horvát nyelvjárás néhány olasz kölcsönszavát sorolja föl német nyelvű cikkében. Maria Wolny-Zmorzynski (302) a mai lengyel újságírás, a riporterek tevékenységét és stílusát veszi górcső alá lengyel nyelven. Zoltán András (318) végérvényesen kívánja tisztázni Oláh Miklós Athila című 1574-ben Krakkóban megjelent műve lengyel fordítójának személyét: C. Bazylik. Dorota Żylko (322) Astolphe de Custine márkinő I. Miklós korabeli oroszországi úti beszámolójának részleteit mutatja be lengyelül. Zsilák Mária (326) a békésmegyei Nagybányhegyesről 1946–1948 között Szlovákiába áttelepedettek leveleinek magyar hatástól sem mentes stílusát elemzi.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a témájában és nyelvében sokféle, színes tanulmány, cikk, adalék méltóan tiszteli meg az ünnepeltet, egyben pedig hasznos forrása lehet a magyar és szláv nyelvészeti, irodalmi, történelmi kutatásoknak.

Fodor István

A régi új retorika. Szerk.: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra. Trezor Kiadó, Budapest, 2000. 221 lap. **A szónoki beszéd részei és a beszédfajták.** Szerk.: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra. Trezor Kiadó, Budapest, 2001. 232 lap.

A *Nyelvőr* tavalyi 3. számában olvashattuk Aczél Petra beszámolóját egy különösen dicséretes, aktuális és színvonalas kezdeményezésről, a főiskolások és egyetemisták számára szervezett szónokversenyről és az ehhez kapcsolódó retorikai konferenciáról. Időközben megjelent az a két kötet is, amely az első (1999-es) és a második (2000-ben rendezett) konferencia és verseny előadásait, dokumentumait tartalmazza.

Az első kötet – *A régi új retorika* címmel jelent meg – szerkesztői előszavában A. Jászó Anna és L. Aczél Petra így fogalmazza meg a verseny, a konferencia, illetve közvetve az ezek

anyagát tartalmazó könyvek céljait: „A konferenciák célja a retorika feladatának megfogalmazása, helyének megkeresése egyrészt modern kommunikációs-internetes világunkban, másrészt a nyelvtudomány dzsungelében. A szónokversenyek célja a közéleti, szakmai, pedagógiai szerepekre való felkészítés, a komplex nyelvhasználat színvonalának emelése, a hagyományteremtés.” Maga a könyv négy nagyobb részből áll: a) A retorika a társadalomban – társadalom a retorikában konferencia előadásai, b) az év beszéde, c) a Kossuth-szónokverseny beszédei, d) a retorikai gyakorlatok.

Kitüntetett figyelemre érdemesek a konferencia itt már tanulmányok formájában megjelenő előadásai.

A kronológia diktálta logika szerint Adamik Tamás *Az antik retorika rendszere és változásai az időben* című, gazdag ismeretanyagot feltáró, az eredeti előadás lendületéből is sokat megőrző stílusú munkája nyitja ezt a fejezetet. Adamik abból a tényből indul ki, hogy a görög kultúrában, a „görög csodában” megnyilvánuló rendkívüli teljesítmény legfőbb záloga abban rejlik, hogy a görögök kezdettől fogva tanították anyanyelvüket, azaz tudományosan foglalkoztak vele, mintha ismerték volna a modern szociolingvisztikának azt a tételét, hogy a nyelv határozza meg a kultúrát. A szerző először az említett tanítási folyamat fejlődését világítja meg a *techné rhétoriké*, az *ars rhetorica* kialakulásáig, majd felvázolja az antik retorika rendszerét, végül pedig arról szól, hogy miképp változott ez a rendszer – a társadalmi igényeknek megfelelően – napjainkig. Így Homérosz korától kezdve egészen a modern amerikai retorikai irányzatokig kapunk lényeglátó, a tudományággal foglalkozni kívánók számára megkerülhetetlenül fontos áttekintést.

Bencze Lóránt *A szó varázsa és válsága* című dolgozatának a kommunikáció jelene a tárgya, így az, mondhatni, szimmetrikus egész képez Adamik Tamás történeti jellegű tanulmányával. A szó erejéről szólva Bencze a Bibliára utal: „Isten szóval teremti meg a világot... a szó az újszövetségi Bibliában személy, Jézus Krisztus, aki éppen ezért, ha elhangzik, akkor visszahoz az életbe. Ha meghallják, gyógyít, vigasztal, feloldoz és felemel, megment és szabaddá tesz.” A modern nyelvtudománynak abból az alapvető megállapításából kiindulva, hogy „a szavak is tettek”, a szerző a szó-tettek típusait mutatja be: a *cselekvő*, az *életadó*, a *gyógyító* és a *gyilkos szót*. A szót mint viselkedést vizsgálva napjaink médiáját jellemzi, megállapítva, hogy „teljesen felborította a fikció és valóság évezredes..., mintegy kötelezően előírt és hagyományos viszonyát”, a „médiában a szót felváltotta a lárna és a habverés”, az „*idióta média*” (Carl Bernstein) és a médiafaló *konzumidióta* (Czakó Gábor) viszonyában csak fiktív világ létezik. A médiafogyasztónak csak a szabadság illúziója jut, világosság helyett primitívséget, bonyolultságot, hazugságot kap. Megszívlelendő tanulságként ezért is fogalmazza meg végül: a hagyományos (ókori és középkori) retorikai ismeretek, „megfejelve” a XX. századi (főként amerikai) modern retorikai ismeretekkel, ma talán még értékeesebbek és nélkülözhetetlenebbek, mint valaha.

Wacha Imre *A retorika kompetenciái* című tanulmányában először is arra keresi a választ, hogy, „mi a retorika ma”. Ezek után a retorika körébe vonható tematika, határterületek és a segédtudományok felderítésére vállalkozik, a következő témákat tárgyalva: retorika és kommunikációtan, spontán és írott szövegek, a retorika a szövegtan, a szerkesztéstan, az érveléstechnika, a stilisztika, a nyelvi illettan, a nonverbális kommunikáció és a spontán beszéd összefüggései, illetve a retorika mint forrás.

Grétsy László tanulmányában – *A szónoki „invenció” összetevői avagy a nyilvánosság előtt szereplő szónok kompetenciája* – abból indul ki, „hogy bármilyen típusú szónoki beszédhez szükséges invenció (lelemény, találékonyság) is, meg kompetencia (azaz illetékeség, szakértelem) is”. A retorika mai szerepéről szóló bevezető gondolatok után Grétsy először azt veszi számba, honnan, miből gyűjtünk anyagot a szónoki beszédhez. Ehhez a következő, a szónoki beszéd anyagának összegyűjtéséhez használható forrásokat, témákat ajánlja: szakmai kiadványok, folyóiratok, időszaki kiadványok, heti- és napilapok, szótárak, nem szakmai kiadványok, egyéb, nem nyomtatott források. Ezek után a „mit kell, mit ajánlatos gyűjtenünk?” kérdésre kapunk választ: tényeket, adatokat, példákat, történeteket, anekdotákat, személyes emlékeket, élményeket, definíciókat, közmondásokat, szállóigéket, hivatkozásokat, idézeteket, különféle szónoki eszközöket (pl. alakzatokat).

A régi új retorika következő három részéről itt csak röviden szólok: a szerkesztők közlik az év beszédét, ezt Pokorni Zoltán mondta el 1999. október 23-án a Magyar Állami Operaházban rendezett ünnepségen. Ezt a Kossuth-szónokverseny egyetemisták, főiskolások által elmondott beszédei követik, a díjazott szövegeket egy-egy retorikai elemzés is kiegészíti. Az L. Aczél Petra által összeállított színes gyakorlatokat tartalmazó fejezet zárja a könyvet.

A *szónoki beszéd részei és a beszédfajták* címmel jelent meg a 2000 novemberében megrendezett második retorikai konferencia és szónokverseny anyagát tartalmazó kötet, amelynek szerkezete a fent ismertetett munkához hasonló, a bevezető részt négy nagyobb fejezet követi: a) a konferencia előadásai, b) az év beszéde, c) a szónokverseny beszédei, d) tanulságok és kitekintés.

A konferencia öt előadója közül Adamik Tamás szerepel az első helyen *A retorikai szituáció: a szónoki beszéd fajtái és részei* című tanulmányával, melyben négy kérdéskört fejt ki: 1. a retorikai szituáció, 2. az ügy milyensége, 3. a szónoki beszéd fajtái, 4. a szónoki beszéd részei, az 5. pontban pedig összegzést olvashatunk az első négy részben levonható tanulságokról. A szerző rendkívül gazdag, az ókortól napjainkig ívelő szakirodalomra építve világítja meg kategóriáit, témáját. A ma kutatói számára különösen tanulságos ez a módszer, mely önértékén, közvetlen eredményein túl még a klasszikus retorika és a mai nyelvtudomány összefüggéseire is ráirányítja a retorikával, illetve a társtudományokkal foglalkozók figyelmét.

Gáspári László Kölcsény Ferenc Kazinczy felett mondott emlékbeszédét elemzi (*Egy klasszikus magyar beszéd elemzése*), és megállapítja, hogy abban az „éthosz összetevői... és a meggyőzés lélektani tényezőinek törvényei – a cseré, a tetszés, a megjelenítés és az azonosítás – egymással társulva, egymást támogatva koncentrikusan bővülő körökben érvényesülnek, hatnak”. Elvi fontosságú tétele Gáspárinak az is, hogy funkcionálisan az élmény szabja meg, rendeli magához lehetséges alakzatait s az alakzatokat megjelenítő grammatikai formát, „vagyis a grammatika által előírt olvasat nem a retorika rovására történik, mivel az előbbi az intencionáltság és a motiváltság függvényében a szándékolt hatás jelentésképző formája”.

Druzsín Ferenc rektorhelyettesnek az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar fennállásának 25. évfordulóján elmondott ünnepi beszédét vizsgálja Madarászné Marossy Ágnes (*Egy mai magyar beszéd elemzése*). Bár a szerző szerint a kiemelkedő színvonalú szónoklat a három stílusnem célszerű alkalmazásának is példája, nem ezt a sajátosságot tárgyalja, hanem a beszéd típusát, szerkezetét határozza meg, illetve jellemzi.

Bencze Lóránt – mint az előző konferencián, úgy most is – időszerű témát választott: *Globális kommunikáció: az internet retorikája* címmel tartott előadást. Bevezetőjében „helyzetmozaik”-ot mutat korunk kommunikációjáról, társadalmáról, majd az internet magyar szókészletét jellemzi: mind a hibákat, mind a helyeselhető jelenségeket. Vizsgálja továbbá az arisztotelészi kategóriarendszer, a hypotyposis alakzatának („úgy mutatjuk be szavakkal a dolgokat, hogy a hallgatóság nem is annyira hallja, hanem inkább látja a mondottakat”) jelenlétét a világhálón. Bár Bencze a jelenlegi helyzetet így minősíti: „silány kezdetek – az internet kőkorszaka”, mégis egy az internet előnyeit illusztráló példával zárja dolgozatát.

Bódi Zoltán témája: internetes közlemények szerkezeti elemzése. A szerző először az internet kommunikációs szerkezetét jellemzi, majd kommunikációs műfajait (weboldal, levelezőlista, csevegés, e-mail), végül néhány észrevételt olvashatunk az internetes közlemények felépítéséről. Megállapítja, hogy a „poszt Gutenberg-galaxis után a multimédialitás következik: az új internetes médium segítségével összekapcsolódnak a szóbeli, a vizuális és az írásbeli kommunikációs csatornák”.

A kötet következő három részéről ismét csak rövidebben szólok: az év beszéde Orbán Viktor miniszterelnök 2000. augusztus 20-án elmondott ünnepi köszöntője lett (*1000 éves álom*), ezután közlik a szerkesztők a második Kossuth-szónokverseny beszédeit (részben elemzésekkel). A záró – *Tanulságok és kitekintés* című – fejezet Grétsy László záróbeszédét, Koltói Ádám *Felkészülten felkészíteni* című, a szónokversenyre való felkészüléshez praktikus tanácsokat adó, Fercsik Erzsébet *A bevezetésről* szóló és L. Aczél Petra *A szónoki beszéd és a bizonyítás. A bizonyítás fajtái, az*

érvek osztályai és típusai című írását tartalmazza. A fejezetet szintén az utóbbi szerző retorikai gyakorlatai zárják.

„A szónokság szabad nép körében támadt, s szabad nép életéhez tartozik” – Kölcsények ezt a híres mondatát mindkét kötetben idézik a szerkesztők. És valóban: a retorika egyre inkább tartozéka életünknek. Elismerés illeti mindazokat – és köztük minden bizonnyal elsősorban a Kossuth-szónokversenyek és az ezekhez kapcsolódó konferenciák és kötetek szervezőit, A. Jászó Annát és L. Aczél Petrát –, akik tevékenységükkel ehhez hozzájárultak, és reméljük, a jövőben is hasonló elkötelezettséggel és szakértelemmel hozzájárulni fognak.

Pethő József

Veszprém megye földrajz nevei. IV. A Veszprémi járás. Tudományos irányító: Ördög Ferenc, közzétette: Gerstner Károly, Király Lajos, Lakossy Judit, Rónai Béla, Varga Mária, Vitányi Borbála, szerkesztette: Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, MNyTK. 194. sz. Budapest, 2000. 750 lap.

Akiket kevésbé érdekel a helynevek gyűjtésének és közzétételének dolga, még azoknak is föltűnhetett, hogy az utóbbi időben – akár évkönyvek, folyóiratok lapjain, akár önálló kötetként – szinte elvétve látnak napvilágot földrajzinév-közlemények. Különösen ritka az olyan, nagyobb terjedelmű munkák megjelenése, amelyek több település (esetleg egy-egy járás) helynévanyagát foglalják magukban. Ez azért nagyon elszomorító, mert – amint az a szakemberek körében közhírré vált – jó néhány olyan megyénk is van (ilyen például Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Fejér megye), ahol a földrajzi nevek összegyűjtése (egy-két helységtől eltekintve) már az 1970-es és 80-as években megtörtént, sőt a közzétételükhöz is megtették az első lépéseket, kiadásuk azonban különböző akadályok miatt mindmáig elakadt. Öröndöses kivételként csupán egy kiadványt lehet megemlíteni, amely Fekete János közzétételében hét település helyneveit tartalmazza (Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Szerkesztette Balogh Lajos és Ördög Ferenc, MNyTK. 210. sz. Bp., 1997.). A magyarországi földrajzinév-gyűjtés és -kiadás helyzetéről legutóbb Ördög Ferenc nyújtott áttekintést az 1995-ben Miskolcon tartott V. Magyar Névtudományi Konferencián. Sajnálatos módon összegzésül azt kellett megállapítania, hogy az utóbbi évtizedben „a földrajzi neveknek nemcsak a kiadása, de még a gyűjtés korábbi üteme is lelassult, van ahol elakadt. Lényegében véve ugyanez mondható el a Pesty Frigyes múlt századi helynévgyűjtésének külön kötetekben való kiadásáról is” (Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerkesztette B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály. MNyTK. 209. sz. Bp., 1997. 388).

Ami a nagyobb terjedelmű (megyei, járási) helynévgyűjtemények kiadását illeti, a közzétételben a miskolci konferencia óta eltelt időben sem következett be lényeges változás. Ezért is kell örömmel fogadnunk Veszprém megye földrajzi neveinek újabb kötetét, a Veszprémi járás településeinek helyneveit tartalmazó kiadványt, amellyel most már teljessé vált a megye földrajzinév-anyagának a megjelentetése. Ez a valóban nagyszabású vállalkozás az 1960-as évek legvégén kezdődött, szervezettebb formát a megye egészére vonatkozóan nagyjából az 1970-es évek közepén öltött. A közzététel pedig, amelyet az egyes járasok szerint terveztek, 1982-ben a Tapolcai járás földrajzi neveinek kiadásával indult. A kezdeti lendület – legalábbis a publikálásban – kilenc évig tartott, hiszen a Pápai járás helynevei 1987-ben, az Ajkai járáséi pedig 1991-ben láttak napvilágot. A három kötet után újabb kilenc évnél kellett eltelnie ahhoz, míg a Veszprémi járás névanyaga is megjelenthetett. A földrajzi nevek gyűjtése, ellenőrzése és közzététele nagyjából a rendszerváltozás kezdetétől egyébként nemcsak Veszprém megyében, hanem – különböző okokból – országszerte megtorpant. Nagyon jó lenne, ha a Veszprémi járás helyneveinek kiadása mihamarabb követendő például szolgálna mindazoknak, akiknek beosztásuknál, munkakörükénél fogva lehető-

ségük van arra, hogy az országban sokfelé félbemaradt gyűjtőmunkának és a földrajzi nevek köz-zétételének az új évezred küszöbén lendületet adjanak.

A kötet fölépítése a járásokénti előzményeiben és a megyei névgyűjteményekben megszo-kott és jól bevált gyakorlatot követi. A Bevezetés (7–10) a gyűjtés történetét, az írásos forrásokat, a névanyag közzétételét és helyesírási kérdéseit tartalmazza, majd – a rövidítésjegyzéktől a Veszprémi járás térképéig – az adattár használatáról (10–33) tájékozódhat az érdeklődő olvasó. Ebből a fejezetből – tudományos értékeinél fogva – Varga Mária munkáját, a földrajzi köznevek értelme-zését (20–32) emelem ki. Az itt található anyag gyűjtéséről, összeállításáról a következőket olvas-hatjuk: „A köznevek értelmezése a járás földrajzi neveit tartalmazó kötet alapján készült, ezért csak azok a földrajzi köznevek kerültek be a szójegyzékbe, amelyek a gyűjteményben is megtalálhatók. A szójegyzék anyagát úgy állítottuk össze, hogy a mutatóból kiírt közneveket négy kutatóponton végigkérdeztük abból a célból, hogy feltárjuk az elterjedés mértékét. Az alábbi településeket vá-lasztottuk ki: 1. Bakonyszentlászló, 29. Szentgál, 45. Csajág, 66. Aszófő. A járás északi részének köz-ségei – az Északi-Bakony területén – német ajkú települések. Ugyancsak ők települtek a Déli-Bakony lábához. A Bakony magyar nyelvű adatait ezért elsősorban Szentgál szolgáltatja, Bakonyszent-lászló pedig a Magas-Bakony kétnyelvű településeinek magyar névanyagát reprezentálja... A Balaton-felvidéket Aszófő képviseli, Csajág pedig a járás (megye) Veszprémtől keletre eső, a Sárrét felé nyíló területének nyelvéről ad tájékoztatást” (20).

Amint az előzőekben kifejtett indoklásból is kiviláglik, a kutatópontok kiválasztása nyelvi és földrajzi szempontból is szerencsés, ezt a szóban forgó községek helynevei is általában meggyő-zően alátámasztják. Az egyes földrajzi köznevek értelmezése is alapos, gondos munkáról tanúsko-dik. Apróbb kifogásként azt említem meg, hogy a *förtés*, *kálista*, *kalló* és *láp*a főnevek sajnos kimaradtak a szójegyzékből, noha ezeknek előfordulására néhány településről több adatot is talá-lunk. Ilyenek például a következők: Bakonybélből: 14/174. *Vörös-förtés*: *Vörös gunyhói förtés* Vi-zenyös, e. Szarvasok fürdőhelye; 14/187. *András-ároki-förtés* Mf, Vizenyös, e. Vadak dagonyázó helye; 14/207. *Pámon-tói-förtés* Ho, Vizenyös dagonya. Pámon Henci (= Baumann Henrik) nevű pásztor itt szokott „déliüni”; Hárskútról: 22/86. *Rókalukas-förtés*: *Fuksznkrám* 'Fuchsengraben' Vm, e.; 22/142. *Nyaló-förtés* [K2. *Hajag*] Ht, e. Egy mélyedésben megáll a víz a tetőn; Gyulafirá-tótról: 25/302. *Fekete-kálista* G. Fekete színű vizenyös gödör; 25/431. *Szömörécési-kálista* : *Szö-mörécési-dagonyák* Mf, r. Vizenyös, posványos, sásos hely; 25/435. *Rekettye-széli-kálista*: *Balaton* Mf, r. Csuhus, zsombékos terület, nagy kiterjedése miatt mondták Balatonnak; Ösküből: 27/233. *Aranyoskúti kallók* [P. *Kallokmentébeni*]. Malmok voltak; 27/247. *Tálóki kalló*. Kallómalom volt; 1/155. *Csel láp*a [K2. ~] Ds, Do, sz. Valamikor erdő volt; 48/149. *Sós láp*a [C. *Soss Láp*a P. *Sos Lápolyi* J. ~] Hr, S, I. P.: „mivel Szik sos”; stb. Ezek a főnevek nyilvánvalóan azért nem kerültek be a földrajzi köznevek jegyzékébe, mert a vizsgálatokra kiválasztott kutatópontokon az adatközlők nem ismerték őket, ha az anyaggyűjtés során egyáltalán szó esett róluk. Hasznos lett volna tehát – főkép-pen a járás középső területéről – még legalább két-három települést kijelölni ehhez a részfeladathoz.

A kötet gerincét „A névanyag” című fejezet képezi (35–494), amely 71 település földrajzi neveit foglalja magában. Rónai Béla összeállításában pedig egy betűrendes mutató (495–750) segíti az érdeklődőt abban, hogy a keresett helynevet minél könnyebben megtalálja. – A földrajzinév-gyűjtemények – köztük a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötet is – több tekintetben (első-sorban persze kutatási és oktatási szempontból) hasznosíthatók. A bennük közzétett el-vezések keletkezésük idejét figyelembe véve jó néhány évszázadot fognak át: egy (nyilvánvalóan a legki-sebb) hányaduk akár ómagyar kori is lehet (ilyenek például a napjainkban is meglévő helysége-vek mellett a történelem során elpusztult települések nevei), valamelyest nagyobb részük egy-két évszázad óta él (ilyenek például a dülő- és határrésznevek), többségük viszont legfőljebb száz-százötven évvel ezelőtt alakult ki (ilyenek például bizonyos külterületi, illetőleg főképpen a belte-rületi nevek). Minél régebbi egy-egy helynév, általában annál inkább figyelemreméltó lehet példá-ul a (hely)történészek, régészek és a nyelvtörténet kutatói számára. Ilyen földrajzi nevek a Veszpré-

rémi járásban például a következők: 25/330. *Cëgle, -be: Szögle, -be: Cëgléd, -be: Káptalan erdeje* [K1. *Szeglei vágás*, e K2. *Szegle*] Hr, H, e. Kőbalta, római pénz. III. Béla rézpénze, Zsigmond quaringja, II. Lipót poltúrája került innen a Bakony Múzeumba; 41/190. *Gyűr-lap: Gyűr-tető: Gyűr, -re* [K2. *Gyűr-lap*] Men, I. Gyűrődéses, dombos rész teteje; 64/77. *Pusztaszentegyházi-dűlő* [C. K1.K2. *Pusztaszentegyház*] Ds, sző. Itt volt a középkorban a falu. Római kori romok, leletek találhatók erre; 41/205. *Várad, -ra* [P. ~] D, sz. P.: „...földből készült vár formájú, ellenség ellen lehetett használva”. A Likas-domb tetején álló római kori őrtorony, amelyhez titkos alagút vezetett. Ma halom és szántó.

A történészek és a néprajzkutatók érdeklődését egyaránt fölkelthetik például azok a történeti mondák, amelyek némelyik királyunkhoz, a magyar történelem más, jelentős alakjaihoz vagy fontosabb eseményeihez fűződnek. Például: 2/72. *Faluhej* [K2. ~] Os, sz. A hagyomány szerint egy régi település volt itt, amelyet a tatárok pusztítottak el; 36/643. *Fejes-völgy* [K1. P. K2. ~] Vő, e, r, I. P.: „ezen völgyben lett volna az egész török hadcsapat a veszprémiek által beszorítva, a kétfelől a hegyekről leeresztett kövel telt hordók és szikladarabokkal összezúzva”. ... A hagyomány szerint István király ebben a völgyben fejeztette le, négyeltette fel Koppány testét. A völgyben omláskor csontok és avar bronzgyűrűk kerültek elő; 20/588. *Kikéri-tó* [K1.K2. *Kikiritó* P. *Kékerítő* vagy *Kőkörítő*, sz, r] S, mlen, r. Ősi ingovány. P.: „hajdan az egész nagy kiterjedésű tó volt mely egészében kövel lett bekörítve, csekély része most is fenn áll – s ettől vette nevezetét a táj s dűlő: Hunyady Mátyás magyar Király kedvencz réczéző helye volt. – A hajdan volt kökerítés maradványai közt megvan azon kő, melyen Hunyady Mátyás magyar Király a törökkel vívott csatában a tónál megszorulván egy mély s széles árkot lovával átugratta – lova patkójának helye most is látható”; 44/278. *Rákóci-fa: Nagy-fa*. A park közepén áll a kb. 450 éves szilfa. A monda szerint ehhez kötötte a lovát a fejedelem. Mint határfát a halászok is nagy becsben tartották. 1967-ben zöldellt ki utoljára. Védett fa; 41/107. *Tatáracsapás: Tatárjárású út* [P. *Tatáracsapási út*] Út. P.: „hajdanában a Tatárok ezen vonultak el”. A néphit szerint a tatárok ezen az úton hajtották a foglyul ejtett nőket Fehérvárra. Pécsi Bence mutatta meg az utat a tatár vezérnek. Szolgálatáért lefejeztette a vezér, mondván: „Ha hazádat elárultad, engem is elárulsz”. – Elsősorban a vallási néprajz szakembereinek érdeklődésére tarthatnak számat például a következő földrajzi nevek: 17/68. *Képesfa* Fa, szent-képpel. Nh.: Itt jelent meg Szűz Mária. A Szentkúthoz igyekvő zarándokok, búcsújárók itt szoktak megállni rövid áhitatra; 21/69 *Kérszt: Krájc* 'Kreuz' Ke. Egy fába véssett Mária-kép van a kőkeresztre helyezve; 16/299. *Mária-kép: Máriaút* 'Mariabild' Fa. Mária-kép van ráerősítve.

A Veszprémi járás nem jelentéktelen része erdős tájegység, ezenkívül sokfelé találhatók kalciumtartalmú kőzetfajták is. Nyilvánvalóan ez a körülmény játszott közre abban, hogy néhány erdei mellékiparnak (főleg a hamuzsírforrásnak, a faszén- és mészégetésnek) régi hagyománya van ezen a vidéken, amint arról jó néhány földrajzi név is tanúskodik. Így például a következők: 2/110. *Hamuház* [K2. ~] Ds, e, sz. Hamuzsírt készítettek itt; 8/42. *Hamuház*. Egykori épület helye, ahol a Réhberger nevű ember főzte a hamuzsírt; 57/197. *Hamuház* S, e. Itt főzték régen a hamuzsírt, ennek nyomaként egy öntöttvas üstöt találtak.; 1/215. *Mészke-mencék* [K2. ~] S, e. Valamikor mészégető kemencék voltak itt.; 8/148. *Mészégető*. Ma is működő kemencék.; 20/486. *Régi mészégető: Mészégetőtelep* Ds, e. Régen a várpalotaiak fő mészégető telepe volt.; 1/124. *Szénégető* [P. ~] Ds, Men, sz, e. Valamikor faszénet égettek itt.; 49/201. *Szénégető: n. Khuueplotn* 'Kohlenplatte' Os, I. Faszénet égettek itt egykor.

A közzétévkök és szerkesztők munkáját dicséri, hogy – a kötetnek az előzőekben már kifejtett értékei, sokoldalú felhasználhatósága mellett – nagy gondot fordítottak arra is, hogy a helynevek hangalakja hűen tükrözze az egyes települések tájnyelvének különféle sajátosságait. Ennek a szempontnak az érvényesítése azért érdemel említést, mert a Veszprémi járásban viszonylag sok olyan helység van, amelynek lakói (elsősorban a XVIII. században) főképpen német nyelvtületről, egy-két község esetében pedig Szlovákiából települtek át, s eredeti tájnyelvük a szóban forgó település földrajzi neveiben jórészt napjainkig megőrződött. Kibocsátó nyelvjárásuk hangtani jelenség-

geinek tükröztetését a közzétett helynevekben – a gyűjtéstől a szerkesztési munkáig – nyilvánvalóan különös figyelemmel kellett elvégezni minden közreműködőnek. A járás huszonnégy német nemzetiségű helysége földrajzi neveinek szakszerű és gondos fonetikus átírásáért Gerstner Károlyt illeti elismerés. Természetesen a magyar nyelvjárású helységek esetében is törekedni kellett arra, hogy a földrajzi nevek a helyi tájszólás hangtani sajátosságaink megfelelően kerüljenek a kötetbe. Hogy ezt is sikeresen végezték el a kötet munkatársai, azt szeretném a továbbiakban néhány nyelvjárási sajátosság bemutatásával illusztrálni.

A magánhangzó-jelenségek közül markáns vonás a zárt *ē* fonéma megléte és gyakori előfordulása (pl. 6/143. *Berék-patak*; 25/413. *Rekettye-széli-szántó*; 34/89. *Tündér-hégy*), s nincs visszaszorulóban a köznyelvi *ú, ű* és *í* helyén a rövid magánhangzók használata sem (pl. 6/103. *Hársfa-kut*; 13/98. *Képesfai ut*; 14/200. *Homokgödöri-dűlő*; 25/201. *Községközi hid: Tanácsid; 26/7. Tanító lakás*; stb.). Gyenge fokú labiális *ö*-zés és a járás északi felében kisebb mértékű zárt *i*-zés is jellemző a vidékre (pl. 41/110. *Fősd-erdei-gyöpek*; 34/138. *Zsöllér-fődek: Zsöllér-fődi-bokrok*; 2/115. *Fehér kapu: Fehér kapu*; 14/195. *Kípes-fa*; 2/8. *Sági-rét: Sági-rít*; stb.). – A mássalhangzó-jelenségek közül gyakori az *l* kiesése (pl. 29/382. *Fősd-nedves: Fősd-nedves-hégy*; 27/210. *Hosszi-vőgy*; 39/147. *Polétár-főd*), találunk néhány példát a depalatális *l*-ezésre és *n*-ezésre is (pl. 2/61. *Gömbölő-tábla*; 6/196. *Kányás alla*; 28/243. *Körtelési-legellő*; 25/260. *Cigán-domb*; 41/231. *Sárkán-vőgy: Sárkán-lik*; 2/52. *Sövén-kut*; stb.), sőt szórványosan egy-két adat még a *v* hiátustöltőre, az explozív *gy*-zésre, *ty*-zésre és palatális *ny*-ezésre is előfordul (pl. 2/17. *Divó: Divós-ódal*; 41/134. *Falu gyöptye: Falu gyépye*; 41/85. *Plebányos-erdő: Plébános-erdő*; stb.).

Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy a Veszprémi járás földrajzi neveinek megjelentetése több szempontból is szerencsés: egyrészt ösztönzőleg hathat a félbemaradt megyei és járási gyűjtések folytatására, kiegészítésére és kiadására, másrészt – amint már említettem és példákkal is bemutatam – értékes anyagánál fogva forrásul szolgálhat több tudományág műveléséhez is. Ezenkívül még a közoktatásban is fontos szerepet kaphat, hiszen az egyes települések földrajzi neveinek és a hozzájuk fűződő néphagyománynak a tanítási órákon történő megismerése érdeklődést kelthet a tanulóknak a szűkebb pátria múltja iránt, és ezáltal hozzájárulhat a szülőföldhöz való ragaszkodás érzésének elmélyítéséhez is.

Szabó József

Jászay László–Lőrincz Julianna: Variancia az orosz ige paradigmájában. (EKF Líceum Kiadó, Eger, 2001. 141 lap)

Ha egy nyelvészeti kiadvány témájának aktualitását olyan szempontok alkalmazásával próbáljuk meg lemérni, hogy a vizsgált problémakör releváns-e az adott nyelv mindennapi használatát illetően, hogy a háttérkutatás kellő mértékben figyelembe veszi-e a ténylegesen létező nyelvi tényeket, s hogy a gyakorlatban megfigyelt egyedi jelenségeket a szerző képes-e rendszerbe foglalni és azokra elméletileg is megalapozott tudományos magyarázatot adni, akkor erről a most megjelent könyvről minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy teljes egészében megfelel az ilyen irányú elvárásoknak. Az orosz ige paradigmájában megfigyelhető variancia ugyanis olyan nyelvi jelenség, amellyel szinte lépten-nyomon találkozunk a nyelv használója és elsajátítója, nemegyszer éppen bizonyos választási kényszerhelyzetben, amikor döntenie kell, hogy a lehetséges szóalakok közül az adott szituációban melyik lesz a helyes, melyiket kell vagy lehet előnyben részesítenie és miért. A köznapi beszélő legtöbbször a nyelvhasználati szokás avagy valamilyen egyéni intuíción alapján dönt, a tudománynak azonban magyarázatot kell adnia az ilyen vagy olyan döntésekre,

illetve azok gyakoriságának az okára. A szerzők ezt a feladatot is felvállalták, amikor könyvükben az orosz igevariánsok természetének a leírását tűzték ki célként.

Az első benyomás, ami a könyv olvasóját éri, az a felismerés, hogy a szerzők a téma kifejtéséhez nagyon is széles alapokon nyugvó előzetes kutatásokat folytattak az orosz igevariancia problémakörében. Elméleti forrásként az autentikus grammatikákhoz fordultak, a vizsgálandó nyelvi anyag összegyűjtése végett szótárakat néztek át, példák sokaságát merítették szépirodalmi alkotásokból, s mindezt kísérleti nyelvészeti eszközök alkalmazásával tették még teljesebbé azért, hogy a mai nyelvhasználat feltérképezése céljából orosz anyanyelvűek körében nyelvi tesztelést is végeztek.

A könyv három nagyobb fejezetre tagozódik, amelyeket irodalomjegyzék és névmutató egészít ki. Az első (1.) fejezet, amely az „Elméleti alapvetés” címet viseli, a nyelvi variativitás kérdéskörének tudománytörténeti áttekintésével kezdődik. Ebben a részben a szerzők elsősorban a problémakörrel kapcsolatos alapvető fogalmak tisztázását tartják szükségesnek elvégezni. Nagyon figyelemreméltó az ide vonatkozó külföldi és hazai, a korábbi és a legfrissebb szakirodalom rendszerező-áttekintő feldolgozása, valamint a szerzőknek az a törekvése, hogy ezzel párhuzamosan a terminológiában (variativitás, variabilitás, variáns, invariáns, szóvariáns, szóalakvariáns stb.) bizonyos rendet teremtsenek, illetve, hogy a variancia jelenségét valamilyen áttekinthetőbb rendszerbe foglalják.

Ezt követően találjuk a könyv vizsgálati anyagának, a tanulmányozandó nyelvi jelenségnek a már pontosított terminológia felhasználásával történő behatárolását. A szóalakvariánsokat a szerzők paradigmán belüli variánsként határozzák meg, ezáltal az aspektusvonatkozású változatok (mint a tágabb értelemben vett igei paradigma komponensei) szintén bekerülnek a vizsgált jelenségkörbe. S minthogy az alakvariánsok egyidejű létezése értelemszerűen felveti a nyelvhasználati normativitás kérdését is, ennek vizsgálatát a szerzők sem kerülhették meg. A jelenséget egyébként kellő körültekintéssel értelmezik, s ebben a megközelítésben a párhuzamosan létező szóalakok úgynevezett „vetélkedését” állandóan változó, formálódó entitásként kezelik.

A tulajdonképpeni témát, az orosz igék körében fellelhető alakvariánsok típusonkénti ismertetését a következő két fejezet tartalmazza. Ezek egyike (2.) az igei paradigmában (személyragozás, imperatívusz, határozói igenevek, múlt idejű alakok) előforduló morfológiai kettősségeket mutatja be, a másik (3.) pedig az aspektusvonatkozású variancia elemzését tartalmazza.

Az orosz igék morfológiai alakvariánsait bemutató (2.) részben az egyes típusokhoz tartozó esetek vizsgálata mindenkor a jelenség lényegének elméleti bemutatásával kezdődik, ezt a szótárakból és főként irodalmi szövegekből vett példák elemzése követi, majd legtöbb esetben a szerzők által végzett nyelvi tesztelés eredményeinek ismertetése zárja. Mindez igaz az aspektusvonatkozású képzésváltozatokkal foglalkozó (3.) részre nézve is, ahol széles körű elméleti ismertetést kapunk az újabb keletkezésű kettős aspektusú igékről, majd az úgynevezett igeszemléleti hármasok keletkezésének okáról és módjáról, a párhuzamosan létező imperfektív, illetve perfektív igealakok vetélkedéséről, azok elkülönülő funkciójáról, a körükben megfigyelhető általános jelentésfejlődési irányokról olvashatunk. A szerzők mindkét részben minden egyes vizsgált típusra nézve következtetéseket fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy az adott varianciajelenségben milyen általános tendencia mutatkozik meg. Az ilyen megfogalmazások jelentős része nyelvhasználati (pragmatikai, nyelvhelyességi) ajánlásként is megállja a helyét, azok a szótárszerkesztőkön, az anyanyelvi beszélőkön kívül a nyelvet oktató és tanuló személyek számára is nagyon hasznos információkat tartalmaznak.

A tanulmánykötet a több mint száz tételt tartalmazó irodalomjegyzékkel zárul, ami már önmagában is bizonyítja, hogy a szerzők a téma feldolgozását alapos elméleti tájékozottság birtokában és széles körű tudományos megalapozottsággal végezték el. Az eligazodást a könyv anyagában a fejezetenként megadott igejegyzék és a könyv végén található névmutató segíti.

A könyv tudományos értékéről szólva elsőként hangsúlyozandó, hogy a kötet bizonyos hiányt pótol a russzista nyelvészetben. Az orosz igék varianciájának kérdéseivel és problémáival ugyanis számtalan esetben találkozhatott már a russzista nyelvész, de azokat ilyen módon össze-

gyűjtve, rendszerbe foglalva, elméleti magyarázatokkal ellátva, nyelvhasználati példákon keresztül bemutattva mindeddig sehol nem találhatta meg. Megemlítendő és egyúttal dicsérendő a szerzőknek az az itt valóra váltott szándéka is, hogy az orosz igevariancia kérdésével ne csupán érintőlegesen foglalkozzanak, hanem annak feldolgozásában a lehető legnagyobb teljességre törekedjenek. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik a fellelhető szakirodalom összegyűjtésére, áttanulmányozására és felhasználására, valamint arra, hogy a vizsgálódás kiterjedt az összes olyan orosz igére, amelyeknek valahol a paradigmájában a variancia jelensége egyáltalán előfordul.

A kötet a leendő és várható funkcióját tekintve leginkább egy olyan kézikönyvként válhat ismertté és használatossá, amelyet nem csupán a russzista nyelvészek forgatnak majd, hanem éppúgy értékes információkat nyerhetnek belőle a kérdéskör iránt általában érdeklődő nem russzista nyelvészek is, de remélhetőleg a gyakorló nyelvtanárok figyelmét sem fogja elkerülni.

T. Molnár István

Fercsik Erzsébet: Helyesírási kalauz I. – Krónika Nova Kiadó, Bp., 2001. 168 lap.

A könyv szerzőjének – a Bevezető (7–8. lap) szavai szerint – kettős célja volt: 1. hogy a biztos helyesírási alapokkal rendelkezők figyelmét felhívja néhány részletszabályra, apróbb, ám fontos összefüggésre; 2. a helyesírás területén kevésbé otthonosan mozgóknak pedig bemutassa a magyar helyesírás rendszerét, feltárja előttük azokat a kapcsolatokat, amelyek a rendszer működésének megértéséhez szükségesek.

Kalauznak nevezi művét a szerző, s a Bevezető mottójaként a Magyar értelmező kéziszótárból idézi, hogy a *kalauz*: 'idegeneket alkalmilag vezető, kísérő személy'. A *kalauz* szónak ebben a szótárban három jelentése van. Szerintem a három közül nem ez az „idegeneket” vezető személyre vonatkozó, 2. értelmezés illik ide, hanem sokkal inkább a 3. számú, amely szerint a *kalauz* 'valamiben eligazítást adó mű'. (Mint századokkal ezelőtti Pázmány Péter egyik alapvető műve, az Isteni igazságra vezérlő kalauz.)

Fercsik Erzsébetnek ez a Helyesírási kalauza A magyar helyesírás szabályai (AkH.) című kézikönyv felépítését követi, s annak használatát meg is kívánja a témakörök áttekintéséhez és a feladatok megoldásához. A könyv minden részében utalások vannak az AkH. megfelelő pontjaira, s ez igen jól hasznosítható a helyesírási művelődésben.

A szerző a szabályok magyarázatában mindig példákból indul ki, a feladatok pedig nagyrészt az AkH. szóanyagát dolgozzák fel, de nagyobb kreativitást igénylő feladatok is sorakoznak a kötetben. Az ellenőrzést a könyv végén a Megoldások című fejezet tartalmazza (154–168. lap). Igen hasznos része a kiadványnak egy tematikus helyesírási bibliográfia (a 150–153. lapon), mely az Édes Anyanyelvünk és a Magyartanítás című folyóiratokban azt utóbbi másfél évtizedben megjelent legfontosabb helyesírási témájú cikkek adatait közli, az AkH. fejezetcímei szerinti bontásban (szerző, cím, a megjelenés éve, helye stb.). Ígér a könyv Bevezetője egy irodalomjegyzéket is, „amely a legfontosabb helyesírási segédletekre, kézikönyvekre és szótárakra hívja fel a figyelmet”, de ezt nem találom a kiadványban, csak utal rájuk a 139. lapon levő egyik feladat rövidítésjegyzéke.

A könyv sok helyütt megadja szögletes zárójelek közt egyes szóalakok kiejtését, ám jó lett volna erről is szólni a Bevezetőben, mert sokaknak gondot okozhat például a 13. lapon így kezdődő mondat: „A *peace* [pi:s] 'béke' szó kiejtéséről...”

Minthogy folyóiratunk Szemle rovatának nemcsak az ismertetés, hanem a könyvbírálat is feladata, nem mulaszthatom el, hogy ennek az értékes Helyesírási kalauznak néhány sajtó- és egyéb hibájára is rámutassak, melyeken a lapozgatás közben megakadt a szemem. Ezeket főleglenni már csak azért is érdemes lehet, hogy elősegítsük a kijavításukat (vagy némely esetben a megvitatásukat).

A Bevezetőben nem találom magyarázatát annak, hogy a könyv címéhez kapcsolódó *I.* szám mire vonatkozik. (Talán van vagy lesz *II.* kötet is?)

A 11. és a 18. lapon egyformán *A magyar ábécé* aláírással két különböző felsorolást kapunk. Az előbbi a hagyományos negyven, az utóbbi pedig negyvennégy betűből áll, mert az utóbbi felsorolás kibővült a négy idegen betűvel (*q, w, x, y*). Erre a kiegészített ábécére talán jobb volna nem a *magyar*, hanem a *teljes* vagy *teljesebb* jelzőt alkalmazni. Az AkH. a négy különleges betűt (*q, w, x, y*) nem számítja a magyar ábécébe, csak megemlíti a 11. pontban, hogy ezek is gyakran előfordulnak a magyar írásgyakorlatban.

A 32. lap egyik feladatában Petőfi három versének címét két-két hibával közli a könyv, de nem a betűk ékezeeteire gondolok (amit a feladat figyeltet), hanem a címek szövegpontosságára. A három Petőfi-vers pontos címe mai helyesírással: *Száműztem magamat...* (a könyvben lemaradt az *-at* végződés meg a folytatásra utaló három pont, aminek Petőfinél mindig jelentősége van); *Úton vagyok, s nem vagy velem...* (itt is lemaradt a költő három pontja, de ennél nagyobb hiba a kötőszó után a *te* névmás betoldása, amely megbontja a cím szép ritmusát); *Vesztett csaták, csúfos futások!* (a könyvben itt *bukások* olvasható a *futások* helyett, s elmaradt az e cím végén nagyon fontos felkiáltójel). Ismétlődnek ezek a hibák a 155. lapon közölt megoldásokban is.

A 35. lapon a *ró* ige (és társai) helyesírására vonatkozó táblázatos anyag megfogalmazása nem eléggé gondos. Az első szakaszban ezt olvassuk: „A hosszú magánhangzóra végződő igeik ragos és jeles alakjait ... mássalhangzó-kettőzés nélkül írjuk.” Ám tagadhatatlanul „jeles” igealak a *rótt*, *róttak* stb. is, amelyekben pedig kettőznünk kell a *t* betűt. A második szakasz szerencsére kijavítja az előbbinek a pontatlanságát, amikor így fogalmaz az e típusba tartozó igeikről: „Múlt idejű alakjaikban és a befejezett melléknévi igenévi származékaikban két *t*-t írunk.” Persze, a „ragos” *ródd* igealakot sem írhatjuk mássalhangzó-kettőzés nélkül. Erre figyelmeztet is a harmadik szakasz, de jobb lett volna erről meg nem feledkezni az első szakasz szövegezésében. A harmadik szakasz továbbá azt is mondja, hogy „alanyi ragozásban a felszólító mód *j* jelét nem kettőzzük meg”; nem értem ezt a leszűkítést, hiszen a tárgyas ragozásban sem kell kettőzni: ne *rójuk* az utat hiába!, ne *róják* meg az öcsémet! stb. – Mindezt sokkal jobb megfogalmazásban közli az AkH. 67. pontja.

41. lap. Itt helyesírási hiba az *akkép*, amely két *p*-vel írandó. Ugyanígy helytelen a 48. lapon a *nőinevek* egybeírása és a 49.-en a *soha sem* különírása.

Az 54. lap egyik feladata többek között azt firtatja, hogy a *Széll* vagy a *Széll-lel* a helyes szóalak, s indokolni is kell a választott formát. Nos, a *Széll* is helyes lehet, mert *Szél* családnev is van. (Arany János unokája *Szél* Piroska volt!)

Fejezetcím az 57. lapon: *A különírás és egybeírás*. Itt hiányzik az *egybeírás* névelője (*az*).

A 63. lapon a 7.3. feladatban kérdés, hány szóra bontva írjuk helyesen azt, hogy „ideodatekinget”. Itt meg kellett volna jegyezni, hogy az esetleg kötőjellel írandó szavak egyetlen szónak számítanak. Így például az *ide-oda tekinget* nem három, csak két szó, hiszen az *ide-oda* egy önálló összetett határozószó. Ez a feladat különben nagyon jó és hasznos, mert a továbbiakban olyan alakulatokra is kiterjeszti a szószámlálást, mint „megvanhúszéves”, „leszokottadohányzásról”, „megvantöltve”, „leszokottutaznividékre” stb.

A 97. lapon nem célszerű a 9.14. feladat megfogalmazása: „Milyen hidak kötik össze a Duna két partját Budapesten?” A választ három üres sor várja, pedig csupán ennyivel is válaszolhatunk: *Duna-hidak*. Meg kellett volna jegyezni, hogy a feladat felsorolást kér és vár.

129. lap. Két helyesírási hiba: a *napi sajtó* itt nem írható külön, mert jelentésváltozásos alakulat, a *napysikerű* pedig nem írható egybe. Ezek megvannak a Magyar helyesírási szótárban!

A felsorolt kisebb hibák ellenére igen hasznos könyv a Helyesírási kalauz; ajánlhatjuk mindazoknak, akik nem csupán jó, hanem művelt helyesírók is igyekeznek lenni.

A magyar olvasástanítás története. Szerk.: Adamikné Jászó Anna. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 327 lap.

Sem új hipotézisek, sem új kutatási eredmények, sem módszerek önmagukban, történeti háttérük nélkül nem ítéltethők meg. Különösen fontos, hogy az oktatásban tantárgyként megjelenő alapkészségek és tudományágak tanításának a múltjáról világos képünk legyen, mert ez nagyban csökkenti a veszélyt, hogy újra elővegyenek korábban már be nem vált, megbukott próbálkozásokat, melyekkel aztán újabb korosztályok számára teszik keservessé a szükséges készségek és tudnivalók elsajátítását.

Ennek az elképzelésnek tesz eleget a maga szakterületén A magyar olvasástanítás története. Akik emlékeznek a kiegyensúlyozott, a tömegoktatásban bevált (mert csak ez lehet a mérce!) olvasástanítási módszerek felhígítására, háttérbe szorításának a kísérleteire, azok elégtétellel fogadják a szerzői kollektíva impozáns munkáját, amely meggyőzően bemutatja, hogy melyik az az út, amelyen a következőkben is haladni érdemes. Mindez a könyvben a múlt sok érdekes fejleményének az áttekintése közben bontakozik ki az olvasó előtt. A hét történeti részt aztán még egy tizenkét pontos összegzés követi – mintegy útravalóul.

Az első résznek, amely 1777-ig tekint át a középkori és a kora újkori magyar olvasástanítás történetét, Mészáros István, a magyar iskolatörténet-kutatás doyenje a szerzője. Az ábécéskönyveken, módszereken és a fellépő új és új elképzeléseken végighaladva nem egy régvolt, mai szemmel kezdetleges olvasástanítási kép rajzolódik ki, hanem olyan, amely igazolja, hogy a törekvő, többre vágyó ember minden korban az akkor elérhető legtöbbet akarta elérni, és eredményeiket ennek megfelelően kell megítélni.

Hasonlóképpen színes Fleckensteinné Cservenka Júliának a Ratio Educationistól a népiszkolai törvényig terjedő fejezete, amelyben a kiszélesedő módszertani kultúra bemutatása már jóval nagyobb helyet kap. Hiszen a II. Ratio Educationis (1806) után a szabadságharcig 34 ábécéskönyv jelent meg.

Az 1868-as népiszkolai törvény hatása a kiegyezés utáni gyors fejlődés szakaszában érvényesült. Megkezdődött az analfabétizmus felszámolása. Az eredményes olvasástanításban nagy szerepe volt a hangoztató-elemző-összetevő írvaolvasztató módszernek. A századfordulón az ehhez társuló jelképes fonomimikai módszer a nagy buktatót jelentő összeolvasás tanításán is segített. Sokféle olvasókönyvben jelentek meg ezek a módszerek tekintve az ország kiterjedtségét és a különböző iskolafenntartókat. Ezt a fejezetet a szerkesztő, Adamikné Jászó Anna írta, aki ennek a szakasznak elismert kutatója.

A 20. század második negyedét bemutató fejezet, Könyves-Tóth Lilla munkája, rövidsége ellenére több történelmi szakaszt ível át. A szerző azonban a hangsúlyt – igen helyesen – azokra a pedagógiai törekvésekre helyezi, amelyek teret engedtek a tanító egyéni kezdeményezésének és a gyermek önállóságának, illetve öntevékenységének, így az olvasástanításban a gyermek játékos utánzó hajlamának és aktivitásának. A továbbra is bevált, általánosan követett olvasástanítási módszer elnevezése a húszas évektől az írva olvasással kombinált, jelképes fonomimikai módszer. Az 1925-ben megjelent Betűország, amelynek az összeállításában Móra Ferenc is részt vett, merőben új tankönyv volt. „Móra Ferenc tanmeséket helyettesítő írásainak zöme első közlés. Kedves, könnyű, bensőséges világot közvetítenek a gyermekeknek. Összhatásukban erőteljesen kidombozik a vallásosság és a hazaszeretet” (i. m. 177.).

Ebben a fejezetben is kitért a munka a globális olvasástanítási módszer hazai útjának a bemutatására, amely akkor bizonyos reformpedagógiai törekvésekkel együtt jelentkezett, a tömegtanításra azonban akkor sem vált alkalmassá.

Igen érdekes az 1950 utáni rész, ismét Adamikné Jászó Anna munkája. Az derül ki belőle, hogy az olvasástanítás módszere nem változott meg, pedig az élet minden területén törést okozott a kommunista hatalomátvétel. Ez a meglepő fejlemény annak volt köszönhető, hogy a Szovjetunióban

is megmaradt a hangoztató-elemző-összetevő módszer. A szovjet példát pedig követni kellett egy csatlósállamban. Persze az ideologizáltság átitatta az akkori ábécéskönyveket. Módszerbeli kedvezőtlen változások a hatvanas évektől következtek be. Ezt az újítások szükségességével indokolták. A legfontosabb a beszédkészséget kitűnően fejlesztő beszélgetés tantárgy megszüntetése volt 1962-ben és az óraszámok csökkentése. 1956 és 1962 között az 1–4. osztályban heti 47 órától 42 órára csökkent az összes magyarórák (beszélgetés, olvasás, írás, fogalmazás, nyelvtan) száma. Külön fejezetet kaptak a nyolcvanas évek. Az 1978-as tanterv bevezetésével lehetővé vált egy korlátozott módszertani pluralizmus. A hangoztató-elemző-összetevő módszer ebben a keretben is megtartotta elsőségét, de azt az elfogadott tankönyv a szóképes előprogrammal való megfejlésével és szótípusaival (a szótagok helyett) alaposan megváltoztatta. Az írás háttérbe szorításának káros fejleményei is hamar jelentkeztek. S folytatódott az óraszámok csökkentése is.

A jelen helyzet képe az utolsó, a kilencvenes évekről (1989 után) szóló fejezet, amely a partalanná vált pluralizmus hatásairól ad áttekintést, de ügyesen beleépíti a hagyományos és bevált hangoztató-elemző-összetevő módszer megújulásának a bemutatását.

A magyar olvasástanítás történetének ez a bővített és javított változata, amely az Osiris tankönyvek sorozatában jelent meg, gazdag anyagával, jó tagoltságával és szemléltető képeivel, ábráival kitűnő szakmai kézikönyv. Külön erénye, úttörő munkáról lévén szó, roppant adatgazdagsága és a felmerülő szakmai kérdések alapos megvilágítása és értékelése. S mindemellett még – nem utolsó szempont – olvasmányos is.

Hangay Zoltán

Dialektológiai Szimpozion Szombathely, 2001. augusztus 23–25.

Hosszú szünet után, kilenc évvel a III. Dialektológiai Szimpozion (vö. Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk.: III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II., Szombathely, 1998.) követően rendezte meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság és szombathelyi csoportja, az MTA Veszprém Területi Bizottságának magyar nyelvtudományi munkacsoportja, a Berzsényi Dániel Főiskola és Magyar Nyelvészeti Tanszéke a IV. Dialektológiai Szimpoziont. A mintegy nyolcvan résztvevő nemcsak a magyarországi kutatóhelyeket és felsőoktatási intézményeket képviselte, hanem a határon túli magyar nyelvészeket is. Nyitráról, Kolozsvárról, Újvidékről is érkeztek vendégek. Szlovéniát maribori magyar és szlovén előadók képviselték. A Japánból érkező *Fumio Inoue* professzor, nemzetközileg ismert dialektológus, magyarországi tartózkodását arra használta fel, hogy részt vegyen ezen a rendezvényen. Mint mondotta, a célja ezzel elsődlegesen az volt, hogy személyes kapcsolatot teremthessen a magyar kollégákkal.

A konferenciát a főiskola főigazgatója, *Gadányi Károly* nyitotta meg, majd átadta a szót a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetőjének, házigazdánknek, *Molnár Zoltánnak*, végezetül *Deme László* a magyar nyelvész-társadalom, de főképpen a dialektológusok nevében üdvözölte a megjelenteket.

A plenáris ülés három előadója, *Kiss Jenő*, *Szabó Géza* és *Szabó József* volt. A konferencia két szekciójában 52 előadás hangzott el. A tanácskozást *Deme László* zárta be azzal a reménnyel, hogy a következő alkalomra ne kelljen ilyen sokat várnunk. Így legyen!

Közhelynek tűnhet, de nem az, hogy a konferencia tematikája gazdag és sokszínű volt. Éppen ezért nehéz kiválasztani, hogy melyik előadás volt érdekes vagy fontos a résztvevők és a magyar dialektológia számára. Az én szubjektív megítélésem szerint mindegyik az volt. Végigtekintve az előadások címein a következő nagyobb témakörök rajzolódnak ki:

A magyar dialektológia helyzetéről és feladatairól beszélt *Kiss Jenő* a plenáris ülésen. A magyar dialektológia az új évezred küszöbén című előadásában és *Szabó Géza* ugyancsak ehhez a kérdéshez kapcsolódott, előadásának címe A magyar dialektológia néhány aktuális kérdése volt. Milyen tehát a magyar nyelvjáráskutatás helyzete? Bizonyos területeken nem rossz, de nem is lehetünk vele elégedettek. Amin feltétlenül változtatni kellene, az a dialektológia háttérbe szorulása a tudományos kutatásban, hiánya bizonyos felsőoktatási intézményekben, valamint nem elégséges jelenlétünk a nemzetközi tudományos életben. Gyakorlati síkon *Juhász Dezső* is ehhez a témához kapcsolódott, előadásának címe A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz volt.

A nyelvjárási atlaszok, tájszótárak kapcsán a már megjelent kiadványok elemzésének lehetőségeiről esett szó. Erről szólt *Balogh Lajos–Kiss Gábor* Analitikus elemzési lehetőségek A magyar nyelvjárási atlaszának számítógépre vitt anyagán című előadása. *Hegedűs Andrea* a számítógép segítségével megvalósítható új ötletéről számolt be a Nyelvjárási atlaszok egyesítési lehetőségei címmel. *Veszprémi Eszter* A magyar nyelvjárási atlaszának madárneveket feldolgozó lapjai alapján nyelvjárási szókincsvizsgálatot végez, s erről számolt be a konferencián. Többet bemutatnak újonnan megjelent vagy megjelenőben levő munkákat. *Ördög Ferenc* A Koppány menti tájszótár regionalitása címmel a 2000 decemberében megjelent legújabb tájszótárunkról (szerzői: *Szabó József* és *Sz. Bozóki Margit*) beszélt. *Kálnási Árpád* a Debreceni Cívisszótár munkálatairól

szólt, *Kornyáné Szoboszlay Ágnes* pedig egy falukönyvet mutatott be, amely Felsőnyárádon készült és a településről szól. *Vitányi Borbála* Tájszavaink stilisztikája című előadásában tájszótáraink, főképpen az Új Magyar Tájszótár anyagából szemelgetett. *Dombiné Boros Margit* Pesti Jánossal közösen egy baranyai hon- és népismereti CD-romot készített és mutatott be, *Pestiné Harcos Veronika* pedig arról beszélt, hogy az internet My Europe programjában már baranyai népmondákkal is megismerkedhetnek az érdeklődők. A korszerű technika segítségével multimédiás dialektológiai adatkereső is van már, kidolgozta s a konferencián bemutatta *Vékás Domokos*.

A dialektológia és a névkutatás kapcsolatának témáját többen is választották. Átfogóan *Hajdú Mihály* beszélt az onomatodialektológiának nevezett tudományterületről, Tulajdonnév és dialektológia címmel. (Itt jegyzem meg, hogy Ördög Ferenc, aki maga is érintett ebben a kérdésben, a név-dialektológia szakkifejezést ajánlotta.) Névtani témájú volt *N. Császi Ildikó* előadása (Nyelvjárási sajátosságok tükröződése a helynevekben), valamint *Mizser Lajosé* (Tájszavak családneveinkben) és *Vörös Ferencé* (Szlovák–magyar családnevek dialektológiai vallomása) is.

A nyelvtörténet és a dialektológia ugyancsak egymást segítő és kiegészítő tudományterületek. Ehhez szolgáltattak adalékot a következő előadások: *Terbe Erika*: Nyelvjárástörténet és a missilisek, *Gréczi-Zsoldos Enikő*: XVIII. századi Nógrád megyei iratok történeti dialektológiai vizsgálatának módszerei, lehetőségei, *Németh Miklós*: Az írnyi nyelvváltozat és a szegedi nyelvjárás viszonya az 1712–23 között készült városi tanácsi iratokban.

A dialektológiai kutatások a határon túli magyar nyelvterületen, dialektológia és kétnyelvűség-kutatás volt a következő nagyobb témaköre a konferenciának. *Murádin László*, aki az erdélyi nyelvészeknek ahhoz a nagy nemzedékéhez tartozik, akik sok-sok évtizeddel ezelőtt gyűjtötték a romániai magyar nyelvjárásokat, nemcsak mostoha körülmények között, hanem gyakran a megjelentetés lehetőségének legcsekélyebb reménye nélkül, Összefoglaló fogalmak nevének megléte és hiánya a romániai magyar nyelvjárásokban című előadásában mintegy szintézisét adta dialektológiai kutatásainak. *Bokor József* (A nyelvjáráskutatás időszerű feladatai a kétnyelvű Muravidéken), *Kolláth Anna* (Anyanyelv és nyelvjárás (anyanyelvjárás) a kétnyelvűségben (a mariborimuravidéki egyetemisták nyelvhasználata) és *Varga József* (Muravidéki (hetési) magyar népmesék nyelvjárási sajátosságairól) a szlovéniai magyarok nyelvhasználatáról tudósítottak bennünket. Két szlovén nyelvű előadás is elhangzott, *Zinka Zorko* és *Melita Zemljak* maribori vendégelőadóktól (A szlovén nyelvjárási irodalom a Rába és a Mura között és A mássalhangzó-kapcsolatok tartam-mérése). *Sándor Anna* a szlovákiai magyar nyelvjárásokról beszélt Tények és kérdőjelek a Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások körül címmel. *Bauko János* ugyancsak a szlovákiai kétnyelvűséggel kapcsolatos témát választott: Néhány szlovákiai magyar település tájszavainak komparatív vizsgálata, míg *Kozsik Diana* a szenci ő-zésről beszélt. *Vörös Ottó* a szlovák nyelv magyar nyelvjárási elemeiről beszélt *Arany A. László* adatai alapján *T. Károlyi Margit* és *P. Lakatos Ilona* Trianon hatása a nyelvi változásokra 1–2. című előadásukban kárpátaljai terepmunkájukról, az eredményekről, valamint a további feladatokról szóltak. *Bodó Csanád* a moldvai csángók és a burgenlandi magyarok nyelvi helyzete alapján vizsgálta a nyelvjárásvesztés kérdését. *Zelliger Erzsébet* az ausztriai magyarok körében végzett gyűjtése, s annak feldolgozása alapján beszélt a nyelvi kontaktusokról s e téma oktatásbeli alkalmazásáról.

A magyarországi kisebbségek nyelvi, nyelvjárási helyzetét elemezte *Borbély Anna* (A nyelvjárási és a sztenderd változatok előfordulása a kétegyházi román iskola felső tagozatos diákjainak szókincsében) és *Hergovich Vincéné Zádovich Bernadett* (Kroatizmusok a magyarországi grádistyei horvátok magyar nyelvhasználatában).

A regionális köznyelviség kutatása új szintet hozott a magyar dialektológiába a hetvenes évek második felében. *Kristóné Fábian Ilona* a regionális köznyelviség vizsgálati módszereiről és lehetőségeiről beszélt, míg *Molnár Csikós László* Regionalitás és köznyelviség napjainkban című előadásával élénk vitát váltott ki a különböző nyelvi fogalmak tekintetében. Fontos elméleti kérdést vetett fel *Nyirkos István* (A nyelvjárási norma természetéről).

Az elméleti kutatások fontossága mellett nem kevésbé lényeges, hogy dialektológusaink végeznek-e még nyelvjárási gyűjtéseket. Többen is beszéltek erről, mindenekelőtt *Szabó József* a plenáris ülésen megtartott előadásában, ahol a nyelvjárási szavak és kifejezések lélektani hátterét vizsgálta. A nyelvjárási változásvizsgálatokkal foglalkozott *Guttmann Miklós* és *H. Gerendás Ágota*; kérdőíves szókincsvizsgálatáról, s annak szociolingvisztikai vonatkozásairól beszélt *Molnár Zoltán*. A Sárrét határmenti falvainak nyelvjárási helyzetképét mutatta be *Zilahi Lajos*, gyűjtési tapasztalatokról, annak tanulságairól és további feladatokról beszélt *Sajtos József*. A Kiskunság nyelvjárásainak szubsztrátumjelenségeiről szólt *H. Tóth Tibor*. Jelentéstani motiváltság és motívatlanság egy fogalom megnevezési rendszerében címmel tartott előadást *Cs. Nagy Lajos*. *Hege-dűs Attila* a kislemezi nyelvjárás zárt *ë*-zése kapcsán beszélt a változásvizsgálatról.

Az alkalmazott dialektológia egyik vagy talán legfontosabb területe az oktatás, amely szorosan összefügg az utánpótlás kérdésével. Több előadó is beszélt erről a kérdéstről. *Varga Józsefné* a dialektológia tanításának fontosságát emelte ki a tanítóképzésben szerzett tapasztalatai alapján. *N. Markó Julianna* a szombathelyi főiskola hallgatóinak terepgyakorlatáról, *Balázsné Fodor Katalin* és *Gerstner Károly* pedig az egyetemi (ELTE, PPKE) nyelvjárásgyűjtés szerepéről, tapasztalatairól és feladatairól beszélt előadásában. Mindannyian hangsúlyozták a terepgyakorlatok szakmai fontossága mellett a gyűjtések közösségformáló erejét, a hallgatók ország- és népismereti tudásának gyarapodását, identitástudatuk megerősödését. *Rajslí Ilona* határon túli tapasztalatokról számolt be. Az újvidéki egyetem magyar szakos hallgatói pozitívan viszonyulnak anyanyelvjárásukhoz, szomorú viszont az anyaországiak részéről megnyilvánuló lenézés. *Posgay Ildikó* a KRE magyar szakos egyetemistáinak a köznyelvhez és a nyelvjárásokhoz való viszonyát vizsgálta, s erről a nyelvi attitűdről beszélt előadásában.

Nem véletlen, hogy immár negyedszer rendezte meg a szombathelyi főiskola a dialektológia hazai és határon túli művelőinek tudományos találkozóját, hiszen ez az intézmény több évtizeden keresztül műhelye volt a nyelvjáráskutatásnak, akkor is, amikor másutt ez a tudományág sorvadni kezdett, sőt megszűnni látszott. Ez elsősorban *Szabó Géza* érdeme, aki olyan munkatársi gárdát alakított ki maga mellett, akik mindannyian aktív művelői a dialektológiának. Azt is el kell mondanunk, hogy ezen a főiskolai tanszéken mindig fontos volt és most is az, hogy legyenek utódok, akik folytatják a munkát. Talán az a legfőbb tanulsága a IV. Dialektológiai Szimpozionnak, hogy az anyanyelvi oktatás minden szintjén, de a felsőoktatásban mindenképpen legyen jelen a dialektológia, amely nem csupán nyelvészeti diszciplína, hanem magyarságtudomány is.

Posgay Ildikó

A 3. Kossuth-szónokverseny és retorikai konferencia

„A retorika a dialektika párja: mindkettő olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyeket valamilyen módon minden ember egyaránt megismerhet, és nem tartoznak semmiféle külön tudományhoz. Ezért többé-kevésbé mindenkinek köze van mindkettőhöz, hiszen bizonyos fokig mindenki megpróbál kijelentéseket cáfolni és indokolni, védekezni és vádolni. A hétköznapi emberek közül egyesek ezt ösztönösen teszik, mások gyakorlással szerzett jártasságból” – írja Arisztotelész Retorikájának bevezetésében (I, 1). A „gyakorlással szerzett jártasság” kétségkívül előnyökhöz juttatja a vitában azokat, akik bizonyítani, illetőleg cáfolni akarják ellenfeleik állításait; a retorika tanulmányozása feltétlenül hasznos és kíváncsú. A 2001. november 9-én és 10-én lezajlott retorikai konferencia témája a klasszikus retorikai bizonyítás volt, a 3. szónokverseny résztvevői pedig bemutathatták, hogy jártasak a bizonyítás mesterségében

A tematikájukban egymásra épített konferenciák célja a retorika feladatának megfogalmazása, helyének megkeresése egyrészt modern kommunikációs-internetes világunkban, másrészt a nyelvtudomány régi és új diszciplínái között. A retorika újraértelmezése úgy lehetséges, hogy áttekintjük a klasszikus retorikai hagyományokat és a modern külföldi retorikai törekvéseket, s egyeztetjük őket a hazai hagyományokkal. Ezért viselik a konferenciák és a versenyek anyagát közlő köteteink a Régi új retorika címet. A szónokversenyek célja a közéleti, szakmai, pedagógiai szerepekre való felkészítés; a komplex nyelvhasználat színvonalának emelése; a hagyományteremtés; valamint a felújított középiskolai retorikatanítás segítése.

A harmadik konferenciát és szónokversenyt az ELTE Tanárképző Főiskolai Karának magyar nyelvtudományi tanszéke az Anyanyelvápolók Szövetségével közösen rendezte, íme a krónikája.

A konferencia 2001. november 9-én 10 órakor kezdődött az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának dísztermében. A megnyitót Bényi Ildikó, az MTV 1 munkatársa, tanszékünk egykori tanára konferálta. Pokorni Zoltán még miniszteri minőségében vállalta el a konferencia megnyitását, azonban nem tudott eljönni, így levélben elküldött köszöntőjét Bényi Ildikó olvasta fel: „Váratlanul közbejött hivatalos elfoglaltságom miatt engedjék meg, hogy ezúton köszöntsem a 3. Országos Kossuth-szónokverseny és retorikai konferencia résztvevőit. Meggyőződésem, hogy minden nyelvet és minden kultúrát egyedi értékei, ízei, hangulatai tesznek érdekessé, izgalmassá, összetéveszthetetlenné. A magyar nyelv a magyar nemzet egyik legfontosabb alkotása, ezért az anyanyelven való önkifejezést, kommunikációs képességeink fejlesztését alapvető fontosságú törekvésnek tartom. A közéleti retorika – akár politikus, jogász vagy pedagógus gyakorolja – élen járhat e kívánatos készségek művelésében, gyarapításában, hozzájárulhat a nyelvhasználat általános színvonalának emeléséhez. Úgy hiszem, a kétnapos rendezvény e cél jegyében maradandó értéket alkothat, őszintén kívánom, hogy szakmailag gyümölcsöző eszmecserével és versengéssel járuljon hozzá a fenti célok megvalósulásához. Munkájukhoz sok erőt, örömteli eredményeket, jó egészséget kívánok”. Ezután Druzsinsz Ferenc, az ELTE rektorhelyettese köszöntötte a rendezvény résztvevőit, majd Németh András, az ELTE TFK főigazgatója megnyitotta a 3. retorikai konferenciát és Országos Kossuth-szónokversenyt.

„A retorika a társadalomban – a társadalom a retorikában” konferencia témája a klasszikus retorikai bizonyítás volt. A konferencia elnöke Adamik Tamás, az ELTE latin tanszékének vezető professzora volt, s egyben ő tartotta az első előadást a példa és az enthüméma címen. Az enthüméma bemutatásakor azt taglalta, hogy az enthüméma nemcsak hiányos szillogizmus – mint azt általánosan tanítják –, hanem bizonytalan, azaz csak valószínű premisszákon alapuló szillogizmus. Bencze Lóránt egy bonyolult bizonyítási módról, az epikheirémáról írt; eljönni nem tudott, így értekezését csak nyomtatásban ismerhetjük meg. Aczél Petra szabadon, lendületesen elmondott előadásának címe A szó ereje. Az érvek osztályai és típusai volt. Balázs Géza a bizonyításnak a becsapásra való felhasználásáról szólt A szofisztikus szillogizmus című, izgalmas példákat felsorakoztató előadásában. Az előadások sorát Wacha Imre zárta A szónoki művek elemzésének néhány tapasztalatáról szóló beszámolójával, melyből megtudtuk, hogy a főiskolások és az egyetemisták kevéssé ismerik a bizonyítás lehetőségeit, s ezért kevéssé ismerik a retorika lényegét. Éppen ezért sok még a tenni-valónk a jövőben.

A konferencia utáni szünetben terített asztal várta az aulában a vendégeket. A versenyzők pedig sorszámkokat húztak. A sorsolás feladatát – mint előzőleg is – Fercsik Erzsébet tanárnő látta el. Nem volt könnyű dolga, mivel idén nagyon sok versenyző jött el: 52!

Délután 14 órakor kezdődött el a verseny. A zsűri elnöke Grétsy László főiskolai tanár, az Anyanyelvápolók Szövetségének ügyvezető elnöke volt, tagjai Dobos Krisztina tanárnő, politikus asszony, a KOMA (Közzoktatási Modernizációs Alapítvány) elnöke; Horváth Zsuzsa tanárnő, az OKI tudományos főmunkatársa; Balázs Géza egyetemi docens, az ELTE BTK tanára, valamint Szatmári Gábor, a Ceglédi Rádió szerkesztője, a Kossuth Lajos Országos Középiskolai Szónokverseny szervezője voltak. A kötelező beszédre 50, a rögtönzésre 30 pontot kaphattak a verseny-

zók a következő szempontok szerint: a beszéd tartalma, tudása, hangosítása, előadása, az előadó magatartásáról alkotott összbemutató. A zsűri egyik tagja figyelte az időt, s beszámították a papír használatát is (a kötelező beszédet ugyanis kívülről kell elmondani, a rögtönzés során lehet jegyzetet kézben tartani).

A kötelező beszédek témáját ismét egy híres Vörösmarty-idézettel jelöltük ki: „Mi az, mi embert boldoggá tehetne? / Kincs? hír? gyönyör?...” A beszédek rendkívül magas színvonalúak voltak – erről kötetünk olvasói meggyőződhetnek –, egyrészt érvelésük is logikus volt, másrészt a versenyzők bátran éltek a színesítő stílusesszközökkel, a hasonlatokkal, a példákkal, a beszédbe szőtt érdekes elbeszélésekkel. A sokszínűség annak a ténynek is a következménye, hogy ismét több területről érkeztek a versenyzők: volt közöttük pedagógusjelölt, sőt övöképzős hallgató is, jogász- és teológusjelölt, sőt közgazdász is. Örvendtünk annak, hogy sok versenyző érkezett Erdélyből: Kolozsvárról, Kézdivásárhelyről, Nagyenyedről, Székelyudvarhelyről; jöttek Nyitráról és Ungvárról, valamint Újvidékről is. Elmondhatjuk, hogy nemcsak nyelvművelésünk – Grétsy László szavaival – nemzetközpontú, hanem szónokversenyünk is.

A versenyen elhangzott beszédek kitűnő kutatási anyagnak szolgálhatnak a jövőben, mind az elmélet, mind a tanári gyakorlat számára. Kibontakozik belőlük mindenekelőtt az a mérce, ami a jövő ifjú szónokai elé állítható, kibontakozik belőlük a mai kor igénye és stílusa. A beszédekről videofelvétel készült, így az érdeklődők együtt tanulmányozhatják a leírt és az elhangzott változatot.

A rögtönzések másnap, 10-én hangzottak el a rektori hivatal Szerb utcai épületében. A háromperces rögtönzések témáit előző este határozta meg a zsűri. A felkészülésre mindenkinek 20 perc állt rendelkezésére, ezért a versenyzőket – az előző napi sorszámozást megtartva – négy csoportra osztottuk, s folyamatosan kapták meg a két-két feladatot, melyek közül választhattak. A négyszer két téma a következő volt: „A mosoly gyógyít” – mondta a betegségéből felgyógyult Halász Judit, Kokó zsűrielnök lesz egy szépségversenyen; Újra divat lesz a romantika, Magyar cica lett az első a nemzetközi macskaversenyen; Egy napig azt hitte, hogy övé a lottónyeremény, Megjelent az Így főz a Tisztelt Ház című könyv; Ki a leggyengébb láncszem?, Csóktanfolyamot indítottak egy ifjúsági klubban. A versenyzők csoportjai egymás után egy külön teremben készülhettek, kísérő tanáruk nem segíthetett. A közönség kifejezetten élvezte a szellemes produkciókat.

A konferenciák felépítését és témáit közösen határoztuk meg, igénybe véve Adamik Tamás és Grétsy László tanácsait. A kötelező beszéd témáját is megvitattuk, elsősorban Koltói Ádám javaslatai alapján. A rögtönzések témáit Koltói Ádám tárta a zsűri elé az első nap pontozásának befejezése után. Az ideai témák anyagát a napi sajtó szolgáltatta.

Kötetünkben a beszédeket a díjazottak sorrendjében közöljük, a többi beszédet pedig ábécérendben sorakoztatjuk fel. A legjobbakhoz kollégáink elemzéseket készítenek. Mivel az ideai verseny nagyon szoros volt – a díjazottak mögött egy-két pontszámnyi különbséggel számos kiváló versenyző sorakozik –, több beszédhez készítettünk elemzéseket.

A 3. verseny eredményei a következők:

- I. helyezett: Lőrincz Amália, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár
- II. helyezett: Szilágyi Diána, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba
- III. helyezett: Salga Imre, ELTE BTK, Budapest
- Különdíjas: Seres Kristóf, Ungvári Nemzeti Egyetem
- Bölkei Zsolt, ELTE TFK, Budapest

A legjobb pedagógusjelölt: Baranyai Péter, Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely

A legjobb teológusjelölt: Fitos László, Evangélikus Hittudományi Főiskola, Budapest

A legjobb jogászjelölt: Frenyó Edit, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Piliscsaba

A versenyzők a szerepléskor nem mondták meg nevüket, csak sorszámukat ismertük. A versenyt Grétsy László értékelte, tanulságosan, minden versenyzőt méltatva, elsősorban a pozitívumokat hangsúlyozva. A versenyzők ekkor, az értékelés előtt mutatkoztak be, s ekkor közölték kísérő és felkészítő tanáruk nevét. Minden versenyzőnek és felkészítő tanárának kifejeztük elismerésünket könyv és egy magunk készítette oklevél formájában, a díjazottak természetesen értékeőbb könyveket kaptak. (Az oklevelet tanszékünk tanára, Tóth Etelka tervezi és készíti, a könyvek elosztása Raátz Judit tanárnő és Erdei Iván tanár úr fáradságos és körültekintő munkája.)

A konferencia, a verseny és a kötet nem jöhetett volna létre szponzoraink támogatása nélkül. Mindenek előtt az Anyanyelvápolók Szövetségének, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának, az Oktatási Minisztériumnak, a Közoktatási Modernizációs Alapítványnak szeretnénk köszönetet mondani. Hasonlóképpen köszönetet mondunk Benczik Vilmosnak, a Trezor Kiadó igazgatójának a kötetek gondos kivitelezéséért, valamint a kiadóknak a sok könyvadományért.

Reméljük, hogy a konferenciával és a versennyel valóban hagyományt teremtetünk; reméljük, hogy közügyet szolgálunk; s azt is reméljük, hogy továbbra is támogatnak bennünket.

Adamikné Jászó Anna

Szaknyelvek és szakmai gondolkodás – nyelvészeti, glottadidaktikai és translatorikai implikációk Varsó, 2001. november 16–17.

Ez volt annak a tudományos konferenciának a címe, amelyet a Varsói Tudományegyetem Szaknyelvek Tanszéke rendezett Varsóban, 2001. november 16–17. között. A konferenciát abból az alkalomból tartották, hogy az Európai Unió és az Európai Tanács a 2001. évet a Nyelvek Európai Événak nyilvánította. A konferenciát prof. dr. Jerzy Lukszyn (a Szaknyelvek Tanszékének a vezetője) nyitotta meg, aki előadásában vázolta az új tanszék profilját, céljait és feladatait, kiemelve a szaknyelvek tanulmányozásának időszerűségét, szükségességét és fontosságát, mivel szaknyelvek nélkül semmilyen innováció létrehozása vagy átvétele, illetve felhasználása nem lehetséges. Innováció nélkül pedig nincs fejlődés. A szaknyelv mint specifikus kutatások tárgya az új metodológia alkalmazását követeli meg, mert a hagyományos nyelvtudományi módszerek erre nem alkalmasak. Tehát ebben az értelemben jogosan beszélhetünk egy külön tudományágról, a szaknyelvek lingvisztikájáról.

A konferencián elhangzott 19 előadás 6 témakört érintett, ezek: (1) általános kérdések; (2) a csillagászat nyelve; (3) a szépirodalom nyelve; (4) az üzleti tevékenység nyelve; (5) a szaknyelvek és a translatorika; (6) a szaknyelvek és a glottadidaktika. Az általános jellegű kérdések keretében a következő témákat érintették az előadók: a szaknyelvek mint civilizációs fejlődés mutatói és/vagy determinánsai (prof. Franciszek Grucza); a szaknyelvek képzésének folyamata a „fejlődő” nyelvekben (prof. Rajmund Ohly); a szaknyelvek szerepe a társadalmak életében (Zygmunt Stoberski szerk.); a lengyel szaknyelvek paratipológiája és quasi-klasszifikációi (prof. Jan Lewandowski); az információ fogalma és terjedelme (prof. Janusz Bańcerowski).

Az előadók azt hangsúlyozták, hogy a szaknyelv nem valamilyen különálló lét, hanem az ember nyelvi felszereltségének integráns részét képezi. Semmilyen új elméletet nem lehet megalkotni egy régi nyelv segítségével. A köznyelvben nem lehet kifejezni azt, ami egyedül a szaknyelvben lehetséges. Új tudást sem lehet megszerezni vagy népszerűsíteni az adott szaktudomány szaknyelvének elsajátítása nélkül, mivel az ismeretterjesztés az egyszerűsítést, a köznyelvre történő fordítást jelenti. Egyébként a szaknyelvek nem ismerése a manipulációnak is kedvez. A szaknyelvet nem szabad azonosítani csupán a terminológiával, ez annál sokkal szélesebb fogalom. A szak-

nyelv több tekintetben is különbözik az irodalmi nyelvtől, nem tartalmazza például a metaforákat, sokkal kisebb a redundanciája stb. A terminológiánál maradványok megjegyzés kíváncsok ide, miszerint a szakterminusok, az általánosan uralkodó nézet ellenére, sok esetben nem egyértelműek. A tudományos fogalmaknak a nem egyértelmű volta, amit például a különböző szaktudományokban használt információfogalom nagyon jól mutat (ennek a fogalomnak a szakirodalomban ugyanis több mint 200 meghatározása van), érthetően több hátránnyal is járhat magának a tudománynak a számára is.

Manapság egyrészt az innovációk eddig nem tapasztalt gyors növekedésének vagyunk tanúi, másrészt pedig a tudományos-műszaki ismeretek igen gyors, 2–3 év alatti elavulásának. Ezzel együtt elavul a szaknyelv is. Ha még azt a tényt is figyelembe vesszük, hogy a természetes nyelvek általában 200–300 ezer szót tartalmaznak, a szakterminusok mennyisége viszont eléri a 3–5 milliós nagyságrendet, akkor világosan látjuk, hogy milyen problémával állunk szemben.

Dr. Sambor Grucza előadásában nagyon tárgyilagos tájékoztatást adott a németországi szaknyelv-kutatás területén tapasztalható tendenciákról. A csillagászat nyelvének keretében két témát is bemutattak az előadók: (1) a csillagászati terminológia internacionalizációjának és egységesítésének a kérdései (prof. Marian Jurkowski), valamint (2) a lengyel csillagászati terminológia mint a szaknyelv része (dr. Jadwiga Woźniakowa). Nagy érdeklődést váltott ki prof. Jan Koźbiat „A szépirodalom nyelve mint szaknyelv” címmel megtartott előadása, amelyben a szerző mondanivalójának alátámasztására több konkrét példát sorakoztatott fel a lengyel szépirodalmi szövegekből kiindulva.

Az üzleti tevékenység szaknyelvéről három előadás hangzott el: (1) A nyelvi és a szakkompetencia közötti relációkról az üzleti tevékenység nyelve alapján (dr. Piotr Mamet); (2) Fatikusság az üzleti kommunikációban (dr. Andrzej Łodyga); (3) A társadalmi-gazdasági prognózisról nyelvtudományi szempontból (dr. Tomasz Konik).

A szaknyelvek több komoly problémát vetnek fel a transzlatorikában is. Erről szóltak az alábbi című előadások: A szaknyelvek és a transzlatorika (prof. Barbara Kiełar); A keleti kereszténység terminológiája a fordíthatóság szempontjából (prof. Roman Lewicki); Transzlatorikai és formális-jogi problémák a hivatalos okmányok fordításában (különös tekintettel a különböző iskolák és tanintézmények által kiadott bizonyítványokra, diplomákra) (prof. Karol Czejarek). Az előadások világosan rámutattak azokra a kérdésekre, amelyekkel a szakfordítóknak meg kell birkóznuk, hogy elkerüljék a sok nemkívánatos következménnyel járó, néha korrigálhatatlan hibákat, tévedéseket, félreértéseket, és ami állítólag egyáltalán nem ritka, a bírósági felelősségre vonást is.

A glottodidaktikai vonatkozású előadásokban szó esett a terminológiai kérdésekről (A terminológia tárgya, módszertana, struktúrája [doc. Luba Biesiekirska]), a társadalmi kapcsolatok (public relations) nyelvéről (A kívánt nyelvi készségek kialakítása a nyelvhelyesség és a közlés hatékonysága szempontjából [mgr Urszula Michalik]), a terminológiai lexikon konceptuális struktúrájáról (prof. Jerzy Lukszyn).

Jelenleg tanúi vagyunk a szaknyelvek lingvisztikája mint külön diszciplína kialakulásának, amelynek a határai, kutatási területe, módszertana egyre jobban kirajzolódik. Tehát beszélhetünk például a szaknyelvek fonológiájáról, frazeológiájáról, lexikájáról, szintaxisáról, szövegeiről stb., beszélhetünk a szaknyelv mint anyanyelv és mint idegen nyelv oktatásáról is, elemezhetünk konkrét szaknyelveket és a szaknyelvet általában is. Ezeket a kérdéseket kívánta áttekinteni a szóban forgó, igen hasznos konferencia. A konferencia anyaga hamarosan meg fog jelenni külön kiadvány formájában.

Érdemes lenne figyelni a Varsói Tudományegyetemen létrehozott új Szaknyelvek Tanácsán folyó kutatásokra, mivel kiváló oktató-kutató gárdájának nagyon ambiciózus tervei vannak, és meg vagyok győződve arról, hogy ott a közeljövőben a szaknyelv-kutatás területén figyelemre méltó eredmények fognak születni.

Bañcerowski Janusz

Szemle

Géza Bárczi: <i>Geschichte der ungarischen Sprache</i> (Ismereti: <i>Fábián Pál</i>)	106
Elena Dragoș: <i>Introducere în pragmatică. Casa cărții de știință</i> . (Ismereti: <i>Szabó Zoltán</i>)	107
Hungaro-Slavica 2001. <i>Studia in honorem Iani Bańcerowski professoris Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös nominatae</i> (Ismereti: <i>Fodor István</i>)	109
A. Jászó Anna–L. Aczél Petra (szerk.): <i>A régi új retorika</i> (Ismereti: <i>Pethő József</i>)	110
Balogh Lajos–Ördög Ferenc–Varga Mária (szerk.): <i>Veszprém megye földrajzi nevei</i> (Ismereti: <i>Szabó József</i>)	113
Jászay László–Lőrinczi Julianna: <i>Variancia az orosz ige paradigmájában</i> (Ismereti: <i>T. Molnár István</i>)	116
Feresik Erzsébet: <i>Helyesírási kalauz</i> (Ismereti: <i>Pásztor Emil</i>)	118
A. Jászó Anna (szerk.): <i>A magyar olvasástanítás története</i> (Ismereti: <i>Hangay Zoltán</i>)	120

A Nyelvőr hírei

<i>Posgay Ildikó</i> : <i>Dialektológiai Szimpozion. Szombathely</i>	122
<i>Adamikné Jászó Anna</i> : <i>A 3. Kossuth-szónokverseny és retorikai konferencia</i>	124
<i>Bańcerowski Janusz</i> : <i>Szaknyelvek és szakmai gondolkodás – nyelvészeti, glottodidaktikai és transzlatorikai implikációk</i> (Varsó)	127

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HÉLP). Előfizethető Budapesten a HÉLP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV. + Melékletek Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
Nyirkos István: Az inctimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen. 1993. 300 Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft., V–VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannrafi Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
T. Somogyi Magda: Toldalékkendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.
Radóczné Bálint Ildikó: A "kegyelem" jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Büky László: Deme László nyolcvanéves

Bañcerowski Janusz: A természetes nyelv fogalma
a nyelvtudományi paradigmák tükrében

Jakusné Harnos Éva: A nyomtatott sajtó hírei a diskur-
zuselemzés szemszögéből

Tátrai Szilárd: Az elbeszélés lehetőségei. Narráció és foka-
lizáció Ottlik Géza Iskola a határon és Továbbélők
című regényében

Rácz János: Madárneves összetételek a növényvilág ter-
minológiájában II.

Gósy Mária: A megakadásjelenségek eredete a spontán
beszéd tervezési folyamatában

Szili Katalin: Hogyan is mondunk nemet magyarul?

Lőrinczi Réka: Előmunkálatok és adalékok az igeleírás
történetének vizsgálatához

Szépe Judit: A nyelvi rendszer egyszerűsítésének tenden-
ciája és változatai az afáziában

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Büky László: Deme László nyolcvanéves</i>	129
<i>Bañcerowski Janusz: A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében</i>	133
<i>Jakusné Harnos Éva: A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből</i>	142

Nyelv és stílus

<i>Tátrai Szilárd: Az elbeszélés lehetőségei. Narráció és fokalizáció Ottlik Géza Iskola a határon és Továbbélők című regényében</i>	157
--	-----

Nép és nyelv

<i>Rácz János: Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában II.</i>	170
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gósy Mária: A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában</i>	192
<i>Szili Katalin: Hogyan is mondunk nemet magyarul?</i>	204
<i>Lőrinczi Réka: Előmunkálatok és adalékok az ígteleírás történetének vizsgálatához</i>	220
<i>Szépe Judit: A nyelvi rendszer egyszerűsítésének tendenciája és változatai az afáziában</i>	230

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Lévai Béla: Bigecs, Bigécs, Begecs</i>	238
---	-----

Szemle

Balázs Géza nyelvstratégiai trilógiája (Ismerteti: <i>Bódi Zoltán</i>)	241
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Zimányi Árpád: A változás évtizede nemzetközi konferencia a Delhi Egyetemen 2002. március 13–14.</i>	250
<i>Balázs Géza: Jelentés az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2001. évi munkájáról</i>	251
Fodor István: Máté Jakab emlékezete	254

MAGYAR NYELVŐR

126. ÉVF.

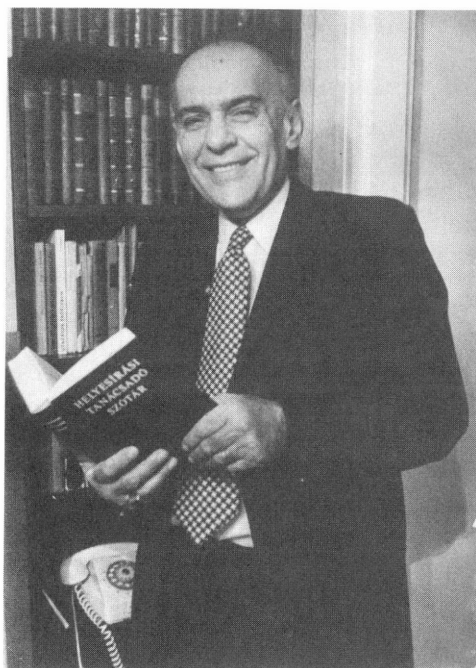
*

2002. ÁPRILIS-JÚNIUS

*

2. SZÁM

Deme László nyolcvanéves*

Tisztelt hölgyeim és uraim, kollegák; tisztelt professzor úr!

Mindnyájan tudjuk, hogy az úgynevezett beszédettelmélet révén annak vizsgálatára irányul a kutatók figyelem, miként hajtunk végre magával a beszéléssel bizonyos cselekedeteket. Vannak emberi cselekvések, amelyeket szinte nem lehetséges másként, csak beszéléssel megtenni. Részben az effélék közé tartozik az ünneplésnek és a köszöntésnek számos, a kisebb-nagyobb közösségekben végbemenő módja, hiszen az ezekkel járó cselekedeteket (mondjuk: egy katonai díszmenetet vagy egy szál virág átnyújtását) rendszerint követi az a beszédmű vagy csupán az a pár szó, amely teljessé teszi az ünneplést, a köszöntést, minthogy minden résztvevőben ugyanazt a hangulatot, érzelmet igyekezik felkelteni.

A születésnap köszöntő más családi körben, mint az ünnepeltnek húsz évvel ezelőtti munkahelyén, ahol az élet rendje szerint cserélődtek a munkatársak. Némelyeknek Deme László esetleg már csupán egy hang a rádióból vagy egy monográfiának, egy tanulmánynak személyében ismeretlen szerzője.

Ezért talán itt és most el kell mondanom, hogy 1921. november 14-én született Pécelen, ahol elemi iskolát és négy polgári osztályt végzett, majd Sárospatakon tanult, azután Budapesten, az Eötvös Kollégium tagjaként végezte az

* Elhangzott a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének és a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának Deme Lászlót köszöntő tudományos rendezvényén, 2001. november 14-én.

egyetemet. Saját maga azt írja, hogy Horváth Jánost és Pais Dezsőt hallgatta az egyetemen, Keresztury Dezső, Bárczi Géza, Lakó György, Hadrovics László tanította a kollégiumban. A ma már legendás Eötvös Kollégiumban „egyszer csak Ligeti Lajos riportra rendelt, és számon kérte: miért nem nyelvészkedem, ha egyszer a felvételin kiderült, hogy ez engem érdekel. – Az így felvett kapcsolatot igyekeztem elaltatni” – írja visszaemlékezésében (Deme 1991a: 11).

Valahogyan nem sikerült a dolog elaltatása, „Bárczi Géza ugyanis az *elnáspá(n)gol* etimológiáját rőttá ki rám” (Deme 1991a: 11). Deme László bölcsészettan-hallgató eleget tett a feladatnak, s nem is rosszul, hiszen dolgozata megjelent a Magyar Nyelvben (37 [1941]: 189–90). A mindössze egy esztendővel fiatalabb Rácz Endre (1922–1992) így emlékezik vissza hallgatótársára: „Másodéves volt, és szinte mindent tudott, vagy – kikövetkeztetett” (Rácz 1991: 226). Felkészültségét jelzi, hogy 1941 őszén, III. éves hallgatóként már a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének gyakornoka.

Deme László mindezek után nem tudta és nyilván már nem is akarta „elaltatni” a nyelvészettel való kapcsolatát. A mai oktatási rend szerint ekkor másodéves évfolyamú hallgató lett volna, első monográfiájának (*A hangátvetés a magyarban*, 1943) megjelenésekor pedig negyedéves (1. Mikola 1980–1981: 8). Mellesleg jegyzem meg, hogy ünnepeltünk első publikációja ekképpen is olvasható: Deme László elnászpángol. Ennek az értelmezésnek a lehetőségéről „zárójelben és félve” szólt 1977-ben (Nyíri Antal köszöntésekor, aki viszont első írásának címe szerint „tudja a dürgést”), nehogy egyszer visszakapja ezt a tréfát (Deme 1977: 6); nos: olyan elnászpángolásnak, amelyben Deme László – szaknyelven mondva: az ágens – nem akadtam nyomára az irodalomban...

Ünnepeltünk 1949-ben megbízást kap a Magyarságtudományi Intézet felszámolására és a Kelet-európai Tudományos Intézetben belül létesítendő Nyelvtudományi Munkaközösség megszervezésére; Benkő Loránd, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Szabó Dénes és mások a munkatársak. A későbbi Nyelvtudományi Intézetnek e munkaközösség volt az előzménye. A további részleteket l. Deme 1991b. – Szépe György (2001: 1358–9) mondja egy vele készített beszélgetésben nyelvtudományi élményei kapcsán: „Ott meg [ti. a Nyelvtudományi Intézetben] Deme László volt a sztár. Máig emlékszem egy-egy frappáns megfogalmazására; Deme abban a körben kiemelkedett, üstökösnek tűnt. Akik akkor ismerték a nyelvészetet (és később nem, például a filozófus-szociológus Szalai Sándor), azokat nem lehetett arról lebeszélni – **nem is akartuk lebeszélni** [E kiemelés tőlem való, B. L.] –, hogy a magyarországi nyelvészet csúcsa Deme László, aki szerintünk is a leggyorsabb elme volt. Nagy hatással volt ránk; nem feltétlenül úgy, hogy mi azt elhittük, hogy az [ti. amiről beszél] így van, hanem azt mutatta meg, hogy milyen problémák akadnak abban a feladatban, hogy a magyar nyelvjárásokat kell gyűjteni.” Egyébként ünnepeltünk azt tartja, hogy gondolkodásmódjára Pais Dezső hatott, aki egyetemi tanáraként, intézetbeli szakírányítójaként és szerkesztőként folyamatosan hatása alatt tartotta, akinek gondolkodási módszerét köszönheti. Immár tudománytörténeti érdekesség, hogy Gombocz Zoltán „letisztított merevsége”, Laziczius „tudományos merevsége” és a Csűrű Bálint által a történetiségnek és a leírásnak „merev szétválasztása” nem vonzotta a nyelvészeti

pályán induló Deme Lászlót, amiként Arany A. [Albert] László „mrev képletei és papirosízú következtetései” sem (Deme 1991a: 13–4). Ámbár – a Horatiustól való szállóige szerint grammatici certant – saját pályaképéről írva ezt mondja Elekfi László (1991: 29): „Deme László a rendszerezésben és a magyar nyelv, a beszélt (illetve hangosan olvasott) magyar szöveg szabályainak ismeretében egyik mintaképem, de rendszerezését több ponton merevnek tartom, és ezért vitatom” (NB! Elekfi László kortárs, 1920–). Bizonyára véletlen, hogy Elekfi is a *mrev* szót használja, a megjegyzés számunkra azt jelzi, hogy a kortársak, akiknek nem kis köre az újgrammatikus iskola utóhatásának arra a hagyományára építkezett, amely a magyar nyelvészeti tudományosságban meglelhető volt, több nézetrendszer szerint igyekezett tájékozódni – és ez voltaképpen természetes dolog. Többek jutottak el a nyelv rendszerszerűségeinek kérdéseihöz, így Deme László is; voltak nyelvészek, akiket a formalizmus divatszele sodort innen tova, s voltak, akiket – talán nem tévedek, ha azt mondom: ünnepeltünk (mintha) ezen kevesebbek között lenne – az érdekelte: mire való a nyelv, hogyan használja ezt a beszélő, az ember. S minthogy ez a kérdéskör rendkívül sokrétű, az efféle területen kutató nyelvész munkássága is az, és természetesen ez vonatkozik Deme László nyelvészeti életművére is.

A Nyelvtudományi Intézet volt Deme László munkahelye 1970-ig, innen megy el közben vendégprofesszornak Pozsonyba, a Komenský Egyetemre (1964–1969). 1970-től lesz a József Attila Tudományegyetem professzora, aki megszervezi az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéket. A Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetője 1977 és 1981 között volt, egészen nyugdíjba vonulásáig, ami – mondanom sem kell – korántsem jelentett nyugalomba vonulást. (Egyébként 1977-ben a már említett Nyíri Antal nyugdíjba ment a Magyar Nyelvészeti Tanszékről; az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék vezetését pedig Deme László után Károly Sándor vette át.)

Ennyi az életpálya rövidre fogva, benne ünnepeltünk bizonyára ráismer a sors olyan elnászpángolásaira is, amelyeket a külső szemlélő kevésbé észlelhet, hiszen elfedi előle a munkásság nemes anyagú és dús mintázatú kárpitja; csupán néhányat említek meg ezt igazolandó Deme munkáiból és csupán a könyvek közül: *A hangátvetés a magyarban* (1943); *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* (1953); *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái* (1956); *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez* (1959); *Helyesírási rendszerünk logikája* (1965); *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* (1971). És mindenképpen ide kívánczik még az Imre Samu társszerkesztővel jegyzett *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. (1968–1977) is. – A *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* kiadványsorozatnak Deme Lászlót bemutató füzeté több mint húsz oldalon sorolja ünnepeltünk publikációit, ötszáznál több tételt (Bolla 2000: 9–31), amelyek széles körben foglalkoznak (hogy egyik könyvére célozzak imígyen is): a beszéddel és a nyelvvél.

Nem volna illendő méltatnom Deme László munkásságát, nem is tudnám megtenni tüzetes előtanulmányok nélkül, még akkor sem, ha volt szerencsém vele, mint a Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetőjével, csaknem négy esztendeig egy munkaszobában „élni” Szegeden. Ezért dedikálta egyik könyvét így: „Büky Lászlónak a harmonikus együttműködés[,] sőt e g y ü t t é l é s jegyében, szíves

barátsággal[.] 1980. III. 5. Deme László”. Nos: emez együttélés alatt talán másoknál közelebbi képet tudtam volt alkotni a tudósról és emberről. Azt azonban feltétlenül el kell mondanom, hogy a magyar nyelvészet több ágában Deme László eddigi munkássága sok mindenben meghatározta a kutatást, illetőleg hozott a maga területén el nem évülő eredményeket. A magyar nyelvjáráskutatásra, a magyar helyesírásra, a leíró magyar mondattanra és hangtanra gondolok elsősorban, de a magyar előbeszéd gyakorlati ápolására úgyszintén. Húsz esztendeje (itt, Szegeden) Mikola Tibor (1980–1981), majd tíz év múltán Békési (1992) és Szabó (1992) törekedett e sokszínű nyelvészeti tevékenységnek áttekintésére a hatvanadik, illetőleg a hetvenedik születésnap alkalmából, s vannak más méltatások és értékelések is. A *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* című sorozat ezekből tanulságos válogatást kínál, hiszen Bárczi Géza opponensi jelentésétől Máté Jakab nyelvtudomány-történeti munkájáig ad bepillantást az ünnepeitüinkről szóló megállapításokba (Bolla 2000: 32–42).

Úgy vélem azonban, a jelen szakmai környezetben e rövid tájékoztatás bőven elegendő, vagyis (hogy visszatérjek a beszédtevékenységhez) az illokúciós aktusnak reprezentatívait nem sorolom tovább. Ám megtsisztelő kötelességem mindannyiunk nevében egy direktívának, azaz befolyásoló parancsnak tartható beszéd-tett végrehajtása: Isten éltesen, professzor úr, nyolcvanadik születésnapodon, és adjon további erőt, egészséget és munkálkodást!

SZAKIRODALOM

- Békési Imre 1992. Deme László 70 éves. *Magyar Nyelv* 88: 242–4.
- Bolla Kálmán (szerk.) 2000. *Deme László. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* 9. Eötvös Loránd Tudományegyetem Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Deme László 1977. Nyíri Antal köszöntése (1977. márc. 10.). *Néprajz és Nyelvtudomány* 21: 5–8.
- Deme László 1991a. Válaszok a nyelvtudományról – egyes szám, első személyben. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne–Kontra Miklós (szerk.): *A nyelvészetéről – egyes szám, első személyben*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 9–18.
- Deme László 1991b. Tudománytörténeti adalékok. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 138–45.
- Elekfi László 1991. Kerülő utakon – előre. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne–Kontra Miklós (szerk.): *A nyelvészetéről – egyes szám, első személyben*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 19–30.
- Mikola Tibor 1980–1981. Deme László köszöntése. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–5: 7–12.
- Rácz Endre 1991. Az újgrammatikától az új grammatikáig, avagy az analógia szerepe a nyelvészeti választásban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne–Kontra Miklós (szerk.): *A nyelvészetéről – egyes szám, első személyben*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 225–30.
- Szabó József 1992. Deme László hetvenéves. *Magyar Nyelvőr* 116: 245–7.
- Szépe György 2001. Születésnap beszélgetés Szépe Györggyel: gondolatok a nyelvtudományról, nyelvészeti nézeteinek és tevékenységének alakulásáról, a tudományszervezésről. In: Andor József–Szűcs Tibor–Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Lingua Franca Csoport, Pécs, 1357–1403.

A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében

Mint ismeretes, a nyelvtudománynak mint önálló, autonóm szaktudománynak a létrejöttét a történeti-összehasonlító kutatások XIX. századi elterjedése segítette elő. Az újgrammatikusok, mint köztudott, az ember (individuum) beszédtevékenységének az összes megnyilvánulását a nyelvtudomány tárgyának tekintették. Szerintük a beszédtevékenységet fiziológiai, fizikai és pszichikai tényezők determinálják, és minden grammatikai kategóriának pszichikai alapja van. Ez különösen a szemantikára és a szintaxisra érvényes, amelyek esetében a struktúrák és a folyamatok megalapozottságát az úgynevezett asszociációs pszichologizmusban keresték. A XIX. század végére azonban az újgrammatikusok innovációs potenciálja kezdett kimerülni. Az általuk képviselt indukcionista paradigmát, amelyet végigkísért a historicizmus, a pozitívizmus, az evolucionizmus és a pszichologizmus, a XX. sz. első negyedében új nyelvtudományi paradigma váltja fel, amelyet strukturalizmusnak, illetve verifikacionizmusnak is nevezünk (Bańcerowski 2001a.: 1–29). A strukturalisták nemcsak új kutatási perspektívát vázoltak fel, hanem ezzel egyidejűleg a természetes nyelv fogalmát is új megvilágításba helyezték. A nyelvet, mint a társadalmi tudat jelenségét, jelrendszernek, rendezett elemek halmazának (struktúrának) tekintették, amelyek különböző nyelvi struktúrákban különböző funkciót töltenek be. Így a nyelvtudomány kutatási tárgya is más megfogalmazást nyert, mert az újgrammatikusok a nyelvet konkrét személyek agyába lokalizálták. (Efelől semmilyen kétséget nem hagyott az újgrammatikusok iskolájának társalapítója és teoretikusa, Hermann Paul [1846–1921].)

Nem minden strukturalista innováció bizonyult azonban helyesnek és maradandónak. Ma már tudjuk, hogy egyes strukturalizmus előtti nézetek a természetes nyelvre vonatkozóan helytállóbbnak bizonyultak, mint a strukturalistáké. A strukturalisták tartós eredményeihez főként metalingvisztikai innovációik tartoznak, vagyis az, hogy nekik köszönhetően teljesen megváltozott a nyelvtudomány értelmezése, felfogása. A legfontosabb eredményük az volt, hogy véglegesen „tudományosították” a természetes nyelvek szinkrón elemzését, és megalapozták a nyelvtudomány deskriptív ágát. Ebben fontos szerepet játszottak a strukturalisták „procedurális” aspirációi is. Olyan analitikus módszereket (procedúrákat) kerestek, amelyek lehetővé teszik az alapvető (szegmentális) és a szintaktikai (kompozicionális) nyelvi alrendszerek „mechanikus” feltárását és „objektív” leírását. Természetesen, az ilyen jellegű procedurális erőfeszítések egyszerűen nem érvényesülhettek, de ennek ellenére nagyon hasznosak voltak abban az értelemben, hogy rámutattak a szinkrón rekonstrukció értelmére és szükségességére, és ezzel bebizonyították, hogy az újgrammatikusok által hirdetett nézetek, amelyek szerint a nyelvek tudományos szinkrón elemzése, leírása egyáltalán nem lehetséges, alaptalanok. Sőt, azt is bebizonyították, hogy a szinkrón elemzés a történeti nyelvtudomány számára is lehetséges és nélkülözhetetlen. Kimutatták, hogy a lingvisztikai gondolkodásnak a kezdetét és a végét nem a diakrón, hanem a szinkrón kérdések jelentik. Egyrészt: minden nyelvi elem valamely rendszer komponense, másrészt: valamely elemváltozás automatikusan maga után vonja annak az egész rendszernek a megváltozását, átalakítását, amelyhez az adott elem tartozik.

Ahogy már említettük, a strukturalisták metodológiai aspirációinak a megvalósítása radikálisan megváltoztatta a nyelvtudomány kutatási tárgyának az értelmezését, és tulajdonképpen ez, és nem más forradalmasította teljesen az újgrammatikusok indukcionista paradigmáját. Ennek eredményeképpen jött létre véglegesen a nyelvtudomány, mint relatíve önálló empirikus tudomány.

Annak, hogy a strukturalisták procedurális álmaikat nem tudták érvényesíteni, nincs semmi jelentősége. Ma már tudjuk, hogy a szinkrón lingvisztikai elemzés eredményeinek tudományos értéke nem függ olyan nagy mértékben az alkalmazott eljárásoktól, mint ahogy ezt feltételezték, sőt, néha egyáltalán nem is függ tőlük. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a strukturalisták által kidolgozott és alkalmazott eljárási módszereket el kell vetni, vagy jelentőségüket le kell becslülni. Egyértelműen megállapítható, hogy releváns szerepük volt a lingvisztikai gondolkodás további fejlődésében. Azt viszont negatívumként lehet felróni a strukturalistáknak, hogy a kutatások bizonyos fázisában dogmatikussá tették nézeteiket, és ettől kezdve ez fékező tényezőként jelentkezett a nyelvtudomány fejlődése szempontjából. Bírálatot érdemelnek a strukturalista proceduralizmusból származó konceptuális következmények is a természetes nyelv ontológiai és funkcionális felfogása, illetve jellemzése tekintetében. Negatívumként értékelhető az a tény is, hogy a strukturalisták a nyelvtudományi kutatásokból teljesen kivonták a mentális valóság egész területét, és ennek eredményeként a nyelvészeti kutatásokat az összegyűjtött (írott) nyelvi kifejezések, szövegek „mechanikus” elemzésére korlátozták. Ezek a metalingvisztikai jellegű döntések azt okozták, hogy a természetes nyelveket a nyelvi korpuszokkal kezdték azonosítani, illetve ezeket a korpuszokat úgy értelmezték, hogy azok a természetes nyelveket is tartalmazzák, a természetes nyelvek ezeknek a korpuszoknak valamilyen immanens struktúráját alkotják, s ez a struktúra azonos a természetes nyelvvel. A strukturalisták azt hitték, hogy azt, amit természetes nyelvnek nevezünk, egyszerűen ki lehet vonni, ki lehet következtetni a nyelvi korpuszokból, ha a megfelelő analitikus procedúrák rendelkezésre állnak. Így a strukturalista koncepciók értelmében a természetes nyelvet olyan létnek kezdték tekinteni, amely az embertől függetlenül létezik, amely egyrészt, a nyelvhasználó mentális szférájában messzemenő autonómiával rendelkezik, másrészt pedig tőle függetlenül is létezhet. A strukturalisták inkább a nyelv társadalmi funkcióival foglalkoztak, figyelmen kívül hagyva az említett mentális valóságot és teljesen ignorálva a nyelv kognitív, az ember belső világát érintő funkcióit. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy nem annyira a természetes nyelvvel, hanem inkább és főként a nyelvi mechanizmus végső produktumaival foglalkoztak.

A nyelvnek a hordozóikkal, azaz a nyelvhasználókkal történő kapcsolatba hozását először Noam Chomsky kezdeményezte, azáltal, hogy a nyelvészek érdeklődésének súlypontját a nyelvi korpuszokról az úgynevezett nyelvi kompetencia vizsgálatára helyezte át (Chomsky 1965). Bár ennek az áttolódásnak a szükségessége már bizonyos értelemben az eredeti generatív elvekből is következett, mivel, mint tudjuk, a generatív grammatika egyik fontos pillére az innátakoncepció, amely abból a hipotézisből indul ki, hogy bizonyos grammatikai struktúrák a **homo sapienssel** veleszülettek, és ebben az értelemben univerzális jellegűek (Schaff

1972). Ennek ellenére Chomsky kezdetben a strukturalisták nyomdokain haladt, és kutatási érdeklődése akkoriban kimondottan a nyelvi szövegek korpuszainak a vizsgálatára összpontosult (Chomsky 1962: 13). A nyelvet mondatok halmazának tekintette. Ezért a generatív grammatikában nagy súlyt helyeztek a mondattanra, amely a hagyományos strukturalizmusban csak másodlagos szerepet játszott. Chomsky koncepciójára nagyon komoly hatást gyakorolt a modern formális logika, főleg a Tarski-féle bizonyítás, amely szerint a dedukciós tudományokban is be lehet vezetni az igazságproblematikát. Ennek eredményeképpen a szemantikai elemzésben is teret nyertek azok a filozófiai és logikai nyelvi koncepciók, amelyek eddig kizárólag csak a nyelv szintaxisának a logikai elemzésére összpontosultak. A transzformációs generatív grammatika előzménye a modern nyelvfilozófia és a logika volt (elsősorban Rudolf Carnap „Die logische Syntax der Sprache” és Kazimierz Ajdukiewicz „Das Weltbild und Begriffsapparatur”, „Sprache und Sinn”, „Die wissenschaftliche Weltperspektive [Erkenntnis]” c. munkája [Schaff 1972]), elméleti keretét egyértelműen a dedukciós módszer határozta meg. Ezt a paradigmát falszifikacionizmusnak is nevezik (Bańcerowski 2001a.: 1–29), mivel azt az elvet követte, hogy az adott hipotézis csak akkor válik a tudományos tudás elemévé, ha falszifikálható. Chomsky határozottan ellenezte azt, hogy a generatív grammatikát bármilyen implicit (belső), azaz egy konkrét személy által „internalizált” grammatikával azonosítsák. A vizsgált mondatthalmazok formális generatív rekonstrukcióit kapcsolatba hozta az úgynevezett ideális beszélő-hallgató kompetenciájával. Ez az innováció kétségkívül kiváltotta a nyelvi mentális (pszichikai) valóság iránti érdeklődést, bár akkor még nem gondoltak arra, hogy éppen ez a valóság, nem pedig valamilyen ideálisan felfogott nyelv képezi majd a nyelvtudomány elsődleges tárgyát. Érdemes megjegyezni, hogy kezdetben a pszicholingvisztika is csak a nyelvészeti konstruktumok (formális grammatikák) pszichikai realitását tanulmányozta. Eleinte hasonló módon járt el a neurolingvisztika is.

Abban, hogy a nyelvet a konkrét hordozóval hozzák kapcsolatba, a következő lépést Dell Hymes tette meg (Hymes 1971), amikor a nyelvi kompetencia fogalmát az úgynevezett kommunikatív kompetencia fogalmával gazdagította. Koncepciója, mint ismeretes, nagymértékben befolyásolta nemcsak a szociolingvisztika, hanem a nyelvi pragmatika fejlődését is. Ezzel lényegesen kiszélesedtek a nyelv-kutatás további perspektívái is.

A strukturális és a klasszikus generatív nyelvtudomány csak a nyelvi, ráadásul csak az „ideálisan megtisztított” nyelvi kifejezések vizsgálatára korlátozódott, most viszont már azt a tényt is figyelembe kezdték venni, hogy a valóságban nemcsak maguk a nyelvi megnyilatkozások, hanem a megnyilatkozások szerzőinek a nyelve is nagyfokú differenciáltságot mutat, és hogy a valóságban ezek valamilyen variáns formájában jelennek meg. Hamarosan észrevették, hogy a nyelvi kifejezések soha sem szerepelnek önállóan, hanem minden esetben a nem verbális (para- és extranyelvi) kódok jelenléte kíséri őket, együttműködve velük.

Érdemes hozzátenni azt is, hogy a természetes nyelvek különböző funkcionális kapcsolata a mentális, azaz a pszichikai és a neurológiai szférában már a 60-as évektől kezdve a tudományos kutatások tárgyává váltak, de a 80-as évek

elejéig a figyelem tulajdonképpen az emberi mentális valóságnak csak egy bizonyos fragmentumára korlátozódott. A nyelvet egy sajátos „kommunikációs berendezésnek” vélték, mégpedig olyannak, amely majdnem teljesen automatikusan működik. Csak a legújabb időkben vagyunk tanúi annak, hogy a kutatók egyre nagyobb figyelmet fordítanak a nyelv kognitív szerepére, azaz a nyelvnek az ember egész mentális felszereltségében játszott szerepére, funkcióira. Ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeként született meg az új kutatási irányzat, a kognitív nyelvészet mint a posztmodernista paradigma megnyilvánulása (Bańcerowski 2001a.: 1–29).

A kognitív nyelvészet a természetes nyelveket sokkal szorosabban fűzte össze a konkrét nyelvhordozókkal, mint ahogy ezt a generatív nyelvészet tette, mivel azt feltételezte, hogy az emberi nyelv természete megértésének a kulcsa az emberi megismerés folyamatainak a megértésében rejlik. A „kognitív” melléknév a latin: *cognitus, cognito a co(cum)* (= együtt, teljesen, teljes egészében) + *gnoscere* (= tud, ismer) igéből képzett alak, amely az indoeurópai **gno-* többször származik (angol: *know*), és arra a tudásra utal, amely a percepciót és a megismerést kísérő azon mentális folyamatokkal függ össze, amelyek az emlékezethez, a gondolkodáshoz, a minősítéshez, valamint az ember szélesebb értelemben vett emocionális és érzelmi szférájához is kapcsolódnak (Rorty [szerk.] 1980). A generatív nyelvelméletnek a kognitivisták által történő bírálata, a modularitáson kívül, többek között a generatív grammatika pszichológiai realitásának a hiányára vonatkozott, mivel a kognitív nyelvészet szerint a generativisták több olyan konstruktumot és fogalmat hoztak létre, amelyeknek nincs sok köze a pszichológiai valósághoz (Fife 1994: 9–64).

A kognitív nyelvészek szerint (Langacker, Lakoff) nem létezik külön grammatikai (nyelvi) modul, mivel az ember megismerési folyamatainak az összessége a nyelvtanulási és a nyelvhasználati képességgel együtt egyetlen egy és megoszthatatlan kognitív rendszernek van alárendelve. Azért e nézet szerint a nyelv az ember megismerési rendszerének integráns része, és így attól függetlenül értelmezhető, ami ebben a rendszerben veleszületett. Tehát a kognitív nyelvészet a nyelv teljesen más (nem moduláris) organizációját tételezi fel.

Így a kognitív nyelvelméletben természetszerűen igen fontos szerepet játszik a tudás fogalma. A generatív nyelvészettel szemben a kognitivisták nemcsak az operacionális nyelvi tudást veszik figyelembe, hanem a funkcionális-szemantikai és pragmatikai tudást is. Érdeklődési körük nem korlátozódik csupán a nyelvi tudásra, hanem programszerűen kiterjed a nyelven kívüli objektív valóságról szóló tudásra is. Tehát itt arról a kérdésről van szó, hogy a nyelv milyen helyet foglal el az ember kognitív felszereltségi keretében, milyen szerepet játszik a világról s ebben magáról az emberről is szóló információk befogadásában, feldolgozásában, kategorizálásában, konceptualizálásában, tárolásában. A kognitivisták nem kérdezik azt, hogy mi a tudás, milyenek a létezési formái stb. A tudásról általában úgy esik szó, mintha az az emberen kívül is létezne, létezhetne, mintha az emberi agyban egy bizonyos autonóm tudásfajtának csak valamilyen reprezentációja létezne. A tudást majdnem kizárólag úgy értelmezik, hogy azt a különböző beszélt, illetve írott nyelvi kifejezések: szavak, szintagmák, mondatok,

szövegek tartalmazzák. Ezt viszont ontológiai jellegű tévedésnek is minősíthetjük. A valóságban azonban sem a szavak, sem a mondatok, sem a szövegek nem tartalmaznak és nem is tartalmazhatnak semmilyen tudást. Gyakran azt szokták mondani, hogy az ember a gondolatait, a tudását a papírra kiönti. Senki nem képes ezt megcsinálni. Mert vajon hogyan? Az ereken keresztül? Toll vagy ceruza segítségével? Egyébként, ha ez lehetséges lenne, akkor ez azt jelentené, hogy az, aki továbbítja, átadja a tudását, annak fogy a tudása. Ugyanúgy, mint a természetes nyelv esetében (Bańcerowski 2001a.: 282–5), a tudás is csak az élőlényekben, az élőlények agyában létezik és létezhet. Más létezési formája nincs. Ez mindenfajta tudásra vonatkozik, a nyelvi és a nyelven kívüli, az elméleti és a gyakorlati, a velünk született és a megszerzett, az igaz és a hamis, a tudatosult és a nem tudatosult, az alap- és a metatudásra egyaránt. Egyszóval, a tudás minden fajtájának azonos az ontológiai státusza.

A tudásbirtoklás az ember kizárólagos tulajdonsága. Bizonyos fajta genetikai tudás minden élőlényre jellemző, különösen pedig azokra, amelyek aggyal rendelkeznek. Sok „nem emberi” agy öröklés útján megkapja a kiegészítő tudás megszerzésének a képességét is. Mindenesetre nem lehet igaz az, hogy csak az ember kapja a tudást a természettől, hogy csak az ember van genetikailag felszerelve „tudást teremtő” képességgel. Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy a növények is rendelkeznek bizonyos „tudással”, mivel „tudják” azt, hogy milyen feltételek mellett, mikor stb. csírázhatnak, mikor ereszthetnek leveleket, mikor virágozhatnak stb. Minden mag, minden gyümölcs, minden szem krumpli, minden szem bab stb. tartalmaz bizonyos „tudást”. Tehát a tudást az élőlények bizonyos állapotaként, tulajdonságaként, programjaként értelmezhetjük. Természetesen ezt csak az élőlények agyára korlátozhatjuk. El kell különíteni azonban a genetikai tudást, azaz a genetikai átöröklésből származó tudást a tapasztalat, a gyakorlat, a gondolkodás stb. útján szerzett, létrehozott tudástól. A tudás mellett ki kell emelni az élő szervezeteknek azt a képességét, amely a tudás reprodukálására, feldolgozására és/vagy létrehozására irányul. És végül, világosan meg kell különböztetni a tudást és a képességet. A tudás a képességnek a komponense, tehát minden képesség a tudásnak valamilyen mennyiségét implikálja. Más szempontból viszont azt mondhatjuk, hogy a tudás önállóan is létezhet. Jó példa arra, hogy néha tudjuk azt, hogy hogyan kellene valamit megcsinálni, de nem tudjuk azt megvalósítani. Valószínűleg nem létezhet azonban a tudástól független „tisztá” képesség. A tudást és a képességet egyrészt komparatív tulajdonságoknak tekinthetjük, azaz olyan tulajdonságnak, amely vagy van vagy nincs, másrészt pedig graduális tulajdonságként értelmezhetjük, azaz olyan tulajdonságként, amelyből több vagy kevesebb lehet.

Bizonyos tudásmennyiséggel genetikailag minden élőlény rendelkezik, de nem egyformán. Valószínűleg bizonyos „közös” tudás minden élőlényre érvényes, de amellet minden faj kap a természettől bizonyos specifikus tudásmennyiséget is a különfeleség fenntartása érdekében. Nem biztos azonban az, hogy minden élőlény rendelkezik/rendelkezhet tudásteremtő potenciállal is. Az örökölt közös és a specifikus tudásról, valamint a tudásteremtő képességről beszélhetünk az egyes fajok szemszögéből is. Ez vonatkozik az emberre is. Nem kétséges, hogy

minden ember genetikailag fel van szerelve bizonyos közös, azaz az egész emberiségre, az emberi fajra jellemző általános tudással és egyidejűleg egy specifikus tudáspotenciállal és tudásteremtő képességgel is. Az ember a többi fajhoz viszonyítva megkapja a természettől a leggazdagabb tudáspotenciált és a tudás reprodukálásához, létrehozásához, feldolgozásához stb. nélkülözhetetlen leghatalmasabb képességet is. Ezenkívül az embereket a többi fajtól megkülönbözteti a természettől kapott specifikus nyelvi tudásnak a „csírája”, valamint a nyelvalkotó képesség óriási potenciálja, amelyeket képes fejleszteni, és egy meghatározott nyelvvé alakítani. A nagyobb vagy kisebb tudásmennyiség létrehozása, feldolgozása stb. az egyes emberek esetében nemcsak a tudásteremtő potenciál nagyságától, illetve minőségétől függ, hanem attól is, hogy milyen jellegű hatások érték ezt a potenciált, hogy ezt a fejlődést ösztönözték-e, és milyen irányba, hogy milyen módon történt az emberi agy kognitív alakulása stb. Egyelőre azt sem tudjuk pontosan, hogy milyen módon történik a tudás genetikai úton történő átadása, hogy milyen formában létezik az emberi agyban, hogyan materializálódik az egyes sejtekben, milyen formában léteznek a létrehozott tudás különböző fajtái. Lehetséges, hogy bizonyos tudásfajták a valóság bizonyos reprezentációi, esetleg modelljei vagy sajátos „tükrei”.

A tudás olyan tulajdonság, amelyet senki sem képes senkinek átadni. Senki sem tud elsajátítani semmilyen tudást szó szerinti értelemben. Az emberek nem adják át egymásnak a tudást közvetlen módon, azaz olyan módon, ahogy tárgyakat adnak át egymásnak. A tudással ugyanaz a helyzet, mint a nyelvvel (Bańcerowski 2001b.: 282–5). A tudásnak olyan a természete, hogy nem adható át, illetve nem sajátítható el. A tudást mindenki kénytelen egyedül létrehozni vagy rekonstruálni. Az emberek közötti kommunikáció nem azon alapul, hogy az adó átadja a tudását a vevőnek, és a vevő azt befogadja, elsajátítja, rögzíti. Miért van az, hogy az emberek sokszor képtelenek „egyezségre” jutni akkor is, ha ezt nagyon akarják, és miért fordul elő sok esetben az a jelenség, hogy a kommunikációs partnerek nem értik vagy félreértik egymást, pedig az információátvitel megtörtént. Az emberi kommunikálás rendkívül bonyolult műveletek komplexumát implicálja. Megismerésük nélkül nem tudjuk megérteni és megmagyarázni azt, hogy min alapulnak a „tisztá” nyelvi, és min a kommunikációs műveletek.

Ahogy már korábban említettük, az emberek nem képesek közvetlenül átadni egymásnak a tudást, és ezért használják a nyelveket, ezért találták ki azokat. Az interakció keretében az emberek csak a tudást helyettesítő, megjelölő, szimbolizáló szignálokat, többé vagy kevésbé adekvát jeleket adják át egymásnak. Minden szignál, legyen az esetleges vagy céltudatos, mindig csak saját magáról „informálja” a vevőt. Először is arról, hogy létrejött és megérkezett, másodszor pedig arról, hogy ugyanolyan, mint az, amellyel a vevő már rendelkezik, és nem más. Az, hogy az adó a szignált „ugyanolyannak”, azaz a már korábban megismert szignál másának „tartja”, nemcsak a szignáltól, annak jegyeitől vagy tulajdonságaitól függ, hanem nagymértékben függ a vevőtől, a vevő percepció, konceptualizációs, kategorizációs képességeitől, a vevő által szerzett tudástól és a benne internalizált sztereotípusoktól, a kultúrtradícióktól stb. is. Tehát a szignálok tovább-

bíthatók és észlelhetők mint valaminek a helyettesítői, mint olyan jelek, amelyek a mögöttük rejlő tartalom létezéséről tájékoztatják a vevőt.

Az „átadott” vagy a „felfogott” jelek mindig valamilyen fizikai jelenségek, azaz szignálok vagy valamilyen konkrét tárgyak. A tudást reprezentálja mindenfajta emberi alkotás, az emberi alkotások és cselekedetek, az emberi viselkedés is. A jelek azért emberi produktumok, mert az ember egyrészt „megadja” a nekik megfelelő formát, amelyhez hozzárendeli a releváns tulajdonság státuszát, másrészt pedig hozzárendeli a jelentésüket, vagyis azt, hogy mi helyett mit fog használni, milyen tudást fog velük behelyettesíteni stb. Egyes jelek tartós szubsztanciában, mások pedig nem tartósban formálódnak. A fonikus jelek olyan produktumok, amelyeket az ember minden alkalommal „újból” és „újból” létrehoz. Az emberhez viszonyítva minden jel külső objektum, azaz nem létezik az emberben. Ez vonatkozik a nyelvi jelre is, a fonikusra és a grafikusra egyaránt. Az emberi agyban legfeljebb csak a jelek formájáról és képzéséről, illetve a hozzájuk rendelt jelentésről stb. szóló tudás internalizálódhat.

A nyelvi jel csak az előhívó jelszó, szimbólum funkciójában szerepelhet a kommunikációs folyamatban. Az ember belső információs univerzuma hasonlít a komputerek memóriájához, amely bizonyos elv (elvek) szerint rendezett „dokumentumok” („fájlok”) halmazából („könyvtárból”) áll. Minden dokumentumnak neve, kódja, „kulcsa” van ahhoz, hogy megnyissa a dokumentum kapuját. Másképpen nem tudnánk azokat aktiválni, előhívni, igénybe venni a benne rejlő információs tartalmat a konkrét kommunikációs aktusban. Ezek a dokumentumok kognitív struktúrák, a szemantikai információ tartományai (doménjei). Ezek a különböző embereknel különbözőek mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból is, tehát sohasem egyformák, és ezért az interakció folyamatában a partnerek között sokszor kommunikációs „alku” folyik különféle metainformációs szekvenciák segítségével (pl. *Mit jelent az?, Ez mivel kapcsolatos?, Hogy kell ezt érteni?, Mire gondol?, Magyarázza meg?, Nem értem, miről van szó?, Ez mire hasonlít, mivel függ össze?* stb.), hogy a hiányzó információkat „pótolják”, kiegészítsék, megszüntessék belső nem tudásuk, szubjektív entrópiájuk állapotát a már ismert információk alapján. Miért van az, hogy az ember elolvas egy könyvet, tanulmányt, cikket vagy más jellegű szöveget és néha nem érti meg, hogy miről szól az adott olvasmány?

Például ahhoz, hogy a *szöglet* szó által takart, szimbolizált jelentést meg tudja érteni, azaz azonosítani tudja az a személy, aki ennek a jelentésnek nincs birtokában, meg kell neki magyarázni, azaz verbálisan „segíteni” kell őt abban, rávezetni, ráirányítani arra, hogy ő azoknak a jeleknek a segítségével, amelyekkel rendelkezik, és amelyek kognitív struktúráiban profilírozzák a megfelelő dokumentumot (dokumentumokat) vagy az azoknak megfelelő fragmentumot (fragmentumokat), létre tudja hozni „könyvtárában”, belső információs univerzumában új saját dokumentumát, s új kognitív struktúrát tudjon megalkotni. Tehát meg kell magyarázni neki a labdarúgást, annak célját, stratégiáját és szabályait, esetleg külön meg kell rajzolni neki a futballpályát stb. Így a számára ismert információk alapján képes lesz arra, hogy rekonstruálja, megalkossa, létrehozza az új kognitív struktúrát, új információs keretet, új dokumentumot, amelynek a neve,

kódja a *szöglet* szó lesz. Tehát a *szöglet* szó mint nyelvi jel maga nem jelent semmit (illetve csak annyit jelent, amiből áll). Ez csak előhívó jelszó, inger, kód-név, funkció. Amikor ezt a szót halljuk, aktiválódik bennünk a *szöglet* nevet viselő dokumentum, ha ilyennel rendelkezünk, ha pedig nem, akkor ez a szó nem mond nekünk semmit, mivel nincs mihez viszonyítanunk, nincs mit előhívnia, aktiválnia, esetleg csak többé vagy kevésbé meghatározott asszociációkat ébreszthet bennünk, de nem továbbít és nem is továbbíthat semmilyen alapinformációt, azaz az adekvát információt.

Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy lehetnek olyan esetek, amikor a vevő – nem tudatosan – olyan új dokumentumot hozhat létre, amely nem adekvát az adóéval, és ebben több tényező is szerepet játszhat, például a vevő percepciók rendszerének a tökéletlensége, aktuális belső érzelmi állapota, beállítódása, a szükséges mentális műveletek vevő által történő nem megfelelő végrehajtása, a csatornában fellépő zaj stb.

A fentiek tükrében azt láthatjuk, hogy a természetes nyelvek jelrendszerként történő felfogása értelmetlen. Hogyan sajátíthatnák el az emberek a jeleket? Hogyan létezhetnének azok az emberi agyban? Hogyan lehetne őket kifejezni (externalizálni)? A jeleknek az emberi agyban történő lokalizálása abszurdumnak tűnik. Legjobb esetben is azt mondhatjuk, hogy a természetes nyelvek a jelformák (névformák) rendszerei, amelyek valószínűleg az ember mentális terében absztrakt artikulémikus-fonikus és grafémikus jelformaként, jelképként rögzítődnek, materializálódnak. Így a nyelvi mechanizmusnak egyrészt olyan implicit (belső) grammatikával (szabályrendszerrel) kell rendelkeznie, amelynek alapján az ember képes létrehozni, megalkotni ezeket a belső jelformákat (névformákat), amelyek a belső információs univerzumot képező kognitív struktúrák (fragmentumok, dokumentumok) megnevezését szolgálják, másrészt pedig tartalmaznia kell a nyelvi mechanizmusnak az absztrakt névformákat alkotó alapösszetevők halmazát is. Természetesen az említett nyelvi mechanizmussal kapcsolatos tudással a megfelelő képesség (és készség is) párosul, amely lehetővé teszi e mechanizmus „működtetését”. Tehát a nyelv magában foglalja azt a tudást is, amely lehetővé teszi, hogy képesek vagyunk megérteni, létrehozni és realizálni az új (artikulémikus-fonikus és/vagy grafémikus) jelformákat is (Bańcerowski 2000: 352–7).

A nyelv az írott és a beszélt kifejezési képességen és készségen kívül funkciók tudással is rendelkezik. Ezenkívül a nyelv szemantikai és pragmatikai komponense a tiszta funkciók, azaz a morféma, a lexéma, a frazéma stb. jelentésére vonatkozó tudáson kívül, a megfelelő képességekkel kapcsolatos tudást is tartalmazza. Hozzá kell tenni azt is, hogy a szemantikai tudás közvetlenül érintkezik, kereszteződik, szemben áll a világról szóló tudással, vagy bizonyos mértékben fedi azt. A pragmatikai tudás viszont szorosan kapcsolódik a kultúrtudáshoz, különösképpen pedig a viselkedési szabályokhoz.

Az emberi agy, mint tudjuk, kb. 100 milliárd neuront tartalmaz, és minden neuron kb. 50 ezer kapcsolatot létesíthet más neuronokkal. Ezenkívül minden neuronnak rendkívül bonyolult belső struktúrája van. Összességében az emberi agy elképzelhetetlenül bonyolult kapcsolatok hálózatát képezi. Feltételezhetjük, hogy minden agyban egyrészt léteznek olyan kapcsolatok (kommunikációs vonalak,

kommunikációs pályák), amelyek a megfelelő genetikai programok következtében alakultak ki, másrészt pedig olyanok is, amelyek a szocializációs-kulturális, pedagógiai, képzési stb. folyamatok eredményeképpen jöttek létre.

Azt mondhatjuk, hogy az emberi elme azonos az emberi agyban létrejött tudással és a benne kialakult belső kommunikációs csatornákkal, amelyek az információ, a tudás rekonstruálását, létrehozását, feldolgozását szolgálják. Ezek a csatornák, valamint funkcionálási készségük többek között az ember úgynevezett gondolkodási képességét alkotják.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 1994. Néhány megjegyzés a beszédmegértés modellálásáról. In: *Beszédkutatás '94*. MTA, Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 51–68.
- Bańcerowski Janusz 2001a. A nyelvtudomány paradigmái. *Nyr* 125: 1–29.
- Bańcerowski Janusz 2001b. Néhány megjegyzés a természetes nyelv fogalmának értelmezéséhez. *Nyr* 125: 282–6.
- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. (Szerk. Nyomárkay István.) ELTE, BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.
- Chomsky, N. 1962. *Syntactic Structures*. S-Gravenhag, Mouton.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass. The M.I.T. Press.
- Chomsky, N. 1986. *Knowledge of Language*. New York/Westport, Conn./London, Praeger.
- Chomsky, N. 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass./London, The M.I.T. Press.
- Fife, J. 1994. Wykłady z gramatyki kognitywnej. In: H. Kardela (szerk.): *Podstawy gramatyki kognitywnej* Warszawa.
- A. O. Rorty (szerk.) 1980. Berkeley. Los Angeles. University of California Press.
- Grucza, Fr. 1983. *Zagadnienia metalingwistyki*. Lingwistyka – jej przedmiot, lingwistyka stosowana. Warszawa.
- Grucza, Fr. 1997. *Języki ludzkie a wyrażenia językowe, wiedza a informacja, mózg a umysł ludzki*. Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Hymes, D. 1971. On Linguistic Theory, Communicative Competence and the Education of Disadvantaged Children. In: M.L. Wax, S. A. Diamind and F. O. Gearing (eds.): *Anthropologic Perspectives on Education*. New York, Basic Books. 51–66.
- Hymes, D. 1971. Competence and Performance in Linguistic Theory. In: R. Huxley and E. Ingram (eds.): *Acquisition of Language: Models and Methods*. London. Tavistock. 3–28.
- Paul, H. 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle/S. (1. kiadás 1880).
- Schaff, A. 1972. *Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych*. Książka i Wiedza. Warszawa. (Lásd még e könyvről B. J. által írt recenziót: *Nyelvtudományi Közlemények* 79. 1–2. sz., 342–6).

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

*Bańcerowski, Janusz***The notion of natural language in paradigms of linguistics**

By the end of the 19th century, the innovation potential of the neogrammarians began to be exhausted. The inductionist paradigm that they represented and that was accompanied by historicism, positivism, evolutionism, and psychologism, was replaced in the first quarter of the 20th century by a new paradigm of linguistics called structuralism or verificationism, among other names. In terms of structuralist conceptions, language was regarded as an object (system of signs) that possesses far-reaching autonomy in the mental sphere of the language user but that may exist independently of man as well. The acknowledgement of the connection between language and language user was first proposed by Noam Chomsky who directed linguists' attention away from linguistic corpora and to what he called linguistic competence in the framework of the generative, or falsificationist, paradigm. It is only very recently that researchers' attention has increasingly turned toward the cognitive role of language, i.e., the role and functions language fulfils in the whole mental apparatus of man. In the cognitive theory of language, the notion of knowledge plays a crucial role. Knowledge is almost exclusively interpreted as being contained in various spoken or written linguistic expressions. This can be simply dismissed as an ontological fallacy. The author demonstrates that knowledge is a property that nobody can directly transmit to anybody else, and that this is why languages have been invented and are being used by people. In their interactions, people can transmit to one another nothing else but signals standing for knowledge, and more or less adequate signals at that. The linguistic sign merely figures in the process of communication as a cue or symbol. Knowledge can only be reconstructed or created on the basis of pieces of information obtained.

A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből**A diskurzuselemzés alkalmazása a nyomtatott sajtó kutatásában**

A XX. és XXI. század embere olyan világban él, amelynek nagy részét nem ő maga tapasztalja meg, hanem a médiából véli megismerni. Talán nem is gondol arra, hogy az újságírók sincsenek jelen azon események döntő többségének bekövetkeztekor, amelyekről tudósítanak. Teun A. Van Dijk kutatásai szerint általában „hozott anyagból”, kész szövegekből – hírügynökségi jelentésekből, hivatalos közleményekből – alkotnak újra egy sajátos valóságot (Van Dijk 1988: 127–8).

E dolgozat azt kutatja, vajon létezik-e tényszerű, elfogulatlan tájékoztatás. A diskurzuselemzés elméleti kereteinek felhasználásával megvizsgálom a hír létrejöttét az újságíró oldaláról, a hírt mint a valóság modelljét, a hír megértésének folyamatát az olvasó szemszögéből, továbbá azt, hogyan mutatható ki a hírszövegbe kódolt rejtett tartalom.

A diskurzuselemzés célja nemcsak a szöveg különböző szintjeinek leírása, hanem a tágabb értelemben vett kontextus vizsgálata is abban a tekintetben, hogy az mennyire befolyásolja a szöveg jellemzőit. A diskurzuselemzés előzményei között tartjuk számon a retorikát, a szövegtant, az etnometodológiát, valamint a pragmatikát (Van Dijk 1988: 18–22). M. A. K. Halliday a nyelvet mint

struktúrát, mint viselkedést és mint tudást kutatta. A pragmatika már foglalkozott a nyelvi jel és használója között létrejövő viszonyal – többnyire a megnyilatkozások szintjén.

A mesterségesintelligencia-kutatás szükségessé tette a közlés nagyobb egységeinek, például párbeszédeknek, történeteknek a szerkezeti vizsgálatát. Az utóbbi húsz évben kialakult kognitív nyelvészet pedig a nyelv és az emberekben lezajló mentális folyamatok kapcsolatát kutatja. A nyelvet nem azonosítja a gondolkodással, de azt vallja: a nyelv összefügg az elme megismerő tevékenységével (Tolcsai 1995: 110).

A diskurzuselemzés módszereivel lehetőség nyílik a nyomtatott sajtó szövegeinek szerkezeti vizsgálatára. A kognitív pszichológia irányzatának köszönhetően rendelkezésre állnak a történet szerkezet és az emberi emlékezet működésének összefüggéseiről szóló kutatási eredmények (Pléh 1986). A diskurzus-elemzés a közlés folyamatát olyan interakciónak tekinti, amelyben a közlő és a befogadó elméjében végbemenő lélektani folyamatok leírhatók abból a szempontból, hogy milyen szemantikai viszony jön létre a szöveg és a kontextus között (Van Dijk 1988: 29).

Van Dijk diskurzus-elemzése logikai értelemben vett állítások (propozíciók) sorozatának és hierarchiájának tekinti a szöveget. Nem az állítások igazságértékével foglalkozik, hanem azzal, hogy az állításokból miként áll össze mind a szövegalkotó, mind az olvasó esetében a szöveg makroszerkezete. Hosszabb szövegben hierarchikusan elrendeződő témák egész sora szerepelhet, melyeknek szerveződését szabályok irányítják.

Az újságíró a saját szempontjai alapján szerkesztett szövegben mintegy modellálja, újraalkotja a valóság kiválasztott szeletét. A hír, amelyet létrehoz, nem a valóság tükörképe lesz, hanem annak megnyilvánulása, hogyan látja azt az újságíró (Chouliaraki és Fairclough 1999).

Ezek szerint már a témaválasztás is függhet például a közlő ideológiai, politikai beállítottságától. A Magyar Hírlap 2001. január 22-i számának első oldalán például ez az egyik cím: *Kizárás előtt a reformkiszagdák*. A Magyar Nemzet első oldala ugyanerről a témáról szóló cikkét ezzel a címmel közölte: *Torgyán: Rendet kell teremteni*. A liberális körökhöz közelebb álló Magyar Hírlap a reformereknek, a konzervatív irányzathoz közelebb álló Magyar Nemzet a pártelnök miniszternek szentelt több figyelmet ugyanazon esemény kapcsán. Nem nehéz belátni, hogy ha csak az egyik újságot olvasnánk, egysíkúbb képet kapnánk a történetekről.

A történetek rekonstruálásakor az újságíró azokat a témákat választja ki, amelyek az ő értékelési szempontjainak és elvárásainak megfelelnek. Az ellenzék botrányhősöknek, minidiktátoroknak szereti látni a kormánypárti politikusokat, szétesőnek a koalíciót. A kormánypártiak rendszeretöként, rendteremtőként, a stabilitás zálogaként látják az általuk támogatott politikusokat.

Az újságíró tevékenységének lényeges szempontja az elittel való kapcsolat. Azonosul az elitnek azzal a részével, amelytől függ: abból él, hogy híreket szállít a tömegeknek az elitről. Az elittel és az egyéb hírforrásokkal való kapcsolata biztosítja a hírek egyenletes áramlását, hogy a lapja meg tudjon jelenni (Van Dijk 1988).

A hír szerkezetének sémája

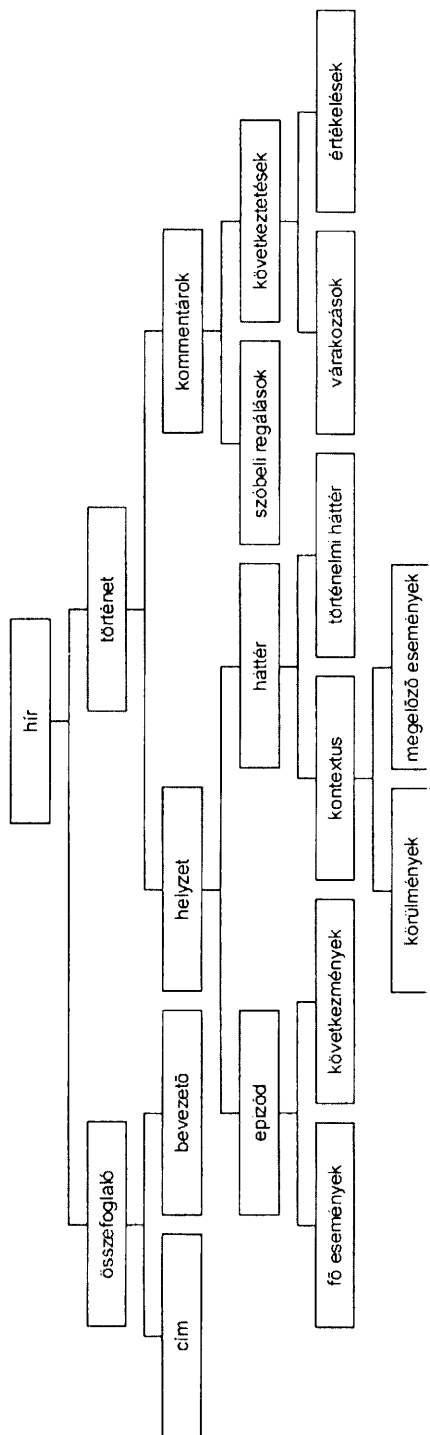
Az újság külalakjától is függ, hogy az újságíró mivel és milyen terjedelemben foglalkozik, vagy hogy hol és miféle illusztrációkat alkalmaz. A közlőnek számítani kell arra, hogy az olvasó bármikor meggondolhatja magát, és leteheti az újságot. Ezért fontos, hogy ha az olvasó csak félig olvas el egy hírt, akkor is értsen. Ennélfogva a hír felépítése ciklikus jellegű: a főcím és az alcím a lényegét röviden összefoglalja, majd a szöveg a fontos dologtól a részletek felé halad. Ez a felülről lefelé haladó, ciklikus jelleg okozza, hogy sok hosszabb újsághír utolsó bekezdése elhagyható, ha nincs elég hely a tördeléskor.

A hír szabályokon alapuló sémával rendelkezik. (Ez alól kivétel a rövid hír.) Van Dijk szerint a séma a diskurzus olyan általános érvényű formája, amely jellemző a közlés típusaira, és konvencionalizálódott a különféle társadalmakban, illetve kultúrákban (Van Dijk 1988: 49). A hír sémája a kutatások szerint megegyezik az elbeszélésekével, és a következő részekből áll: összefoglalás, körülmények, bonyodalom, megoldás, kód (azaz értékelés vagy tanulság). Ezeknek megfelelően a hírszövegnek a következő sematikus egységeket kell tartalmaznia: a körülmények (hely, idő, szereplők); a háttér (az előzmények); a fő esemény; a következmények; az eseményekre utaló reagálások; értékelés és esetleg a további történések előrejelzése. A hírszöveghez – hacsak nem úgynevezett „kis hír” – cím, esetleg alcím és általában a szöveg egészétől eltérő betűfajtajával szedett bevezető rész tartozik. Ez a fő eseményt, s esetleg annak következményeit foglalja össze úgy, hogy az újságcikk egésze nélkül is érthető legyen az olvasó számára. A séma egyes részei elmaradhatnak, vagy egymással felcserélődhetnek, kivéve a címet és a fő eseményt. (A hír szerkezetének sémáját az 1. sz. ábra szemlélteti.)

A hírérték

A hírérték megállapításakor a nyelvészetten, illetve az újságíráson túli ismereteket kell alkalmazni (Van Dijk 1988: 83). Ezek lehetnek makroszociológiai, mikroszociológiai, közgazdasági, politikai, pszichológiai szempontok, amelyek az újságíró esetében a hír kiválasztásában és megformálásában, az olvasó esetében pedig a hír megértésében, valamint felidézésében játszanak szerepet.

A hír továbbításában meghatározó lehet, hogy az újság profitra óhajt szert tenni: az eseményekről tudósítói révén értesül, akiknek száma pénzügyi lehetőségeitől függ. Hirdetőinek, olvasóközönségének, előfizetőinek ideológiai beállítottságát sem hagyhatja figyelmen kívül. A hírek gyűjtésének kialakult társadalmi módszere van: a hírek alapjául szolgáló közleményeket olyan szervezetek adják ki, amelyeket a politikai, a társadalmi elit működtet intézményes formában. Egy adott ország elitje vagy a világ vezető hatalmai, esetleg vezető szervezetei természetesen a szándékaiknak megfelelő közleményeket juttatják el a sajtóhoz. A hírek iparszerű gyártása ilyen értelemben tükrözi a társadalom szerkezetét: a befolyásos csoportoknak nagyobb figyelmet szentel, öngazolásuknak teret ad. Az, hogy minek van hírértéke, modellszerűen megjeleníti a társadalom gazdasági és ideológiai értékrendjét (Van Dijk 1988: 8).

1. sz. ábra. A hír szerkezetének sémája
(Van Dijk 1988: 55)

A hírértéket meghatározó tényezők Teun A. Van Dijk szerint a következők (1988: 119–23):

Az újdonság. A hírnek új eseményről kell szólnia. Az olvasók elméjében létezik valamilyen modell a világ eseményeiről. Az újabb események hírének hatására módosítják e modellt.

A frissesség. Ne csak a hír legyen új: az esemény, amelyen alapul, szintén ne legyen pár napnál régebbi. A frissesség a figyelem elnyerése, az érdeklődés felkeltése és a felidézés elősegítése érdekében fontos tényező.

Az előfeltevések. Annak mérlegelése, hogy mi új és mi friss hír, sok tudást feltételez. A közlemények, vagyis az események csak rengeteg régi ismeret fényében értelmezhetőek. A tökéletes újdonság érthetlenné tenné a hírt.

Az összhang. A hírnek összhangban kell lennie a társadalomban elfogadott normákkal. Ilyen értelemben ez az előfeltevések speciális területe, mely a korábbi ismeretek mellett a korábbi viszonyulás és vélemény elfogadását öleli fel. A hír szólhat olyan személyekről vagy országokról, amelyek nem felelnek meg alapvető attitűdünknek – ekkor a) kevesebb az esélye, hogy valóban megjelenjen a sajtóban; b) ha megjelenik, megerősíti az előbbi, negatív viszonyulásunkat; c) ha megjelenik, ábrázolásmódja megfelel a társadalmilag elfogadott álláspontnak.

A fontosság. Általában az olvasók azt az információt kedvelik jobban, amely a számukra lényeges. Mindig a többség számára fontos eseményeknek nagyobb a hírértéke. Az elitnek kellemetlen események hírértékét csökkentik, vagy nyilvánosságra sem hozzák azokat.

A deviancia és a rossz hírek. Pszichológiai szempontból lehetnek az olvasó tudatalatti félelmeinek megtestesítői: katasztrófák, háborúk, balesetek. Forgatókönyvük megegyezik a történetek ismert forgatókönyvével: a rossz eseményeket követnie kell a megoldásnak.

A közelség. Nemcsak térben, hanem ideológiailag is értendő. A közelben történt eseményeket nagyobb érdeklődés övezi, és alkalmasabbak arra, hogy az olvasók történetként a beszélgetéseikbe szőjék őket.

A hírérték e vázlatos, rövid meghatározása új megvilágításba helyezi a sajtó sokat hangoztatott szabadságát és objektivitását.

A hír megalkotásának szociokulturális szempontjai

Gyorsabb a hír olvasása és könnyebb a megértése, ha a narratív szöveghez hasonlóan abban a sorrendben mutatja be az eseményeket, ahogyan a valóságban megtörténtek (Pléh 1986: 118). A valóságos történésekre vonatkozóan ugyanis mind az újságíró, mind az olvasó rendelkeznek bizonyos tudással. A társadalomba való beilleszkedésük folyamán megtanulták, hogy az általuk ismert kultúra(k)ban hogyan zajlanak le bizonyos események. E közös háttértudást felhasználva a szöveg írójának nem kell mindent explicit módon a szövegbe kódolnia; nem kell mindegyik hírt Ádámtól és Évától kezdenie. Az olvasó pedig a szöveg megértésének dinamikus folyamatában újra és újra összeveti a szöveg tartalmát

az általa ismert forgatókönyvekkel. Egyes kutatások szerint a forgatókönyvek nemcsak az adott helyzetben szokásos események időrendiségét tartalmazzák, hanem az adott témára jellemző, előregyártott oksági láncokat is (Schankot és Abelsont idézi Pléh 1986: 30).

Az emberek világában valószínűleg még magasabb szerveződési egységek, a tervek is meghatározóak. Ezek az emberi cselekvések céljai közötti, valamint a cselekvések és a célok közötti összefüggéseket reprezentálják. Funkciójuk az események közötti koherenciateremtés (Pléh 1986).

Amikor az olvasó a hírt olvassa, a fentieknek megfelelően összefüggést keres az abban ismertetett események és tevékenységek között. Ez igaz a szövegrészekre is: ahogyan Paul Grice megfogalmazta a társalgás alapelveire vonatkozóan, az olvasó az együttműködés elvét követi (Grice 1997: 213–28). Feltételezi, hogy az újságíró közölni akar vele valamit, és hogy egy helyzetnek vagy a világnak az ő számára értelmezhető modelljét kódolta a szövegbe, melyből háttérismerete révén képes ugyanazt a modellt rekonstruálni.

A kérdés azonban a következő: ugyanazt a valóságmodellt építi-e fel az újságíró és az újságolvasó a maga elméjében? Leírható-e a szöveg jelentése a nyelvtani szabályok segítségével, a szövegtani módszerekkel és a világról való tudás modelljeivel? Hogyan magyarázhatók és milyen jelentésbeli különbséget hordoznak a stílusbeli eltérések, amelyek bármely újságolvasónak feltűnhetnek, ha ugyanazon a napon a kezébe vesz néhány politikai napilapot és bulvárlapot?

A stílus a szöveg megformáltságának a módja, melyet a közlő és a befogadó valamilyen szociokulturális alapú nyelvi értékrendszerben helyez el: az általa ismert többi stílus típushoz viszonyítja (Tolcsvai 1996: 50). Más meghatározás szerint a stílus a lehetséges diskurzusformák közötti választások sorozatának eredménye. A diskurzusfajták ugyanakkor behatárolják a nyelvi választási lehetőségeket. A stílus szorosan összefügg a kontextussal: nemcsak a nyelvi, szövegbeli tényezőkkel, hanem a tágabb értelemben vett kontextussal is: a közlő körülményeivel és a társadalmi szempontokkal (Van Dijk 1988: 27).

A témaválasztás mellett a stílusbeli változtatások fejezik ki leghatásosabban a személyes véleményt vagy egy intézmény álláspontját, ha ugyanazon eseményről szóló, de különböző forrásból származó hírszövegeket vetünk össze. Ilyen stilisztikai eltérés lehet például a hírszövegnek a sémától való eltérése, a szintaktikai tagolás különbségei, a lexikai választások milyensége.

A rejtett tartalom hírbe kódolásának nyelvi eszközei

A hírszövegben nem minden proposíció szerepel explicit módon. A szöveg implicit tartalmának nevezünk minden olyan információt, amely a szövegben előfeltevésként vagy sugallt jelentésként szerepel, és nincs közvetlen módon, vagy nincs részletesen kifejtve (Van Dijk 1988: 64).

A nyomtatott sajtó hírszövegei esetében előtérbe kerül az újságírótól az olvasóra irányuló szándékolt hatás. A hírszöveg explicit módon állítások sorozatából áll. A beszédaktus-elmélet szempontjából megállapítható, hogy a perlokúciós,

azaz a beszédpartnerre való hatás szándéka kerül előtérbe: amikor az újságíró megszerkeszti a hírszöveget, nemcsak az a célja, hogy az olvasó azt megértse, hanem az is, hogy azt valóságként vagy legalábbis a valóság lehetséges fajtájaként elfogadja (Van Dijk 1988: 84).

Az újságíró arra törekszik, hogy az olvasó ne csak könnyen megértse az általa felépített hírt, hanem emlékezzen is rá. Ezt a célt szolgálja például a fő téma (a fő esemény vagy következményének) kiemelése, összefoglalása a bevezetőben és a címben. Pszichológiai kutatások szerint az olvasó emlékezetében jobban megmaradnak a szöveg hierarchiájában felül lévő gondolatok, állítások, azaz a fő téma, valamint a szöveg logikai szerkezete (Pléh 1986: 23).

A kognitív pszichológia álláspontja szerint az olvasóban vagy a hallgatóban gyakrabban felidéződnek a szöveg, illetve a mondat pragmatikai implikációi, mint a szöveg vagy a mondat nyelvi formája (Eysenck–Keane 1997: 341). Az olvasó befolyásolásának tehát leghatékonyabb eszköze a rejtett információ szövegbe kódolása.

A rejtett tartalom hordozói lehetnek az előfeltevések. Szende Tamás az egy-egy mondatból következő kijelentések három fajtáját különbözteti meg: a logikai előfeltevést, a bennfoglalást és a pragmatikai előfeltevést (Szende 1996: 87). Véleménye szerint az utóbbi az, amely a szövegjelentéssel összefügg. (Lásd még Kiefer 2000: 338–66.)

Az előfeltevés olyan tényállásokat idéz fel, amelyeknek érvényben kell lenniük ahhoz, hogy az eredeti mondatbeli kijelentés szerencsés, vagyis sikeres, helyénvaló legyen. A pragmatikai előfeltevés nem a kimondott közlemény igazságértékét érinti, hanem azt, hogy a közlemény érvényes-e az adott beszédhelyzetben. Az előfeltevések teremtik meg a közlemény sajátos, aktuális jelentésviszonyait, ezek utalnak a tényleges valóságra.

A pragmatikai előfeltevések felismerhetők az őket közvetítő nyelvi eszközök alapján. Az előfeltevést hordozó nyelvi szerkezetek csoportjába tartoznak a következők:

1. Bizonyos módosító- és határozószavak, például a *még, már, csak, is, újra, tovább*.
  - 1) *Kollektív szerződéssel még korrigálható a jogszabály*
(Magyar Hírlap, 2001. 04. 17., 5. o.)
  - 2) *Az Itogi főszerkesztője is behódolt*
(Magyar Hírlap, 2001. 04. 18., 2. o.)
  - 3) *Tovább folytatódik a harc a Meixner-iskola körül*
(Magyar Hírlap, 2001. 04. 18., 5. o.)
  - 4) *Grespik újra megsemmisítette a működési engedélyt*
(Magyar Hírlap, 2001. 04. 18. 5. o.)

Az 1–4 címeknek akkor van értelme, ha az olvasó kiegészíti őket a sugallt jelentésüket alátámasztó előfeltevésekkel: 1) a jogszabályt korrigálni kell; 2) az Itogi főszerkesztőjét megelőzve mások már behódoltak; 3) az említett iskola körül egy ideje harc dúl; 4) Grespik korábban már megsemmisítette az iskola működési engedélyét.

2. Bizonyos inchoatív, azaz kezdő igék, például:

5) *Megállapodtak Kostunicával*

(Magyar Hírlap, 2001. 01. 23.)

6) *Megalakult a szerb parlament*

(Magyar Nemzet, 2001. 01. 23.)

A fenti újságcímeket az olvasó egészíti ki az értelmezéshez szükséges előfeltevésekkel: 5) korábban nem volt megállapodás; 6) eddig nem volt, illetve nem ülésezett a szerb parlament.

3. Bizonyos fajtájú, főként hasonlító határozói mellékmondatokkal kiegészítendő főmondatok, például:

7) *Szigorúbb lesz a vámellenőrzés*

(Magyar Nemzet, 2001. 04. 17., 13. o.)

8) *Színesebb programok kellenének*

(Magyar Nemzet, 2001. 04. 14., 13. o.)

E címként szolgáló mondatok a következő előfeltevéseket hordozzák: 7) ..., mint manapság; 8) ..., mint amilyeneket jelenleg kínálnak az utazási irodák.

Az igék, a főnevek és a melléknevek meghatározott csoportjai kifejezik a közlő értékítéletét a közölt információra vonatkozóan. Ilyenkor az olvasót a hír kedvező vagy kedvezőtlen megítélése felé irányítják.

9) *Kirohanás a HM ellen*

(Magyar Nemzet, 2001. 04. 14., 3. o.)

10) *Újabb bírálatözön az MSZP-re*

(Magyar Nemzet, 2001. 03. 20., 3. o.)

11) *Bizonytalan egyházügyi alku*

(Magyar Nemzet, 2001. 03. 20., 2. o.)

Egyes igék a főmondatban kifejezik a mellékmondatban foglalt állítás igazságértékéről alkotott véleményt. Például a faktív igék (*tud, lát, igazol* stb.) a leírt tényállás kétségtelen voltát jelzik.

12) *Tudta, hogy néhány képviselőt megvesztegettek.*

A nem faktív igék nem tartalmaznak utalást a tényállás igazságértékét tekintve. Ilyenek például a *vél, gondol, állít, sejtet* és így tovább.

13) *A tiltakozók azt állítják: a tervezet alapján sérül az állam és az egyház szétválasztásának elve.*

(Magyar Nemzet, 2001. 04. 17., 3. o.)

14) *Több szocialista politikus sejtetni engedte, hogy már májusban dönt a kongresszus a kormányfőjelölről.*

(Magyar Nemzet, 2001. 04. 13., 3. o.)

Az antifaktív igék kizárják az adott tényállás valós voltát. Ide tartozik például a *hazudik* és a *sugalmaz*.

15) *Azt hazudta, hogy néhány képviselőt megvesztegettek.*

A faktív és az antifaktív igék tagadása érintetlenül hagyja a másik tagmondatban, vagyis az előfeltevésben foglalt kijelentést. Például:

16) *Nem tudta, hogy néhány képviselőt megvesztegettek.*

17) *Nem hazudta azt, hogy néhány képviselőt megvesztegettek.*

Manapság gyakran előfordul, hogy bizonyos sajtótermékeket korábbi, félrevezető állításaik helyreigazítására köteleznek. A fenti példákból is látható azonban, hogyan lesz a már elterjesztett rágalmbokból „kabátlopási ügy”: a helyreigazítás nem törölheti ki az olvasó emlékezetéből az előfeltevések alakjában sugallt kijelentéseket.

Miközben az újságíró igyekszik a tényszerűség és az elfogulatlanság, továbbá a valósághű tájékoztatás látszatát fenntartani, valójában a saját nézőpontjából megalkotott modelljét építi fel az általa megismert eseménynek. A tényszerűség illúzióját biztosítja a sok adat; a nevek, számok, időpontok, valamint a tekintélyes, közismert személyiségekre hivatkozó idézetek, amelyeket a közlő meglehetősen átszerkeszt.

Az eltérő viszonyulás szemléltetésére bemutattható, hogyan tudósított 2001. január 23-án ugyanarról az eseményről, öt kisközpárti képviselőnek az FKGP-ből való kizárásáról két napilap.

Nyolcvanszázalékos többséggel szavazta meg a képviselőcsoport Csúcs László kizárását, majd egyhangúlag tudomásul vette, hogy további négy képviselő távozott a frakcióból – közölte az ülés után Bánk Attila frakcióvezető.

(Magyar Nemzet, 1. o.)

Ugyanezen ülésre így utal a Magyar Hírlap az első oldalán megjelent hírből:

Az engedelmes frakciótagok megszeppenten hallgatták Torgyán József dörgeidelmét, aki egyebek mellett piaci kofának nevezte jogi érveket hangoztató korábbi tanácsadóját, Kiszely Katalint.

A Magyar Nemzet újságírója az FKGP hivatalos közleményét adja tovább. A tudósítás e részletében a „nyolcvanszázalékos többség” a fókusz, azaz a párt döntésének egységes támogatása kap nagyobb hangsúlyt. A Magyar Hírlap hírrészlete a pártelnök és a kizárt frakciótag közötti ellentétet állítja előtérbe. Olyan jelzőt és határozót választ a „frakciótagok”-hoz, amelyek az újságíró értékítéletét is hordozzák (*engedelmes* és *megszeppenten*). Nyilvánvaló a pártelnök iránti ellenszenv, aki „dörgeidelmeket” intézett a frakcióhoz, és „piaci kofának” nevezett valakit. A Magyar Hírlap újságírója tehát ellenérzéseivel együtt továbbította a hírt, a Magyar Nemzet újságírója pedig a frakció egységességének látszatát próbálta fenntartani.

A hír megértése

A fentiekben többször felmerült, hogy az olvasó az újság kézbevételekor az újságíróhoz hasonlóan számos szempontból választ. Például eldönti, melyik hírt olvassa el, vagy melyiket olvassa végig. Ahogyan az újságíró számára a valóság megismerésének eszköze egy esemény hírben való modellálása, ugyanúgy az olvasó számára is a társadalmi megismerés módja a hírben reprezentált modell megértése, az emlékezetében való megőrzése.

Az olvasónak azon döntését, hogy érdeklődik-e egyáltalán a hír iránt, a hír értéke befolyásolja. A hírérték az ő esetében ugyanaz, mint a közlében: az újdonság, a térbeli közelség, az előfeltevései vagy inkább elvárásai, a hírnek a világról alkotott képével való összhangja – valamint a devianciáról, vagy negatív jellegű eseményekről szóló hírek. Igen sok hír szól bűnügyekről, balesetekről, katasztrófákról, háborúkról, konfliktusokról. Egyes magyarázatok szerint az olvasókat ezek pszichoanalitikai okokból fakadóan érdeklik: saját félelmeik kifejeződési formái. A kognitív elmélet úgy véli, az ilyen eseményekről szóló információk feldolgozása során az elme mintegy szimulálja ezeket a helyzeteket, majd a történet szerkezeti sémáknak megfelelően megkeresi a megoldást ezekre a bonyodalmakra. Ezenközben a társadalmilag elfogadott normákat és értékeket mintegy próbára teszi. A konfliktus feldolgozása után pedig megerősíti a saját értékrendjét (Van Dijk 1988).

Pszichológiai kísérletek szerint a szövegek feldolgozása felülről lefelé és balról jobbra történik. A cím és a bevezető rész segítenek a makroszerkezet, azaz a szöveg témájának felismerésében. Az olvasó megérti a szöveg mikroszerkezetét, vagyis az egymást követő mondatok közötti közvetlen viszonyt. A mikroszerkezetből az olvasó már e megértés folyamán levezet egy makroszerkezetet, mivel ismeri a szöveg felépítésére vonatkozó makroszabályokat (Pléh 1986: 29). Ezeket a szövegtípushoz tartozó séma segít azonosítani, valamint az a háttértudás vagy tudáskeret, amivel a közlőhöz hasonlóan rendelkezik. Az ilyen információfeldolgozás célja, hogy az olvasó epizodikus emlékezetében létrejöjjön egy modell a hírben szereplő szituációról.

Hogyan és mennyire fog emlékezni az olvasó a hír tartalmára? A kognitív pszichológia felfogása szerint az emlékezet konstruktív. Az emlékezet az információt sémákban raktározza el, és ha szükséges, ezekből újra felépíti (Pléh 1986: 39). Kintsch és Van Dijk azt állítják, hogy a sémák emlékezetünkben való tárolásakor bizonyos törlési szabályok lépnek életbe (Pléh 1986: 123). Emlékszünk a szöveg témájára, az alapvető ok-okozati összefüggésekre, esetleg valami számunkra szokatlan információra, de az altémákat elfelejtjük. Felidézéskor magunk teremtünk koherenciát a séma egyes alkotórészei között. Ahol különösen nehéz az összefüggést megérteni, még az oksági láncot is kiegészítjük.

Az eddigiek alapján bizonyítható, hogy a hírszöveg megértése az olvasó részéről problémamegoldó tevékenység. A hír megértése, az emlékezetben való tárolása és felidézése nagymértékben függ az olvasó műveltségétől, a világgal kapcsolatos ismereteitől, az általa elfogadott ideológiától.

Annak szemléltetésére, mennyire eltérően tudósíthat ugyanazon eseményről egy-egy újság, hasonlítsunk össze két, körülbelül azonos terjedelmű hírt!

Az egyik a Magyar Hírlap 2001. április 5-i számának 4. oldalán jelent meg, *Torgyán békülne a reformerekkel* címmel. A másik a Magyar Nemzet 3. oldalán volt olvasható ugyanekkor, *Torgyán békülne* címmel.

Torgyán békülne a reformerekkel

Torgyán Józsefnek nincs több keresnivalója az FKGP élén. Ahhoz, hogy tisztességgel visszavonulhasson, meg kell semmisítenie a gödi határozatokat – közölte a Magyar Hírlappal Lányi Zsolt. Torgyán József tárgyalni szeretett volna az FKGP volt alelnökével, és közvetítő útján Bánk Attilát, Kiszely Katalint és Molnár Róbertet is megkereste.

Torgyán József a szilveszteri határozatokkal egy óra alatt tönkretette az addig jól működő frakciót. Ahhoz, hogy tisztességgel vonulhasson vissza a párt éléről, vissza kellene vonnia a gödi határozatokat, össze kellene hívnia az

országos nagygyűlést, ahol új elnököt választanának – közölte a Magyar Hírlappal Lányi Zsolt volt FKGP-alelnök. A kisgazda-politikus lapunknak elmondta: egy közvetítő kereste meg szombat délelőtt, és közölte vele: Torgyán József szeretné, ha felhívna őt a kórházban. Beszélt is a pártelnökkel, akinek jobbulást kívánt, ám azt leszögezte, hogy a köztük lévő politikai szakadékot többé már nem lehet áthidalni. „Torgyán József hatalmas hibát követett el, amikor a szilveszteri gödi tanácskozáson szétverte a jól működő parlamenti képviselőcsoportot. Mára nemcsak a frakció, hanem a párt egésze

is össze van zavarodva – jelentette ki Lányi Zsolt.

Kiszely Katalin lapunknak elmondta: őt is megkeresték szombaton, majd együtt ebédelt Torgyán Józsefné Cseh Máriával. A pártelnök felesége mint a család régi jó barátját hívta fel őt, akivel természetesen szívesen találkozott. A vendéglő előtt egy hétfőn megjelenő újság fotósai várták, és paparazzi módszerrel lefényképezték őket. Kiszely Katalin nem kívánta minősíteni a történetet, ám hangsúlyozta, a találkozó előtt Torgyán Józsefné Cseh Mária nem közölte vele, hogy fényképes randevút szervezett. (VGY)

A Magyar Hírlapban többet közöl a hírnek adott cím, mivel azt is megjelöli, kikkel békülne a pártelnök. A hír mindkét szövegváltozata a hír sémájából ismert bevezetővel folytatódik, amely röviden összefoglalja a hír lényegét. Ugyanakkor ez a rész bemutatja, hogy milyen információkat tartott kiemelésre érdemesnek a közlő.

A Magyar Nemzet hírének bevezetője eseményeket említ meg először, mégpedig időrendben: Torgyán üzent ellenfeleinek, de ezt követően csak Lányi hívta fel telefonon. A bevezető utolsó mondata Lányinak, Torgyán fő politikai ellenfelének az esetről szóló értékelését tartalmazza. Az értékelést a hírszöveg első bekezdése Lányi nézőpontjából részletezi.

A Magyar Hírlapban megjelent hír bevezetője az események Lányi szemszögéből való értékelésével kezdődik. Ez az értékelés Torgyánra nézve kedvezőtlen. A bevezető utolsó mondata segít az olvasónak, hogy Lányi kifakadását megértse: ez a mondat jelöli meg a Lányi nyilatkozatát kiváltó eseményt. Ez a mondat az újság nézőpontjából vizsgálja az eseményeket: Lányira mint „az FKGP volt alelnöke”-re utal.

Megállapítható, hogy a hír szerkezeti sémájától mindkét cikk némileg eltér: a szóbeli reakciók vagy értékelések elemének egy részét előrehozzák, jelezve, hogy a közvélemény – és a közlő – a két politikai ellenfél küzdelmét figyeli leginkább. Csak ezek után következik a fő esemény taglalása, majd az utolsó bekezdés végén ismét a szereplők szóbeli reagálása, értékelése. Mindkét hír szövegét két, meglehetősen hosszú bekezdésre osztotta a szerző. A konzervatív irányzathoz közeli Magyar Nemzet a bevezetőben a Torgyán által tett gesztusra hívja fel a figyelmet, melyet politikai ellenfeleinek irányában tett, „akik közül

csak Lányi Zsolt volt alelnök hívta fel telefonon”. A *csak* módosítószó azt sugallja, hogy a hír közlöje nem tartja olyan előzekénynek az ellenfelek reagálását, mint Torgyánét. A liberális oldalhoz áll közelebb a Magyar Hírlap. Ennek megfelelően a koalíciós pártban végbement szakadást, a két politikus ellenségeskedését állítja a középpontba.

Torgyán békülne

Torgyán József szombaton a kórházból üzent az FKGP-ből korábban kizárt, illetve kilépett ellenfeleinek, akik közül csak Lányi Zsolt volt alelnök hívta fel telefonon a pártelnököt. Lányi szerint Torgyán egyezkedni próbál velük, de erre nincs esély, az elnöknek mindenképpen vissza kellene vonulnia.

— Kis

Lányi Zsolt, az FKGP volt alelnöke lapunknak elmondta: Torgyán Józsefet azután hívta fel, hogy a pártelnök egy közös ismerősükkel üzent neki szombat délelőtt. – A hatvanéves barátságunkra tekintettel jobbulást kívántam neki, hiszen az egészség fontosabb, mint a politika – idézte fel a beszélgetést a politikus, aki hozzátette: közölte Torgyán Józseffel, hogy politikai kérdésekről nem érdemes beszélniük, ugyanis nagyon távol kerültek egymástól. Lányi arról is szólt: a pártelnök kérte, hogy látogassa meg a kórházban, de ő ezt visszautasította. – Torgyánnak be kell látnia a hibáit és azt, hogy ő már soha nem lesz az FKGP vezető embere – fogalmazott. Kijelentette: nincs esély arra, hogy kibékülje-

nek, a elnök egyetlen lehetősége a tisztességes visszavonulás.

Az FKGP elnöke Bánk Attilának, Molnár Róbertnek és Kiszely Katalinnak is üzent. A volt frakcióvezető nem cáfolta a megkeresés tényét, de nem kívánta kommentálni a kezdeményezést. Molnár Róbert az MTI-nek elmondta: csupán jobbulást kívánó levelet küldött Torgyánnak, nem beszélt vele. Úgy tudjuk, Kiszely Katalin volt kiskgazda képviselő együtt ebédelt Torgyánné Cseh Máriával, de a kérdés ellenére nem látogatta meg a pártelnököt. Információk szerint Torgyán József jelezte, hajlandó együttműködni a kizárt és kilépett képviselők egy részével, de ez nem vonatkozik Horváth Bédra és Várhelyi Andrásra. Többen az „oszd meg és uralkodj” politikai stratégiaként értékelik a gesztust.

A Magyar Nemzet híre már a bevezető első mondatában megjelöli az események időpontját, helyét és szereplőit. A fő esemény megismétli az első bekezdés elején („Lányi telefonált Torgyánnak”). Ezzel in medias res kezdi a történetet; egyre bővülő körben bontja ki a fő esemény részleteit, körülményeit, előzményeit. Az első bekezdésben Lányi nézőpontjából követjük az eseményeket („lapunknak elmondta”), ám nem egyértelmű, hogy a szerző az ő állításait szó szerint idézi-e; bár a szövegben előfordulnak mondást jelentő igék (*fogalmazott, idézte fel, kijelentette*), a politikus szavai nincsenek idézőjelben. A hírszöveg második bekezdésében többféle nézőpont változtatja egymást: a közlöő, Bánk

Attilái, Molnár Róberté, Kiszely Kataliné, Torgyán Józsefé, majd a határozatlan „többen” megnevezés sejteti, hogy az újságírónak egyéb információi is vannak.

Nézzük meg, hogy a két újsághír felépítése mennyire hasonlít ahhoz a sé mához, amelyet az 1. számú ábra bemutatott!

Torgyán békülne a reformerekkel

(Magyar Hírlap, 2001. 04. 05.)

cím

szóbeli reagálás }
összefoglaló } bevezető

szóbeli reagálás (Lányi)

epizód (Lányi)

szóbeli reagálás (Lányi)

epizód (Kiszely)

szóbeli reagálás (Kiszely)

Torgyán békülne

(Magyar Nemzet, 2001. 04. 05)

cím

összefoglaló }
szóbeli reagálás }

epizód (Lányi)

epizód (Lányi)

epizód (Molnár)

értékelés

2. számú ábra

A 2. számú ábrából kitűnik, hogy a Magyar Hírlapban megjelent hír részletesen ismerteti, hogyan reagálnak az érintett politikusok a fő eseményre. A Magyar Nemzet a fő eseménnyel kapcsolatos epizódoknak szentel több figyelmet, különös tekintettel Lányi nézőpontjára.

A Magyar Hírlapnak a fő eseményre vonatkozó álláspontját az olvasónak kell kikövetkeztetnie Lányi és Kiszely szóbeli reagálásából, illetve értékeléséből. A Magyar Nemzet a hírszöveg végén ad egy rövid értékelést. A Magyar Hírlap újságírója nyilvánvalóan azokat a megnyilatkozásokat foglalta a hírbe, amelyekkel egyetértett, vagy amelyeket az olvasó számára új információként értékelt.

Az új információkat, azaz a hírérték szempontjait tekintve megállapítható, hogy mindkét hír megfelel az újdonság és a frissesség követelményének. Mindkettő csak bizonyos előfeltevések ismeretében értelmezhető, ha az olvasó már tájékozott a hírben szereplő párton belüli ellentétekről. Mindkét lap számára fontos, hogy a hír szerkezete és tartalma összhangban legyen az általuk képviselt értékrenddel: a Magyar Hírlap a volt pártelnökök elítélő szóbeli reagálásokra helyezi a hangsúlyt, a Magyar Nemzet pedig a párt vezetőinek kapcsolatfelvételére. Ez összefügghet a hír szereplőinek és az újságírónak az ideológiai közelségével, illetve távolságával: a Magyar Hírlap a pártszakadást, a Magyar Nemzet a kapcsolatfelvételt állítja a középpontba. Érdekes megvizsgálni a Magyar Hírlap hírszövegének két utolsó mondatát.

A vendéglő előtt egy hétvégén megjelenő újság fotósai várták, és paparazzi módszerrel lefényképezték őket.

Tartalmát tekintve ez a mondat azt sugallja, hogy valaki értesítette a fotósokat, mert az *őket* tárgy a *várták* igére is vonatkozik: *őket* várták, nem csupán

arrafelé tébláboltak. Ez a mondat azt sugallja: Torgyán vagy Torgyánné tisztességtelen csellel próbálta azt a látszatot keltetni, hogy Kiszely Katalinnal nem szakítottak, s hogy a pártban a látszat ellenére nincs szakadás. De vajon ez a mondat még Kiszely Katalintól származó idézet, vagy a szerző összefoglalása arról, amit az illető hosszabban elmondott? Mit jelent az, hogy valakit nem egyszerűen lefényképeznek, hanem „paparazzi módszerrel” fényképeznek le? E szó konnotációja, érzelmi tartalma kellemetlenül kisugárzik a vele együtt említett politikusokra. Olyan szövegkörnyezetet teremt, amely gyanús titkokat sugalmaz.

A bekezdés utolsó mondata:

Kiszely Katalin nem kívánta minősíteni a történeteket, ám hangsúlyozta, a találkozó előtt Torgyánné Cseh Mária nem közölte vele, hogy fényképes randevút szervezett.

Úgy látszik, ez a mondat sem pontos idézet a politikus nyilatkozatából: inkább szavainak összefoglalása. A mondat ellentmondást tartalmaz: a politikus nem kívánja minősíteni az eseményt, az utolsó két tagmondatban azonban olyan előfeltevés szerepel, amely rossz fényt vet Torgyánékra. A faktív igékkel bevezetett előfeltevés sajátossága – amint azt fentebb említettem –, hogy tagadásuk nem érinti az előfeltevést. Ennek megfelelően a *fényképes randevút szervezett* állításra nem vonatkozik a tagadás.

A Magyar Hírlap hírében érvényesül tehát az a jelenség, hogy bizonyos szavak negatív érzelmi értéket kapnak, ha ilyet hordozó szövegkörnyezetbe kerülnek. Ez fordítva is igaz: bizonyos szavakhoz olyan negatív érzelmi érték tapad, amely maga kontextusteremtő, azaz létrehozza az ennek megfelelő környezetet.

E rövid elemzésből több következtetés is levonható. Az újsághírek nem felelnek meg minden részletükben az 1. ábrán bemutatott sémának: egyes elemek hiányozhatnak belőlük, mások egymásba kapcsolódhatnak. Híres emberekre, tekintélyes, közismert személyekre vagy szervezetekre hivatkoznak, a nyilatkozataikat, a közleményeiket azonban szabadon átfogalmazják. Ennek következtében akaratlanul is olyan rejtett tartalmat közvetíthetnek az olvasónak, amely saját viszonyulásuknak, értékítéletüknek megfelelően befolyásolja.

Összefoglalás

A hír, illetve bármilyen szöveg létrehozása és értelmezése mind a közlő, mind a befogadó számára a világ, a társadalom megismerésének egyik módja. A szöveg értelmezése is dinamikus folyamat, amikor a befogadó a szövegben közvetített valóságmodellt összeveti az általa ismert sémákkal, tudáskerettel, forgatókönyvekkel. A közlő a szövegben továbbítja a valóságról benne élő modellt, kiegészítve azt saját értékítéletével, vélekedésével, elvárásaival. Mindezek a szöveg szerkezetében és stílusában is kimutathatók. Az azonos forrásból származó, de különböző újságok által közölt hírek közötti stilisztikai eltérés, valamint a valóságrepresentációjuk közötti eltérés a diskurzuselmzés módszerével kutatható.

SZAKIRODALOM

- Chouliarakis, Lilie–Fairclough, Norman 1999. *Discourse in Late Modernity. Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh University Press.
- Eysenck, Michael W.–Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Grice, Paul 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 213–27.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéelmélet*. Corvina, Budapest.
- Pléh Csaba 1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai*. Corvinus Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. Kognitív pragmatika: lehetséges új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján. In: *Literatúra 2*: 107–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Van Dijk, Teun A. 1988. *News as Discourse*. Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold.

Jakusné Harnos Éva

SUMMARY

Jakusné Harnos, Éva

News in the printed press in a discourse analysis perspective

The production and interpretation of a news item, or of any text, is a way of recognising the world or society for both the text producer and the text receiver. The interpretation of a text is a dynamic process whereby the receiver compares the model of reality conveyed by the text with the schemes, knowledge frames, or scenarios known to him/her. The text producer transmits the model of reality that he/she has interiorised, with his/her own value judgements, opinion, and expectations added. All these components can be detected in the structure and style of the text as well. The stylistic differences of news items coming from the same source but published in diverse newspapers, as well as the differences in their representation of reality, can be demonstrated using the methods of discourse analysis.

Az elbeszélés lehetőségei

Narráció és fokalizáció

Ottlik Géza *Iskola a határon* és *Továbbélők* című regényében

1. Bevezetés

Egy szépirodalmi elbeszélő szöveg nyelvi szerveződésének vizsgálója szerencsés helyzetben van akkor, ha rendelkezésére áll a vizsgált szövegnek egy korábbi változata, amelyben a szerző még más elbeszéléstechnikai megoldásokat alkalmazott, mint a véglegesített változatban. Ebben az esetben ugyanis lehetősége nyílik arra, hogy a korábbi változattal összehasonlítva értelmezze az adott szépirodalmi elbeszélés nyelvi jellemzőit. Ottlik Géza *Továbbélők* című, 1947–48-ban keletkezett, sokáig csak kéziratban létező, de 1999-ben, évekkel a szerző halála után kiadott kisregénye az *Iskola a határon* (1959) előzményének, korábbi változatának tekinthető (erről bővebben I. Korda 1999). A *Továbbélőket* Ottlik jelentős mértékben átdolgozta, s ezen átdolgozás fontos összetevője volt a narráció lényeges átalakítása: amíg a korábbi változat – akárcsak az *Iskola a határon* fikciójában megjelenő Medve-kézirat – nem él az egyes szám első személyben rejlő narrációs lehetőségekkel, addig a későbbi nagyregény narrációjának szerveződését alapvetően meghatározza az első személyű nyelvi formák használata. A dolgozatban arra keresem a választ, hogy e különbségnek milyen következményei vannak a narráció nyelvi szerveződését illetően, s hogy mindez mennyiben érinti a fokalizációs lehetőségeket. Másképpen szólva: a két szöveg összehasonlítása a *ki számol be az eseményekről?* és a *kinek a szemszögéből látjuk az eseményeket?* kérdése¹, illetve a köztük lévő összefüggés köré szerveződik. A vizsgálat ilyen módon nem terjed ki a két regény irodalomtörténeti helyének kijelölésére és poétikai értékelésére.

A szépirodalmi elbeszélő szövegek nyelvi szerveződésének vizsgálata tudományközi kutatási területet jelöl ki. E kutatások ugyanis, amelyek elsősorban az irodalomtudományi narratológia keretében folynak, számos ponton kapcsolódnak a nyelvészeti szöveg- és stílus kutatás problematikájához (I. Szili 1993: 127, valamint vö. még de Beaugrande 1994: 4575 és Petőfi 1997: 9–15). Ennélfogva a két szöveg narrációs és fokalizációs megoldásainak összehasonlítása során interdiszciplináris nézőpontot érvényesíték: az első személyű nyelvi formák – mint deiktikus nyelvi elemek – elbeszélésbeli szerepéből kiindulva az irodalomtudományi narratológia eredményeit szembevettem a nyelvészeti pragmatika és az arra támaszkodó szövegtani és stilisztikai kutatások eredményeivel. Az

¹ Gérard Genette-től (1972/1980: 185–189) származik az a megkülönböztetés, amely elválasztja egymástól az elbeszélő hangot (*ki az elbeszélő?*) az elbeszélő nézőponttól (*kinek a nézőpontjához igazodik az elbeszélés perspektívája?*).

első személyű formák elbeszélésbeli szerepéhez kapcsolódó problémakör pragmatikai átfogalmazása tehát ilyen módon hármast szolgálhat: 1) hozzájárulhat a narratív szövegekre irányuló szövegtipológiai kutatások eredményeihez; 2) kiegészítheti és árnyalhatja a szépirodalmi elbeszélésekkel kapcsolatos stilisztikai vizsgálatokat; 3) nyelvi (nyelvészeti) érveket szolgáltathat az irodalomtudományi narratológia számára.

2. A narráció különbsége a két regényben

A narratológiai szakirodalomban nagy hagyománya van annak a megközelítésnek, amely az elbeszélő szövegek nyelvi szerveződését a történet (narratív tartalom) és a narráció (narratív közvetítés) egymást feltételező kettős szempontrendszere alapján vizsgálja. Mivel e dolgozatban az kerül az érdeklődés középpontjába, hogy milyen nyelvi lehetőségei vannak egy történet elmondásának, és hogy ebben milyen szerepet játszanak az első személyű nyelvi formák, szükségképpen nem a történettel, hanem a narrációval kapcsolatos kérdésekre helyeződik a hangsúly.²

2.1. Az elbeszélő szövegekben a narráció két típusát aszerint különböztethetjük meg, hogy az elbeszélő eljárásra jellemző-e a diskurzusban, pontosabban a beszédeseményben részt vevő személyekre (a történet feladójára és/vagy címzettjére) utaló deiktikus nyelvi elemek használata. Amennyiben a résztvevői szerepek nyelviileg explicitté válnak az első és/vagy a második személyű nyelvi formák használata által az elbeszélő szövegben, perszonális narrációról beszélhetünk; ha viszont a résztvevői szerepekre nem történik deiktikus utalás, ez a narráció imperszonalitását eredményezi (bővebben l. Tátrai 2000). Mint említettem, az *Iskola a határon* (továbbiakban: *Iskola*) előzményének tekinthető *Továbbélők* című kisregényben – a későbbi változattal ellentétben – nem szerepelnek a történet feladójára (és címzettjére) utaló első (és második) személyű deiktikus nyelvi elemek, másképpen szólva: a szövegben alkalmazott narrációs eljárást az imperszonalitás jellemzi. Mindez azt jelenti, hogy a *Továbbélők*ben nem történik utalás sem az elbeszélő tevékenységre, sem arra, hogy a történetmondó olyan történetet beszélne el, amelynek maga is szereplője volt. A történetelbeszélő szövegekben ugyanis az „én” (akárcsak a „te”) kettős funkciót tölthet be.³ Az első és második személyű nyelvi formák egyrészt nyelviileg explicitté tehetik a történetmondó elbeszélő tevékenységét és a történetbefogadóval való kapcsolatteremtésének igényét

² Itt kell megjegyeznem, hogy terminológiai különbséget teszek a (valós vagy fiktív) narratív diskurzus feladója és az általa alkalmazott narratív stratégia nyelvi reprezentációja, azaz a szövegben hallható elbeszélői hang, elbeszélő ágens között. Az előbbit a „történetmondó”, az utóbbit pedig az „elbeszélő (narrátor)” terminussal jelölöm. (Vö. Bal 1980/1985: 119, valamint Cohan-Shires 1988: 89–90.)

³ Az *én*-nek az elbeszélő szövegekben megjelenő funkciókettősségére már Leo Spitzer felhívta a figyelmet, amikor bevezette a kutatók nagy része által azóta is használt „erzählendes Ich” (elbeszélő „én”) és „erlebendes Ich” (átélő vagy elbeszélt „én”) fogalmakat (Spitzer 1922/1961: 478).

(interaktív funkció), másrészt jelölhetik a történet egyik szereplőjét (tranzaktív funkció).

Az *Iskola* különösen alkalmasnak tűnik arra, hogy vizsgálata által szemléltessük a perszonális narráció nyelvi szerveződésének összetett problémáját. E regényben a narráció perszonalitása ugyanis egyrészt annak köszönhető, hogy Both Benedek (Bébé), a fiktív történetmondó olyan történetet mesél el, amelynek maga is résztvevője volt, másrészt annak, hogy emellett hangsúlyossá válik az elbeszélő tevékenységre való utalás. Másképpen szólva: az *Iskola* fikciójában Bébé történetmondása kapcsán egy olyan „én”-ről (is) szóló elbeszélésről (én-elbeszélésről) beszélhetünk, amelynek az is jellemzője, hogy benne az elbeszélő „én” nyelvileg explicitté válik. Az *Iskola* narrációjának nyelvi szerveződését tehát egyfelől alapvetően meghatározzák a történet elbeszéltségét tudatosító, magára az elbeszélő tevékenységre reflektáló első személyű, jelen időben lévő mondatst jelentő igealakok, amelyek magára az elbeszélő tevékenységre irányítják rá a befogadó figyelmét (erről bővebben l. Tátrai 2002). Másfelől – s ez a jelen vizsgálat szempontjából alapvető jelentőséggel bír – az *Iskolában* az is meghatározója a narráció szerveződésének, hogy az egyes szám első személyű formák egy része csak közvetve utal a történetmondóra, mivel elsődleges funkciójuk a történet egyik szereplőjének (az elbeszélt „én”-nek) a jelölése.

Az *Iskola* narrációjának azon jellegzetessége, hogy az első személyű formák a történet egyik szereplőjét is jelölik, alapvetően meghatározza a történetátadás (a narratív tranzakció) nyelvi lehetőségeit. Az elbeszélt „én” szövegbeli megjelenése ugyanis a történetmondó világa (a beszédesemény személy-, illetőleg tér-idő viszonyai) és a történet világa (az elbeszélt esemény személy-, illetőleg tér-idő viszonyai) közötti reális kapcsolat megteremtésére irányuló történetmondói szándékkal összefüggésben értelmezhető (erről bővebben l. Tátrai 2001). Ha ugyanis a történetmondó olyan eseményekről számol be, amelyeknek maga is cselekvő részese volt, akkor a történethez képest szükségképpen meghatározott pozíciót foglal el: a történet világának személy-, tér- és időviszonyait ahhoz a tájékozódási centrumhoz viszonyítva tudjuk értelmezni, amelyet a történetmondó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöl ki (vö. Stanzel 1979/1984: 87–91)⁴. A rögzített tájékozódási centrum továbbá meghatározza a történetmondónak a közölt információkhoz való hozzáférését. Az *Iskolában* a saját meghatározottságával számot vető fiktív történetmondónak, Bébének számolnia kell megismerői horizontja korlátozottságával (azért tudja azt, amit tud, mert emlékszik rá, és azért nem tudja, illetve nem tudja pontosan azt, amit nem tud, illetve nem tud pontosan, mert nem emlékszik rá, illetve nem emlékszik rá pontosan). A *Továbbélőkben* a narrációt viszont az jellemzi, hogy a történetmondó a történet világához képest meghatározhatatlan pozíciót foglal el, vagyis az elbeszélői hang nem jelöl ki egy autonóm tájékozódási centrumot (vö. Stanzel 1979/1984: 87–91). Ennélfogva nem kell számolnunk a korlátozott megismerői horizonttal kapcsolatos következménnyel. Mivel semmi sem utal arra a szövegben, hogy a törté-

⁴ A deiktikus nyelvi elemek egocentrikus szerveződésének pragmatikai háttéréről l. továbbá Lyons 1977/1989: 637–8 és Levinson 1983/1992: 63–4.

net világához reális kapcsolat fűzné, elfogadjuk az elbeszélő mindenhatóságát a történet alakítása és mindentudóságát az információkhoz való hozzáférés tekintetében.

2.2. Egy én-elbeszélésben a saját meghatározottságával, s ennél fogva korlátozott megismerői horizontjával számot vető történetmondó természetesen nemcsak az általa tapasztaltakról számolhat be. Lehetősége van ugyanis arra, hogy másoktól származó információkat is felhasználjon a történet elmondásakor. Így az *Iskola* – akárcsak a hozzá hasonló elbeszélés-technikai eljárásokat alkalmazó *Hajnali háztetők* (1957) című Ottlik-kisregény – fiktív történetmondója is felhasznál az általa tapasztaltak mellett olyan információkat az események történeté szervezése során, amelyek másoktól származnak. Ahogy a *Hajnali háztetők*ben Bébé beépíti a saját elbeszélésebe a Petár és a Lili által elmondottakat (l. például Hajnali háztetők: 21, 64–73, illetve 34–5), valamint a másoktól hallottakat (Hajnali háztetők: 128–9), úgy ezt az *Iskolában* is megteszi például Szeredy (Iskola: 36–7), Czakó (Iskola: 261) vagy éppen Colalto (Iskola: 290) történeteivel. Elmondható azonban, hogy az *Iskola* ebből a szempontból is továbblép a *Hajnali háztetők*ben alkalmazott megoldásokon. Az *Iskolában* alkalmazott narrációs eljárás sajátosságát ebből a szempontból az adja, hogy a közvetett (másvalakitől származó) információk felhasználása nem csak bizonyos események, epizódok tekintetében határozza meg a történet átadását. Az idegen kézirat szerepeltetéséből kifolyólag a történetmondó a saját verziója mellett másvalakinek a teljes verzióját is felhasználhatja arról az események köré szerveződő világról, amelyről a történetmondás során szólni kíván. Bébé, az elsődleges történetmondó ugyanis alapvetően két forrásból dolgozva formálhatja történeté a katonaiskolában eltöltött három év eseményeit: egyrészt támaszkodhat saját emlékeire, másrészt bármikor felhasználhatja a másodlagos történetmondónak, vagyis barátjának, Medve Gábornak az elbeszélését. Vannak olyan vélemények, amelyek szerint ez a megoldás lehetővé teszi azt, hogy az elbeszélő – lényegében eltekintve meghatározottságától – a „teljes valóságot” ábrázolja (vö. Kelecsényi 2000: 145, l. még Rónay 1990: 226). Holott az idegen kézirat bevonásával az elsődleges történetmondó csak kitágítja saját korlátozott megismerői horizontját, de ezáltal az elbeszélő még nem válik mindentudóvá. Az *Iskola* kapcsán tehát nem annyira a valóság teljes körének ábrázolási igényéről, sokkal inkább a valóság kétféle értelmezésében, strukturálásában rejlő lehetőségekről, vagyis a valóságillúzió áttételeességének tudatosításáról beszélhetünk (vö. Zemplényi 1982: 475, Kulcsár Szabó 1993: 113–4).

Az *Iskolában* alkalmazott narrációs eljárás alapvető jellemzője tehát, hogy a fikció keretén belül a történet átadását (a narratív tranzakciót) a narráció perszonalitása határozza meg. Ugyanis Both Benedek, az elsődleges történetmondó egyrészt olyan történetet mesél el, amelynek maga is szereplője volt, másrészt barátjának, Medve Gábornak, a másodlagos történetmondónak az imperszonális narrációval jellemezhető szövegét is úgy értelmezi, mintha az én-elbeszélés lenne. Mindezt egyébiránt meglehetősen önkényesen teszi, hiszen Medve Gábor M.-ről szóló elbeszélésében nem találhatók olyan nyelvi jelzések, amelyek arról tanúskodnának, hogy annak történetmondója reális kapcsolatot kívánna teremteni

a saját és a történet világa között. Éppen ellenkezőleg: az én-forma kerülésével a történeten kívülre helyezi magát. Lényegében ugyanezen narrációs megoldást követi a „valóságos kézirat”, a *Továbbélők* is. Mint arról szó esett, a kisregény történetmondója meghatározatlan pozíciót foglal el a történet világához, vagyis az elbeszélte esemény személy- és tér-időviszonyaihoz képest, s így eltekinthet megismerői horizontjának korlátozottságától. Ennélfogva nem kell számot adnia a történet átadása során arról, hogy honnan származnak az információi akár a Damjánival, akár a Szebek Miklóssal kapcsolatos külső és belső történéseket illetően. (Következésképpen a *Továbbélők*ben nincs is szükség egy fiktív történetmondó szerepeltetésére mint a narratív tranzakciót „hitelesítő” eljárásra, továbbá annak feltételezésére sem az értelmezés folyamatában.)

A Medve-kézirat bevonásával az *Iskola* fikciójában megteremtődik annak lehetősége, hogy egyazon eseménynek a Bébé-féle és a Medve-féle verzióját is megismerjük. Az első rész 1. fejezetében például az elsődleges történetmondó, azaz Bébé mondja el Medve konfliktusát a hibás szemű negyedévesssel (Iskola: 19–22), a következő fejezetben, amely szó szerinti idézet a Medve-kéziratból, ugyanez az esemény a másodlagos történetmondó tolmácsolásában olvasható (Iskola: 25). Az első rész 15. fejezetében pedig először a kéziratból idézett Medve-féle verzió jelenik meg a Medve megpokrócozását megelőző eseményekről (Iskola: 90–1), de csak azért, hogy utána Bébé közölni tudja a saját, hitelesebbnek tartott verzióját is (Iskola: 91–100). A későbbiek során azonban már egyre ritkábbak azok az esetek, amikor a két verzió a fenti példákhoz hasonló egyértelműséggel szétválasztható. Az elsődleges elbeszélő ugyanis a történet előrehaladtával egyre inkább a saját szövegébe építi az M.-ről szóló elbeszélést, és sok esetben még csak nem is utal arra, hogy az adott eseményről a kézirat felhasználásával számol be. Szegedy-Maszák Mihály említ is néhány példát arra, hogy néhány eseménynek a Bébé-féle verziója mellett a Medve-féle verziója is megjelenik a szövegben, amelynek az a következménye, hogy az adott eseményről kétszer is beszámol az elsődleges elbeszélő (Szegedy-Maszák 1994: 84). A példákat egy táblázat segítségével kísérem meg áttekinthetővé tenni:

Események	Bébé verziója	Medve verziója
1923 októberének második hete	II. rész 12. fejezet	II. rész 16. fejezet
Kalugyerszky elveszti a fél szemét	II. rész 20. fejezet	III. rész 4. fejezet
Medve rádióépítő korszaka	III. rész 11. fejezet	II. rész 20. fejezet
Medve meghúzza a vészféket	III. rész 6. fejezet	III. rész 15. fejezet

Természetesen a Medve-kéziratban található elbeszélés felhasználása által megteremtődik annak a lehetősége is, hogy Bébé részletesen beszámoljon olyan eseményekről is, amelyek elsősorban Medvével kapcsolatosak. Ezek olyan események, amelyekről Bébé nem rendelkezhet közvetlen információval, azaz nem emlékezhet rájuk, de a kézirat segítségével rekonstruálhatja őket (például csak így tudósíthat arról, hogy mi történt akkor, amikor Medve a fogdában és a gyen-

gélkedőn volt, amikor megszökött, vagy amikor az anyjával találkozott). A kézirat felhasználása, beépítése arra is lehetőséget ad a korlátozott megismerői horizonttal rendelkező elsődleges történetmondónak, hogy ne csak a gyerek Bébének, hanem a gyerek Medvének a tudati folyamatairól is beszámoljon, mégpedig olyan módon, hogy a fokalizációt a belső nézőpontú megjelenítés határozza meg. Ez azonban már azt a kérdést veti fel, hogy hogyan függ össze egymással a perszónális narráció és a fokalizáció szerveződése.

3. A fokalizáció különbsége a két regényben

A narratológiai szakirodalomban a fokalizáció (nézőpont, perspektíva) kérdését, amely alapjelentésében a térbeli és az ehhez kapcsolódó időbeli helyzetek kijelölésére vonatkozik, de tágran érte a morális, intellektuális stb. értékelési rendszer kialakítását is magában foglalja, Genette (1972/1980: 185–9) nyomán ma már egyre többen a narrációhoz való viszonyában, de attól elválasztva értelmezik (vö. pl. Bal 1980/1985: 120, valamint Cohan–Shires 1988: 95).⁵

3.1. A történetelbeszlő szövegekben a fokalizáció két alapvető lehetőségét különböztethetjük meg: a külső (elbeszlői) és a belső (szereplői) nézőpontot. Ha a fokalizáció problémáját a deiktikus nyelvi elemek szerveződéséből kiindulva közelítjük meg, akkor azt mondhatjuk, hogy külső nézőpont esetén a tájékozódási rendszer origóját az elbeszlő pozíciója jelöli ki, belső nézőpont esetén viszont az origó áttevődik az egyik szereplőre, s így a tájékozódási lehetőségeket a szereplő pozíciója határozza meg⁶. Ezzel a két alapvető fokalizációs móddal a történetmondó abban az esetben is élhet, amikor a narratív tranzakció során nem áll szándékában reális kapcsolatot teremteni a saját és a történet világa között, és akkor is, amikor igen. Ez utóbbi esetben azonban a történetmondó korlátozott megismerő horizontja meghatározza az elbeszlő fokalizációs lehetőségeit: a történetmondás realizisztikus motiváltsága miatt az elbeszlőnek a történethez való viszonya meghatározott, s ily módon számolnunk kell egy rögzített orientációs központtal, amelyből kiindulva a történet személy-, hely- és időviszonyait értelmezni tudjuk. Mindez legegységértelműbb abban a prototipikusnak mondható esetben, amikor a történetmondó olyan eseményekről számol be, amelyeknek maga is cselekvő részese volt. Ilyenkor ugyanis a fokalizációs lehetőségeket alapvetően meghatározza az elbeszlő „én” részvétele a történetben, vagyis a történetmondó és az egyik szereplő közötti egzisztenciális kapcsolat (vö. Cohn 1978: 143–6). A narratív tranzakció ezen típusára ugyanis az jellemző, hogy a perszónális elbeszlő bár nem kizárólagosan, de legfőképpen az elbeszlő „én” közvetlen tapasztalatai által fokalizálhatja a történetet, vagyis elsősorban abból indulhat ki, amit az maga is látott, hallott, érzett, gondolt stb., mivel arról, hogy más szerep-

⁵ A nézőpont kognitív nyelvészeti keretben történő értelmezésére l. Tolcsvai Nagy 2001: 125–7.

⁶ E jelenséget a pragmatikában a deiktikus kivettítés fogalmával jelölik (l. Lyons 1977/1989: 579, Levinson 1983/1992: 63–4, valamint Fillmore 1975)

lők mit láttak, hallottak, éreztek és gondoltak, csak közvetett információi vagy feltételezésesei lehetnek (vö. Tátrai 2001).

Az *Iskolában* is gyakran előfordul, hogy az elsődleges elbeszélő – elsősorban a feszültségkeltés érdekében – az elbeszélt 'én' pozíciójából kiindulva ismerteti az eseményeket: a felnőtt Bébé a történetmondó, akinek a hangját halljuk, de gyakran a gyerek Bébé mint szereplő tölti be a fokalizáló szerepét. A történetmondó korlátozott megismerő horizontjából azonban még nem következik szükségszerűen az, hogy az én-elbeszélésekre kizárólag csak a belső nézőpont használata lenne jellemző:

- (1) *De tudtam, hogy nincs vége még, sőt el se kezdődött igazában. Vártam a folytatást, Tehetetlenül. [...] Akkor már látszott, hogy elaludt a dolog, nem lesz folytatása.*

(Iskola: 317–8)

Az idézett (1) szövegrészletben az igék múlt idejű használata és az *akkor* távolra mutató névmás ugyanis egyértelművé teszi az elbeszélő „én” és az elbeszélt „én” pozíciója közötti különbséget. Mint ahogy azt az *Iskola* példája is mutatja, az én-elbeszélésekben a narrátor fokalizációs lehetőségeit a közelítés és a távolítás tengelyével jellemezhetjük: ha az elbeszélő közelít az elbeszélt 'én' tájékozódási (továbbá értékelési) rendszeréhez, akkor a belső nézőpontú megjelenítés válik dominánssá, ha viszont eltávolodik tőle, akkor a külső nézőpontú tudósítás lesz meghatározó (vö. Cohn 1978: 143–61). Mivel az *Iskolában* Bébé történetmondása során meglehetősen nagy hangsúlyt kap az emlékezés értelmező szerepe, reflektálttá válik az elbeszélő 'én' és az elbeszélt 'én' nézőpontja közötti különbség:

- (2) *Ma sem emlékszem rá, és nem tudom, hogy igaz-e, így történt-e. Ahogyan elmondtam, az csupán az emlék emléke.*

(Iskola: 107)

A (2) szövegrészlet elbeszélője továbbá azt is jelzi, hogy az emlékezés nem egyszerűen csak az események rekonstruálását teszi lehetővé, hiszen számolnunk kell annak konstruáló jellegével is: ily módon az önreflexió kettős lehetősége nyílik meg a történetmondó számára.

A *Továbbélőkben* viszont, ahol eltekinthetünk a történetmondó meghatározottságától, elvileg bármelyik szereplő betöltheti a fokalizáló szerepét, hiszen nem beszélhetünk rögzített tájékozódási centrumról. A *Továbbélők* nézőpont-használatának sajátosságát azonban az adja, hogy alapjában véve csak két szereplővel (Damjánival és Szabek Miklóssal) kapcsolatban beszélhetünk belső nézőpontú ábrázolásról. Az alábbi szövegrészlet arra példa, amikor Damjáni tölti be a fokalizáló szerepét:

- (3) *Az óriási étterem most másként festett, mint délben. A bolthajtások kirajzolták éles árnyékaikat, s mivel csak a négy utolsó lámpa égett, a tülös vége egészen homályba veszett. Csak három asztalnál volt terítve. Czakót és Osvátot másik asztalhoz ültették, negyedévesekhez, s Damjáni látta, hogy egyszer Osvátot elküldték a kancsóval vízért,*

egyszer pedig Czako valamit beszélt a szemben ülő negyedéssel; s látta, hogy a zsá-volyruhás fiú is ott ül, aki délután gorombáskodott velük.

(Továbbélők: 35)

Habár a (3)-ban a múlt idő használata az elbeszélő eltávolító nézőpontjáról tanúskodik, az időbeli tájékozódásban mégis meghatározó szerepet játszik Damjáni nézőpontja: a szövegrészletben szereplő *most* az ő jelen idejét jelöli, a *dél-ben* és a *délután* időre utaló deiktikus nyelvi elemeket ugyanis ehhez a tájékozódási centrumhoz viszonyítva tudjuk értelmezni. Ugyanez mondható a tér fokalizációjáról: Damjáni térbeli elhelyezkedése határozza meg az étteremben való tájékozódást (*a tülso vége, másik asztalhoz*), amelyet a *látta* érzékelést jelentő igealak kétszeri megjelenése is egyértelműsít. Az alábbi (4) szövegrészletben a (3)-hoz hasonló nyelvi jelzések (*most, látta*) árulkodnak a szereplői nézőpont jelenlétéről, de ebben az esetben nem Damjáni, hanem Szebek Miklós tölti be a fokalizáló szerepét:

- (4) *Talán most van éppen ébresztő, gondolta [Szebek]. Megjelent előtte a hálótérter képe, amint a „Vigyázz” után szótlan elkeseredettséggel kezdenek mindnyájan öltözködni, csak Colalto Egon mormogja maga elé, miközben lehajol az ágya alá a cipőjéért: „Hatvanhárom” – ami azt jelenti, hogy már csak ennyi nap van hátra a karácsonyi szabadságukig. Megjelent előtte Szabó Gerzson kárvalott képe, amint féltékenyen raskosgatja a hegedűjét napjában háromszor is a tokjába; látta Halász Péter alamuszi pislogását, látta Zsoldos fontoskodó vidékiszínészarcát, látta Merényi vásott, bűbajos, pimasz pillantását, amelyben a kegyetlenség mellett éppen úgy benne fénylett a rossz-kedvűség, mint a többiekében.*

(Továbbélők: 81)

Lényeges különbség azonban a (3)-hoz képest, hogy a (4)-ben a szereplő tudati folyamatainak közvetítésére találunk példát. Ahogy ezt a *gondolta* igealak használata is mutatja, Szebek – vélhetően korábbi tapasztalataira támaszkodva – csak képzeletben járja körbe az ébresztő utáni hálótermet. Mivel a szereplő nézőpontja mellett az elbeszélő nézőpontja is érvényesül (hiszen harmadik személyű alakokkal utal a szereplőre, s múlt időt használva beszél a gondolatairól), a (4) szövegrészlet a szabad függő gondolat példája is egyben (l. Kocsány 1996), amelyben a belső és a külső nézőpont együttesen van jelen. (A *Továbbélőkben* természetesen nemcsak Szebek, hanem Damjáni tudati folyamatainak szabad függő módon történő közvetítésére is találunk példát.)

3.2. Az *Iskolában* a „regény a regényben” megoldás sajátos alkalmazása lehetővé teszi, hogy egy realisztikus motiváltságú történetmondás keretében az elbeszélő az egyes szám első személyű alakokkal jelölt szereplő mellett egy olyan szereplőt is belső nézőpontból láttasson, akire harmadik személyű formákkal utal. Az *Iskola* elbeszéléstechnikai újszerűsége tehát nem egyszerűen a kettős nézőpont, pontosabban a kettős belső nézőpont alkalmazásában fogható meg, hanem abban, hogy e sajátos nézőponthasználat egy olyan elbeszélésben válik lehetővé, amelyben az egyes szám első személy az egyik szereplőt (is) jelöli, azaz amelyben az elsődleges történetmondónak szándékában áll reális kapcsolatot teremte-

nie a saját és a történet világa között. Ennek lehetősége úgy teremődik meg, hogy – amint már említettem – a fikció keretében Bébé, az elsődleges történetmondó lényegében egy én-elbeszélés transzformációjának tekinti Medve Gábornak, a másodlagos történetmondónak az elbeszélését. Amellett, hogy bizonyos háttérfeltevéseiből kiindulva Bébé eltekint a Medve-elbeszélés narrációjának imperszonalitásával kapcsolatos következményektől, a szöveg én-elbeszélésként való felhasználását megkönnyíti, hogy a Medvétől kapott regény elbeszélőjéről – a regényben idézett részek alapján legalábbis – kijelenthető, hogy csak M.-mel kapcsolatban él a belső (szereplői) nézőpont nyújtotta lehetőségekkel. A kéziratból idézett részek ugyanis azt mutatják, hogy a másodlagos történetmondó az M. körül zajló eseményeket elsősorban a szereplő tudatán átszűrve ismerteti. Medve elbeszélésének ezen sajátossága miatt könnyen beépíthetővé válik az elsődleges történetmondó szövegébe:

- (5) *És milyen hát ő? Nemcsak hogy nem esetlen és gyáva, hanem nagylelkű, bátor, igazságos s boldog és jókedvű is mindig csakhoggy itt ezt nem tudják róla. Ámbár. Ámbár ezt könnyű mondani. Hiszen lehet mondani, nem hazugság. De kár mondani, nincs kedve mondani.*

(Iskola: 149)

Az (5) szövegrészletben, amely nem a kéziratból szó szerint idézett részek egyikéből származik, az elbeszélő szabad függő módon közvetíti Medve Gábor növendék tudati folyamatait. A befogadó ez esetben természetesen joggal gyanakodhat arra, hogy itt voltaképpen egy jelöletlen átvételről van szó, ám a fentiek értelmében azzal is számolnia kell, hogy Medve nézőpontjának megjelenése még nem jelenti feltétlenül azt, hogy itt Medve beszélne. A Medvével kapcsolatos külső és belső történések közvetítése (az idézett részek kivételével) a perszonális elsődleges elbeszélő kontrollja alatt áll. Mindez még egyértelműbb azokban az esetekben, amikor Medve belső nézőpontja mellett megjelenik a történetben ugyancsak szereplő, bár az adott eseménynél jelen nem lévő elbeszélt 'én', Bébé nézőpontja:

- (6) *Heves gyűlölet fogta el [Medvét]: hogy mertünk eszébe jutni.*

(Iskola: 216)

A (6) idézetben a többes szám első személy használata tanúskodik arról, hogy Medve gondolatainak, érzéseinek közvetítése egy alapvetően perszonális narrációval jellemezhető elbeszélés keretében történik.

A *Továbbélőkről* szólva említettem, hogy az elbeszélő a szereplők közül alapján véve csak Damjáni és Szebek Miklós tudati folyamatairól számol be. Ettől csak egy esetben tér el, amelynek további érdekessége, hogy e rész kisebb módosításokkal, szinte szó szerint átkerül az egyébiránt jelentősen átalakított *Iskolába*. Az alábbiakban egymás után közlöm a két változatot:

- (7a) *Egy reggel a tiszthelyettes, ahogy végigsétált a hálótermen, a már bevetett ágyak között egy vetetlent talált.*
 – *Ki hiányzik innét?* – kérdezte.
 – *A Szebek Miklós – felelte a megszólított fiú, összecsapva a bokáját.*

– Hol van?

– Kápolnában!

Schulze intett, hogy csinálja meg az ágyat. A fiú nekifogott, hogy a szomszédja helyett megágyazzon, avval a vigasztaló kárörömmel, hogy Szebek majd megkapja a magáét a tiszthelyettestől, amiért elmulasztotta a dolgát. Negyedóra múlva azonban, amikor már sorakozva álltak az ágy sorok előtt, a miséről visszatérő három növendék között nem volt ott Szebek Miklós. „Hát ez a hülye hova lett?” – gondolta magában a fiú, s később a lépcsőn megkérdezte Tóth Tibortól ugyanezt.

(Továbbélők: 77–8)

(7b) Kedden reggel, ahogy [Schulze] levonulás előtt végigsétált a hálótermen, a már bevett ágyak közt egy vetetlent talált.

– Mi ez? Ki hiányzik innen? – kérdezte.

– A Medve Gábor! – felelte a megszólított növendék.

– Hol van?

– Kápolnában!

Schulze intett, hogy vesse be az ágyat. A fiú nekifogott, hogy szomszédja helyett begágyazzon, azzal a vigasztaló kárörömmel, hogy Medve megkapja ezért a magáét a tiszthelyettestől. A sorakozónál azonban a miséről visszatérők közt nem volt ott Medve. Hát ez a hülye hova lett? – gondolta magában, s később a lépcsőn meg is kérdezte Tóth Tibortól.

(Iskola: 213)

A (7a)-ban és a (7b)-ben egyaránt a *gondolta magában* kifejezés teszi nyelviileg explicitté, hogy itt az egyik szereplő tudati folyamatait közvetíti – mégpedig egyenes, azaz belső nézőpontról árulkodó módon – az elbeszélő. A *Továbbélők*ből idézett (7a)-ban egy olyan fiú gondolatairól értesülhetünk, aki a szöveg-előzményeket tekintve nem lehet sem Szebek Miklós, sem pedig Damjáni. Mivel a *Továbbélők* narrációját nem jellemzi a történetmondó azon szándéka, hogy reális kapcsolatot teremtsen a saját és a történet világa között, az elbeszélő minden további nélkül közvetítheti a közelebből meg nem nevezett fiú gondolatait. Az *Iskolából* idézett (7b) értelmezése során viszont már körültekintőbben kell eljármunk. Itt is nyilvánvaló, hogy a fiú, akinek a gondolatairól szó esik, nem azonosítható sem Medvével, hiszen őrá utal az *ez* mutató névmás, sem Bébével, hiszen őt az elsődleges elbeszélő szövegében első személyű alakok jelölik. A történetmondás realiztikus motiváltsága miatt itt számolnunk kell a történetmondó korlátozott megismerői horizontjával, jelen esetben azzal, hogy közvetlen információi csak az elbeszélt „én” tudati folyamatairól lehetnek, valamint Medvééről, akinek a gondolatait a kézirat felhasználásával ismertetheti. Bár ahogy az alábbi példa mutatja, az én-elbeszélés eme korlátozottsága az intenzív emberi kapcsolatok nyomán csökkenhet, pontosabban nőhet a feltételezés megbízhatósága:

(8) *De Szeredy nem vigyorgott hozzá, hanem csak vállat vont. Inkább a leveledre vigyáztál volna, te balfék! – gondolta magában dühösen: ezt akkor már, novemberben, tisztán lehetett érteni.*

(Iskola: 181)

A (8)-ban a történetmondó tehát reflektál a maga meghatározottságára, hiszen elmondja, miből következtetett Szeredy gondolataira. A (7b)-ben idézett szövegrészletben viszont ez nem áll fenn. Itt jobb híján arra kell következtetnünk, hogy Bébé ezt a részt változtatások nélkül emelte át Medve elbeszéléséből. Ugyanis – habár a kéziratból idézett részekben csak M. tudati folyamatait közvetíti a másodlagos elbeszélő – a történetmondás nem realisztikus motiváltságából következően a másodlagos elbeszélő elvileg közvetlenül is hozzáférhet más szereplők gondolataihoz.

A fentebb elmondottak alkalmat adnak arra, hogy még egyszer utaljak annak ellentmondásosságára, ahogy az elsődleges történetmondó viszonyul a kéziratban talált elbeszéléshez. A külső történések rekonstruálása során Bébé több esetben is vitatja a Medve által leírtakat, hiszen ezeket összevetheti azzal, ahogy ő emlékszik az eseményekre (l. például Iskola: 28, 90, 99). Ugyanakkor ezzel a lehetőséggel nem élhet a történetben szereplő Medve tudati folyamataival kapcsolatban, hiszen korlátozott megismerői horizontja ezt nem teszi lehetővé. Következésképpen el kell fogadnia azt, hogy Medve Gábor pontosan emlékszik arra, mi járt a fejében évtizedekkel korábban. Mindez önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy ellentmondásosságról beszélhessünk, csakhogy – mint már említettem – az M.-ről szóló elbeszélésből hiányzik minden olyan nyelvi jelzés, amely arra utalna, hogy ott a történetmondónak szándékában állna reális kapcsolatot teremteni a saját és a történet világa között, éppen ezért nem kell számolni az emlékezés történetalakító szerepével sem. Ennélfogva amíg a gyerek Bébé tudati folyamatainak rekonstruálását meghatározza az emlékezés, addig a gyerek Medve gondolatainak közvetíthetősége nem válik a reflexió tárgyává.

4. Összegzés

Ottlik Géza két regényének, az *Iskola a határon*-nak és az e regény korábbi változataként számon tartott *Továbbélők*nek az összehasonlító vizsgálata során arra kerestem a választ, hogy az első személyű nyelvi formák alkalmazása, illetve annak hiánya mennyiben és miként határozzák meg az adott szépirodalmi elbeszélő szövegekben a történet átadását (a narratív tranzakciót), a narráció és a fokalizáció nyelvi lehetőségeit. A korábbi változatban, a *Továbbélők*ben, ahol a narrációt az imperszonalitás jellemzi, a történetmondónak nem áll szándékában reális kapcsolatot teremteni a beszédesemény és az elbeszélt esemény személy és tér-időviszonyai között. Ennek következtében a történetmondó eltekinthet saját meghatározottságától és megismerői horizontjának korlátozottságától. A kisregény azon sajátossága pedig, hogy a szereplők közül lényegében csak kettő tölti be a fokalizáló szerepét, az egyébiránt mindentudó és mindenható narrátor önkorlátozásaként értelmezhető. A későbbi nagyregény, az *Iskola* perszonális narrációját viszont alapvetően meghatározza az „én” részvétele a történetben, amely a történetmondónak a történet világához fűződő reális kapcsolatát teszi nyilvánvalóvá. A saját meghatározottságával és megismerői horizontjának korlátozottságával számot vető fiktív történetmondó, Bébé azonban a Medve-kézirat

bevonásával kitágítja a lehetőségeit azáltal, hogy nemcsak a saját verziója, hanem Medve teljes verziója is rendelkezésére áll a három év eseményeiről, történéseiről. Mindez azt is eredményezi, hogy egy én-elbeszélésben két szereplő belső nézőpontú megjelenítésére nyílik lehetőség. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az M.-ről szóló történet, amelyet Bébé önkényesen én-elbeszélésként értelmez, a *Továbbélők*höz hasonlóan imperszonális elbeszélés. Az *Iskola* tehát, amelynek narrációját alapvetően a perszonalitás jellemzi, a narráció imperszonalitásban rejlő lehetőségeket is kihasználja.

FORRÁSOK

- Ottlik Géza: *Iskola a határon*. Budapest, Móra Kiadó. 1988.
 Ottlik Géza: *Továbbélők*. Pécs, Jelenkor Kiadó. 1999.
 Ottlik Géza: *Hajnali háztetők. Minden megvan*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 1994.

IRODALOM

- Bal, Mieke 1980/1985. *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. (Transl. by Ch. von Boheemen.) Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press.
 de Beaugrande, Robert-Alain 1994. Text Linguistics: Asher, R. E. (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 9. 4573–8. Oxford – New York – Seoul – Tokyo, Pergamon Press.
 Cohan, Steven–Shires, Linda M. 1988. *Telling Stories. A theoretical analysis of narrative fiction*. New York and London, Routledge.
 Cohn, Dorrit 1978. *Transparent Minds. Narratives Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
 Fillmore, Charles 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Indiana University Linguistics Club.
 Genette, Gérard 1972/1980. *Narrative Discourse*. (Transl. by J. E. Lewin.) Oxford, Oxford University Press.
 Kelecsényi László 2000. *A szabadság enyhe mámora. Ottlik Géza életei*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
 Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig: Szathmári István (szerk.), *Holt tart ma a stilisztika?* 329–48. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
 Korda Eszter 1999. Egy kézirat rejtélye és legendája. Ottlik Géza *Továbbélők* című kisregényéről. *Kortárs* 43. évf. 8. sz. 83–91.
 Kulcsár Szabó Ernő 1993. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Argumentum Kiadó.
 Levinson, Stephen C. 1983/1992. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Lyons, John 1977/1989. *Semantics*. Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney, Cambridge University Press.
 Petőfi S. János 1997. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. *Officina Textologica* 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
 Rónay László 1990. Ottlik Géza: Béládi Miklós–Rónay László (szerk.), *A magyar irodalom története 1945–1975. III/1. A próza*. 220–37. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Spitzer, Leo 1922/1961. *Stilstudien II*. (reprint) München.
 Stanzel, Franz K. 1979/1984. *A Theory of Narrative*. (Transl. by Ch. Goedsche.) Cambridge, Cambridge University Press.

- Szegedy-Maszák Mihály 1994. *Ottlik Géza*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Szili József 1993. Háromműneműség és interkulturális poétika. *Literatura* 101–29.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Nyr.* 226–38.
- Tátrai Szilárd 2001. The Realistic Motivation of Story-telling and Its Linguistic Markers: *Annales universitatis scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XIV.* 297–304.
- Tátrai Szilárd 2002. A történet hangsúlyozott elbeszéltisége mint a történetmondás pragmatikai alakzata? *Az alakzatok világa VII.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. (Megjelenés előtt.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Zemplényi Ferenc 1982. Regény a határon: Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 473–85.

Tátrai Szilárd

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

The possibilities of storytelling. Narration and focalisation in *Iskola a határon* and *Továbbélők* by Géza Ottlik

In a comparative analysis of two novels by Géza Ottlik, *Iskola a határon* [School on the frontier] and what is regarded as an earlier version of the former, *Továbbélők* [Survivors], this paper tries to answer the question of how and to what extent first person singular narration and the lack of it determine narrative transaction, the linguistic possibilities of narration and focalisation, in those works of fiction. In the earlier text, *Továbbélők*, the storyteller does not intend to create a realistic link between the personal and spatio-temporal dimensions of the speech event and the recounted events. As a result, the storyteller can disregard his own definiteness and the limitations of his horizon of cognition. The special feature of this short novel that it is essentially not more than two of the characters who play a focalising role in it can be interpreted as self-restraint on the part of the otherwise omniscient and omnipotent narrator. On the other hand, narration in the later and longer novel, *Iskola a határon*, is crucially determined by the participation of 'ego' in the story, whereby the real involvement of the storyteller in the world of the story becomes manifest. The fictitious storyteller who is aware of his own definiteness and the limitations of his horizon of cognition nevertheless expands his possibilities by having available not only his own version of the events but also the full version of his friend. All that results in the possibility of an internally-oriented representation of two characters in what is otherwise an ego-novel.

This paper takes an interdisciplinary point of view: starting from the linguistic role of first person forms as deictic items, it confronts the results of literary narratology with those of linguistic pragmatics and related textological and stylistic research.

Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában*

II.

kappanőr J: *Arnica* (Nsz. 157). R. 1807 előtt: *kappanőr* 'ua.' (Toldalék. Julow 406).

A nyelvújítás korában keletkezett. Diószegiék eléggé szerencsétlen szóalkotása, az új nemi nevek között is felsorolják (MFűvK. 356). A szókincs pere-mére sodródott, a botanika szaknyelvében sem hódított, mindössze két későbbi forrásban található meg. Pedig az ő nevezéktanuk anyagából nemigen hagytak ki neveket a későbbi szerzők. Az 1807 előtt a Debreceni Kollégium vezetőjének beadott Jelentéssel ellentétben a nem sokkal ezután nyomtatásban is megjelent Toldalékban (Julow 406) már felkiáltójellel javasolják a *kappanőr* nevet, mely be is kerül a Magyar Fűvész Könyvbe.

A névadás motivációja az volt, hogy az *Arnica* „herélt hímszámai ritkán látszanak a ságáronn. Virágibann legtöbbször 5-hímszál porhon nélkül” (MFűvK. 479).

kotlóvirág J: *Adonis vernalis*; *Taraxacum officinale* (Péntek–Szabó 323). N. uo. 198: Kalotaszeg, Szucság | SzegFüz. 2: 166: Bonchida. A névadásnak mágikus hiedelem az alapja, mely szerint a növénynek rontó hatása van a kotlóra, nem lesz csirkéje. Szucságon nem szabad leszedni, „mert nem lesz kotló”. Sztánán és Zsobokon „ne vigyük be, me megláttya a tyúk, nem tojik”. Kispetriben is ismerik, de nyilván ellenkező hatást tulajdonítanak neki, mert ott a tyúkok közé dobták, hogy tojjanak.

liba N. Nép és Nyelv 1943: 158: *liba* (Mindszent, Algyő) 'moha' | Nyr. 97: 338: Makkoshotyka 'a *Salix caprea* sárga virága' | MTsz.: Szentes 'moha a háztetön' | Pais-émlékkönyv 320: Heves m. A moha *liba* neve a *belibásodni* (Mindszent: küvet *belibásodni*; Csöngöle: a kút *belibásodik* (uo.)) igével függ össze; amikor a kutat ássák az Alföldön, a téglák vagy a kövek közé mohagyepet tettek, hogy tartsa vissza a homokot. Ezek a moha-gyepek kisarjadnak, és belepik a belső falat, szép zöldbársony bevonatot képezve. Erre mondják: *bezödlibázik*, *liba*. Vö. még a *papatyi* (MTsz.: Nagykunság) szóval, mely szintén egyrészt 'zöldpihés kisliba', másrészt 'a ház nádtetején termő moha' jelentésű.

libabab J: apró, sárga színű babfajta (ÜMTsz. 3: 856). Bátaszéken használatos növénynév *riba bab* alakváltozatban.

libacsillaghúr R. 1807: *liba tsillaghúr* '*Stellaria alsine*' (MFűvK. 272), 1862: CzF. 1: 997.

A csillaghúrok nemébe tartozó növény vízben tenyészik, innen a *liba* előtag. Az összetett szó utótagja a latin *Stellaria* (< lat. *stella* 'csillag') név mintájára keletkezett. A *Stellaria* m. *csillaghúr* neve önálló növénynevünk, szintén vízi-

* A tanulmány első részét l. Nyr. 126 [2002]: 48–71.

növényt jelöl [R. 1807 előtt: *tsillaghúr* (Julow 402), 1833: Kassai 2: 470, 1862: CzF. 1: 997], a nyelvjárásokban is ismeretes (MF. 689. SzegSz. 1: 242). A magyarba a latinból került, eleinte R. 1590: *csillag leuelő fű* 'Stellaria' (SzikszF. 27), 1706: *csillag szék* 'ua.' (PPNomH.) alakváltozatban. A *csillaghúr* Diószegi részfordítása; az Orvosi Fűvész Könyvben (357) olyan nevek sorában is olvashatjuk, amelyek: „a' Deákbold fordítottak: ... *tsillaghúr*”. Sikeres genusnév. Csak a „nyelvési lámpást” buzgón tartó Fialowskynak nem nyerte meg a tetszését, már 1878-ban (még hozzá a Magyar Nyelvőrben: 7: 264) a helyettesítendő nevek közé sorolta a szót. Akárcsak a nyelvileg szintén helyes és szép hangzású *csil-lagfűrt* 'Lupinus' esetében, szörnyű javaslatokkal élt: a *csillagfűrt* helyett: *gerez-des*, a *csillaghúr* helyett pedig: *leleg*.

A tudományos *Stellaria* elnevezés a lat. *stella* 'csillag', *stellaris* 'csillag-alakú' szón alapul; a növény virágjára utal, mely csillag alakú, szirmai sugarasan szétállnak. A *Stellaria* mintájára keletkezett a német *Sternmiere* 'ua.' (Boerner 386) név is.

A magyar *csillaghúr* tehát a lat. *stella* 'csillag' fordításának és a *húr* szavunknak összetételével keletkezett. Ez az utótag a növény vékony, húrszerű szárára utal.

libadió J: *Juglans regia* (Péntek–Szabó 325). N. uo. 244: *libadijó* (Mákó) 'nagy termésű'. Erdélyi, kalotaszegi népi diónév. Ugyanitt a különböző háziszárnyasok neveivel az eltérő méretű diófajták között tesznek különbséget. A *ruca-dijó* közepes nagyságú, a *tyúkdijó* pedig apró szemű termést hoz.

libadöglesztő J: *Ranunculus sceleratus* (MF. 374); *Caltha palustris* (MNöv. 68). R. 1895: *libadöglesztő* 'boglárka' (Pallas 11: 489). N. Beke 5: *zsibadöglesztő* (Somogy m. Marcali) | Nyr. 30: 100: ua. Vas m. | uo. 37: 94: *libaölőfű* (Tolna m.). Mérges növény, erre utalnak *víziméreg*, *farkasnevetőfű*, *sömörfű*, *sebesztőfű* társnevei is. A Vas megyei adat szerint az a hír van elterjedve e növényről, hogy „ahányat a gyerekek belőle letépnek, annyi liba döglök meg”. Somogy megyében, Marcaliban pedig, ha a házba kerül, a baromfi megdöglök tőle, Csöglén a libák halálát okozza a néphit szerint (Beke 5). A németben is a libát féltik a növénytől, erre utal a *Gänsegift* (tkp. 'libaméreg'), *Gänsemord* ('libagyilkolás'), *Gänsesterbe*, *Gänsetod* ('libahalál'), *Gansverrecker* ('libapusztító') (M. 147–8) elnevezés.

libafű J: (Dömsöd) tyúkhúr (MNöv. 118). R. 1835: *zsiba fű* 'Potentilla anserina' (Kassai 4: 124). N. ÚMTsz. 3: 856: H.nánás, Kék. Etnobotanikai terminus; arra utal, hogy a libák szívesen csipkedik ezt a növényt. Német megfelelője a *Gänsegras*, *Gänsekraut* (összesen 39 jelentéssel) (M. 147), N. *Gänserich*, *Gänsegras-kraut* 'Potentilla anserina' (SchwäbWb. 3: 54).

libaláb J: *Angelica silvestris* (VN. 42). N. ÚMTsz. 3: 857: Domokos, Magyarárokereke | Vajkai 65: Borsa 'Chenopodium' | Ethn. 87: 212: Árapatak | BotKözl. 64/1: 24: Kalotaszeg. Az erdei angyalgöyökér – mely magas, erőteljes növény hengeres szárral – erdélyi neve a találó *libaláb*. A másik jelentés a *Chenopodium*, melynél a levelek alakja a motiváció; ezek a liba úszóhártyás lábára emlékeztetnek. A név tükörszava a hasonló jelentésű görög szavakból összetett latin elnevezésnek: *Chenopodium*, mely a gör. *khén* 'liba, lúd' és *pódiön* (*podion*) 'kis

láb, lábacska' (NytudÉrt. 71: 46) összetétele, és a nemzetközi botanikai nevezéktan szakszava. A latin műszó arra utal, hogy a növény levele libatalp alakú. Már Pliniusnál szerepel egy *chenopus* [< gör. *χηνόπων* tkp. 'libaláb' (uo.)] növénynév, melyet korai botanikai szaknyelvünkben is használtak; vö. 1585: *chenopus* (Cal. 188), 1604: *Chenopus* (MA.). Volt egy *Pes Anserinus* 'ua.' társneve is (már 1578-ban szerepel Melius Juhász Péter Herbáriumában). További tükörszavak: ném. *Gänsefuss* 'egész sor (15) növény neve' (M. 146), N. *Gansfuss*, *Gänzfüssel* 'Chenopodium' (SchwäbWb. 3: 54), a. *goosefoot*, fr. N. *patte d'oie*, or. N. *guszínaja lapka*, r. N. *laba gístei* (Szabó–Péntek 171), cs. *husia šlapka* (PE. 242), holl. *ganzevoet* (NytudÉrt. 71: 46). L. a *lúdláb* és a *libatopp* szócikket is.

libalábúfa J: hólyagfa (ÚMTsz. 3: 857). N. SzegFüz. 2: 165: Szucság 'Staphylaea pinnata'.

libalétra J: *Potentilla anserina* (MNy. 39: 252). R. 1835: Kassai 4: 120. A Komárom megyei Kürtön (ÚMTsz. 3: 857) használatos a *libalétra* társneve a *libapimpónak*. Az elnevezés motivációja a levelek elhelyezkedése. A latin elnevezés utótagjában is megvan a szárnyas neve: a lat. *anser* 'liba' jelentésű.

libamájpaszuly J: *Phaseolus vulgaris* convar. *vulgaris*; *nanus* (Péntek–Szabó 325). N. ÚMTsz. 3: 857: Szerep, Gacsály, Váncsod | SzamSz. 2: 36 | Péntek–Szabó 266: Nagykapus, Nyárszó. Ennek a babfajtának a szemeire, azok alakjára és színére utaló elnevezés. Az összetétel utótagja, a *paszuly* szerb–horvát eredetű a magyarban, végső soron görög növénynévre vezethető vissza.

libaméreg J: *Conium maculatum* (Tissier 73). A *nagybürok* társneve. Mérgező hatását már az ókorban ismerték. Az i. e. IV. században méregként használták a halálra ítélt politikusok ítéletének végrehajtásához. Többek között például Sokrates itta ki – fenékig – a méregpoharat, miután az athéni ifjúság megrontásáért vádat emeltek ellene.

A *nagybürok* szárának elülső része vörös-barna foltos, innen ered *maculatum* neve.

libaölőfű R. 1909: ua. 'Taraxacum officinale' (Nyr. 37: 94). Tolnában följegyzett nyelvjárási szó. Szintén a libákra káros, veszélyes növény elnevezése.

libaparéj J: *Chenopodium* (MNöv. 118). A *libatop* (cigányparéj uo.) népnyelvi elnevezése. Az összetett szó utótagja a magyar írásbeliségben már igen korai fölbukkanású (R. 1395: porum: *paray* BesztSzj. 411) és ófrancia eredetű; vö. ófr. *porrey* 'pórégagyma' (TESz. 3: 100), mely a lat. *porrum* 'hagyma' folytatója.

libaperje N: KkSz. 277: *zsibapörgye* 'erős levelű perje fű'. A *perje* utótag a magyarban szláv jövevényszó, már az 1500 k. időből adatolható (MNy. 21: 141), és az évszázadok során belső fejleményként különféle jelentései voltak.

libapimpó J: *Potentilla anserina* (EV. 39). R. 1807: ua. (MFüvK. 305), 1835: Kassai 4: 120, 1865: CzF. 3: 1486, 1873: Ballagi 2: 191. A szaknyelvi terminussá lett név a moldvai és erdélyi nyelvjárásokban is használatos: Gyógyasz. 377: Gyergyó | NépismDolg. 30: Gyimesbükk | Zelnik 15: moldvai csángó | Péntek–Szabó 273: Mákó. A növény a falusi udvarok, libalegelők és libaúsztatók környékének libatrágyában gazdag, nitrogéndús talaját kedveli. Hasonneve a *pipefű* és a *lúdpázsit*. A libákhoz fűződő szoros kapcsolatát latin (lat. *anser* 'liba') és több

más nyelvű neve is tükrözi, megvan például az oroszban, vö. or. *guszinaja lapka* (tkp. 'libamancs') '*Potentilla anserina*' (MO. 445) és a franciában, vö. fr. *herbe aux oies* 'ua.' (FMF. 453).

A *pimpó* a magyar növénytanban többféle kis, sárga virágú növényt jelöl. 1590-től adatolható a magyar írásbeliségben: „*Lactuca erratica*, *sonchites*, *Hieracio: pimpo*” (SzikszF. 20). Valószínűleg a – szintén gyomnövényeket jelölő – latin eredetű *pimpinella* növényteni szakszóval függ össze, mely azután nemzetközi vándorszóvá vált, folyamatos továbbélés, illetve kölcsönzés útján megvan az angolban, németben, franciában, olaszban és a spanyolban. Ismert a *lúd-pimpó* (CzF. 3: 1570) hasonnev is. A *libapimpó* összetételt Diószegi a „növények Régi és Népközt forgó Magyar nevezetei” között felsorolt *ezüsthátúfü* helyett gondolta szerepeltetni. A „Megállított Nevek” sorába a *Potentilla anserina* jelöléseként a *liba pimpó* (OrvF. 368) elnevezést javasolta. A *pimpó*val szemben Diószeginél a *timpó* a *Potentilla tormentilla* neve, melynek belül vöröslő gyökerei miatt *vérfü*, *vérgyökér* neve is volt. A régi fűvészek külön fajnak hitték, és *tormentilla* néven foglalkoztak vele (a *tormentum* 'kín, gyötrelem' vagy a csikarást, bélgyöcsöt jelentő *tormina* latin szó kicsinyített alakja: mert vérhas ellen használták. Csapó: „vérhast, vagy egyéb nagy hasfolyást meg lehet állítani a gyökereivel”). Szintén a *liba* állatnév megfelelőivel alkották az alábbi német és szláv növényneveket: ném. *Gänse-Fingerkraut*, cs. *mochna husi*, or. *lapcsatka guszinaja*, le. *pięciornik gęsi*, szb–hv. *guščija petoprnsnica*, szlk. *nátržník husi* '*Potentilla anserina* jelentéssel' (Weeds 1348).

A *Potentilla* genusnév a lat. *potens* 'erős' kicsinyített alakja. Magyarázata az, hogy a növény gyögyfü hírében állott.

libarózsa J: *Taraxacum officinale* (Nyr. 44: 404). N. ÚMTsz. 3: 857: Nagyszalonta | Beke: Szókins és néphagyomány. Bp., 1948. 13: Arad m. Erdőhegy. A *libavirág* társneve. A tájnyelvi kifejezés valószínűleg a németből származik, a *Gansrose* '*Chrysanthemum leuc.*' (M. 147) tükörszava. (Fennállhat természetesen a névadásnál a gondolkodás analóg volta is).

libaszáj J: *Antirrhinum majus* (NyIrK. 34: 28). Az erdélyi tájnyelvi név szintén a dísznövény sajátos virágjára utaló elnevezések közé tartozik. A leggyakoribb név a *tátika*, *tátíngó*, *tátogató*, melyekben a *tát* ige valamelyik származékát találjuk. Egy másik elnevezés-típust képvisel a *libaszáj* és hasonnevei; vö. *orosz-lánszáj*, *szamárszáj*, *tátottszáj*, *tátottszájú virág*.

libaszőrű bab N: SzlavSz. 2: 182: *libaszőrű bab* 'babfajta: olyan mint a vajbab, csak nem kerek' | MNyj. 15: 136: Kórógy. Szlavóniában használatos nyelvjárási név.

libatalp J: *Chenopodium bonus-henricus* (MNöv. 149). R. 1895: ua. (Pallas 11: 490).

A *paréjlibatop* (lúdlábfű) egyik tájnyelvi elnevezése. Ez régóta gyógynövény, szaponinokat tartalmaz. Gyógyhatására utal a tudományos elnevezésben szereplő díszítőjelző, a *bonus-henricus* 'jó Henrik' is. A *libatalp* elnevezést a nyelvújítás korában fordították magyarra (a *-top* utótag 'láb' jelentésű), az utótag a *topog*, *toppan* családjába tartozó *topp*, *top* 'lépés; lábnyom; a lábfejnek alsó része; láb' (MTsz.) főnévvel függ össze. A *libatalp* tükörszava a németben a *Gänsehaxen*

'Aegopodium pod., Potentilla anserina', *Gänsepfote* 'Alchemilla vulg.' (M. 147), a románban a *talpa gîștei* 'Chenopodium rubrum' (RM. 490). A *Chenopodium* magyarázatát lásd a *libatop* szócikkében.

libatippan J: Potentilla anserina (ÚMTsz. 3: 857). A *libapimpó* Hajdúnánáson, Hajdúszoboszlón (uo.) és a Hortobágyon (Herman:Pászt. 681) használatos neve. Az összetett szó 1677-től adathozható, *típpan* utótagja a TESz. szerint (3: 923) ismeretlen eredetű, illetve egy lehetséges etimológiai kapcsolat vetődik föl a *píppan*-nal. Valószínűbb azonban, hogy a következő szócikkben szereplő *libatop* névvel függ össze [> *libatopp* > *libatippan*].

libatop J: Chenopodium (MNöv. 119). R. 1807: *libatopp* 'Chenopodium' (MFüvK. 186), 1813: OrvF. 186, 1824: Magyarázat VIII :8, 1838: Tsz., 1841: NövTan. 369. N. Nyárády 33: *libatopp* (Marosv.h.) | MNöv. 118: *libatopp*. Genusnév, nyelvújítási tükörszó latin mintára. Szó szerinti fordítás, Diószegiék tudatos műszóalkotása a lat. *Chenopodium* megfelelője. (Azok között a nevek között is felsorolják, amelyek „a Deákbold fordítódta” /MFüvK. 357/.) A latin szó pedig – Linnétől – görög elemekből áll [< gör. *chen*, genitív *chenos* = liba; *podion* = lábacska]. A növény levelére utal, melynek alakja a liba talpához hasonlítható. Vö. a. *goosefoot*, ném. *Gänsefuß*, fr. N. *patte d'oie*, cs. N. *husia šlapka*, or. N. *gúszínaja lapka* 'ua.' (TESz. 2: 766). Mint arra Kiss Lajos (NytudÉrt. 71: 46) felhívja a figyelmet, a *libatopp*-ot, amelyet hamarosan egy *p*-vel kezdtek írni (pl. 1838: *libatop* /Tsz./), a nyelvújítás ellenzői helytelenítették. Fialowsky (Nyr. 7: 264) szerint a *lúdlábfű*-vel kellene fölcserélni, Borbás (Pallas 11: 490) pedig a *libatop* elnevezést javasolta. Érdekes, hogy Arany János védelmébe vette (Szalon-tai János álnéven, in Nyr. 7: 458). Kiss Lajos szerint (i. h.) a nyelvjárásokba nem hatolt be, az ÚMTsz. anyagában nincs rá adat, a fenti marosvásárhelyi adatközlő azonban azt bizonyítja, hogy ismert már, és megvan *libatopp* 'Potentilla anserina' (MNövSz. 118) jelentésű nyelvjárási alakja is. Diószegiék műszóalkotásáról különben Rab János véleménye (PE. 42) az, hogy fölösleges volt, mert a nevet már Melius bevezette 1578-ban ugyanilyen tükörfordítással: „Pes anserinus, azaz ludláb”. Sőt, annál inkább igaza van, mert nem is Melius szóalkotása ez, hanem már a Herbariumnál korábbi forrásokból, a Murmelius lexikonból és a Gyöngyösi szótártöredékből is adathozható a *lúdláb*; vö. 1533: *lud lab* 'Anserinus pes: eyn genßfuss' (Murm. 1037), 1560 k.: ua. 'Cenopus pes' (GyöngySzt. 4356).

libavirág J: 1. Potentilla anserina; 2. Ranunculus acer (MNöv. 118). R. 1895: *libavirág*, *zsibavirág* 'boglárka' (Pallas 11: 490). Rendkívül nagy ismertségű a népnyelvben, a fenti, valamint *Primula*, *Bellis perennis* és *Taraxacum officinale* jelentéssel használatos a nyelvjárásokban: ÚMTsz. 3: 858: Szatymaz, Torda, Nagyszalonta, Bustyaháza | SzegSz. 2: 47 | KkSz. 277 | Nyr. 41: 291: Veszprém m. Csögle, Felsővisó | uo. 40: 283: Győr m. Ásvány | uo. 10: 332: Sopron és Vas m. | uo. 27: 95: Somogy m. | NyIrK. 34: 42: Erdély | Ethn. 3: 60: Körmend vid. SzegFüz. 2: 164: Torda | Kovács 30: Szigetköz | MíTsz. 73: Mihályi. Mivel a *Taraxacum officinale* virágai sárgák, Cegléden ezt a növényt *sárvirágnak* (azaz 'sárga virág'-nak) is hívják; a *libavirág* a sárga színű, pelyhes kis libáról kapta a nevét. Idetartozik a *pipevirág* elnevezés is (Erdélyben a *pipe* 'fiatal liba' jelentésű). A *zsiba* hangutánzó szó a népnyelvben 'kis libát' jelent. Ugyanakkor

a növény leveleit a libák élvezettel csipkedik, ez is motiválhatta a névadást. Megvan a németben is szó szerint; vö. *Gänseblumen* 'Potentilla anser., Bellis perennis, Ranunculus acer és még további 15 növény neve' (M. 146), N. *Gänseblume*, *Gansblume* 'Chrysanthemum', *Gänseblümlein* 'Bellis perennis', *Gansblum* 'Taraxacum officinale' (SchwäbWb. 3: 52).

libazsázsa J: *Arabis turrita* (MNöv. 118). R. 1911: ua. (Nsz. 178). Szaknyelvi szó, tükörfordítással került át a németből. Vö. *Gänsekresse* 'ua.' (M. 147). A liba tavasszal szívesen csipegeti a leveleit. Az összetett növénynév *zsázsa* utótagja az – Oklsz. szerint – már 1544-től adatolható a magyar írásbeliségben: *sasa* alakban. Eredete ismeretlen. Társneve, a *tornyos ikravirág* előtagja a libazsázsa tudományos *Arabis turrita* [< lat. *turris* = torony] 'arab torony' elnevezésének mintájára keletkezett.

óriáslibatop J: *Chenopodium gigantum* (Horváth Gy.: Kül kerti növ. Bp., 1987. 120). Mint azt tudományos nevének utótagja is mutatja, szokatlanul nagyra növő libatopfélé, a 2,5–3 métert is eléri a magassága. (A *Chenopodium* magyarázatát lásd a libatop szócikkében.)

parajlibatop J: *Chenopodium bonus-henricus* (uo.). R. 1916: *libatopp paraj* 'vadsóska' (A Kert 22: 590). A valódi paraj vagy spenót megjelenése előtt, az ókortól kezdve általánosan fogyasztották, kedvelt főzeléknövény volt. Hasznosságára utal a tudományos elnevezésben szereplő díszítőjelző, a *bonus-henricus* 'jó Henrik' fajnév is.

lúdcölöpfa J: *Xylia* (P. 166). A tudományos név mintájára alkotott terminus, mely a gör. *xylon* 'fa, fatörzs' szóból származik. A *burmai lúdcölöpfa* 'Xylia dolabriformis' (uo.), melynek német neve szintén *burmesische Eisenholz* (PbF. 482), szokatlanul kemény, igen értékes fafajtát jelöl, mely mindenekelőtt a hajó- és házipítő iparban használatos.

lúdfiak étke J: *Cerastium caespitosum* = réti madárhúr (MNöv. 120). R. 1939: *lúdfia étke* 'pipehúr' (Natter 112). Az elnevezésnek az az alapja, hogy a növényt a kis libák csipegetik. Latin *cerastium* [< gör. *keras* = szarv] neve a növény magján a tok alakjára utal. Német neve szintén *Hornkraut* (PbF. 124), azaz 'szarvfű'.

lúdfű J: *Arabidopsis* (P. 166). R. 1832: *lúd-fű* 'Anserina' (Kreszn. 2: 23). A lat. *anserina* [< lat. *anser* = liba] szintén ebből az állatnévből képzett, akár a ném. *Gänsefingerkraut* (PbF. 82), ill. *Gänsekresse* 'Arabis' (Genaust 71).

lúdhátúfű J: *Potentilla anserina* (Gyógyn. 25). A *libapimpó* alakfestő etnobotanikai elnevezése Erdélyben, Csíkszereda környékén.

lúdhizlalófű J: *Potentilla anserina* (MNöv. 118). R. XVII. sz.: *lud hizlalo fw* 'Potentilla; vad makhhoz hasonló fw' (Ért. 236). A *libapimpó* számos társnevének egyike. A legtöbb ezek között arra utal, hogy a fű ezeknek a baromfiaknak fontos takarmánynövénye, a libák előszeretettel legelik; vö. *libavirág*, *libatoppan*, *lúdláb*, *lúdpázsit*, *pipefű*, *pipehúr*, *récefű*, *zubavirág* (uo.).

lúdhúr J: 1. *Minuartia* (P. 149); 2. *Stellaria media* (MNöv. 196). R. 1578: *ludhúr* 'Morsus gallinae' (Herbarium 181a), 1775: Csapó 286, 1807: MFüvK. 213 és 384. A szaknyelvi szó behatolt a nyelvjárásokba is, ma számos vidékünkön használatos: ÚMTsz. 3: 915: Kék, Makó, Nagyszalonta, H.böszörmény,

Hódmezővh., Szabolcs vm. | Molnár 30: Zemplén | Kassai 4: 120: Hegyalja | Szeg-Sz. 2: 64 | SzamSz. 2: 46. Ezt a növényt arról a háziszárnyasról nevezték el, amelynek kedvenc eledele (mint Melius írta: „hogya a ludoc eszik”, Csapó szerint: „köz haszna: a’ ludak igen ízeretik ez füvet enni, kívált a’ Libák ... meghiznak tőle”); az utótag magyarázata pedig a növény szárainak húrformája (*húr* = bél). A jelölt növények szárának hosszúsága, hajlékonysága, kerek, csőszerű keresztmetszete, baromfibélhez való hasonlatossága motiválta a névadást.

A *lúdhúr* a mai növénytani szaknyelv részévé a debreceni fűvészkönyvnek köszönhetően vált. Az elnevezés Diószegiéknél már 1807 előtt szerepel a mű szerzőinek egy Jelentésében (Julow 401), melyben a „Linne rendi szerint” írandó „Debreceni Florához” az általuk javasolt növényneveket véleményezni kéri: „közöljük azért most előre csak a’ 13 első seregekben lévő Nemi neveinket, ezzel az alázatos kérelemmel, hogy az ahoz értő érdemes hazafi társaink, méltóztassanak ezeket megrázogatni, bárdolni, változtatni a’ mint helyesebbnek ítélik; és mind ezek felől, mind más ide tartozó dolgokban való értelmeket, akár a’ közönséges Újság Levelek által, akár más módon tudunkra adni”. Diószegi később is több név helyett a *lúdhúrt* szerepeltette, így pl. 1813-ban a „Népközt forgó magyar nevezetek sorában említett *árnyékszeretőfű* helyett a „Megállított nevek” közé a *gyenge lúdhúrt* (OrvF. 364), sőt a *pipehúr* helyett is ugyanezt (uo. 384) javasolta.

A korábbi forrásokban szereplő *Alsine* értelmezés a régi latin növénynévvel függ össze; vö. lat. *alsine* (Plinius 27: 23) < gör. *alsíne* (Theophrastos), mely számos újlatin nyelvben is megvan.

lúdhúrképű fűzike J: *Epilobium alsinifolium* (P. 94). Jelzős összetétel. Az elnevezés *fűzike* utótagja önálló növénynevünk, névadási motivációja a jelölt növény leveleinek hosszúkás, keskeny, lándzsás formája, melyek a fűzfa leveleihez hasonlatosak. A R. *fűzike*, *fűzlevelű fű* (MF. 741) nevekből keletkezett a *piros fűzény*, *régi fűzény* 'Lythrum salicaria' (uo.) szaknyelvi terminus. Benkő József szóalkotása a *fűzény* (NclB. 335), mely osztatlan sikert aratott (1798: *fűzény-fű* /Veszelszki 289/), és mindmáig használatos (több tekintetben a MFüvK. szerzőire irányadó volt Földi, az ő ajánlása nyomán vették föl művükbe a *fűzényt* is /282/).

Az *Epilobium* német neve *Weidenröschen* (Genaust 230), melyben a *Weide* 'fűzfa' jelentésű. A lat. *alsinifolium* szintén a levélre utal.

lúdkása J: *Rumex patientia* (Kovács 36). A *lúdkása* név a Szigetközben a *paréj lórom* népi társneve, Kimlén az útszéli zsázsa a *lúdkása*. A név motivációja az, hogy a növények magját libáknak adták korpával keverve.

lúdkék J: 1. szelídcsorbóka; 2. keszeg saláta (MNöv. 120). R. 1894: *lúdkék* 'Lactuca scariola' (FöldrKözl. 75). N. MTsz. 1: 1368: Balaton mell. | ÜMTsz. 3: 915: Sümeg, Órisziget, Zalafelvid.) | NéprÉrt 33:237: Cserszegtomaj. A középkorban a *kék* szó 'saláta' jelentésű volt, a név tehát tkp. *lúdsaláta*. Az összetétel *lúd*- előtagja arra utal, hogy a háziszárnyasok fontos takarmánynövénye.

lúdláb J: *Potentilla anserina* (MNöv. 118). R. 1533: *lud lab* 'Anserinus pes: eyn genßfuss' (Murm. 1037), 1560 k.: GyöngySzt. 4356, 1578: Herbarium 87, 1585: Cal. 188, 1590: SzikszF. 74, 1604: MA., 1655: ACsere: Enc. 235, 1664: Posoni kert 99, majd a későbbi századok folyamán végigvonul ez a terminus szinte mindegyik orvosbotanikai és fűvészkönyvben, szótárakban és lexikonokban. De

a népnyelvben is használatos; érdekes módon elsősorban a moldvai és erdélyi nyelvjárásokban: ÚMTsz. 3: 915: Tatrag, Székelyföld, Nyárádselye | MNy. 4: 32: Réty | Nyr. 37: 377: csángó név | Gyógysz. 377: Gyergyó | SzegFüz. 2: 164: Selye | Gyógyn. 20: Csíkszereda.

A magyar elnevezés tükörszó, magyarázatát és az idegen nyelvi párhuzamokat lásd a *libaláb* szócikkben. A névadásnak az a szemléleti alapja, hogy – mint azt Mélius J. P. már 1578-ban írta (Herbarium 87) – „a leuele olyan mint a lud talpa”. A tudományos elnevezésében szereplő *anserina* a lat. *anserinus* 'liba-' (*pes anserinus* 'libaláb' /Plinius/) jelentésű; folytatója a fr. *ansérine* 'lúdláb' (Genaust 65).

lúdlábfa J: (Vas m., Zala m.) juhar (MNöv. 120). R. 1898: N. *ludláb-fa* 'jávori-harfa' (Körmend) (Nyr. 27: 96). N. ÚMTsz. 3: 915: Maróc | Herman:Pászt. 669: Körmend, Vas m. | Nyr. 97: 332: Baranya m. Metaforikus etnobotanikai terminus.

lúdláblaboda J: *Chenopodium murale* = kőfali libatop (MNöv. 120). R. 1783: *lud-láb laboda* 'ua.' (NclB. 344). Benkő József névadása a ném. *Gänsefusmelde*, fr. *pate d'oye* mintájára. A mai szaknyelvi *kőfali libatop* terminus alapja a ném. R. 1783: *Mauren-Gänsefus* 'ua.' (NclB. 344).

A latin *chenopodium* [< gör. *chen*, genitív *chenos* = liba; *podion* = lábacska] 'libaláb' jelentésű. *Kőfali libatop* neve – akár a latin elnevezés *murale* 'falakon növő' utótagja – a növény termőhelyére utal. A *laboda* utótag szláv eredetű kölcsönszó nyelvünkben, korai (XIV. sz. előtti) átvétel.

lúdmák J: *Papaver rhoeas* (MNöv. 153). R. 1896: ua. (Nyr. 24: 431). N. ÚMTsz. 3: 915: Mátraalja | MNyj. 6: 138: Felvidék, Zsip | MTsz. 1: 1368: Mátra vid. A lat. *papaver* növénynév 'mák' jelentésű. A *rhoeas* [< gör. *rhoia* = gránát-alma] talán a mák virágának színére utaló név. Dioscoridesnél a *rhoias* növény egy olyan mákfajta, amely a leveleit gyorsan ledobja. Ezért esetleg inkább a gör. *rhein* 'folyik' szóval függ össze a lehulló viráglevelek okán.

lúdmájbab J: *Phaseolus*. N. Ethn. 87: 217: *zód hövejkű lúdmáj faszujska* (Háromszék, Árapatak) 'Phaseolus vulgaris var. ellipticus'. A számtalan bab-fajta elnevezéseinek sorában ez szintén metaforikus terminus. L. a *libamájpa-szuly* szócikkét.

lúdnyelvűfű J: (Dunántúl) *Plantago lanceolata* = lándzsás útifű (MNöv. 115). N. Ethn. 5: 37: *ludnyelvű fű* (Acsádvidék, Vas m.) 'Plantago lanceolata'. A levél alakja a névadás alapja. Szintén e növény leveleire utal két hasonneve, a *kígyólevelűfű* és a *kígyónyelvűfű* (MNöv. 115).

lúdpázsit J: *Potentilla anserina* (MNöv. 118). R. 1583: *lud pálijt* (Atrebatis 7), 1584: NomPann. 222. A *lúdpázsit* virágai sárgák, vízenyős réteken terem, mint Csapó írja (164): „a' Ludak kedvellik ez füvet”. Ezért jött létre a németben is a *Gänserich* (Term. 1939: 207) és a cs. R. *husy maydlo* (Erlanger Herb. 179) neve. Egyébként a szláv eredetű *pázsit* szavunk eredeti jelentése a különböző szláv nyelvekben 'amiből élnek', de a *pa-* jelentéktelenítő igekötővel 'amiből az állatok élnek', tehát 'legelő' > 'a leggyakoribb fűféle' (SzJsz. 406). A *pázsint* változat a magyarban gyakori nazalizáció eredménye.

lúdpimpó R. 1865: *lúd-pimpó* 'Potentilla anserina' (CzF. 3: 1570). A *liba-pimpó* hasonneve. A *pimpó* utótag 'pihés aprójószág' jelentésű; a sárga, pihés, fiatal lúd neve a sárga virágra utal az összetételben.

lúdposz R. 1832: *lúdposz* (Kreszn. 2). N. ÚMTsz. 3: 916: Rábagyarmat, Z. baksa, Csákánydoroszló, Alsóőr, Kőszeg-Hegyalja, Győrvar, 'pöfeteggomba' | MNy. 38: 346: Felsőőr vidéke 'ua.'. Összetétel útján keletkezett kéttagú név. Összefügg a *lóposz*, *disznóposz* hasonnevekkel. A *posz* utótag magában is szerepel: *posz* (Háromszék m.), *possz* (Vas m. Kemenesalja), *poszgomba* (Tolna m. Dombóvár) (MTsz.), de ide tartozik a *banyaposz* (MNy. 1: 428), és a *vinasszonypossz* (Nyr. 30: 100) 'pöfeteg gomba' jelentésű gombanév is. A *posz* eredeti jelentése 'crepitus, pedor' (1604: *poß* /MA./), ill. 'gomba, pöfeteggomba' (1706: MNy. 2: 322). A *poszog*, *posszan* hangutánzó szócsaládhoz tartozik, hangalakja a szűkebb résen kiáramló levegő hangját érzékeltethette.

Gomba jelentése elvonással alakult ki. A régi latin tudományos névben Beke magyarázata szerint (19) „a *bovista* a pöfeteg német *Bovist*, alném. *Pofist* nevéből alakult, ez pedig annyi, mint *Pfaufist*, azaz 'pávaposz'. A *Fist*, kfn. *vist*, németalf. *veest*, angolszász *fist* a. m. 'visium, ventus tacitus'. De a *Fist* magában is a pöfeteg neve, l. például a következő összetételekben: *Bubenfist* 1598, *vohen-vist* 'Fist von Füchsen' 15. sz., *Weiberfist*, *Hexenfist*, *Staubenfist*, *Hundsfist*, *Krähenfist*, *Wolfsfist* és *Wolfsfurz* (vö. lat. *crepitus lupinus*). A franciában is: *vesse-de-loup*". A fr. *vesse* szó valóban 'halkan kijövő fűvás, szellentés' jelentésű, a *vesse-de-loup* pontos megfelelője a ném. *Wolfsfist*, de különösen a *Wolfsfurz* (Genaust 356). Ezek szintén a középkori latin *Lycoperdon* elnevezés mintájára alakultak ki, mely a gör. *lykos* = farkas és a *pérdesthai* = szellenteni, *pordé* = szellentés szavak összetételéből jött létre.

lúdtrettentőfű J: *Lunaria rediviva* (MNöv. 80). R. 1604: *ludrettentő fű* 'Chenomicon' (MA.). 1783: NclB. 429, 1833: Kassai 3: 446. A régi forrásokban megadott *chenomicon* név a gör. *chen* 'liba' szóból képzett. Nyilván mérgező, a libákra veszélyesnek tartott növény neve volt. A mai tudományos *Lunaria* [< lat. *luna* 'hold', *lunaris* 'holdhoz hasonló'] motivációja az, hogy a növény kelyhének éréskor pergamenszerű, ezüstösen csillogó válaszfalai a félholdhoz, illetve a teleholdhoz hasonlítanak. A *lúdtrettentőfű* társneve, a *holdviola* (MNöv. 80) is erre utal; a németből való tükörfordítással; a *Mondviole* 'ua.' (Genaust 352) átvétele.

lúdtalp J: *Chenopodium bonus-henricus* (Kovács 35). A *paréj-libatop* neve a Szigetközben. A tud. *Chenopodium* [< gör. *chen* 'liba', *pódion* 'lábacska'] mintájára alakult, akár a ném. *Gänsefuß* 'ua.' (Genaust 149) vagy a rokonnnyelvi cser. *kombo-lapan* 'ua.' (Nyr. 51: 45) tükörszó. Egy fűféle nevéként a románban is használatos, vö. *talpa-gîstei* 'Leonurus cardiaca' (DRM. 513).

lúdtalpú J: *Gänsefüssler* (MNy. 2: 374). R. 1828: *lúdtalpú szőlő* (AgrTört-Szeml. 1981/1-2: 106), 1838: MNy. 64: 466, 1865: CzF. 3: 1570. N. BorFüz.: ua. (Eger) | Útm. 35: *lúdtalpú* 'kadarka' (Nógrád). A szőlőfajta egyik jellegzetes részét írja le az alakfestő terminus, nevezetesen a levél alakját, mely a lúd talpához hasonlít. A szőlőnév megvan a németben is; vö. R. 1836: *Gänsefüßer*, *Gänsefüßler* (BM. 90), 1870: *Gänsefuß*, *Gänsefüsser* 'fehér tramini' (DWb. 4|1: 1269).

lúdvirág J: *Caltha palustris* (ÚMTsz. 3: 916). Göcseji elnevezése a *mocsári gólyahírnek* (*ludvirág*). Termőhelye azonos a libák kedvelt tocsogóival.

lúdzab J: gyomnövényfajta (ÚMTsz. 3: 916). Hódmezővásárhelyi népi növénynév. A *zab* gabonanevünk déli szláv eredetű kölcsönszó, már igen korán, 1264

óta (Oklsz.) adatolható a magyar írásbeliségben. Eredeti jelentése 'lóabrak' volt, a szó nyilván összefügg a *zabál* igével. A *zabos* származék 'mérges' jelentése pedig azzal, hogy a zabbal megetetett ló igen élénk.

pávaárpa J: legyező árpa (Pallas 13: 866). R. 1895: ua. 'Hordeum zeocriton' (Pallas 11: 356). Metaforikus szaknyelvi szó. A pávafarkhoz hasonlítja a név ezt az árpafajtát azért, mert terebélyes kalásza jellemzi. Erre utal *legyezőárpa* társneve is.

pávafarkfű, pávafarkú salamonpecsét J: Polygonatum verticillatum (EV. 272). R. 1783: *páva-fark-fű* 'Convallaria verticillata' NelB. 357), 1807: MFüvK. 232. Benkő József révén került a magyar növénytan szaknyelvébe; nyilván erdélyi zoomorf etnobotanikai terminus alapján. A névadás magyarázata a hosszú csövű virág, mely nagy levelek tövéből nő. Jellegzetes, egyenes, el nem ágazó szára van, melyet hosszú, keskeny levelek borítanak. Szára magas, soklevelű, a levelek örvösen állnak, szálal-lándzsásak. Az utótag a német *Salomonssiegel* 'Polygonatum' (PbF. 362) tükörfordítása, megfelelői több más nyelvben is használatosak, vö. r. *pecetea-lui-Solomon*, fr. *sceau-de-Solomon*, a. *Solomon's seal* 'ua.' (Bejan 160). Ennek magyarázata az, hogy a *salamonpecsét* fehér, húsos gyökértörzse korlátozott növekedésű tagjain az előző évi föld feletti hajtás elhalása után kerek, lapos, pecsétnyomószerű heg keletkezik. (Ahány sebhely leolvasható, annyi éves a rizóma).

pávafoltos szellőrózsa J: Anemone pavonia (P. 237). Az előtag a tudományos elnevezés utótagjának megfelelően – melynek jelentése 'pávaszerű' – a növény virágját hasonlítja a páva farktollának végén lévő kerek, színes, virágszerű mintához. Az utótag pedig valószínűleg a németből való, vö. *Windröschen* 'ua.' (PbF. 80), azaz 'szellőrózsácska'; a végső forrás pedig a lat. *Anemone* előtag, mely a gör. *anemos* 'szél' szóra vezethető vissza. Az elnevezést az motiválja, hogy a növény vékony száron nyíló légies virága a legkisebb szellőben is ring.

pávaliliom J: Tigridia pavonia (MNöv. 150); **pávavirág J:** ua. (Priszter 132). A *pávaliliom* hasonneve. A *páva* állatnév a latin névből került a magyar szaknyelvi szóba; vö. lat. *pavo* 'páva', *pavonius* 'pávaszerű'. A találó elnevezés a növény virágjának csodálatosan szép színezése alapján jött létre. Ez a virág a pávatoll szemeire emlékeztet. A magyarban nevezik *tigrisliliom*nak is (tévesen).

pávamák J: Papaver pavonium (P. 172). Tükörszó, a *Papaver* régi latin növénynév 'mák' jelentéssel; a *pavonium* utótag pedig a lat. *pavo* 'páva' madárnévből képzett. A magyar írásbeliségben 1395 k. („papauer: mak” /BesztSzj. 480/) fölbukkanó szó szláv eredetű; vö. blg. *mak*, szb-hv. *mak*, szln. *māk*, szlk. *mak*, or. *mak* 'mák' (TESz. 2: 823). A délszlávból való a rom. *mac* 'ua.' (uo.).

pávaszem J: Ferraria undulata (MNöv. 150). R. 1911: *páva szem* 'Ferraria tigridia' (Nsz. 231). Nálunk nem honos növény „műneve”.

pávatollvirág N. MNy. 29: 319: *páhatullu-virág, pátullu-virág* (Bogdánfalva) 'Andropogon ischaemum'.

páva-vénuszfodorka J: Adiantum pedatum (P. 267). A *vénuszfodorka* tudományos elnevezésének első tagja régi növénynév; vö. lat. *adiantum* (Plinius 22: 62), mely a gör. *adíanton* (Genaust 38) átvétele. A növény magyar társnevei, a *vénuszhaj*, *vénuszhajpáfrány* latin–görög mintára keletkeztek; vö. középlat.

capillus Veneris (uo.), tkp. 'Vénuszhaj'. (Fennáll a német közvetítés lehetősége is.) A görögben nevezték a növényt *trichomanés to mélannak* és *trichomanés to leukonnak* (Theophrastos 7, 14: 1), azaz 'fekete vagy fehér nőhajnak'. Az *Adiantum* német nevei is antik mintára alakultak; vö. *Frauenhaarfarn* (Boerner 59), *Frauenhaar* (uo. 364), *Venushaar* (uo. 389), azaz 'nőhaj, nőhajpáfrány; Vénuszhaj'.

A *pipe* elnevezés Erdélyben 'fiatal liba' jelentésű. Háromszék, Udvarhelyszék, Gyergyó és Csík falvaiban a *pipe*, *pípe*, *pipä*, *pipë*, *lutpipe*, *lútpipe*, *lutfiju* 'kisliba; Gänsekücken' (SzékNySz. 257) értelemben használatos. Az itt következő növénynevek a *liba* előtagú szócikkek neveivel függenek össze. A jelzői előtag többnyire a jelölt virágok sárga színére utal.

pipeburján J: *Galinsoga parviflora* (Péntek–Szabó 329). A kalotaszegi Vis-tán használatos.

pipefű J: *Potentilla anserina* (MNöv. 118). R. 1781: *pipe-fű* 'Potentilla: Anserina' (NomVeg. 419), 1807: MFüvK. 305, 1832: Kreszn. 2: 132, 1835: Kas-sai 4: 124. A népnyelvi elnevezés a moldvai és erdélyi nyelvjárásokban használatos: MNy. 4: 33: Réty | Zelnik 15: Diószén (csángó) | Gyógysz. 377: Gyergyó | Péntek–Szabó 294: Mákó | Gyógyn. 25: Csíkszereda. A termőhelyre vonatkozik (libapást, lúdlegelő). Hasonneve a *récefü*. Német *Gänserich* (Műsz. 365) neve is erre utal: „szeret olyan nedves helyeken teremni, a'hol a' ludak magok élelemeket keresik”. Ennek alapján került – Benkő József révén – a magyar botanika szaknyelvébe, aki az erdélyi N. *pipe* szót használta a *liba* helyett. A növény tudományos nevének *anserina* utótagja is ezzel az állatnévvel van összefüggésben: lat. *anser* 'liba'.

pipehízaló J: *Cirsium canum* (Szabó–Péntek 130). N. 66: ua. (Sóvárád) 'Cirsium fajok'. Hasznos növény nyelvjárási elnevezése Erdélyben. Sóvárádon a háziszárnyasokkal ezt a vadnövényt etetik.

pipehúr J: 1. *Potentilla anserina*; 2. tyúkhúr; 3. *Cerastium vulgatum* = réti madárhúr; 4. *Veronica hederifolia* = borostyánlevelű veronika (MNöv. 153). R. 1578: *pipe húr* (Herbarium 182), 1706: PPNomH., 1775: Csapó 286, 1780: *pihe hur* (ez nyilván nyomdahiba eredménye, *pipehúr* helyett) (Phytologicon 97), 1807: MFüvK. 213. Különféle növények neveként, szinte csak a keleti, az erdélyi nyelvjárásokból adatolt etnobotanikai terminus: Molnár 30: Zemplén | Péntek–Szabó 292: Bánffyhungyad, Gyalu, Ketesd, Kiskapus, Magyarbikal, Nagykapus, Szucság, Tordaszentlászló, Váralmás, Zsobok, Türe | Ethn. 87: 206: Árapatak | Nyr. 28: 237: Zilah vid. | Vajkai 66: Borsa | SzegFüz. 2: 165: Szászfenes, Torda, Bonchida, 167: Szászlóna | SzéSzj. 67: jugoszláviai székeleyknél; Al-Duna. Ez a kicsi, a földön szétfutó szárú növényke a ludak kedves étele. Melius névmagyarázata a Herbariumban: „mert a lúdfiakat kiczin korokban ezzel tarttyác” az összetett szó előtagjára vonatkozik (*pipe* = fiatal liba). Csapó azt írja, hogy „Köz haszna: ... kivált a' Libák meg-hiznak tőle, ez okból is Erdély Országban *Pipehurnak* neveztetik, mert ott a' libákat *Pipéknek* nevezik”. Diószegi a *pipehúr* helyett az *Alsine media* jelölésére a *gyenge lúdhúr* elnevezést javasolta (OrvF. 384). Jávorka azonban szintén az eredeti néven említi: *pipehúr* 'lúdfiak étke' (MF. 307).

Az utótagra vö. a *tyúkhúr*, *csibehúr* és *lúdhúr* szócikkekben foglaltakat.

Erdélyben ez a növénynevünk átkerült a románba; vö. r. N. *pipehur* 'Lysimachia nummularia' (Ethn. 87: 222).

A *Cerastium* genusnév (gör. *keras* 'szarv') a növény magjának alakjára utal.

pipeláb J: libaláb (SzT. 7: 1238). Hapax, 1741-ből való adat.

pipevirág J: *Taraxacum officinale* (MNöv. 154). R. 1911: ua. (Nsz. 240). N. NövKözl. 2: 24: Kőrispatak, Udvarhely m. | Szabó–Péntek 59: Újtusnád, 91: Kolozsvár, 130: Etéd | Nyr. 34: 84: Gyergyó | Péntek–Szabó 294: Magyarfenes, Nyárszó | SzegFüz. 2: 166: Szentábrahám | NyIrK. 34: 42: Erdély. Etnobotanikai terminus az erdélyi nyelvjárásokban. Azok közé a növénynevek közé tartozik, amelyek a növényhez fűződő babonás hiedelemből erednek. Etédén azt tartják erről a növényről, hogy ha a gazdasszony leszedi a virágját, nem lesz pipe a háza táján. L. még a *libavirág* szócikket. További idetartozó társnevek: *kislibavirág*, *zsibavirág* (MNöv. 154, 155) és a *papatyivirág* (NyIrK. 34: 43), hiszen a *papatyi* 'kis liba' jelentésű. Ez utóbbi talán összefügg a növény szintén erdélyi *pápija*, *pëpëdija* (uo.) nevével, mely a r. *papadija* (RK. 297) átvétele. (A *Taraxacum* régi arab növénynev).

pipifű J: *Bellis perennis* (Kovács 18). A Szigetközben nevezik így – *csibe-virág* hasonneve mellett – a százszorszépet. A névadás indítéka az, hogy – amint azt magyarázatul az adatközlő a *csibevirág* elnevezéshez hozzáfűzte – „akkor virágzik, amikor a csibék kelnek” (uo.).

pipisgegomba J: *Cantharellus cibarius*. N. MTsz. 2: 155: Bars. Nyelvjárási gombanév.

pipivirág, pipike J: *Matricaria chamomilla* (Kovács 26). A leginkább elterjedt gyógynövény, a *kamilla* neve a Szigetközben; a név keletkezésében nyilván közrejátszott a kamilla *pipitér* elnevezése.

pulykabegy J: *Amaranthus caudatus* (Ethn. 87: 213). Háromszéken, Árapatakon használatos név, román megfelelője a N. *pujka āra* 'ua.' (uo.).

pulykafa N: MNy. 4: 33: ua. (Réty) 'Achillea Pannonica'.

pulykafű J: 1. cickafark; 2. baltacim (MNöv. 157). R. 1805: *pulykafű* (Pethe F.: Pallérozott mezei gazdaság. Sopron, 1835: Kassai 4: 161. Erdélyi nyelvjárásokból adatolt: Szabó–Péntek 138: Marosvásárhely, Szentmihály-Ajnád, Újtusnád | NépismDolg. 4: 24: Gyimesbükk | KGy. 218: Kovászna m. A név magyarázata az, hogy a növényt eleséggként fiatal baromfinak, főleg pulykáknak adják, mert ettől erősödnek.

pulykagyom N. Kovács 37: *pókagyom* (Szigetköz) 'Polygonum lapathifolium'. A *pulykaparék* nyelvjárási társneve.

pulykakása N. Nyr. 75: 395: *pujkakása* (Hortobágy) 'kásafű; *Lepidium perfoliatum*'.

pulykaméreg J: *Polygonum orientale* (MNöv. 96). R. 1894: N. *póka mérge* (Balaton mell.) 'ua.' (FöldrKözl. 22: 74). Ezzel az állatnévvel összefüggő további tájnyelvi elnevezései a *karmazsinvirágnak*: *pókaszakáll*, *pókatara*, *pulykavirág* (Nsz. 243). A *pulykaméreg* név szemléleti háttere az, hogy a virágzat emlékeztet a pulyka nyakának alsó oldalán levő bibircsókös, vöröses kötőszöveti képződményre.

pulykaorrú cikkszár J: *Polygonum orientale* (Nsz. 251). R. 1807: *pujka-orrú tzikszár*, *pujka orr* 'Polygonum orientale' (MFüvK. 254), 1873: Ballagi 2:

452. N. Kassai 4: 161: *pulyka-orr-virág* (Hegyalja) 'ua.'. A zoomorf terminus magyarázata az, hogy – mint Kassai 1835-ben jellemzi a növényt – „olj fityegő, és veres virága van ezen plántának, mint a' pulyka kakasnak fityegő orra”. A lecsüngő piros színű füzérek motiválták az elnevezést. Tehát itt is a növény valamely részét hasonlítják egy állati testrészhez, így alkotva az állat nevével botanikai elnevezést. A debreceni fűvészkönyv szerzőpárosának szóalkotása; a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” sorában felsorolt *őszi boroszlán*, illetve *pulykaorr* helyett javasolta Diószegi a „Megállított Nevek” közé (OrvF. 366 és 384) a *pulykaorrú tzikkszárt*. A *cikkszár* utótagot felsorolja azok között a nevek között is, amelyek „Deákbold fordítódtak”: *szikkszár* (uo. 357). Az EtSz. (1: 686) szerint nyelvújítási alkotás; de képzésmódja nem világos. Felmerült, hogy talán a *cikkelyes szár* összerántása lehet (Kiss Lajos közlése szerint), de Diószegiék utalása egy – sajnos közelebbről meg nem határozott – latin eredetire, egyelőre eldöntetlenné teszi a kérdést.

pulykaorrú keserűfű J: *Persicaria orientalis* (P. 142). R. 1899: *pújka-ór* (Zilah) (Nyr. 28: 236). N. MNy. 39: 255: Kürt | Kovács 26: Szigetköz | NépismDolg. 3: 112: Kalotaszeg | FöTsz. 119.

pulykaparéj N: Kovács 37: *pókaparé* (Szigetköz) 'Polygonum lapathifolium'. A *lapulevelű keserűfű pulykaparéj* nevét a levelek paréjhoz való hasonlósága alapján kapta.

pulykaszakáll J: *Polygonum orientale* (MNöv. 96). N. uo.: *pókaszakáll* 'ua.'. A *pulyka* név *póka* alakja ma a nyugati nyelvjárásokban használatos, az ezzel képzett összetett növénynevek is mind az országnak arról a feléről valók. A középső és főként a keleti országrészben (és Erdélyben!) a *pulyka* ismert. A *pulyka* első fölbukkanásáról csak a XVII. századból van adatunk. A *póka* alak viszont már a XVI. sz. végéről adatolható, Balassi Bálint írja 1590-ben a „Porcogós Anókanak” becézett krakkói kurtizánról, hogy „Friss szép fejér *póka*”. Nem valószínű, hogy a költő szíve hölgyét *pulykának* titulálta volna... Pázmány Péter is a 'pávát' nevezte *pókának* egyik prédikációjában. A *póka* tehát a *páva* szó továbbképzése lehet, mely vagy a szláv *pavka* kicsinyítő alak átvétele, vagy a magyarban keletkezett kicsinyítő *pávka alakból. A *pulyka* eszerint az ebből lett *póka* későbbi változata.

pulykatakony J: *Amaranthus caudatus* (MNöv. 27). R. 1875: N. *pulyka-taknya* [Nógrád] 'Polygonum orientale' (Nyr. 4: 71). N. Natter 29: Felvidék | Nyr. 30: 99: Vas m. | Kovács 26: Szigetköz | Bálint 1:303: Szeged | MNy 20: 41: Nagyszalonta | FöTsz. 119. | MNöv. 157: Aszód, Ásványráró. A növény szára és levélkocsánya is piroslik, lecsüngő nagy vöröslő füzerei szolgáltatják a névadás szemléleti alapját. Virágzata hasonlít leginkább a *pulyka* piros bőrkinövéséhez. A nagyszalontai adat a *háromtövisű lepényfa* termésének elnevezése. Ugyanez Györszentmártonban *zsídótakony* (MNy. 20: 41).

pulykataréj J: *Spinacia oleracea*. R. 1881: N. *póka tara* (Sopron és Vas m.) 'vörös fűrtű kerti paraj' (Nyr. 10: 332). N. MiTsz. 62: Mihályi '1-1,5 méter magasra megnövő, nagy, zöld levelű növénynek bordóvörös, hosszú, vékony, lelógó virága' | FöTsz. 119. A paraj lecsüngő, vörös, taréjhoz hasonlatos virágzata a névadás szemléleti alapja.

pulykatúró N: MNy. 23: 69: *pujkatúró* (Jászapáti) 'Achillea collina'.

pulykavirág J: *Acalypha hispida* (Kultúrnöv. Bp., 1976. 56). N. KGy. 218: Kovászna m. | Szabó–Péntek 138: Marosvásárhely. A kutyatejfélék családjába tartozó, de tejnedvet nem tartalmazó dísnövény. A *pulykavirág* nevet a föltű-nő bíbor- vagy kárminpiros, hosszan lelógó virágzatáról kapta.

pulykavirág J: *Persicaria orientalis* (P. 142). R. 1966: ua. 1. selyemkóró; 2. karmazsinvirág (MNöv. 157). A *pulykavirág* az utóbbi jelentésben a Hegyalján használatos (uo.).

récefü J: *Potentilla anserina* (MNöv. 118). N. MNy. 4: 33: Réty. A *pipefü* hasonneve Erdélyben. A *libapimpó*-nak még több, szárnyassal alkotott társneve ismert; vö. *libavirág*, *libatoppán*, *lúdpázsit*, *lúdhizlalófü*, *lúdláb*, *pipehúr*, *zuba-virág* (MNöv. 118). Fontos takarmánynövény, innen a nevek származása.

récelábú muskátli J: *Pelargonium peltatum* (NyIrK. 11: 79). Az erdélyi Mezőpaniton a szép *borostyánmuskátli* népi elnevezése. Ezt a csüngőszárú növényt először 1701-ben, a gazdag Beaufort hercegnő kertjéből ismertették. Később általánosan elterjedté vált az ablakokban és az erkélyeken. Erdélyben a muskátlifajtát jelölő alapszóhoz járuló jelzővel különböztetik meg a többitől ezt a fajtát: *récelábu muskáta*. Az alapszó érdekes módon a magyar írásbeliségben először 1783-ban (NclB.) Benkő Józseftől följegyzett *muskáta* alakot őrizte meg (ugyanígy szerepel a Ballagi- és a CzF.-féle szótárban, valamint a MTsz.-ban). A szó *muskátli* alakja a XIX. sz. folyamán keletkezett a ném. *muskatl* (< ném. közvetítésű *moschcata*, *muscata* 'mósuszillatú' vándorszó; vö. még *muskotály*) tájnyelvi szóból, és vált az irodalmi nyelvben egyeduralkodóvá. A mezősegi nyelvjárástípusban Murádin László közlése szerint (NyIrK. 11: 80) az *á* után *o*-zó helységeken a *muskáto* alakváltozat is előfordul.

récevirág J: *Taraxacum officinale* (MNöv. 154). A *pitypang* egyéb társnevei között sok a hasonló, vö. *kácsavirág*, *kislibavirág*, *kotlóvirág*, *pipevirág*, *tyúkvirág*, *zsibavirág* (uo.). Nyilván ezt a növényt is szívesen csipegetik a réten a háziszárnyasok. Bár több sültet ehetnének ilyen természetes és egészséges takarmányon felnőtt baromfiakból! Számunkra is egészségesebb volna, és bizony az ízük is egészen más, mint halliszten és lámpafényben hízlalt szerencsétlen társaiknak.

rucadió J: *Juglans regia* | közepes nagyságú termést adó diófajta (Péntek–Szabó 331). A kalotaszegi Mákó faluban a nagyszemű diófajta a *libadijő*, az apró szemű pedig a *tyúkdijő* (uo. 244, 245). A háziszárnyasok nevével különböztetik meg a diófajtákat.

rucafű R: 1901: ua. (Nyr. 30: 322). N. MTsz. 2: 322: Torontál m., Szaján | SzegSz. 2: 379: ua. 'valamiféle fű'. Az elnevezés alapja minden bizonnyal az, hogy a jelölt fűféle a rucák fontos takarmánynövénye. A németben lévő *Entengrütze*, *Entengrün* 'Lens palustris' (Nyr. 57: 129) jelentésű, azaz békalencse. Idetartozik egy tájnyelvi terminus: Biharban ezt a növényt úgy hívják, hogy *fűlencse* (MTsz.), a R. *fű* szó pedig a CzF. szótár szerint 'vadrécefaj, csörgőréce' jelentésű. Tehát a *fűlencse* növénynév eszerint 'vadréce lencséje, vadrécének való lencse'.

rucaláb J: *Tanacetum parthenium* (Péntek–Szabó 331). Népnyelvi zoomorf metaforikus terminus. A növény levelének alakja lehet a névadás motivációja.

rucaöröm J: *Salvinia natans* (PE. 162). R. 1897: ua. 'Salvinia' (Pallas 14: 734). *Lebegőhínár*, foltokban borítja a tavak felszínét. Neve népi megfigyelésen alapul: a víz színén úszó friss levelek főként a vízen táplálkozó rucafélék csemegéi. Akár a *Lens palustris*, melynek régi angol neve, a *ducks meat* (Gerard's Herbal. London, 1636. 191) is erre utal.

rucaperje J: *Heleocholea alopecuroides* (MF. 70). R. 1882: N. (Békés vm.) 'Alopecurus fulvus; Crypsis alopecuroida' (Tanáregyl. Közl. 3: 122). A *bajuszfü* (bajuszpázsit) (MNöv. 25) népnyelvi elnevezése, nyilván ez is a szárnyasok takarmánynövénye. Vízinövény voltára utal latin *heleocholea* (< gör. *helos* = mocsár; *chloë* = fű) neve is. Ennek tükörszava a ném. *Sumpfrgras* 'ua.' (PbF. 210).

A *perje* utótag szláv eredetű, a magyarba átkerült szó jelentése 'fű, fűféle növény' lehetett. Már 1500 k. fölbukkan: „De gramine: *perje*” (MNY. 21: 141).

rucatalp J: *Podophyllum peltatum* (P. 250). A *tojásbogyó* egyik társneve. Ahogyan azt a tudományos *Podophyllum* [< gör. *pous*, *podos* = láb; *phyllon* = levél] név is mutatja, az elnevezés alapja a lomblevél alakja és a ruca lába közötti hasonlóság.

Talán leggyakoribb háziszárnyasunk a tyúk. Jó néhány összetett növény-névben felbukkan a neve. A tyúktojással is neveztek el növényt valaha, vö. XVI. sz. második fele: *tikmon fty* (MNY. 78: 199). A románban a *tyúk* szóval a *găiniță*, *găinușă* 'Ornithogalum umbellatum, Anemone nemorosa, Isopyrum thalictroides' (DRM. 2: 499) növénynevet találjuk: < *găina*-ból -*ită* kicsinyítő képzővel.

kövérttyúklevel J: *Sedum spectabile* (Kovács 24). R. 1892: N. *kövért tyúk* 'Sedum maximum' (Somorja) (Ethn. 3: 57). A *pompás varjúháj* levelének vékony bőre dörzsöléstől leválik, így a gyerekek fel tudják fűjni. Ennek alapján nevezik a Szigetközben *kövérttyúknak*, *kövérttyúklevelnek*, illetve *békalevelnek*. Somorján kövér, húsos leveleit a zöltségekkel együtt a levesbe főzik, ott ez a névadás indítéka.

tyúkkanyó J: *Tolmiea menziesii* (P. 260). A növényt jól írja le Friedhelm Bechthold a Szobanövény-kalauz (Bp., 1988.) c. munkájában (134–5).

tyúkbegy J: 1. tyúkhúr; 2. tikszem (MNöv. 196). R. 1577: *tiuk begy* 'Ruma' (KolGl.), 1578: *tyikbégy* 'Morsus gallinae' (Herbarium 181a), 'Anagallis' (uo. 182), 1783: NclB. 352, 1807: MFúvK. 213. N. SzegSz. 2: 611: *tyúkbégy* 'mezei növény'. Valószínűleg az a névadás szemléleti háttere, hogy ez a növény jó takarmánya a baromfinak, a csirkék, tyúkok szívesen csipegetik.

tyúkbélfű R. 1604: *tikbélfű* Asyla: barom orvoslo fű' (MA.). Az eredetileg 'bél' jelentésű *húr* szavunk szerepel az összetett növénynevekben. A névadási motívációt l. a *csibéhúr*, *lúdhúr*, *madárhúr* és természetesen a *tyúkhúr* szócikkében.

tyúkbolondító J: *Veratrum nigrum* (MF. 164). R. 1901: ua. (Nyr. 30: 323). N. NövKözl. 2: 24: Betlen, Szolnok-Doboka m. | MTsz. 2: 840: Torda-Aranyos m., Komjátszeg, Sepsi-Kőröspatak | TermTudKözl. 1901: 455: Háromszék m. Mérgező növény, az előzővel ellentétben káros, veszélyes a baromfira. A *Veratrum nigrum*nak ez az elnevezése népi megfigyelésen, tapasztalaton alapul.

tyúkbors R. 1706: *tyúk bors* 'Baccae gallinariae' (PPNomH.). A Pápai Páriz Ferenc alkotta név nem vált közkeletűvé. A latin név *Baccae* előtagja 'bo-

gyó' jelentésű; nemigen sikerülhet ma már rájönni, hogy milyen növényt jelölhetett ő így. Az összetett szó *bors* utótagja ótörök jövevényszó a magyarban. A törökben iráni eredetű. A szóval – akár a jelölt fűszernövénnel – a magyarság kereskedelmi úton ismerkedett meg.

tyúkdíó J: *Juglans regia* (Péntek–Szabó 335). Kis méretű termést hozó diófajta erdélyi elnevezése. A kalotaszegi Mákón a *tyúkdíj* (uo. 245) mellett a *ruca-díj* a közepes nagyságú termést hozó, a *libadíj* (uo.) a nagy termésű dió neve.

tyúkdöglesztő J: *Pulsatilla* (MNöv. 110). R. 1903: N. *tik-döglesztő* (Veszprém) '*Pulsatilla vulgaris*' (NövKözl. 2: 23). A *kökörcsin* egyik népnyelvi elnevezése. A név azt bizonyítja, hogy a népi megfigyelések nyomán pontosan ismeretek voltak az egyes növények káros-, ill. gyógyhatásai. Ez az elnevezés a mérgező növény veszélyességére utal, akár az *alamuszivirág* (uo.) társneve is. Protoanemonint és anemonint tartalmaz. Mérgező növényeket jelöl a hasonló névadási szemléleten alapuló és értelmű ném. *Hühnertod* (azaz 'tyúkhálál') és *Hühnerverrecker* (azaz 'tyúkpusztító') (M. 231) elnevezés is.

tyúkeper J: *faeper*; *Maulbeer* (SzékNySz. 137). N. uo.: Háromszék: Fel-torja, Altorja, Futásfalva, Ikafalva, Kézdiszentlélek, Szárazpatak; Csík: Csíkkoz-más, Fitód, Pottyand, Madéfalva, Karcfalva, Gyimesbükk; Gyergyó: Marosfő, Vasláb, Gyergyóújfalu, Marosfalva, Gyergyócsomafalva, Kilyénfalva, Gyergyó-szentmiklós, Gyergyóremete, Csutakfalva, Eszenyő, Kicsibükk, Gyergyóditró, Orotva, Gyergyóhodos, Borszék, Gyergyótölgyes, Tekerőpatak. Nyelvjárási elnevezés Erdélyben. A Székely Nyelvöldrajzi Szótár értelmezése, a *faeper*, *Maul-beere* a magyarországi modern botanikai nevezéktanban a *Morus D-Mora* 'eperfa' (P. 430) neve. Hívták *szederfa* néven is. *Tyúkeper* elnevezése valószínűleg onnan ered, hogy a fa alatti lehullott – a földiepernél lényegesen apróbb szemű – gyümölcsöt a tyúkok szívesen felszedezgetik. Motiválhatja az is még az elnevezést, hogy éjszakára a tyúksereg „felgallyaz”, föltelepszik az eperfa ágaira, mert ott napnyugta után védettebb helyen tudja magát bizonyos tyúktolvaj ragadozóktól.

tyúkfa J: *Tectona grandis* (MNöv. 190). Csak N. *tikfa* neve ismert a forrásokban, ezért a jelentés alapján biztos, hogy népetimológiai alakulat. Az igen értékes *teakfa* nevének magyar megfelelője. A *Tectona* genusnév a *teakfa* maláj nevéből, a *tekka* szóból képzett. Német neve is *Teakbaum* (PbF. 441). A fa anyaga olyan értékes, hogy a XVIII. században Burmában valamennyit királyi tulajdonná nyilvánították. A tífába bevert vasszög 100 év múlva is olyan, mintha új lenne, nem rozsdásodik. Nem bírnak a fával a vegyi anyagok sem. Különös tulajdonsága, hogy nem ég.

tyúkfarak J: *Ranunculus polyanthemos* (Nyr. 86: 441).

A *sokvirágú boglárka* nyelvjárási neve a baranyai Várdarócon; Penavin Olga gyűjtése.

tyúkfos N. SzegSz. 2: 611: ua. '*Stellaria media*'. A név megfelelője a németben a *Hühnerdreck* 'ua.' (és még 5 növényféle) (M. 230), tükörszö.

tyúkgalóca R. 1807: *tyúk galótza* '*Agaricus gallinaceus*' (MFüvK. 229). A gombafajtának ez az összetett elnevezése a *tyúk* szóval ritka előfordulású gombanév. A debreceni füvészkönyv szerzőpárosának szóalkotása valószínűleg,

ennek megjelenése után csak a CzF. szótárban szerepel. A *galóca* utótag magyarázatát l. a *galambgalóca* szócikkében.

tyúkgomba J: *Marasmius oreades* (NytudÉrt. 80: 39). R. 1833: N. *tyúkgomba* (Hegyalja) (Kassai 2: 293). N. MTsz. 2: 840: Sopron és Vas m., Göcsej, Zala m., Szepezd, Hegyalja | NyTudÉrt. 80: 39: Bakonyalja, Sárvár | MNy. 38: 346: Felsőőr | Ethn. 87: 228: Kárpátalja, Dercen. A gombanév magyarázatát Gregor adja (NytudÉrt. 80: 39): „a csirkegomba analógiás hatására keletkezett a 'csirke', 'tyúk' fogalmának korrelációja alapján”. Eszerint azokhoz a szláv gombanevekhez tartozik, melyeket a *csirkegomba* szócikkében sorol föl. A név tipológiaiilag összetartozik a *róka*gomba, *nyúl*gomba, *szarvas*gomba stb. elnevezésekkel.

tyúkharpas J: *Anagallis arvensis* (MNöv. 190). R. 1578: *tyic harapta fü* 'Morsus gallinae' (Herbarium 181a), 1783: NclB. 352, 1798: Veszelszki 42. N. Molnár 30: Zemplén | SzegSz. 2: 611. Valószínűleg a R. német *Hünerbiss* 'ua.' (StirpAdv. 194) (mai *Hühnerbiß* '4 különféle növ. neve' (M. 229)) tükörfordításával került a magyarba. A névadás szemléleti alapja az, hogy e növény levelei cakkos szélűek, mintha megcsipkedték volna.

tyúkhunyor N. SzegSz. 2: 611: *tyúkhúnyor* 'Helleborus'. Szeged környéki nyelvjárási növénynévnév a baromfi nevével. Az összetett szó *hunyor* utótagja régi – magyar fejleményű – növénynevünk, a *hun*y ige családjába tartozik. Első fölbukkanása az írásbeliségben 1395 k.: „polípodia: *humior*” (BesztSzj. 380). A jelölt növények altató hatása lehet a névadás alapja.

tyúkhúr J: *Stellaria media* (P. 260). R. 1577 k.: *tjkhur* (OrvK. I:62a), 1578: Herbarium 181a, 1584: NomPann. 14, 1588: FrankHasznK. 19. A régi orvosbotanikai művek terminusa megőrződött a népnyelvben. Különböző növények nevéként legtöbb vidékünkön használatos a nyelvjárásokban: MTsz. 2: 841: Zemplén m., Deregyő | Nyr. 10: 332: Sopron és Vas m. | MNy. 39: 254: Kürt | SzegSz. 2: 611 | SzlavSz. 3: 168 | Édes 37: Balaton-felvidék | OrmSz. 563 | KkSz. 260 | MNöv. 190: Somogy | Kovács 37: Szigetköz | BüTsz. 229 | Nagy 9: Nagyváty | MNy. 33: 348: Őrsziget | Ethn. 3: 60: Csallóköz | MNy. 23: 590: Páka | Kótyuk 82: Kárpátalja, Rát | BaNyj. 73 | NéprÉrt. 35: 82: Göcsej, Zalabaksa | uo. 33: 236: Cserszegtomaj | Nyr. 33: 478: Rábaköz, Bösárkány. Jó takarmánynövények a jelölt fajok, a *lúdhúr*, *pipehúr*, *csibehúr*, *libafű*, *madáreleség*, *tyúkbegy* stb. hasonló nevek szintén erre mutatnak. Amellett, hogy a baromfi (és a juh is) szívesen csipegeti, legeli, fontos gyógynövény is; teája a vese- és az epe-működést serkenti.

A jelölt növények kerek keresztmetszetű, csőszerű, tekervényes szára a névadás motivációja. 1604-ben még ismeretes volt egy gyógynövénynek tartott herba *tyúkbélfű* neve is, a *húr* 'bél' jelentésének megfelelően; vö. *tikbélfű* 'Asyla: barom orvoslo fű' (MA.). A *tyúkhúr* minden bizonnyal Melius névalkotása fordítással, vö. ném. R. 1578: *Hünerdarm* 'Morsus gallinae' (Herbarium 182). (1574: N. *Hüenerdarm* 'Stellaria media' /SchwäbWb. 3: 1897/). Mai szaknyelvi alakja a *Hühnerdarm* egész sor (16) különféle növényt jelöl. (A szóban a német *Darm* utótag 'bél' jelentésű, a *Hühner* pedig a *Huhn* 'tyúk' többesszámú alakja.) Hasonló a cseh R. *kury strewce* 'Alsine, Morsus gallinae, Hippia minor' (Erlanger

Herb. 220) elnevezés is. Összetett növénynevek utótagjaként Melius óta adatható a *húr* a magyar írásbeliségben, aki különböző háziszárnyasok neveivel összekapcsolva alkotta meg *pipehúr*, *lúdhúr*, *tyúkhúr* növényneveit. A baromfiaknak a nevei azért is kerültek az összetett szavakba, mert a jelölt növények ezek kedvelt takarmánynövényei, azaz az előtag azt fejezi ki, hogy az állat eszi a növényt. (A népnyelvben ma is használatos ezeknek a növényeknek *madáreselés* (MF. 305), sőt a csibehúrnak *tehenabrak* (uo. 318) társneve.)

Noha Szikszai műve (Nomenclatura) csak 1590-ben, tehát időrendben Melius műve után jelent meg nyomtatásban, feltételezhető, hogy a szójegyzék a Herbarium megírásának korában közismert lehetett, kéziratban már közkézen forgott, és így forrásul szolgálhatott. Ezt az is alátámasztja, hogy a Herbariumban a Szikszai szójegyzékénél korábbi források (SchlSzj., BesztSzj., GyöngySzt., Murmelius) több száz növénynevből – Szabó T. Attila lelkiismeretes összehasonlítása alapján – mindössze 73 elnevezés lelhető föl. Ráadásul ezek mind közismert, a mindennapi életben használatos növénynevek; nincs feltétlenül szükség összeírásukhoz írásos forrásra. Szikszai ezzel szemben igen sok növénynevet gyűjtött a nép körében, és a kevésbé ismert népnyelvi elnevezések hatalmas mennyiségben, teljes alaki egyezéssel bukkannak föl a Herbariumban. Ennek fényében fel kell tételeznünk, hogy a *húr* utótag mégsem Melius révén került a magyar növénytani szakszókincsbe a – nála is szereplő – német *Hühnerdarm* mintájára, hanem (pl. a *madárhúr*, mely Szikszai szójegyzékében olvasható) már előbb is használatos volt a népnyelvben növénynévként.

Hogy a névadás indítéka még ma sem homályosult el a köztudatban, arra jó példa egy – a közelmúltból származó – adat. Még 1950-ben is kapott a *húr* szó új értelmezést (tárgyi hasonlóság alapján), vö. *húr* 'a zöldbab szálkája' (Nyr. 74: 396). Egy csíkszentkirályi székely asszony használta ilyen értelemben: „A zödbabnak, mikor már kissé öregedő, aszt mongyák: ... jó lē kell szēnni a *húrját*. Lē kell a babot *húrozni*, má megőregēdēt, nagyon *húros*”.

Megjegyezzük, hogy a zoológiában is használatosak olyan metaforikus állatnevek, melyek a *húr* szóval képzett összetételek. Például *húrféreg* v. *zsinégféreg* 'Gordius' (Pallas 9: 488), *húrférgek* 'Nematomorpha', melynek német megfelelője a *Saitenwürmer* (Gozmány: Vocabularium Nominum Animalium. Bp., 1979. 1: 7601.)

tyúkhúrvirág R. 1894: N. *tikhúrvirág* 'kerti Mesembryanthemum' (Földr-Közl. 22: 74).

Tájnyelvi szó, a Balaton mellékén nevezték így – külső hasonlóság okán – ezt a kertekbe ültetett dísznövényt; ezzel a névvel a *tyúkhúr*hoz hasonlították. Az összefüggés nem egészen világos, hiszen ez egy jóval nagyobb és szép díszvirág. A tudományos *Mesembryanthemum* nevet az elődök áttekinthetetlen rendszertanát homonímiával, sőt hypernímiával fölszámoló Linné adta a növénynek a gör. *mesembría* 'dél' és az *ánthemon* 'virág' szavak felhasználásával (vö. *Chrysanthemum*). Nyilván a *Mesembryanthemum* mintájára keletkezett a növény német *Eispflanze* (Boerner 362) [> m. *jegesvirág*, *jégvirág* 'ua.' (P. 428)] neve mellett a *Mittagsblume* 'ua. és *Dorotheanthus* (PbF. 290 és 157) tükörszó. A magyarban is akad arra utaló elnevezés, hogy a jelölt növény csupán a legerősebb napon, délből virágzik vagy csak délig – virágait akkor már becsukja –, mint pl.

a *vadhajnalka*; vö. (a tükörszó) *délvirág*, illetve *délike*, *napcsillag* 'Delosperma' (P. 73), N. *déliglító* 'Calistegya sepium' (MNöv. 171).

tyúkláb J: Ranunculus repens (MF. 375). R. 1664: *tyúk láb* 'Ranunculus' (Posoni kert 78), 1741: SzT. 7: 1238, 1775: Csapó 34, 1832: Kreszn. 2: 281. N. SzegSz. 2: 611 | Nép és Nyelv 1943: 95: Algyő, Nagyfa. Mint a *kúszó boglárka* egyéb elnevezései is (*kakasláb*, *hollóláb*) a kúszó indákat hasonlítják a madárlábhoz. Lippay valaha a németből vehette át tükörfordítással; vö. ném. *Hühnerbeinlein* 'Cantharellus cibarius' (M. 229) vagy *Hühnerhaxen* 'Aegopodium podagraria', méginkább *Hühnerfuß* 'Ranunculus és még 15 növény elnevezése' (uo. 230).

tyúklábvirág J: Ranunculus repens (Kovács 29). A *kúszó boglárka* nyelvjárási neve a Szigetközben. Az előző *tyúkláb* névvel tartozik össze.

tyúklevél J: Sempervivum sp. és Aeonium arboreum (Kovács 21). A *kövirózsa* egyik társneve a Szigetközben. *Sempervivum* tudományos neve a növény örökzöld voltára utal.

tyúkmag R: 1578: tyik mag 'Tragus' (Herbarium 33). Hapax. Meliustól nem vette át senki; azon – egyébként igen ritka – növénynevek közé tartozik, mely csak a Herbariumban bukkan föl. Melius értelmezése a Linné előtti idők terminusával igen régi elnevezés, már Pliniusnál olvasható a lat. *tragos* (13: 116; 27: 142) egy tüskés, tövises növény nevéként. Sőt, ez csak átvétele Dioscorides gör. *trágos* 'ua.' növénynevének. Bauhinnál is felbukkan (3, 35: 706), mint *Tragus spinosus Matthioli, sive Kali spinosus*. Nem valószínű, hogy a gör. *trágos* 'kecskebak' jelentésű szóval volna azonos (Strömberg 142) ez a növény-név, hiszen nem a növény bakszaga itt a perdöntő, hanem alakja, tüskés volta, melyre gör. *tragákantha* neve is utal. Frisk (2: 916) a gör. *traganos* 'porc' szóval hozza összefüggésbe.

tyúkméreg R. 1832: ua. 'Hyosciamus' (Kreszn. 2: 280). Alighanem Kresznerics vette át a németből tükörfordítással; vö. ném. *Hühnergift* 'Solanum nigrum' (M. 230). A névadás magyarázata az, hogy a jelölt növények mérgezőek, a baromfit féltik tőlük.

tyúkkorr J: Geranium (MNöv. 68). R. 1899: N. *tyúkkorr* (Csík, Gyimes) 'ua.' (Nyr. 28: 143). N. MTsz. 2: 842: Csík m., Gyergyó-Újfalu | Gyógysz. 378: Gyergyó | NépismDolg. 29: Gyimesbükk. A névadás motivációját l. a *gólyaorr* és a *daruorr* szócikkben. Ismert a német *Hühnerschnabe* (tkp. 'tyúkcőr') (M. 231) elnevezés, mely azonban nem a *Geranium*, hanem a *Sedum acre* neve.

tyúkköröm J: Nolana (MNöv. 196). R. 1807: *tyúkköröm* 'N. prostrata' (MFüvK. 157). A mai botanikai szaknyelvben egy nálunk nem honos, egzotikus növény neve. A debreceni füvészkönyv megjelenésének idején azonban egy itthoni, ráadásul jó takarmánynövényt jelölt. A növény ott olvasható jellemzéséből a névadás motívuma is kiderül, hiszen „a' tyúkoknak igen kedves eledetek” (157).

tyúksegge J: Taraxacum officinale (Péntek–Szabó 185). R. 1843: *tyúksegge* 'Clavus helos' (Bugát 447). N. Péntek–Szabó 294: Mogyorókereke | SzegFüz. 2: 163: Szászfenes | MNyj. 2: 211: Nyitra vid., Alsócsitár (gombanév). Ha nem egy régi tájnyelvi növény-név, és ebben az esetben a németben meglévő megfelelője csak hasonló névadási szemlélettel jött létre, akkor a *tyúksegge* jövevényszó. A németből vehette át Bugát Pál tükörfordítással, vö. ném. *Hühnerarsch* 'Filipendula

ulm.’ (M. 230). A pitypangot nem szedik, mivel a hiedelem szerint vést hoz a tyúkokra. Innen ered ezen kívül *kotlóvirág*, *tyúkvirág* neve is.

tyúkszem J: *Anagallis* (MNöv. 190). R. 1577 k.: *tykzem few* ’a kankalin-félék családjába tartozó növény; Gauchheil’ (TESz 3: 1021), 1578: *tyik lzem* ’*Morsus gallinae*’ (Herbarium 182). A régi terminus megőrződött a népnyelvben, a történelmi Magyarországon igen sokfelé használatos a nyelvjárásokban: Nyárády 82: Marosv.h. | SzegSz. 2: 611 | SzamSz. 2: 415 | MNy. 11: 92: Biharm., Tárkány | MNy. 4: 34: Réty | Zelnik 21: Diószén [csángó] | Nép és Nyelv 1943: 95: Horgos | SzegFüz. 2: 66: Túrkeve, Hódmezővásárhely | Kótyuk 78: Kárpát-alja, Rát | SzegFüz. 2: 160: Szucság | Herman:Pászt. 686: Pusztaszentmiklós. Földi János (20) jól látta, hogy a név „a Görög és Deák Nyelv példája szerint” jött létre. Az *anagallis* valóban régi görög növénynév. Többek véleménye az volt, hogy gyógynövényt jelöl a név, és régebben tyúkszem ellen alkalmazták (így pl. Natter-Nád Miksa, aki szerint „leveleit a tyúkszem puhítására használták”). Mások véleménye szerint a névadás szemléleti alapja az volt, hogy e növény virágjának színe a tyúk szemének rajzához hasonlít. Simai leírása (Nyr. 31: 138): „virágai apró rózszaformájúak, pirosak”, és ezért a név színbeli hasonlóságon alapszik. A név keletkezésének indítéka lehetett a szaknyelvben rendszerint *tikszem*-nek nevezett kankalinféle növény termésének a tyúk szeméhez való alaki hasonlósága is, hiszen a későbbi jelentések már névátvitel útján jöttek létre.

A német tükörszó *Hühnerauge* (M. 229), mellyel 19 különféle növényt is jelölnek. Átvitt értelmű lehet esetleg a *Sedum acre* német *Hühnerzehe* (M. 231) elnevezése (azaz ’tyúklábujj’, de ’vkinek a tyúkszemére hág’ jelentése is van az utóagnak).

tyúkszemfa J: *Padus avium* (MNöv. 124). R. 1911: *tyukszemfa* ’*Prunus padus*’ (Nsz. 322).

A *májusfa* egyik szaknyelvi társneve. Szó szerinti megfelelője a németben a *Hühneraugenbaum* szintén ’*Prunus padus*’ (M. 229), ebből vették át tükörfordítással.

tyúkszemvirág J: *Adonis vernalis* (MNöv. 78). R. 1911: *tyukszemvirág* ’ua.’ (Nsz. 322).

N. SzegFüz. 2: 68: Selye | MTsz. 2: 842: Szeged | Nyr. 75: 395: Hortobágy. A pásztortáskán kívül a tavaszi hérics egyik társneve. Latin nevének *Adonis* előtagja egy olyan növényt jelöl, amelynek virágai szépségükkel Venus kedvencére, Adonisra emlékeztetnek, akinek véréből a legenda szerint a növény keletkezett. Német neve is *Adonisröschen* (PbF. 669).

tyúktarék J: *Gagea lutea*, *G. pratensis* (EV. 271). R. 1584: *tik tara* ’*Anagallius*’ (NomPann. 17), 1595: *tyktara* ’az gabonak közöt terem, kenyerral főzik özue es vgy ezik’ (Beythe A.: FivK. 45b). N. Nyárády 22: Marosvásárhely | Kótyuk 78: Kárpátalja, Rát. A *kakastarék* növénynevünk azonos névadási szemléletű hasonneve, az elnevezés motivációját l. abban a szócikkben.

tyúkvadító J: *Primula vulgaris* (MNöv. 190). A *sárga kankalin* – nyilván népi megfigyelésen alapuló – társneve *tikvadító* alakban Zalaszentmónon használatos. A Szigetközben a *tyúkvadítottó* (Kovács 29) a *Glechoma hederacea*: „a tikok megkergülnek tőlle”.

tyúkvakító J: *Anagallis arvensis* (MNöv. 190). R. 1875: N. ua. (Nógrád m.) 'ua.' (Nyr. 4: 122). N. Nyr. 29: 17: Kiskunság | Herman:Pászt. 686: Pusztaszentmiklós | MTsz. 2: 843: Heves m. A vetések szélén gyakori *nyári hérics* sajátosság vörös színéről kapta nyelvjárási *tyúkvakító* nevét.

tyúkvirág J: 1. pityang; 2. martilapu (MNöv. 196). R. 1903: N. *tyúkvirág* 'marti lapu' (NövKözl. 2: 24). Régi erdélyi népnyelvi terminus. Moldvai és erdélyi nyelvjárásokból adatolt, valamint az Őrségben használatos. Oda nyilván az áttelepült határvédő székelyek juttatták. Így jutott Moldvába is, a csángóknál megőrződött nevet a menekülő székelység vitte magával. N. NövKözl. 2: 24: Fotos, Háromszék m. | Szabó-Péntek 59: Nagy-, Kisbacon, Marosvh., Mikóújfalú | Péntek-Szabó 294: Kalotaszeg, Jegénye | Ethn. 87: 206: Háromszék, Árapatak | MNy. 4: 34: Hétfalu | Zelnik 20: moldvai csángó, 21: Puszta | MNy. 37: Tatrang, Brassó vm. | MNy. 33: 348: Őrsziget, Felsőőr | NyIrK. 34: 43: Erdély | MNy. 29: 321: Bogdánfalva | SzegFüz 2: 166: Bölön, Ürmös | KGy. 218: Kovászna m., Erdővidék | Gyógyn. 17: Csíkszereda. A jelölt növényekről (az utolsó nyelvjárási adatot kivéve) a közhiedelem azt tartja, hogy vést hoz a tyúkokra, innen ered ez a neve. Rontó hatása például, hogy a tyúknak nem lesz csirkéje, vagy nem tojik stb. (Ilyen a *kotlóvirág* elnevezés is). A *tyúkvirág* német tükörszava a *Hühnerblume* szintén 'Tussilago farf.' (és még 6 növény) (M. 229); a románban is tükörszó, vö. r. *floarea găinii* 'Taraxacum officinale' (Ethn. 87: 206).

SZAKIRODALOM

(csak az I. részben nem közölt források)

- Atrebatis = C. Clusius: *Atrebatis Rariorum aliquot Stirpium*. Antverpiae, 1583.
 Erlanger Herb. = Az erlangeni Universitätsbibliothek latin *Herbariumának* növénynevei (XVI. és XVII. sz. fordulója).
 EV. = Zdenka Podhajská: *Európa vadvirágai*. Bp., 1991.
 Édes = Édes Jenő: *A Balatonfelvidéki népnyelv*. Bp., 1907.
 Ért. = *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből*. (MTA) Pest, 1870 / 7: 65–76.
 Bálint = Bálint Sándor: *A szögedi nemzet I–II*. Szeged, 1976–77.
 Bejan = D. Bejan: *Nume românești de plante*. Cluj-Napoca, 1991.
 Beke = Beke Ödön: *Népies növényneveink történetéhez*. Szombathely, 1935.
 Boerner = F. Boerner: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
 Frisk = H. Frisk: *Griechisches etymologisches Wörterbuch. I–III*. 1973–1979.
 MO. = Magyar Beck Vladimir: *Magyar–orosz mezőgazdasági szótár*. Bp., 1953.
 NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiae, 1584.
 NomVeg. = Benkő J.: *Nomina Vegetabilium*. in Magyar Könyvház. Pozsony, 1783.
 PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706.
 StirpAdv. = Beythe András följegyzései a *Stirpium adversaria nova* (London, 1570.) c. könyvből. Koruk: 1601–16.
 Strömberg = R. Strömberg: *Griechische Pflanzennamen*. Göteborg, 1940.
 Útm. = *Útmutató a szőlőművelésre*. Bp., 1899.

SUMMARY

*Rácz, János***Compounds involving names of birds in the terminology of botanics**

This paper discusses Hungarian botanical terms involving the noun *madár* 'bird' and individual names of birds, going from domestic to wild fowls. The author emphasises word historical and word geographical aspects (the first attested occurrence of the plant name in written documents and regional variation respectively, but without mentioning dialectal variants) as well as the psychological background of naming habits.

The anterior constituent *madár* often expresses smallness, lightness, deviant amount. For plants that yield fruit, *madár* or *madárkás* 'birdy' means 'consisting of small pieces' (grapes, berries). But it may also allude to the habitat of wild fowl, meaning '(growing in a) field, meadow, forest' or else to the fact that the fruit of the given plant serves as food for birds.

A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában*

Bevezetés

A beszédprodukciónak pszicholingvisztikai tanulmányozása két úton indult meg a hatvanas évektől. Az egyik a hezitálások (kitöltött szünetek) és a néma szünetek vizsgálata volt, amelyekből következtetni próbáltak a kiejtést megelőző műveletekre (Goldman-Eisler 1968; 1972). A másik a beszéd közben megjelenő hibák, illetőleg a nyelvbtlások elemzését helyezte középpontba, amelynek eredményei alapján biztató megoldást reméltek a rejtetten működő folyamatok feltérképezésére (Fromkin 1973; 1980). A spontán beszédben megjelenő szünetek, nyelvbtlások és más hibák azért fontosak, mivel azokra a folyamatokra, illetőleg működéseikre utalnak, amelyekről nem kaphatunk közvetlen információt a hibátlan közlések elemzésekor.

A beszéd – akusztikailag – egy folytonosan változó jelsorozat, amelynek alapján meglehetősen nehéz meghatározni, hogy a tervezés, az artikulációs programozás milyen nyelvi formákban és milyen lépésekben történt. Ha azonban egy szegmens, egy szó vagy egy szókapcsolat ejtésében hiba történik, akkor annak elemzése révén lehetőség nyílik a tervezési szakaszok hipotetikus kijelölésére, valamint az adott szakaszban végrehajtott művelet azonosítására. A szünetek, a nyelvbtlások és más hibák egyfelől alátámasztják azt a hipotézist, hogy a közlések tervezése különböző „méretekben” történik, másfelől pedig jelzik az egyes folyamatok (és szintek) működési összehangolatlanságát (Gósy 1998a). A pszicholingvisztika kialakulását jóval megelőzően a magyar Lux Gyula egyértelműen megfogalmazza a spontán beszéd lényegét, amikor azt írja: „...a beszélésnek a tulajdonképpeni nehézsége nem maga a beszéd, a kiejtés, hanem a kiejtés előtti, a tudatunk alatt végbemenő, bizonyára érzelmeken nyugvó munka” (1926 után, 91). Tovább folytatva egy „rendezői tevékenységet” tételez fel a tudatunkban, amely a szóalakok és a mondatok kimondását előkészíti, egyúttal lehetővé teszi. Lux Gyula ezzel a hipotézissel jóval megelőzte időben a modern pszicholingvistáknak a beszédprodukciónak a folyamatáról alkotott feltételezéseit. Lux elképzelései alapvetően nem mondanak ellent az azóta felállított modellek működésének. Megjegyzendő, hogy munkájában megemlíti a nyelvbtlásokat is (i.m. 91), annak igazolására, hogy a szavak kiejtését megelőzően meghatározott működések zajlanak a tudatunkban.

A szoros értelemben vett spontán közlésekre jellemző a redundancia és a hiány, hiszen mind a gondolatok kialakulása, mind a kivitelezés ugyanazon helyzetben jön létre (Fábricz 1988). A redundancia arra utal, hogy a beszélő helyenként túlbiztosítja a hallgató számára az elhangzottak megértését, a hiány pedig arra, hogy a közlések mind formailag, mind tartalmilag néha oly mértékben hiányosak, hogy nehezíthetik a megértést. Mindezek következményei, illetőleg kísérő jelenségei a különféle szünetek, a hibák, a nyelvbtlások. A mindennapi beszédhelyzetben a beszéd tervezése és kivitelezése nem jelent problémát a felnőtt embernek, függetlenül attól, hogy milyen a beszédprodukciónak a folyamatossága. Ez utóbbi tekintetében nagyok az egyéni különbségek. Vannak, akik csaknem hibátlanul képesek nyelvi formába önteni a gondolataikat, mások pedig szinte teljesen szétértedelik a közléseiket szünetekkel, hezitálásokkal, ismétlésekkel és más hibákkal. E két véglet között pedig számos, a folyamatosság tekintetében különböző spontán közléseket tapasztalunk.

* A kutatás a T 037287 sz. OTKA támogatásával készült.

A megakadásjelenségek

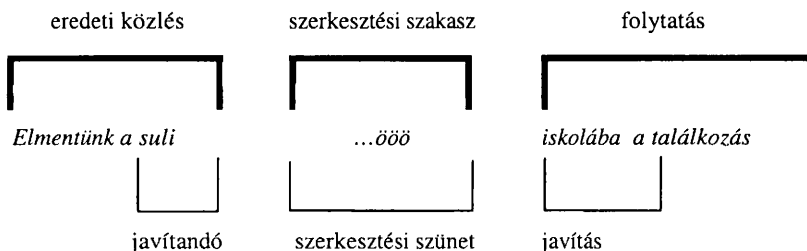
A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségeket összefoglaló néven **'megakadásjelenségeknek'** nevezzük. Létrejöttüknek az az oka, hogy a beszélő bizonytalan abban, hogy mit szándékozik mondani, ugyanakkor igyekszik kontrollálni a közlés tervezési és kivitelezési rész-folyamatait. A megakadásjelenség kifejezés valójában gyűjtőfogalom, a spontán beszédben fellépő, különféle hibákat értjük rajta. E fogalom szükségszerű bevezetését indokolja az is, hogy a 'nyelvbottlás' nem használható szakszóként, mivel az lényegében a megakadásjelenségek egy (pontosan nem definiált) részét fedí le. Crystal azt írta a nyelvbottlásról, hogy az nem kifejezetten artikulációs hiba, hanem a nem megfelelő neurális programozás eredménye (1986, 311). Az ÉkSz. meghatározása: „Az a jelenség, hogy valaki véletlenül más szót vagy hangot ejt, mint amit akart” (1013). A nyelvbottlás pszicholingvisztikai definíciója tágabb: „beszéléskor ejtett hiba, amelyben beszédhangok és szavak hibásan ejtődnek avagy átszerveződnek” (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998, 323).

Az emberi beszédprodukciós mechanizmus működése univerzális, tehát nem egy adott nyelv függvénye; a megakadásjelenségek azonban bizonyos fokig nyelvspecifikusak (minthogy maga a mechanizmus is tartalmaz nyelvspecifikus sajátosságokat). Ebből adódik, hogy az egyes jelenségek azonosítása, a típusok meghatározása, illetőleg azok osztályozása nyelvenként és szerzőnként igen különböző lehet. Garrett elsősorban a funkcionális (ahol a szavak szószerkezethez tartozása és nyelvtani szerepe eldől) és a pozíciós szint (ahol a szavak sorrendje és formájuk bizonyos vonatkozásai specifikálódnak) mentén osztályoz (1980); mások a hibák nyelvi, pszicholingvisztikai sajátosságai szerint. Harley például megkülönböztet néma szüneteket a produkció két különböző szintjén, valamint hezitálásokat, továbbá úgynevezett egyéb megakadásokat, amelyek közé a téves kezdést, az ismétlést és a töltelékszavakat sorolja (2001, 373).

Adataim feldolgozása alapján a megakadásjelenségeket funkcionális szempontból két nagy csoportra különítem el. Az egyik csoportban a beszélő bizonytalanságából adódó jelenségek, a másikban a téves kivitelezés jelenségei vannak. A beszélő bizonytalanságából adódnak a (nem lélegzetvételt biztosító és nem retorikai célú) néma szünetek, a hezitálások, a nyújtások, az újakezdekések, az ismétlések és a töltelékszavak. A téves kivitelezés jelenségei a nyelv szabályainak mondanak ellent, tehát ebben az értelemben hibák. Ide tartoznak az elszólások, a nyelvbottlások, a „grammatikai” és lexikai hibák, téves szótalálások, a változtatások és „a nyelvem hegyén van” jelenség. Amíg egy szó megismétlése a spontán beszédben megakadásjelenség ugyan, de a hallgatónak a feldolgozásban nem okoz különösebb problémát, addig egy köznapis értelemben vett nyelvbottlás, illetőleg annak korrekciója hatással van a hallgató dekódolási folyamatára. A hallgató szempontjából is indokolt tehát, hogy két eltérő csoportot különítsünk el.

A szakirodalmi adatok szerint egészséges felnőttek spontán anyanyelvi beszédében az elhangzó közlések mintegy harmadát teszik ki a néma szünetek, a hezitálások és ezek kombinációi. Goldman-Eisler szerint (1968) a beszélő minden ötödik szó után szünetet tart, ha képről mesél, míg spontán történetmondásokban minden hetedik-nyolcadik szót követően fordul elő szünet. Japán spontán beszédet elemezve 25%-ban, francia politikai beszédekben 24,5–50%-ban, dialógusokban pedig 32%-ban regisztráltak szüneteket (Duez 1982; Misono–Kiritani 1990). A hibák gyakorisága jóval kisebb, mintegy 1000 szövegszóra esik 1-2 nyelvbottlás, illetőleg elszólás. A mindenkori beszédtempó, valamint az izgalmi állapot ezt az előfordulási értéket növelik (Motley 1985). A szünetek hossza, gyakorisága, típusa, illetőleg a hibák aránya az egyes beszélőknél nagyon különböző lehet. Harminckét horvát beszélő összesen tizenkét párbeszédés anyagában elemezték az önkorrekciót a beszéd folyamán, vagyis azokat az ismétléses jelenségeket, amelyek a beszéd folyamatosságát megakasztották (Horga 1997). Azt találták, hogy az önkorrekciók átlagosan 42 másodpercenként fordultak elő (s ehhez járultak hozzá a néma és a kitöltött beszéd-szünetek).

A beszélők a folyamatosság rovására is átszerkesztik a közléseiket. Ez igen gyakran eredményez valamilyen megakadásjelenséget. Ha a beszélő megakad, akkor az 1. ábrában szemléltetett stratégia szerint jár el, bár a hibát követő „folytatásban” nem mindig valósul meg a javítás (Levelt 1983, 45).

1. ábra

A megakadásjelenség és a folytatás a közlésben

A folytatás szakaszában a javítás esetleges. Ennek az az oka, hogy a beszélő nem mindig veszi észre az elkövetett hibát, illetőleg ha észre is veszi, nem minden esetben javít. A beszédprodukciónak a sajátosságából adódik az is, hogy a korrekciók néha oly mértékben önkéntelenek, hogy a beszélő annak sincs tudatában, hogy a hibajavítást azonnal elvégezte. A hibák egy része a jelenség természetéből adódóan nem is korrigálható (ilyenek a szünet vagy az ismétlés), más része pedig éppen a javítás következtében válik megakadássá (ilyenek a módosítások, változtatások). A levelti stratégia tehát azokra az esetekre vonatkozik, amikor a korrekciós folyamatok működésbe lép(het)nek, de a javítás vagy megtörténik, vagy nem (a szerkesztési szakaszban ilyenkor az esetek döntő többségében szünet tapasztalható).

A beszéd közben előforduló hibák gyűjtése és elemzése sokkal régebbi a pszicholingvisztikában történő tárgyalásuknál. Az első ismert nyelvészeti munka, amely a nyelvbontásokról szól, egy Al-Ki-sa'i nevű arab nyelvész nevéhez fűződik, és a 8. században publikálták (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998). Az első nagy gyűjtemény – mai szóval korpusz –, amely beszéd közben ejtett hibákat tartalmazott, több mint tíz évszázad múlva, 1895-ben jelent meg (Meringer–Mayer), és 8000-nél több adatból állt. A spontán beszéd közben elkövetett gyakori nyelvbontásairól vált híressé William A. Spooner, anglikán lelkész, aki az Oxfordi Egyetem Új Kollégiumának volt az igazgatója 1903-tól 1924-ig. A vezetéknévéről köznevesült „szpúnerizmus” (spoonerism) általában a szavakon átívelő hangfelcserélésekre utal.

A megakadásjelenségek egyes típusainak előfordulása nagyon különböző, ezért a nagy korpuszok megfigyelésen alapuló adatgyűjtések eredményei. Noha ez a módszer az egyes típusok azonosítására és elemzésére kiválóan alkalmas, a módszer lényegéből adódóan két oknál fogva is problematikus. Nem ismerjük, hogy miként járulnak beszédészlelési és emlékezeti tényezők a vizsgált hiba azonosításához, illetőleg gyűjtéséhez (vannak ugyanis jobban észrevehető, könnyebben felidézhető hibák). Másfelől az adatgyűjtés úgynevezett mintavételezése nem szisztematikus, vagyis az adott beszédhelyzet és az egyén(ek) függvényében nagy eltérések lehetségesek (minderre már Fromkin 1973 is felhívja a figyelmet). Mindezek miatt a korpuszok csak óvatos becsléssel alkalmasak például az egyes típusok előfordulási gyakoriságának a vizsgálatára.

Az angol beszédből gyűjtött nyelvbontások két legnagyobb gyűjteménye az UCLA-korpusz, ez 4200 adatot tartalmaz (Fromkin 1988) és az MIT-korpusz (Shattuck-Hufnagel 1986; Garrett 1988). Egyikük sem éri el azonban Meringer mintegy 8000 adatból álló gyűjteményének nagyságát. A magyarra vonatkozóan a jelen elemzések alapját egy közel 2000-es, spontán beszédből gyűjtött megakadásjelenségeket tartalmazó anyag adja (a szerző saját gyűjtése). Ennek az adathal-

maznak több mint a fele megfigyeléses gyűjtés eredménye, míg a negyede rögzített spontán beszédben előforduló megakadásjelenség. A korpusz maradék negyede kísérletekből származó adat (egyetlen típusra, a lexikális előhívás problémájára vonatkozóan). A gyűjtemény nagysága és az eltérő gyűjtési módszerek lehetőséget adnak a tudományos igényű osztályozás elvégzésére (itt most eltekintünk a szünettípusok és a töltelékelemek elemzésétől, előbbiekre vö. Menyhárt 1998; Gósy 2000, utóbbiakra vö. Keszler 1985). Az adatok osztályozásának szempontja az volt, hogy a produkciós folyamat mely szintjén vagy mely szintjei között, illetőleg milyen művelet végrehajtásakor következett be a zavar.

A megakadásjelenségek tipológiája

Az elemzést megelőzően vázlatosan áttekintjük a beszédprodukció ma legelfogadottabbnak tekinthető modelljét (Levelt 1989). A beszélést egyrészt az átadásra szánt gondolat megtervezése, másrészt az annak megfelelő aktuális nyelvi forma hozzárendelése előzi meg (magyar spontán közlések grammatikai elemzésére: Keszler 1983). A kettő rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a kétféle folyamatnak. A mikrotervezés során a beszélő az egyes beszédaktusokat nyelvi formába teszi, megkezdi a lexikális egységek válogatását a mentális lexikonból, és bizonyos időrendet tervez meg az elhangzásra vonatkozóan. A makrotervezés tehát szorosabban kapcsolódik a szándékhoz; a mikrotervezés pedig már jóval pontosabban definiálja a kiválasztott, használandó nyelvi szerkezeteket. A szemantikai szerkezet az a tartalom, amit a beszélő közölni szándékozik. Ez utóbbi jelenik meg a szintaktikai és a fonológiai struktúrák közvetítésével. Bizonyos alapstratégiák működése biztosítja a beszédprodukció sikerét, ezek a transzformációs szabályok, amelyek szoros kapcsolatot tartanak a tárolt (nyelvi és beszéd-) elemekkel. A fonológiai szabályok érvényesülését követően létrejön a fonetikai struktúra, amely az artikulációs gesztusok megformálását készíti elő. Megtörténik a beszédhangsorozatok kiejtése, amelynek eredménye az az akusztikai jelsorozat, amelyet a hallgató dekódol.

A hibás működés következtében létrejövő megakadásjelenségeket aszerint osztályozzuk, hogy a beszédprodukciós folyamat mely szintjéhez vagy szintjeihez volt köthető a zavar eredete. Így nyolc típust különítettünk el:

1. a fogalmi szinthez köthetők: freudi elszólás, malapropizmus;
2. a nyelvi tervezés szintjéhez köthetők: grammatikai összehangolatlanság, kontamináció;
3. a lexikális hozzáféréshez köthetők: téves szótalálás, „a nyelvem hegyén van” jelenség (a lexikális előhívás problémái: LEP-jelenségek), változtatás;
4. a fonológiai tervezéshez köthetők: fonológiai nyelvbottlások;
5. a lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából adódó megakadásjelenségek: újraindítás, nyújtás, szünettartás a szóban;
6. az artikulációs tervezéshez köthetők: a sorrendiség problémája (anticipáció, perszeve-ráció, metatézis);
7. az artikulációs tervezés és kivitelezés összehangolatlanságából adódóak: egyszerű nyelvbottlások;
8. több tervezési szintre visszavezethető hibák

A hibák eredete – ahogyan az a típusok megnevezéséből látható – nem minden esetben köthető egyetlen szinthez. Némely esetben két produkciós működési szint összehangolatlanságából adódik zavar, avagy éppen az egyik szintről a másikra jutás közben történik hiba. A továbbiakban a hiba sajátosságainak, az eredet helyének és okának részletes elemzése, valamint mindezek tükré-

ben a beszédprodukciónak folyamatának működésének tárgyalása következik. (A példákban három ponttal jelöltük a beszélő szünettartását.)

1. A fogalmi szint működésével kapcsolatos problémák az asszociációk aktív folyamatainak eredményei. Kitűnő példa erre a következő: *mint mikor azt mondjuk, hogy Lehel kürtjével betörte Jászberény kapuját ... fenét Jászberény.* A *Lehel* szó asszociációjaként megjelent a beszélő tudatában a hűtőszekrény, amely aktiválta a gyártó helyiséget, *Jászberényt*, s ezt szándéka ellenére ki is mondta. Ezeknek a hibáknak a nagy része úgynevezett freudi elszólás. Az elszólások olyan közlések (közlésrészek), amelyeket a beszélő nem szándékozott elmondani, s amelyek ezért általában kellemetlen helyzetet teremtenek. Például: *A múlt században találták ki és azóta is virágzik mint forma a korlátozott feleség... felelősségű társaság* vagy (két egyetemista beszélget) *lehetne ebből egy szex-szemi ő egy szakszeminárium.* Az elszólás tudományos igényű tanulmányozása a 20. század elejére nyúlik vissza (vö. Wundt 1911); népszerűvé Freud tette, és a „tudatalatti” gondolat egyfajta megjelenéseként értelmezte (1924/1973). Nem véletlen, hogy első elemzői neurológusok voltak.

A fogalmi szint működéséhez tartozik az a jelenség, amely döntően a hallgató szempontjából megvalósuló „üzemzavar”, mivel a beszélő általában nincs tudatában a hibának. A malapropizmus kifejezés Mrs. Malaprop nevének köznevesült változata. A hölgy Sheridan angol drámaíró (1751–1816) *A riválisok* című színdarabjának félművelt hősnője. Beszédére jellemző a hibás jelentéssel használt – főleg idegen – szavak gyakori előfordulása. A pszicholingvisztikában a malapropizmus kifejezést általában a szótévesztésre használják. Felfogásomban azonban az eredeti fogalmat alkalmazom arra a helyzetre, amikor a beszélő egy szónak – tévesen – más jelentést tulajdonít (ez leggyakrabban idegen szó, de más, akár archaikus szó is lehet). Például: *és a pilóta kapitulált* (ti. katapultált) vagy *most nem tudom restaurálni a párbeszédet* (ti. rekonstruálni). A szoros értelemben vett malapropizmust meglehetősen nehéz biztosan felismerni, hiszen a hallgató nem tudhatja, hogy a beszélő valóban téves jelentést kapcsolt egy hangsorhoz avagy csupán – például a fonetikai hasonlóság miatt – hibás szót aktivált. A korrekció elmaradása utalhat ugyan a jelentés nem megfelelő használatára, de nem kétséget kizáróan jelzi azt. A malapropizmusok arányának becslése ezért jóval nehezebb a többi megakadásjelenségénél.

2. A nyelvi tervezés formai részének üzemzavara egyfajta grammatikai összehangolatlan-ságot eredményez. Az anyanyelvét használó beszélő mentális nyelvtana lehetővé teszi ugyan a szükséges formák és szerkezetek alkalmazását, a beszéd spontaneitásának következtében azonban az alkalmazási műveletek mégsem tökéletesen valósulnak meg. Az ok többféle lehet. Hibás forma jön létre, ha a közölni szándékozott tartalom többféle nyelvi formában is aktiválódik, és a beszélő mindkét aktivációt fenntartja. Például: *akik ebben a területen összejönnek* (ti. ezen a területen) vagy *nyelvészetiileg próbálunk a lehető legjobbat ajánlani* (ti. próbáljuk) vagy *összeáll a magyar történelem főbb mozzanatai* (ti. összeállnak) vagy *az iménti hanghibáért elnézést kérjük* (ti. kérünk) vagy *a politikával kapcsolatos szavakat és a tudomány fejlődésével vonatkozóakat is* (ti. fejlődésére). Utólagos elemzéssel természetesen nem mindig lehet megállapítani, hogy melyek voltak a „versengő” szerkezetek vagy formák. A grammatikai összehangolatlan-ság – gazdag morfológiájú nyelvben, mint a magyar is – a morfémaszinten is jelentkezik, mint az *és nekiknek kellett ... észrevenni* példában. Itt a versengő formák: a *nekik* névmás, illetőleg a mögöttes főnév + részeshatározórag aktiválásának eredményeként létrejött *nekiknek* alak.

Egyidejűleg aktiválódott versengő szerkezetekre vezethetők vissza a kontaminációk, azaz a szó- és szerkezetvegyülések. A beszélő mentális lexikonában a szándékozott tartalomnak megfelelő két forma is aktiválódik, de a tervezési folyamat során egyik sem kap elsőbbséget, s az eredmény egyfajta keveredés lesz. Ez a keveredés létrejöhet egyetlen szón belül is, mint *egy porsó sört kérek* (pohár, illetve korsó). Példák a szerkezetvegyülésre: *elmentünk vidékre két koncertet*

játszani (ti. koncertet adni, illetve játszani) vagy *nagyon rám szorul, hogy segítsen* (ti. rászorulok, illetve rám fér) vagy *a cipője is egy kicsit túlmérete ... méretes* (túlméretezett, illetve méteres).

3. A mentális lexikon aktiválásához kapcsoltuk azokat a hibajelenségeket, amelyek a **lexikális hozzáférés** folyamatában jöttek létre (a lexikális előhívás problémájára részletesebben: Gósy 2001). Az egyik típus a téves szótalálás, amelynek elemzése azt mutatja, hogy a hozzáférési folyamat látszólag jól működik, valójában azonban egészen más szót aktiválunk, mint amit mondani szándékoztunk. Felfogásunkban ez tehát nem azonos a malapropizmussal, és azt jelenti, hogy a beszélő a hangalaki, tehát fonetikai hasonlóság következtében egy másik szót aktivál és mond ki részben vagy egészen, amelynek a jelentése azonban általában teljesen más, mint az ejteni szándékolt szóé. Például: *ne ragassz ... rádirozd ki!* vagy *ebben az önkéntes csoportosításban ... önkényes csoportosításban vagy katonák, akik rendszerint jelentettek* (ti. rendszeresen) vagy *ez a kórus hangképzés ... kórus hangképzés vagy tudsz Kazahsztán ... kanasztázní?* vagy *csak hetekkel később került konténerbe karanténba vagy nekem se szimpatikus, se ellenséges nem volt a figura* (ti. ellenszenves) vagy *és vette át a tolmácsképző vezetőjét* (ti. vezetését). Előfordul, hogy nem a fonetikai hasonlóság, hanem az adott szerkezet magyarázza a tévesen aktivált szót, például *te pályát választottál ő tévesztettél*. Ritkán a kiejtett szónak semmilyen kapcsolata nincs a közléssel (s a beszélő rendszerint nem is tud okot adni az előhívására), mint a következő példában: *vigyázz, csörög a nyakendőd* (ti. a mobiltelefonod). A korrekció megléte vagy elmaradása csupán a tudatosság mértékéről, illetőleg a beszélő egyéni önellenőrzésének sikerességéről ad információt. A jelenségről irodalmi adatunk is van, amely Illyés Gyula Kháron ladikján (Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1969, 20) című kötetében található:

„– A pizzamák! Hol vannak? – A telezsúfolt kamrában kutatok, sietősen, hajnali ötkor; vonatkozó indulás előtt. – Miféle pizzamák? – A két ötliteres! – Pizzamák?! – a mindig türelmes, kedves gyógypedagógus hangsúlyában csodálkozás csendül. Ismerjük az ingerült kézmozdulatot, mellyel mi magunk legyintjük le ostobaságunkat. /.../ – A demizsonok!” (A dőlt kiemelés tőlem. G.M.)

Ezek a hibák alátámasztják a mentális lexikon felépítésére vonatkozóan azt az elképzelést, hogy létezik egy fonetikai hasonlóságon alapuló elrendezés, s adott esetben ez könnyebben hozzáférhető, mint a szemantikai alapú. Ugyanezt igazolják a fonetikai alapú szóasszociációs kísérletek eredményei (a magyarra vö. Gósy 1998b), valamint a lexikális előhívás problémájának másik típusa, a „nyelvem hegyén van” jelenség elemzésével tapasztaltak (vö. Gósy 2000). Valószínűleg nincs olyan ember, aki ne élte volna már át azt a bosszantó élményt, hogy ki akar mondani egy szót, de sehogy sem jut az eszébe. Leggyakrabban akkor tapasztaljuk, ha egy nevet akarunk kiejteni, s bár pontosan tudjuk, hogy kire vagy mire gondolunk, mégsem sikerül a kérdéses szót kimondanunk. A „nyelvem hegyén van” jelenséget ’átmeneti szótalálási nehézségként’ is definiálják (vö. Obler-Gjerlow 1999), ami arra utal, hogy vannak gyakorivá, sőt állandóvá váló szótalálási problémák. Ezek olyan organikus zavarok következményei, mint az afázia és a demencia. A jelenség vizsgálati eredményei ismételtelen azt támasztják alá, hogy az azonosan kezdődő, „fonológiai listázott” szavak azonos blokkban vannak tárolva az agyunkban (Fromkin 1973). Levett beszédproduktions modellje (1989) jól szemlélteti a „nyelvem hegyén van” jelenség létrejöttének helyét, s egyben magyarázatot is szolgáltat rá. A szóaktiválás folyamatában a lexikális kiválasztás a lemmaszinten történik, majd a fonológiai kódolás kapcsolódik a lexémaszinthez. A lexikális válogatás tehát szemantikai vezérlésű, a fonológiai kódolás pedig a kiejthető fonetikai jellemzők létrehozását jelenti minden egyes szó esetében. Ez az átmeneti szótalálási nehézség tehát a lemma- és a lexémaszint közötti folyamatmegszakadás. A beszélő tudja a jelentést (a fogalmat), a szó nyelvspecifikus morfológiai sajátosságait (ige, főnév, egyes szám, többes szám, nem stb.), a kiejtés azonban a lemma- és a lexémaszint között blokkolódik. A lexémaszint valamilyen mértékű aktiválódására utal az, hogy nemegyszer a keresett szó szótagszámát, ritmusát, gyakran egy vagy több, rendszerint a szókezdő beszédhangokat is fel tudjuk idézni. A teljes szó fonetikai formájához azonban nem érünk el.

A lemma- és a lexémaszint egyaránt nyelvspecifikus, mindkét aktiválási folyamat az adott nyelvre jellemző sajátosságokat mutatja. Például (félkövével jelöltük a keresett szót): *csont csönk csontosult csökevényesedett, na korcsosult* vagy *vigyázz, leesik az i i i .. verejtékcsepp, izzadságcsépp* vagy *billen bólint billog... bicsaklik...ficamodik... megbicsaklik .. megvan, megbotlik* vagy *kéne vennem egy ő fregoli ő piramis ő egy karnist*.

A nemzetközi szakirodalomban a változtatást, illetőleg módosítást nem feltétlenül tekintik megakadásjelenségnek. Ha hibás indításnak tekinthetők, akkor egyértelműen megakadások. A spontánbeszéd-felvételek elemzése azonban meggyőzött arról, hogy – függetlenül a szó kiejtésének befejezésétől vagy a szó(csonk) és a módosított változat között eltelt időtől –, minden változtatás kétséget kizáróan megakadásjelenség. Különösen feltűnő ez a gazdag morfológiájú magyar nyelv esetében, mivel nemcsak a szótő, de a toldalékok is módosíthatók mint a spontaneitás természetes velejárói. A változtatás vagy módosítás tehát vagy a szóválasztásban, vagy a grammatikai/szintaktikai forma hozzárendelésében jelentkezik. Példák a lexikai változtatásra: *csak egy feleletválaszt ... csak egy eldöntendő kérdés* vagy *a legkülö ... legnélkülözhetetlenebb*, példák a formai változtatásra: *hívjál fel, íthón vagyunk mind a három ... hárman és várunk* vagy *azt nem tudom, mesélted-e ... meséltem-e* vagy *akusztikai paramétereket vizuálisan megjelenítő ... megjelenítjük*.

4. A fonológiai tervezés és a kivitelezés összehangolatlanságából adódnak a fonológiai nyelvbtlások. Két altípusra oszthatók. Az egyikben a magánhangzó-harmónia szigorú érvényesítése, esetenként túláltalánosítása, a másikban az úgynevezett antiharmonikus jelenségek (vö. Siptár-Törken-czy 2000, 73) figyelhetők meg. A magánhangzó-harmóniára törekvés hibát eredményez akkor, ha azt a nyelvspecifikus fonológiai szabályok nem írják elő. Feltehető, hogy a fonológiai szinten megtörténik a helyes tervezés, de az artikuláció során még „homogénebbé” válik a hangsor. Egyfajta túláltalánosítás történik, bár nem egy esetben más tényezők hatását sem zárhatjuk ki. Például: *hogy a huradó ... híradó* vagy *és találjon valami ondokot* (ti. indokot) vagy *lehet, hogy ötszáz évenként van ilyen tuszai, tiszai árvíz* vagy *az időtartam idősebb korban megnyíl ... megnyílik* vagy *nem volt ilyen célú kutatás* vagy *ezek a kategóriák keverednek* vagy *és ott lehetett volna lövegni ... lovagolni*.

Nemegyszer kérdéses, hogy a harmónia, illetve a túláltalánosítás, avagy a megelőző toldalék hatása okozza a hibát egy adott szerkezetben, mint *ketten innénk ... innánk* vagy *a térnek, a síknek a kihasználását* (ti. síknek). Sajátosak azok az esetek, amikor a magánhangzó-harmónia nem a veláris és palatális magánhangzók mentén zajlik, hanem az ajakműködés szerint, tehát a kerekésgyi harmónia túlérvényesülése következik be: *eredményekkel is biskél büszkélkedhet*. Itt is felmerülhet azonban a megelőző szó (az is) magánhangzójának hatása. A magánhangzók artikulációjának közeledése a nyelv függőleges mozgásának irányában is megtörténhet, például *a homani humanitárius egyesület* vagy *és bele tud kokka kukkantani*.

Ide soroltuk azokat a hibázásokat, amelyekben a magánhangzó-harmónia nemcsak szón belül, hanem szavakon átfelve is érvényesülni látszik, mint például *az egy főre jutó jutó természet* vagy *le vannak futyulva* (ti. füttyülve) vagy *pisilni tud ... a vécén*. Ezekben az esetekben természetesen nem zárhatjuk ki a perszeverációs folyamatok működését sem.

A homogén gátlás következményeként értelmezzük az antiharmonikus jelenségeket, amikor a kötelező magánhangzó-harmónia vagy az illeszkedési szabály megvalósítása ellen vét a beszélő. Példák: *utolsó pillanatban előztük előztük meg* vagy *a túltanult ... túltanult válaszok* vagy *az is koccanós baleset* vagy *ahhoz képest, hogy nő vagy, nem vagy annyira büta* vagy *akusztikai elemzésben ... elemzésben* vagy *ha kaphatnánk ... kaphatnánk egy szép dalt* vagy *a hituk miatt* (ti. hitük).

5. A lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából adódó megakadásjelenségek egyik jellegzetes típusa az újraindítás. A lexikális hozzáférés megtörténik ugyan, de az artikulációs szakaszban a beszélő elbizonytalanodik, az automatikus önkontroll „vesztélyt” jelez, ezért az artikulációs folyamat megszakad, majd újraindul. Az újraindítást rendszerint néma szünet előzi meg, amelynek hossza változó. Jellegzetes, hogy az automatikus önkontroll

működésének függvényében az artikuláció megszakadása a hangsor különböző pontjain előfordulhat, akár már a kezdő beszédhang kimondását követően is. A megszakadások azonban szinte kivétel nélkül szótaghatáron jelentkeznek, az is előfordul, hogy a befejezetlen szót megelőző szót ismétli a beszélő. Például: sz ... *szivárvány* vagy *pi pillér* vagy *jó napot kívánok kedves ha hallgatók* vagy *tartozik a zongoráért, amelyet au ... augusztusban vett* vagy *elektroni elektronikus* vagy *a feltételeze ... a feltételezett szó eredetileg* vagy *ami amilyen örömek* vagy *nyelvoktatás ... nyelvoktatásban* vagy *vannak még természetes ... természetesen más*. Az újraindítás többszörös is lehet: *a szűk szűk szükséges teendőkről*.

Az artikuláció megszakadása a szótalálás pillanatnyi bizonytalanságának a következménye. Feltételezhetjük, hogy az első hang artikulációját követő szünet utalhat „a nyelvem hegyén van” jelenségre, tehát arra, hogy a beszélő eljutott a lemmaszintre, de nehezen jut tovább a lexémaszintre. Az első szótag ejtését követő újakezdés is lehet LEP-jelenség eredménye, de lehet bizonytalanság is, míg a többedik szótagot követő megszakadás és újraindítás nagy valószínűséggel a beszélő elbizonytalanodásából adódik. A kimondás közben kétsége támad afelől, hogy a lexikális hozzáférés során valóban a szándékozott vagy a legmegfelelőbb szóhoz jutott-e el. Azok a példák, amelyekben a megszakadás és újraindítás közvetlenül a toldalékmorféma előtt következik be, felvetik annak a lehetőségét, hogy nem a szótő, hanem a toldalékmorféma keresése, illetőleg az azzal kapcsolatos bizonytalanság okozta a megakadásjelenséget. Az a tény, hogy a megszakadás az artikuláció különböző időpillanatában létrejöhet, arra utal, hogy az ellenőrzési folyamat akkor lép közbe, és állítja le a folyamatot, amikor a szó aktiválása oly mértékben előrehaladt, hogy a hibalehetőség felmerül, tehát az önmonitorozás nem azonos idejű. Éppen ez az időbeli eltérés okozza azt, hogy vannak, akik a beszélőnek ezt a – tulajdonképpen egy belső beszédmegértésen alapuló – önellenőrzését nem is tartják lehetségesnek (vö. Harley 2001).

A spontán beszéd elemzése azt mutatja, hogy szünet nemcsak két szó között, hanem egyetlen szón belül is létrejöhet, ez leggyakrabban néma szünet, ritkábban hezitálás. Ezeknek a szüneteknek az időtartama legalább annyira változó, mint a szavak közöttieké. Az ok ismételten a lexikális hozzáférés bizonytalan működése avagy szótalálási nehézség. Példák: *nyoma...tékosító* vagy *amely .. nek célja* vagy *meg ... alkotására* vagy *az alsó fokú nyelvoktatás leg hm eredményesebb*. Ha a szóban előforduló szünet a kiejtendő szó felépítését tekintve nem szótaghatáron jön létre, akkor a beszélő a folytatásban kivétel nélkül a teljes szótagot ejti ki, vagyis megismétli az utolsó beszédhangot, például *ebből ki hány éves .. sen vásárol* vagy *szós ... statisztikája*. Ez ismételten a szótag nagyságrendű tervezést igazolja.

Az újraindítás, illetőleg a szó artikulációja közben tartott szünet jelenségéhez hasonló a nyújtás, amikor a lexikális hozzáférési problémát a beszélő a kezdő hang időtartamának túlzott megnövelésével próbálja feloldani, miközben az önellenőrzés vagy a lexikális keresés folyamatos. Például: *mmmost akkor nézzük* vagy *az már szszszszóba került*. (Egészen más oka van a szóvég nyújtásnak, az általában a gondolkodási szünetet helyettesíti.)

6. Az artikulációs tervezéssel kapcsolatosak azok a megakadásjelenségek, amelyek a sorrendiséggel függenek össze. Három fő típusra oszthatók: anticipációk, perszeverációk és metatézisek. Az anticipációk esetében egy későbbi elem korábban jelenik meg a kiejtésben a hangsor legkülönbözőbb helyein. A visszahatás akár szón is átvihet. Az anticipációs típusú hibák a „jó” hibák, mivel a tervezés előrehaladtára utalnak, míg a perszeverációk az úgynevezett „rossz” hibák, mivel ezeknél egy korábbi elem tartósan megmarad, és hat az időben később következő elem artikulációs tervezésére. Ezáltal mintegy visszahúzza, késlelteti, végeredményben megakasztja a működést. Példák az anticipációs hibákra: *az anyakönyvekbe belepin ... belepillantva* vagy *hoztam egy fekenye áfonyadzsemet* vagy *behívta máci .. másik páciensét* vagy *és a baszk szepata szeparatista szervezete* vagy *a feleség olyan súros sérü ... súlyos sérüléseket szenvedett* vagy *ez egy nagyon röm ... remek ötlet* vagy *zivatar, jeges eső, felsző ... felhőszakadás várható* vagy *a nyerek ... nyerek ... a*

gyerek nyekkenésére azonban felébredek vagy katya ... kacska, kutya vagy körülbelül nyolcvanede ... nyolcvanezer adatot tartalmaz. A gyűjtött anyagban ritkábbak a magánhangzókat ért sorrendiségi változások, ez nyilvánvalóan a magánhangzók kisebb számával van összefüggésben.

A perszeverációk valamivel kevésbé gyakoriak, de ugyanúgy megjelenhetnek egyetlen szón belül, avagy szón átítelve is, példák: *a Gábor hozta viszte ... vitte a híreket* vagy *szöveg szörkesztés* vagy *országosan is kiépítik* vagy *egy különleges irányzatot közet követ* vagy *ki meri mondani, ami a szimén szívéen van* vagy *a beszédfelismerő használatán muk ... mulik* vagy *hűvösebb lesz az izó idő*. Előfordul, hogy egy korábban megjelenő toldalék megismétlődik a következő szón, mint *duplájára, harmadára nőtt* (ti. harmadával nőtt). Kísérleti helyzetben előidézett sorrendiségi hibákat vizsgáltak magyar beszélőkkel. A beszédhangok és a szavak szintjén anticipációs (pl. *Dani drága* helyett *Drani drága*), perszeverációs tévedéseket (*grillje* helyett *grirje*), hangbetoldásokat és cseréket találtak (Huszár 1998).

Sorrendiségi hiba a metatézis vagy hangcsere, illetőleg az egyéb cserék, morféma- és szóeltolások. Létrejöhet egyetlen szón belül, szavakon átítelve, jelentheti szavak, sőt morféma felcserélődését is. Szóban előforduló metatézisek: *majd igazodunk hozzá* (ti. igazodunk), vagy *az alapvető fogvastási fogyasztási cikkek*, vagy *orvosok kísérlik meg az elzom elmozdult ízületeket*, vagy *helyrehozhatatlan károtak okoznak* (ti. károkat), vagy *én ezen a volanon vonalon érzem* vagy *a számítógép elepalvai szerint* (ti. alapelvei).

A szavakon átítelő metatézisek a valódi szpünerezmusok, például úgy *leccik látni* (ti. úgy látszik lenni), vagy *melező ferőleges* (ti. felező merőleges), vagy *egy hatalmas szikra lágör ... szikla rágörgött*, vagy *hézett a nából őö* (ti. nézett a házból), vagy *a kigyó a harkába farap* (ti. a farkába harap), vagy *egy orom ez a fög*, vagy *kaprikát és polbászt* (ti. paprikát és kolbászt).

A toldalékmorfémák is elkerülhetnek szándékozott helyükről, akadnak egyszerű eltolódások és cserék is. A morféma eltolódása vagy elugrása egy szomszédos szóra nem jár együtt magának a szónak a helyváltoztatásával: *könyörög még sz te* (ti. könyörögsz még te), vagy *ezzel nem jár jólsz* (ti. jársz jól), vagy *tehát volna még-e bocsánat tehát volna-e még olyan*. Az eltolódás olyan formákat hoz létre, amelyek grammatikailag nem megfelelőek, például igei személyragot kap egy határozószó. A morféma felcserélődése esetében az érintett szavak kiejtési sorrendje is megváltozik. Példák: *megírtam és elszánásra küldtem* (ti. elküldésre szántam), vagy *jó szolgálva példál ... bocsánat jó példával szolgál*, vagy *és tudni hozok egy példát* (ti. hozni tudok), vagy *betege gyerek lett* (ti. gyereke beteg lett), vagy *van nyomtató a papírban* (ti. papír a nyomtatóban), vagy *az életbe nem vinnék lakást a kutyába ... ööö kutyát a lakásba*, vagy *öngyilkossági szándékból ugrott a folyóból a hidra* (ti. hídról a folyóba). Valamennyi (itt nem felsorolt) adatban is a toldalékmorfémák felcserélődése olyan szerkezetben megy végbe, ahol a részt vevő szavak szabály szerint toldalékolhatók lennének a tévesztett módon. Példák a szavak felcserélődésére: *ha itt nagy lesz tér* (ti. ha itt nagy tér lesz), vagy *és félre ne értés legyen* (ti. félreértés ne legyen), vagy *el kellett ven ... mennem venni*, vagy *amikor újrakezdi a beteg afá ... az afázias beteg a beszédet*.

A sorrendiséget érintő hiba nemegyszer több szón átítelve jelenik meg. Az iránya is kétféle lehet, anticipációs, illetve perszeverációs típusú. Egy később következő szó előreugrik, például *tizenhét óra ööö nyolc óra tizenhárom perc* vagy *ami az érdekessége ennek a leves ... ennek az egytálételnek, hogy a levest is helyettesíti*. Egy korábban már kiejtett szó újra előkerül, mint *ma éjjel megkezdődik az orosz elnökválasztás az orosz ... ország távoli részén* vagy *egy hetvenéves főzõembernek az emlékeit olvasom, tudod bele van főzve fűzve a szövegbe*. A szósortrendi hiba úgy is létrejöhet, hogy a szándékoltság egymásutánosság csak gondolati szinten áll össze, a kiejtésben már csak a hibás változat hangzik el: *Kinek üres a pezsgője?* (a szándékoltság kérdése: Kinek üres a pohara, kinek öntsek bele pezsgőt?).

7. Meglehetősen ritkák azok a nyelvbottlások, amelyek a produkciós folyamat legutolsó szakaszában jönnek létre. Ezek az **artikulációs tervezés és a kivitelezés összehangolatlanságából**

adódnak. Létrejöttük oka az, hogy az aktuálisan létrehozott artikulációs mozdulat „megbotlik”. Hiába volt jó a motoros program, a kivitelezés hibás lett. Példák: *nézd mennyi pir ... tiramisut vettek*, vagy *a nemzetközi értéktőzse ő hatása*, vagy *és egy kevésbé vidám trémával... témával is foglalkozunk*, vagy *a János vitéz is kapasz ... katasztrófa volt*, vagy *a mondat kes... kezdeténél ez pont fordítva van*.

8. A spontán beszédben tapasztalt hibák egy része nem köthető egyetlen fenti típushoz (ahogyan azt néhány esetben már az előzőekben is jeleztük). Feltételezhető, hogy ekkor a produkciós tervezési folyamat több szintjén igen gyors egymásutánban történik zavar. (Némely esetben a jelenség annyira összetett, hogy biztonsággal nem is határozható meg a produkciós tervezés helye és/vagy a műveletek.) Felvetődik a kérdés, hogy ezek a komplex hibák vajon mennyire függenek egy adott nyelvtől. A vonatkozó szakirodalom kevés figyelmet fordít rájuk. Korpuszomban relative sok ilyen megakadásjelenséget találtam. Szavakon átívelő toldalékmetatézis, feltételezett perszeveráció, illetőleg fonológiai nyelvbotlás egyaránt megfigyelhető ebben a példában: *azt a tűzt céltam ki magam ... azt a tűzt ... na azt a célt tűztem ki magam elé*. A következő adatok szavakon átívelő, beszédhangokat érintő metatézist, egyszerű artikulációs hibát, illetve perszeverációt/téves szótalálást tartalmaznak: *nekem még van a kesztrényemben szeknyű* (ti. szekrényemben kesztyű) vagy *ezért fázik a hájad* (ti. ezért fáj a hátad). A lexikális előhívás problémája jelentkezett együtt az anticipáció sorrendiségi zavarával ebben a közlésrészletben: *holnap hazok ... hogyok, na hazok ... hogyok itthon pénzt*. A *kar* és a *kéz* szavak kontaminációja érhető tetten a következő mondatban, amelyben még egy anticipáció is előfordul: *széttárják a kazu kerü kezüket*.

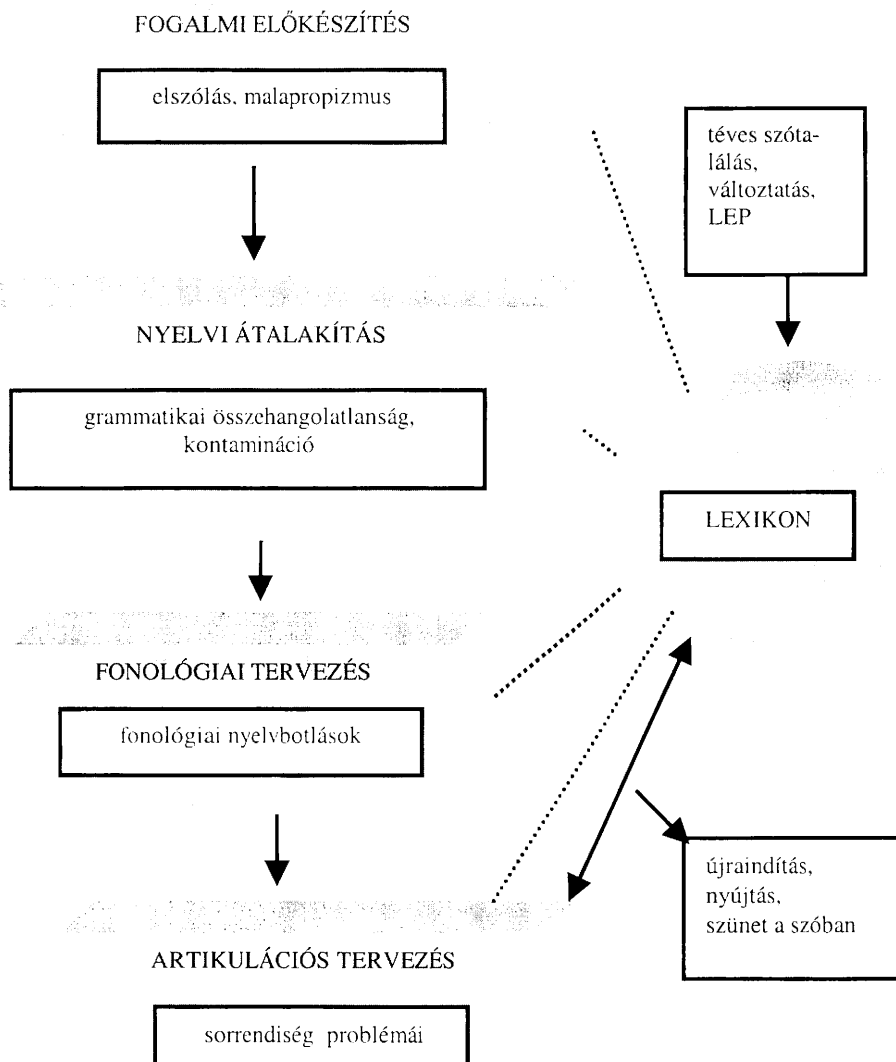
Az elemzett típusokat a beszédprodukció hipotetikus modelljében ábrázoltuk a tervezési zavar keletkezési helye szerint (2. ábra).

Kitekintés

A magyar nyelvi korpuszon végzett megakadásjelenségek elemzésének hasznosságát az eredmények kétséget kizáróan igazolták. A magyar nyelvspecifikus jelenségek vizsgálata és ezek alapján a beszédprodukciós folyamat műveleteinek pontosabb leírása az eddigi ismeretekhez képest továbblépést jelentenek. A spontán beszéd hibáinak elemzése lehetővé tette az eredetük meghatározását, és így azoknak a kölcsönhatásoknak a felismerését, amelyek a produkciós folyamat tervezési szintjei között működnek.

A szótagnak mint a beszédprodukciós és beszédészlelési mechanizmusnak az egységét mind elméletileg, mind kísérletileg, illetve tapasztalatilag igazolták. Saját anyagunk is megerősíti a szótag kitüntetett szerepét. A beszédtervezés azonban hosszabb szakaszokban is történik; szavakban, szerkezetekben, ezt a korrekciós folyamatok is alátámasztják. Ritkábban azonban annak is tanúi lehetünk, hogy a tervezés mozaikszerű, mintha átmenetileg nélkülözné a rendező elvet. Ennek kitűnő példája a következő: *arra a kérdésre kereso ... ném a választ*. A beszélő nem a szót, nem a szerkezetet ismétli meg a javítási szakaszban, hanem a szóban tartott szünetet követően módosítja a szó grammatikai formáját.

A jelen kutatás eredményei lehetőséget adnak arra is, hogy a megakadásjelenségek tipológiájának felhasználásával a produkciós tervezés további fontos kérdéseit is megvizsgálhassuk. Ilyen kérdés az, hogy vajon nyelvspecifikusak-e a versengési hipotézisben feltételezett formák (és ha igen, milyen mértékben), vagy hogy az aktuális mondatalkotás tervezése mikor milyen nagyságrendben történik. Milyenek a hibák kölcsönhatásba kerülő elemeinek fonetikai, morfológiai és szintaktikai összefüggései? Mennyivel tervezünk előre a közlések létrehozása során? Milyenek az előfordulási arányok az egyes típusok tekintetében?

2. ábra
A beszédprodukciónak a megakadásjelenségek feltételezett hibahelyeivel

Ezekre a kérdésekre a kutatás további szakaszaiban várunk választ. A megakadásjelenségek korpuszában, a rögzített spontánbeszéd-felvételeknek, valamint a célzott kísérletekből nyert adatoknak az elemzése alapján remélhető, hogy a beszédprodukciónak a tervezési sajátosságairól egyre pontosabb ismereteink lesznek.

IRODALOM

- Berko Gleason, J.–Bernstein Ratner, N. (szerk.) 1998. Psycholinguistics. Harcourt Brace. Orlando.
- Crystal, D. 1986. A dictionary of linguistics and phonetics. Blackwell. New York, Oxford.
- Duez, D. 1982. Silent and non-silent pauses in three speech styles. *Language and Speech* 25. 11–25.
- Fábricz Károly 19 Fábricz Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerk.: Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest 1988, 76–90.
- Freud, S. (1924/1973): Slips of the tongue. In: Fromkin, V. A. (szerk.): *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton. The Hague, Paris 1973, 46–82.
- Fromkin, V.A. (szerk.) 1973. *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton. The Hague.
- Fromkin, V.A. (szerk.) 1980. *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press. New York.
- Fromkin, V. A. 1988. The grammatical aspects of speech errors. In: Newmeyer, F.J. (szerk.): *Linguistics: The Cambridge survey* (Vol. II.), 117–38. Cambridge University Press. Cambridge.
- Garrett, M. F. 1980. Levels of processing in sentence production. In: Butterworth, W. (szerk.): *Language production. I*. Academic Press. New York, 177–220.
- Garrett, M. F. 1988. Processes in language production. In: Newmeyer, F.J. (szerk.): *Linguistics: The Cambridge survey* (Vol. III.), 69–96. Cambridge University Press. Cambridge.
- Goldman-Eisler, F. 1968. Psycholinguistics: Experiments in spontaneous speech. Academic Press. New York.
- Goldman-Eisler, F. 1972. Pauses, clause and sentences. *Language and Speech* 15. 1972, 103–13.
- Gósy Mária 1998a. A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr* CXXII, 3–15.
- Gósy Mária 1998b. Szókeresés a mentális lexikonban. *Magyar Nyelvőr* CXXII, 189–201.
- Gósy Mária 2000. A beszédszünetek kettős funkciója. In: *Beszéd kutatás 2000. Beszéd és társadalom*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest 2000, 1–15.
- Gósy Mária 2001. A lexikális előhívás problémája. In: *Beszéd kutatás 2001*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 126–43.
- Harley, T. 2001. *The psychology of language*. Taylor and Francis. New York.
- Horga, D.: Samoispjavljanje u govornoj proizvodnji. *Suvremena lingvistika* 23/1–2. 1997, 91–105.
- Huszár Ágnes 1998. Az elszólásvizsgálat egy lehetséges módja. In: *Beszéd kutatás '98*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest 1998, 21–35.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk.: Rác Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó. Budapest, 164–87.
- Keszler, B. 1985. Über die Verwendung der Füllwörter. *Annales XVI*, 11–25.
- Levelt, W. J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14, 41–104.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. The MIT Press. Cambridge, Mass.
- Lux Gyula (é. n.) 1926 után. *A nyelv (nyelvtudományi tanulmány)*. Athenaeum. Budapest.
- Meringer, R.–Mayer, K. 1895. *Versprechen und Verlesen: eine psychologisch-linguistische Studie*. Göschene Verlagsbuchhandlung. Stuttgart.
- Misono, Y.–Kiritani, S. 1990. The distribution pattern of pauses in lecture-style speech. *Logopedics and Phoniatrics* 2. 1990, 110–3.
- Menyhárt Krisztina: Nyelvi meghatározottság a beszéd szünetek észlelésében. In: *Beszéd kutatás '98*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest 1998, 47–57.
- Motley, M.T. 1985. *Nyelvbtlások*. Tudomány 3, 88–93.
- Obler, L. K.–Gjerlow, K. 1999. *Language and the Brain*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Shattuck-Hufnagel, S. 1986. The role of word-onset consonants: Speech production priming. In: Keller, E.–Moprik, M. (szerk.): *Motorsensory processes*. Erlbaum. Hillsdale, New Jersey.
- Siptár, P.–Törkenczy, M. 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.
- Wundt, W. 1911. *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte I. Die Sprache*. Engelmann. Leipzig 1911.

SUMMARY

Gósy, Mária

**On the origin of disfluency phenomena in the planning processes
of spontaneous Hungarian speech**

Spontaneous speech is characterised by various types of disfluency phenomena (silent and filled pauses, hesitations, prolongations of parts of an utterance, false starts, repetitions, slips of the tongue, etc.) that are the outcome of a speaker's indecision about what to say next and so show his struggle to achieve control over planning, production, articulation. All types of disfluency provide a useful approach to studying the speech production planning process. This paper aims at creating a typology of disfluencies of Hungarian – based on the author's own empirical data – in order to evaluate the mentally planned (sub)processes for spontaneous utterances.

Hogyan is mondunk nemet magyarul?*

1. A témaválasztás indoklása

Dolgozatom szerves folytatása a kéréssel foglalkozó munkámnak (Szili 2002). Tárgyát, vizsgálati metódusait tekintve a pragmatikai, azon belül is a beszédaktus-kutatások körébe sorolható. Az igazán gazdagnak mondható külföldi szakirodalom, a feléledő hazai figyelem ellenére sem tűnik talán hiábavalónak témaválasztásom rövid indoklása, létjogosultságának érvekkel való alátámasztása. A 70-es, 80-as években a kultúrák közti kommunikációt vizsgáló pragmatikai munkáknak egyik legjelentősebb felismerése az volt, hogy az egyes nyelveket nem csak a grammatikai rendszerük, az igeidő-használatuk, főnévi esetrendszerük, igeragozásuk stb. különbözteti meg, hanem az a mód is, **ahogy** az adott nyelvközösség a rendelkezésére álló nyelvi eszközöket **használja**. Mint ahogy ezt G. A. Miller pontosan megfogalmazza (Miller 1974), egy másik nyelvet beszélvén sokszor nem is a struktúrák, a szavak megértése okoz gondot, hanem annak megfejtése, mit is jelent az, amit mondanak, mi a beszélő szándéka a mondással: „Most of our misunderstandings of other people are not due to any inability to hear them or to parse their sentences or to understand their words... A far more important source of difficulty in communication is that we so often fail to understand a speaker's intention” (idézi Thomas 1983: 91).

A használat másságából adódó kommunikációs félreértésekre keresve sem találhatnánk sikerültebb példát, mint amit Yale Richmond említ éppen a magyarokról szólva. A volt szovjet érdekszféra népeit bemutató, szimbolikus című könyvében (From da to yes) a rólunk rajzolt igazán hízelgő magyarságképet néhány, az amerikaiak számára hasznosnak tűnő nyelvi viselkedési tanáccsal is kiegészíti. Így az alábbival: „To say no to a social equal or a superior is not considered polite, so various excuses may be given in responding to a request” (Richmond 1995: 110), azaz a magyarban nemet mondani mind a társadalmilag azonos szinten állónak, mind a magasabb státuszban lévőnek udvariatlanság, következésképpen számtalan kifogás, mentség adható a kérésre adott válaszban. Következtetését egy tudós ismerősének esetével erősíti meg, aki meglátván magyar vendéglátója polcán egy őt érdeklő könyvet, kölcsönkérte. A válasz valahogy így hangzott: *Nagyon sajnálom, de éppen ismertetőt írok róla egy lapnak, de hívjon fel egy hét múlva*. Amikor az ajánlott időben az amerikai felhívta, a magyar úr éppen Bécsbe ment, s ezzel a könyvvel kívánta elütni az időt a vo-

* A cikk az OTKA (T29523) támogatásával készült.

naton, de megígérte, hogy amint visszajön, átadja. Erre mégsem került sor, mert az újabb kölcsön-kérési kísérlet idejére a nagymamája súlyosan megbetegedett, és így tovább. A gyanútlan amerikai tudós úgy az ötödik gyermek kifogásnál értette meg, hogy magyar ismerőse valójában már az első esetben sem akarta odaadni a könyvet, csak túl udvarias volt ahhoz, hogy nemet mondjon.

A történet kapcsán felmerülő kérdés: csupán egyedi, véletlen esetnek tekintsük-e az imént leírtakat, avagy valóban így viselkedünk, amikor elutasítani kényszerülünk mások kérését, ajánlatát stb. Dolgozatomban a választ empirikus úton, úgynevezett szituációs kérdőívvél nyert adatok segítségével igyekszem megadni. Mielőtt azonban a konkrét elemzésekre rátérnék, szükségesnek tartom a témához tartozó fontosabb elméleti megállapítások ismertetését, illetve a követett gyakorlati eljárások vázlatosan bemutatását.

2. A kutatás előzményei – elutasításklasszifikációk

Az elutasítás az a beszédaktus, amellyel a beszélő a hallgatója által javasolt vagy kívánt cselekvés teljesítését tagadja meg (Chen–Ye–Zhang 1995: 121). Az egyszerűnek tűnő definíció lényegében az egyik legösszetettebb, a végrehajtója számára a legnehezebb beszédaktust foglalja magában. A válaszadó ugyanis nem kezdeményező félként szerepel benne, csupán beszédpartnerre megnyilvánulására reagál, következésképpen nincs lehetősége arra, hogy előre megtervezze, felépítse mondandóját, ahogy például azt a kérésnél, gratulálásnál stb. megteheti. Az elutasítás ezzel együtt igen komoly arcfenyegető jelleggel bír mind a kérő, mind az elutasító fél szempontjából: bárminemű segítség megtagadása nem éppen a rólunk alkotott jó benyomást erősítő tett, ahogy az elutasítás érzése sem önértékelésünket növelő gesztus. Éppen ezért az egyes nyelvek meglehetősen bonyolult stratégiákat alakítottak ki e beszédaktus végrehajtására. Ezek között találunk közös, univerzálisnak mondható formákat, amik más-más hangsúllyal jelenhetnek meg egyikben vagy másikban, de olyanokat is, amelyek hiányoznak belőlük. A legérdekesebbek persze a csak az egyes nyelveket beszélők által dekodolhatók, melyek, ahogy azt Inook Ljuh megjegyzi, nemegyszer olyan szövevényessé sikeredhetnek, hogy még az anyanyelvi beszélők sem ismerik fel, hogy éppen kikoszorúztattak (Ljuh 1992: 13). A visszautasítások megfelelő végrehajtása, megértése tehát komoly szociokulturális ismereteket követel mind a beszélő, mind a hallgató részéről.

Az elutasítást feldolgozó munkák, bár alkalmazott eljárásaik, terminológiájuk hasonló, tárgyakat, jellegüket tekintve két csoportba oszthatók. A főként az angol nyelvoktatás gyakorlati céljait szolgálók az eltérő kultúrákhoz tartozók nyelvhasználatában megmutatkozó pragmatikai transzferek okait térképezték fel, azaz idegen ajkúak angol megnyilatkozásait vetették össze anyanyelvű amerikaiak, angolok beszédaktusaival, illetve saját anyanyelvükön végrehajtott azonos cselekedeteivel. A legnagyobb érdeklődést érthető módon a keleti népek, így a japánok, koreaiak és kínaiak elutasítási tevékenysége váltotta ki, hisz a tagadás körülményessége, az ódzkodás a nyílt visszautasítástól e nyelveket beszélő diákok angol kommunikációjában vált leginkább szembetűnővé (Ueda 1972; Kinjo 1987; Gass 1999). Az intralingvális kutatások, melyek közé munkám is tartozik, ezzel szemben a beszédaktus nyelvi sajátosságait, használatának szociolingvisztikai meghatározóit egy nyelvközösségen belül, annak szabályrendszerére összpontosítva határozzák meg. Az idézett Chen–Ye–Zhang szerzőhármas például (Chen–Ye–Zhang i. m.) a kínai mandarin nyelvet beszélők elutasítási szokásait mutatja be 100 feladatlap adataira támaszkodva, Liao Chao-chih szintén erre vállalkozott jóval nagyobb, 1000 felnőtt és 500 gyermek elutasítását vizsgáló felmérésében (Liao 1994). A két elemzési módszer természetesen nem választható el egymástól mesterségesen, következtetések kölcsönösen egymásba épülnek, bár a nyelvoktatás által inspirált, a feladatok oroszlánrészét felvállaló interlingvális tanulmányok meghatározó szerepe nem vitatható.

A vizsgálódásokat megalapozó első feladat mindkét esetben az elutasításként azonosítható megnyilatkozástípusok – *Ma este nem tudok elmenni; Rettenetesen fáj a fejem; Hát nem is tudom;*

Nem megyek. stb. – elkülönítése, osztályozása volt. A megszületett taxonómiák közül a legismertebb és a legtöbbet idézett a Beebe és munkatársai által kidolgozott, amely végső változatában 1990-ben látott napvilágot (Beebe–Takahashi–Uliss-Weltz 1990). Feldolgozásomban, követve az általános gyakorlatot, én is erre a változatra támaszkodom, következképpen ezt ismertetem részletesen. Az eredmények későbbi összevethetőségén kívül az is mellette szólt, hogy szervesen kapcsolódik az első osztályozási kísérletekhez (Ueda i.m., Rubin 1983), azok finomított, valamivel nagyobb példaanyagon nyugvó folytatásának is mondható. A szerzőhármas 20 angolul tanuló japán hallgató visszautasításait vetette össze 20 amerikaiéval 12 feladatot, 3 kérés, 3 invitálás, 3 kínálás és 3 javaslat elutasítását tartalmazó kérdőívükön. Kontrollcsoportnak ugyancsak 20 japán anyanyelvűt választottak. Az egyes elutasításfajták meghatározásához Blum-Kulkának és Olshtainnek a kérésekre kidolgozott elveit alkalmazták (Blum-Kulka–Olshtain 1984:201), vagyis azt mérlegelték, hogy mennyire közvetlenül, „átlátszóan” jelenik meg bennük a beszélő elutasító szándéka, az aktus illokúciós ereje. A direkt típusba tartozóknál a nyelvi forma és az általa kifejezett tartalom viszonya közvetlen: *nem megyek el; nem tudok segíteni*. Ha indirekt módon nyilvánul meg a beszélő, tulajdonképpen nem azt mondja, amit valójában ért azon, amit mond, vagyis szándékát egy más propozicionális tartalomba foglalja. Ez történik például, ha a lemezünket kölcsön kérő barátunkhoz a *nem adom kölcsön* egyenes kijelentés helyett a következőkkel fordulunk: *sajnos, nem az enyém; most nekem is szükségem van rá, de kérd el egy hét múlva*. Beebe–Takahashi–Uliss-Weltz a két főtípust alkotó megnyilatkozásokat – a közvetlentől az egyre közvetettebbig haladva – az alábbi szemantikai alkategóriákra, más szóval stratégiákra osztják.

1. direkt szemantikai formák
  - a) performatívum (*visszautasítom*)
  - b) nem performatívummal kifejezett tagadás (*nem teszem meg, nem adom oda* stb.)
2. indirekt szemantikai formák
  - a) sajnálat kifejezése (*Sajnálom, de nem megy, sajnos ma nem tudok*)
  - b) kívánság (*óh, ha tudnék, bárcsak tudnék*)
  - c) magyarázkodás, kifogások, okok felsorolása (*Ma nincs időm.; Nem szeretem...*)
  - d) alternatíva ajánlása (*Inkább menjünk el holnap!*)
  - e) jövőhöz vagy múlthoz kötött elfogadás (*Ha előbb szóltál volna..., ha holnap szólsz,...*)
  - f) jövőbeli elfogadás kilátásba helyezése (*Gyere vissza egy óra múlva!*)
  - g) elvek hangoztatása (*Könyvet, lemezt soha nem adok kölcsön.*)
  - h) filozófiai jellegű kijelentés (*A mai világban sosem lehet tudni.*)
  - i) kísérlet a partner lebeszélésére (*Nem én vagyok erre a legalkalmasabb személy.*)
  - j) visszautasításként funkcionáló elfogadás (*A dolgot megfontolandónak tartom; Talán.*)
  - k) elkerülés (*Miért pont én?*)

Dolgozatom terjedelme nem engedi meg, hogy tágabb kitekintést nyújtsak más nyelvek hasonló kutatásainak eredményeire, de a későbbiekben feltáruló hasonlóságok miatt mégis megemlítem, hogy Beebe–Takahashi–Uliss-Weltz adatai tulajdonképpen azt a tényt tették még nyilvánvalóbbá, hogy a japánok meglehetősen érzékenyen reagálnak az interakciókat meghatározó társadalmi tényezőkre: a fölöttük állóknak sokkal indirektebben, körülményesebben mondtak nemet még angolul is, mint a velük egyenrangúaknak vagy alattuk állóknak. Azonkívül az amerikaiaknál jóval változatosabban fogalmazták meg elutasításukat, ahogy több, főként együttérzést kifejező kötőelemmel enyhítették mondandójukat.

3. A jelen munka – a feldolgozás módja

A feldolgozáshoz szükséges anyagot, hasonlóan az idézett tanulmányok nagy részéhez, írásbeli, kiegészítő kérdőív segítségével gyűjtöttem egybe. A legtöbb felmérésnél nagyságrenddel több, 220 (100 felnőtt, 120 gimnazista) adatközlőt 7 szituációba helyeztem. (Hasznos közreműködésüket ezúton is köszönöm.) A kialakított helyzetek abban egyeznek a mintának tekintett Beebe-Takahashi–Uliss-Weltz-félékhez, hogy próbáltam – ahogy ők – szívességekérésre, invitálásra, kínálásra, javaslatra adott választ egyaránt nyerni, de részben igazodtam Susan Gassnak a japánok elutasítását vizsgáló felméréséhez is (Gass i. m.).

A beszédaktusok szociológiájával behatóbban foglalkozó P. Brown- és C. Fraser-tanulmány (Brown–Fraser 1979) megállapításai szerint a beszédaktusok végrehajtását egyfelől az úgynevezett külső társadalmi környezet – a beszédpartnerek közötti szociális távolság, a tekintély, a hatalom –, másfelől a belső környezeti tényezők – esetünkben az elutasítandó kérés súlya – befolyásolhatják elsődlegesen. Hagyományosan hierarchikus társadalmi felépítésünkéből következően a felek viszonyának meghatározó szerepe az interakciókban egyértelmű, de az sem kíván talán hosszas bizonyítgatást, hogy minél nehezebben teljesíthető, számunkra minél nagyobb terhet jelentő kéréssel szembesülünk, annál erőteljesebben igyekszünk kibújni teljesítése alól. Mindezekből kiindulva tudatosan változtattam a beszélő és a hallgatója közötti társadalmi viszonyokat, ahogy az elutasítandó kérések súlyában is fokozatokat állítottam fel. Mivel szakdolgozatában Maróti Orsolya következetesen háromfajta – kis, közepes és nagy súlyú – kérésre mondatott nemet adatközlőivel, az enyémhez hasonló helyzetekben nyert eredményeire hivatkozni fogok (Maróti 2000). (Azt, hogy az egyes kérések milyen súlyúak, a bevett gyakorlatnak megfelelően az adatközlőkre támaszkodva állapítottam meg. A kérdőíven szereplő kéréseket egy hármass skála segítségével kellett minősíteniük, ahol az 1. a kis, a 2. a közepes, a 3. a súlyos kérést jelentette.)

A fentiek ismeretében nézzük helyzeteim fő jellemzőit jellegük sorrendjében. Az 1., 4. és 5. szituációkban **szívességet** kellett elutasítaniuk, az 1.-ben kis súlyú kérést, egy tárgy, CD kölcsönadását, a 4.-ben már nagy terhet jelentőt, egy ötoldalas cikk angolra fordítását. Az 5.-ben közepes súlyúnak ítélt kérést kellett megtagadniuk, mégpedig azt, hogy beengedjenek egy idegent unokatestvérük lakásába. A 2. helyzet a **kínálás** visszautasítását jelenítette meg. A 3.-ban három szituációváltozatot hoztam létre úgy, hogy a kérő felek társadalmi státuszát eltérőre alakítottam: az a. helyzetben osztálytársuk vagy kollégájuk **invitálására**, a b.-ben egy híres operaénekes szomszédjuk operameghívására, a c.-ben unokaöccsük állatkerti sétájára kellett nemmel reagálniuk. Az utolsó két helyzet **javaslatok** visszautasítását szolgálta: a 6. szituációban a felnőtteknek a főnökük, a diákoknak a tanáruk, a 7.-ben a barátjuk felvetésére kellett nemet mondaniuk (l. appendix).

Az már az anyag szegmentációja közben világossá lett, hogy a Beebe-Takahashi–Uliss-Weltz-féle 13 tagot számláló rendszerből a magyarok számottevően három formával, a magyarázattal, tagadással, valamint a sajnálatkifejezéssel éltek. (A felsorolásomban félkövérrel emeltem ki őket.) Ezekhez legfeljebb még három egyéb alakzat járult kis százalékban (dőlt betűvel szedettek), a többi előfordulása elenyésző volt. Maróti adatközlőinél a domináns stratégiák megegyező sorrendben fordultak elő, míg a külföldiek a magyarázat után a leggyakrabban valamilyen alternatívát ajánlanak fel partnerüknek. A könnyebb kezelhetőség kedvéért az egyes stratégiákat a következőképpen számoztam át. Direkt formák: 1. **explicit performatívum**, 2. **nem performatív tagadás**. Indirekt módok: 3. **sajnálat kifejezése**, 4. **kívánság**, 5. **magyarázkodás, okadás**, 6. **alternatíva állítása**, 7. **jövőbeli vagy múlthoz kötött elfogadás**, 8. **elfogadás kilátásba helyezése** 9. **elvek hangoztatása** 10. **filozófiai megközelítés**, 11. **a hallgató lebeszélése** 12. **látszólagos elfogadás**, 13. **kikerülés**.

Az első nehézséget az egyes visszautasítás-együttesekben a rendszerszerűség megeléje jelentette. Az adatközlők ugyanis a legritkább esetben oldották meg egy stratégiával a helyzetet, sokkal inkább az volt a jellemző, hogy kettőt, hármat is összekapcsoltak, vagyis stratégiaegyütteseket hoztak létre. Néhány példa a kódolásuk: *Nagyon sajnálom, / de ma fontos megbeszélésem van, / és nem tudnék*

elmenni,/ kösz: 3 +5 + 2 +*; Nem vállalhatom el,/ mert elutazunk a hétvégére,/ és nem tudom lemondani már,/ mert a szállásunk is le van foglalva egy hónapja: 2 + 5 + 5 +5 ; Kár, hogy nem előbb értesültem erről a programról,/ mert így a sajátomat már nem tudom lemondani,/ ezért nem tudom vállalni: 7 + 5 + 2; Szombaton családi programot csináltam. /Talán Péter kolléga vállalja,/ ha megtenné, hogy őt kéri meg./ Sajnálom, főnök: 5 + 6 + 6 + 3 +* (A* a későbbiekben tárgyalt járulékos elemeket szimbolizálja.) A barokkos mondatláncolatok alkotta alakzatok első pillantásra kaotikusnak tűntek – a feldolgozások nem is vállalkoztak rendszerbe foglalásukra –, ám tüzetesebb elemzésekkel körvonalazódtak az 1., 2. táblázatokban összefoglalt jellegzetes kombinációik.

A következő fejezetekben az adatokat kétféle vizsgálat tárgyává teszem: mennyiségi szempontú elemzéseimben az egyes stratégiák gyakorisága és a szituációkba beépített külső és belső környezeti tényezők összefüggését tárom fel, a minőségi megközelítésmód pedig elsősorban a formai sajátosságait tekintve figyelmet érdemlő jelenségek leírását szolgálja.

1. táblázat. A fő stratégiák, stratégiaegyüttesek előfordulása százalékban (100 felnőtt adatközlő)

fő stratégia	stratégia-kombinációk	1. szituáció kérés CD	2. szituáció kfnálás	3. szituáció moziba invitálás			4. szituáció kérés fordítás	5. szituáció kérés beengedés	6. szituáció ajánlat kalauzolás	7. szituáció ajánlat autó
				a.	b.	c.				
1.str. vissza- utasítom	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
tiszta 2.str. (nem...)	–	3	30	–	1	8	2	3	1	2
a 2. str. kapcsolódásai	2+5 (nem...,mert)	16	34	8	14	29	28	23	19	13
	2+6 (állatkertbe nem...,inkább olvasok)	3	1	–	–	3	2	1	3	–
	2+8 (most nem, de később igen)	1	–	–	–	4	1	5	–	–
	2+9	1	–	–	–	–	–	–	1	–
3.str. kapcsolódásai	3+2... str. (sajnálom, nem..., mert)	17	–	1	7	7	7	21 (3+2+8)	15	1
	3+5 str. (sajnálom, nem érek rá...)	8	2	23	20	2	12	15+ 2 (3+8)	30	2
tiszta 5.str.	(Fáj a fejem.)	36	33	67	54	29	33	12	26	66
	5+8 (Majd máskor, mert most...)	–	–	–	–	4	–	9	–	–
egyéb	–	15	–	1	2	11	17 ebből 11.str.:5	6 3 (8.str.)	5	15

(A félkövér számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik az adott szituáción belül.)

4. Mennyiségi elemzések

A táblázatokból elsőként az olvasható ki, hogy önállóan csak az 5. magyarázkodó, okadó stratégia fordult elő, kisebb arányban pedig a 2. nem performatív igével kifejezett tagadás. Ugyancsak ezek hozzák létre – egymással és kisebb százalékban más alakzatokkal – az alábbiakban leírt fő stratégiaegyüttesek zömét. A tagadásokhoz nagyrészt az 5. alakzat kötődik. A 2 + 5, ritkábban 5 + 2 konstrukciókra példák: *Nem kérek, mert a mamám vacsorával vár otthon; Megígértem a gyerekeimnek, hogy kirándulni viszem őket, így nem tudom vállalni.* Önállóan használt, 3. sajnálatot kifejező formák nincsenek, ami érthető, hiszen ebben az esetben más beszédaktusnak (például bocsánatkérésnek) kellene tekintenünk őket. Legjellemzőbb a magyarázatadással alkotott változatuk – 3 + 5: *Sajnálom, nekem is sok házi feladatom van; Sajnos ma estére már van programom* –, aminek közvetett elutasító szándékát nemegyszer a tagadó formával tették egyértelműbbé adatközlőim. Az így létrejött háromtagú stratégialáncban a tagok eltérő sorrendben fűződhetnek egymáshoz: 3+2+5, 2+5+3, 5+3+2 stb. Az első variációra példa: *Sajnálom, nem tudom kölcsön adni, mert ma nekem is vissza kell adnom.* (Azzal, hogy hány magyarázat áll a 2. vagy 3. alakzatok környezetében, külön nem foglalkozom. Zömében egy, de akár kettő, három, sőt annál több is lehet.)

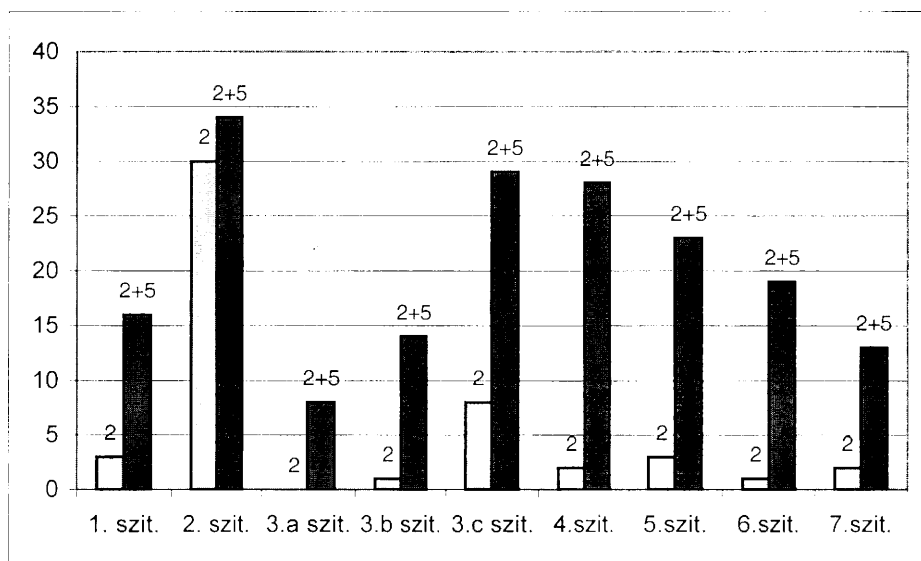
2. táblázat. A fő stratégiák, stratégiaegyüttesek előfordulása százalékban (120 diák adatközlő)

fő stratégia	stratégia-kombinációk	1. szituáció kérés CD	2. szit. kínálás	3. szituáció moziba invitálás			4. szit. kérés fordítás	5. szituáció kérés beengedés	6. szituáció ajánlat kalauzolás	7. szituáció ajánlat autó
				a.	b.	c.				
1.str.	1+5	–	–	–	1	–	–	–	1(3+1+5)	–
tiszta 2.str. (nem..)		4	24	1	1	2	1	3	1	3
2.str. kapcsolódá- sai	2+5 (nem...,mert)	35	47	13	21	27	24	24	20	30
	2+6 (állatkertbe nem....inkább olvasok)	2	–	–	–	11	3	1	1	–
	2+8 (most nem, de később igen)	1	1	–	–	–	1	13	–	–
	2+9	1	–	–	–	–	1	–	–	–
3.str. kapcsolódá- sai	3+2... str. (sajnálom,nem..., mert)	20	–	6	7	8	10	22	9	1
	3+5 str. (sajnálom, nem érek rá...)	13	1	15	23	4	18	8	25	6
tiszta 5.str.	(Fáj a fejem.)	20	27	61	47	23	30	9	38	50
	5+8 (Majd máskor, mert most...)	–	–	–	–	14	–	7	–	–
egyéb		4	–	4	–	8	12 ebből: 11.str.:7	3	5	10

(A félkövér számok a legmagasabb százalékot elért stratégiákat jelölik az adott szituáción belül.)

4.1 Nem performatív tagadások és kapcsolódásai: a 2, 2+5 szemantikai formák

A direkt stratégiák számadatai arra utalnak, hogy partnerünk nyílt elutasítását általánosságban kerülendő viselkedésnek tartjuk. A 220 adatközlő az összes helyzetet együttvéve mindössze háromszor! kockáztatta meg, hogy az 1., legközvetlenebb módot válassza szándéka megjelenítésére, akkor is a *visszautasít* performatív ige nyelvi eszközökkel enyhített változatát használták (*viszsa kell utasítanom*). A 2. szemantikai alkategória mozgását követő 3. ábrából az olvasható ki, hogy e stratégia legjellegzetesebb szituációja a 2. A magyarázattal megtoldott 2 + 5 változattal együtt a megnyilatkozások túlnyomó többségét alkotja (felnőtteknél 64%, diákoknál 71%), ami azt jelzi, hogy a kínálást – a más esetekben fontos szerepet játszó társadalmi tényezőktől függetlenül – nagyrészt a tagadó formával (*nem kérek*) vagy a hozzátoldott magyarázattal (*nem vagyok éhes*) utasítják el a magyarul beszélők.

3. ábra A tagadó formák megoszlása a felnőtt adatközlőknél (100 fő)

A sima tagadásnál gyakoribb 2 + 5 stratégiaegyüttesben a beszélő két törekvése ötvöződik: előbb érdekeinek megfelelően felvállalja a konfrontációt, elutasítja partnerét, de jó viszonyuk fenntartása vagy éppen kialakítása érdekében rögtön menteni is igyekszik magát barátságosnak éppen nem mondható tettéért: *Ma nem tudok elmenni, mert vendégeim jönnek*. A 3.c, 4. és 5. szituációkban az adatközlők majdnem 30 százaléka cselekszik így. Az átlagoslánál sűrűbb előfordulás a szituációk külső és belső környezeti tényezőinek viselkedésmódosító hatásával magyarázható. A 4.-ben és az 5.-ben a feladatok súlya erősítette a megnyilatkozókban azt a törekvést, hogy a kapcsolat védelmét szolgáló szemantikai forma mellett éljenek az egyenes elutasítás lehetőségével is: az első helyzetben egy hosszú fordítás terhétől kellett szabadulniuk, a másodikban az idegenekkel szembeni készséges magatartás szabályát – mutasd kedvező arcodat! – szorította háttérbe az, hogy beengedése a lakásba esetleges kockázatokkal járhat.

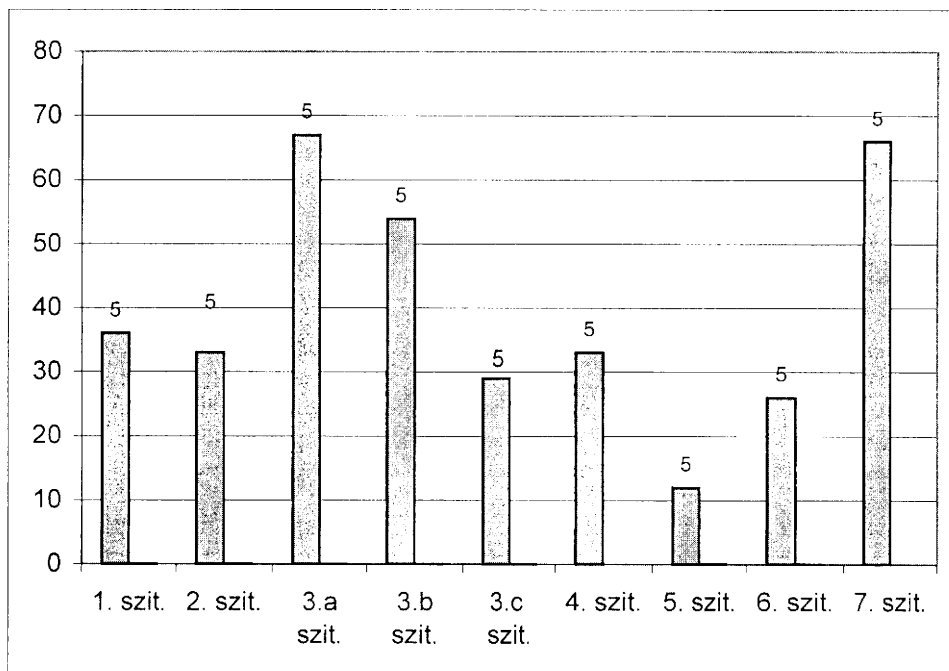
A 3.c szituációváltozatban a kérő félnél, egy tizenéves gyermeknél (idősebbek lévén) még a gimnazisták is magasabban álltak a képzelt társadalmi hierarchiában. A következmény az lett, hogy mindkét adatközlő csoport kevesebb gátlást érzett az elutasítására, az összesített nemek száma – 2., 2+5, 2 + egyéb alakzatok – itt a legmagasabb: a felnőtteknél 44%, a diákoknál 40%.

Az 1., 2. táblázatok egyéb adataival összehasonlítva: a tekintélyt képviselő művésszel szemben (3.b) jóval kevesebben mutatkoztak ilyen határozottnak (összes tagadások felnőtteknél: 15%, diákoknál: 22%), a kollégájukkal, osztálytársukkal szemben (3.a) pedig még ennél is alacsonyabb számban (felnőttek: 8%, diákok: 14%). Az utóbbi számoknál feltűnhet, hogy a felnőttek és diákok viselkedése között néhol eltérések vannak, mégpedig a fiatalok „javára”, akik érzékelhetően könnyebben mondanak nemet. A legnagyobb különbséget az 1. szituációban találtam, ahol 19 százalékkal több 2 + 5 stratégiaegyüttest használtak a diákok, mint a felnőttek. A magyarázat itt elég egyszerű: ők a CD kölcsönadását közepesen súlyos tettnek találták, míg a felnőttek kis szívességgnek.

A 2, 2 + 5 stratégiákról elmondottak tükrében Yale Richmond megállapítása némiképpen pontosításra szorul: amint tapasztaltuk, ha érdekünk úgy kívánja, mégsem riadunk teljesen vissza attól, hogy egyértelműen kifejezzük elutasító szándékunkat. Kiváltképpen igaz ez akkor, ha státuszunkat a kommunikációs partnerünkénél jelentősebbnek véljük.

4.2 A magyarázkodó, okadó szemantikai forma

Az önmagában használt 5. stratégia a legkedveltebb elutasításmódnak tekinthető, hisz a 2., 3.c, 5. és 6. szituációk kivételével mindig a legmagasabb százaléokban éltek vele, és az utolsó ket-tőben is csak néhány százalékkal előzik meg egyéb alakzatok. Maróti Orsolyánál a tekintélyt megtestesítő professzorral szembeni helyzetek kivételével szintén domináns stratégiának bizonyult, s előfordulásának arányában sincsenek nagy eltérések (Maróti i.m:18–21). A külföldi felmérésekben ugyancsak a legjelentősebb altípus.

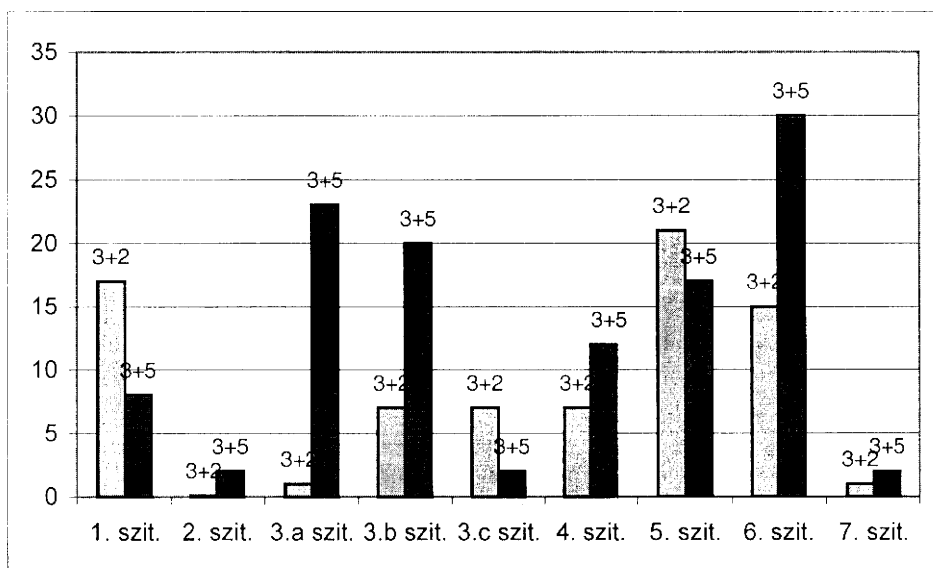
4. ábra. A magyarázó, okadó formák megoszlása a felnőtt adatközlőknél (100 fő)

Az 50%-ot meghaladó 3.a, 7., 3.b szituációk eltérő társadalmi helyzeteket jelenítenek meg: az adatközlők az elsőben az ismerősüknek, a másodikban a barátjuknak, a 3.b-ben pedig a tekintély megtestesítő művészek mondanak nemet. Viselkedésük ennek ellenére hasonló: valahogy akképpen cselekszenek, mint Mátyás király okos molnárlánya: úgy mondanak nemet, hogy a tagadószó el sem hangzik, magyarázkodnak, kifogásokat sorolnak fel, mentegetőznek stb. (Annak vizsgálata, hogy az egyes közösségek mit tartanak „jó” kifogásnak, ugyancsak tanulságokkal szolgálhat. Nálunk a családra, a családi eseményekre, valamint a munkára történő hivatkozások tűnnek a legnépszerűbbnek.)

A stratégia alkalmazásának magas arányai kétségkívül alátámasztják Y. Richmond megfigyelését: valóban igyekszünk elkerülni a direkt elutasítást mind a társadalmilag azonos szinten lévőkkel, mind a magasabb státuszt képviselőkkel szemben, s helyette valóban mentegetőzünk, magyarázkodunk. Az előbbi fejezetben foglaltak ismeretében ehhez még azt a megjegyzést tehetjük hozzá, hogy az elutasítás elkerülése a társadalmilag alacsonyabb státuszban lévőkkel szemben viszont messze nem kötelező érvényű.

4.3. A sajnálatkifejezéssel alkotott stratégiaegyüttesek (3+5, 3+2)

Sajnálatainak kifejezésével a lehető legkedvezőbb színben kívánja feltüntetni magát a beszélő, hiszen azt deklarálja – őszintén vagy őszintétlenül –, bántja, érzelmileg is mélyen érinti, hogy a másik fél érdekeivel ellentétesen cselekszik: *Nagyon sajnálom, de ma nem tudok elmenni veled.* A stratégia intenzív arcvédő voltát támasztja alá az a tény is, hogy a lexikai fokozókon kívül – *oh nagyon/igazán, rettenetesen sajnálom* – egyéb elemek (így a következő fejezetben tárgyalt járulékos aktusok is) csak ritkán köthetők hozzá. Mint ahogy említettem, a más nyelveket beszélőknél szívesebben vállaljuk fel ezt a hallgatót látványosan támogató gesztust, mégpedig bizonyíthatóan a kényesebb társadalmi viszonyt képviselő helyzetekben. Legmagasabb százalékban a 6.

5. ábra. A sajnálatkifejezés megoszlása a felnőtt adatközlőknél (100 fő)

situációban fordul elő, amikor is a főnöküknek, illetve a tanárúknak mondanak nemet (3+5, 3+2 együttesen felnőttéknél: 45%, diákoknál 34%). Az 5.-ben az idegen tisztázatlan státusza készleti hasonlóan erőteljesebb arcvédő tevékenységre a megnyilatkozókat (felnőttek: 38%, diákok: 30%). E két esetben – kivéve a diákok 6. szituációját – a sajnálatkifejezés megelőzi a legtöbbször élen járó magyarázkodást is! A 3.b szituációváltozatban, ahol a tekintélyt képviselő művész a partnerük, szintén gyakorinak mondható: felnőttek: 27%, diákok: 30%. Érdekes, hogy a társadalmi távolság szempontjából a barát és az idegen között elhelyezkedő kollégával (3.a szituáció) és ismerőssel (1. szituáció) szemben is egynegyedük ezt az erőteljesebb stratégiát választja. Maróti adatai ugyancsak azt mutatják, hogy használata a társadalmi távolság növekedésével egyenes arányban emelkedik: barát 15%, idegen 30%, professzor 38%. Az utóbbi helyzetben nála is megelőzi a magyarázkodást.

5. Minőségi elemzések

A tárgyamról nyújtott kép messze nem lenne teljes, ha nem szólnék azokról az összetevőkről, amelyek nagymértékben meghatározhatják egy adott elutasítás jellemzőit, módosíthatják hatását. A *Nem csinálom meg* és az *Óh, jaj, ne haragudj, de most nem tudom megcsinálni* megnyilatkozások egyaránt a direkt tagadás kategóriájába tartoznak. Az egyértelműen érezhető különbséget nyelvi megformáltságuk, az alábbiakban tárgyalt egyéb minőségi jegyeik hozzák létre.

6. táblázat. A nem performatív tagadó alakok altípusai (100 felnőtt adatközlő)

a tagadó forma nyelvi megjelenés- módja	1. szituáció	2. szituáció	3.a	3.b	3.c	4. szituáció	5. szituáció	6. szituáció	7. szituáció
1. <i>simánem</i>	20.68	24.6	25	4.3	18.18	15.7	1.8	10.5	31.25
2. <i>egyéb nem</i> (<i>dehogy, kuss,</i> <i>nemigen</i>) <i>szó sem lehet róla</i>	–	–	–	–	–	2.6	–	–	6.2
3. <i>nem+ indicativus</i> <i>nem adom oda</i> <i>nem kérek</i>	27.58	58.46	25	21.7	15.9	10.5	13.2	10.5	12.4
4. <i>hajlandóság tagadása</i> <i>nem akarom</i> <i>nem szeretném</i>	6.8	–	–	–	4.5	2.6	–	–	37.5
5. <i>képesség tagadása</i> <i>nem tudok +inf.</i> <i>nem tudnék</i> <i>képtelen vagyok</i>	3.4	6.15	25	60.86	31.8	52.6	13.2	42.1	–
6. <i>lehetőség tagadása</i> <i>nem adhatom oda</i>	31	6.15	–	8.6	9	10.5	66	36.8	6.2
7. <i>személytelen alak</i> <i>nem fog menni</i> <i>nem megy</i>	6.8	1.5	12.5	4.3	13.63	5.2	–	–	6.2
8. <i>lehetetlen</i>	–	–	–	–	2.27	–	1.8	–	–
egyéb	3.4	–	12.5	–	–	–	3.7	–	–
nemek száma	29	65	8	23	44	38	53	38	16

5.1 A tagadó szemantikai formák nyelvi jellemzői

A 2., 3., 5. szemantikai elutasításfajták közül e szempontból a nem performatív tagadások érdemelnek elsősorban figyelmet. A beszédaktusba beépült grammatikai elemeknek és lexikai eszközöknek az a szerepük, hogy szükség esetén erősítsék vagy csökkentsék a megnyilatkozás illokúciós erejét. Tárgyamnál nyilvánvalóan az úgynevezett enyhítők (downgraders) sora a hosszabb, hiszen az elutasítás, kiváltképpen ha az egyértelmű, direkt, fokozottan megkívánja, hogy a beszélő valamiképpen tompítsa mondandóját. A 6. táblázatban a tagadás nyelvi formáit foglaltam össze, melyek közül az 5., 6., 7. és 8. alkategóriákba tartozók bírnak a szóban forgó funkcióval, tehát a képesség tagadását kifejező *tud* modális ige (*nem tudom odaadni*), a lehetőség hiányát jelölő *-hat*, *-het* morféma (*nem adhatom oda*), a tagadás kellemetlen tényét a személytelenséggel hárító alakok (*nem megy*, *nem fog menni*), valamint a személytelen, lehetőséget tagadó formák (*lehetetlen*, *megvalósíthatatlan*).

Használatuk a köztünk és a partnerünk közötti társadalmi viszonyok pontos érzékelésének, az azokhoz való alkalmazkodásunknak ékes bizonyítékai. Ha például a közeli, baráti viszonyt jelentő 3a., 7. szituációk adatait összevetjük a tekintélyt megjelenítő 3.b, a hatalmat megtestesítő 6., de akár az ismeretlenséget (5.), valamint a közepes szociális távolságot képviselő 4. helyzetekével, a következőket tapasztaljuk: ahelyett, hogy kendőzetlenül kijelentenénk, nem teljesítjük a hallgatónk által kívántakat (*nem megyek el*, *nem csinálom meg*, *nem veszem meg*), jóval óvatosabban vagyunk, inkább a képességünket tagadjuk, vagy a lehetőségeink hiányát fogalmazzuk meg (*nem tudom kölcsön adni*, *nem vállalhatom*).

5.2 Udvariassági formulák: kötőelemek, járulékos aktusok

A 13 szemantikai egység mellett Beebe–Takahashi–Uliss–Weltz elkülönítettek munkájukban még négy úgynevezett kötőelemet is (adjuncts), amelyek meghatározásuk szerint olyan járulékos egységek, amelyek megelőzik vagy követik a visszautasítási szándékot magában foglaló megnyilatkozásokat, de önmaguk nem fejeznek ki visszautasítást. Fajtaik:

1. támogató vélemény vagy egyetértés (*Ez fantasztikus lenne...*, *Szívesen mennék...*)
2. együttlézés (*Óh, te szegény...!*),
3. szünetet kitöltő elemek (*hm*, *nos*),
4. hála, megbecsülés (*Igazán hálás vagyok*, *de... Nagyon tiszteltem önt*, *de...*).

Funkciójuk – Brown és Levinson terminológiáját alkalmazva – a szóban forgó beszédaktus úgynevezett arcfenyegető jellegének csökkentése (Brown–Levinson 1987). Amikor nemet mondunk valakinek (*Nem csinálom meg*), nem csupán a másiknak mutatni kívánt kedvező arcunk kerül veszélybe, de beszédpartnerünké is komoly csorbat szenved, hiszen a helyzettől függően megsértjük a segítséget felajánló, azt kérő arcát vagy éppen a társadalmi státuszából következő vagy általa elvárt irányítói, kirovói szerepét.

Mivel az arcra, annak védelmére már sokadszor hivatkozom, szükségesnek tartom a róla szóló legfontosabb tudnivalók rövid összefoglalását. (A kiforratlan magyar terminológiára jellemző, hogy az angol *face* három fordítási változatban is előfordul: arc, arculat, sőt találkoztam homlokzat elnevezéssel is.) Általános meghatározása szerint : „Face is the negotiated public image, mutually granted each other by participants in a communicative event” (Scollon–Scollon 1995: 35). Mint ismeretes, a Brown–Levinson szerzőpáros egész udvariasságelméletét e fogalomra építi, de sok mozzanatot átvesznek Goffmann hasonló témájú műveiből, így leginkább az arc munkáról szóló tanulmányából (Goffman, E. 1955). Goffman gondolatmenetét idézve interakcióink során a kö-

rülményektől függően a legkülönbébb arcunkat mutathatjuk a másiknak, így az aggódó barátét, a szigorú főnökét, az érdektelen kívülállót stb. Társalgásaink közben ugyancsak folyamatos arcunkát végzünk: védjük sajátunkét, ahogy igyekszünk ezt tenni társunkéval is, vagyis összedolgozunk, szinte egy kis előadást, drámai színjátékot hozunk létre. Brownnál és Levinsonnál ez a sokféle arc két általános típusba olvad, a kedvező arcba (positive face), melyet akkor kínálunk fel, ha kedvező képet akarunk magunkról kialakítani a másikban, el akarjuk rokonszenvét nyerni. Tartózkodó arcunk (negative face) felmutatása esetén viszont meg akarjuk tartani cselekvési szabadságunkat, s mentesek akarunk maradni mások befolyásától. Megítélésem szerint kissé sötétre sikerült udvariasságkonceptiójukban a felek együttműködésének mozgató rugója tulajdonképpen kölcsönös sebezhetőségük: arcuk fenyegetettségét érezvén, s ez Brownnál, Levinsonnál minden interakció velejárója, igyekeznek megvédeni azt, miközben a másikat önkéntelenül is megfenyegethetik. A sikeres interakció és a további jó viszony fenntartása végett ezért mindkettőjük jól felfogott érdeke az, hogy megőrizték egymás arcát (Brown–Levinson i.m.: 61). Ezt tehetik az úgynevezett közeledő udvariasság (positive politeness) avagy a tartózkodó udvariasság (negative politeness) segítségével. Az első kategóriába tartozó cselekvések célja az, hogy megőrizték vagy visszaállítsák a hallgató kedvező (positive) arcát, hangsúlyozva, hogy a beszélő együtt érez a hallgatóval, avagy társadalmilag közel áll hozzá. A kötőelemekből véve a példákat, ha megerősítjük valakinek az ajánlatát azt mondván, hogy *az fantasztikus lenne*, vagy sajnálatunkat fejezzük ki, ha bajba kerülvén segítséget kér tőlünk, a közeledő udvariasság eszközeivel élünk. A tartózkodó udvariasság ezzel szemben a hallgató tartózkodó (negative) arcát őrzi meg, állítja vissza. A beszélő ilyenkor azt jelzi, hogy nincs szándékában ráerőltetni akarátát a partnerére, elismeri a kettejük közötti társadalmi távolságot. A 4. kötőelem-típusba sorolható kifejezések – *a minden megbecsülésem az öné, igazán nagyra becsülöm önt, művész úr* – a tartózkodó udvariasság megjelenítői, de ezt gyakoroljuk, amikor belépve egy szobába, megkérdezzük az ott ülőtől: *Zavarhatok?*

A Beebe–Takahashi–Uliss–Weltz-munkának kétségtelen érdeme az, hogy ráirányította a figyelmet a főaktust kísérő elemekre, feldolgozásuk azonban messze nem tekinthető teljesnek. Az arcvédő eszközök formai és funkcionális sokszínűsége anyagomban például felosztásuk átírását, kiegészítését tette szükségessé. A négyfajta kötőelemmel ugyanis egy eset kivételével csak kis százalékban (10% alatt) találkoztam, az adatgyűjtés írásbeli jellegéből adódóan a hiátustöltőkkel pedig alig. Létre kellett hoznom ellenben a magyarok visszautasítását jellegzetesen megelőző, esetleg követő úgynevezett járulékos beszédaktusok kategóriáját, melybe a köszönet, bocsánatkérés, valamint a bók tartoznak. Ezek egyfelől az elutasított kérés jellegétől (kínálás, ajánlat, szíveskéregetés stb.), másfelől az ismert külső, belső környezeti tényezőktől függően jelentek meg az egyes helyzetekben, ahogy azokon belüli megoszlásuk is különböző volt. A továbbiakban ilyen szempontú elemzéseimbe való betekintés gyanánt az első két beszédaktus megjelenésének sajátosságairól szólok a felnőttek esetében. (A bók egyetlen helyzetben sem volt domináns járulékos aktus, így csak a másik kettővel együtt említem.)

A köszönet a 2., 3., 6. és 7. szituációkban, azaz a kínálás és az ajánlatok elutasításakor használtatott a legmagasabb százalékban. A partner által felajánlottak megköszönése a beszélő kedvező arcát erősítő cselekedet, mellyel jó benyomást akar kelteni az általában *de* ellentétes kötőszóval bevezetett tagmondatban foglaltakhoz. A 2. helyzetbeli 87%-os előfordulása alapján azt mondhatjuk, hogy a köszönet formái (*köszönöm, köszönöm szépen, kösz, kösz*) a kínálásra adott negatív válasznak tulajdonképpen konvencionálisra rögzült velejárói. Nagyrészt megelőzik, de követhetik is a tagadó alakot: *Köszönöm, nem kérek.; Nem kérek, köszönöm. Nem vagyok éhes.* Olyannyira hozzátapadtak, hogy legtöbbször az önállóan alkalmazott 5. formához is társulnak: *Köszönöm, de nem vagyok éhes.; Köszönöm, már ettem.* Sőt a köszönet át is veheti a főaktus funkcióját, azaz tagadó illokúciós erővel is bírhat: *Kérsz süteményt? → Köszönöm.* Megjegyzem, az idegen ajkúaknak már a magyarázattal ötvöztött változat megfejtése is gondot jelent, a sima *köszönömöt* pedig legtöbbször félreértik, amiben nincsen semmi meglepő, hisz bennünket, anyanyelvűeket is a

hanglejtés igazít el abban, hogy eldöntsük, elutasításként vagy elfogadásként kell-e értelmeznünk a megnyilatkozást.

Tanulságos nyomon követnünk azt, hogy a tekintély és hatalom tényezői miképpen alakítják a 3b. és 6. helyzetekben a köszönet és más arcvédő eszközök arányát. Az elsőben a neves művész operameghívására az adatközlők majdnem fele (44%) az invitálás megköszönésével vezette be a választott stratégiáját. Ez ritkábban a teljes forma (*köszönöm a lehetőséget, köszönöm a meghívást, köszönöm, hogy rám gondolt*), nagyrészt az egyszerű *köszönöm*, elvétve *nagyon köszönöm, köszönöm szépen*. 18 százalékuk bókkal, az *igazán/nagyon kedves öntől, nagyon megtisztel, megtisztelő öntől, ön nagylelkű* kifejezésekkel igyekezett csökkenteni mondandója negatív hatását. A két alakzat ötvözetét – *köszönöm, nagyon kedves öntől* – 8 százalékuk alkalmazta. A bocsánatkérés – *ne haragudjon, bocsásson meg, nagyon szégyellem magam* – ebben a szituációban nem olyan gyakori (5%), de megelőzi a hiátustöltő elemek 4 és a megerősítés 3 százalékát. Ami kiemelendő: összességében az adatközlők túlnyomó többsége (82 százaléka!) élt az említett arcvédő eszközökkel.

A 6. helyzetben legtöbben (16%) már főnkük ajánlatának megerősítését tartották fontosnak (*szívesen vállalnám, szívesen megtenném*), majdnem ugyanennyien (14%) kértek bocsánatot. Az udvariassági formulák együttes használata az előzőnél számszerűen jóval kevesebb (37%), amiből elhamarkodott volna azt a következtetést levonni, hogy a hatalommal szemben kevésbé tartjuk fontosnak az arcunk kölcsönös védelmét. Ellenkezőleg! Ne feledjük, hogy itt 45 százalékban a járulékos elemet nem kívánó, azt meg sem engedő sajnálatkifejezés a domináns elutasításforma, tehát végeredményben az adatközlőknek ugyanúgy 18 százaléka nem egészítette ki elutasítását, mint a 3.b-ben ($45\%+37\%=82\%$).

Az iménti adatok azt bizonyítják, hogy a magyarok a tekintélyt képviselőkkel, a náluk magasabb státuszban lévőkkel szemben a körültekintően kiválasztott elutasítási formához igen magas százalékban kapcsolnak a saját arcukat védő vagy a partnerüket érő negatív hatást ellensúlyozó udvariassági elemet.

Nem így a társadalmi helyzetük szempontjából alattuk lévőkkel! A 3.c szituációváltozatban az arcvédő eszközök drasztikusan lecsökkennek, mindössze 18 százalékuknál vannak jelen. Érdekesen alakul az eloszlásuk is, mert ebből 10% a bocsánatkérő forma, 4% a megerősítés (*szívesen mennék; imádom az állatkeretet*), 3% köszönet, 1% bók (*tudod kicsi, édi vagy*). A megszólításokban különben jól tükröződik a gyerekekkel szembeni végletes viselkedésünk: vagy kedveskedők vagyunk velük, vagy egy kicsit lekezelők (*kicsim, kicsi, drágám, édes öcsikém, öcskös, figyu*). Nem szívesen from le, de találkoztam az arcfenyegtettséget fokozó, magyarán durva kifejezésekkel (férfiaktól): *hagyjál már, kuss*. (A diákoknál többel is.)

A beszélő részéről a legnagyobb arcvesztéssel járó, viszont a hallgató arcát legerőteljesebben támogató udvariassági aktus a bocsánatkérés, nem véletlen tehát, hogy inkább közeli viszony esetén, baráttal, kollégával, ismerőssel szemben vállalták fel. Az 1. szituációban szinte csak ezzel egészítették ki a CD kölcsönadásának megtagadását: 38% bocsánatkérést és 5% erősítő elemet találtam. Formai eloszlásuk a következő: *ne haragudj* (30), *elnézést* (1), *ha nem haragszol* (1), *bocs* (6). A 4. helyzetben a kérdés súlya miatt ritkábban érezték, hogy egyéb módon is enyhíteniük kellene mondandójukat, de az alkalmazott alakok aránya megegyező: 26% bocsánatkérés, 6% megerősítés. Az, hogy az idegeneknek szóló elutasításait is hasonlóképpen „öltöztették fel” (5. szituáció: 23% bocsánatkérés, 2% megerősítés), beleillik viselkedésünk fő elveibe: tisztázatlan társadalmi helyzetben inkább „túlbiztosítjuk” magunkat, mintsem durvának, túl direktnek tűnjünk.

Az udvariassági elemek általánosságban jóval alacsonyabb jelenléte a közeli viszonyt szimbolizáló helyzetekben (ha összeadjuk az iménti számokat, átlagban 30% körüli értékeket kapunk) a barátainkkal, jó ismerőseinkkel szembeni kevésbé formális viselkedésünknek a jele.

Összegzés

Az elutasítás az interakcióban részt vevőket a legérzékenyebben érintő beszédaktusok egyike. Végrehajtásának lehetséges módjai, a beszélőt és hallgatóját egyaránt védő eszközök kimunkáltságának foka beszédes bizonyítékai az egyes népek viselkedési és szokáskultúrájában meglévő, közösen létrehozott, követett és elvárt szabályok meglétének. A magyarok elutasítási tevékenysége elég érzékenyen követi a situációkban bennfoglalt szociális és egyéb környezeti tényezőket. Azonos szintű társadalmi kapcsolatok, illetve az elutasított fél magasabb státusza esetén nyelvi viselkedésünket a visszafogottság, a nyílt konfrontáció elkerülése jellemzi, vagyis igyekszünk úgy nemet mondani, hogy a tagadószó el se hangozzék: magyarázkodunk, mentegetődzünk, esetleg sajnálkozva magyarázkodunk. A nyelv persze mindig betölti azokat a funkciókat, amelyek használói s egyben alkotói, alakítói számára szükségeltetnek. Előfordulnak olyan situációk, amikor igenis nemet kell mondanunk. Ezt – a keleti népeknél magasabb százalékban – meg is tesszük, mégpedig úgy, hogy a lehető legkisebb kárt okozzuk magunknak és a partnerünknek. A segítségünkre álló eszközrendszer igazán gazdag és változatos: mint ahogy ezt a dolgozatom elemzései bizonyították, a feltárt grammatikai, illetve udvariassági elemeknek köszönhetően a beszélő legkülönbözőbb helyzetek körülményeihez igazodva tudja tompítani választott stratégiája élet, sőt a szükség esetén sikerrel alakítja át direkt elutasítását a hallgatója számára könnyebben elfogadható megnyilatkozássá.

APPENDIX

Az ön neve: .....

Életkora: .....

Iskolai végzettsége: .....

Kedves Segítőnk!

Kérjük, írja le, mit mondana a következő situációkban. A kérdőív kitöltése kb. 15 percet vesz igénybe.

Segítségét előre is köszönjük.

(A felmérést nyelvészeti kutatások céljából végezzük, az adatokat bizalmasan kezeljük.)

Önöknél vendégség van. Az egyik vendég a CD-ket nézegetve örömmel kiált fel, majd elkér egyet. **(Ne teljesítse a kérését!)**

vendég: *Jaj, hogy mennyit kerestem ezt a CD-t! Kölcsönadnád nekem, hogy felvegyem?*

ön: .....

2. A barátjánál együtt dolgoznak éppen, amikor annak mamája belép egy tál étellel. Korábban Ön már egyszer evett ilyent náluk, s nagyon nem ízlett. **Utasítsa vissza!**

mama: *Bizonyára megéheztetek. Ugye merhetek neked is egy tányérral?*

ön: .....

3.

a) Egy osztálytársa/csoporttársa/ kollégája moziba hívja ma estére. (Semmi kedve sincs hozzá, **próbáljon megszabadulni tőle!**)

meghívó fél: *Azt hallottam nagyon jó film, utána meg beülhetnénk valahova.*

ön: .....

b) A szomszédban lakó híres operaénekes tiszteletjegyet ajánl fel Önnek egy hétvégi előadásra. Egyrészt nem szereti az operát, másrészt fél, hogy máskor is meghívja, ezért **viSSZautasítja**.

operaénekes: *Az előadás 7-kor kezdődik. Ha szükséges, két jeggyel is szolgálhatok.*

ön: .....

c) **Utasítsa vissza** 13 éves unokaöccse meghívását!

unokaöccse: *Eljössz velem az Állatkertbe?*

ön: .....

4. Este 9 óra körül van. Egy ismerőse hívja telefonon. **(Ne teljesítse a kérését!)**

ismerős: *Nagyon jó lenne, ha segítenél. Le kellene fordítanom egy 5 oldalas cikket angolról magyarra holnaputánra, de nem boldogulok vele. Meg tudnád nekem csinálni?*

ön: .....

5. Ön az unokatestvérénél, egy reklámgrafikusnál van éppen vendégségben. Ő most nincs a lakásban, egy órán belül jön vissza. Egyszer csak csengetnek, rokonát keresik. Az idegen állítólag munkakapcsolatban áll vele, s unokatestvére egy mára ígért munkájáért jött korábban a megbeszélte időpontnál, mivel éppen erre akadt dolga. **(Semmiképp ne engedje be, ne adja neki a kért dolgot!)**

vendég: *Nincs itthon? Pedig nekem mindenképpen el kell vinnem tőle a kész anyagot. Ha beengedne, biztos megtalálnám.*

ön: .....

6. Tanára felajánlja, hogy ha a hétfői rendhagyó órához péntek délután átrendezi az osztálytermet, nem kell részt vennie az osztályfőnöki órán. (Önnek semmi kedve nincsen ezzel tölteni az idejét, **mondjon nemet!**)

tanár: *Meglepetésnek szánom a többieknek. A székeket és az asztalokat kellene úgy átrendezni, ahogy ezen a rajzon látod. Megcsinálnád?*

ön: .....

7. Ön használt autót akar vásárolni. Egy elég közeli barátja/barátnője rá akarja venni, hogy vegye meg az övét. (Őn semmiképp nem tenné, mert tudja, hogy az autó igen rossz állapotban van, barátja nemigen kímélte. **Utasítsa vissza!**)

barát: *Vedd meg az enyémet! Én úgyis el akarom adni. Megegyezünk, ne félj.*

ön: .....

SZAKIRODALOM

- Beebe, Leslie–Tomoko Takahashi–Robin Uliss-Weltz 1990. Pragmatic transfer in ESL refusals. In: Robin Scarcella, Elaine Andersen, Stephen Krashen (szerk.) *Developing Communicative Competence in a Second Language*, 55–73. New York, Newbury House.
- Blum-Kulka, S.–Olshtain, E. 1984. Request and Apologies. *Applied Linguistics*. 3.sz. 196–213.
- Brown, P.–Levinson, S. 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In: Goody, E.N. *Questions and Politeness strategies in social interaction*. CUP. Cambridge.
- Brown, P.–Fraser C. 1979. Speech as a marker of situation. In: K. Scherer–H. Giles (szerk.): *Social markers in speech*, Cambridge, CUP.
- Chen, Xing-Lei Ye–Yanyin Zhang 1995. Refusing in Chinese. In: Gabriele Kasper (szerk.) *Pragmatics of Chinese as Native and Target Language*. Manoa, HI: University of Hawai'i Press.
- Gass, Susan 1999. *Interlanguage refusals. A cross-cultural study of Japanese-English*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York.
- Goffmann, E 1955. On face-work: An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction. *Psychiatry*, 18: 213–31.
- Kinjo, Hiromi 1987. Oral refusals of invitations and requests in English and Japanese. *Journal of Asian Culture* 1. 83–106.
- Liao, Chao-chih 1994. *A Study on the Strategies, Maxims, and Development of Refusal in Mandarin Chinese*. Taiwan. The Crane Publishing Company.
- Lyuh, Inook 1992. *The art of refusal: Comparison of Korean and American cultures*. Ph.D. dissertation, Indiana University.
- Maróti Orsolya 2000. Az elutasítás pragmatikai szempontú vizsgálata. Szakdolgozat, ELTE. Budapest.
- Miller, G. A. 1974. Psychology, language and levels of communication. In: Silverstein (szerk.) *Human Communication*. New York. John Wiley. (szerk.) *Intercultural Encounters with Japan: Communication – Contact and Conflict*, 185–92. The Simul Press. Tokyo.
- Richmond, Yale 1995. *From da to yes*. Intercultural Press.
- Rubin, Joan 1983. How to tell when someone is saying 'no' revisited. In: Nessa Wolfson–Elliot Judd (szerk.) *Sociolinguistics and Language Acquisition*, 10–7. Cambridge, MA: Newbury House.
- Scollon, R.–Scollon, S. W. 1995. *Intercultural Communication*. Blackwell. Malden.
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*. 12–29.
- Thomas, Jenny 1983. Cross-Cultural Pragmatic Failure. *Applied Linguistics* 4. 2.sz. 91–112.
- Ueda, Keiko, 1972. Sixteen ways to avoid saying 'no' in Japan. In: John Condon–Mitsuko Saito Takahashi, Tomoko–Leslie Beebe 1987. *The development of pragmatic competence by Japanese learners of English*. JALT Journal 8. 1987. 131–55)

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

How to say no in Hungarian

The topic of this paper is the speech act of refusal. With the help of the responses of 100 adults and 120 students to a questionnaire consisting of seven situations, the author investigates the ways members of the Hungarian speech community turn down a request. The results of quantitative and qualitative analyses of the data obtained are summarised in tables and diagrams.

The quantitative analyses have revealed connections between the three dominant strategies of refusal – explanation, denial, and apologising – and the external social factors of the situations (distance of participants, power, and authority) as well as internal environmental factors (the burden that the speaker has to shoulder). The data show that Hungarians usually refrain from giving a

flat refusal, especially when faced with someone of the same social status and even more so if the other person is their superior; rather, they start excusing themselves or apologising. If complying with the request would represent too much of a burden for them, they do employ direct refusal, but even then they take great care to tone down their expressions, to save their own or their partner's face.

In the course of the qualitative analyses, the author explores and systematises the major grammatical devices and forms of courtesy that serve the above purposes.

Előmunkálatok és adalékok az igeleírás történetének vizsgálatához

Omnia cum veterum sint explorata libellis, multa loqui breviter sit novitatis opus:

(*Phocas grammaticus: Ars de nomine et verbo: Keil V: 410*)¹

I.

Ismeretes, hogy az elmúlt jó másfél évszázad nem csupán a nyelv kutatás rendkívüli kiteljesedését eredményezte, hanem e kutatás tudománytörténeti előzményeinek feltárásáért is föltöbb sokat tett. Az ilyen irányú, többnyire igen elegáns szakmai színvonalú kutatásnak két olyan fő vonulata van, amelynek figyelemmel követése a mi szempontunkból is alapvető jelentőségű.

1. Az első az értékek sokaságát sokak számára hozzáférhetővé tevő igen felpeszduilt **forráskiadói tevékenység**. Eddig kiadatlan kéziratok művek megjelentetése, a korábban kiadottak kritikai újrakiadása és igen gyakran valamelyik modern, főleg angol nyelvre fordítása. Ezekhez is lásd például Pinborg igen jelentős szövegazonosító munkásságát (1973, 1978, 1982), Dinneen (1990), Keith (1990), Stahl–Johnson–Burge (1971), Lenaz (1975) tevékenységét. Továbbá egyes magyarországi kéziratgyűjtemények nyelvvel (is) foglalkozó publikálatlan szövegeit is számon tartó, *A census of medieval Latin grammatical manuscripts* című Bursill–Hall-kötetet (1981). A mai forráspublikálás természetesen a korábbinál gyakrabban kerít sort a 18. század előtt nyomtatásban megjelent művek hasonmás kiadására is.²

Ennek a többirányú munkálkodásnak az arányai megfelelő összefoglalás helyett talán közvetett módon, például valamely jelentősebb mű szakirodalma segítségével is elképzelhetőek lehetnek. Az erre kiválasztott mű Vivien Law egyik, 1987-ben újra megjelentetett munkája (*The insular Latin grammarians*). E grammatikatörténeti összefoglalás közel száz tételt elősoroló forráskiadvány-jegyzéke (112–5) ugyanis önmagában sem kevésről ad hírt. (A Law felhasználta nem

¹ Bodor András fordításában: Mindent feltártak már bölcs iratokban az ősök; / Így hát szólj tömören, s újszerű lesz a műved (vö. Bury 1971: 112).

² Az egyetemes forráskiadás jelentős részlegét képviseli a hazai könyvtárakban is az *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of the Language Sciences* sorozat. Ennek 1990-ig ötvennégy kötete jelent meg. S miként ebből is kitetszhetik, az 1855-ben indult, első forráskiadási nagyvállalkozás, a Keil-féle *Grammatici Latini* kötetei óta folyó munkálkodásnak még a pusztá figyelemmel követése sem lenne akármilyen teljesítmény.

Mivel szerzteágazó és hatalmas tudást meg külön dolgozatnyi terjedelmet igényelne, most éppen csak megemlíthető a különböző rendek által folytatott, tagjaik tudományos munkásságának összegyűjtésére irányuló, újabban szintén megélénkült forrásmentés is.

jelentéktelen forrásmennyiség egyébként részben a több újdonságot napvilágra hozó izlandi és ír forrásfeltárásnak és -kiadásnak is köszönhető.)

A magunk háza táján történekről az 1770 előtti korszak vonatkozásában ismeretes, hogy forrásaink gyűjteményes hozzáférhetővé tétele 1866-ig, Toldy Ferenc CorpGr.-jáig nyúlik vissza.³ Ezt követően igen hasznos, de inkább alkalomszerű kiadásokra került sor (ehhez is lásd Éder 1972). Ilyen volt a Heiden Sebald–Hegendorf Kristóf–Sylvester-hasonmások közzététele (Molnár–Simon 1980: 225), 1969-ben Sylvester bloomingtoni hasonmás kiadása, magyar fordításának hazai megjelenése 1989-ben (lásd C. Vladár 1989), majd a korábbiaknál még jobb faksimile kiadása (Sylvester 1539/1989; róla: Pajorin 1993, Bartók 1998b). Szintén Bloomingtonban jelent meg Szcenci Molnár Albert nyelvtanának hasonmás kiadása (Szcenci Molnár 1610/1969). Tárgykörünk szempontjából is számon tartandó Comenius *Didactica magná*jának 1992-es pécsi kiadása, Borzsák Istvántól egy fontos Szcenci Molnár-szöveg fordítása (Borzsák 1979). Nem közvetlenül magyar vonatkozású, de számunkra is érdekesíthető Déri Ramon Lull-fordítása (1994).

Az egyetemes vonatkozású forrásfeltáró és –azonosító kutatások eddig legjelentősebbnek tűnő hazai eredményét köszönhetjük Durzsa Sándornak (lásd tőle 1892). Ő tudniillik egy 3 részt magába foglaló, OSzK-nyilvántartásba 1952. június 18-án felvett (sem a leltári naplóból, sem máshonnan), meg nem állapítható provenienciájú, s eddig XI–XII. századiként számon tartott kézirat grammatikatörténeti hova sorolhatóságával kapcsolatban jut nagy jelentőségű felismerésekre. (A leltári napló vonatkozó, 84. folyószámának érdemi adatai szerint a felvett tárgy: De constructione – De dictionibus. 13. század, pergamén, 23 fol. 195×115 mm.)

Durzsa egyik legfontosabb megállapítása alapján kiemelendő, hogy a kódex terjedelmesebb része kiegészítésekkel bővített, kivonatoló átvétel Petrus Helias (életadataiból eddig csak az került elő, hogy 1140 körül a párizsi egyetemen tanított) Summájából. A szövegösszefüggésből következtethetően kortársi átvétel. Durzsa – alighanem továbbra is tartható – XII. század végére keltezéséből az is levonható, hogy az OSzK Clmae 490 jelzetű kódexe az országban található legkorábbi grammatikai szöveg. A XII. század előtti korszakból ugyanis grammatikusoknak, műveiknek – legalábbis valóban szerény ismereteim szerint – csupán említését tartja számon a hazai szakirodalom (ehhez is lásd például Tamai 1984 passim).

A fentiekből következik továbbá, hogy a Budapesten őrzött szöveg és az egyetemes szakirodalomban számon tartott eddigi Petrus Helias-szövegek egymáshoz való viszonyának tisztázása nem csupán elvágandó, de igen méltánylandó hozzájárulás is lenne a mai grammatikai gondolkodás előzményeinek kutatásához.

A kódex 3 szövegdarabjában szóba kerülő, cseppet sem kis számú (mondattani, így a tagmondatokat tagoló pont kérdését is magába foglaló) grammatikai kérdések sorából most külön is kiemelendő a suppositum (substantia)–appositum kettős (a logikusok és grammatikusok terminológiájában *subiectum* – *predicatum*) viszonyának többszöri szóba kerülése. A Petrus Heliasén kívül feltehetően egyéb Priscianus-kommentárookra is támaszkodó munkának tehát a nomen–verbum kérdéskörébe vonható megállapításai is bizonyára joggal számíthatnak a jövő érdeklődésére.

2. A szakmánk történetét tárgyaló műveknek az egyetemes publikációs tevékenységnél is bővebben áradó folyama az ugyancsak szinte alig követhető **forrásfeldolgozás**. Az efféle munkálatok méretei tekintetében a már hivatkozott Law-munka példája talán ismét tájékoztatásul szolgálhat. Az ebben szereplő monográfiák, forrásfeldolgozó tanulmányok (115–9) száma tudniillik ugyancsak száz körül van. (A természetesen fel nem vett szláv vonatkozású szakirodalomból a mi tárgykörünk szempontjából is jelentősként idézhető orosz Donatushoz lásd Ising 1970: 163–70).

³ A Toldytól ehhez felhasznált és az RMK. III. (1942) által egyetlenként számon tartott, Kolozsváron levő első kiadású Komáromi Csipkés-példányt az RMNy. legújabb, IV. kötete (2618) valamiért nem említ tudniillik Hírt ad viszont két „újabb” hazai és két külföldi példányról. Komáromi Csipkés szóban forgó, a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött EME-példányának jelzete B. M. V. 2923. A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjában az oda került, volt református kollégiumi könyvtár első kiadású Komáromi Csipkés-példányai a B. M. V. v. 489, 409 (vö. Lőrinczi 1995: 336) jelzetekkel találhatók meg.

A magyar forrásfeldolgozásban az 1970-ig terjedő, Éder összefoglalta időszakot követő esztendőket jeles eredményei köszönhetően Balázs Jánosnak (1956, 1961, 1987), Szathmári Istvánnak (1968), Mészáros Istvánnak (1960, 1973, 1981, 1989), Tarnai Andornak (1984), valamint néhány újabb tanulmány szerzőjének. Éder Zoltánnak (1989, 1989/2000: 15–30), Kovács Ferencnek (1988), Juhász Dezsőnek (1999). Újabban pedig W. Salgó Ágnesnek (2000), a magyar vonatkozásokon túli összefüggéseket feltáró Sára Balásznak (1999–2001). Aki nemrég megjelent dolgozatában németül glosszázott, a német nyelvtudomány-történet számára eddig ismeretlen grammatikakiadást (ehhez is lásd Puff 1995) mutat be, illetőleg készíti el a mű igefejezetének leírását.

Külön említendő a régi magyarosok, Varga András (1983, 1984), Bartók István (1991, 1995, 1996, 1997, 1998a, 1999), Körmendy Kinga (1984, 1986, 1991, 1994) nyelvtudomány-történeti szempontból is értékesíthető, többek között forrásokat is feltáró-azonosító tevékenysége. Csaknem teljesen járatlan úton halad Horváth Iván tanítványa, Szentpéteri Márton (1998).

Valamivel hamarabb jelent meg, de tematikailag némileg az előzővel érintkezik Dukkon Ágnes egy 1997-es dolgozata. Az általa vizsgált, 1664-ben Angliában megjelent Jászberényi-mű talán nekünk is sokatmondó címe: *A new torch to the Latin tongue: so enlightned that besides the easie understanding of all classical authors, there is also laid open a ready way to write and speak Latine well and elegantly* (ehhez lásd még RMK. III: 2252). A magyar–angol nyelvtudomány-történeti kapcsolatok szép példájával, a Komáromi Csapkés György írta angol nyelvtannal foglalkozik információgazdag tanulmányában Korponay Béla (1972).

II.

Régi nyelvéírásaink összevetőként elgondolt vizsgálatát is természetesen a nyelvi szinteket tárgyaló fejezetek számbavételével célszerű kezdeni. Ezen belül a lexémaszinttel való indítás mellett az szólni, hogy az antik és későbbi munkák szófajközpontúsága révén épp ennek a nyelvi szintnek a leírása szolgálhat a legkidolgozottabb és legtávlatosabb (és a fonémaszintnél talán kevésbé nyelvfüggő) összevetési alapul. A szófajszinten belül az **igével** történő indítás mellett viszont a mai szakmai vélekedések valamelyes ismeretében aligha lehet szükséges érvelni. (Az ehhez is kapcsolódó nyelvbölcséleti kérdések magyar szakirodalombeli jelenlétéhez lásd Havas 1991.) Még akkor sem, ha közismert, hogy az elmúlt jó másfél évezredben az „octo partes orationis”-t tárgyaló szófajtant kezdeni többnyire a **nomennel** szokták. Az ige kulcsszerepe ennek ellenére is igen sokak számára lehetett nyilvánvaló (ehhez is lásd Bäck 2000; Glück 1967). Erről tanúskodik a szerencsére megőrződött „kisebb” szakszövegek némelyike is. Így a Donatus és Priscianus között élt Phocas grammaticus *Ars de nomine et verbo* című munkája (Keil V: 410–39), a Priscianus-tanítvány *Eutyches Ars de verbója* (Keil V: 447–89). De lásd a modisták túl nem értékelhető igestúdiumait is (a kérdés újabb szakirodalmából lásd Bursill-Hall 1971: 196–242; Kelly 1990; Leiss 1992; Michael 1970).

Az persze továbbra is nyilvánvaló, hogy az egyes szófajokkal, kiváltképp a nomenekkel való sok évszázados foglalatosság önmagában is milyen alapvető felismerésekkel gazdagította a nyelvéírást (különben az sem lehetetlen, hogy az okkal fellendült újabb kongruenciavizsgálódások is szükségessé teszik majd a régi források ismételt kézbe vételét).

Nyelvéírásaink igefejezeteinek vizsgálatakor természetesen az **igemeghatározások** tüzetes elemzésére is szükséges lenne majd kitérni (ehhez is lásd Kukenheim 1951). Ennek az összevetésnek várható hasznossága talán még egyszerű módszerrel, pusztá locusidézéssel is megsejtethető (az idézendő helyek megfelelő részeit mind én emeltem ki: L. R.):

Donatus, Aelius (Keil IV: 359, 381): Verbum quid est? Pars orationis cum tempore et persona sine casu aut agere aliud aut pati aut neutrum significans. Verbo quot accidunt? **Septem**. Quae? Qualitas coniugatio, genus numerus figura tempus persona. Illetőleg az *Ars maiorban*: Ver-

bum est pars orationis cum tempore et persona sine casu aut agere aliquid aut pati aut neutrum significans. verbo accidunt **septem**, qualitas coniugatio genus numerus figura tempus persona.

Priscianus Caesariensis (Keil II: 369): (Apolloniusra visszavezethetően) Verbum est pars orationis cum temporibus et **modis**, sine casu, agendi vel patiendi significativum.

Erfurti Tamásnak (lásd Bursill-Hall 1971: 214–5) elődei jelentős részétől és az utána következők legtöbbszörétől is alapvetően különböző igemeghatározása: Verbum ergo est pars orationis significans per modum esse distantis a substantia. Néhány sorral előbb pedig: verbum *est* significat aliquid essentialiter distans ab *ente* (vagyis az *ens*-től).

Sylvester János (CorpGr. 53 és C. Vladár 1989: 51): Verbum est pars orationis cum tempore et persona, sine casu aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans. Verbo accidunt **septem**: Qualitas, Coniugatio, Genus, Numerus, Figura, Tempus, et Persona: A3 Bešid, a3 Bobešidnek riše, ūdōuel ęs šemil'uel, efet nelkül, mell' ualami czelekedift iege3, auag šenuedift, auag, ezeknek ęggiket sem.

Melanchton, Philip (CorpRef. 298–91): Verbum est vox significans agere aut pati, ut *verberare*, actio est, passio *verberari*. [...] Verbo accidunt **octo**: Genus, Species, Tempus, **Modus**, Figura, Persona, Numerus, et Coniugatio.

Ludovicus, Laurentius (1597: 31–2): Verbum est vox significans aliquid agere aut pati, Es heist etwas thun oder leiden. vt: verberare, schlagen, significat agere. Verberari, geschlagen werden, significat patudniillik Verbo quot accidunt? **Octo**: Genus, Species, Tempus, Modus, Figura, Persona, Numerus & Coniugatio.

Molnár Gergely (1556/1613: 33–4): Verbum [...] Est vox, aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans [...] Verbo [**octo**] accidunt [...] genus, Species, Tempus, Modus, Numerus, Figura, Persona & Coniugatio.

KolGr. (Lőrinczi 1998: [24v]–[25r]): az Ige Ollyan szo az mely valamely tselekedetet [Valamely] Vagj űzenvedeft, vagj edgjiket sem jedzi [...] Verbumnak accidenűi hanyak? Nyoltzak, Nem, űzemely, űdđ, **Mod**, űzam, Abrazat, űzemely, es űzve foglalaf.

Szenczi Molnár Albert (CorpGr. 175; lásd még Szenczi Molnár Albert 1610/1969: 85): Verbum est vox numeri cum tempore et persona. In verbo consideranda est primum origo et forma.

Komáromi Csipkés György (CorpGr. 370): igemeghatározás nélkül: Hactenus primam Orationis partem vidimus, fecunda est verbum. Verbum seu radix et thema vocis verbalis, est tertia singularis praesentis indicativi, ex qua fiunt omnia tempora, omnes modi, omnes personae, affixis solum additis, vel vocalibus mutatis. In verbo autem haec: 1. Species, 2. Modus, 3. Persona, 4. Numerus, 5. Tempus, 6. Coniugatio, 7. Foecunditas, 8. Divisio, spectanda et consideranda veniunt.

Alvarus, Emanuelis (1582 e./1718: 155–6): Verbum est pars Orationis, quae **modos**, & tempora habet, neque in casus declinatur.

Pereszlényi Pál (CorpGr. 458): De verbo [...] De iis verborvm accidentibvs, quae ad conivgandvm necessaria svnt [...] De modis, temporibus, personis, numeris, et Coniugationibus in genere.

Kövesdi Pál (CorpGr. 563: Capvt V): Verbum cognoscitur ex praepositio Pronomine En, ego, ut:   n olvasok, ego lego [...].

B  l Mátyás (1729: 29: V. K  pitel): Verbum, oder Wort so sich coniugieren last wird erkant aus dem vorgesezten Pronomine, En, Ich als: En szeretek, Ich liebe; En olvasok, Ich lese.

Fejérvári Sámuel (L  rinczi 1998: [38] 3–): igemeghat  roz  s nélkül:   . 1. Verbum, ut apud Latinos, ita apud Hungaros est *plex*: Activum et Passivum. Activum ut Szeretek. ut: Szerettetem. (lapalji jegyzetben: A: e. h.: Szeretek Paf  sivum ut Szerettetek; C1: e. h. Szeretek. Paf  sivum, ut: Szerettetek).⁴

⁴ A j  v  ben természetesen a Priscianus   s Melanchton közötti időben keletkezett munkák definíciói sem maradhatnak figyelmen kívül. A szakirodalom fontosabb eredményei közül most csupán Bursill-Hall 1971-ben megjelent összefoglalásának széles   v   tudománytörténeti áttekintést nyújtó *Verbum* című fejezetére utalnék (196–242). Igek  rd  sek ugyancsak tudománytörténeti alapú tárgyalásához lásd még Michael 1970: 92–9. S ezekhez is lásd Havas 1991. Lásd még a kíváltképp tanulságos, Pinborg által is kiemelt modista álláspontot, mely sze-

A mivelénk jól ismertnek számító fenti művek idézett locusai alapján is felvetődő kérdések közül egyelőre csupán az alábbiakat említeném:

1. A meghatározások közötti jól látható eltéréseket. De azt is, hogy Kövesdi és az öt forrás-megadás nélkül németre fordító Bél (e kérdéshez lásd Lőrinczi 1998: 84) a jelentésre alapozó tárgyalással szemben másat követ.

2. Különbözik az egyes szerzőktől tárgyalt úgynevezett akcideneciák (a mai értelemben vett megkülönböztető jegyek) száma is. Melanchtonnál és a rá visszavezethetőknél ez a mód felvétele miatt nyolc.

3. Szembeötlő, hogy igemeghatározást a szerzők némelyike tulajdonképpen nem is ad. Bizonyára nem véletlen, hogy éppen Pereszlényi nem, meg az idézett Alvarus-kiadás sem. De Fejérvári sem, aki ugyancsak a ragozási sorokra és a bennük érvényesülő analógiára összpontosít.

Az idézett meghatározásokat is tartalmazó, de többi részükben is eleve szakmai szabályoknak megfelelően írt régi nyelvtanainkon kívül – vélhetőleg a 17. század tájáról maradt reánk egy – a műfajilag nagyon eltérő – tanszövegszerűségnek még a gyanújába sem hozható, ám egyértelműen a partes orationis kérdéseit feszegető alábbi szöveg is. „Szófajértelmezését” csupán műfaji különállásáért bizonyára nem volna helyes figyelmen kívül hagyni:

[52r]

Difticum Hungaricum

- Egy nagy gazdag országot tudom hallottatok
 20 Nyolcz nagy roppant varakat abban láthattatok
 Gazdag, Uri. nép lakoja minnyajan tudglatok
 Kik az ország utain valaha jartatok
 2 Regnum Etimologicum ez orzágnak neve
 Nyolcz főfő Urak birtak eddig bekefegben
 25 De mivel hõgj már edgjikis nemfer az böreben
 Hogj kiralyt adgyon⁵ Valaßban az orßag tettzéfe
 3 Nagjßagtok

[52v]/1–16

- 1 3 Nagjßagtok s kegjelmetek mind ide halgaffon⁶
 Orßagunk regtõl fogva királynél kül vagjon
 Mely miat bantodafunk es fok karunk vagjon
 Mostan azért kirallyrol itt minden vaxollyon
 5 4 Azért leg elsõbenis nemes Uram
 Hogj az rendet meg tartsák nagjßagod vaxollyon
 Nomen á nominando oly kiralyt nominallyon
 Azki az orßagra hiven gondot tartson,
 5 Neve Bokot lenni ez földõn mindennek
 10 Vadak halak madarak én nekem engednek

rint az ige és névszó megkülönböztetésének alapja az, hogy a névszók állandó, azaz nem változóként (per modum habitus et quietis) nevezik meg a dolgokat, míg az igék állapotváltozással (per modum fieri et motus). E felfogás előzménye különben már Averroes Arisztotelész-kommentárjában is olvasható: „omnes intentiones dividuntur in habitus quiescentes et mobiles, conveniunt omnes gentes in hoc quod posuerunt principia nominatum nomen et verbum” – az igen tanulságos folytatás pedig: „et posuerunt nomen cuilibet formae quiescenti et verbum cuilibet formae mobili, et posuerunt indeclinabilem ad collationem inter illa duo” (Pinborg 1977: XVII).

⁵ A scriptor a szót mindjárt a leírás után ujjal törölte.

⁶ A sorvégen szándéktalanul húzott vízszintes vonal van.

- Erdők es folyo vizek mind nominis pa...tílek
 Minden rendbeli népek engemet tiştelnek
 6 Vitezimnek nem búkül meg az fizetése
 Arany ezűft draga kő bővön van sebemben
 15 Aftagimnak foklágát nem tudom mezőbe
 Engem Űlteffetek hat az kirallyi bekben⁷
 7 En vagjok az Pronomen nomen Ur viczéje
 Az ő birodalmaban főveb fejedelme
 Bort s, kenyeret en oştok földön mindenekn
 20 Kiraly utan en Űlök az fejedelemfegbe
 8 Jo nomen es pronomen tsudalok rajtatok
 Magatokat előttem annyira hanytatok,
 Tsak egj roß⁸ fánta bolhátis nem erne joftagtok,
 Léhás mind az eştetek s mind vaxolafotok
 25 9 Verbum az

|53r/1–8

- 1 9 Verbum ā verberando dictum jol tudgjakok,
 Azert Verbualtatni hogj ha nem akartok
 Moft az kiralyfágot én réám adgjakok,
 Térdet fejet előttem minnyájan hajtsatok
 5 10 Secus á nagj jupiter engem ugj fegellyen
 Itt mind eßbe törföllek meg rontalak teftben
 Roftanak sem lefzen jo á börtötök eppen
 Ezen bár allyatok külomben nem léssen. (Lőrinczi 1998: 62–3).

Mivel hasonló régi magyar nyelvű szöveg tudommal még nem bukkant fel, úgy gondolom, a vele kapcsolatban felmerülő többretű filológiai teendők ellátásához alapos szakmai tájékozódás kívántatnék meg. Ezért magam most csak az alábbi mozzanatokra térnék ki.

A) Az akár első olvasásra is szembeötlő **tartalmi** vonatkozásokból egyelőre azt emelném ki, hogy a szöveg mennyire fontosként kezeli az igejelentés képviselte dinamizmust. Hogy mondanivalóját sajátosképpen, a nyelvtani kategóriák megszemélyesítésével, viszonyuknak versengésként, sőt harcként beállításával adja elő.

Eddig szerzett ismereteim alapján viszont ezt a tárgyalásmódot nem ítélném valamiféle, unatkozó diákok alkalmi elménckedésének. E gondolat mellett a középkor írásbeliségében a grammatikával kapcsolatos megszemélyesítések, allegóriákra alapuló munkák némelyikére való emlékeztetéssel érvelnék:

1. Említeném Martianus Capella (410–439 táján írt) *De nuptiis Philologiae et Mercurii* című, az antik tudományosság egyik „enciklopédiájának” számító, a középkorban a felsőbb oktatási szinten tankönyvként is használt munkáját (ehhez lásd Stahl–Johnson–Burge 1971; Lenaz 1975).

2. Hivatkoznék D’Andelinek a 13. században, már nem latinul, hanem vulgáris nyelven, franciául, verses formában írott *La bataille des VII. arts* című, a hét szabad művészet meg az (értelemszerűen antik) auctorok hadviselését bemutató, terjedelmes művére. Ebben a septem artest, köztük az ars grammatícát is képviselő párizsiaknak az auktorközpontúságot képviselő orléans-iak az ellenfelei. A műben

⁷ A szóvégi *n*-et ujjal ki akarhatta törölni, de mozdulata abbamaradhatott.

⁸ A szókezdő *r* felett szándéktalan tintavonás van.

két egyetemi tábor áll hát egymással szemben.⁹ Szilaj harci cselekményektől sem mentes küzdelmük a párizsiak – a művégi jóslat szerint azonban csupán ideigvalónak tekinthető – győzelmével ér véget.¹⁰

B) A szövegünk formájával kapcsolatban felvetődő első kérdések egyike a verses jelleg, s ehhez is kapcsolódóan a „címben”-ben szereplő „*disticum*” (‘két sor’) „önmeghatározás”.

A művecske – inkább hangsúlyos, mint időmértékes – versszerűsége Bárczi Ildikó ezúttal is megköszönendő, magánbeszélgetésben kifejtett véleménye szerint nem kétséges (a kérdéshez lásd még Szepes–Szerdahelyi 1981: 220–7). A nem túl jeles versminőség viszont szövegünk (nyers)-fordítás voltára engedhet következtetni. Ezt latin vendégszerkezeteinek tanúsága is alátámaszthatja. Így a *Regnum Etimologicum* meg a grammatikatörténeti szempontból is fontos *Verbum ā verberando dictum jol tudgijatok* rész is (ehhez lásd a fentebb idézett igemeghatározásokat tartalmazó „újabb” művek ókori előzményeken nyugvó igefejezeteit is).

Éppen a versjellegű formával kapcsolatban kellhet utalni arra is, hogy (ugyancsak az antikvitásra visszavezethetően) a középkorban még mennyire gyakori volt a mi fogalmaink szerint nem szépirodalmi műfajokat képviselő szövegeknek (akár okleveleknek is) ritmikus formában való szerkesztése. A disztichon meg éppenséggel nem ritka formája volt grammatikai tárgyú és egyéb tanszövegeknek. Az ismertebbek közül például az alábbiaknak:

1. A Marcus Portius Cato Maiortól (Kr. e. 234–149) származó és még a császárkorban kiadott verses mondanégyüteménynek, a középkorban tankönyvként általános használatú, sok nyelvre lefordított *Dicta Catonis*nak vagy *Disticha Catonis*nak. Ennek hazai meglétét már az egykori pannonhalmi könyvtár 1093-as összeírása is jelzi, s későbbi „tantervi” szerepléséről ugyancsak tudósítanak a források. Legalábbis regionális jellegű, viszonylag hosszas forgalomban maradását *Disticha moralia* című, Honterus-féle 1539-es brassói megjelentetése is segíthette (lásd Mészáros 1981: 37, 225, 360, 13, 221, lásd még uo. 144; 1989).

2. Hexameter formában készült 1199 táján Alexander de Villadeinek a magyarországi oktatásban is elterjedt használatú és az első hazai kiadású tankönyvek közt is megtalálható műve, a *Doctrinal* (lásd Mészáros 1981: 49, 71, 158–60 és passim; 1989).

⁹ Tudjuk, az egyetemek létrejötte a középkor talán legnagyobb történelemformáló eseménye volt. Ezek tudniillik immár intézményesített formában, hivatásszerűen végzett tudományos munka színhelyei. Szakmai utánpótlás kineveléséről gondoskodni köteles, szakudást hitelesítő, jogbiztosító okmánykiadásra felhatalmazott és (elvből legalábbis) jogilag autonóm fórumok. A legkorábban Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, Angliában, a németeknél alapított egyetemek közül nyelvtudomány-történeti szempontból különösen is fontos szerepet vitt a párizsi. A 12–14. században jobbra itt ment végbe a grammatikának a dialektika/logika általi valóságos bekebelezettése. Ehhez is kötődik a már nem középszintű oktatással összefüggő, s kellőképpen aligha értékelhető úgynevezett modista „fordulat”. Melynek fontos előzménye az Arisztotelész-művek (arab és zsidó közvetítéssel való) megismerése volt.

Az egyetem (főként a párizsi) akkori nagy elméi közül többeknek igen jelentős – a mainál persze jóval szélesebb tárgykört felölelő – „grammatikusi” munkálkodása is (ehhez is lásd Paetow 1910; Waddell 1966). Így a természettudós Nagy Szent Alberté (?1193–1280), a doctor universalis, a doctor mirabilis Roger Baconé (1214–1292), a doctor seraphicus Szent Bonaventúráé (1221–1274). És a doctor angelicusé, Aquinói Szent Tamásé (1225–1274), aki (a jóval korábbi és csak egyes műveit tolmácsoló, késő antik Boethius után) Arisztotelész talán első latinra fordítója volt. – Az egyetemi kereteken kívüli tudományos tevékenységhez is feltétlenül lásd Maarten–Nauta 1997, különösen 167–217.

¹⁰ Az antikvitásból ránk maradt, sajnálatosan kevés kézirat (ehhez is lásd például Róma huszonnyolc ismert közönyvtárának egyetlen sor kortársi feljegyzés nélküli teljes pusztulását) középkori sorsáról is lásd a hazai tudományosságban kevésbé ismert de Bury-munkát (1971). Ennek adatai is mintha inkább azt a felfogást látszanának alátámasztani, hogy a középkori „auctorátmentés”-en, latinságuk nyelvreírásba való visszahelyezésén is fáradozó egyes grammatikus „műhelyek” lehettek a humanizmus és reneszánsz felderengésének legkorábbi színhelyei.

III.

A fentiek alapján úgy gondolom, régi nyelvtani szövegeinknek az egyetemes nyelveírási kultúrához való viszonyáról valóban érdemes lenne többet tudnunk. Ehhez viszont az itt felvetettek megfontolása is hozzájárulhat.

SZAKIRODALOM

- Alvarus, Emanuel 1718. *Principia seu Grammaticarum institutionum*. Nagyszombat.
- D'Andeli, Henri 1974. *Oeuvres. (...) La bataille des VII. arts*. Slatkine Reprints, Genève.
- Bäck, Allan T. 2000. Aristotle's theory of predication. *Philosophia Antiqua. A Series of Studies on Ancient Philosophy* [...] LXXXIV. Leiden–Boston–Köln.
- Balázs János 1956. A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása. *Magyar Tudomány* 63: 313–22.
- Balázs János 1961. Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei. In Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bartók István 1991. XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 95: 1–24.
- Bartók István 1995. A humanizmustól a klasszicizmus felé. Molnár Gergely nyelvtanának 1700 előtti kiadásairól. *Magyar Könyvszemle* 111: 349–60.
- Bartók István 1996. Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana. *Magyar Könyvszemle* 112: 96–7.
- Bartók István 1997. Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija. *Irodalomtörténeti Közlemények* 101: 550–6.
- Bartók István 1998a. *Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica*. Sylvester János és Marcus Crodellius. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102: 642–54.
- Bartók István 1998b. Sylvester János elrejtett kincsei. Szempontok a *Grammatica Hungarolatina* új kiadásához. *Magyar Könyvszemle* 114: 325–35.
- Bartók István 1999. Az interiectio meghatározása Sylvester Jánosnál. *Magyar Nyelv* 95: 456–9.
- Bél Mátyás 1729. *Der Ungarische Sprach Meister oder Kurze Anweisung zu der Edlen Ungarischen Sprache Nebst einem Anhang von Geſchprächen. Der Hoch Löblichen Deutschen Nation, Zum Nutz und Dienste guthertzig geſtellet von Meliboeo*. Preßburg.
- Borzák István (ford.) 1979. Szenci Molnár Albert: Ajánlás az ifjabb Móric úrnak. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók – 17. század*. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 412–3.
- Bursill-Hall, G. L. 1971. *Speculative grammars of the Middle Ages. The doctrine of partes orationis of the modistae*. Approaches to Semiotics 11. Mouton, The Hague–Paris.
- Bursill-Hall, G. L. 1972. *Thomas of Erfurt: Grammatica Speculativa. An editoin with translation and commentary*. London, 1972.
- Bursill-Hall, G. L. 1981. *A census of medieval Latin grammatical manuscripts. Grammatica Speculativa. Sprachtheorie und Logik des Mittelalters*. Theory of Language and Logic in the Middle Ages IV. Formmā–Holzboog, Stuttgart–Bad Cannstatt.
- de Bury, Richard 1971. *Philobiblon. A könyvek szeretete*. Téka. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Capella = Stahl–Johnson–Burge 1971; Lenaz 1975.
- CorpGr. = Toldy Ferencz 1866. *Corpus grammaticorum lingvae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Pest.
- CorpRef. = Bindseidel, Henricus Ernestus (ed.) 1954. *Corpus Reformatorum post Carol. Gottl. Bretschneiderum, philos. et theol doctorem etc*. XX. Brunsvigae.
- Déri Balázs (ford.) [1994]. *Llull, Ramon: A szeretet filozófiájának fája*. Tótfalusi Tannymda, Budapest.
- Dinneen, Francis P. S. J. 1990. *Peter of Spain: Language in dispute. An English translation of Peter of Spain's Tractatus called afterwards Summulae logicales*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 39. Amsterdam–Philadelphia.
- Donatus, Aelius 1961. *De octo partibus orationis*. Keil IV. Hildesheim, 355–402.

- Dukkon Ágnes 1997. Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelv-könyvében. *Magyar Könyvszemle* 113: 76–82.
- Durzsa Sándor 1982. Priscianus-magyarázatok a szintaxis köréből. *Filológiai Közöny* XXVIII: 117–26.
- Éder Zoltán 1972. *A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyed században (1945–1970)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 130. sz. Budapest.
- Éder Zoltán 1989. Sylvester Grammatikájának utóéletéről. *Magyar Nyelvőr* 113: 385–96. = In: uő: *Túl a Duna-tájon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000, 15–30.
- Erfurti Tamás = Bursill-Hall 1972.
- Glück, Manfred 1967. *Priscians Partitiones und ihre Stellung in der spätantiken Schule. Mit einer Beilage: Commentarii in Prisciani Partitiones medio aevo compositu diuinitatibus SPUDISMATA*. Studien zur Klassischen Philologie und ihren Grenzgebieten XII. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim.
- Havas Ferenc 1991. A grammatica speculativa modernsége. *Magyar Nyelv* 87: 145–51, 278–89.
- Ising, Erika [1970]. *Die Herausbildung der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa. Studien über den Einfluß der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Juhász Dezső 1999. Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról a kötőszó kapcsán. *Magyar Nyelv* 95: 453–6.
- Keil, Heinrich 1961. *Grammatici Latini ex recensione Heinrici Keilii*. Az I–V. kötetek újrakiadása. Hildesheim.
- Keith, Percival W. 1990. Unpublished medieval grammatical fragment on Latin syntax and syntactic figures. In Bursill-Hall, G. L.–Ebbensen, Sten–Koerner, Konrad (eds.): *Studies in medieval grammar and linguistic theory in memory of Jan Pinborg*. De Ortu Grammaticae. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 43. Amsterdam–Philadelphia, 271–85.
- Kelly, L. G. 1990. Composition and the verb in Grammatica Speculativa. In Bursill-Hall, G. L.–Ebbensen, Sten–Koerner, Konrad (eds.): *Studies in medieval grammar and linguistic theory in memory of Jan Pinborg*. De Ortu Grammaticae. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 43. Amsterdam–Philadelphia, 147–61.
- Korponay Béla 1972. Anglicum Specilegium, the first English grammar printed in Hungary (1661). *Angol Filológiai Tanulmányok* 6.
- Kovács Ferenc 1988. Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában. *Magyar Nyelv* 84: 155–67, 270–83.
- Körmeny Kinga 1984. Az esztergomi Collegium Christi és könyvtár a XIV–XV. században. *Magyar Könyvszemle* 100: 10–20.
- Körmeny Kinga 1986. Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 176–202.
- Körmeny Kinga 1991. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése. *Magyar Könyvszemle* 107: 20–39.
- Körmeny Kinga 1994. A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe. *Magyar Könyvszemle* 110: 1–15.
- Kukenheim, Louis 1951. *Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hebraïque à l'époque de la Renaissance*. Leiden.
- Law, Vivien 1987. *The insular Latin grammarians*. Studies in Celtic history III. The Boydell Press.
- Leiss, Elisabeth 1992. *Die Verbalkategorien des Deutschen. Ein Beitrag zur Theorie der sprachlichen Kategorisierung*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Lenaz, Luciano (ed.) 1975. *Martiani Capellae De nyptiis Philologiae et Mercvrii Liber Secvndus*. Liviana, Padova.
- Lőrinczi Réka 1995. Kiadatlan latin nyelvű magyar grammatikánk a XVIII. század második feléből. *Magyar Nyelvőr* 119: 333–45.
- Lőrinczi Réka 1998. *Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. A nyelvelmékek betűhű átiratai bevezetéssel és jegyzetekkel*. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 3. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Ludovicus, Laurentius 1597. *Compendium etymologiae et syntaxis, in vsu gymnasiae Gorlicensis. Editum opera Laurentij Ludouici Leoberg. Adiecta sunt gnorismata reglarum in Syntaxi vsurpata a Valentino Trocedorfio, in Schola Goldberg. Barthae Imprimebat Iacobus Kles. m.d. xcvi. RMNy. 794.*

- Maarten, J. F. M. Hoenen 1997. The transition of academic knowledge. Scholasticism in the Ghent Boethius (1495) and other commentaries on the *Consolatio*. In Maarten, J. F. M. Hoenen–Nauta, Lodi (eds.): *Boethius in the Middle Ages. Latin and vernacular traditions of the Consolatio Philosophiae*. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters LVIII. Brill, Leiden–New York–Köln.
- Melanchton, Philip: *Elementa grammaticae latinae*. *CorpRef*. 20: 194–336.
- Mészáros István 1960. Első magyar ábécéskönyveink. *Pedagógiai Szemle* 10: 1004–14.
- Mészáros István, dr. 1973. *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészáros István 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros István 1989. *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Michael, Ian 1970. *English grammatical categories and the tradition to 1800*. University Press, Cambridge.
- Molnár Gergely 1556/1613. *Elementa Grammaticae Latinae, Pro Recta Institutione iuventutis Scholasticae, ex prolixioribus Grammaticorum praeceptis in breve compendium contracta, A Gregorio Molnar, pia memoriae. Nunc denuo excusa singulari studio, et à plurimis mendis purgata et locupletata*. Excusum Debreceini, Apud Paulum Rhedam Lipfenem. Anno MDC. XIII. Cum Gratia et Privilegio. Vö. RMNy. 1049.
- Molnár József–Simon Györgyi 1980³. *Magyar nyelvelmékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pajorin Klára 1993. C. Vladár Zsuzsa: Sylvester János latin–magyar nyelvtana. Ismertetés. *Irodalomtudományi Közlemények* 97: 439–41.
- Pinborg, Jan 1973. Neues vom Erfurter Schulleben des XIVten Jahrhunderts nach Handschriften der Jagellonischen Bibliothek zu Krakow. *Bulletin de Philosophie Médiévale (édité par la SIEMP)* 15: 146–51.
- Pinborg, Jan 1977. *Sigerius De Contraco. Summa modorum significandi sophismata*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 14. Amsterdam.
- Pinborg, Jan 1978. An unedited part of Roger Bacon's „Opus Maius: De Signis”. *Traditio* 34: 75–136.
- Pinborg, Jan 1982. Anonymi Quaestiones in Tractatus Petri Hispani I–III Traditae in Codice Cracoviensi 742 (Anno fere 1350). *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 41: 1–170.
- Puff, Helmut 1995. „Von dem Schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica.” *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*. Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur 70. Francke Verlag, Tübingen–Basel.
- W. Salgó Ágnes 2000. Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz-fordításához. *Magyar Könyvszemle* 116: 266–85.
- Sára Balázs 1999–2001. Quid est grammatica? – Cuius est gramamtica? *Annales Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Linguistica* 24: 159–81.
- Stahl, William Harris–Johnson, Richard–Burge, E. L. 1971. *Martianus Capella: The marriage of philology and mercury. Martianus Capella and the Seven Liberal Arts I–II*. Number LXXXIV of the Records of Civilization. Sources and Studies, Columbia University Press, New York.
- Sylvester, Ioannes 1969. *Grammatica Hungaro-latina*. Uralic and Altaic Series 55. Bloomington–The Hague.
- Sylvester, Ioannes 1539/1989. *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta. Neanesi 1659*. Hasonmáskiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV. MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szenczi Molnár Albert 1610/1969. *Albertus Molnár Szenciensis: Nova Grammatica Ungarica*. Uralic and Altaic Series 98. Bloomington–The Hague.
- Szentpéteri Márton 1998. A grammatika oktatásának kombinatorikus módszerei Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102: 437–58.
- Szepes Erika–Szerdahelyi István 1981. *Verstan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga András 1983. *Molnár Gergely, Melanchton magyar tanítványa*. JATE, Szeged.
- Varga András 1984. Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 100: 127–9.
- C. Vladár Zsuzsa 1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Waddel, Helen 1966⁷. *The wandering scholars*. Constable, London–New York.

SUMMARY

*Lőrinczi, Réka***Preliminaries to the investigation of the history of the description of verbs**

The paper briefly deals with three issues, if only at a preliminary level as stated in the title.

1. It discusses professional source publication and source processing, two major directions of modern research on the history of linguistics.

2. It gives a preliminary overview of definitions of 'verb' and classifications of verbs in early Hungarian grammars. The range of grammars cited is supplemented by quotations of passages reflecting the ideas, on the notion of verb, of their direct or indirect predecessors, Donatus, Priscian, Melanchton, and Alvarus. Furthermore, a definition by Thomas of Erfurt, a scholar from the mature period of the Modistae, is also cited, a definition that reflects quite different views from those of the above authors.

3. On the basis of information taken from the relevant international literature, the author looks for directions in which predecessors of a recently found and published (see MNytForr. 3: 62–3) Hungarian text fragment entitled *Disticum Hungaricum* could be spotted. That curious text illustrates one of the central chapters of linguistic description, part-of-speech classification, in a very unusual manner, in terms of a competition of the various parts of speech. The present author thinks that possible, though indirect, predecessors of *Disticum* include Martianus Capella, D'Andeli, as well as various educational texts written in verse.

With respect to the inferable views of that Hungarian fragment on the notion of verb, she draws the reader's attention to the fact that they are totally different (just like its genre is) from those represented in early Hungarian grammars that have been taken into account in the history of Hungarian linguistics so far.

A nyelvi rendszer egyszerűsítésének tendenciája és változatai az afáziában (A hangtan szintje)*

Az afáziás beszédhang-helyettesítések valamely fonológiai információ hozzáféréseinek gátoltságából erednek. Az így keletkezett információhiányt kompenzáló művelet szünteti meg. Jellegetesen szegmentális szintű parafáziákat létrehozó folyamat típusok a harmóniafolyamatok és a határjelzések kiemelése. Az információhiány megszüntetésére törekvő közös stratégiájuk az információs térszűkítés. A korlátozott elemszámú halmazból való választás stratégiája harmóniafolyamatokban, a redundanciával történő információsűkítés pedig a tagolás kiemelésében nyilvánul meg.

Az afáziának nincs vitathatatlan és minden részletében egyértelmű definíciója, ám a meghatározások egyetértenek a következő kritériumokban: az afázia (a) organikus eredetű agykárosodás következménye; (b) a beszédtevékenység jelrendszerét és működési mechanizmusát érinti; (c) korábban már teljesen kialakult és ép beszédtevékenységet károsít; (d) jellemző, ha eltérő mértékben is, a beszédtevékenység két fő mechanizmusának, a beszéd létrehozásnak és a beszéd feldolgozásnak az egyidejű érintettsége (Osmanné Sági 1991).

* A munkát az OTKA T 034960 pályázata támogatta.

A nyelvészeti afáziakutatás szakterülete a nyelvhasználat sérülése, nevezetesen az, hogy a grammatikának mely aspektusai károsodnak az agysérülés következtében, s hogy a nyelvhasználat milyen stratégiákat alkalmaz a károsodások kompenzálására. Ha elfogadjuk, hogy az afáziás tévesztések – legkorábban Jakobson (1941) szellemében szólva – hitelesen tükrözik a nyelv(ek) univerzálé típusú jellemzőit, illetve nyelvi folyamatok univerzális stratégiáit, akkor az afáziás közlésfolyamatok vizsgálata olyan rendszerösszefüggéseknek és fonológiai folyamatoknak a feltárását jelentheti, amelyek a tévesztésekben ható kompenzációs műveletek általános(an érvényesülő) nyelvi eljárásainak felelnek meg.

*

Az afázia jelenségére vonatkozó ismereteink régi megállapítása, hogy az afáziások beszédében egyszerűsítési tendenciák mutatkoznak (vö. Trost–Cantor 1974, Nespoulous és mtsai 1984, 1985, Blumstein 1973, 1981, Dressler 1982, Béland–Valdois 1989). Mi is azonban az egyszerűsítés, miféle folyamatokat tekinthetünk a nyelvben egyszerűsítésnek? Bizonyítandó állításom az, hogy az egyszerűsítés az afáziás beszéd olyan stratégiája, amelynek működése még azokban a jelenségekben is kimutatható, amelyek első megközelítésben egyáltalán nem tűnnek egyszerűsítésnek, illetőleg inkább tűnnek egy művelet sor bonyolításának, mint egyszerűsítésének (vö. Blumstein és mtsai 1977, 1980, 1994, Joanne és mtsai 1980, Béland–Nespoulous 1985, Valdois és mtsai 1989). Nyilvánvaló az egyszerűsítés az (1) példásor tagjaiban: a *szoktam* standard ejtése, vagyis a [soktam] helyett [[sot:am]], a *fogkefe* [fok:ɛfɛ] helyett [[fokofo]], a *lagnak* [laknak] helyett [[laklak]]. (Az afáziás adatok kettős szögletes zárójelekben szerepelnek, a példásorokban a standard és az afáziás ejtés között jobbra mutató nyíl pedig a szóalak megváltozott formájára, a helyettesítésre utal. A vizsgálatok leírására lásd Szépe 1988, 1998.)

- (1) (a) *szoktam* [soktam] → [[sot:am]]
 (b) *fogkefe* [fok:ɛfɛ] → [[fokofo]]
 (c) *lagnak* [laknak] → [[laklak]]

Milyen alapon tekinthetők egyszerűsítésnek viszont a (2) példásor tagjai: a *szóval elmentünk*-ben a [so:val] helyett a [[so:vel]] vagy az *áttanulmányoztam* [a:t:anulma:postam] helyett az [[a:t:anulma:spostam]], a *beledolgoztam* [beledolgo:stam] helyett a [[beledolgo:stam]], a *barátnő* [a bara:tnø:] helyett [[a Gbala:tnø:]], a *nagyon jól* [na:jon jo:l] helyett a [[na:jon jo:l]] alakok?

- (2) (a) *szóval elmentünk* [so:val elmentyŋk] → [so:vel elmentyŋk]
 (b) *áttanulmányoztam* [a:t:anulma:postam] → [a:t:anulma:spostam]
 (c) *beledolgoztam* [beledolgo:stam] → [beledolgo:stam]
 (d) *a barátnő* [a bara:tnø:] → [a Gbala:tnø:]
 (e) *nagyon jól* [na:jon jo:l] → [na:jon jo:l]

Először is fogalmazzuk meg, általános formában, mi az egyszerűsítés. Az egyszerűsítés lényege az információ csökkentése: az egyszerűsítő művelet a szükséges és lehetségesen választható elemek teljesnek tekintendő halmazát egy – ehhez viszonyítva – kisebb elemszámú halmazra korlátozza (Szende 1992).

A jelenséget először a hangtan szintjén tekintjük át, közelebből a fonémikus parafáziában. Fonémikus parafázia akkor következik be, ha az afáziás közlésegségben valamelyik beszédhang helyett egy másik beszédhang jelenik meg (vö. Johns–Darley 1970, Buckingham–Yule 1987, Caplan–Waters 1995), mint a (3) példásorban: *csíga* [tʃiga] helyett [[tiga]], *ceruza* [tseruza] helyett [[seruza]], *szék* [se:k] helyett [[te:t]].

- (3) (a) *csiga* [tʃiga] → [[tiga]]
 (b) *ceruza* [tseruza] → [[seruza]]
 (c) *szék* [se:k] → [[te:t]]

A helyettesítések abból adódnak, hogy a sérült beszédmechanizmus nem fér hozzá egy olyan információhoz, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megtörténjék a megfelelő beszédhang sikeres megválasztása a szekvencia megfelelő pozíciójába (Szépe 1998–1999). Hiányzó információ lehet valamely képzési összetevő, például az, hogy a (3a)-ban lévő *csiga* szóalak első pozíciójában milyen képzésmódú mássalhangzónak kell lennie: zárhangnak, réshangnak vagy affrikátának. Az információhiányt kompenzáló művelet hidalja át. A művelet pótolja a képzés módjára vonatkozó hiányzó információt. De a választás téves, hiszen a képzésmódok lehetőségei közül (a zárképzés, a résképzés és az affrikátaképzés közül) affrikátaképzés helyett zárképzést választ a *csiga* szóalak első pozíciójába. Mindebből csak annyi tapasztalható közvetlenül, hogy az afáziás beszélő a szóalak egyik elemét, a /tʃ/-t egy másikra, [[t]]-re cserélte.

Ezzel a művelettel a beszédmechanizmus, ha tévesen is, de pótolta a hiányzó információt. Ám az afáziás szekvencia a kompenzálás ellenére is kevesebb információt fog tartalmazni, mint a köznyelvi alak, amely nem sérült, nem információhiányos. Vegyük a (3c) példát. Itt a beszédmechanizmus a *szék* szóalak első tagolási pozíciójába /s/ helyett [[t]]-t választ. Ez arra utal, hogy hozzáférhető a zöngésségre és az akadályképzés felületeire vonatkozó információ, vagyis az, hogy a pozíció egy zöngétlen dentialveolárisra töltendő ki. A hozzá nem férhető információ pedig az, hogy a zöngétlen dentialveolárisnak még réshangnak is kell lennie. Az az információ, hogy réshang, /s/ kiválasztása szempontjából nélkülözhetetlen: e nélkül az információ nélkül /s/-t nem lehet kiválasztani, hiszen a meglévő információk (zöngétlen és dentialveoláris) a választható beszédhangoknak egy egész csoportjára érvényesek, /s/-re, /t/-re és /ts/-re egyaránt. Egyetlen beszédhangnak pedig csak egyetlen képzésmódja lehet, tehát a beszédmechanizmusnak ki kell választania valamelyik képzésmódot, s ezzel el is dől, hogy a *szék* szóalak első pozíciójába melyik elem kerül. A példában a zárkomponens választásával [[t]] került az információhiányos pozícióba.

Az egyszerűsítés, tehát az információcsökkenés magára a szóalakra is érvényes, hiszen az /s/ → [[t]] helyettesítés következtében a *szék* szóalak összes hangtani komponense közül hiányozni fog egy: a réskomponens. Információelméleti kifejezéssel egy bináris döntéssel kevesebbre került sor a szekvencia alakításában. A réskomponens helyére az első tagolási pozícióban is zárkomponens kerül. Az a zárkomponens, amely amúgy is sikeresen megjelenik a szóalak harmadik pozíciójában. Igaz, hogy a harmadik pozíciót /k/ helyett [[t]] tölti ki, de a zárkomponens jelen van. Az pedig, hogy a harmadik pozícióban a /k/ helyett [[t]] jelent meg, egy másik hangtani információ korlátozását mutatja: itt a képzéshelyre vonatkozó információ nem hozzáférhető, nevezetesen az, hogy a /k/ hátul képzett. Az egyszerűsítő művelet a lehetségesen választható elemek csoportjából (tehát a zöngétlen zárhangok – azaz /p, t, k/ – közül) a [[t]]-t választja. Vagyis azt az elemet, amelynek a képzési helyére vonatkozó komponensét, tehát a nem hátul képzettségét, egyszer már sikeresen kiválasztotta a szóalak első pozíciója számára. Így az afáziás szóalak két hangtani összetevőre vonatkozó információval kevesebbet tartalmaz, mint a nem sérült alak.

Azt, hogy hangtani szinten milyen egyszerűsítő kompenzációk működnek, két folyamat típusa valamelyike vagy együttese szervezi: egyfelől azok a folyamatok, amelyek a beszédhangok mint fonológiai rendszerelemek sajátosságaiból adódnak; másfelől pedig a szekvenciaszerveződés általános műveletei.

*

A rendszersajátosságokból adódó korlátozó műveletek eredményezik azt, hogy a parafáziás folyamatokban tendenciaszerűen ugyanazok a magánhangzók és mássalhangzók töltik be a helyettesített és a helyettesítő szerepet is: a dentialveoláris mássalhangzók (pl. /t, z, d, l/) és a nem alsó nyelvál-

lású magánhangzók (pl. /y, i, o, e:/). Ezek az elemek a rendszer legnagyobb sűrűségű tartományának tagjai, és – feltehetően ezzel összefüggésben – a spontán beszédben is a leggyakoribbak.

A lehetséges magyarázat ezeknek az elemeknek az implementációbeli kétarcúsága. A más-salhangzók közül éppen a dentalveolárisok azok, amelyeket viszonylag a legkisebb artikulációs energia felhasználásával ejtünk. A magánhangzók közül pedig éppen a nem alsó magánhangzók ejtéséhez kell a képzési konfigurációt a legkevésbé elmozdítani, hiszen ezeknek a képzési konfigurációja áll a legközelebb a semleges légzőálláshoz. Ez indokolja azt, hogy ezek az elemek, tehát a nem hátul képzett mássalhangzók és a nem alsó magánhangzók, gyakran megjelennek helyettesítőként, tehát valamely információhiányos beszédhang pozíciójában. Másfelől viszont a számos dentalveoláris mássalhangzót a szájcsatorna (közel) azonos felületén, illetőleg a nem alsó magánhangzókat (közel) azonos konfigurációs térben képezzük. Ez pedig az artikuláció olyan nagyfokú pontosságát követeli meg, amely az afáziás közlők számára nemritkán elérhetetlen. Ezt az igazolja, hogy az itt említett elemek gyakran jelennek meg helyettesítettként, tehát információhiányos beszédhangként is.

*

A szekvenciaszerveződés egyszerűsítési stratégiája legjellegzetesebben az úgynevezett harmónia-folyamatokban nyilvánul meg. Az afáziás harmóniafolyamat a következőképp működik: a pótlási, azaz kompenzációs művelet egy olyan komponenst helyez el a hiányhelyen is, amely a szekvenciában legalább egy pozícióban már hatékonyan aktivizálódott, ahogy korábban a (3c) elemzésében láttuk. A két érintett pozícióban lévő közös komponens végső hatásában szerkezeti harmóniát eredményez.

Ez történik az afáziás közlésegségek téves hangrendi illeszkedéseiben. A köznyelvi szabályt az afáziás egyszerűsítési stratégia egyrészt módosíthatja, másrészt pedig túlgeneralizálhatja, vagyis kiterjesztheti a normál működési környezetén túlra. A szabálmódosítás abból áll, hogy a hangrendi illeszkedést nem a tö váltja ki, mint a köznyelvi alakban (Nádasdy–Siptár 1994), hanem a következő szótag. Például a (4) példasorban a *szóval elmentünk* [so:val elmentyŋk] helyett [[so:vel elmentyŋk]], illetőleg a *hetvenháromban kezdtem* [hetvenha:romba(n) kestem] helyett [[hetvenha:rombe kestem]]. Ezekben az alakokban a toldalék magánhangzója nem a tőhöz illeszkedik, hanem a következő szóalak első szótagjához.

- (4) (a) *szóval elmentünk* [so:val elmentyŋk] → [[so:vel elmentyŋk]]
 (b) *hetvenháromban kezdtem* [hetvenha:romba(n) kestem] → [[hetvenha:rombe kestem]]

A szabály túlgeneralizálásának példái pedig az (5a–b).

- (5) (a) *ötten több volt* [øt:el tøb vo:(~ol)t] → [[øt:øl tøb vo:t]]
 (b) *ráhangelődik a zenére* [ra:hangolo:dik a zene:re] → [[ra:hongolo:dik a zene:re]]

(5a)-ban a *-val/-vel* toldalék utáni magánhangzók mind elől képzett, ajakkerekítéses magánhangzók. Ez az ajakkerekítési képzésmozzanat jelenik meg a toldalékban, annak ellenére, hogy a *-val/-vel* toldaléknak nincsen ajakkerekítéses, elől képzett változata (tehát nincs **-völ* alak). (5b) pedig arra példa, hogy az afáziás beszédben a harmónia kiterjedhet a nyelvválásfokra is, noha ilyen szabály a magyarban nem működik: a *ráhangelődik* alsó nyelvválású /a/-ja a következő szótagok középső nyelvválású magánhangzójának a hatására egy nyelvválásfokkal feljebb képeződik.

Harmónia nemcsak magánhangzók, hanem mássalhangzók között is létrejöhet, illetőleg – akár szóhatárokon keresztül is – mássalhangzó-kapcsolatok között is, ahogy ez a (6–7) példasorban megfigyelhető. A mássalhangzó-harmóniában az információhiányos helyet olyan elem tölti ki, amely a közlésegség egy másik pozíciójában szintén megjelenik, de ott megfelelően. (6a–b)-ben

megfigyelhető, hogy az irányító pozíció mindig egy olyan szótag első mássalhangzója, amely megelőően van jelen az érintett tagolási egységben. (6a)-ban a szóalak egyik szótagjának első mássalhangzója jelenik meg a szóalak egy másik szótagjának kezdő pozíciójában; (6b)-ben pedig a hangsúlyt viselő argumentum első mássalhangzója megjelenik az igealak első szótagjának kezdéseként.

- (6) (a) *pontoság* [pontoʃ:a:g] → [[tontoʃ:a:g]]
 (b) *a sőt nem felejttem ki* [a ʃo:t nem felejttem ki] → [[a ʃo:t nem felejttem ki]]

A mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsítése ugyancsak közsímet sajátossága az afázias beszédnek. Ahogy a (7)-es példasorban megfigyelhetjük, az információhiányos mássalhangzó helyén megjelenik a másik mássalhangzó összes olyan jegye, amelyben eltérnek, és hosszú mássalhangzó jön létre. Ez a jelenség a gyors vagy lezser beszédben is létezik (Siptár 1995, Szende 1992, 1997). Ott az a szabály érvényesül, hogy a korábban megjelenő beszédhang artikulációja követi a későbbiét, például: *lesz sütemény* [ʃ:], *tíz zseb* [ʒ:] ejtése. Az afázias beszéd ezúttal is módosítja a szabályt. Függetlenül attól, hogy melyik mássalhangzó következik korábban vagy később, az afázias példákban a nem elől képzett mássalhangzó illeszkedik az elől képzetthez (7a–c), illetőleg az orális zárhang illeszkedik a vele azonos képzéshelyű nazálisához (7d–e).

- (7) (a) [g]+[d]→[[d:]], pl. *nyugdíjba* vagyok [ɲugdi:jba(n) vajok] → [[ɲud:i:ba vadok]]
 (b) [k]+[t]→[[t:]], pl. *szoktam* [soktam] → [[sot:am]]
 (c) [t]+[k]→[[t:]], pl. *menet közben* [mɛnɛt kőzben] → [[mɛnɛt:őzben]]
 (d) [d]+[n]→[[n:]], pl. *Sydney-be* [sidn:iɛ] → [[sin:iɛ]]
 (e) [m]+[b]→[[m:]], pl. *nem busszal* [nɛm bus:al] → [[nɛm:us:al]]

A másik szekvenciaszervezési folyamat, amely az információcsökkentés stratégiáját alkalmazza, a tagolás kiemelése. Ebben az esetben az egyszerűsítés redundanciában nyilvánul meg, méghozzá úgy, hogy többféle tagolási jel egyidejű alkalmazása csökkenti az időegységre eső információ mennyiségét.

A tagolási határt a közlésegység elején szokásosan szünet és/vagy hangsúly jelzi. Az afázias beszédben ez a jelzés kiegészülhet egy további elem betoldásával. Ez magánhangzóval kezdődő közlésegység esetén a [[h]] vagy a [[k]] lehet, mássalhangzós indítás esetén pedig egy zárhang. Erre láthatunk példákat (8a–b)-ben: *arc* [arc] helyett [[harc]], *ablak* [ablak] helyett [[hablak]] vagy *ablak* [kablak]; illetőleg *pár* [pa:r] helyett [[kpa:r]], *jogi* [jogi] helyett [[tjogi]], *a barát* [a bara:tnő:] helyett [[a Gbala:tnő:]]. Különösen a [[tjogi]] alakban figyelhető meg, hogy a betoldott elem (itt a [[t]]) nem szegmentum, hanem tagolási jel, hiszen nem megy végbe rajta a posztlexikális palatális szabály. De a tagolási határt megerősítő betoldás nemcsak a közlésegység elején, hanem a végén is történhet. (8c)-ben a szonoráns elemmel záródó szóalak határjelzésként betoldódhat egy zárkonstituenst tartalmazó zöngétlen elem, például (8c)-ben: *sün* [ʃyn] helyett [[ʃynt]], *nagyon jól* [naʝon jo:l] helyett [[naʝont jo:l]].

- (8) (a) *arc* [arc] → [[harc]], *ablak* [ablak] → [[hablak]], [[kablak]]
 (b) *és a pár kis stilsztikai hibát* [(...) pa:r (...)] → [[(...) kpa:r (...)]],
a jogi tanulmányok [(...) jogi (...)] → [[tjogi]],
a barát [a bara:tnő:] → [[a Gbala:tnő:]]
 (c) *sün* [ʃyn] → [[ʃynt]], *nagyon jól* [naʝon jo:l] → [[naʝont jo:l]]

Főleg (8b–c)-ben láthatjuk, hogy egy egyszerűsítési folyamat, az információ csökkenése a beszédhangok szempontjából akár „bonyolultabb”, a köznyelvihez képest több elemből álló alakzatot is létrehozhat.

Az egyszerűsítési folyamat a beszédhangoknál összetettebb nyelvi egységek szerveződésében is megjelenhet az afáziás beszédben, például a szótagokban. Előfordulhat, hogy mássalhangzó-harmónia következtében azonos elemekből álló szótag jön létre, pl. a (9)-ben:

(9) *lakkak* [laknak] → [[laklak]]

(9)-ben nemcsak két azonos mássalhangzó között van harmónia, hanem a két szótag is azonos szerkezetűvé válik. Figyeljük meg (10)-ben, hogy a szótagokra is érvényes a korábbi állítás: az egyszerűsítési stratégia az elemek szempontjából bonyolultabb alakzatot is létrehozhat.

(10) (a) *sok dolog volt* [ʃok dolog volt] → [[ʃok dolg volt]]

(b) *áttanulmányoztam* [a:t:anulma:ɒstam] → [a:t:anulma:spostam]

(10a)-ban az /o/ törlése mássalhangzó-kapcsolatot eredményez. Ez a bonyolultabb alakzatú szó(tag) viszont szerkezetileg harmonizál az őt követő alakkal, tehát ebből a szempontból egyszerűbbé válik. (10b)-ben hasonló a helyzet: az [s]-betoldásával a létrejött alak elemszerkezete komplexebb lett, mint az eredeti. Ugyanakkor a betoldástól a negyedik és ötödik szótag szerkezete azonosná vált, tehát a szóalak szekvenciálisan egyszerűbb lett.

A harmóniával való információcsökkentés párhuzamos stratégiája az afáziás beszédben nemcsak hangtani, hanem alaktani és jelentéstani vonatkozásokban is fellelhető. (11a)-ban arra találunk példát, hogy a szekvenciaszervezés egyszerűsítése a jelentéstartalom harmonizálásával megy végbe. A *negyvenöt* [ne:jvenɒt] helyett [[ne:jven:e:j]], illetőleg [[øtvenɒt]] ugyanannak a jelenségnek a két különféle kiindulású megvalósításai: az első alakban az összetett szó első komponensének, a második alakban pedig a második komponensének jelentéstartalma jelenik meg az információhiányos pozícióban.

(11) (a) *negyvenöt* [ne:jvenɒt] → [[ne:jven:e:j]], [[øtvenɒt]]

(b) *négyes busszal* [ne:jeʒ bus:al] → [[ne:j:e: bus:al]]

(c) *sosem fogom tudni* [ʃoʃem fogom tudni] → [[ʃoʃem tudom fogom]]

(11b)-ben a *négyes busszal* [ne:jeʒ bus:al] helyett [[ne:j:e: bus:al]] alak úgy egyszerűsíti a szekvenciát, hogy harmonizálja a -val/-vel toldalékot, méghozzá a korábbi szóalakban /-/törléses változatban. Végül (11c)-ben a *sosem fogom tudni* [ʃoʃem fogom tudni] helyett a [[ʃoʃem tudom fogom]] adatban a *tud* szóalak információhiányos toldalékpozícióját a sajátja helyett a szomszédos igealak toldalékja tölti be.

*

A dolgozat elején felállított hipotézis bizonyítása újabb kérdéshez vezetett: vajon az első-sorban hangtani szinten bizonyított egyszerűsítési tendencia tekinthető-e olyan univerzális stratégiai elvnek, amely az afáziás beszédet szervező minden nyelvi rendszerszinten érvényesül. A fentieket további, az afáziás beszéd szintaktikai vonatkozásainak idevágó vizsgálata igazolhatja.

SZAKIRODALOM

- Béland, R.–Nespoulous, J.-L. 1985. *Phonological models and paraphasic aphasic errors*. Academy of Aphasia, Pittsburg.
- Béland, R.–Valdois, S. 1989. Les perturbations phonétiques et phonémiques: nouvelles perspectives. In: Hécaen, H. (szerk.): *Neurolinguistique et neuropsychologie*. *Langages* 25: 44–63.
- Blumstein, S. 1973. *A phonological investigation of aphasic speech*. Mouton, The Hague.
- Blumstein, S. 1981. Phonological aspects of aphasia. In: Sarno, M.T. (szerk.): *Acquired Aphasia*. Academic Press, New York.
- Blumstein, S.–Cooper, W.E.–Goodglass, H.–Statlander, S.–Gottlieb, J. 1980. Production deficits in aphasia: a voice-onset time analysis. *Brain and Language* 9: 153–70.
- Blumstein, S.E.–Cooper, W.E.–Zurif, E.B.–Caramazza, A. 1977. The perception and production of voice-onset time in aphasia. *Neuropsychologia* 15: 371–83.
- Blumstein, S.H.–Burton, M.–Baum, S.–Waldstein, R.–Katz, D. 1994. The role of lexical status on the phonetic categorization of speech in aphasia. *Brain and Language* 46: 181–97.
- Buckingham, H.W.–Yule, G. 1987. Phonetic false evaluation: Clinical and theoretical aspects. *Clinical Linguistics and Phonetics* 1: 113–25.
- Caplan, D.–Waters, G. 1995. On the nature of the phonological output planning processes involved in verbal rehearsal: evidence from aphasia. *Brain and Language* 48: 191–220.
- Dressler, W. 1982. A classification of phonological paraphasias. *Wiener Linguistische Gazette* 29: 3–16.
- Jakobson, R. 1941. *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Uppsala.
- Joanette, Y.–Keller, E.–Lecours, A.R. 1980. Sequence of phonemic approximations in aphasia. *Brain and Language* 11: 30–44.
- Johns, D.F.–Darley, F.L. 1970. Phonemic variability in apraxia of speech. *Journal of Speech and Hearing Research* 13: 556–583.
- Nádasdy Á.–Siptár P. 1994. A magánhangzók. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*, 42–182. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nespoulous, J.-L.–Joanette, Y.–Béland, R.–Caplan, D.–Lecours, A.R. 1984. Phonologic disturbances in aphasia: Is there a „markedness effect” in aphasic phonemic errors? In: Rose, F.C. (szerk.) *Progress in Aphasiology*. Advances in Neurology 42. 203–14. Raven Press, New York.
- Nespoulous, J.-L.–Ska, B.–Joanette, Y.–Lecours, A.R. 1985. *The taxonomy of phonetic/phonemic disturbances in aphasia*. Academy of Aphasia, Pittsburg.
- Osmanné Sági J. 1991. Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája I–II. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 339–62.
- Siptár P. 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende T. 1992. *Phonological representation and lenition processes*. MFF/HPP 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende T. 1997. *Alapalak és lazítási folyamatok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szépe J. 1988. A phonological investigation of Hungarian-speaking aphasics. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4: 179–94.
- Szépe J. 1998–99. Párhuzamos tendenciák afáziások közléseinek fonológiai szervezésében: harmónia-folyamatok és a tagolási határok kiemelése. *Nyelvtudományi Közlemények* 96/1998–1999: 217–31.
- Szépe J. 1998. Fonológiai folyamatok magyar anyanyelvű afáziások szegmentális parafáziáiban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '98*, 94–104. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Trost, J.E.–Cantor, G.J. 1974. Apraxia of speech in patients with Broca's aphasia: A study of phoneme production accuracy and error patterns. *Brain and Language* 1: 63–79.
- Valdois, S.–Joanette, Y.–Nespoulous, J.-L. 1989. Intrinsic organization of sequences of phonemic approximation: A preliminary study. *Aphasiology* 3: 55–73.

SUMMARY

*Szépe, Judit***The tendency and varieties of the simplification of the linguistic system in aphasia (The level of phonology)**

Aphasic replacements of speech sounds originate in the fact that the patient's access to some phonological information is inhibited. The emerging lack of information is then put an end to by the help of some operation of compensation. Characteristic process types producing segmental paraphasias are harmony processes and enhancements of boundary markers. Their shared strategy to cease the lack of information is informational space reduction. The strategy of choosing elements from a limited set is manifested in harmony processes, whereas that of informational space reduction by redundancy is manifested in boundary marker enhancement.

Bigecs, Bigécs, Begecs. Az Árpád-kor vége felé a Bihar megye északi határán fekvő Túr-sámson (1213: *Tumsansun*, 1313: *villa Tursamsun*, ma Hajdúsámson) falu közelében feküdt egy *Begecs*, *Bigecs*, illetve *Bigécs* nevű Szabolcs megyei település, amely napjainkra nyomtalanul eltűnt. Az Árpád-kori új okmánytár (XII. 664) szerint Begecs falu (1300: *possessio Begech in comitatu Zololch* [3: Zabolch] *in Nyr exist.*) a 13. század végén Örsúr nembeli Szalonnai Miklós birtoka volt, aki Köpcs faluval (*possessio Kupch...in Nyr exist.*) elcserélte a Dél-Nyírségben már összefüggő birtoktesttel rendelkező Gutkeled nembeli Dorog fiaival, Lőrincel és Miklóssal Kö-rösszeg faluért és 60 márkáért. 1312-ben, amikor Dorog unokái megosztottak egymás között örökölt vagyonukon, Bigecs (*Bygeth*) fele – Köpcs és Túr-sámson felével együtt – Miklósé, a Dió-szegi család ösée lett. Bigécs (*Bygeech*) birtok másik felét az 1338-as nagy osztáskor Lőrinc fiá-nak, Istvánnak (a Dobi család őseinek) kezén találjuk (Zichy okmt. I. 532). 1352 előtt Diószegi Miklós fia, Konrád a szabolcsi Bigecs földet (a felét?) (*terra Bygech in C-u Zabouch exist.*) Deb-receni Dózsa fiainak engedte át.

Az eltűnt falu lokalizálásával már több mint egy évszázada próbálkoznak történészeink, ne-vének megfejtésével azonban tudomásunk szerint ez ideig még senki sem foglalkozott. 1925-ben Zoltai Lajos azt írta Bigécsről: „**Begécs:** régóta feledésbe ment helynév, annyira, hogy hollétét (már-mint az egykori faluét – L. B.) bizonyosan nem is tudjuk megmutatni. Csak sejtjük, hogy Túr-sám-son, Tamási, Bagos (a középkorban eltűnt Bélbagos falu, amely nem azonos a mai Hajdúbagossal – L. B.) között feküdt, hihetőleg a sámsoni határnak délkeleti sarkában, ahol is Debrecen város Vermes-oldal nevű majorsági földjén, a Bajinkának és Fazekas-hegynek hívott dombokon friss szántás után barna színű pernyés foltok, középkori cserepek tünedeznek elő. Ugyanott szegény módon való temetkezéseket is találunk. Régi település nyomai ezek, Árpád-kori falucska szerény maradványi” (Zoltai 1925: 58–9). Érvelésében Zoltai Lajos szemmel láthatóan Csánki Dezső és Karácsonyi János véleményére támaszkodott, ők ugyanis „Begécset már annak előtte is Sámson és Tamási szomszédságában sejtették.” Ám amíg Csánkiék csupán oklevelek adatait vehették számí-tásba, Zoltai már bizonyos régészeti tényeket is figyelembe vett. Zoltai Lajos gondolatmenetét követve 1982-ben Módy György is Sámson mai határán kereste az eltűnt Bigécset, de már nem a délkeleti oldalon, hanem a délnyugatin: „Debrecen és Hajdúsámson között” (Módy 1982: 93). Ám húsz évvel később ő is más következtetésre jutott (illetve visszatért eredeti, 1962–64-es állás-pontjához): „Bigécs... Hajdúhadház határában állt”, ill. „Bigécs helyét az akkori Hatház és Sám-son vagy Sámson és Tamási között kereshetjük” (Módy 1999: 222–3. Uő. 2000: 24).

Érdekes elképzeléssel jelentkezett 1997-ben Németh Péter, amikor a Nyírségben fekvő Bi-gécset (*Bygech in Nyr exist.*) a dadaí Tisza-partra helyezte: [Bigécs], „– Hajdúhadház határában (Zoltai 1925: 58–9). Módy György szerint Debrecen és Hajdúsámson között állott (Hajdú-Bihari kéziratos térképek: 93). Mégsem itt kereshető! Tiszadob határába olvadt [az 1:10000-es térképlapon (88–424) a községtől keletre a dadaí országot és a Holt-Tisza között: *Bigécs-part*]” (Németh 1997: 42). Bár a Nyírségnek, mint tájegységnek sohasem voltak egyértelmű és állandó határai, a Horto-bágytól északra fekvő Tiszadada és Tiszadob valószínűleg soha nem számítottak igazi nyírségi falvaknak, annak ellenére, hogy Szabolcs megyében feküdtek, és oda tartoznak ma is. Az egyér-telműen nyírséginek mondott Bigécs tehát aligha feküdt Tiszadob táján. De nem feketett Sám-

sontól délkeletre vagy délnyugatra sem. Sámson ugyanis – bár nyírségi település – nem tartozott Szabolcs megyéhez, hiszen Debrecenhez, Pallaghoz, a szőlátmonostori Szentpálhoz és Hosszúmacshoz hasonlóan ősidők óta Bihar megye legészakibb településeinek egyike volt. Miért feküdt volna akkor tőle délkeletre vagy délnyugatra – azaz bihari területen – az oklevelekben egyértelműen szabolcsinak mondott Bigécs falu?

Az egykori település helyének megtalálásában talán segítségünkre lehet a *Bigecs* helynév jelentésének megfejtése. Legújabb szótárainkban a *bigecs*, *bigécs* főnevet nem találjuk meg, nem közli sem az ÉrtSz., sem a TESz. Az ÚMTsz. (I. 264) is csupán egyetlen nyelvi adatot közöl róla Makóról: „Hónap möggyomlájjuk eszt a bigecsőt”. A szó itteni jelentése ‘gazos föld’. Csűry Bálint szótárát (SzamSz.) részlegesen idézve az ÚMTsz. megad még két továbbképzett szóalakot: „*bigecsel*, *bigecselő*”. Ezek jelentéséről azonban az olvasó – hacsak Csűry szótárát fel nem lapozza – nem sokat sejthet.

Debrecen környékén, főként a Nyírség falvaiban a *bigecs* köznév – különösen a kertészkedéssel és erdőműveléssel foglalkozó emberek nyelvében – ma is általánosan ismert és használt szó. Hajdúhadházon, Monostorpályiban, Hajdúböszörményben, Józsan, Pallagon stb. csemetekertet, faiskolát, köszmétéskertet, növendékfából álló kisebb gyümölcsöskertet jelöl. A bigecsnek nevezett csemetekertben nemcsak gyümölcsfákat, hanem erdők telepítésére vagy felújítására szolgáló facsemetéket is nevelnek. Alsójózsan a *bigecs* köznév már helynévvé vált. A Bigecs a Kis-erdő és a Berkenye utca közötti bekerített csemetekert, ahol eladásra szánt fákat, bokrokat oltanak, málnát, földiepreket, egest és ribizlít termesztnek. A csemetekert és az erdő szélén már hétvégi házak is épültek, de a Bigecsben a téli tartózkodást a hatóság tiltja, a Bigecs tehát Józsan nem a lakott terület része.

Kálnási Árpád több szabolcsi és szatmári községből közöl *Bigecs* helynevet. Nábrádon az Árpád utca (*Főu ucca*) egy szakaszát hívják *Bigecs*nek. „Kihalóban levő név” (Kálnási 1984: 260). Tiszacsécsén Bigecs a Fő utca egyik mellékutcája. „Népi név, jelentését nem ismerik” (i. m. 390). Tiszakóródon a Petőfi utca nem hivatalos neve *Bigecs*. „Korábban megműveletlen terület volt, 1930-tól épült be.” Kóródon van *Bigecsi síkáró* is: „A Bigecs eleje. Korábban csak út volt, ma már itt is házak állnak. Neve kihalóban van” (i. m. 398). A *Bigecs* helynév jelentését – Csűry magyarázatára és az ÚMTsz. adatára utalva – a szamosszegi *Bigecs* szócikkének leírásában adja meg a szerző (Kálnási 1989: 501: „Több ágból álló, kanyargós utca a falu északnyugati részén. Népi név. Ez volt a területnek a beépítés előtti elnevezése. Jelentése: ‘tővis, bozót, gazos föld’ (SzamSz., NyK. 72: 105, ÚMTsz.)”.

Módy György (Botos Géza erdőmérnök közlésére hivatkozva) a Hajdú-Bihar megyei Léta-vertes és Monostorpályi között említ *Bigecs* helynevet: „nem messze az erdőhatártól van egy Bigecs nevű dülő” (Módy 1965: 146). A Bihar és Békés megye határán fekvő egykori Begécs faluról vette a nevét a conditionarius-nemes Begécsi család. A település 1341-ben tűnik fel egy oklevélben *Buges* néven, majd több középkori oklevél is említi – 1351: *Beges*, 1356: *Bedeck*, *Bygess*, 1556: *Beghes* (Jakó 1940: 208; Békés megye térképe 1:150000. Budapest, 1984). Az elpusztult falu nevét ma a Begécsi-víztároló őrzi.

A *bigecs* főnevet régi értelmező szótáraink többségében megtaláljuk. Czuczor és Fogarasi a következő magyarázatot közlik: „bigecs, ...némely alföldi tájakon fiatal csemetékből, bokrokból álló **liget**et (kiemelés tőlem – L. B.), különösebben ilyen gyümölcsöst jelent” (Czuczor–Fogarasi 1862: 650). Ballagi Mór (1868: 109) a szónak két jelentését adja meg: 1: **liget** (kiemelés tőlem – L. B.), 2. gyümölcsöskert. Szinnyi szótárában (MTSz. I. 1893. 128) szintén két jelentése van a *bigecs* szónak, ezek azonban az előbbi szerzők által közölt jelentésektől meglehetősen eltérnek: 1. „őszi vetések között növő tővis” (Szatmár megyében), 2. „gyümölcsös a szőlőben” (Hajdúhadházon). Ez utóbbi magyarázatot bizonyára úgy kell értenünk, hogy „gyümölcsfák a szőlőskertben”. Ez a köztes gazdálkodási mód ugyanis eléggé elterjedt Debrecen környékén.

Vidékünkön a bigecsek – akárcsak maguk a dél-nyírségi falvak vagy legalábbis jó részük – irtványföldeken, erdei tisztásokon alakultak ki. E területek szélén a földben maradt gyökerekből, az elhullott magvakból gyakran előtörték a friss hajtások, a *jövések*, amelyeket újra vágni kellett. Ezeket a cserjével benőtt területeket régen szláv szóval *gvozd*nak, magyarul *gaz*nak nevezték. A had

házi Csere-erdőben ma is van *Marci-gaz* nevű cserjés, a Gúti-erdőben *Vértes-gaz*, a Bánki-erdőben pedig *Hosszú-gaz* nevű cserjés erdőrészt. Jakab László és Kálnási Árpád (1987: 323–4) Nyírvasvári külterületén említenek *Gaz* helynevet. Ez a szó olyan síkterületnek az elnevezése, amelyen kisebb homokdombok is vannak. A *Gaz* egy része szántóföld, de szőlőskerteket is telepítettek rajta. „Sílány, rossz minőségű föld. Esőzéskor a homokbuckákat felverte a gaz. Nagy részébe szőlőt ültettek, ezzel kötötték meg a homokot. Pesty adatközlője szerint a régi időkben a község *erdeje* volt” (kiemelés tőlem – L. B.). A határrész talán erről az egykori *erdőről* kapta a *Gaz* nevet, nem pedig a homokbuckákat időnként felverő gyomnövényekről, melyek mindenhol megtalálhatók.

Az erdők alján, tisztások, ligetek szélén tenyésző cserjét a régi magyar nyelvben *bigének* nevezték. Czuczor és Fogarasi közlik szótárukban a *bigenövény* szót is: „*bigenövény* < *bige* + *növény*” összetett főnév. „Általában mindenféle cserjés, harasztos, bokros növény.” A *bigecs* szót ebből a *bige* főnévből származtatják. A *-cs* az ősmagyar korban önálló névszóképző volt, Szegfű Mária „nyelvjárási hangtani változathoz önállósult képzőnek” nevezi (1991: 207).

Az egykori oklevelek, feljegyzések alapján az Árpád-kori Bigecs falut Szabolcs megyében kell keresnünk, a szintén elpusztult Köpcs nevű település közelében. Miután Sámson már bihari területen volt, Bigecs feltételezésünk szerint a szabolcsi Köpcs falutól (a mostani Mikótelektől, illetve a Savóskúti-erdőtől) északnyugatra, északra terült el, ott, ahol a mai *Liget*, illetve *Ligetdülő* nevű, Hajdúhadházhoz és Hajdúsámsonhoz tartozó legelő, erdő, illetve külterületi lakott hely található. A hajdani falu központja bizonyára a Kápolna-domb (Farkas kápolnája) környékén volt, ahol honfoglalás kori aranyveretet is találtak. A *Liget* pusztá- és dülönév régóta előfordul az iratokban, így említették már több mint harmadfélszáz évvel ezelőtt is: (1733-ban) „Karátson előtt mintegy három vagy négy hetekkel ide ki a *Ligeten* ... Vámos István úr fiát kicsoda szitta, verte?” Hasonlóan *Liget* néven idézi a hajdúhadházi Funduális könyv is 1839-ben, illetve az 1883-as kataszteri térkép (É. Kiss Sándor 1970: 465).

Valószínűnek tartjuk, hogy az ősi, mára már elfelejtett, nyelvjárási eredetű *Bigecs* településnevet az elmúlt századok során a – hasonló jelentésű és némileg hasonló hangzású, de közismertebb és elterjedtebb, köznyelvi – *Liget* szó váltotta fel. Így bizonyára azok a kutatók járnak helyes úton, akik az elpusztult Bigecs falu maradványait a Hajdúhadház és Tamásipusztá között fekvő Ligeten, Ligetdülőben keresik, nem pedig Hajdúsámson délkeleti vagy délnyugati határán.

SAKIRODALOM

- Ballagi Mór 1868. A magyar nyelv teljes szótára I. Pest.
 Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862. A magyar nyelv szótára. Pest.
 Jakab László–Kálnási Árpád 1987. A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor.
 Jakó Zsigmond 1940. Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest.
 Kálnási Árpád 1984. A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen.
 Kálnási Árpád 1989. A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen.
 É. Kiss Sándor 1970. Hajdúhadház helynevei II. A Déri Múzeum Évkönyve [1968]. Debrecen.
 Módy György 1965. A téglási ásatás... A debreceni Déri Múzeum Évkönyve [1962–64]. Debrecen.
 Módy György 1982. Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a török hódoltságig. In: Gazdag István (szerk.) Hajdú-bihari kéziratos térképek II. Debrecen.
 Módy György 1999. Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIV. században. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve [1997–1998], Debrecen.
 Módy György 2000. Tursámson, másként Sámson. In: Gazdag István (szerk.) Hajdúsámson [Száz magyar falu könyvesháza].
 Németh Péter 1997. A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza
 Szegfű Mária 1991. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Budapest.
 Zoltai Lajos 1925. Települések... Debrecen.

Balázs Géza nyelvstratégiai trilógiája

1. Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. A–Z Kiadó, Budapest, 1998. 203 l. (Második, változatlan kiadás: Budapest, 1999.)

Balázs Géza három egymásra épülő, sőt dialogikusan egymásból kinövő kötetben foglalkozik a nyelvpolitika, a nyelvstratégia, a nyelvművelés megújulási lehetőségének kérdéseivel. A szerző antropológiai nyelvészeti, szövegtani és nyelvművelő munkássága közismert, ezek szintetizálásaként alakult-fejlődött a „trilógia”, amellyel egy korszakot kíván lezárni munkásságában. Az első monográfia 1998-ban jelent meg Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón címmel. A trilógia második darabja a Lehetséges nyelvi szabványok (Budapest, 2000). A harmadik kötet pedig a Magyar nyelvstratégia (Budapest, 2001).

„A Gutenberg-galaxis oszladozik. Előttünk egy »Androméda-köd«... A gutenbergi »ösvényről« rátérünk az »információs szupersztrádára«. Egyre kevésbé miénk a lehetőség: tökéletesen megismerni, megérteni, megtapasztalni valamit.” (9) A 19. század végére az írásbeliség által hordozott tudás már egyre kevésbé befogadható, hiszen nagymértékben megnőtt a mennyisége, ezért legfeljebb csak a részleteit vagyunk képesek megérteni. A nyomtatott írás mára elvesztette vezető helyét a médiumok körében, ezért az írásbeliséggel együtt a bölcsészettudomány is válságba került (Nyíri Kristóf, Bölcsészettudományok az írásbeliség után. Világosság 1996/6. 3–7). Balázs Géza új tanulmánykötetében a kiutat keresi a válságból, és ezt az akusztikus és vizuális nyelv, a tömegkommunikáció, a számítógép, a multimédia és a hálózatok tanulmányozásával véli megtalálni (20, vö. még Nyíri i. m., Szépe György, Az internet-korszak nyelvészete. Modern Nyelvoktatás 1997. III. 1–2. 76–89). A szerző szerint a jövő nyelvtudományában a hangsúly az interdiszciplinaritásra helyeződik, szándéka ennek a lehetséges világnak a körvonalazása.

A nyelvtudomány útjának a kiszélesítése a „külső nyelvtudomány” révén képzelhető el, és a szerző a kötet felépítésével is ezt a diszciplínát és/vagy interdiszciplínát próbálja megmagyarázni. Ez a kifelé szélesedő nyelvészet pedig sok társtudományt vonz a hatáskörébe: a szövegtant, a számítógépes nyelvészetet, az „előtagos” nyelvészeteket (etno-, folklór-, szocio-, pszicho-, interlingvisztika), az antropológiai nyelvészetet, a Dell Hymes-féle beszélés etnográfiját, a nyelvészeti szemiotikát, a kommunikációelméletet, az új hermeneutikát, a retorikát, a stilisztikát és a kognitív nyelvészetet (12). Láthatjuk, hogy ez az értelmezés tudatosan felszámolja a nyelvtudomány határait. A Balázs Géza-i külső nyelvészet tehát a pragmatikai, kognitív fordulat eredménye, és önmaga is sok elágazással vezet a jövő felé, de a nyelvtudományban sokasodó kérdéseket önmagában nem képes megoldani, csak a „belső nyelvészet”-nek nevezett hagyományos, leíró nyelvtannal, az alkalmazott nyelvészettel, illetve egyéb, alternatív iskolákkal kötött szövetségben (14).

A kötet felépítése is jól követi a külső nyelvészet meghatározását: a szemiotika, a kommunikációelmélet, a tömegkommunikáció-kutatás és a szociolingvisztika mellett a nyelvészet végső feladatait a nyelvpolitika, a nyelvstratégia és a nyelvművelés képes kijelölni, és mindezekről a tudományágokról találhatók tanulmányok a kötetben. Alaphipotézis, hogy a magyar nyelv jellegének meghatározásakor, nyelvünk működésének leírásakor csak a nyelvi jelenségek sokoldalú (belső-külső) megközelítésével juthatunk közelebb az igazsághoz (23).

A szemiotikai elemzést tartalmazó résszel már találkozhattunk az elmúlt évek egyik jelentős szemiotikai kiadványában (Voigt Vilmos–Balázs Géza szerk., A magyar jelrendszerek évszázadai.

Budapest, 1998). A rendszerváltozás időszakának politikai-közéleti jelenségeit a nyelvészeti szemiotika módszereivel mutatja be. Itt is egyértelművé válik, hogy a szerző értelmezésében a nyelvtudomány a szemiotika része, azaz minden nyelvi kutatás egy nagyobb kommunikációelméleti, majd (Jakobsonnal vitatkozva) egy még nagyobb szemiotikai kontextusba illeszkedik (55).

A külső nyelvészeti szemléletmód kiszélesedését jól mutatja a kommunikációkutatással foglalkozó rész. Köztudott, hogy zavar a kommunikáció bármelyik szintjén keletkezhet. Ennek tudatában jól értelmezhető, hogy ennek szubjektív és objektív forrásai is vannak. Az a legfontosabb, hogy a külső nyelvésznek figyelnie kell a zavarforrások felkutatásánál az egyedi, kóros pszichológiai-fiziológiai problémákra, beszédzavarokra, a nem a helyzethez illő beszédmódra, a kommunikációs stratégiára, a torzított közlésekre, illetve a társadalmi-környezeti okokra, a tömegkommunikáció manipulációjára és a nyelvhasználat zavaraira. A felszínességtől kezdve a felgyorsult beszédtempón, vagyis „turbónyelv”-en át, a környezeti tényezők és technikai eszközök hatásáig sok tényező szerepet játszik itt, amelyekre a nyelvművelőknek kell odafigyelniük (68–71).

A média világa is fontos kutatási terepe a külső nyelvésznek, hiszen kommunikációs stratégiájával, jelenlétével és műfajaival döntően befolyásolja nyelvhasználatunkat. A nyelvi változásokat befolyásoló hatása felderítéséhez ezért nem elegendő a nyelvhasználatának tanulmányozása, hanem a működését, kommunikációs szerkezetét is értelmezni kell. A kritikai megközelítés mellett találkozunk egy összehasonlító leírással, amely a közszolgálati, a kereskedelmi és a társadalmi, civil médiaszektorokat elemzi. Az összehasonlító elemzés úttörő vállalkozás ezen a területen, hiszen a kereskedelmi média hazánkban – különösen a televíziózásban – rövid múltra tekint vissza, ezért még sokszor önmaga számára sem körvonalazódhattak a jellemvonások és az elvárások. Elgondolkodtató, hogy a kereskedelmi médiaszektorra a hatékonyság, a nézettségi vagy hallgatottsági adatok befolyásoló ereje jellemző, tehát piaci körülmények irányítják, viszont a szerző kutatásai alapján mégis kevésbé változatos a közszolgálati szektorhoz képest, egyoldalú és nyelviileg is kisényű. A tájékoztatóeszközök társadalmi, civil, tehát helyi szektora pedig olyan változó színvonalú és szerkezetű, hogy egyértelmű következtetéseket még a szerző sem tud levonni (98). Azzal viszont a nyelvművelőnek és a nyelvi stratégiát megalkotónak is számolnia kell, hogy a kereskedelmi szektor még tömegesebb hatású, mint a nyelviileg igényesebb közszolgálati média. A média nyelvi hatása nem tagadható. A kommunikációelméletből már jól ismert információs kapuőr szerep mellett a tájékoztatói eszközök – legyen szó kereskedelmi vagy közszolgálatiról – *nyelvi kapuőr* szerepet is betöltenek, hiszen a nyelvi elemek közül is válogatnak, kiemelnek, illetve bizonyos formákat súlykolnak is. Ennek köszönhető, hogy normaképző, mintaterjesztő szerepet is betölt a média (120).

Világos, hogy a külső nyelvészet által vizsgált nyelvi jelenségekre és problémákra a nyelvpolitika, illetve a nyelvstratégia adhat választ. Balázs Géza kötetének a záró fejezetei is nyelvpolitikai, nyelvstratégiai összefoglalást adnak. A nyelvstratégia célja: a külső nyelvészet módszerei segítségével leírni és feldolgozni a nyelvet, mert a nyelv jellege csak így ismerhető meg, és ennek az ismeretnek a birtokában lehet a nyelvi stratégia alapján cselekedni (36).

Balázs Géza nyelvstratégiája optimista szemléletű. Leszámol a nyelvünkről kialakított sztereotípiákkal, és cselekvési irányokat jelöl ki. Nyelvünk jellegéből következik, hogy a magyar nyelv nem kis nyelv, nem hal ki (legalábbis egyelőre), fejlett és korszerű nyelv (147). Ezt az állapotot a tudatos nyelvbővítés, nyelvstratégia és nyelvművelés tudja fenntartani. Már a klasszikus nyelvújítás történeti elemzése is megfelelő alapot adhat a stratégiai nyelvbővítési feladatok kidolgozásához. Minden nyelvpolitikának és nyelvstratégiának figyelnie kell arra, hogy a magyar nyelv szintetikus volta asszimiláló erőt, belső megújulási képességet ad (36).

A nyelvművelés is tudomány, Balázs Géza értelmezésében viszont nem a belső nyelvészet, hanem a külső nyelvtudomány része. A magyar nyelvkultúra ezredfordulós megtartása és növelése tehát azt kívánja a nyelvművelőtől, hogy szociolingvisztikailag megalapozott, külső nyelvészeti szempontokkal megtámogatott nyelvstratégia szerint cselekedjék.

2. Balázs Géza: *Lehetséges nyelvi szabványok*. A–Z Kiadó, Budapest, 2000. 202 l.

A *Lehetséges nyelvi szabványok* összegző, szintetizáló munka, amely a nyelvművelés alapkérdéseit nyelvstratégiai, nyelvgeopolitikai és nyelvpolitikai, antropológiai nyelvészeti kontextusban tárja fel. Az élő, változatos és változékony nyelvhasználat sokoldalú, sok szempontú bemutatására törekszik. Olyan nyelvtudományi ágak és határterületek állnak nyelvszemléletének a középpontjában mint az antropológiai nyelvészet, az etnolingvisztika, a folklórlingvisztika, a nyelvgeopolitika és az előző kötetből már megismert szemiotika.

A kötet két nagy részre bomlik, az első (több alfejezetből álló fő) részben elméleti kifejtést találunk, a második részben, amely a *Párhuzamok* címet viseli, a szerző nyelvészeti, nyelvstratégiai, nyelvművelési elképzeléseivel összefüggő alapvető forrásmunkákról, jeles alkotókról szóló recenziókat és kritikákat olvashatunk. Az első rész szerkezete is követi azt a kontextust, amelyben a nyelvművelést elhelyezte. Az első fejezetben tárgyal néhány külső nyelvészeti határterületet, köztük az antropológiai nyelvészetet, a szemiotika és a nyelvészet kapcsolatát, a szociálpszichológia, valamint a pragmatika és a nyelvművelés összefüggéseit. Ezek már ismerősek lehetnek a Magyar nyelv kultúra az ezredfordulón című kötetből, de a szerző „trilógiájában” tudatosan vállalja a továbbgondolás, továbblépés gesztusát. A nyelvpolitikai fejezetben az elméleti, esztétörténeti bevezető és néhány aktuális, nyelvműveléssel kapcsolatos vitatéma kerül elő. A harmadik és egyik legterjedelmesebb, legfajszínűsőbb fejezet a nyelvstratégiát tárgyalja, itt fejt ki az egyik legfontosabb témakört, a viselkedésszabályzó normát, de az újszerű nyelvgeopolitikát is bemutatja a generatív grammatikával és nyelvpolitikával foglalkozó hollandiai Marác László társszerzővel, illetve természetesen egy lehetséges nyelvstratégiát is felvázol (a Magyar nyelvstratégia fejezet bevezetőjét Deme László írta). A kötet szerkezetében is egyenesen halad a legfontosabb kérdéskör, a nyelvművelés felé, a negyedik fejezet többek között az iskolai, a felnőttoktatási, az informatikai nyelvművelés fontos kérdésével foglalkozik. A kötet ötödik fejezete a nyelvstratégia és nyelvművelés újabb legfontosabb területét, a médiát tárgyalja.

Rögtön a cím is elgondolkodtat, és egyértelműen meghatározza a kutatási célt és kontextust: *Lehetséges nyelvi szabványok*. Tehát nem nyelvi szabványosítás, hanem a lehetőségek számbavétele, nem a központi, statikus, törvényesített szabvány bevezetése, hanem a szabványok lehetséges meghatározása a cél. A szerző tudatosan használ szabály, norma, standard, előírás stb. helyett *szabványt* – ezzel a terminológiával követi Kálmán László és Nádasdy Ádám javaslatát (Hárompercesek a nyelvről. Osiris, Budapest, 1999. 29.), a „lehetséges nyelvi szabványok” szerkezet pedig allúzióként (utalásként) hat egy irodalomelméleti iskolára (Csúri Károly: *Lehetséges világok*. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987). A nyelvtudományban a nyelvi szabvány fogalma szokatlan, figyelemfelkeltő. Balázs Géza meghatározása szerint „A kiemelt nyelvi változat írásbeli meghatározása, leírása a **szabvány**.” (78) A szabvány fogalma tehát Balázs Gézánál más, mint ahogy eddig megszokhattuk, nem a törvényi jellegű, szakmai kodifikációt érti rajta, hanem a nyelvhasználat írásos szabályozását, vagyis a helyesírást, és ennek mintájára új terminológiával a helyesbeszédet (78), valamint a kevésbé kötött szabványok között természetesen helyet kap a norma és a standard témakörébe vonható egyéb nyelvváltozat is.

Vitatható az a megállapítása a szerzőnek, hogy az általános kiejtési szabályozás szerepét, vagyis a „helyesbeszéd” szerepét a Magyar Rádió belső írásos szabályozása tölti be (79, 117–8. vö.: Követelménymínimum a rendszeresen megszólalók mikrofonjogának megadásához. 6/1993. sz. elnöki utasítás a Magyar Rádióban). Ezt az írásos szabályozást nyilvánosan nem terjesztik, és még a Magyar Rádió belüli betartása, betartatása is kérdéses. Csak akkor válhat a BBC-hez hasonló általános mintává, „helyesbeszéddé” a Magyar Rádió által meghatározott kiejtési követelmény, ha a BBC-éhez hasonló társadalmi és szakmai státusa lesz a Magyar Rádiónak.

„A helyesíráshoz fűződő viszony sokféle: tanulni és következetesen betartani senki sem szereti, kritizálni és reformálni viszont annál többen igyekeznek. Ám amikor itt az idő és a lehető-

ség a helyesírás reformjára, a sok vita után rendszerint győz a hagyomány.” (79) Balázs Géza őszintén, alaposan kifejti, és példákkal illusztrálja az AkH. ellentmondásos, kommunikációs zavart, nehézséget jelentő elemeit (81–90).

Igazi **külső nyelvészeti összefoglalás** ez, hiszen az élő, változatos nyelvhasználat leírására a határterületek, érintkező diszciplínák szempontjait is felhasználja, és a szerző összegzi eddigi kutatási területeit és vizsgálati szempontjait. Így találkozunk itt antropológiai nyelvészeti, szemiotikai, szociálpszichológiai, pragmatikai, folklorisztikai, nyelvgeopolitikai megközelítésekkel. Az antropológiai nyelvészet – nyelvészeti antropológia – etnolingvisztika terminológiai problémája földézi a szociolingvisztika – nyelvészeti szociológia szakkifejezések párosát. A szociolingvisztikához hasonlóan Balázs Géza az **antropológiai nyelvészet** mellett teszi le a voksát, mert ez a megnevezés egyértelműen kifejezi a nyelvészeti lapokat, a nyelvészeti irányultságot (5). Magyarországon elnevezésében új diszciplína lévén a szerző az antropológiai nyelvészet tudománytörténeti hátterét is bemutatja, és megismerhetjük ennek a nyelvészeti megközelítésnek a szociolingvisztikai, antropológiai, etnológiai, kognitív nyelvészeti alapjait, kötődéseit (6–7). Az antropológiai nyelvészet az ember, a nyelv és a környezet kapcsolatát kutatja konkrét nyelvi anyag alapján (9). Az antropológiai nyelvészet erős szociolingvisztikai, dialektológiai kötődését mutatja, hogy az antropológiai nyelvészeti alaptörvények között számos szociolingvisztikai axiómát is találunk, például minden nyelv egyenrangú, a nyelv és a kultúra összefügg, egyszerre mutathatunk ki konvergens és divergens változásokat egy nyelven belül (10–1).

A szemiotikai fejezetben bemutatja a magyar nyelv néhány alapvető emblematikus jellemzőjét. Nyelvünk egyediségét, ősiségét, a rokontalan környezetben való tartós fennmaradás képességét jelképezik a legelső szórványemlékeink és kéziratos szövegemlékeink (14). Ha már nyelvtörténetnél tartunk, érdemes kiemelni, hogy említést tesz a szerző a legújabb, Bodrog-Alsóbü településen feltárt, jelentős tudományos vitát kiváltott rovásírásos leletről is (15). Ez a gesztus is azt mutatja, hogy a nyelvről folyó dialógus nem lezár, és keverednek benne a tudományos, más tudományok felől érkező, valamint általában a mítoszképzési szempontok.

Ennek a kötetnek is a **stratégiaiilag megalapozott nyelvművelés** áll a középpontjában. A társadalomtudományi szemléletű, a nyelvi jelenségeket a maguk társadalmi közegében és változatosságában ábrázoló irányzatok közé sorolja a nyelvművelést, és föl is veti a társadalomtudományi szemléletű, kvantitatív, empirikus alapokon nyugvó és természetesen hagyományos, kvalitatív leírási módszereket is használó nyelvleírás igényét (37, 125).

A nyelvi változatosság és változékonyság leírása, az antropológiai, pragmatikai, szociológiai megközelítés nem egyedülálló útja a nyelv leírásának, hiszen a hagyományos, logikai, formális nyelvleírás is természetes módja a nyelv megismerésének (7), csak ez a szemlélet nem a változatosság és változékonyság felől közelít, hanem a rendszerszerű, logikus, általános, állandó jelenségek felől. Mindkét szemléletmód végső célja azonos: a nyelv leírása.

A nyelvművelés rendszertani helyét a következőképpen határozza meg: a nyelvpolitika foglalja keretbe a rendszert, annak alrendszere a nyelvgeopolitika, amelyet új megközelítési módként külön fejezetben is tárgyal. A nyelvpolitikából következik a nyelvstratégia, és ezen belül foglal helyet a nyelvművelés mint nyelvészeti tudományág, és ettől elválasztja az amatőrök által végzett nyelvvédelmet (19). Ezzel egyértelműen állást foglal Balázs Géza a nyelvművelés tudományosság mellett. Szemléletmódját jól jellemzi, hogy a kommunikációs zavart okozó, a rosszul fogalmazott közléseket nem bélyegzi meg, nem nevezi nyelvi vétségnek, hanem olyan nyelvi elemeknek, amelyek a kontextusból, a szupraszegmentális elemekből jelentősen egyértelműsödnek, de ennek ellenére félreértéseket okozhatnak (26).

A szerző célja a nyelvstratégia antropológiai nyelvészeti szempontú megalapozása, és a hazai nyelvészet vitái közepette a nyelvművelés létjogosultságának a bizonyítása, és ezzel egy igen kényes vitában egyértelműen állást foglal (19, 36–41). „A nyelvművelésnek a nemzeti mozgalmakhoz, a hagyománykövetéshez, kultiváláshoz, a nyelvvesztéstől való félelemhez való ragaszkó-

dása erős nemzetösszetartó tényező. Ezért a nyelvművelés a nemzetstratégia része.” (35) A nyelvművelés létjogosultságának megkérdőjelezését végső soron a külső és belső nyelvészet és nyelvészek között feszülő véleménykülönbségekkel magyarázza (36).

A kötet egyik legfontosabb fejezete A nyelvművelés-kritika kritikája összegzi a kötet megjelenésig, azaz kb. 2000-ig tartó, a nyelvművelést ért tudományos, és kevésbé tudományos kifogásokat. Balázs Géza őszintén elismeri a jogos kritikát, maga is kritikusan szemlél sok mozzanatot, számos ponton újítási javaslattal élve erősíti meg a nyelvművelés új lehetőségeit. Fontosnak tartja a nyelvművelés nyelvpolitikai, nyelvstratégiai megalapozottsága mellett az empirikus adatokkal való kiegészítést, a szociolingvisztikával való kapcsolódást (36–7), amelyet egyébként már korábban mások is hangsúlyoztak, de a két tudományágak mégsem sikerült közös utakat találnia. A romantikus hangulatú nyelvromlás kifejezés helyett érdemesebb a nyelvi változások, a nyelvhasználati változások, a kommunikációs zavarok szempontjából vizsgálni az aktuális nyelvet (38). Tisztázni kell a megalkotandó új magyar nyelvstratégiának az élő nyelvjáráások és a különböző nyelvváltozatok egymáshoz való viszonyát, és úgy kell ezt megtenni, hogy ne érhesse diszkrimináció vádja a nyelvművelést (39). A megalkotandó új nyelvstratégia, és az ezen alapuló modern nyelvművelés vélhetően tiszta alapokon, előítéletektől és diszkriminációtól mentesen fogja kezelni a mai nyelvművelés egyik legérzékenyebb és legtöbbet támadott területét, az idegen szavak kérdéskörét is. A nyelvcsere, a nyelvvesztés nem magyarázható pusztán az idegen szavak megjelenésével, ez a folyamat ennél jóval összetettebb, történeti, szociológiai, politikai, nyelvi okokkal magyarázható (38). Tegyük ehhez hozzá, hogy az idegen szavak csak akkor okozhatnak problémát, ha azok aránytalan mennyiségben áramlanak be a nyelvbe, és már meghonosodott szavakat szorítanak ki (Kiefer Ferenc: A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze. Magyar Tudomány 1994: 632).

A nyelvi előítéletekről szóló részt szívesen olvastam volna még tovább is, de a ferencvárosi szurkolók *huhogásáról* szóló írás nagyszerű példája a nyelvi előítéleteességnek, kérdés azonban, hogy a nyelvstratégia és a nyelvművelés tudja-e és köteles-e ezt a makacs jelenséget tompítani. (42–3).

A nyelvészeti szakirodalom egyik legjobban feldolgozott, legnagyobb szakirodalmi háttérrel rendelkező területét kísérli meg áttekinteni a szerző a normáról szóló fejezetekben. A könyv tekintélyes részét teszik ki ezek az írások, így Balázs Géza is hozzájárul a normáról szóló szakirodalom bővítéséhez. Kicsit önironikus, és az egész normáról szóló szakirodalommal kapcsolatban fogalmaz meg a szerző rejtett kritikát, amikor a kötet végén található recenziókban, Bencze Lóránt Mikor, miért, kinek, hogyan című könyvéből idézi, hogy a normáról szóló viták parttalanok, és a normameghatározások kudarcba fulladtak (170, az idézet eredeti forrása: Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek hogyan. Lásd Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Corvinus Kiadó [Zsámbék], 1996. 25). Mindezek ellenére Balázs Géza határozott véleményt alakít ki a nyelvi normáról, szerinte a norma alapja a hagyomány, és a norma szociokulturális hátterű, többretegű, többközpontú, többváltozatú, normatív paradigmát alkot. A leglényegesebb azonban az, hogy meg kell különböztetni a szociokulturális normát mint viselkedési szabályrendszert és a történeti-kulturális fejlődés eredményeként létrejött előíró normát mint mintát, eszményt (44–5). Ezek összekeverése sokszor a parttalan viták forrása.

A nyelvstratégiai alapvetésben különös, kiemelt szerepet játszik egy új diszciplína, amelyet Balázs Géza Marác László társszerzővel együtt **nyelvgeopolitikának** nevez. „A nyelvi geopolitika földrajzi meghatározottságú nyelvtudományi vizsgálat, amelynek keretében az egymással érintkező nyelvek kapcsolatait kutatjuk, vagyis az érintkezésből adódó sokféle gondot, problémát.” (50) A nyelvgeopolitika célja geopolitikai törvényszerűségeken alapuló, tudományosan átgondolt nyelvpolitika alkotása (50). Ez lényegében a szociolingvisztika nyelvi érintkezéssel kapcsolatos törvényszerűségein alapul, ezeket a vizsgálatokat helyezi más szempontrendszerbe, és a kötet nyelvgeopolitikai tételei között is jól kimutatható a szociolingvisztikai megalapozottság (50–5). Jelentős újdonságot hoz a magyar nyelvstratégiába Balázs Géza azzal, hogy felvázolja a magyar

nyelvgeopolitika lehetőségeit, és megjegyzi, hogy a magyar nyelv a környezetét is figyelembe véve nem jelentéktelen, nem kis nyelv, a magyar kultúra kiemelkedő alakjai is hozzájárulnak nyelvünk valós értékének megfelelő kezeléshez. A határokon átnyúló nyelvkultúra, nyelvművelés hozzájárulhat ahhoz, hogy a nyelvi kérdéseket a kulturális és ökológiai kérdésekkel közösen kezeljük. A magyar kommunikációs és nyelvi stratégiának meg kell céloznia a menedzserképzést ugyanúgy, mint az iskolai nyelvoktatást (57–8).

Nyelvstratégiájában igyekszik megszívlelni a nyelvművelést ért kritikákat, igyekszik megújítani a nyelvművelést. Az első kötethez hasonlóan egyenrangú változatokat kíván vizsgálni, nem emel ki egyetlen változatot sem, empirikus alapon nyugvó elemzésekre alapozza nyelvstratégiáját és a nyelvművelést. Fontos, bár még kifejtésre vár a nyelvstratégia informatikával érintkező fejezete (Balázs Géza újabb kutatásai mintha erre vennék az irányt). A modern nyelvművelésnek stratégiaiilag is fontosnak kell tartania a tömegkommunikációt és a digitális-információs forradalmat. A nyelvi technológusokkal együtt kell kiszolgálni a digitális kultúra, az internet nyelvhasználatával jelentkező nyelvi igényeket (61). A magyar nyelvstratégia keretében a Magyar Tudományos Akadémiához rendelt magyar nyelvuniónak vagy magyar nyelvstratégiai bizottságnak kapcsolatban kell állnia a nyelvtudománnyal, a tömegkommunikációval, a többi tudománnyal, a politikával, nemzetközi kapcsolatokra kell szert tennie, és figyelnie kell a társadalmi szervezetekre, mozgalmakra is (66).

Hangsúlyozza, hogy egy modern nyelvstratégia többszintű, azaz a különböző stílusbeli, műveltségbeli mintaszinteket a nyelvhasználatban el kell különíteni, és ezeknek a szerepét meg kell határozni. A beszédművelés és a helyesejtés tanítása, a helyesírás folyamatos normalizálása, az internet nyelvhasználatának vizsgálata, a nyelvi globalizáció okozta interlingvális és interkulturális hatások, az idegen szavak kérdésköre, a szókészlet különböző rétegeinek a megújítása, a határon túli magyar nyelvhasználat státusának vizsgálata, az anyanyelvi nevelés szerepe Balázs Géza nyelvstratégiájának a középpontjában (73–6). Az időrendben ezután következő kötetben, a szintetizáló Magyar nyelvstratégia című munkában ezeket a kérdéseket még pontosabban kifejti a szerző.

Kényes és sokat vitatott kérdés a média nyelvi normájának a leírása és tanulmányozása. Balázs Géza ezt komoly médiaismeret és -gyakorlat birtokában teszi meg. A *médianorma* (saját maga kifejezése) a többretegű normák egyike, és önmaga is rétegzett (111). „Médianorma alatt a köznyelven alapuló, de a közvetlen kommunikációban használt köznyelvnel szándékosan gazdagabb, 'mívesebb' nyelvváltozatot értem.” (111) Az „ideális médianorma” külső forrása tehát a köznyelvi-művészi norma, míg a csoportnormák a „nem ideális” médianorma részei. A nem ideális médianorma a közműsor-szolgáltató médiumokban (Magyar Rádió, Magyar Televízió) indulatokat kavart a szerző meglátása szerint, vagyis a közvélemény elvárásának nem felel meg (111). A médianorma érdekes problémát vet fel a hangos és a hangos-képes médiumokban, mert a beszélt nyelv alapja sok esetben írott vagy részben írott nyelv és csak ritkábban a spontán beszélt nyelv. Ez sajátos interpretációs problémákat vet fel (114).

Balázs Géza médianyelvről, -műfajokról, médiaelméletéről írott összegzése hiánypótló, hiszen a nyelvtudomány kontextusában, a nyelvészet nézőpontjából tárja fel és írja meg a lényegyet (119–24). A médiával, annak nyelvhasználatával és normájával azért foglalkozik ilyen részletesen a szerző, mert a tömegkommunikáció döntő módon befolyásolja a köznyelvet, a nyelvi divatokat (131).

3. Balázs Géza: Magyar nyelvstratégia. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2001. 268 l. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VII. Nemzeti kultúra az informatika korában. A magyar nyelv jelene és jövője. Szerkesztő: Glatz Ferenc.)

Szerves egységet alkot Balázs Gézának ez a kötete a Magyar nyelv kultúra az ezredfordulón című munkájával és a Lehetséges nyelvi szabványok című könyvével, így megszületett a modern magyar nyelvpolitika, nyelvstratégia és nyelvművelés elméletét és gyakorlatát összefoglaló trilógia (vö. Balázs Géza, Magyar nyelv kultúra az ezredfordulón. Budapest, 1998, Balázs Géza, Lehetséges nyelvi szabványok. Budapest, 2000). A három kötet a gyakorlati nyelvművelés egyes lényeges területeitől a szabályozáson, a standardizáláson (szabványosításon) át fokozatosan halad az elméletileg is megalapozott **modern magyar nyelvpolitika és nyelvstratégia** megalkotásáig. Az első kötet a külső nyelvészet és a nyelvművelés kapcsolatát mutatja be a kommunikáció, a média, a köznap nyelvi kódok sok szempontú vizsgálatával. A második kötet főként a normakérdés, a nyelvművelés a nyelvstratégia lehetőségeinek a vizsgálatával foglalkozik. A Magyar nyelvstratégiában pedig a lehetséges magyar nyelvpolitikát és nyelvstratégiát dolgozza ki a szerző. A Magyar nyelvstratégia az elméleti, esztétörténeti, nyelvtörténeti megalapozottságú nyelvstratégia és nyelvművelés kifejtése mellett nagyon praktikus összefoglaló munkája lehet a nyelvművelésnek, mert felsorolja a nyelvi kultúra intézményeit, szervezeteit, fontosabb törekvéseit, eseményeit 1872-től egészen 2001-ig, napjainkig, bemutatja a nyelvkultúrával kapcsolatban álló tudományos intézményeket, a nagy hatókörű országos nyelvművelő rendezvényeket, konferenciákat, folyóiratokat, rádió- és televízióműsorokat. Ezzel kitűnően kiegészíti a Zimányi Árpád kandidátusi értekezésében bemutatott, nyelvműveléssel foglalkozó műsorokat, sajtótermékeket és műfajokat (vö.: Zimányi Árpád, Nyelvművelésünk a tömegtájékoztatás eszközökben [1945–1985]. Kandidátusi értekezés. 1992).

A modern nyelvstratégia célja a tökéletes nyelvhasználat, a célszerű és hatékony kommunikáció elősegítése (195). Napjaink megalkotandó nyelvpolitikájának kezelnie kell sok új jelenséget, például a rendszerváltozással együtt jelentkező áltudományosság iránti igényt, amely a nyelvészetben a nyelvrokonság- és őshazakutatással kapcsolatban, valamint a helyesírási szabállyal és sokféle nyelvművelési babonával kapcsolatban merült fel. Figyelnie kell a nyelvpolitikának arra is, hogy a szocializmus idejében (a kötetben a *szovjet rendszer* és *szocializmus* megnevezés egyaránt szerepel) tabuként kezelt határon túli magyarság is egyre nagyobb szerepet kér az összmagyarságban, így a nyelvművelés, a nyelvstratégia és a nyelvpolitika ügyeiben is. A **nyelvi globalizáció**, a plurális média, a kommunikációs zavarok is indokolják a szerző szerint, hogy új nyelvpolitikát kell megalkotni, vagy még pontosabban: tudatos-tudományos nyelvpolitikát kell végre alkotni. Öröndöletes, hogy Balázs Géza új nyelvpolitikájában az internet által elindított, a nyelvre is ható újdonságokkal részletesen foglalkozik, ezzel ő is elfogadja, hogy a nyelvstratégiának meg kell ismernie az informatika nyelvi hatásait, és figyelnie kell ezekre (169–71, vö. Bódi Zoltán, Az informatika nyelvhasználatának hatásai és nyelvstratégiai háttere. MNy. 2000. [XCVI.] 218–23.).

A szerző ebben a kötetben is megerősíti, hogy a szociolingvisztika szükségszerű társa kell, hogy legyen a modern nyelvművelésnek, hiszen csak a valós nyelvi változások értékelése hozhat figyelemre méltó, tudományosan is értékelhető eredményt. A nyelvművelés fő feladatát abban látja, hogy az objektívan leírt, tudományosan elemzett nyelvi újítások, illetve változások egy részét befolyásolja, hiszen Balázs Géza szerint a nyelvi változások bizonyos fokig társadalmilag befolyásolhatóak.

Az egymásra épülő nyelvpolitika, nyelvstratégia, nyelvművelés rendszerében külön elemzi a szerző a státustervezés és a korpusztervezés mellett új kategóriaként a nyelvsajátítás-tervezést és a presztízstervezést is (16). Mind a három kötet megfontoltan (kritikusan, a hagyományokhoz kapcsolódva, de a kor igényeihez és az új tudományos irányzatokhoz igazodva) igyekszik igazolni

a nyelvművelés létét, létezését és fontosságát. Balázs Géza bizonyítani igyekszik ezekben a könyvekben, hogy van magyar nyelvművelés, mely megújult módszereiben, valamint van új nyelvstratégia, nyelvpolitika is.

A második kötetben elméletileg megalapozza a nyelveopolitikát, a harmadik kötetben kitűnő példát találunk a nyelveopolitika feladataira, hiszen objektív, szókimondó elemzést olvashatunk a magyar nyelvvel kapcsolatos, a Kárpát-medencében zajló nyelvpolitikai csatározásokról (35–41). A Kárpát-medencében sok helyen a biológiai rasszizmust felváltó „kifinomultabb” etnicizmus és lingvicizmus zajlik a nemzeti és nyelvi kisebbségek ellen (35). A homogenizálás és a diszkriminatív nyelvpolitika részleteinek elemzéséhez sajnos keserű tapasztalatként juthat eszébe mindannyiunknak a közvetlen környezetünk – néhol magyarellenés – napi politikája. Az objektív helyzetértékeléshez az is hozzátartozik, hogy Balázs Géza szerint az 1990-es évek nyelvpolitikájának az a legnagyobb eredménye, hogy az emberi jogok hierarchiájába beépült a **nyelvi jog**, így felállt az emberi jogok – kisebbségi jogok – nyelvi emberi jogok egymásra épülő rendszere (38). A részletek iránt érdeklődők kedvéért a nyelvi emberi jogok biztosítására tett lépéseket is végigköveti a szerző az 1966-tól, a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányától, az egyes nemzeti nyelvpolitikai szabályozásokig. A jó nyelvpolitikát szükségképpen nemcsak felülről jövő, nemcsak az uralkodó ideológia határozza meg, hanem a nyelvhasználók felelős, alulról jövő, közösségi gondolkodása is befolyásolja. Mindenesetre ennek az elképzelésnek az idealizmusát a szerző is elismeri.

A nyelvművelést, a nyelvstratégiát történetileg is megalapozza a szerző, például érdekes, az ómagyar korig visszanyúló fejtegetés olvasható a magyar és a csuvasos török, illetve később a magyar és a latin nyelv, még később a magyar és a német nyelv feltételezett kétnyelvűségi kapcsolatról, amelyet megszüntetett az 1844. évi II. törvénycikk az államnyelvről (47).

Balázs Géza a modern (1990 utáni) nyelvművelési mozgalmak egyik eszméjének tartja a globalizációellenességet (70). Bár ezt részletesen nem fejt ki, a kifejezés a 2001. év őszétől kezdve újabb, tragikus és radikális jelentést is kapott. Pontosabban érthetjük a szerzőt, ha az egész könyv gondolatmenetéből következtetve a nyelvművelés globalizációellenességén a globális nyelvi hatásokra figyelő, és azokat ellensúlyozó szemléletet értjük.

Nemcsak a nyelvművelés, hanem a nyelvtörténet oktatásában is kitűnően használható a nyelvművelés történetével foglalkozó összegzés, amely napjaink nyelvművelését is igyekszik a történelmi vonulatban elhelyezni (53–96). Ez kényes feladat, mert a szerző egy évtizede maga is részese a modern nyelvművelésnek. Figyelemre méltó, hogy a modern nyelvművelés létét, tisztaságát azzal is bizonyítja, hogy a szocializmus idején ugyan politikai támogatottsága volt a nyelvművelésnek, de soha nem vált szolgálalelkűvé, ezért nagy volt a tudományos elismertsége és a közvélemény is fontosnak tartotta. A rendszerváltozás után ez a lendület tört meg a társadalmi-politikai változások és a nyelvtudományon belüli szakadás miatt. A nyelvműveléssel kapcsolatos viták java a nyelvtudományon belüli nézetkülönbségekből fakad a szerző szerint, olvashatunk ebben a kötetben a normavitáról, a deskripció-preskripció vitáról, a strukturalista-antropológiai vitáról és a „nyilatkozatvitáról” is (83–4). A nyelvművelés ennek ellenére felmutatott az utóbbi időben is eredményeket: szótárak, nyelvtanok születtek, és egyes területek nyelvstratégiai elemzése is napvilágot látott. Tegyük hozzá, hogy a modern nyelvművelés eredményei közé tartozik Balázs Gézának az itt bemutatott három könyve is.

A kötet második fele a nyelvművelés körüli viták és a létbizonyítás után a konkrét nyelvstratégiai lépések, a nyelvművelői feladatok részletes bemutatásával és elemzésével foglalkozik. Tanulságos példatárat is olvashatunk, amely nyilván később még kifejtendő, sőt bővítendő. Az Állapottervezési alapelvek a magyar nyelvstratégiában és A jelen magyar nyelvi változásai című, vázlatnak szánt záró fejezetben nagyon sok példát találhatunk a szerző „első” fölfedezéseire, terminológiateremtő fantáziájára (202–28). E két utóbbi fejezet teljesebb kifejtését egy újabb könyvében adta közre (Magyar nyelvhelyességi lexikon. Corvina, Budapest, 2001).

A Magyar nyelvstratégia az első és a második kötethez képest még erőteljesebben mutatja a történeti megalapozású összegző szándékot. Az is kiderül, hogy Balázs Géza az első két kötetben azért foglalkozott nagy terjedelemben a média nyelvhasználatával, nyelvi normájával, mert a média nyelvi kérdései alkotják nyelvstratégiájának egyik fő területét. Ennek megfelelően a magyar nyelvstratégia fő cselekvési területei a következők: 1. beszédművelés, kommunikációs nevelés, helyesejtés; 2. helyesírás, egyéb nyelvi szabványok; 3. interlingvisztikai – interkulturális kérdések; 4. idegen szavak kezelése, nyelvkorszerűsítés; 5. a határon túli magyarság speciális nyelvi helyzete; 6. nyelvi emberi jogok; 7. szaknyelvi fejlesztés; 8. a tömegkommunikációs eszközök nyelvhasználat; 9. nyelvtervezés; 10. anyanyelvi nevelés és ismeretterjesztés (174).

„Minden nyelvstratégia (nyelvművelési tevékenység) célja: törekvés a jobb, sikeresebb, a teljesebb kommunikációra, a megértésre.” (195). A három kötetből kirajzolódik, hogy Balázs Géza nyelvstratégiájának a középpontjában az **ökológiai-antropológiai** személet áll, amely figyelembe veszi a nyelv alkatát és társadalmi használatát (230). Balázs Géza (egyetlen kritikát leszámítva) mindvégig visszafogottan, dialogikusan, konszenzust keresve érvel. A szerzővel nyilván sok mindenben lehet és kell vitatkozni. A nyelvstratégia azonban az első szintézis szándékával itt van, továbbgondolható és továbbírható.

Bódi Zoltán

**„A változás évtizede”
Nemzetközi konferencia a Delhi Egyetemen
2002. március 13–14.**

A Decade of Change – A változás évtizede. Tizenkét országból érkezett mintegy hatvan résztvevővel nemzetközi konferenciát tartottak a Delhi Egyetemen. A túl általános – így vagy túl keveset, vagy túl sokat mondó – főcím folytatásaként azonban olyan meghatározást találunk, amely méltán kiváltja hazai szakembereink, így a magyar nyelvészek érdeklődését is: A változások jelei a magyar és a szláv nyelvekben, irodalomban és kultúrában. Mivel az indiai tudományos műhelyek sokak számára ismeretlenek, a szakmai részletek előtt tekintsük át ezeket a fórumokat.

A mintegy 150 ezer hallgatót magában foglaló Delhi Egyetemen működik a Szláv és Finn-ugor Nyelvek Tanszéke, amely a szóban forgó konferencia kezdeményezője. A tanszék jórészt a szláv nyelvek oktatását végzi a horvától a fehérorszig, a lengyeltől a bolgárig, de legmélyebben és legáltalánosabban az oroszsal foglalkoznak. A tanszék indiai munkatársai közül is ezt beszéljük és kutatják a legtöbben, természetesen az angol mellett. Számos vendégtanár és lektor tevékenykedik az egyetemen, közöttük a magyar nyelv oktatója, Helmich Zoltán két éve. Nem csodálkozhatunk azon, hogy kevesen választják nyelvünk tanulmányozását, s minden egyes hallgatónak örülni kell. De nyelvünk és kultúránk közvetítője szerencsére nincs egyedül: Delhiben található a Magyar Kulturális Központ, melynek gazdag programkínálatát jelzi, hogy egy hét alatt három eseménynek adott otthont. A Magyar Nagykövetség is hozzájárul a kulturális misszió teljesítéséhez, s további lehetőséget látnak az oktatási kapcsolatok kiterjesztésére.

Az angol nyelvű előadások – tematikus elrendezésben – irodalmi, kulturális, politikai és nyelvészeti vonatkozásúak voltak; a továbbiakban az utóbbiakat tekintjük át. A meghirdetett téma, az 1990-es évek változásai, rendkívül időszerű, s egyben biztosítéka annak, hogy a legfrissebb kutatási eredményekkel tarsolyukban érkeztek az előadók. Ráadásul kiváló összevetésekre adott alkalmat a különböző közép- és kelet-európai nyelvekről szóló beszámolók meghallgatása. Valentyina Sztojtkova a bolgár nyelv kapcsán úgy fogalmazott, hogy nem egyszerűen idegen hatásokról beszélhetünk, hanem legfőbb tendencia a nyelvi nemzetköziesedés, illetőleg a nyelvek internacionalizálódása. Ennek jelei a szókészlet bővülésében, a jelentésváltozásokban, az alaktanban érhetőek tetten, de leginkább a bolgár szórend változásában, amelyet drasztikus mértékűnek nevezett. Galina Malhova szociolingvisztikai megközelítésben vizsgálta a bolgár szókészlet átalakulását, különös tekintettel a szlengre, az idegen elemekre és a belső fejleményekre. – Albertina Josič a horvát nyelv mozgalmas évtizedéről adott számot: az idegen szavak befogadásának, illetőleg a nyelvújítás szükségességének heves vitáiról, a nyelvészek és a laikusok véleménynyilvánításának különbségéről és a helyesírás politikai vetületéről. Az iméntiek folytatásaként Marko Samardzija a szaknyelvek, valamint a horvát kiejtési norma változását elemezte, és a sztenderdizáció jövőjéről elmélkedett. – Krzysztof Stronski a lengyel szókészlet kapcsán elkerülhetetlennek tartotta az idegen elemek átvételét. A nyelvi kölcsönzés jelenti az első lépcsőt a kulturális egységesülés felé, s ez a folyamat egymástól távol eső nyelvek között is megvalósulhat. – Richa Bhushan, a Delhi Egyetem oktatója az orosz üzletemberek és menedzserek rétegének sajátos nyelvhasználatáról és annak kisugárzásáról beszélt. – Zimányi Árpád előadásában sorra vette az angol nyelvnek a magyar kiejtésre, szóhasználatra, helyesírásra, névadásra, nyelvtani rendszerre, kommunikációnk nyelvi és nyelven kívüli eszközeire tett hatását, utalt az EU-csatlakozás várható nyelvi következményeire, és bemutatta a gazdasági reklámokra, üzletfeliratokra és közérdekű közleményekre vonatkozó, 2001 de-

cemberében elfogadott nyelvhasználati törvény lényegét. – További három nyelvészeti előadás hangzott el: Alena Korsuk a fehér orosz nyelv jelentésváltozásairól, Katarzyna Marszewka a lengyel ifjúsági nyelv legújabb fejleményeiről válogatott, és Meeta Narain az orosz nyelv tanításának módszertanával foglalkozott. A nyelvészeti, szociolingvisztikai, nyelvpolitikai témájú előadásokon kívül stilisztikai elemzések is elhangzottak. – Más szekciókból csupán a magyar vonatkozásokat emeljük ki: Árendás Zsuzsanna, a Pécsi Egyetem Kommunikáció Tanszékének munkatársa a szlovákiai kisebbségi oktatás konfliktusait boncolgatta, Csorán Ferenc Bukarestből a kisebbségi politika eredményeit vette számba, majd a romániai szláv kisebbségekről szólt részletesen, Helmich Zoltán vendégtanár irodalmi életünk utóbbi tíz évének főbb sajátosságait foglalta össze.

Érdekes volt egyszerre áttekinteni térségünk nyelvi jelenségeit. Kellő rálátással ugyanis más megvilágításba helyeződnek a tények és a folyamatok. Világosan kitűnt, hogy a különböző nyelvekben azonos módon, szinte törvényszerűen folyik a nyelvi globalizáció. Okai megegyeznek, de még következményei is nagyban hasonlítanak egymásra. További elemzést érdemelne, hogy a környező szláv nyelvekhez képest a felszíni jelenségeken kívül a mélyebb folyamatok is ugyanígy érvényesülnek-e nyelvünkben, vagy pedig az eltérő nyelvcsalád, az azonosságtudat képes-e módosítani az univerzális hatásokat. Rendkívül tanulságosak voltak a delhi és más indiai egyetemek Közép-Európa-kutatóinak alapos tájékozottságáról bizonyosságot adó és összefüggéseket feltáró, szintetizáló jellegű előadásai. Csak sajnálhatjuk, hogy a 2001 augusztusában kiadott konferenciafelhívás a magyarországi szolgálati út öt-hat stációján végighaladva 2002 februárjának második felében, három héttel a rendezvény kezdete előtt jutott el a hazai intézményekbe, így tudományos életünk és felsőoktatásunk képviselői kényszerűen hiányos volt. S hogy magyar nyelvészeti téma egyáltalán megjelenhetett, az az Eszterházy Károly Főiskola, valamint az indiai Magyar Nagykövetség gyors közbenjárásának és nagylelkű segítségének köszönhető.

Zimányi Árpád

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2001. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság 2001-ben két teljes ülést és 3 vezetőségi, illetve részleges (bizonyos speciális kérdésekkel foglalkozó) ülést tartott, valamint több tudományos és kulturális rendezvényen képviseltette magát.

Az üléseken a bizottsági tagok részvétele mintegy 80%-os volt.

1. A bizottság ülései.

Az üléseken saját kezdeményezésként elsősorban a magyar nyelvművelés helyzete, módszerei, a körülötte kialakult vita, valamint a „reklámyelv törvény” (a 2001. évi T/4899. sz. törvényjavaslat a magyar nyelvnek a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények közzététele során való használatáról) kapcsán kialakult nyilvánosságbeli vélemények megbeszélése szerepelt napirenden.

A bizottság első ülése 2001. június 18-án volt. Ennek témái:

Kötetlen beszélgetés a magyar nyelvművelés időszerű kérdéseiről;

Beszámoló a magyar nyelv hetének rendezvényeiről;

Egyebek.

a) 2001. április 6-án a Köznevelés című folyóirat főszerkesztője, Szunyogh Szabolcs interjút közölt Sándor Klára főiskolai tanárral Van-e szükség nyelvművelésre címmel. Az interjú a Nyelv, nyelvi jogok, oktatás című kötetben (JGYTF, Szeged, 2001.) közölt kutatások, tanulmányok alapján született. A tanulmány és az interjú legfontosabb megállapításai: a magyar nyelvművelés előíró; az előíró nyelvművelést a modern nyelvtudomány nem tartja (nyelv)tudománynak; a nyelvművelés hatástalan; ha nem hatástalan, akkor diszkriminatív (mert felülről jövő, külső, idegen nyelvi szabályokat akar rákényszeríteni az anyanyelvi beszélőre). – A vitában a Magyar Nyelvi Bizottságnak szinte valamennyi tagja felszólalt. Hangoztatták, hogy a tudományos vita fontos, és a bizottság tagjai ezt különböző fórumokon, kellő előkészítés után vállalják is.

Mivel mind a tanulmányban, mind pedig az interjúban szövegszerűen bizonyítható, hogy a szerző szövegösszefüggésekből kiragadott gondolatokat idéz, az eredeti gondolatmenet(ek)be saját – elsősorban ideológiai – elképzeléseit ülteti, több száz éves, kultúraalkító nyelvészeti törekvéseket nevez károsnak, a nyelvművelés fogalmát leszűkíti (nem foglalkozik például a fogalmazástanítás, a stílus- és szövegoktatás, a helyesírás, illetve általában a tudományos ismeretterjesztés kérdéseivel), a szociolingvisztika megállapításait pedig leegyszerűsíti, gyakorlatilag a pedagógia létét is megkérdőjelezi. A bizottság álláspontja szerint a tudományos és a tényszerű válaszokat a nyelvészeknek kell megadniuk, és nem szabad a vitát ideológiai-politikai diszkurzussal terhelni. A bizottság egyhangúlag megállapította, hogy nincs olyan tudomány, amely ne foglalkozna gyakorlati hasznosítással, a nyelvtudományban ezt a feladatot eddig az alkalmazott nyelvészet és (vagy részeként, vagy társterületeként) a nyelvművelés látta el.

b) A magyar nyelv hete eseményeiről Grétsy László számolt be. Elmondta, hogy a bizottság 2001-ben is részt vállalt a magyar nyelv hetének a megrendezésében (a rendező Jász-Nagykun-Szolnok megye). Országsszerte ismét több száz előadás hangzott el, a Magyar Rádió továbbra is kiemelten foglalkozik a magyar nyelv hetével (külön műsorsorozatot szervez). A magyar nyelv hete ez évben is sikeres volt.

c) Földi Ervin, a Földrajzinév-bizottság vezetője egyes helységnevek helyesírásának szabályozásával kapcsolatban kérte a bizottság állásfoglalását. Például:

jelenlegi hivatalos név	javasolt hivatalos név
Baranyahídvég	Baranyahídvég
Bucus	Búcsú
Gyepükaján	Gyepükaján
Nyírád	Nyírád
Szin	Szín

A 2002. november 21-én megtartott második ülés napirendje a következő volt:

Az idegen szavak és betűszók ejtése. Irányelvek az idegen szavak kiejtéséhez. (előterjesztő: Balázs Géza),

Beszámoló nyelvművelő eseményekről, a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő tevékenységéről,

Tájékoztatás a „reklámnyelvtörvénnyel” kapcsolatos sajtóvitáról és fórumokról.

a) A bizottság a Magyar Rádió Nyelvi bizottságának kérésére megtárgyalta Balázs Géza Az idegen szavak és betűszók ejtése (Irányelvek az idegen szavak kiejtéséhez) című 9 oldalas előterjesztését. Az előterjesztés különösen az idegen nevek és betűszók magyar kiejtésének változatos, alkalmi, kiszámíthatatlan és sokszor kommunikációs zavart okozó problematikáját elemzi, valamint nyelvtervezési alapelveket fogalmaz meg velük kapcsolatban. A vitában résztvevők a problémát idősebbnek tartották, és fontosnak ítélték azt, hogy az elfogadott formákat a Magyar Rádió kész használni, terjeszteni, az alapelveket azonban egyszerűsítendőnek ítélték, valamint további

fontos kiegészítéseket fogalmaztak meg (különösen a konkrét példákkal kapcsolatban). Arra kérték az előterjesztőt, hogy ennek alapján dolgozza át a tanulmányt, s ismét bocsássa a bizottság elé.

b) Balázs Géza beszámolt a Nemzeti Stratégiai Kutatások Programjáról, a Magyar Tudományos Akadémián 2002. november 14-én rendezett egész napos, A nyelvi hiány című konferenciáról, valamint a második Bárczi Géza Emléknapról.

c) A 2001-ben az Igazságügyi Minisztérium által az Országgyűlés elé terjesztett, majd 2001. novemberében 66%-os többséggel elfogadott „reklámszabályozásról” sajtópolemiahoz vezetett. A bizottság korábban megtárgyalta és nem támogatta a reklámok nyelvének törvényi szabályozását. Véleménye szerint ugyanis a nyelv védelmét alacsonyabb szintű jogszabályokkal, rendeletekkel, illetve neveléssel, ismeretterjesztéssel is el lehet érni. A sajtóban és az interneten megjelent dokumentumok ennek ellenére egyértelműen a nyelvművelőket és a nyelvvédő szervezeteket tették felelőssé „a nyelvtörvényért” (pl. Kis Tamás a KLTE honlapján: A nyelvművelés kártékonyaságáról és ármánykodásáról). A bizottság novemberi ülésén tájékoztatás hangzott el a vitával kapcsolatban. A bizottság tagjai úgy döntöttek, hogy tanulmányozni kívánják az ezzel kapcsolatos nyilatkozatokat, állást foglalni azonban csak alapos elemzés birtokában kívánnak.

2. A bizottság kapcsolatai az MTA más bizottságaival, tudományos kutatóintézetekkel, külső főhatóságokkal, vállalatokkal.

a) Mivel a bizottságban minden tudományos osztálynak van egy-egy képviselője, testületünk az MTA osztályaival állandó kapcsolatban van. Természetesen az egyes tudományterületekkel való együttműködés intenzitása változó, a szükséghez igazodik. A bizottságnak nagyon szoros a kapcsolata (Fábián Pál, Kiss Lajos, Hőnyi Ede és Földi Ervin révén) az FVM keretében működő Földrajzinév-bizottsággal.

b) 2001. augusztus 22-én az Országgyűlés Oktatási és Tudományos Bizottságának meghívására az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának részéről Balázs Géza és Deme László részt vett a reklámszabályozás törvény előzetes vitáján. (Más MTA-bizottságok, valamint a Nyelvtudományi Intézet is kapott fölkérést, de képviselői nem jelentek meg.)

2001. szeptember 17-én Kroó Norbert, az MTA főtitkára megbeszélést tartott a reklámszabályozás törvényvel kapcsolatban, amelyen bizottságunk tagjai - Deme László, Szűts László és Balázs Géza - is részt vettek. Ezen már az MTA Nyelvtudományi Intézetének vezetősége is képviseltette magát.

c) 2000-ben a bizottság kapcsolódott az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatások Programján belül szervezett A magyar nyelv az informatika korában című program (programvezető: Balázs Géza) fő célkitűzéseéhez. A program támogatásával vált lehetővé 2001. november 14-én az MTA székházában A nyelvi hiány (Hiányok a mai magyar nyelvben és nyelvkultúrában) című egész napos konferencia megszervezése. A konferencián 17 előadás foglalkozott a nyelvi-szerkezetbeli, valamint nyelvi-kulturális „hiányokkal”, jelenségekkel, illetve feladatokkal. A konferenciához kapcsolódóan rendezték meg a második Bárczi Géza Emléknapot. A konferencián mintegy 120 érdeklődő jelent meg.

d) 2002. december 3-án ünnepelte a Magyar Rádió (MR) Nyelvi bizottsága fennállásának 25. évfordulóját. Az egyik emlékező-összegző előadást Deme László, a bizottság társelnöke tartotta. Az MR Nyelvi bizottságával az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának jó együttműködése van, ebben az évben a novemberi ülés fő témáját is a rádió kérésére tűzte a bizottság napirendre.

e) Számos tudományos és társadalmi intézménnyel, egyesülettel (MTESZ, Anyanyelvápolók Szövetsége, Magyarországi Fordítóirodák Egyesülete, Magyar Szakírók Egyesülete, Magyar Tudományos, Üzemi és Szaklapok Újságíróinak Egyesülete, Mondjuk Magyarul Mozgalom, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Szervezetési és Vezetési Tudományos Társaság, Szépen, Emberül Alapítvány, Oktatási Minisztérium Kutatás-fejlesztési Helyettes Államtitkárság) közösen bizottságunk több tagja is részt vett 2001. október 17-én az I.

Magyar Szakmai Anyanyelvi Tanácskozáson. A konferencia délutáni levezető elnöke Keszler Borbála a Magyar Nyelvi Bizottság elnöke volt, a bizottság tagjai közül előadást tartott Bencédy József és Grétsy László.

A tanácskozás ajánlásokat fogadott el.

f) 2001. december 7-én az MTA épületében rendezték meg a Betű és szóvetés a magyar orvosi irodalomban című orvosi nyelvi tudományos rendezvényt az MTA Orvostudományi Osztálya, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Orvosi Kamara, az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Szakírók Szövetsége és a Magyar Nőgyógyász Onkológusok Társasága, valamint bizottságunk közös rendezésében. Ezen előadást tartott a bizottság részéről Keszler Borbála, Grétsy László és Fábíán Pál.

A szaknyelvi konferenciákon való közreműködést a bizottság különösen fontosnak és értékesnek tartja.

3. A bizottság munkájához kapcsolódó egyéb eredmények

a) A bizottság tagjai nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői (Magyar Nyelvőr: Keszler Borbála; Édes Anyanyelvünk: Grétsy László; Alkalmazott Nyelvtudomány: Gósy Mária; Beszédkutatás: Gósy Mária; Acta Linguistica Hungaricae: Siptár Péter), illetőleg szerkesztőbizottsági tagjai (Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Fábíán Pál, Gósy Mária, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Szende Aladár, Tolcsvai Nagy Gábor); tagjai a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Pusztai Ferenc, Szathmári István), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (Balázs Géza, Deme László, Fábíán Pál, Grétsy László stb.).

b) A bizottság tagjai munkájukkal összefüggésben több előadást tartottak külföldön is. 2001. május 6. és 9. között Szűts László és Balázs Géza a Varsói Egyetem meghívására vett részt Az európai kisnyelvek jelene és jövője konferencián, Balázs Géza az Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége közgyűlésén (Árkos, 2001. szept. 29.).

c) 2000-ben ideiglenesen lezárult az 1996-ban, az MTA központi vezetésével indult és megvalósult Nemzeti Stratégiai Kutatások Programjának első szakasza. A program szűkített tematikával 2001-től tovább folytatódik, ebben ismét helyet kap A magyar nyelv jelene és jövője (A magyar nyelv az informatika korában) alprogram.

d) 2001. november 14-én a Magyar Tudományos Akadémián mutatták be Balázs Gézának, az MTA kiadásában megjelent új könyvét, a Magyar nyelvstratégiát. A könyv egyes részleteinek tudományos vitája a bizottságban lezajlott.

Balázs Géza

Máté Jakab emlékezete (1926–2001)

A hazai és nemzetközi nyelvtudomány kiváló személyiséget veszítettük el az elhunytban. Aktív tudományos és oktatói tevékenységének öt évtizede folyamán több mint 180 publikációja jelent meg magyarul, angolul, franciául, románul és oroszul. Eredményes munkássága, egyetemi tanulmányai megkezdéséig nehéz, küzdelmes, megpróbáltatásokkal telt élete volt. 1926. november 14-én született Csíksomlyán (ma Cozmeni, Románia, Hargita megye) hétgyermekes család legkisebbiként. Tanítója felismerte benne tehetségét, és családjának javasolta, hogy taníttassák tovább. A csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium tanulója lett, ahol végig eminens volt. De közbeszólt a sors, még nem volt 18 éves, amikor 1944-ben behívták katonának a magyar hadse-

regbe. A fegyverszünet Ausztriában érte, de másnap, 1945. május 10-én szovjet hadifogságba esett, ahol három évet töltött, jórészt a donyeci szénmedencében. 1947-ben, visszatérte után, leérettségizett, és beiratkozott a kolozsvári egyetemre. Magyar és francia, majd orosz szakon tanult, 1952-ben végzett. Utána az egyetem Orosz Tanszékén oktatott tanársegédként, később adjunktusként. 1977-ben sikerült áttelepednie Magyarországra. Előbb az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, 1978-tól pedig 1995. év végi nyugdíjaztatásáig a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Orosz Tanszékén működött mint adjunktus, 1981-től mint docens, 1984–1990 között pedig mint tanszékvezető. Közben 1978-tól haláláig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén tartott előadásokat (jórészt) díjazás nélkül a nyelvtudomány történetének témaköréből. Halála tavaly december 5-én érte második infarktus utáni kórházi ápolása alatt. A tragikus vég kollégáit, pályatársait, mindannyiunkat váratlanul ért, hiszen Máté Jakab korát meghazudtoló lelkesedéssel és kitartással dolgozott az utolsó hetekig.

A megboldogult tudományos érdeklődése és tevékenysége igen szerteágazó volt: matematikai és generatív nyelvészet, számítógépes vizsgálatok, szemiotika, szövegtan, stilisztika, szociolingvisztika, a nyelvtudomány története stb. Ez utóbbi témakörben jelent meg két kötete néhány évvel ezelőtt: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története* (1997) és *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai* (1998), mindkettő a budapesti Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában. E könyvekről szóló méltatásomat lásd *Nyr.* 123 [1999]: 252–4. A harmadik kötet a nyelvtudomány történetét az ókortól a 19. század elejéig fogja ismertetni: sajnos csak posztumusz mű lesz előreláthatólag az év végén. A szerző nehezen várta az utolsó kötet megjelenését, de már nem érthette meg. Lelkiállapotát és kiadójának elismerése mellett a könyvkiadás nehézségeit, a szerzők viszontagságos próbálkozásait jól jellemzik a 2. kötet előszavának bevezető mondatai: „Lassan hét éve lesz annak, hogy e kéziratom utolsó mondata végére pontot tettem. Bizony, elég hosszú sikeredett ez a Csipkerózsika-álmom, míg nem 1996 tavaszán »ébresztő« fűjt a Nemzeti Tankönyvkiadó”.

Megjelent munkái, tanulmányai, cikkei közül hadd említsem meg mindenekelőtt Solomon Marcusnak *A nyelvi szépség matematikája* (Budapest, 1977) című antológiájához (*Poetica mathematică* [București, 1970] az alapját képező eredeti mű) írt terjedelmes és eredeti gondolatokban bővelkedő tanulmányát. Jelentősek továbbá az alábbi dolgozatai: Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről (*MNy.* 80 [1984]: 276–90, 439–55), A jelentéskutatás új útjain (*MNy.* 83 [1987]: 28–49), Új szempontok és távlatok a stílus- és a stilisztikai kutatásokban (*Nyr.* 121 [1997]: 343–58), A magyar igeragozás független analízisének egy modelljéről (in: Imre Samu–Szathmári István: *A magyar nyelv története és rendszere*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, 1967, 499–503); az idegen nyelvű közleményei közül: Relație dintre componentul sintactic și cel semantic în gramatica generativă transformațională (*Cercetări de Lingvistică* 15 [1970]: 239–52) stb. Romániában megjelent írásait Máthé néven (*h*-val) szignálta. A megboldogult minden írása a szerző mélyreható gondolatain kívül éles kritikai érzékéről tanúskodik.

E sorok írója még külön hálával adózik elhunyt barátunknak azért, hogy nagy odaadással lektorálta 2001 első felében annak az évnek a novemberében megjelent *Mire jó a nyelvtudomány?* című könyvemet (Balassi Kiadó). Észrevételei, tanácsai, bibliográfiai útmutatásai jelentős segítségemre voltak. Ő maga örömet lelt a lektorálásban, és szerette volna a nyomtatott kiadványt is kézbe venni. Ezt sajnos szintén nem érte meg, csak néhány héttel halála után kapta meg az özvegye, ahogy majd a nyelvtudomány történetéről szóló harmadik kötetet is valamikor megjelenését követő időben veszi át.

Végül nem hallgathatom el azon véleményemet, hogy elhunyt kollégánknak több társadalmi és tudományos elismerés járt volna ki, mint amennyiben része volt.

Kedves Jakab! Emlékedet fenntartják műveid, kedves, szerény, segítőkész személyedet pedig pályatársaid emlékezete őrzi. Isten veled, nyugodjál békében!

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

pályázatot hirdet

NYELVJÁRÁS, TÁRSADALOMNYELVÉSZET ÉS NÉVTAN

tudományterületekhez kapcsolódó bármilyen gyűjtő-, illetve elemző munkára.

Pályázni megkötés nélkül bárkinek lehet, egyénileg vagy csoportosan.

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek nyomtatásban még nem jelentek meg.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 30 ezer Ft + Csűry Bálint-emlékérem

2. díj: 20 ezer Ft

3. díj: 10 ezer Ft

Beadási határidő: 2002. október 15.

A legjobb dolgozatokat a Társaság megjelenteti.

*A pályázat tartalmi és formai követelményeiről, valamint a témalehetőségekről
bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság címén*

(Bp. 1052, Pesti Barnabás u. 1.,

T: 267-09-66/ 5151) lehet kérni.

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az Oktatási Minisztérium támogatásával jelent meg.**

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népszerűösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV. + Mel-lékletek Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft., V–VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
T. Somogyi Magda: Toldalékkendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.
Radóczné Bálint Ildikó: A "kegyelem" jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Péntek János: A nyelvi környezet és a helyesírás

Kiss Jenő: A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés

Ágoston Mihály: Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón

Grétsy László: A szaknyelvek megújításáért

Gáspári László: A gondolatalakzatok kérdéséről (az ismétlés)

Rácz János: Madárneves összetételek a növénynevek terminológiájában III.

Bañcerowski Janusz: A profilírozás mint nyelvészeti fogalom

Nádas Tímea: Hányféleképpen *mondhatni*?

Pete István: Strukturalista és strukturális nyelvelírás

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Péntek János</i> : A nyelvi környezet és a helyesírás	257
<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés	263
<i>Ágoston Mihály</i> : Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón	269
<i>Grétsy László</i> : A szaknyelvek megújításáért	275

Nyelv és stílus

<i>Gáspári László</i> : A gondolatalakzatok kérdéséről (az ismétlés)	284
--	-----

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Madárneves összetételek a növénynevek terminológiájában III.	298
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A profilírozás mint nyelvészeti fogalom	321
<i>Nádas Tímea</i> : Hányféleképpen mondhatni?	329
<i>Pete István</i> : Strukturalista és strukturális nyelvelírás	351

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Fekete Csaba</i> : Zsoltár szavunk történetéhez	360
--	-----

Szemle

<i>Kemény Gábor</i> : A szecesszióról és két új erdélyi könyvről.	363
Rolf Bergman, Dieter Nesius (szerk.): Die Entwicklung der Großschreibung im Deutschen von 1500–1700 (Ismerteti: <i>Somló Katalin</i>)	367
Kabán Annamária (szerk.): Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	378

A Nyelvőr hírei

<i>Tóth Szilárd</i> : Mokány Sándor 70 éves	380
<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : Az íráskultúra ünnepén	382

MAGYAR NYELVŐR

126. ÉVF.

*

2002. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

A nyelvi környezet és a helyesírás*

1. A cím kettőssége arra a belső feszültségre és az ebből fakadó tantárgy-pedagógiai és szociolingvisztikai gondokra utal, amely a nyelv természetes belső változatossága, valamint a nyelvhasználat még változatosabb környezete és a helyesírás egységre törekvő szabályozottsága között fennáll. A belső változatosság jó-részt szóbeli, élőszóbeli változatosságot jelent, a helyesírás az írás, az írásbeliség egységét, az irodalmi nyelv egységét. A grafizáció és az írás kodifikációja talán a legfontosabb ösztönzője volt az egységes főváltozat kialakulásának. Az irodalmi nyelvben kötelező egységes helyesírás ma is a legfőbb, szinte szimbolikus meg-jelenítője nyelvünk viszonylagos egységének.

Noha az úgynevezett szekuláris nyelvészeti kutatások az elsődleges környe-zeti nyelvváltozatokra irányulnak, és az élőnyelvi megjelölés is a szóbeliséget hangsúlyozza, a szociolingvisztikának tekintettel kell lennie a nyelvhasználat írott változatára is. Lehet ugyan a nyelvváltozatok elvi, elméleti egyenértékűségéről beszélni, a valóságban azonban éppen egységes és közös, írott és beszélt volta emeli főváltoztá a köz- és irodalmi nyelvet. Nem véletlenül hangsúlyozza Einar Haugen az írott változat elsődlegességét a nyelvi tervezésben. (A sztenderd körüli viták nem vonják kétségbe az írott változat formaegységének szükségességét. Az az úgynevezett nyelvművelés-ellenesség viszont, amely a helyesírási hibák javítá-sát is stigmatizálásnak minősíti, nem tesz jót a helyesírás tanításának, amelynek lényege éppen a hibák folyamatos és következetes javítása.)

Az ontogenezis ebben is modellálja a filogenezist, a szinkronia a diakróniát. A helyesírás tanítása és tanulása, a helyesírás buktatói visszautalnak az évszáza-dokkal korábbi hosszas vívódásra, vajúdasra: a grafémák többértékűségére és in-terferenciájára a latin és más nyelvek mintájára, a regionális formák jelenlétére, a felekezeti és más jellegű írásváltozatokra. Amikor néha ma erdélyi tanulók kö-vetkezetes *különbség – különbség* írásváltozatát nézem, mintha katolikus-pro-tesztáns megoszlást tapasztalnék, nem beszélve persze a *keresztény – keresztén* változatokról; mint ahogy annak is van (vagy volt eredetileg) ideologikus háttére, hogy kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e ünnepeink nevét. Szintén ideológiai okok-ból váratott magára a *transzszilvanizmus* szó helyesírási kodifikációja, amikor

* Elhangzott a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjén 2000. június 25-én.

pedig erre sor került 1990 után, további következetlenségeket szült, mert eltért a már kialakult írásgyakorlattól.

2. Mindaz, amit a továbbiakban ki szeretnék fejteni, nem alibikeresés, nem annak az igazolási szándéka, miért gyenge a kisebbségi és főként az erdélyi tanulók helyesírása. Ebben és egyebekben is a harmincas évek nevezetes erdélyi püspökének, Makkai Sándornak a *Magunk revíziójában* megfogalmazott és követendő szabályához igazodom, hogy amíg a kisebbségi életben valamely, számkra kedvezőtlen jelenségnek, helyzetnek belső oka is van, vagy belső oka is lehet, addig azt semmiképpen nem szabad a külső körülményekre hárítani. Márpedig a helyesírás országosan rossz helyzetének elsősorban belső, az anyanyelvi oktatással kapcsolatos okai vannak.

1993 és 1997 között készült az az országos felmérés, amely tényszerűen is igazolja: „egy erdélyi diákra majdnem kétszer [...] több hiba jut, mint egy magyarországi tanulóra az általános iskola évfolyamain; a gimnáziumban már nagyobbak a különbségek: a 10. osztályban ötször [...], a 12. osztályban kétszer [...] jut több hiba egy erdélyi diákra” (Pletl 1997: 101). Ennek ismeretében is mondhatjuk, hogy éppen a „simonyisok” korosztálya a leginkább versenyképes a nemzeti döntőn, a gimnazisták gyulai versenyén már saját súlycsoportjukban, a határon túliak kategóriájában is rendszerint gyengén szerepelnek. (A magyar nyelvű oktatás országosan gyenge teljesítményét mutatja egyébként, hogy az érettségizők helyesírása gyengébb, mint az általános iskolai végzősöké; jellemző, hogy az érettségien nem is pontozzák a helyesírást!) Vigasztaló mindebben az, hogy a legjobbak helyesírási teljesítménye viszonylag közel áll egymáshoz a nyelvi régiótól függetlenül. És annyit legalább elértünk, hogy nem mindenki számára elérhető áron ugyan, de a könyvüzletek polcain hozzáférhető a helyesírási szabályzat és szótár valamelyik magyarországi kiadása.

A magyar nyelvű felsőoktatásban, mind a hallgatók, mind az oktatók körében, szintén gondok vannak a helyesírással. Ezért tanszékünk lehetőségként felajánlotta a helyesírás tanítását és gyakorlását a kolozsvári egyetem magyar tagozatának. Egyelőre nem sokan élnek ezzel a lehetőséggel. Az elfogadható megoldás az lehetne, ha a tanárképzés programjában minden szakon megkövetelnék a kifogástalan helyesírást.

Az oktatási intézmények maguk sem tulajdonítanak kellő jelentőséget a helyesírásnak: az igény csak a magyar nyelv és irodalom szak óráihoz kapcsolódik, az iskolai környezetben, hirdetéseken, táblavázlatokon, ellenőrizetlen munkafüzetekben a tanuló inkább a rossz példával találkozhat.

Semmivel sem kedvezőbb a közéleti írásbeliség, a nyomtatásban is megjelenő szövegek helyesírási színvonala. Túl vagyunk azon, hogy mindezt a számítógépes szövegszerkesztésre háríthatnók: egyszerűen provinciális tudatlanság, nemtörődömség, a szerkesztés és a kiadás kapkodó szakszerűtlensége okozza, hogy fontos kiadványok jelennek meg minősíthetetlen nyelvi és helyesírási színvonalon. (Erről ír igen kritikusan Kósa Ferenc kollégám [2002].)

Az általános kedvezőtlen kép magyarázataként utalni szeretnék arra, hogy az elmúlt szabad évtizedben Erdélyben általánosan romlott az anyanyelvű oktatás

hatékonysága az alsó tagozaton (emiatt hiányzik a helyesírás megalapozása); az általános iskola felső tagozatán egy, a korábbinál kevésbé átgondolt magyar nyelvi tanterv került bevezetésre, és ezen a helyzeten a közben elkészült tankönyvek sem javítottak; a gimnáziumi osztályokban pedig gyakorlatilag továbbra is hiányzik az anyanyelvvél való foglalkozás. Ezekben a hetekben készült el egy új tantervi koncepció, amely alkalmas lehet arra, hogy a helyzet gyökeresen megváltozzék: a helyesírás tanítását és az ezzel kapcsolatos követelményeket következetesen előírja, gimnáziumi szinten felhívja a figyelmet a magyar és a román helyesírás kontrasztív alapú tudatosítására. Az újabb bizonytalanság azzal kapcsolatos, hogy lesznek-e ennek megfelelő új tankönyvek, megváltozik-e maga az oktatás, érvényesíthetők lesznek-e az új követelmények.

3. Nem új az a felismerés, hogy az anyanyelvi nevelés (mint minden nevelés) függ a nyelvjárási, nyelvi környezettől. A *Magyar dialektológia* kézikönyvében Kiss Jenő számos hazai és még több külföldi oktatási tapasztalatra és vizsgálati eredményre hivatkozik, amelyek kétséget kizáróan igazolják, hogy a tanulók szóbeli és írásbeli hibáit, de magát az iskolai előmenetelt is jelentős mértékben befolyásolja a nyelvjárási környezet vagy általánosítva: a környezeti nyelvváltozat (Kiss 2001: 145–56). Erdélyben a nyolcvanas évek elején Bíró Zoltán végzett olyan vizsgálatokat, amelyek a falusi tanulók nyelvileg hátrányos helyzetét elemezték a városiakéhoz viszonyítva (Bíró 1984).

Az anyanyelvi oktatásban tehát két nyelvi változatnak van kitüntetett szerepe: a vernakulárisnak és a sztenderdnek. Az előző évek vitáiban általánossá vált az a nézet, hogy a magyar esetében még a külső régiókban sem indokolt a közmagyart a környezeti változattól elvonatkoztatva vagy éppen annak ellenében oktatni egy diglossziás elrendeződésnek megfelelően vagy annak érdekében. A cél „a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség” kialakítása (Kiss i. m. 150), amely az eddigieknél határozottabban és bátorítóbban épít az elsődleges nyelvváltozatra (a nyelvjáráásra is), a köznyelvet rugalmasabban és nyitottabban kezeli, az egységes helyesírás kodifikációját pedig kiterjeszti a kisebbségi változatokra is. Az alapot jelentő környezeti nyelvváltozatnak, anyanyelvjárásnak a beszélt köznyelvtől való eltérése különböző fokú és különböző jellegű. Az eltérések nagyobbak és változatosabbak a peremrégiókban. Minden nyelvváltozatban van egyébként többlet és van hiány más nyelvváltozatokhoz viszonyítva, a nyelvjárás többnyire hátrányt jelent az oktatásban, de jelenthetne előnyt is, ha az anyanyelv-pedagógia képes volna kihasználni a többleteket, ha megvolnának a módszerei és eszközei arra, hogy a főváltozatot a környezeti nyelvváltozatra és ne annak ellenében építse.

A környezeti nyelvváltozatoknak lényeges vonásuk tehát a regionalitás: „a 6–14 éves korú magyar anyanyelvű gyermekeknek több mint fele (ma is) nyelvjárási háttérű és környezetű (a maga változatos nyelvi, nyelvhasználati következményeivel)” (Kiss i. m. 151). Ez a magyarországi arány, amely kisebbségi régiókban úgy módosul, hogy ott gyakorlatilag minden gyermek az anyanyelv kétnyelvű környezeti változatába születik, abban él, a regionális vonások pedig általánosabbak, erőteljesebbek és élőbbek, és ehhez járul még az anyanyelvi nyelvhasználat funkcionális korlátozottsága. Messzire vezetne annak kifejtése, hogy

mindez: a kétnyelvű környezet, a nyelvi hagyomány és az élőnyelv fokozottabb regionalitása milyen értelemben és vonatkozásban jelenthet(ne) előnyt (többletet), és jelenthet hátrányt (hiányt). Mégis a hiány érzete a fokozottabb, a hátrányos helyzet következményeit tapasztalhatjuk és rögzíthetjük vizsgálatainkban. A köznyelv, a közös nyelv, az írásbeliség közös és egységes szabályai nehezebben érvényesíthetők.

A nyelvjárási jelenségekkel kapcsolatos helyesírási gondok és hibák viszonylag jól ismertek a szakirodalomból. A kétnyelvű környezet csak fokozza például azokat a tendenciákat, amelyek gyengítik a rövid-hosszú szembenállást a hangrendszerben, az időtartam sokszor már csak a hangsúly kísérőjelensége, mint több környező nyelvben. A mezőségi nyelvjárás szórványkétnyelvűsége gyakorlatilag semlegesíti az említett oppozíciót. Ez ma már Kolozsvárnak és környékének regionális köznyelvében is általános. A sóvidéki Parajd általános iskolásainak dolgozataiban nem ritka az ejtésben kieső azonszótagú *l* elmaradása: *belehót, búsut, ehasználta* (Csíki 1987: 105–6). Ilyen körülmények között (és általában a legtöbb nyelvjárási környezetben) értelmezhetetlen a magyar helyesírásnak a kiejtésre építő alapelve. Esetleg a beszédoktatásnak lehet az az alapelve, hogy időtartam tekintetében az írást kövesse. Általános iskolai szinten természetesen nem ritka az írásban is jelölt *a*-zás, *i*-zés, a *cs*-zés a Mezőségen (*kucs*a) vagy ennek ellentéte: a hiperkorrekció, a normatúlteljesítés (*matyka*) sem. Bizonytalanságot okoz a nem kodifikált (regionális?) változatok megítélése, például: *jösztek – jőtök, elvész – elvesz – elveszik – elveszlődik, játsszunk – játszodjunk*, a tájszavak: *fuszulyka – fuszujka, muszuj – muszuly* stb. Elvileg ezek a változatok az írásbeliségben is megjelenhetnek, megítélésükre helyesírási szempontból sincs egységes álláspont.

4. Ha a helyesírás helyzetét az anyanyelv és a domináns államnyelv viszonylatában nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az ennél is bonyolultabb. A két nyelv aszimmetrikus státusbeli helyzetéből fakad, hogy a viszonylag kiterjedt, ám arányaiban és részleteiben kevésbé vizsgált nyelvcsere és nyelvvesztés folyamatában a nyelvfelajátásnak, a nyelv visszaszorulásának és leépülésének, a nyelvi erózióknak el nem hanyagolható kísérő jelensége, hogy jelentős (és valószínűleg növekvő) az anyanyelvi írástudatlanság. Az oralitás, a kizárólagos szóbeliség nemcsak a moldvai magyarok magyar nyelvűségét jellemzi: kiterjedt a szórványok szubtraktív kétnyelvűségében, a nagyvárosok lakótelepi szórványaiban, a sport, a művészet, a gazdasági élet területén sikeres magyarok körében. A román iskolázottságú értelmiségiek, pedagógusok, természettudósok vagy akár kisebbségpolitikusok magyar íráskészsége néha alig éri el az alsó tagozatosok szintjét. (Mindig kissé szorongva nézem, ha akár akadémiai szintű szakmai rendezvényen egyik-másik erdélyi kollégám vetítéssel teszi nyilvánossá helyesírási gyarlóságait.)

Ha a kétnyelvűség alacsony szintű, illetve szubtraktív jellegű, például szintén a szórványokban vagy nyelvjárászigeteken (Oltszakadát), a másodnyelvi dominancia miatt erőteljesebben érvényesülnek a másodnyelvi írásbeliség betűinek hangértékei és helyesírási szabályai, gyakori a betűcsere (pl. a csángó írásbeliségben).

Az említett országos felmérésnek az egyik paradoxális következtetése, hogy a magyar nyelvű oktatás keretei között nincs feltűnő mennyiségi különbség a do-

minánsan magyar környezetű és a szórványhelyzetű tanulók teljesítménye között. Más statisztikákból azonban tudjuk, hogy szórványkörnyezetben sokkal nagyobb a már eleve román nyelven tanuló, emiatt magyarul írni sem tudó magyar gyerekek aránya (ez akár 70–80%-os is lehet az országos 30–40%-hoz viszonyítva). Releváns viszont, hogy a magyar országhatár menti megyékben (bizonyára a tömegkommunikáció kedvező hatása következtében) lényegesen jobb a tanulók helyesírása: a szórványnak tekinthető Arad megyeiek átlaga 3,5-ször jobb, mint a szintén szórvány Hunyad megyeieké, a Szatmár megyei átlag 3,3-szer jobb, mint a Kolozs megyei (Pletl i. m. 65).

Nem rendelkezünk összehasonlító vizsgálattal a magyar tanulók magyar, illetve román helyesírásának színvonaláról. Nem volna azonban meglepő, ha kiderülne, hogy a dominánsan magyar nyelvi régiókon kívül általában jobb a magyar tanulók román helyesírása. Mind az iskolai helyesírásban, mind a magyar nyelvű publikációkban nagyon gyakoriak ugyanis a kontaktusjelenségnek, elsősorban interferenciajelenségnek minősíthető helyesírási hibák. Ilyenkor a felcserélő kétnyelvűség jellegének megfelelően az első nyelvi helyesírási szabályok helyett a másodnyelvi szabályok érvényesülnek. Lanstyák István három ilyen tipikus esetet említ a magyar–szlovák nyelvi interferencia köréből: 1. intézménynevek és egyéb tulajdonnevek (pl. az ünnepnapok nagy kezdőbetűs) szlovákos írása; 2. a köznévi betűszók írásmódja; 3. az idézés helyesírási hibái (2000: 194). Csemicskó István, mint a helyesírási kodifikáció problémáját, szintén említi a történelmi évfordulók (ünnepek) írásmódját, valamint a helységnevek orszóból való (hagyományos) vagy az ukránhoz igazodó (új) átírását (1998: 142–4). Ez egyébként a román is érintő elvi kérdés: joga van-e az ukrán, román, szlovák stb. hatóságnak vagy akadémiának magyar nyelvi kodifikációs kérdésekben véleményt nyilvánítani vagy éppen rendelkezni. Kire lehetnek kötelezőek ezek a rendelkezések?

Hasonló, az írásbeliségben jelentkező interferenciára a magyar–szerb kétnyelvűségből is vannak példák: „szerb hatásra idegen szavak a normától eltérően jelentkeznek ejtésben vagy írásban – állapítja meg Göncz Lajos – (pl. *hémia kémia* helyett, *akreditál akkreditál* helyett, *deffiniál definiál* helyett, *rentabilis rentábilis* helyett)” (1999: 144).

A magyar–román nyelvi interferenciának hasonló következményei vannak a helyesírásban. Legáltalánosabb és legerőteljesebb a román helyesírás hatása a központosításban (pl. a vesszőhasználatban, az idézőjel-használatban, „*Babeş-Bolyai Tudományegyetem*”), a magyartól eltérő szabályok érvényesülnek a szavak elválasztásában (az *r* és az *l* az előtte álló mássalhangzóval együtt kerül át a következő szótagba, ebből lesz aztán a magyarban a *kon-krét*, *re-klám* típusú makacs helyesírási hiba). Román minta érvényesül a keltezésben, a tulajdonnevek írásában (intézménynevek, helységnevek és egyéb földrajzi nevek írása), az idegen szavak írásában (*pszichológia*, *tehnika* stb.), a mozaikszavak írásában stb. Teljesen következtlenül, akár ugyanabban az újságszövegben szerepel például ugyanannak az intézménynek (*Nemzetközi Valutaalap*), politikai pártnak a román, a magyar és az angol betűszavas említése. Mintha a szerzőknek, szerkesztőknek nem volna tudomásuk arról, hogy a betűszó és a mozaikszó is a nyelvhez tartozik, az is vagy magyar szó, vagy idegen szó. Nincs kodifikálva kellőképpen az írásban is előfor

duló román kölcsönelemek írásmódja. Az ezt tárgyaló szakmunkák (az is, amelyet mi írtunk és Bakos Ferencé is) azt sugallják, hogy minden ilyen szót a magyar kiejtésnek megfelelően kell írni, holott ezek között nagyon sok az olyan idegen szó, amelynek az eredeti nyelvbeli írásmódja indokolt.

Az oktatáson kívül jelentős szerepe van az interferencia létrejöttében a hivatalosnak tekintett és hivatalosként tisztelt feliratok, intézménynevek vizuális hatásának.

5. Az adott nyelvi környezeten alapvetően változtatni nem lehet. Változtatni lehet viszont a helyesírás iskolai tanításán. A romániai kerettanterv alsó tagozaton lehetővé teszi például felzárkóztató programok bevezetését. Ez lehetne szókincs-bővítés, beszédgyakorlat vagy éppen a helyesírás gyakorlása. Következetessé kellene tenni a gyakorlást, a folyamatos ellenőrzést és a követelmények érvényesítését.

Az attitűdnek is meg kellene változnia, amely – noha a közösség léte, jövője szempontjából legfontosabbnak az anyanyelvűséget tekinti – nem tulajdonít kellő jelentőséget magának az anyanyelvnek, a nyelvhasználatnak, az írás pontosságának és fegyelmezettségének. A nemzet nyelvi és kulturális egységének megteremtése és fenntartása nem a szavakon, nem a politikai nyilatkozatokon múlik, hanem például az ékezeteken, amely lehull vagy nem hull le nevünkről, a vesszőhasználaton, szóval a nyelvhasználat közös gyakorlatán.

Az írás további szabályozásában pedig nem a szűkítésre, hanem a bővítésre kellene törekedni, például az elfogadott írásváltozatok körének bővítésére. Másrészt célszerű volna a kodifikáció következetes kiterjesztése a Kárpát-medence nem magyarországi magyar földrajzi neveire. Meg lehetne fontolni azt is, nem volna-e indokolt az általánosabb európai írásgyakorlathoz igazodni például az ünnepek nevének nagy kezdőbetűs írásában.

Péntek János

SZAKIRODALOM

- Bíró Zoltán 1984. *Beszéd és környezet. Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből*. Kriterion, Bukarest.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Csíkai Zoltán 1987. *Parajd nyelvi állapota. A tájnyelv és a tanítás viszonya*. Kézirat.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
- Kósa Ferenc 2002. Mondd és írd!, nyelvművelés. *Krónika* május 18–19.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.
- Pletl Rita 1997. *Erdélyi helyzetkép az iskolai helyesírásról*.

SUMMARY

*Péntek, János***Linguistic environment and orthography**

The two parts of the title are meant to refer to an internal tension, with consequent educational-methodological and sociolinguistic problems, that obtains between the natural intrinsic variability of language (with even more variability in the environment of language use) and the regularised and uniform character of orthography. The uniform spelling that is obligatory in literary uses of Standard Hungarian is still a major symbolic embodiment of the relative unity of this language. Unfortunately, in Hungarian-speaking communities outside the borders of Hungary, the general standard of spelling is rather poor. It is even more discouraging that items of public writing, texts appearing in print, are usually just as poorly spelt. Mother tongue education depends on the dialect (or language) environment. Pupils' errors in speech or writing, and their school record in general, are determined to a large extent by their dialect environment or, more generally, the language variety of their environment. Bilingualism (the knowledge of both the mother tongue and the dominant state language) may engender problems as well. In the context of language shift and language loss, it is a non-negligible side effect of the process of forgetting one's language, of having it supplanted and degraded, or linguistic erosion for short, that mother tongue illiteracy is widespread (and probably spreading). It is quite impossible to change the linguistic environment to any significant extent. What can be changed, however, is the teaching of orthography in schools.

As far as further regularisation of spelling is concerned, it is the increase, rather than decrease, of possibilities that ought to be aimed at; for instance, the range of accepted versions should be made larger. On the other hand, it would be expedient to extend consistent codification to Hungarian geographical names in the Carpathian Basin, outside Hungary. It would also be worth considering whether the general practice of European spelling systems should be followed, for instance, in writing the names of holidays with a capital letter.

A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés*

Előadásomban – inkább csak vázlatyszerűen – azokat a gondolatokat foglalom össze, amelyek a címben megjelölt kérdéskör kapcsán s a gyakorló magyartanárokra gondolva fogalmazódtak meg bennem.

1. Vajon nem túlzás iskolai problémaként kezelni a regionális nyelvhasználattal összefüggő kérdéskört? Fölmerül ugyanis a gondolat: vajon nem a legjobb úton haladunk afelé, hogy a vonatkozó problémák nemsokára maguktól is megoldódjanak azzal, hogy egyre több nyelvjárási környezetű, iskolás korba lépő gyermek aktívan birtokolja a köznyelvet? Vagy ha komolyan veendő is a terítéken levő kérdéskör, nincs-e túldimenzionálva, fölnagyítva?

A tudományos felelősséggel ma adható rövid válasz így hangzik: a tudományos felismerések és kutatási eredmények azt igazolják, hogy a szóban forgó

* Elhangzott a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjén 2002. június 25-én.

– felülről nézve s nem kellő alaposággal szemlélve sokak számára valószínűleg periferikusnak tűnő – kérdéskör **társadalmi következményei miatt** nem hiányozhat az anyanyelvi nevelés és oktatás látóköréből. Mert a) a magyarországi magyar anyanyelvű általános iskolások több mint fele napjainkban is nyelvjárási környezetű (ez az arány a Kárpát-medencei magyar kisebbség körében jóval nagyobb, mondhatni ott ez általános); b) az újabb fölmérések is minden kétséget kizáróan igazolják nemcsak a főként vidéki, s elsősorban falusi általános iskolákban, hanem a vidéki főiskolai hallgatóság körében is a nyelvhasználat többkevesebb fokú regionalitását (főként szóban, de írásban is); c) össztársadalmi méretekben nagyfokú tájékozatlanság uralkodik a nyelvjárásokkal és a nyelvjárási beszélőkkel kapcsolatban, s ennek részben oka, részben kísérőjelensége a nyelvjárási nyelvhasználatnak és a nyelvjárási beszélőknek a megbélyegzése, leszólása, adott esetekben gúnyolása; d) a nyelvjárások bizonyos prognózisok ellenére sem állnak a kihalás küszöbén.

2. Az iskolai oktatás és nevelés számára elsősorban természetesen nem a nyelvjárások mint nyelvi rendszerek és mint kommunikációs eszköz érdekesek (nem feledkezve meg művelődéstörténeti, helytörténeti, irodalom- és nyelvtörténeti fontosságukról), hanem a tanulók nyelvjárási(as) nyelvhasználata, illetőleg nyelvjárásuk és az iskolában megkövetelt köznyelv számukra konfliktusokat is magában hordozó kapcsolata. Nevezetesen az, hogy a nyelvjárási környezetű iskolásoknak az iskolában megkövetelt köznyelvi (szó- és írásbeli) produkciói természetes módon tartalmazznak többkevesebb nyelvjárásiasságot, amelyek a köznyelv szempontjából nézve helytelenek, s mint ilyenek – főként a magyartanártól – kezelendő esetek. Továbbá azért, mert a köznyelvi és nyelvjárási nyelvhasználat közötti, az iskolában jelentkező konfliktustól leginkább érintetteket, a diákokat, nemcsak a köznyelv minél alaposabb birtoklásához kell segítenünk, hanem ezt úgy kell tennünk, hogy közben ne bélyegződjék meg környezetük nyelvjárási(as) nyelvhasználata, sőt tudatosuljanak annak értékei, szerepkörei. A főként városi iskolákban, amelyekben nagyrészt köznyelvi elsődleges anyanyelvváltozatú gyerekek a tanulók, azért nem hagyható figyelmen kívül a szóban forgó problémakör egy része, mert közvetlen tapasztalatok híján a városi tanulók könnyen kerülhetnek a nyelvjárásokkal és a nyelvjárási beszélőkkel kapcsolatos tévhitek kelep-céjébe, és tanári segítség, tudniillik felvilágosítás nélkül esetleg rögzül sokukban az a lenéző attitűd, amelynek társadalmi hatása egyáltalán nem kívánatos. (Néhány példa a tévhitekre: a nyelvjárások a köznyelv korcsosult változatai; alacsonyabb rendűek, mint a köznyelv; közvetlenül kihalás előtt állnak; nem alkalmasak nyelvrendszerinti vizsgálatokra.) A nyelvjárásokról való negatív vélekedés természetesen összefügg a nyelvjárási beszélőkről való negatív vélekedéssel: a nyelvjárási beszélők intelligenciahiányosak, gondolkodásmódjuk egyszerűbb volta miatt alárendelő összetett mondatokat nem, csupán mellérendelő mondatokat használnak; kevés szót ismernek és használnak. Az említett téves vélekedések egy részét hatékonyan erősítik, éltetik tovább a kabarék népnyelvi „betétei” is, amelyek az együgyű balek vagy a félnótás alkoholista gyakori nyelvi kísérőjelenségei. Tudvalevő, hogy a nyelvjárási nyelvhasználat a standardizált nyelvű közösségek

nagy részében többé vagy kevésbé megbélyegzés tárgya, tehát másutt sem csak iskolai kérdés a szóban forgó problémakör.

Emlékeztetőül legyen szabad – múltbeli példákkal – emlékezetbe idéznem a következőket. Illyés a Puszták népé-ben írta le iskolai anyanyelvi megszegyenülésének, egy mértanórai eseménynek a történetét. „Furcsa” kiejtése miatt a tanár unszolja, mondja még egyszer, mit csinál: „No mondd hát!” Nyelvem megbénult. Hirtelen meggyűlöltem a kiejtésemet. „»Mi lesz?» – Áff – nyögtem ki halkán, végső erőfeszítéssel. Az osztály felröhögött. »Hová való vagy?» – kérdezi a tanár. Nem válaszoltam. »Pusztai« – kiáltotta valaki” (idézte in: Magyar dialektológia 206). Simonyi Károly, a Sopron megyei születésű neves fizikus így emlékezett egy rajzórai eseményre. Neki kellett felolvasnia, amit a füzetébe írt. „Néhány mondat után már élénk derűtséget váltottam ki osztálytársaimból ... tájszólásban beszéltem ... most már elbizonytalanodva és lángvörösén, mert akkor már az egész osztály dőlt a röhögéstől ... Pokolian éreztem magam, és senkitől sem remélhettem vigasztalást” (Staar 1996: 34). Kodolányi ormánsági tapasztalatai alapján írta naplószerű Baranyai utazás-ában: „Kezdetben a nép nyelvét irtották. Jöttek a rosszul megírt iskolakönyvek, jöttek a tantervek, amelyek valami elkülönözött, úri világból néznek alá a népre. A tanítók lassú, fáradságos és szorgalmas munkával leszoktatták a gyermekeket saját nyelvükről, büntették, gúnyolták azokat, akik a maguk ormánsági nyelvén feleltek” (idézte in: Bolla 2001: 5).

Abból indulok ki, ilyesmi ma már véletlenül sem fordul elő. Abból indulok ki, hogy e téren a minimális szakmai önbecsülés eleve lehetetlenné teszi a tanári gúnyolódás bármilyen formáját. Abból indulok ki, hogy minden diák remélhet vigasztalást, azaz emberséges és szakszerű tanári viszonyulást, helyreigazítást, felvilágosítást minden olyan esetben, ha valaki regionális nyelvhasználat miatt kerülne netán célkeresztbe iskolai órán.

3. Hangsúlyoznunk érdemes: az iskola az az intézmény, amely a legtöbbet teheti a szóban forgó problémakör megoldásában. Három okból is. Egyrészt, mert az iskola az egyetlen olyan intézmény, amely a teljes lakosságot, illetőleg annak messze túlnyomó részét eléri. Másrészt, mert akiket elér (tudniillik az iskolásokat), azok vannak a leginkább fogékony, alakítható korban. Harmadrészt, mert a tanárok, ebben az esetben a magyartanárok nem amatőrök, akik adott esetben a legjobb szándékkal is tudománytalan nézeteket adnak tovább vagy hagynak szó nélkül, hanem tárgyük szakemberei, akik az anyanyelv kérdéseiben, tehát a regionális változatok dolgában is tájékozottak annyira, hogy tudományosan megalapozott ismereteket közvetítsenek, s tévHITEKET, babonákat, nyelvi hiedelmeket hatékonyan cáfoljanak.

Az anyanyelvi órák alapvető célja hozzásegíteni a tanulókat ahhoz, hogy a nyelvet (ebben az esetben az anyanyelvet, illetőleg anyanyelvük általuk birtokolt változatát, változatait) a mindenkori helyzetnek megfelelően, ahhoz igazodva, tehát célravezetően, a társadalmi kommunikáció szempontjából is eredményesen, kreatív módon tudják használni. A mindenkori helyzetnek megfelelő nyelvhasználat a **társadalmi versenyképesség** alapvetően fontos feltétele. S ez nemcsak a nyelvi viselkedésre vonatkozik (gondoljunk a mesékből jól ismert fordulatra:

„Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál!”), hanem a nyelvhasználatra általában: gondolataink világos kifejezésére, verbális érvelésünk módjára, az érdekérvényesítés nyelvi lehetőségeire. Az **esélyegyenlőtlenség** minden társadalomban jelen van. S ennek egyik formája a nyelvi esélyegyenlőtlenség. Tudvalevő, hogy a nyelvjárási környezetben szocializálódó gyermekek nyelvi értelemben hátránnyal indulnak köznyelven szocializált társaikkal szemben, mivel az iskolában kezdettől fogva köznyelvi produkciókat követelnek meg tőlük, s az osztályozások során kiderül, hogy számos esetben voltaképpen nyelvjárási nyelvhasználatuk, illetőleg beütéseik miatt kapnak rosszabb jegyet. Úgy érezhetik tehát, hogy otthoni nyelvük miatt büntetik őket. (Az Illyés- és Simonyi-féle idézetek arra is rámutatnak, mit jelenthet a gyerekek számára természetes, megszokott nyelvhasználat miatti, jelen esetben az iskolai számonkérés során megmutatkozó negatív következmény.) Tudatosítani kell a tanároknak, hogy a nyelvjárási környezetű diákok nagy része a természetes, partnerorientált kommunikációhoz van szokva, ezért nincsenek kellőképpen fölkészítve sem a tantermi, sem a közéleti kommunikáció mesterséges formalitására, a nyilvános beszédmódra. Márpedig ez a beszédmód a társadalmi érvényesülés egyik kulcsfontosságú szabályrendszere. A városi gyerekek számára a kommunikációs tér változatosabb, mint a falusiak számára, s a többféle helyzet és beszédpartner miatt gyakrabban vannak magukra utalva, arra kényszerítve tehát, hogy ne begyakorolt nyelvhasználati sémákat kövessenek, hanem egyedi utakat járjanak.

Az iskola egyik alapfeladata az esélyegyenlőtlenségnek, s benne a nyelvi esélyegyenlőtlenségnek (vö. a fentebb mondottakat) a csökkentése, sőt lehetőség szerint a megszüntetése. Hazai és külföldi tapasztalatok egyaránt azt mutatják, ennek legjobb, egyszersmind leggyorsabb módja a köznyelv kontrasztív alapú, a tanulók nyelvjárási ismereteire támaszkodó közvetítése, helyesebben tudatosítása, hiszen a köznyelv ezen tanulók számára passzív szinten már jól ismert nyelvváltozat (televízió, rádió). S még valami. A köznyelvi kompetencia kiteljesítésének úgy kell történnie, hogy a nyelvjárási nyelvhasználatot az iskolában a tanárok (nem csak a magyartanárok) részéről ne érje megbélyegzés, gúny, hanem éppen ellenkezőleg: a nyelvjárási értékeire, funkcióira újra és újra föl kell hívni a figyelmet, s arra nevelni az iskolásokat, hogy a két nyelvváltozat egymást kiegészítve, kiteljesítve békésen megfér egymás mellett, s tudatosítani kell, hogy bizonyos helyzetekben az egyiket, másokban a másikat célravezető használniuk. (Szaknyelven: a kettősnyelvűségről és a spontán reflexként működő kódváltásról van szó.) A cél tehát a tanulók nyelvi és **kommunikációs kompetenciájának** a bővítése, erősítése, kiteljesítése, a nyelvjárási bizonyos helyzetekben való, szígyenérzet nélküli használatának a támogatása, mindezzel pedig tanítványaink anyanyelvi teljesítőképességének a növelése, illetőleg nyelvi otthonosságérzetének, egészséges önbizalmának a biztosítása. Ellenkező esetben sok-sok iskolás válhat anyanyelve használatában elbizonytalanodott, kifejezésbeli gátlásokkal küszködő, anyanyelvi versenyképesség dolgában is hátrányban levő felnőtté. S ez az igazi veszély: a társadalmi esélyegyenlőtlenség anyanyelvi alapon is történő konzerválása. S minő paradoxon: mindez az iskolában, az esélyegyenlőtlenségek csökkentésének legfontosabb színhelyén.

4. Kisebbségi körülmények között a helyzet több szempontból is más. Az anyanyelvi nyelvhasználat jóval nyelvjárásiabb, mint az anyaországban, a köznyelv szerepköre kisebb, így a nyelvjárások fontossága nagyobb, hiszen sok esetben a nyelvjárás az egyetlen, illetőleg az esetek többségében az egyetlen biztosan birtokolt anyanyelvi változat. Ilyen körülmények között a nyelvjárás stigmatizálása az anyanyelv stigmatizálásával egyenlő, s ennek az anyanyelvmegtartás szempontjából egyértelműen negatív következményei vannak előbb vagy utóbb. Bíró Zoltán ezt írta az erdélyi tapasztalatok alapján: „Az igazi hátrány ... nem az, hogy nem birtokolnak [a kisebbségi magyar tanulók] valamit [a köznyelvet], amit más esetleg igen, hanem az, hogy annak a valaminek a birtoklása sem jelentene számukra túl sokat, legfeljebb eggyel több olyan szabályrendszer ismeretét, amelyet nagyrítán használnak. Ami számukra igazán természetes használati szabály [nyelvjárásuk], az az anyanyelvi nevelés során gyakorlatilag sehol sem kap zöld jelzést, következésképpen háttérbe szorul az az alap, amelyből talán kibontható lenne egy használható nyelvi modell. A hátrány tehát nem az, hogy hátul vannak, hanem az, hogy nincs igazi előrelépés” (1984: 146).

5. Zárásul néhány megjegyzés a közös továbbgondolkodás, illetőleg a közös cselekvés reményében.

1. A magyartanár vállán valóban nagy felelősség van. Mert mind az anyanyelv, mind az anyanyelvi irodalom, illetőleg mindaz, amit az anyanyelv és az e nyelven létrejött irodalom nyújt, a nyelvközösség számára óriási jelentőségű. Maradva az anyanyelvi oktatás és nevelés kérdésénél, talán nem fölösleges megfogalmaznunk egy alapigazságot: ha a magyartanár felkészületlen szakja bármely részterületén, akkor nem tud, tehát nem is fog a kíváncsatos vagy elvárható hatékonysággal működni. (S aki az anyanyelvi órákat elblicceli?) Figyelmünket a fentebb említett problémákra szűkítve azt mondhatjuk, aki egyetemi vagy főiskolai tanulmányai idején nem vértézi fel magát a szükséges szociolingvisztikai és dialektológiai alapismeretekkel, megfosztja magát a hatékony tanári működés kétség kívül fontos lehetőségeitől. Márpedig ha tudjuk, hogy az iskola az esélyegyenlőtlenség csökkentésének, a versenyképesség növelésének kitüntetett fontosságú színtere, akkor tanítványainkkal és a társadalommal szemben egyaránt felelőtlenség volna elbagatellizálni azokat a problémákat, amelyekről röviden szólhattam.

2. A magyartanároknak kettős feladata van a nyelvjárási háttérű, környezetű tanítványokkal, illetőleg a nyelvjárásokkal kapcsolatban. Elő kell egyrészt segíteniük a köznyelv minél teljesebb birtokbavételét, hogy a tanulók köznyelvi szó- és írásbeli megnyilatkozásaikban egyaránt szuverén módon tudják használni a társadalmi versenyképesség szempontjából kitüntetett fontosságú standardot. Másrészt a nyelvjárások értékeinek, funkcióinak tudatosításával a tanulók anyanyelvi otthonosságérzetét, anyanyelvi önbizalmát kell erősíteniük, mert ezek nélkül a kreatív anyanyelvhasználat-készség nem teljesezhet ki.

3. Szakmai evidenciának kellene lennie, hogy a tanulók nyelvjárási háttérét, meghatározottságát figyelembe véve kontrasztív szemléletű anyanyelvi órákkal

segítsük a mindenkori helyzetnek megfelelő nyelvi közlésre alkalmassá tevő kommunikációs kompetencia kiépülését.

4. A nyelvjárások a lokális kultúra szerves részei, egyszersmind kultúrahordozók is. Ily módon a táji szókészlet, a táji tulajdonnevek és a frazeológia „megkövült művelődéstörténet”-ként, „a táj emlékezete”-ként kitűnően alkalmas hozzáértő pedagógusok kezében arra, hogy egyrészt az anyanyelvi órákat színesítve gazdagítsuk tanítványaink ismereteit, másrészt erősítsük szűkebb környezetükhöz való természetes kötődésüket, értékeinek tudatosítását és megbecsülését, s ezzel kiegyensúlyozott hazaszemléletüknek s egészséges személyiségképüknek a kialakulását. (Vannak erre öröndetes példák, l. Gecsei Edit tanárnő tansegédletét: Üzen a múlt. Celldömölk, Pazu-Westermann Kiadó. 1998). Íme azok a részben „szakmán kívüli” feladatok (Benkő Loránd fogalmazott így: 1990), amelyek fontosságához aligha fér kétség.

A mondottakból is kiténik, hogy a jó magyartanár előtt magas a mérce. Az, hogy a praktikus célokat szolgáló nemes kívánalmakból mi valósítható meg, természetesen nem csak a magyartanárokon múlik. De rajtuk bizonyosan sok múlik.

VÁLOGATOTT (MAGYAR NYELVŰ) IRODALOM

- Benkő Loránd 1990. A magyartanárok „szakmán kívüli” feladatairól. In: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 189. sz. Budapest. 11–6.
- Bíró Zoltán 1984. *Beszéd és környezet*. Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből. Bukarest, Kriterion.
- Bolla Kálmán (szerk.) 2001. Szépen, jól, meggyőzően magyarul. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 29.
- Fülöp Lajos 1990. Nyelvjárási értékeink szerepe az anyanyelvi nevelésben. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság. *MNyTK*. 189. sz. 63–6.
- Gereben Ferenc 1998. Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében. *Regio* 1998/2: 95–112.
- Guttmann Miklós 1995. A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 202. sz.
- Guttmann Miklós 1996. A nyelvi környezet és az anyanyelvoktatás. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság. *MNyTK*. 207. sz. 108–13.
- Hunyady György 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 1992. A mai népi nyelv értékei. *Magyar Nyelvőr* 59–64.
- Kálmán Béla 1982. A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. *Magyar Nyelvőr* 191–9.
- Király Lajos 1984. Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben. *Magyar Nyelvőr* 162–71.
- Kiss Jenő 2000. Magyar nyelvjárástani kalauz. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszék. *Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek* 3.
- Lanstyák István 1996. Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. In: Csernicskó István, Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi iskolai magyar nyelvhasználat*. Bp., Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely. 11–5.
- Lanstyák István, Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

- Magyar dialektológia.* Szerk. Kiss Jenő. Bp., 2001. Osiris Kiadó.
- Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben.* Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Staar Gyula 1996. *De mi az igazság... Beszélgetések Simonyi Károllyal.* Bp., Közlöny- és Lapkiadó.
- Szabó József 1999. *Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok.* Békéscsaba, Körös Főiskola.
- Szabó Károly 1977. Tájnyelv és anyanyelvi nevelés. *Magyaritanítás* 163–6.
- Zilahi Lajos 1984–1985. Népnyelv, nyelvjárás a tanórán. *Magyar Nyelvjárások* 69–82.

Kiss Jenő

SUMMARY

Kiss, Jenő

Dialects and mother-tongue education

In a talk delivered to an audience of teachers of Hungarian language and literature, the author discusses the problems caused in schools by pupils' dialectal background and non-standard language use. He emphasises the fact that the most important place where social inequality can be diminished is the school and that it is a moral and professional duty of teachers to help their pupils become increasingly competitive in both the active and passive use of their mother tongue. To that end, recognising the pupils' dialect background is just as necessary as reinforcing (or indeed creating) a positive attitude in them towards their own dialect. Furthermore, the teacher has to make her mother-tongue classes variegated both in a linguistic sense and in terms of local, cultural, and literary history, taking advantage of the multifarious possibilities offered by dialect words, names, and phrases.

Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón *

Ott, ahol az anyanyelv – immár nyolc évtizede – markánsan mást jelent az egyik embernek, mint a másiknak, ahol a többségnek eleve adva van mindaz, amit a kisebbség sem nélkülözhetne, de nem is remélhet mindmáig, ahol a többségnek – ott és világsszerte – mindez annyira adva van, hogy nemcsak eléggé becsülni nem tudja, de szinte nem is veszi észre szerencsáját, és eleve nem érti „amazok” aggodalmát, igényét (azaz nem is értheti: miért nem indul a busz, hiszen ő maga már fent van?!), ott nem akarva is megszokhattuk kivételes megtiszteltetésnek és – hogyha Don Quijote-i bizakodással is – biztató alkalomnak érezni és tekinteni, ha anyanyelvünk ügyéről hallunk vagy szólhatunk.

Ezt a rezignált elfogódottságot aztán magunkkal hurcoljuk ide is, ahol nyelvi másságunkkal már (vagy még?) nem ütközünk a nyelvi idegenkedés és bizalmatlanság betonfalaiba és hatalmi szögesdrótjaiba. Jólesik, lelkesít is nyelvi gettónk

* Elhangzott a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjén 2002. június 25-én.

kerítésének ez a fajta alkalmi „légiesítése”, főleg, amíg rá nem döbbenünk, hogy ideát is sokan mennyire nem tudják, nem érzik, nem látják, milyen sok az, ami nekik eleve adva van, az az anyanyelvi (és művelődési és létérzési) „oxigén”, s mennyire nem hiszik, hogy elveszíthetik, talán, mert nem sejtik, hogy vele mit veszíthetnek. S hogy nincs is messze, amit még nem látnak.

Mert mit is jelent az anyanyelv lassú agóniája? Nem a nyelv elhalását. Szerencsénkre a **magyar nyelv** életképesen fejlődik. Az **anyanyelv** azonban az emberekben él, és bennük sorvad vagy virágzik fel. A peremen, főleg a szórványokban küzdeni kell érte, megküzdenie minden nemzedéknek, sőt szélmalomharcot is vívni tudatosan, mert a közöny már nemcsak csata- és háború-vesztés lenne, hanem erkölcsi vereség is. Ez a **küzdelem** nem hangzatos nagy szó, hanem az anyanyelvtudat ezerarcú jelenléte köröskörül és szerte, ahol az anyanyelv kisebbségben él. Jelent féltést és félelmet, ragaszkodást és megaláztatást, áldozatvállalást és napi lemondást, reménykedést és bizonygatását emberi jogainknak, töprengést érzett és deklarált másodrendűségünk felett, dávidi vergődést a nyelvi hegemonizmus óriás hálójában, mely gyakran az erényt bűnnek, a jogtiprást testvériségnek, az elnyomást egyenlőségnek nemcsak láttatja, hanem látja is.

Persze, adva vannak – és mindenütt – az objektív gondok is: a szélmalomharc az anyanyelvi szórványokban, hol a többségi jóakarát és megértést sem lehetne elegendő anyanyelvünk megtartásához: nincs meg a közösség anyanyelvi háttere, mely éltethetné.

Nos, többek között ezért is választottam ezt a témát. Időszerűsége ma már a többszörösére nőtt: okunk van, és lehetőségünk is nyílt szólni arról, hogy nekünk mint kis nyelvközösségnek (s ezért nemcsak minékünk!) ma Kelet-Közép-Európában mit is jelent az anyanyelv. (Egyelőre ugyanis inkább csak a kis és kisebb népek politikusai bizonygatják, hogy egy-egy kis nép nyelve és kultúrája a schengeni kapun belül is fényes mozaikszem marad, nem pedig emléktárgy az Unió szellemi néprajzának múzeumában.) Az, hogy hogyan is gondolkodunk ma az egyes emberekben élő (vagy pislákoló) anyanyelvről, valamennyire meghatározhatja azt is, hogy majd hogyan gondoskodunk róla.

Megtiszteltetés tehát és élmény itt és azokhoz szólnom ezekről, ahol s akiknek hivatást jelent nyelvörként továbbadni az életképes anyanyelv korszerű fel fogására és építésére szánt gondolatokat. Köszönöm meghívóimnak és Önöknek ezt az alkalmat.

Lehetségesnek tartom, hogy nem nyelvész körökben többen úgy gondolják: felesleges anyanyelvtudatról beszélnünk, tételeket fejtegetnünk, hiszen elég, ha odafigyelünk a magyar nyelv és a magyar írásmód alkalmazásának szabályaira, illetve akinek magyar az anyanyelve, az tanulja meg rendesen, és akkor a kérdés meg van oldva! Csakhogy ez még egy-egy idegen nyelv kiválasztásában és elsajátításában is összetettebb feladat.

Sokféleképpen gondolkodunk arról a nyelvről, amely megítélésünk szerint legközelebb áll hozzánk, melyet én „anyanyelv”-nek tekintek. (Vagyis előfordulhat, s elő is fordul, hogy eltávolodunk, el is szakadunk attól a nyelvtől, melyet a szüleinktől tanultunk, vagy esetleg nem is tanultuk meg az ő anyanyelvüket.)

Erről a nyelvről, mely tipikus esetben mégis a szülőktől örökölt nyelvismereten alapszik, másképpen gondolkodnak egy- és többnyelvű közegben, kisebbségi és többségi családban, helyi őslakosként és emigránsként vagy turistaként, és persze attól függően is, hogy a kérdéses nyelv az „enyém”, aki nyilatkozom a nyelvről, vagy másoké.

Természetesen, a vélemények sokféleségét itt nem arra értem, hogy kinek melyik nyelv mennyire tetszik, miért tartja szépnek vagy ellenszenvesnek, hanem hogy ki mit gondol általában a saját és mások anyanyelvéről, miben látja az anyanyelv szerepét kisebbségi, többségi helyzetben, mit gondol pótolhatóságáról, szuverenitásáról, az úgynevezett nagy nyelvekről és kis nyelvekről, a világnyelv és az anyanyelv viszonyáról. Az említett helyzetektől, látószögtől függően ki hogyan tekint az anyanyelv használatát és védelmét érintő kollektív emberi jogra (minthogy anyanyelvet csak közösség hozhat létre, csak az fejlesztheti és tarthatja meg). Sajnos, nemigen szokás ezt a gondolatláncot szemenként végigmorzsolni: átsiklik a figyelem nemzeti, történelmi, gazdasági, ideológiai érvekre, megoldhatatlan csomókra, ahelyett hogy a vitafelek megállnának az anyanyelv létének és szabadságának értelmezésénél a mindenki anyanyelvére gondolva, hogy belássuk: tengernyi szakirodalom megléte esetén is, annak teljes hiányában is elsősorban és lényegében a (közösségi) kommunikáció folyamatában és nem egy-egy ember könyvtárában vagy tudáskészletében létezik az anyanyelv és annak szabadsága. S ez a kommunikáció (írásbeli és szóbeli) például a heterogén nemzedékek együttléte és egymásba fonódása révén összeköti a múltat a jövővel, miközben általa is alkot az ember, a nyelvközösség, és kultúrát épít tovább.

Az egyedekben élő, de kollektívan ható anyanyelvtudatról tehát, mely elindítója vagy eltemetője lehet apró és hatalmas konfliktusoknak, szociális, művelődési és politikai robbanásoknak vagy pangásoknak, hanyatlásnak vagy felvirágzásnak, időszerű ma szólnunk, vitatkoznunk, mert nyomós ok és reális lehetőség ezt egyaránt sugallja ezen a századfordulón.

Egy-egy nyelv nemcsak eszköze a kultúrának, hanem része is, miközben népek és kultúrák a tudomány fejlesztésében nemcsak versengenek már évezredek óta, hanem egyre átfogóbb és nagyobb mértékben törekszenek szolgálni az egész emberiséget, és nemcsak eredményeik megosztásával, hanem a kutatásban való összefogással is. A nemzetközi összefogások és a nemzeti kultúrák fejlesztése egyaránt a többnyelvűsödés általános felgyorsulását igényli. A többnyelvűsödési mozgalom Kelet-Európában el is kezdődött, s a kis nyelvközösségek sajátos helyzetbe kerültek, akár felismerték ezt, akár nem: a többnyelvűsödéssel párhuzamosan, gyorsítva kellene korszerűsíteniük anyanyelvüket, hogy az befogadhassa, tárolhassa és továbbfejleszthesse az új ismereteket. Nagyobb kihívás ez a századfordulón, nagyobb próbatétel a kisépek számára, mint a trianoni döntéssel örökölt magyar nemzetrészek emberi jogi igénye, hogy az utódállamokban is megtarthassák anyanyelvüket.

Amikor az a kérdés merül fel, hogy a közéletben, a közoktatásban, az egészségügyben, a joggyakorlatban stb., ahol a kisebbségi egyénnek is fokozottan lényeges lenne mindent értenie, ami vele és körülötte történik, amit hall vagy olvas, s lényeges lenne, hogy ő is lehetőleg mindent megértessen abból, amit

elvárnak tőle, amit közölnie kell, még hozzá viszonylag életszerűen, folyamatosan, tehát nem a turizmus és a kirándulás alkalmiságával, nem is a bevándorlás szórványosságával, ott és akkor az érvényesíthetése, fejleszthetése és megtartása, valamint az anyanyelvű kultúraépítés mind szuverén emberi jog a makro- és mikronyelvközösségen belül. Ezt a már meglevő és kultúraépítő nyelvkészséget nem tudja azonnal és megfelelően pótolni egy majd elsajátítandó idegen nyelvi készség. Nálunk ez a helyzet állott elő a trianoni döntés után, és maradt jórészt megoldatlan mindmáig. De ez a helyzet áll fenn, és feszül ezer más táján is a világnak, ahol más nyelvű közigazgatás indult el, más nyelvű politikai uralomváltás történt, például a 19. század végén a Balkánon, a 20. század végén Kelet-Európában.

A világos anyanyelvtudat e tekintetben sem csupán a nemzetközi jogászok vagy történészek szellemi kelléke, hanem általános emberi szükséglet és jog, többkevesebb aktualitással. Nem a magyar, a román vagy a szerb nyelv a kérdés, hanem az **anyanyelv** és az **idegen nyelv**. S ahol ezeket a kérdéseket nem átfogó összefüggésekben vizsgálják és igyekeznek megoldani, vagy ahol amorf részjelenségeként elodázzák a kérdéskört, félrekezelik a problémát, tovább súlyosbítják a kölcsönös (!) gondokat, ott ezek nem akarva is társadalmi, politikai, de akár nemzetközi ellentétékké is torzulhatnak. De a holnapi egyesült Európában a mai kis népek „nemzeti kisebbségek”-ké válhatnak, mielőtt a nagy és a „kevésbé nagy” nyelvközösségek ügyévé szűkülne be a nyelvi másság ténye. Szerencsére nem állíthatjuk, hogy tipikus „tömegfelelőtlenség” látszik kibontakozni a kérdés fel nem ismerésében, az anyanyelvtudat háttérbe szorulásában, noha bőven tapasztalhatunk erre utaló jeleket. Nem állíthatjuk mégsem, mert egyre többfelől olvashatunk, hallhatunk aggódó, elgondolkodtató figyelmeztetéseket, még ha egyelőre főleg csak a majdani „érintett” kis nyelvközösségek részéről is.

Az egészséges és kevésbé érzelmi, mint tudományos alapon formált anyanyelvi köztudatnak számos pozitív és negatív összetevőjéről nem szóltam még. A mostani századfordulón például van esélyünk, de szükség is arra, hogy minden nyelvi hegemonizmust nyíltan elutasítsunk, s anyanyelvünk védelmét és megtartását büntudat nélkül vállaljuk. De talán már nem is ezek az igazi gyakorlati kérdések, hanem például az, hogy mikor és miért hátrányos az idegen nyelvek hatása anyanyelvünkre, illetve e hatások közül mit tekintünk idegenszerűségnek. Nyilván nem pusztán azt, hogy változik az anyanyelvünk (egységének megbomlása nélkül, persze), miként változnak a többi nyelvek is hol gyorsabban, hol lassabban; s azt sem, ha szavakat veszünk át más nyelvekből vagy bármilyen más nyelvi vagy nyelvszerkezeti elemeket, hiszen egyrészt ez eddig is így volt, kezdettől fogva, másrészt ez is éltetheti, gazdagíthatja nyelvünket. Hanem az az idegenszerűség káros, mely a mai anyanyelvi igényeinknek megfelelő magyar elemeket szorít ki vagy feleslegesen dupláz meg, másrészt csökkenti nyelvünk közérthetőségét, árnyaló, differenciáló erejét (azaz szegényíti nyelvünket), vagy – ami már szintén nem ritka jelenség – előidézhethet, illetve elő is idéz kategórizavart, bomlást nyelvünk részrendszereiben. Sajnos, lépten-nyomon tapasztalunk erre példát a szórendben, az alanyi és a tárgyaz ragozás használatában, a hangtartam keveredésében, sorvadásában stb.

Konstruktív vagy megtartó anyanyelvtudatunknak fontos eleme lehetne például a nyelvi másság (szakszóval: a nyelvi kontrasztivitás) minél konkrétabb és minél bővebb ismerete. De feltétlenül az is, hogy ez a másság – éppúgy, mint a bőr, a haj, a szem színéé, a test magasságáé, az etnikai származásé – nem értékkülönbség a nyelvek mibenlétében, miként a primitív népek hit- és mondavilágában, pontosabban a népek primitív hit- és mondavilágában nem értékkülönbségen alapszik például a „választott nép” motívuma, a kivételességé, hanem a képzelőerő és a vágy összefonódásán, hogy leküzdjük kicsiségünk tudatát, mint a mesében. Minden ranglista tehát, jóhangzásbeli, szókincsgazdagsági vagy egyéb, csak torzíthatja anyanyelvtudatunkat, nem kevésbé, mint a kisebbségek hamis képzele.

Előadásom vége felé vázaltszerűen térek ki egy-két olyan mozzanatra, melyeket eddig nem említettem.

Anyanyelvünk megismerésével, hogy majd sajátos szerepét jól betölthesse, az óvodától az egyetemig intézményesen foglalkoznak, mégpedig nemcsak az anyanyelvi órán, hanem az anyanyelvű közoktatás és felsőoktatás minden óráján; de nem intézményesen, tanulmányaink befejezése után is célszerű frissíteniünk, gyarapítanunk ismereteinket. Ezt szolgálja a szépirodalom olvasása, az anyanyelvi és az anyanyelvű más kézikönyvek forgatása, és ezt szolgálja a nyelvvelés (hogyha jól felkészült szakemberek végzik), továbbá ezt szolgálja általában az anyanyelvű média is (amikor az gondozott, művelt nyelvezettel lép a nagyközönség elé). Anyanyelvünk tanulandósága nem magyar sajátosság: a többi nyelvhez is így célszerű viszonyulniuk azoknak, akiknek bármelyik is az anyanyelve. Azt a laikus megközelítést pedig, hogy melyik nyelv könnyű vagy nehéz, türelmesen kell elhárítanunk, tudniillik egy-egy idegen nyelv elsajátítása valóban nehéz vagy könnyű lehet attól függően, hogy az idegen nyelvet tanulónak melyik az anyanyelve, mekkora a nyelvi kultúrája, és hogy eddig milyen és hány idegen nyelvet tanult már meg.

Az anyanyelv gondozása az egyén és a közösség számára bőségesen megtérül, mert szerepe nemcsak az értéktárolás, hanem az értékteremtés is: általa és benne építjük tovább a kultúránkat.

Hogy nemzeti kohézióknak mennyire a fő eszköze, ezt aligha kell említenem, de ezt nagyon is tudják, akik Chilétől Dél-Afrikán és Kazahsztánon át Új-Zélandig szerte szétszóródva, szinte már csak álmukban hallanak magyar beszédet, és látnak magyar újságot vagy könyvet. De sajátos, ha nem is egyedülálló jelenség a Földön, hogy a magyar egynemzetű nyelv (ellentétben például a spanyollal, angollal), és a magyarság (bárhon él is) egynyelvű nemzet.

Mindezeknél azonban nem kevésbé fontos számon tartanunk anyanyelvünk-ről (és az anyanyelvről általában), hogy rendkívül fontos szerepe van az egyetemes emberi közeledésben is, mert nyelvünk s a benne s általa tárolt és épített kultúra szerves része az egyetemes civilizációnak, melyet folyamatosan gazdagít, s mely által folyamatosan gazdagszik. Miként a többi nyelvközösség anyanyelve is.

Legvégül pedig annak szeretnék hangsúlyt adni fejtegetésemben, hogy a helyes és korszerű anyanyelvtudatból egyenesen következik az az általános nyelvtudat, mely szerint minden idegen nyelvben valamely emberi közösség értékörző

anyanyelvét kell látnunk, melyen az kultúrát épít; és számunkra megtisztelő alkalom, ha azon a nyelven is tudunk hozzájuk közeledni. Miként kétségtelenül jólesik nekünk, ha idegenek a mi nyelvünkön is megszólítanak bennünket; de, persze, ezt elvárunk vagy megkövetelnünk nincs miért. Aki idegenbe megy, az lehetőleg maga gondoskodik a megfelelő idegen nyelv megfelelő ismeretéről, otthon pedig a maga nyelvközösségének anyanyelve szavatolja szellemi szabadságát, mégpedig annál jobban, minél egységesebb és csiszoltabb ez a jelrendszer. Persze, ez csak akkor lehet egészen igaz, hogyha a jelenlegi politikai államhatárok nem akadályozzák meg a széttagolt nemzetrészek anyanyelvi készségének egyidejű, egyirányú és egyiramu fejlődését. Más szóval csak akkor tudjuk majd jól megérteni egymást, és jól megértetni magunkat, hogyha végre meglesznek az intézményi, nyelvhasználati és kapcsolati feltételek ahhoz, hogy anyanyelvünk fejlődésében majd együtt léphet a nemzet.

Ágoston Mihály

SUMMARY

Ágoston, Mihály

Mother tongue awareness at the present turn of century

Clear mother tongue awareness is not merely a mental tool of historians or experts on international law; it is a general human need and human right, with more or less current significance in particular instances. Making people increasingly aware of their mother tongue in order to enable them to make the most of it during their whole lives is an activity that goes on systematically from nursery school to university level, not only during classes specifically devoted to the mother tongue but indeed during all classes of public and higher education; however, it is also expedient to go on updating and increasing one's knowledge in this area, albeit less systematically, after school leaving as well. The need to 'learn' one's mother tongue is not a Hungarian-specific phenomenon; it is desirable for its native speakers to be disposed to any language in these terms. One's mother tongue has an essential role within the context of overall human communication, too, given that each language, including the culture stored in it and built by it, is an organic part of human civilisation that is continually enriched by it and that continually enriches it in return. A high-level and up-to-date mother tongue awareness leads directly on to a general language awareness telling us that any foreign language must be seen as a value-preserving mother tongue of some human community in which and by which that community builds its own culture; hence it is an honour for us to be able to talk to members of that community in that particular language. If someone travels abroad, he should possibly make sure that he speaks the language concerned at an appropriate level; whereas in one's own country it is the mother tongue of one's own linguistic community that guarantees one's intellectual freedom – and the more unified and polished that language is the better guarantee it gives. Obviously, this can only be totally true if the present political borders do not inhibit the development, at the same time, in the same direction, and at the same speed, of the mother tongue abilities of parts of nations that they divide. In other words, we can only understand each other and make ourselves understood properly when, at last, all institutional, linguistic, and contact-related prerequisites for the whole nation to undergo the same development of their mother tongue have become available.

A szaknyelvek megújításáért*

1. „A jó cím már félsiker, sőt aforisztikus túlzással: a cím fontosabb, mint maga a mű” – mondta egy nyelvészkongresszuson jeles kollégám, a körünkől néhány éve, sajnos már végleg eltávozott nyelvész, nyelvművelő és stilszta, Kovalovszky Miklós. Nem alaptalanul mondta, hiszen a jó cím sokszor már szinte egyedíti az írásművet, amelynek élén áll – ez leginkább a szépirodalomra érvényes –, máskor pedig bizonyos mértékben előre felidézi, kivetíti tárgyát, légkörét, hangulatát, mintegy dióhéjba sűrítve adja az egészet.

Nem nehéz látni, hogy az én esetemben ez utóbbiról van szó. Már a választott, nem is különleges, egyáltalán nem hangzatos és harsánynak sem nevezhető cím is világosan jelzi, mi az, amiről szólni akarok előadásomban. Éppen ezért még az is erősen vitatható, hogy jó cím-e ez egyáltalán, hiszen aki ilyen címmel adja elő mondanivalóját, az már eleve kijátszotta a nála levő legértékesebb kártyalapot, nem tud fokozni, tehát – gondolhatják sokan – nem is érdemes meghallgatni. Nos, remélem, nem ez a helyzet, s nagyon bízom abban, hogy szeretett nyelvész társam, Kovalovszky Miklós nem minden alap nélkül sorolta az akár jónak számíthatók közé azokat a címeket, amelyek már előre szinte mindent elárulnak arról az írásról vagy előadásról, amelynek élén állnak. Manapság a sztárok, a filmszillagok is szinte mindent elmondanak magukról, illetve megmutatnak magukból a nagyerdeműnek, s az emberek mégis kíváncsiak rájuk, mégis megnézik filmjeiket, alakításaikat a különböző fajsúlyú televíziós produkciókban. Így abban a reményben térek rá mondanivalómra, hogy az érdekelni fogja hallgatóimat, annak ellenére, hogy voltaképpen egész előadásom nem más, mint e cím körüljárása, megmagyarázása, kifejtése. Következzék hát a címmagyarázat!

2. Mindenekelőtt arról szólok, miért csak a szaknyelvek szerepelnek előadásom címében. A köznyelvvel nincs semmi baj? Ott nincs szükség megújításra, fejlesztésre, korszerűsítésre?

Bár hallgatóim nélkülüm is tudják, hogy ott is van, legalábbis lenne (mármint szükség a fejlesztésre, korszerűsítésre), én ezúttal mégsem ezt hangsúlyozom, hanem azt, hogy a szaknyelvek világában még sokkal nagyobb szükség van rá. Először is arra utalok, amit elnökünk, Vizi E. Szilveszter mondott ki egy tavalyi előadásában, amelyet számos lap idézett, s amelyben ez a meghökkentő, szinte mellbevágó megállapítás olvasható: „Elbúcsúzott a XX. század, az az évszázad, amely a tudomány exponenciális fejlődésének köszönhetően eddig a legtöbbet adta az emberiségnek. Az emberiség történetének csak igen rövid szakaszára, az utolsó 50–80 évre esik a tudomány fejlődésének 99 százaléka” (Vizi E. 2001).

Ugye, értik hallgatóim, mit jelent ez? Azt jelenti, hogy az emberiség több száz évezredes fejlődése alatt felhalmozódott tudásanyag mindössze egyetlen százaléka annak, ami az utóbbi 50–80 év alatt került a birtokunkba. Még belegondolni is szédületes, hogy milyen hihetetlen mértékben felgyorsult a tudo-

* A magyar nyelv hete országos megnyitóján, 2002. március 18-án Kaposváron tartott előadás szerkesztett változata.

mány, a tudományok fejlődésének üteme. Megvallom, ez a felismerés engem nem most ért, hanem csaknem negyedszázaddal ezelőtt, amikor Marx Györgynek Jövőidőben című, magamfajta laikus érdeklődőknek szóló könyvében ezt olvastam: „Tudásanyagunk (pl. a kémiában) nyolcévenként duplázódik meg. (Az idén regisztrálták a négymilliomodik vegyületet)” (Marx 1979: 38). Amikor ezt olvastam, eszembe villant egy még húsz évvel korábbi emlékem. 1959-ben, ifjú nyelvészként részt vettem a pécsi nyelvművelő konferencián, s ott Csűrös Zoltán, a kémiának akkor első számú tudora a szaknyelvi szókincs nagyságáról szólva megemlítette, hogy a kémiában már több mint hatvanezer szervetlen és több mint hatszázezer szerves vegyületet tartanak nyilván, s természetesen mindegyiknek neve is van, nemegyszer több is. Bámulattal hallgattam, mivel a nyelvészeti szakmunkákból jóval kisebb számra emlékeztem, de természetesen elfogadtam, hiszen minden tudós csak a maga tudományát ismeri igazán, többnyire annak is csak egy részét. Mikor Marx említett könyvecskéjét olvastam, természetesen azonnal felbukkant a régi emlék. Utánaszámoltam, s meg kellett állapítanom, hogy a nyolcévenkénti kétszereződés „elmélete” bevált: a négymilliomodik regisztrált vegyület tökéletesen igazolja Marx György szavait. S mit tesz Isten: ha most, 2002-ben újból elkezdünk számolgatni, megint csak azt mondhatjuk, hogy a megállapítás érvényes; napjainkban már húszmillió körüli vegyületről beszélnek a szakemberek. Vagyis, hogy rövidre fogjam mondanivalómnak ezt a részét: bár a köznyelvi szókincs is rohamléptekkel fejlődik, gyarapodik, a tudományok, a szaknyelvek szókincsének fejlődésével képtelen lépést tartani. Azazhogy képes lenne, de nincs rá szükség.

3. Noha azt az eddig elmondottakkal már azt hiszem, sikerült tisztáznom, hogy miért leginkább a szaknyelvekre kell fordítani figyelmünket, amikor a nyelv korszerűsítését tűzzük ki magunk elé célul, szükségesnek tartok egy kis kitérőt tenni, mivel a Magyar Tudomány ez évi februári számában a magyar nyelv formális leírása egyik legjelesebb kutatójának s propagátorának, É. Kiss Katalinnak tollából megjelent egy cikk *Mi legyen a magyar nyelvészet Széchenyi-programja?* címmel, s ennek van egy *Ismét nyelvújításra van szükség?* alcímet viselő fejezete is. A szerző, akiről talán elárulhatom, hogy jó három évtizeddel ezelőtt, még diákként, egy általam vezetett, többfordulós, országos nyelvi vetélkedőnek lett népszerű győztese, akinek a lapok hosszú cikkekben méltatták nagy tudását, kedvességét, versenyzői érényeit, e fejezetben a 19. századi nyelvújításról s a magyar nyelv ápolásának akkori szerepéről ír, majd így folytatja:

„A kívülállók úgy látják, a magyar nyelvtudomány most is hasonló feladatok előtt áll, mint a reformkorban. Az új tudományágak szakszókinccse erősen elangolosodott, s a nagy tömegben megjelenő technikai újítások jó részére sincsenek magyar szavak. A Magyarországon működő vállalatok nagy részének angol neve van, s külső környezetünket is angol nyelvű cégek, feliratok, hirdetések uralják. A közvélemény úgy hiszi, a magyar nyelvészeknek az a feladatuk, hogy e jelenségek ellen fellépjenek. Valójában azonban a magyar nyelvet nem ez irányból fenyegeti a legnagyobb veszély, s a magyar nyelvészetet nem ez irányból éri a legnagyobb kihívás. Kell küzdeni a szókincs és a külső környezet

elangolosodása ellen is, mert az idegen szavak, szövegek áradata rontja az emberek nagy részének közérzetét, s gyakran gátja a megértésnek. Véleményem szerint azonban e küzdelem nem elsősorban a nyelvészek feladata. A nyelvészeknek nincs külön jogosítványuk arra, hogy a városokat, falvakat előzőnlő angol feliratok ellen tiltakozzanak. Erre az állampolgárok önkormányzatai jogosultak, s ha közakaratot fejez ki fellépésük, bizonyára eredménnyel is fog járni. Egy-egy szaknyelv szókincsének megmagyarosítására pedig elsősorban az adott szakma, tudományág művelői hivatottak, és elsősorban ők is képesek rá” (É. Kiss 2002: 198–9).

A magam részéről igen nagyra becsülöm É. Kiss Katalinnak, a magyar nyelvvel formális keretben foglalkozó nyelvésznek a tudományos tevékenységét, itt azonban mégis vitába kell szállnom vele, két ponton is. Az egyik: noha kétségtelenül nem **csak** a nyelvészek feladata a szókincs elangolosodása ellen küzdeni – s hatósági intézkedésre, hivatali fellépésre természetesen nem is jogosultak; erre valók azt önkormányzati szervek –, józan szaktanácsok adása, felkérésre szakvélemények megfogalmazása azonban igenis feladatuk, legalábbis azoknak a nyelvészeknek, akik ezt a tevékenységet ugyanolyan fontosnak tekintik, mint más nyelvésztársaik a szociolingvisztikát vagy éppen a magyar nyelv formális leírását. Alig néhány hete például hatályba lépett egy olyan, a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről szóló, éppen a szerző által is említett elangolosodás megfékezésére hivatott törvény(ke), amelynek alkalmazása már eleve szükségessé teszi nyelvész szakértők alkalmankénti közreműködését. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke már ki is jelölte azt a tanácsadó testületet, amely vitás esetekben szakvéleményt nyilvánít, s ezzel elejét veszi mindenfajta tájékoztatlanságból, tudatlanságból eredő tévedésnek, megalapozatlan döntésnek. Gondolom, ezt É. Kiss Katalin imént idézett véleménye ellenére sem helyteleníti.

A másik pont, amelyen nem tudok, sőt, bátran mondhatom, nem lehet egyetérteni a szerzővel, az a megállapítása, hogy „Egy-egy szaknyelv szókincsének megmagyarosítására pedig elsősorban az adott szakma, tudományág művelői hivatottak, és elsősorban ők is képesek rá.” Igaz, az idézetben megint ott szerepel az *elsősorban* határozószó is, s így ebből akár arra is következtethetnénk, hogy másodsorban azért mégiscsak szán némi szerepet É. Kiss Katalin e munkában a nyelvészeknek is, de szavainak sugallata egészében véve az, hogy minden szakma, tudományág saját maga kell, hogy megbirkózzon az őt fenyegető elangolosodás veszélyével. Vagy éppen ne törődjék vele. Ezt azért teszem hozzá, mert éppen É. Kiss Katalin, idézett tanulmányának egy másik részében arról is ír, hogy a magyar nyelvvel formális keretben foglalkozó doktoranduszok, kutatók „úgy érzik, munkájuk olyan korlátozott körben kelt csak visszhangot idehaza, hogy műveiket nem is érdemes magyarul közzétenni. E tekintetben újabban már a magyar nyelvészeti tárgyú doktori disszertációkat is gyakran angolul írják, hiszen nemzetközi olvasóközönségük jóval nagyobb, mint az itthoni – tehát lassan azokhoz az állapotokhoz térünk vissza a felsőoktatásban, amelyeken Széchenyi változtatni akart...” (É. Kiss 2002: 202).

De hagyjuk a nyelvészetet! Térjünk vissza a szerzőnek ahhoz az idézett véleményéhez, hogy minden szakma, tudományág saját maga kell, hogy meg-

birkózzon az őt fenyegető elangolosodás veszélyével. Ez a nézet téves. Több évtizedes tapasztalat birtokában mondhatom, de persze jeles külföldi szaktekintélyektől vett seregnyi idézettel is igazolhatnám, hogy valamely tudományág bármily jeles szakemberének, ha szakmája, tudományága szókinszét érdemben akarja rendbe tenni, magyarítani, ehhez szüksége van nyelvészrel, tehát a szóalkotással hivatásából következőleg jól értő szakemberrel való rendszeres konzultálásra, együttműködésre. A nyelvészet és az orvostudomány vagy a nyelvészet és a geofizika teljesen más terület. Ugyanaz a személy különböző okokra visszavezethető, ritka kivételektől eltekintve általában nem képes két, egymástól meglehetősen távol álló szakterületről – egyrészt valamely szakma vagy tudományág, másrészt a nyelvészet területéről – egymaga kellő áttekintést szerezni, s így egyeztető munkája sem lesz hibátlan. Tévedés ne essék, egy nyelvtudós is érthet bizonyos műszaki kérdésekhez, s a műegyetemi tanár is lehet egyszersmind nyelv-művelő. Olyan nyelvészprofesszor azonban, aki mellékesen még Széchenyi-díjas mérnök is – vagy pedig fordítva –, korunkban már csaknem teljességgel elképzelhetetlen. Bajza József költő, egyúttal a Magyar Tudományos Akadémia tagja idestova 160 évvel ezelőtt helyesen ítélte, amikor így foglalt állást a bennünket érdeklő ügyben:

„Műszók alkotásához még nyelvszabályok ismerete sem elégséges, ahhoz dologismeret is kell. Nyelvtudós dologismeret nélkül nyelvtanilag jó szót fog alkotni, de mindig azon veszélynek leendő kitéve, hogy nem bírván tiszta fogalmával a kifejezni kellett dolognak, szava nem lesz bélyegző, eléggé megkülönböztető, eszmét vagy gondolatot helyesen kifejező s fogalomzavarra ad alkalmat. A dologismerő viszont, a szakember, de nem nyelvtudós is egyszersmind, rosszul alkotott, szabályokkal ellenkező szóval fejezend ki a különben általa jól értett dolgot” (Bajza 1843).

Bajzának általánosságban véve föltétlenül igaza van. Megállapításának lényege, tehát az, hogy sem a „dologismerő”, sem a „nyelvtudós” nem képes egymaga megbirkózni a szakmai nyelvek problémáival, ma már vitathatatlan. Nos, ha így van, akkor együtt kell működnünk, mégpedig a szakmai nyelvhasználat minden területén: a szakszövegek helyesírásában, a műszóalkotásban és a helyes, közérthető megfogalmazásban egyaránt. Abból, hogy egy jeles orvosprofesszor szaktudományának minden csínját-bínját ismeri, még nem következik, hogy az orvosi szakkifejezések helyesírásához is jobban ért, mint egy nyelvész, noha az utóbbi esetleg nincs is tisztában az általa helyesen, szabályosan leírt betegségnév pontos értelmével. Egy új szakmai fogalomra szót alkotni vagy egy idegen szakmai szóra magyar megfelelőt találni csak a „dologismerő” tud, de munkája eredményességéhez az is szükséges, hogy a nyelvész, a hivatásos nyelv-művelő is megvizsgálja az alkotott szót a maga szakmai szemszögéből, s annak esetleges gyengéit eltüntesse, fogyatékoságait kiküszöbölje. Hogy az együttműködésnek mi a legcélszerűbb módja, az mindig a konkrét feladattól, körülményektől, lehetőségektől függ, de hogy e nélkül nem lehet fejleszteni, megújítani a szakmai nyelveket, azt erről a helyről is határozottan kijelenthetem. Vagyis ezen a másodikon ponton is mindenképpen meg kell kérdőjeleznünk É. Kiss Katalin megállapításának helytálló voltát.

4. E kitérő után ismét visszatérek előadásom címéhez, amely a szaknyelvek megújítására buzdít, azt szorgalmazza. Arról a korábbiakban már szóltam, hogy bár napjainkban kétségtelenül egész nyelvünkre ráférne a jelenleginél nagyobb figyelem, miért célszerű – látszólag ellentétben a 19. századi nyelvújítással – a szaknyelvekre összpontosítani. Szándékosan mondtam itt, hogy *látszólag ellentétben*; talán többen föl is figyeltek rá. Gondoljunk csak bele! Tévedés azt hinni, hogy a nyelvújítás elsősorban írók, költők és egyéb széplelkek felbuzdulásának eredménye! Fábián Pált idézem, aki a reformkori gazdasági életéről szóló nagy ívű tanulmányában így írt: „A nyelvújítási új szavaknak igen jelentős – valószínűleg nagyobb – hányada szaknyelvi eredetű, az orvostudomány, a hadászat, az ipar stb. nyelvében mutatkozó elemi hiányok pótlására keletkezett; itt használták őket először, s innen kerültek bele az irodalom nyelvébe, nem pedig fordítva” (Fábián 1955: 168). És arról se feledkezzünk meg, hogy a nyelvújítás legtermékenyebb, legelkötelezettebb képviselői között ott vannak az írók, költők mellett a szakemberek is: az orvos Bugát Pál, az orvos és természetbúvár Földi János, a hadtudomány kiváló ismerője, Kiss Károly, a fizika és matematika jeles művelője, Tarczy Lajos, és sorolhatnám még tovább. És ezek a kiváló szakemberek meg társaik nem is csupán ötletszerű kísérleteket tettek valamely szakterület egy-egy szavának megmagyarítására, hanem arra is van példa, hogy egy szűkebb, jól körülhatárolható szakterület műszókincsét egy személy próbálta teljes egészében magyarrá formálni. Fábián Pál imént említett tanulmányából ennek igazolására is idézek egy részt, kényszerűségből jócskán megrövidítve. Íme!

„Így pl. a Hetilapban jelent meg egy cikk »Tökélyesített orgona gépészet« címmel (1846. 664, 731, 752), amelynek szerzője az orgona minden alkatrészét magyarul próbálta visszaadni. Álljon itt néhány szó a cikk nagy anyagából, hogy láthassuk, hogyan kísérletezett a nyelvújítás ilyen esetekben. Minden egyes magyar szó után ki van téve zárójelben a közhasznú latin vagy német kifejezés, ami minden valószínűség szerint általánosan használatos volt akkoriban. »*Nyomantyu* (Clavis), *nyomantyuizat* (claviatura), *huzony* (tractur), *szelep* (Ventil), *szegletmérték* (Winkelhaken), *kapocstartó* (Gliederstock), *dugaszfa* (Spund), *zárócsavar* (Reiberschraube), *lábító gépészet* (Pedal-Mechanik), *szélvezető* (Windstock)«. Böven akadnak nyelvújítási alkotások, mint *huzony*, *lábító gépészet* stb., de éppen az az értékes ebben a cikkben, hogy kísérlet. Nem mindenben megfelelő szavakat ajánlott a közönség számára, de mégis próbált. A nyelvérzék később kiválasztotta a megfelelőt. Ebből a felsorolásból is megmaradt pl. a *szelep* szó” (Fábián 1955: 213–4). Nekem szilárd meggyőződésem, hogy a nyelvújítás korának írói és nyelvészei saját maguk képtelenek lettek volna ellátni a rájuk nehezedő óriási feladatot, azaz a szakemberek, a „dologismerők” nélkül a nyelvújítás nem érte volna el a célját. Hogy vissza-utaljak É. Kiss Katalin megállapításaival kapcsolatos polémiamra: nemcsak a természettudományi, műszaki és más szakembereknek van szükségük szókincsük korszerűsítése, megújítása során a nyelvészekre, hanem a nyelvészeknek is szükségük van ugyanezen okokból az összes többi tudomány és szakma művelőire.

5. Ha mindazt, amit eddig elmondtam, csak én érezném, gondolnám így, akkor az egészhet lehetne az én tévedésemnek, hibás helyzetértékelésemnek te-

kinteni. De mások is így gondolják, mégpedig mind többen, és éppen most, amikor egyre inkább foglalkoztat bennünket az az új helyzet, amelybe rövidesen belekerülünk, amikor az Európai Unió tagjává válunk. Aligha véletlen, hogy éppen a legutóbbi egy-két évben több olyan szakmai, civil kezdeményezés is született, amelynek céljai között ott szerepel a szaknyelvek megújítása is. Mint Buvári Márta tájékoztat bennünket az Édes Anyanyelvünk folyóirat egyik tavalyi számában (Buvári 2001: 13), annak az évnek az elején szakemberek, főleg reálértelmiségiek egy csoportja *Mondjuk magyarul!* jelszóval mozgalmat indított a szakmai nyelveknek káros idegen hatásoktól való megtisztítására, fejlesztésüknek, korszerűsítésüknek elősegítésére. – Mintegy kétévi előkészítő munka után 2001. június 12-én Nagyváradon, a Király-hágó melléki Református Egyházkerület püspöki palotájának dísztermében megalakult a Magyar Szakírók Szövetsége. Ennek tevékenységi körébe – mint azt Szabó István Mihály beszámolójából tudjuk – egyebek mellett beletartozik „A humán-, a természet- és műszaki tudományok, a hitélet, a foglalkozási körök, a művészetek, a honvédelem, az írott és elektronikus sajtó stb. szaknyelveinek és ezek nagyszámú változatainak feltérképezése, képviselőik egyesületi szintű kiépítése, folyamatos fejlesztésük, lehetőleg egységes és a Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi fórumaival egyeztetett szempontok szerinti megszervezése” is (Szabó I. 2002: 172). A szövetség egyébként 2001. december 19-én, a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácstermében megtartotta első vezetőségi ülését is. – 2001. október 17-én mintegy 150 szakember részvételével a MTESZ székházában eredményesen lezajlott az I. Magyar Szakmai Anyanyelvi Tanácskozás, amelynek legfőbb célkitűzései a zárszót mondó Weiszbürg János megfogalmazásában: 1. Érthető, egyértelmű, szabatos ismeretközlés, elfogadott, széles körben ismert szavakkal és mindenki által ismert szerkezetű, világos mondatokkal; 2. A rövid, lényegre törő kifejezésmód meghonosítása; 3. Az előbbi két igény megvalósításának elősegítésére a már meglévő és alkalmas magyar szavak használatának általánossá tétele, a hiányzó magyar kifejezések helyett alkalmas új kifejezések alkotása és a terjengős, nem magyaros szövegszerkezetek magyaros szerkezetekkel való felváltása (Weiszbürg 2001: 9–10). A tanácskozás szervezői egyébként már a szintén 150 fősre tervezett II. Magyar Szakmai Anyanyelvi Tanácskozás hozzávetőleges időpontját is megjelölték, az eseményt 2002 júniusára téve. – Végül, nem is törekedve teljességre, még megemlítem, hogy 2001. december 7-én Betű- és szóvetés a magyar orvosi irodalomban címmel szintén nagy jelentőségű tanácskozás zajlott le a Magyar Tudományos Akadémián, s ennek céljai között olvashatjuk – Bösze Péter orvosprofesszor megfogalmazásában – ezt: „Feladatunk, hogy a nemzetközi elnevezések magyar megfelelőit megtaláljuk, és azokat egységesen értelmezve használjuk. Hiszem, hogy a nemzetek csak gyökereik megőrzésével őrizhetik meg a globalizáció által fenyegetett önazonosságukat” (Grétsy 2001: 20). Maga az a folyóirat, amelyből idéztem, a tanácskozás napján jelent meg, egy évtizedekkel korábbi, kérészéletűnek bizonyult hasonló kezdeményezést, a Műszaki Nyelvőrt nem számítva az első olyan folyóiratként, amelyiknek tárgya a magyar nyelv – még ha nem is egészében, hanem csupán annak egy része, az orvosi nyelv –, a megálmodói, létrehozói azonban nem nyelvészek, hanem egy más tudományág, más szakterület művelői,

ezúttal orvosok. Ez olyan nemes, példamutató vállalkozás, amely előtt már eleve fejet kell hajtani!

6. Mint eddig is tettük nemegyszer, térjünk vissza ismét előadásom címéhez! Mindezeket átgondolva, továbbgondolva én úgy vélem, immár itt az ideje egy új szakmai nyelvújításnak. Ha valamikor, akkor éppen most, az Európai Unióba való belépés küszöbére érkezve kell ehhez hozzáfognunk. Persze, tudatában kell lennünk annak, hogy egy-egy olyan szakmai anyanyelvi tanácskozás, a szaknyelvek időszerű kérdéseivel való foglalkozás, amilyenekre már utaltam, s amilyen voltaképpen ez a mai is, még ha ez a magyar nyelv hete idei központi témájának számít is, önmagában még nem elég. Az igazi, érdemi munkának ez után, a korábbiakban meg az itt felvetődő javaslatok megtárgyalása, illetve az ezek közül jóknak bizonyulók elfogadása után kell megkezdődnie. Mindenekelőtt meg kell teremteni az említett közös munkához az anyagi feltételeket s egészében véve a lehetőségeket. Finn rokonaink, akik 1995 óta már az EU tagjai, röviddel belépésük után kibővítették Kotimaisten kielten tutkimuskestus (azaz: Hazai Nyelvek Kutatóközpontja) nevű intézetüket, hogy eleget tudjanak tenni mindazoknak az elvárásoknak, amelyek az EU-tagság következtében rájuk hárulnak. Mikor az elmúlt év tavaszán a Finn Nagykövetségen érdeklődtem, hogy az Európai Unióba való belépés nem járt-e zökkenőkkel, s egészében „megérte-e”, azt a választ kaptam, hogy igen, megérte, már csak azért is, mert azóta a finneknek nagyban megnövekedett a nemzeti büszkeségük, megerősödött a nemzeti tudatuk; de azt is hozzátették, hogy zökkenők bizony voltak, az új helyzetre már a belépés előtt néhány évvel fel kellett volna készülniük (Grétsy 2002: 20).

Én azt hiszem, hogy mi még nem késtünk el, még megfogadhatjuk finn barátaink tanácsát. Az a véleményem, hogy vagy az Akadémia égisze alatt, vagy még inkább az Akadémia, valamint a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége közös irányítása alatt létre kellene hozni egy nem nagy létszámú civil közhasznú társadalmi szervezetet, amely egyrészt segítheti a fordítókat a különféle jogharmonizációs feladatok megoldásában, másrészt pedig általában segítheti a szakembereket, a „dologismerőket” abban a szakmai nyelvújításban – vagy előadásom címéhez igazodva: a szaknyelvek megújításában –, amellyel címmagyarázat ürügyén mindvégig foglalkoztam. A MTESZ-szel való közvetlen kapcsolatot pedig nemcsak azért említtem, mert egy ehhez nagyon hasonló javaslat onnan is kiindult, s én azt nagyon is jónak, támogatandónak ítélem. Főleg azért látom rendkívül fontosnak a MTESZ-szel való együttműködést ebben a szaknyelv-megújítási tevékenységben, mert a MTESZ szaklapjai, amelyek közül az elmúlt hetekben Weiszbürg János szívességéből negyvennél is többet tanulmányozhattam, kiválóan alkalmasaknak látszanak olyasfajta együttműködésre, amilyenről szóltam. Egyébként érdekesek, tanulságosak számomra ezek a lapok, mondhatnám, A-tól Z-ig, de legalábbis A-tól V-ig, ugyanis az általam ismertek közül a betűrend szerint az első az *A hús* címet viseli, az ábécérend szerinti utolsónak a címe pedig *Városi Közlekedés*. A szaknyelvek iránt érdeklődő s a szaknyelvek korszerűsítését, megújítását fontosnak tartó nyelvész számára egytől egyig rendkívül tanulságosak e lapok, de itt most csak különös jelentőségüket

kívánom hangsúlyozni. Ez pedig az, hogy ezekben a MTESZ-lapokban – ha nem is feltétlenül mindegyikben – lehetne, sőt kellene létrehozni azokat a szaknyelvi rovatokat, amelyeknek hasábjain a „dologismerők” fölvehetnék, vitára bocsáthatnák szaknyelvük korszerűsítésére, megújítására vonatkozó javaslataikat, szakszöveleteiket; a nyelvész, ha szükségesnek véli, hozzászólhatna; az elfogadott javaslatokat pedig attól kezdve a szakírói, fordítói munkában is érvényesíteni lehetne. Ezekben a szakmai nyelvi rovatokban időnként – vagy akár rendszeresen – szakszövealkotó pályázatot is lehetne hirdetni; röviden szólva ezek a rovatok lehetnének a szaknyelvek megújításának zálogai.

7. Éppen száz éve annak, hogy jeles természettudósunk, a Magyar Tudományos Akadémiának tagja és több mint másfél évtizeden át főtítkára, Szily Kálmán 1902-ben kiadta A magyar nyelvújítás szótárát. Egyáltalán nem teljességre törekedett, sőt, a szerinte „halvaszületetteket” és a „fiatalon elpusztultakat” egyáltalán nem vette figyelembe, de az a tízezernél jóval több szó, amelyet szótára tartalmaz, így is jól megmutatja, milyen óriási nemzetmentő, nyelvmentő munkát végeztek nyelvújítóink e sok ezer szó megalkotásával.

Úgy érzem, most, az Európai Unióba lépés küszöbén állva valami ehhez hasonló megszállottságra volna szükségünk nekünk, mai magyaroknak is. Persze, mások a körülmények, mások a feltételek, ezenkívül köznyelvünk ma összehasonlíthatatlanul jobb állapotban van két évszázaddal ezelőtti önmagánál, de ami szaknyelveinket illeti, bizony, a szakmai ismeretek, a szakmai tudásanyag rohamos növekedése a szaknyelvek megújításáért, majdhogynem az akkorihoz hasonló horderejű és sodrású szakmai nyelvújításért kiált. Bízom benne, hogy az a számos kezdeményezés, amelyek közül néhányra már utaltam, meg a tudományok, tudományágak és szakterületek leghivatottabb művelőinek a figyelme, igyekezete és buzgalma, melyet témaválasztásommal és előadásommal igyekeztem fölkelteni és megerősíteni, hozzásegíthet bennünket egy ilyenféle szakmai nyelvújításhoz. Legmerészebb álmaimban még az is fel-felbukkan néha, hogy talán még megérem egy ilyen szakmai nyelvújítási szótárnak a megjelenését. Kérem, szurkoljanak nekem!

SAKIRODALOM

Bajza József 1843. *Nyelvünk műveléséről.*

Buvári Márta 2001. Mondjuk magyarul! *Édes Anyanyelvünk* 3: 13.

É. Kiss Katalin 2002. Mi legyen a magyar nyelvészet Széchenyi-programja? *Magyar Tudomány* 2: 198–202.

Fábián Pál 1955. A gazdasági élet nyelve. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 165–226.

Grétsy László 2001. Globalizáció és anyanyelv. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 20–3.

Grétsy László 2002. Nemzetösszetartónk: az anyanyelv. In: V. Raisz Rózsa és Zimányi Árpád (szerk.): *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 15–21.

Marx György 1979. *Jövőidőben. Egy fizikus írásai az iskoláról.* Magvető Kiadó, Budapest.

Szabó István Mihály 2002. A szaknyelv jelentősége az ezredforduló Magyarországon. *Magyar Tudomány* 2: 171–3.

Vizi E. Szilveszter 2001. A tudás Magyarországa. *Papíripar* 6: 204.

Weiszbürg János 2001. Az I. Magyar Szakmai Anyanyelvi Tanácskozás. *Organotrend* 10: 1–10.

Grétsy László

SUMMARY

Grétsy, László

For the renewal of technical languages

The paper is based on a talk delivered on 18 March 2002, at the opening ceremony of this year's Weak of the Hungarian Language, an annually organised series of lectures. Its main message, as the title reveals, is that the development and updating of technical varieties of Hungarian is a pressing and very timely task. The author thinks that the general standard language is to be developed and cultivated as well, but technical languages are even more so, given that the increase of the vocabularies of the latter is several times faster than that of the general vocabulary. He furthermore challenges the view that the Hungarianisation and updating of the vocabulary of a given special field is the business of practitioners of that field and argues that representatives of any trade or science, if they wish to groom the word stock of their field in a satisfactory manner, need to cooperate regularly with linguists, with experts who are professionally well-equipped to create new words. Having clarified that, the author goes on to demonstrate that the nineteenth-century Language Reform was already carried out largely in the framework of such cooperation, given that physicians, natural scientists, military scientists and other experts participated in that movement along with linguists, writers, and poets. In the last part of his paper, the author points out that the large-scale modernisation and streamlining of technical vocabularies that he deems necessary is especially urgent right now as Hungary is on the verge of becoming part of the European Union. This also explains why several private initiatives and movements launched by representatives of individual special fields have recently come into being whose objectives include the renewal of their particular technical vocabulary or of technical languages in general. With his own work, the author also tries to enhance and harmonise initiatives of this type.

A gondolatalakzatok kérdésköréről (az ismétlés)

A **gondolatalakzatok** mivolta összetett fogalom, melyet több, kapcsolódó szempontrendszer értelmez.

A gondolatalakzatok pragmatikus-ismeretelméleti kategóriák, pragmatikai műveletekkel létrehozott szkémák (vö. Fehér 1996: 251). Mint a gondolatok elrendezésének formai megoldásai és a szemléleti-hangulati létezősmód foglalta nemcsak tételezik a modellált világot, hanem nyelvi eszközeikkel létesítik is, a nyelvvel bomlanak le, illetve ki, mondat-, szintagma-, lexéma- vagy hangalakzatokkal, melyek az őket differenciáló ismérvek mellett a fölérendelt típus jellemzőit is reprezentálják.

A gondolatalakzatok funkcionális lebonthatósága ezért „különvalóságuk” egyik lényegi kérdése.

Ha a gondolatalakzatnak van önálló mondatalakzata, vagyis típusán belül képviselheti mondatalakzat, akkor a mondatalakzat formájában megnyilvánuló szabályszerűség – leválva a mondatról és grammatikai szerkezetéről – a szöveg egészének mozgásformáját irányíthatja.

Ilyen az ismétlés és megfordítás gondolatalakzata, a **chiazmus**. Mondatszintű változatának specifikus kötelme, hogy a fordított sorrendben ismétlődő lexémák morfémtát és nyelvtani szerepet cserélnek:

s mint álmos ólom ez a kriptabolt,
oly ólmos álom élted és a kor:
(Babits: Ősz, kriptá, ciprus, szüret, tánc, kobold);

míg absztrakt képlete a mondaton túl – az ismétlés és megfordítás generikus jegyével – a szövegben már kompozíciós elvként érvényesül:

Előbb a kétségbeesések
aztán a kétségbevonások
bizony barátaim
jönnek a megrovások

az indexbe nyarak kerülnek
remegő forróságok
fölött a vibráló levegőben
tüntető furcsaságok

és öszülnek öszök
hirtelen haraggal kékkal

jelesen húznak itt
valami vadlibaékkal

szagató huzatban
földet ér vándorlásuk
szédülünk kicsit és temetünk:
diáksapkákat ásunk

Bizony barátaim
jönnek a megrovások
előbb a kétségbeesések
aztán a kétségbevonások
(Nagy Gáspár: Előbb és aztán)

De mondatalakzatot ölthet például a **reddició** is:

Szép vagy, alföld, legalább nekem szép!
(Petőfi: Az alföld);

mely versszakot vagy egész szöveget keretez:

Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.
(Ady: Kocsi-út az éjszakában);

Minthogy belőle egyéb nem maradt,
szeretem, ami körülötte volt,
a kis párnát, melyre feje hajolt,
karperecét, elárvult tárgyakat,
a kulcsot, mely hozzá vitt, távolabb
erdőket, városokat, úti port,
amit együtt vertünk fel, a mosolyt,
mely szivéből a szemébe szaladt,
mikor festették: – nem pótolja, de
az egész világ tele van vele
s most tudom csak igazán, mennyire;
ég s föld s minden őhozzá kapcsolat:
szeretnem kell gondolataimat,
minthogy belőle egyéb nem maradt.
(Szabó Lőrinc: Egyéb nem)

A vers a chiasztikus reddiciónak is példája: a tétel – következtetés / következtetés – tétel (Minthogy belőle egyéb nem maradt, / szeretem, ami körülötte volt, –

szeretnem kell gondolataimat, / minthogy belőle egyéb nem maradt) teszi zárójelbe a közbülső érvelést a gondolatalakzat – okság – szerkezet szintézisében.

Vannak olyan gondolatalakzatok is természetesen, amelyek nem kapcsolhatók önálló mondatalakzathoz, így a **célzás**nak nincs „saját” mondatalakzata. Az **allegória** formai jelölésének ugyanakkor „el kell érnie” a mondat szintjét, felső határa viszont korlátlan (vö. Fónagy 1999: 272). Egyéb kategóriáknál a megjelenési forma mondat szint alá is szabadon mehet:

Alvó szegek a jéghideg homokban,
(Pilinszky: Négysoros)

a *jéghideg* lexéma hiperbolikus alakzat;

Fejem fölé a csillagok
jeges tüzet kavarnak,
(Pilinszky: Téli ég alatt)

a *jeges tűz* szintagma oximoront jelöl.

Másképpen, ha a mondatalakzat gondolatalakzatot képvisel, akkor a pragmatikus-ismeretelméleti kategória mondatvariánsa, amely kötött vagy közvetlenül motivált alakzatforma. Kötöttek általában az ismétlés mondatformái (**chiasmus**, **reddició**, **felsorolás**, **halmozás**), míg

A bánat? egy nagy óceán.
(Petőfi)

a **hiperbola** alakzatának;
az

e sok Mindenütt mindenütt Seholt!
(Szabó Lőrinc: Mindenütt ott vagy)

az ellentéteket egységbe foglaló **oximoron**nak a közvetlenül motivált mondat szintű válfaja.

Ha a mondatalakzat nem képvisel gondolatalakzatot, akkor azonos minősége mondat fölé nem mehet – a tulajdonképpeni mondatalakzatok körébe tartozik –, de lehet olyan kiszolgáló alakzatforma, melyben a fölérendelt típus motiváltsága közvetett.

A szabályos, zárt mondat szerkezet fellazítása mint mondatalakzat „szolgálja” ki az élményt, juttatja érvényre a **contradictio in adiectio**t az **oximoron** gondolatalakzatában Szabó Lőrincnél:

Mozgás, kép, hang, fagyott-merevedett
minden a hírre, s megállt: valami
ős „Legyen!” a „Ne legyen!”-t mondta ki.
bár, zokogva, még csak a nevedet,

aztán pár szó, még az is leplezett,
 s robbanni kezdtek eresztékei
 szívnek-anyagnak, s törni-porlani-
 párologni percek s évezredek;
 s végül a tény: villámok s éjszakák
 gyúltak-fúltak-haltak egymáson át
 s menekült, vitt belőlem a világ:
 visz ma is, visz: ott vagyok teveled,
 nem tudom, hol, s itt: veled s nélküled,
 és minden egyre érthetlenebb.

(A hír)

A gondolatalakzatok árnyaltabb, funkcionális jellemzése, a lebonthatóságukban megnyilvánuló lehetséges struktúráldás s a mindezzel kapcsolatos kötöttség és motiváltság további szempontok bevezetését igényli.

Osztályozásuk alapjául szolgál mindenekelőtt a klasszikus – és a neoretorika – négy alapművelete, mely az egyik, de korántsem elégséges feltétel. Bár a műveletek szerint különülnek el egymástól a **bővítés**, az **elhagyás** vagy a **helyettesítés** formái, funkcionális természetükhöz szükséges megadni a kategórián belüli egyes gondolatalakzatok általános (generikus) pragmatikai ismérvét, az alakzatok szemantikai természetét, viselkedését, valamint grammatikai és formai/pozicionális jegyeit, melyek lehetnek abszolút vagy relatív kötöttségűek, vagy a kötöttség szempontjából esetleg közömbösek. Az általános (generikus) pragmatikai ismérvet valójában maga az alakzatminőség hordozza.

Így a felvett szempontok rendszerének tükrében a bővítés gondolatalakzatának számító **ismétlés** bármely funkcionális osztálya leírható.

Az **anafora** szemantikailag és pozicionálisan kötött, grammatikai kötöttsége viszont relatív (szó, szócsoport, mondat ismétlődhet a nyelvi egységek vagy a strófák elején):

Holnap éjjel elérek valakit,
 Holnap éjjel elfelejtem a multam,
 Holnap éjjel mese lesz a világ
 S én mesélek testemben megindultan.
 (Ady: Elindult egy leány);

vagy:

Teljesen elvadulni:
 mint a szántatlan föld,
 tele csimbókos, keserves gyökerekkel,
 görönggyel, kődarabokkal,
 bokrok és kórók zülленek ki belőlem,
 összeropeszt a nap,
 csapj le, sárrá bomlasztó eső és hó!

Teljesen elvadulni:
 le az őshideg vizekig,
 legsűrűbb sókig, ízekig,
 hadd bukjon föl bennem az idő-szakállas mélység
 hidrogénfelhője.

(Tornai József: Teljesen elvadulni)

Az abszolút szemantikai kötöttség „fölött”, azt mintegy „felnyitva” mutatkozik meg az a generikus pragmatikai ismérv, mely a megismételt elem mindenkori többlete és az előző és az újabb előfordulás közötti „közeggel” együtt is érvényesülő jelentés (vö. Eco 1984; Nagy L. 1998: 11).

Ez a domináns pragmatikai jelleg az ismétlés olyan alakzatainak sajátja, ahol a meglévő pozicionális kötöttségektől függetlenül azonos jelentésegységek térnek vissza, mint az **epifora**, az **epanasztrófé** vagy a **komplexió** esetén. Az említett ismétlésformák pozicionálisan kötöttek, de pozicionális kötöttségükben eltérnek egymástól.

Az **epifora** – az **anafora** ellentétéként – utóismétlés:

Szájon, mellen, karban, kézben,
 Csókban tapadva, átkosan
 Elfogyni az ölelésben:
 Ezt akarom.
 Epében, könnyben és mézben,
 Halálosan, tudatosan
 Elfogyni az ölelésben:
 Ezt akarom.

(Ady: Elfogyni az ölelésben);

az **epanasztrófé** (vagy tágabban az **anadiplózis**) alakzata valamely nyelvi egység végét ismétli a közvetlenül rákövetkező egység elején:

Óh isteni kész irgalom!
 Kész irgalom, jószívűség!
 (Szent Bonavetura éneke Krisztus irgalmáról –
 Babits Mihály fordítása);

a **komplexió** (vagy **szümploké**) elő- és utóismétlés, az **anaforát** az **epiforával** egybekapcsoló alakzatforma:

Ki tudja, hogy holnap mint lesz?
 Tán dadogva nem emlékszem,
 Tán busongva nem emlékszem,
 (Ady: Valamikor lyányom voltál)

Grammatikailag és pozicionálisan kötött az **epanodosz**, mely fordított szórendű, tükröképszerű mondatismétlés (vö. Fónagy 1999: 28):

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar;

.....

Légy híve rendületlenül
Hazádnak, oh magyar:
(Vörösmarty: Szózat)

Bármely szintű nyelvi egység a saját szintjén közvetlenül ismétlődik a pozícióhoz kötött **gemináció** alakzatában:

Óh, nagyon csúnyán éltem,
Óh, nagyon csúnyán éltem:
Milyen szép halott leszek,
Milyen szép halott leszek.
(Ady: Az utolsó mosoly)

De formai/pozicionális kötöttségű a **gradáció** is, a *b, b c, c d...* képletével az elemeknek mondatrészt is váltható lánc:

Száll a szép gyümölcs a földről
szárára a szép cipőnek,
száráról a szép cipőnek
tisztá két térdére szállott,
a két tiszta térdkalácsról
szoknyája szélére szállott.
Onnan szállott az övére,
övéről mellére szállott,
melléről állára szállott,
álláról ajkára szállott;
(Kalevala 1972: 528)

Már a kötöttség szemantikai jegyei alapján (azonos szófaj, azonos vagy hasonló szerkezet, de nem szinonim jelentés, illetve azonos szófaj, azonos vagy hasonló szerkezet és szinonim jelentés) válik el a **felsorolás** a **halmozástól**:

Kunyhó, olaj-mécs, munka, éhség,
Gyermek, rongy, szégyen és a többi
(Ady: Az öreg Kúnné);

Öreg vagyok, lerombolt arcomon
csupán a víz ijesztő pusztasága.
A szürkület gránitpora. Csupán
a pórások brutális csipkefátyla!
(Pilinszky: Egy arckép alá)

A „feltétel és a cél viszonyai mentén” a gondolati konstelláció párhuzamosan tagolódik a funkciójukban azonos fő- és mellékmondatokkal (vö. Békési 1986: 40; Somlyó 1980: 316).

A paralelizmus mondatszintű válfaja az **izokólón**, a felsorolásnak, halmozásnak „grammatikailag szűkített”, vagyis a **kólón**hoz és a **kommá**hoz kötődő formája, melyben azonos vagy megközelítőleg egyenlő hosszúságú **kólónok** vagy **kommák** követik egymást (vö. Szabó G.–Szörényi 1988: 150). A **kólón** (a klasszikusoknál a körmondat egysége) általában fő- vagy mellékmondat értékű, míg a **komma** szókapcsolat (a **kólón**nál önállótlanabb), s többnyire a szószerkezetek körébe tartozik (vö. Magyar grammatika 2000: 28):

Ó, te vastag felejtés,
penészes lomposodás,
hová temetted agyarainkat?
(Tornai: A történelem szétfűrészelése)

A két **kólón** (a két megszólítás) az idézetben **izokólont** alkotó felsorolás.

„De Sára nem a Baal szolgáinak való. Nem azért neveltem fel az ige manájával, nem azért kapcsoltam be derekát a szemérem háznál-szött, kékbársony övével, nem azért akasztam vállaira az alázatosság tiszta palástját, nem azért áztattam haját az áhitat drága keneteivel, s nem azért tűztem kontyára az igaz hitnek éjjel is ragyogó karbunkulusát, hogy a tisztátalanok gyermekei... az ő testét fekélyes kezeikkel érinteni merjék.”

(Kemény 1967: 193)

Kemény Zsigmondnál a halmozott főmondatok hozzák létre ugyanezt az alakzatot.

Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
(Ady: Sem utódja, sem boldog őse)

A fordított szórendű összetett állítmány kiemelt névszói részei **kommaként** a halmozásból építik fel az **izokólont**.

Magam vagyok az örökös magányban.
Akár a víz, akár az anyaföld.
(Pilinszky: Egy arckép alá)

Itt pedig a „Magam vagyok az örökös magányban” két önállósított fokhatározói mellékmondata képez **izokólont** a vers zárlatában, de az alakzat – grammatikai természeténél fogva – anaforikusan kiterjeszti rendeltségi viszonyát, s a mondat és szövegegység szintje egybeolvad.

Az ismétlés alakzatainak a rendszerén belül generikus jegyet vált a **klimax/an-tiklimax** is. Esetükben kötelező jellegű a fokozás, mely az ismétlődő elemek szemantikai intenzitásának pozitív vagy negatív emelkedéséből fakad.

Pozitív szemantikai intenzitású a **klimax**:

Kertem nárciszokkal
Végig ültetéd;
Csörgő patakokkal
Fáim éltetéd;
Rám ezer virággal
Szórtad a tavaszt,
S égi boldogsággal
Fűszerezted azt.
(Csokonai: A Reményhez)

Az azonos relációkat tartalmazó szerkezeteknek a szórenddel módosított paralel formáiban a cselekvést közelebből meghatározó tárgy – az előrehaladó fokozásos **felsorolás** útján – a mondat eleji pozícióból végül a versmondatot záró helyzetbe kerül (*Kertem, Fáim, tavaszt, azt*), lezárva mintegy a növekvő intenzitást.

A költészet devalválódik az **antiklimax**ban Aranyánál:

Most... árva énekem, mi vagy te?
Elhunyt daloknak lelke tán,
Mely temetőből, mint kísértet,
Jár még föl a halál után...?
Hímzett, virágos szemfedél...?
Szó, mely kiált a pusztaságba...?
(Letésem a lantot)

Az ismétlés gondolatalakzatának bizonyos típusait (ahogy azt a **chiazmus** vagy a **reddició** példái mutatták) mint a kategória mondatvariánsa képviselheti a mondatalakzat. Ezt a képviselhetőséget minden esetben az alakzat kötöttségei engedélyezik vagy tiltják.

A **gemináció** – mondatban – részleges mondatismétlés, az ismétlés gondolatalakzatának adiectiós mondatalakzata:

Élni, élni, be jó volna,
(Ady: Léda Párisba készül);

Megsimogatta sárga arcom
És kacagott, kacagott:
(Ady: Költözés Átok-városból)

Hasonló mondatalakzat a **halmozás** és a **felsorolás** *A magyar Ugaron* utolsó versszakában:

A dudva, a muhar,
A gaz leház, altat, befed
(Ady)

Sajátos státusú a **figura etymologica**: az úgynevezett fölépítő alakzatok körébe tartozik. Grammatikai kötöttsége jellegéből fakad, valamely tőnek – általában szó szerkezetben – képzett vagy ragos újbóli ismétlődése. Szövegszintű változattal nem rendelkezik, de nyelvi megjelenési módját tekintve lehet mondat-, szintagma- vagy lexémaalakzat egyaránt. Generikus pragmatikai ismérve a fokozás, mely a **hiperbolán** át a **paradoxonba** vagy szélső esetben az **oximoronba** fordulva a formát már ezeknek a „szolgálatába” állítja:

csak vidám kedélyed világa világít –
(Babits: A harmadik emeleten);

S jutott eszembe számtalan
Szebbnél-szebb gondolat,
(Petőfi: Füstbement terv);

A torony áll még egyes-egyedül,
(Petőfi: A csonka torony);

illetve:

hiperbolát jelölő figura **etymologica**:

szent gyökér, áldott anya,
földi lámpás, égi ablak,
fénylőbb fényénél a napnak,
könyörögj értünk Fiadnak
(Szentviktori Ádám Mária-éneke –
Babits Mihály fordítása);

paradoxont jelölő figura **etymologica**:

Holott ott van mögöttünk
Titokzatos Urunk,
Valami ős és vad, szörnyű
Szabálytalan szabály,
(Ady: A menekülő élet);

oximoront jelölő figura **etymologica**:

Hiszek hitetlenül Istenben,
Mert hinni akarok,
(Ady: Hiszek hitetlenül Istenben)

Az ismétlés alakzatai kötöttségük szerint változatos formában kapcsolódhatnak egymással. Kivált a nyitott, befogadó pozíciók (és a grammatikai kötöttség relatív mivolta) kínálja föl a társulás lehetőségeit. Minthogy az ismétlés alakzatának tág kategóriájában típusainak föl-, alá- és mellérendeltsége is létezik, a kombinációk ki- vagy fölépülése során a generikus ismérvek természetesen egybeolvadnak, s az egyiknek a másokban való megjelenésével funkcionálisan a domináns jelleg is módosul.

Az alakzatok lehetséges társulási vonzatai ezért szerepüket illetően szintén meghatározóak, míg e társulások szűkebb vagy tágabb hatóköre az alakzati struktúrák tipológiáját érinti.

Az ismétlés számos formájából építkezhet a tág befogadó hatókörű **anafora**:

geminációval kiépülő, létesülő anafora:

Ti urak, ti urak! hát senkisé
Koccint értem pohárt?
Ti urak, ti urak!... ti velsz ebek!
Ne éljen Eduárd?

.....

Ti urak, ti urak, hitvány ebek!

.....

(Arany: A walesi bárdok);

anaforát alkotó figura etymologica:

Csupa rom és romlás a multunk
S te voltál élén
A romboló angyal-seregnek,
Csak azért is szeretlek.

.....

Csupa rom és romlás a lelkünk,
Mindegy, akartuk.
Sorsunkon titkos, fekete leplek,
Csak azért is szeretlek.

(Ady: Én régi mátkám);

geminációból kommába váltó izokólon az anaforában:

Őszi délben, őszi délben
Óh, be nehéz
Kacagni a leányokra.
Őszi éjben, őszi éjben

Óh, be nehéz
 Fölnézni a csillagokra.
 Őszi éjben, őszi délben
 Óh, be könnyű
 Sírva, sírva leborulni.
 (Ady: Három őszi könnyecsepp)

Ugyanakkor nyitott pozíciójánál fogva a megismételt elem, elemek között az ismétlés bármely egyéb alakzata is föltűnhet, melynek generikus jegye összefonódik az **anafora** hozta mindenkori „többlettel”, és átütve azon uralkodóvá válhat. Tormai *Teljesen elvadulni* című versében a háromszoros anaforikus szerkezeten belül a **fel-sorolás** az elvadulás **antiklimax**ába fejlődik, mely a pragmatika szintjén magába szervezi, kompozíciós elemévé teszi az **anaforát**:

Teljesen elvadulni:
 mint a szántatlan föld,
 tele csimbókos, keserves gyökerekkel,
 görönggyel, kődarabokkal,
 bokrok és kórók zülленek ki belőlem,
 összerepeszt a nap,
 csapj le, sárrá bomlasztó eső és hó!

Teljesen elvadulni:
 le az őshideg vizekig,
 legsűrűbb sókig, ízekig,
 hadd bukjon föl bennem az idő-szakállas mélység
 hidrogénfelhője.

Teljesen elvadulni:
 ősszekavarodva a Tejút porszeemeivel,
 mocsári köddel, hallgatással

Ezt sűgod meghasadt,
 vért-síró fülembé,
 ismeretlenem?
 (Tornai József)

Befogadó hatókörű az **epifora** és a **reddició** is:
epiforában foglalt **epanodosz** Aranyánál:

Dalos Eszti – a mezőre kiment ő,
 Aratókkal puha fűvön pihent ő;
 De ha álom ért reájok,
 Odahagyta kis tanyájok’
 – Töri a vadkan az „irtást” –
 Ne tegyétek, ti leányok!

Szederinda gyolcs ruháját szakasztja,
 Tövis, talló piros vérit fakasztja;
 Hova jár, mint kósza lélek,
 Ha alusznak más cselédek?...
 – Soha, mennyi csillag hull ma’ –
 Ti, leányok, ne tegyétek.
 (Tengeri-hántás);

figura etymologica az epiforában Adynál:

Már-már lellem csúf bűnök veszték
 S jöttek békés esték:
 Rákacagott a háborúra
 Az Uraknak Ura.

.....

Háborúba el ő bocsájtott
 S bűnökből kihántott.
 Rákacagott a háborúra
 Az Uraknak Ura.
 (Az Uraknak Ura);

reddicióként keretező epanodosz Vörösmartynál:

Hazádnak rendületlenül
 Légy híve, oh magyar;

.....

Légy híve rendületlenül
 Hazádnak, oh magyar:
 (Szózat)

Másfelől az ismétlésnek vannak típusai, melyek a szorosabb társulási vonzatukba tartozó és zártabb, kiépítő formán bomlanak ki. Így a grammatikailag részlegesen kötött **gradáció** társulási vonzatába tartozik az **epanasztrófé**:

Hallottad-e hírét a híres Szebennek,
 A híres Szebennek, s a híres Mohának,
 A Mohában lakó Kerekes Péternek,
 S Kerekes Izsáknak, ő felnőtt fiának?
 (Kerekes Izsák)

E kombináció többszörös együttesnek is alapja, például az alábbi Babits-idézetben a **gradáció** az **epanodosszal** illeszkedik össze, éppen az **epanasztrófé** alakzata által:

ki egyedül van, az ma boldog,
 boldog, otthon, bár búslakodva.
 Bár búslakodva, boldog, otthon.
 (Vasárnap)

A **gondolatalakzatok** további pragmatikus osztályaiban a kategóriákat létrehozó műveletek mellett – és a generikus pragmatikai ismérveken belül – a vázolt szempontrendszer összetevőinek érvényesülése magának az alakzat karakterének a függvénye.

SZAKIRODALOM

- Békési Imre 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Eco, Umberto 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington, Indiana University Press.
 Fehér Erzsébet 1996. Hasonlat és versszerkezet a 30-as évek lírájában. In: V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
 Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.
 Keszler Borbála (szerk.): 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
 Nagy L. János 1998. *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Somlyó György 1980. *Philoktétész sebe. Bevezetés a modern költészetbe*. Gondolat, Budapest.
 Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Gáspári László

SUMMARY

Gáspári, László

On conceptual figures (repetition)

The present paper deals with the issue of conceptual figures and, in particular, that of their functional decomposability. Among other things, it makes an attempt at answering the question – whether conceptual figures have independent clausal forms which represent their category in themselves. Or, if not, how their decomposed forms can contribute to indicating the category of conceptual figures within the bounds of their general pragmatic characteristics and other describable restrictions. All these, together with the possible combinations of associated arguments, are illustrated by the types of the conceptual figure of repetition since these types can be connected to each other in various ways, according to the degree to which they exhibit fixed positions. Especially open positions can offer the possibility of combination while the more or less restricted range of connections yields a typology of the structure of figures.

Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában *
III.

bagolyborsó J: *Cicer arietinum* (MNöv. 25). R. 1395: *bagol borso* 'Faba' (BesztSzj. 479), 1405 k.: SchlSzj. 1009, 1510 k.: OklSz., 1577: KolGl. D., 1578: Herbarium 157. A következő századokban szinte minden orvosbotanikai és füvészeti műben, szótárainkban és a lexikonokban is szerepel. A népnyelvben szintén ismert; ÚMTsz. 1: 303: Nógrád, Gömör vm., N.lóc, Vác, Gyöngyös, Palást, K.mánya, Mohora, 304: Hort, Jászberény. Idetartozik a *bagolycsa lencse* 'ua.' (TudGyűjt. XVII, X, 48) kifejezés is. A *bagolyborsó* elnevezés *bagolycsa*, *bagócsa*, N. Felvidék: *bagóca* (MNYj. 6: 129), R. *bagolycha* alakváltozata nyilván összefügg a *bagócsa* 'Stomoxys calcitrans' (Pallas 2: 456) rovarnévvel. A *bagócs* 'bögöly, cserebogár' jelentésű a Dunántúlon (Molnár 18), *bab^uócs* [Mihályi (MiTsz. 22)]; eredetileg 'bab nagyságú bogár' vagy 'babos', azaz 'pettyegetett bogár' jelentésű lehetett. Vas megyében használatos is a *babocsás alma* 'pöttyös, pettyegetett alma' (uo.) kifejezés. A *Cicer bagolycsa*, *bagócsa* nevét egy 1583-as forrás (Clusius-Beythe: *bagolycha borso*) után 1807-ben Diószegiék hozták vissza a szaknyelvbe: a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” között felsorolt *bagoj borsó* (MFüvK. 366) helyett a *Cicer arietinum* megnevezésére a *bagoltsa lentsét* javasolták a „Megállított Nevek” sorába. A *-csa* régi kicsinyítő képző; vö. *tolvajcsa* (BécsiK.), *hajócsa*, *szappancsa*, *gyerőkcse*, *napcsa* (Nyr. 76: 469).

A *bagolyborsó* metaforikus terminus, valószínűleg a bagoly jókora, kerek szeme a névadás alapja, és a csicseriborsó átlagosnál nagyobb bogyóira utal. De a népnyelvi elnevezés – ma botanikai szakszó – szemléleti alapja lehet az is, hogy a magon csőrszerű nyúlvány látszik. A növény társnevei közül a *lófogú-bab*, *szegesborsó* (MNöv. 25), *háromszögűborsó* (P. 40) és a múlt századi *kosfő* (Barra I.: Növénytan, és ennek nyomán Pallas 2: 456) szintén a mag alakjára utalnak. Horváth György (Különleges kerti növények. Bp., 1987. 16) más véleményen van; szerinte a mag alakja a bagolykoponyára emlékeztet.

A *bagolyborsó* az esőszegény afrikai és ázsiai területeken általánosan elterjedt főzeléknövény; tápláló, de kevésbé ízes, mint a nálunk hagyományos borsó [*Pisum*]. A *Cicer arietinum* valaha Magyarországon is termesztett fajta volt, az Alföldön – pörkölve – pótkávéként fogyasztották. Erre mutat egyik társneve, a *kávéborsó* (Pallas 2: 456). A *borsó* ugyanakkor nem csupán borsófaj, hanem más pillangós nemzetséghez vagy fajhoz tartozó név utótagja is lehet. Maga a *borsó* szó ótörök eredetű; vö. ujjgur *burčag*, oszm. *burcak*, tatár *borčak* v. *burčan* (TESz. 1: 350). A török szavak egyéb finnugor – mint a vogul, osztják, cseremisiz – nyelvekben is meghonosodtak. A magyar nyelvtörténetben a szó első

* Az I. és a II. részt lásd Nyr. 126 [2002]: 48–71, 170–91.

írásos fölbukkanása 1395 körüli (BesztSzj. 478). A bagolyborsó *csicseriborsó* [R. 1783: *tsitseri borsó* 'ua.' (NclB. 404)] társnévének előtagja minden bizonnyal a tudományos névben szereplő római növénynév, a *cicer* folytatója. A magyarban már 1604-ben fölbukkan a *cziczerborsó* (MA.). Összefügg az ol. *ciciri*, *ciciru*, *ceci* (Nyr. 15: 354) szóval is. A német *Kichererbse* 'ua.' (Genaust 155) elnevezésben szereplő *Kicher*- előtag szintén egészen korai kölcsönzés.

bagolyeper N. ÚMTsz. 1:305: Szentgál, *bagóepër* (Kisdörgicse), *bagol-epergye* (Velem) | MagyBotLapok 2: 220: Bakony. A megkülönböztető jelzős népi terminus esetében a gyümölcs alakja és az átlagosnál nagyobb mérete a névadási motiváció. Az összetett szó *-eper* utótagja ősi örökség az ugor korból; vö. vog. T. *äpærjek*, P. *äpærjex* 'ua.' (EWUng. 325). Régi helynév, sőt köznév is az *eper*, már a XIII. századi írásokban felbukkan.

bagolyfej J: csap a szőlőtőkén (ÚMTsz. 1: 305). Székesfehérváron [*bagó-fej*], Sümegen [*bagó-fej*] és a Balaton mellékén nevezik *bagolyfejnek* az olyan szőlőtökét, amelyen az előző év hajtásait tavasszal a legalsó alvó szemig visszametszik. Meglehetősen kockázatos metszési mód a – még májusban is fennálló – fagyveszély miatt. Másrészt bőséges termés sem várható az ilyen kíméletlenül megmetszett tőkén. Összefügg a *bagolyfej* kifejezéssel a *bagolynyeles*, Kiskunhalason *bagó nyeles* (ÚMTsz. 1: 305) elnevezés. Így hívják azt a szőlőveszszőt, amelyen a múlt évi szálvesszőn csapot hagynak.

bagolyfüle J: aszalt körte v. alma (ÚMTsz. 1: 305). Nyelvjárási szó, találó alakfestő elnevezés. Beregszászon nevezik így (*bagoj füle*) ezeket a feldarabolva megszáritott gyümölcsszeleteket a formájuk miatt.

bagolyfű J: *Glaux maritima* (MNöv. 25). R. XVI. sz. második fele: *baghol' fw* 'Helxine cissampelos; pap pohara' (NépNyelv. 1935: 179), 1774: PaxCorp. 272. N. Péntek–Szabó 260: *bagojfű* (Magyarvalkó) 'Ononis arvensis' | BotKözl. 64/1: 26: ua. (Kalotaszeg) | ÚMTsz. 1: 306: Malomsok, Kötcse, Téglás | Herman: Pászt. 672: Hadház. Latin mintára létrejött terminus. A tudományos *Glaux maritima* név már a Linné előtti időben használatos volt a botanikai szakirodalomban. A *glaux* Aristotelesnél 'bagoly' jelentésű. Az ókorban a rómaiaknál is használatos növénynév volt. A *maritima* utótag pedig 'tengeri, tenger melletti' jelentésű.

bagolygomba J: 1. *Amanita rubescens*; 2. *pisztricgomba* (MNöv. 25). R. 1601: *bagoly gomba* (FungPann. 278), 1783: NclB. 431. N. ÚMTsz. 1: 305: Kisdörgicse, Páka, Gy.vár, Szt.gál, Szt.királyszabadja | BotKözl. 41: 110: Mátra, 112: Gyöngyös | Nyr. 44: 89: Badacsony. Idetartozó nyelvjárási elnevezések még az *uhugomba*, *huhugomba* (Mátra) 'ua.' (BotKözl. i. h.). Diószegi ugyan a „Régi és Népközt forgó” *bagolygomba* helyett a *ganéj galótza* elnevezést javasolta (OrvF. 370), de ez utóbbi nem hódított a szakirodalomban. (Valószínűleg a *bagolygomba* széles nyelvjárási elterjedtsége volt ennek egyik oka. Másrészt a *galóca* más gomba neve.) Minden bizonnyal a gombafajta kalapjára, azaz 'nagy fejére' utaló elnevezés. *Ganéjgomba* (Phytologicon 83) társneve a ném. *Mistschwamm* (uo.) fordítása. Tudományos nevében az *Amanita* genusnév a görög *amanites* 'gomba' névből származik.

A *bagolyfőgomba* [R. 1584 k.: *bagoly fő* 'Hypholoma appendiculatum' (NyTudÉrt. 80: 30)] szintén metaforikus elnevezés. A rövid figyelmeztetés a régi

forrásban [„nem io megh enny’”] mérges gombára utal. A *bagolyláb gomba* ’ehető gombafajta’ (ÚMTsz. 1: 305). N. NéprÉrt. 33: 236: *bagóláb gomba* (Cserszegtomaj) ’ehető gomba, ősszel nő földeken, szőlőkben’.

bagolyszegfű J: *Verbascum densiflorum* (Kótyuk 76). Kárpátalján, Csap és Ungvár vonalától délre, Ráton használatos tájnyelvi terminus a *bogojszefű*. A dúsvirágú ökörfarkkóró elnevezése, a növény virágzata volt a névadás szemléleti háttere. *Szegfű* virágnevünk összetett szó; nem a *székfű* növénynévvel függ össze, hanem a *szeg* ’hegyes vaseszköz’ és a *fű* összetapadásával jött létre. Ugyanilyen szemléletű a k.lat. *clavellus* [< *clavus* ’szeg’], ném. *Nelke* [< *Nagel* ’szeg’], fr. *clou de girofle* [< *clou* ’szeg’] stb. (TESz. 3: 695).

bagolyszem J: *Gaillardia* (MNöv. 106). A kokárdavirágot jelöli ez a név *papagájvirág* [< ném. *Papageiblume*] és *szépasszony-szeme* társnevei mellett. A bagolyszemmel a nagy és kerek virágra utal a név, akár a *kokárdavirág* német megfelelője, a *Kokardenblume* (PbF. 189). Sugárvirága befelé pirosas, a felső harmada sárga, belső virágai pedig eleinte narancsszínűek, később fekete-pirosak. Tudományos neve a francia *Gaillard de Charentonneau* nevéből származik, vagy – más magyarázat szerint – ma is használatos növénytani nevét Amerika francia gyarmatosítói adták. Ők nevezték el *gaillarde*-nak, mert vidám, színeződésében pajzán növény.

Azonos névadási szemléletű a *Huernia bagolyszemvirág* (P. 40) elnevezése.

bagolyszem Ez a neve a Balaton mellékén (ÚMTsz. 1: 305) a levágott szőlővessző sebhelyének a megmetszett tőkén. Ez a hely, ha a metszésre viszonylag későn, már melegebb időben kerül sor, és a nedvkeringés már megindult, csepegni, „könnyezni” szokott. Ezért nem szabad a fagyveszély elmúltával a szőlőmetszést halogatni.

bagolyszempuszulyka J: *Phaseolus coccineus* (Péntek–Szabó 310). N. uo. 265: *bagojszēm-puszújka* (Kiskapus). Az összetétel *puszújka* utótagja a románból átvett, végső soron görög eredetű *fuszulyka* és a szerbhorvát eredetű nyelvjárási *paszuly* alapján alakkeveredéssel jött létre. Az átlagosnál nagyobb szemű babfajta a *bagolyszem* jelzői előtag indítéka. Szintén Erdélyben használatos a *bivalyszemű fuszulyka* etnobotanikai terminus, valamint a *bivalypaszuly* és a *bivalyfuszulyka*. Nagyszemű fajta, ennek a babnak a magva kétakkora, mint a közönséges babé, ezért keresztelték el a nagytestű állat nevével. Pontos német megfelelője a *Büffelbohne* ’*Phaseolus coccineus*’. A *Phaseolus* genusnév a görög *phaseolos* ’csónak, ladik’ szóra vezethető vissza, és a növény hüvelyére utal, a *coccineus* ’skarlátpiros’ fajnév pedig a bab színére.

cinegebába J: diófajta (Nyr. 30: 348). Győr megyében följegyzett név, N. ÚMTsz 1:704: *cinēgebábodivó* (Écs) ’diófajta’. A *cinegebába* összetétel ’vénasszony, szülésznő, nagyanya és boszorkány’ jelentésű *bába* utótagja a madárnévvel együtt diónévként érthetetlen volna. Ám a *cinēgebábodivó* alakváltozat arra enged következtetni, hogy az utótag a *bába* helyett *bábó*, melynek ’láb’ jelentése volt (R. 1641: „az lo orvoslásra felemelt bambojával az agarat homlokban pattantya” [Kereszt: FKer. Előb. 1], 1792: *bábó* [SzD. 98]). A nyelvjáráásokban ma is használatos ’kisgyermek lába’ jelentéssel. Így a ’cinegeláb’ az, amelyhez a diófajtának feltehetően a vékony levélkocsányát hasonlítják a névvel.

cinegeboka J: rőzse; Reisig (SzékNySz. 371). Erdélyben, Udvarhelyszéken *cinege boka* (Muzsna) és *cinige boka* (Nagygalambfalva) a neve a rőzsének. Mivel ezt gyűjtősnak használják (vö. *tüzgyűjtő, száraz ág, ákhegy, kopac ág, asszuág* [uo.]), a vékony, törékeny gallyakat, ágvégeket gyűjtik össze rőzsének. Ezeket hasonlítják a névben a pehelykönnyű kismadár lábához, „bokájához”. A *cinege-lábú* tréfás, gúnyos kifejezés jelentése ’nagyon vékony lábszárú’.

cinegedió J: diófajta. R. 1831: *czinege-dió* ’apró, könnyű töretű dió’ (Kreszn. 1:68), 1868: ua. ’vékony héjú, könnyen feltörhető dió’ (Ballagi 1: 155). N. ÚMTsz. 1: 705: Lovászpata | SzlavSz. 1: 108: *cinögedijó* ’még a cinege is föl tudja törni, olyan vékony a héja’ | Nyr. 28: 236: Zilah | FöldrKözl. 22: 74: Balaton melléke. A papírhéjú dió nevét a németben is a *cinege*-vel alkották, vö. *Meisennuß* ’Juglans regia f. tenera’ (M. 363).

cinegefű J: *Viscaria vulgaris* (MNöv. 52). R. 1911: ua. (Nsz. 62). **cinegeszegfű** J: *Lychnis viscaria* (Natter 316). N. FöldrKözl. 22: 74: Balaton melléke. A növény szárát enyvszerű anyag borítja, innen *enyvecske, enyvszegfű, szűnyogfogó, bajuszragadó* társnevei. A tudományos *Viscaria* genusnév szintén erre utal [*< lat. viscum* ’enyv’].

cinegefűz J: *Salix repens* subsp. *rosmarinifolia* (P. 92). N. ÚMTsz. 1: 705: Sajószpéter, 704: T.dob, Békés, 705: Rétköz | Nyr. 97: 340: Makkoshotyka. A név a vékony, gyenge ágú fűzfa találó neve. A *cinege* jelzőként ’vékony, cingár’ jelentésű.

csóka J: *Orchis paluster* (Nép és Nyelv 1943: 159). Az Alföldön Szeged, Feketeszl, Bojárhalom vidékén használatos tájnyelvi elnevezés. Érdekes módon mindenfajta összetétel nélkül, a pusztá madárnévből növénynév lett. A madárnév – körtére, illetve egy vadburgonya fajtára vonatkozóan is – átkerült a románba és az erdélyi szászba; vö. r. *ciocă*, ill. erdélyi szász *Tschöka* ’*Pirus communis*’ (NP. 356) és r. N. *ciocărăpă*, e.szász *Tschokaripa, Tschokariba* ’vad burgonya édes ízzel’ (NP. 202). Rokon nyelveink közül a mordvinban találunk a *csóka* madárnévvel növénynevet: md. E. *čavkan-pulo* ’*Trifolium*’ (Nyr. 51: 45), mely tlk. ’csókafark’.

csókabegy R. 1833: N. *tsókabugy* (Bodrog Kisfalud) (Kassai 1: 27). N. MTsz. 1: 337: ua. Hegyalja. Azonos névadási szemléletű elnevezés a magyar írásbeliségben már igen korán fölbukkanó *galambbegy* és *tyűkbegy* növénynév is. Arra utalnak, hogy a szárnyasok keresett tápláléka a jelölt növény.

csókabukk R.1807: *tsókabukk* ’*Galega officinalis*’ (MFűvK. 393). Diószegiék ezt a nyelvjárási elnevezést a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” között sorolják fel. Helyette a „Megállított Nevek” sorába eléggé szerencsétlen névalkotásukat, a *ketskere gálga* kifejezést javasolják. Ennek utótagja nyilván a lat. *Galega* név. Előtagja pedig a *kecskehere* terminus. A növény korábbi latin neve (1671-ben) *testiculus hirci* (Bauhin 82), azaz ’kecskebak here’ volt. A *kecskehere* rövidített alakja a *kecskere*. A *kecskehere* a német *Geißklee* ’*Cytisus*’ (PbF. 498) tükörszó megfelelője, megvan a szerbhorvátban is; vö. *kozja detela* ’ua.’ (Šulek 166). A *kecskegálga* összetételben (MNöv. 97) a *gálga* népetimológiai „értelmesítés” eredményeként jött létre.

Szerencsére a név – néhány kivételtől (1865: *kecskegálga* ’ua.’ [CzF. 3: 456], 1873: *kecske-gálga, kecske-regálga* ’a gálgák közé tartozó növényfaj = kecskeruta;

Galega officinalis’ [Ballagi 2: 7], 1909: *kecskegálya* ‘*Galega off.*’ [Graumann 88]) eltekintve – nem hódított a szaknyelvben; ám a *csókabukk* is eltűnt.

csókafuszulyka J: *Phaseolus vulgaris* (Péntek–Szabó 314). N. uo. 266: *csókapuszújka* (Kiskapus) ‘ua.’. Az összetétel *-puszújka* utótagja alakkeveredéssel jött létre a román eredetű *fuszulyka* ‘bab’ [< r. *fasóle*, N. *fasúle*, *fasúlă*, *fasólă*, *făsúli* ‘bab’ (TESz. 1: 993)] és a – végső görög forrást tekintve – vele etimológiailag azonos, de más úton a magyarba került szerbhorvát eredetű *paszuly* ‘ua.’ szavak nyomán.

csókahagyma J: *Colchicum autumnale* (tavaszi levél és hagyma) (Péntek–Szabó 314). N. uo. 221: Gyerővásárhely, Jákótelke, Kalotaszentkirály | BotKözl. 64/1: 25: Kalotaszeg. Az összetett szó *hagyma* utótagja (R. 1395 k.: „cepe: *hagma*” [BesztSzj. 409]) valószínűleg származékszó a finnugor korból való *hagym-* alapszóból, melynek vogul és permi (votják, zürjén) – ‘hagymaféle; fokhagyma; vadon termő, hagymaszerű növény’ jelentésű – megfelelői vannak. Az őszi kikerics hagymájára utal az erdélyi *csókahagyma* név.

csókaláb J: *Primula veris* (MNöv. 187). R. XVI. sz.: *czioka lab* ‘*Geranium primum*, *Storckenschnabel*’ (Népünk és Nyelvünk. 1935: 178), 1783: NclB. 399, 1798: Veszelszki 236, 1807: MFüvK. 393. N. MNy. 4: 31: Hétfalu. A név motivációja az, hogy a növény gyümölcsösre éréskor ív alakúan csavarodik össze. Priszter Növényneveink c. művében a *csókaláb* a *Plantago coronopus* elnevezése, melynek hasonneve a *csóka útifű* (Priszter 52), a későbbi kiadásban *csókalábú útifű* (P. 261). A tudományos névben a *coronopus* jelentése tulajdonképpen ‘varjúláb’ [< gör. *korone* = varjú; *pous* = láb]. Már Benkónél megvan ennek magyar *varju-láb* ‘*Geranium*’ megfelelője. Ilyen a névadási szemlélet háttere a *Primula báránylábvirág* hasonnevénél is. A *primula* először a XVII. században, Bauhinnál bukkan föl. A terminus a lat. *primus* kicsinyített alakja: *elsőke* (tavasszal korán nyíló virág). Szintén nyílásának idejéről nevezték el a magyarban *Szentgyörgyvirágnak*, *tavaszfünek*. Hildegard, a rupertsbergi zárda főnöknője a XII. században a *Hymelslossel* nevet adta a növénynek, ma a németben *Himmelschlüssel*, azaz ‘égi kulcs’, minthogy kulcscsomó módjára lógó virágzata van. Nálunk ezért *Szent Péter kulcsa* (így szerepel már Lippaynál, a Posoni kertben), *kulcsvirág* néven is ismeretes. Virágának színéről *kásavirág*, alakjáról *kesztyűvirág*, gyógyító hatásáról *gutaiütesfű*, illetve *köszvényfű* (a középkorban *Arthritica* [< gör. *arthritikos* ‘köszvény’] a növény egyik elnevezése. Ma *sárga kankalin* (Csapónál bukkan fel először, 1775-ben), *kankalék*, *kacinka* a neve.

Diószegiék a *rózsás gerely* elnevezést javasolták a *csókaláb* metaforikus terminus helyett (MFüvK. 393), melyben a *gerely* utótag nyilván a latinból „lágýtódott” [< *Geranium*].

csókaorrú fű R. 1578: *fsóka orru fu* ‘*Geranico*’ (Herbarium 198). Melius Juhász Péter névalkotása. A névadás miéjtjére vö. az ő leírását erről a növényről (uo.): „hegyes a hegye, mint a csókának az orra”. Későbbi botanikai szakmunkákban a *csókaorrúfű* név nem szerepel, de a *daruorr*, *gémorr*, *gólyacsőr*, *gólyaorr* hasonnevek annál gyakrabban, és ugyanezzel a jelentéssel. A *Geranium* a *daruorr* régi latin nevéből, a *geranion* (Plinius 26: 108) elnevezésből származik, mely a görög *gerá-nion* [< *gerános* = daru] ‘ua.’ (Dioscorides bej.) növénynévre vezethető vissza.

csókapityóka J: *Helianthus tuberosus* (NyIrK. 20: 59). N. Péntek–Szabó 239: Jákótelke, Magyarlétra, Szucság | NyIrK. 1: 151: Szilágyság: Kárásztelek, Bihar: Sólyom | NyF. 32: 44: Torda | MNy. 11: 237: Kisküküllő. Erdélyi tájszó, Kalotaszegen használatos. Az összetett szó utótagja nyilván a *csicsóka* növény-névből származik, melynek hasonnevei Kalotaszegen az *árpapityóka*, *árvapijő*, *édespityóka*, *fingerpityóka*, *picsócsa*, *picsóka*, *pityóka*. A többek között krumplit jelölő *pityóka* szó idevonását nyilván az is magyarázza, hogy a csicsókának szintén a föld alatti gumóját fogyasztják, hasonló elkészítési módokkal. Ezen a vidéken a román is átvette a szót, vö. r. *piciocă*, *piciocă iernatică* (NyIrK. 20: 58), de megvan az erdélyi (Beszterce vidéki) szászban is; vö. *Pitschök*, *Pitschoika*, *Pitschûka* (M. 781). Lásd még az alábbi szócikket.

csókarépa J: *Helianthus tuberosus* (MNöv. 43). R. 1775: ua. (Csapó 14), 1838: Tsz. N. MTsz. 1: 337: Csík m. | Nyr. 28: 523: Gyergyó, Torontál m. Her-telendyfálva, csángóknál | Nyr. 10: 331: Sopron és Vas m. | FöldrKözl. 22: 74: Balaton mell. | Nyr. 10: 323, 13: 92: Zemplén m. Szürnyeg és Deregyő | Nyr. 23: 334: Nógrád és Gömör vm. | SzamSz. | Gyógysz. 375: Gyergyó | SzéSzj. 16: Jugoszláviai székelyeknél; Al-Duna. Az ismeretlen eredetű *csicsóka* népetimológia folytán keletkezett alakja. Erdélyben átvette a szász; vö. *Tschok/e/rib/e*, *Tschok/e/riba* (M. 781). A régi Tsz. a *csicsórépa* nevet Somogy megyéből adatolja, az EtSz. idézi a *csicsó*-t is, mely úgy keletkezett, hogy a nyelvérzék a szóvéget kicsinyítő képzőnek fogta föl, s elvonta belőle a *csicsó* alakot (hasonlóan, mint az *ugorka*, *uborka*, *buborka* szó *bubor* (Fejér és Tolna m.) (MNy. 22: 69) alakja. Répának azért nevezik, mert a növény gumója ehető, diabetikus készítmények alapanyaga, takarmány. Gyergyóban hasmenés ellen fogyasztják; ott *tótrépa* (Gyógysz. 375) néven is ismerik. (Szép sárga virága vázában sokáig megmarad.)

csókaszőlő J: Magyarország ősrégi, mindenütt előforduló fekete fajtája (Molnár 97). R. 1829: *csókaszínű-szőlő* (Azon sokféle szőlőfajoknak lajstroma ... Bécs. 54), 1836: *tsóka-szőllő* (Kassai 5: 205). N. MTsz. 1: 337: Pest m. | Nyr. 30: 348: Tolna m., Kölesd. Az összetett szó előtagja a szürkésfekete színű *csóka* madárnévből a fajta bogyóinak színére utal. Vö. a *csóka* 'fekete hajú gyermek' (MNy. 4: 139) elnevezéssel, illetve e szőlőfajta *kőkényszemű*, *rácfekete*, *vadfekete*, *varjúfekete*, *cigányszőlő* (Németh 2: 84) hasonneveivel. Ausztriában *Klein-ungarn* (uo.), a románban *magyarka neagra* (uo.) a neve, mely szintén a bogyók színére vonatkozó név. Amennyiben a szerb *čavka* 'fekete szőlő' (MNy. 2: 374) névvel valóban összefügg, és az nem a magyarból átvett, akkor a m. *csókaszőlő* ebből alakult népetimológiai úton.

csóka-törökbúza J: *Colchicum autumnale* (Ethn. 87: 205). Erdélyben, a háromszéki Árapatakon nevezik így a kikericset: *csóka tērēbúza*. A név – mint román *ceapa ciorii* (uo.) elnevezése is – a növény tavaszi alakjára vonatkozik. Mérgező a kikerics, tudományos nemi neve földrajzi névvel, az ókori *Colchis* város nevével van összefüggésben, mely a méregkeverők városa volt. Az *autumnale* fajnév a szokatlan, őszi virágzási időre utal, akárcsak a növény *őszike* társneve.

csókavirág J: *Adonis aestivalis* (Nép és Nyelv 1943: 95). N. uo.: Újszeged | Györffy 163: Kolozsvár | Péntek–Szabó 212: Kalotaszeg, Váralmás. Román meg-

felelője a *cupa oii* 'ua.' (uo.). A növény társnevei közül a legtöbb szintén a virágra utal; ilyen a *kakasvirágfű*, *kaporrózsa*, *pusztarózsa*, *mezeirózsa* stb.

darualma J: „szőke, cirmos, mikor megéri puha, nyári alma” (Andrásfalvy 292). N. uo.: Madocsa és Dunapataj környékén | ÚMTsz. 1: 954: Gyergyószentmárton | Péntek–Szabó 253: Kalotaszeg, Nyárszó 'Malus domestica'. A szóösszetétel utótagja már 1335-ben fölbukkan a magyar írásbeliségben: „pomi, que wlgo ponica *alma* dicitur” (MNY. 10: 38). Hatalmas területen elterjedt vándorszó, a magyarban ótörök eredetű. A törökség minden ágában meglévő gyümölcsnév.

darufű R. 1706: *daru fű* 'Securidaca' (PPNomH.). Egyéb forrásokban nem szerepel, hapax. Pápai Páriz Ferenc nyilván német szakkönyvből gyűjthette ki növényneveit ebben az időben, hiszen ennek az elnevezésnek szó szerinti megfelelője a ném. R. (XVII.sz.) *Habichtkraut* 'Hieraceum malus' (NépNyelv. 1935: 179) (mai *Kranichkraut* 'Arnoseris minima' [M. 302]). A *daru* madárnévvel képzett növénynév a románban a *cocorel* 'Erythronium dens canis' (DRM. 245).

daruháj J: *Sonchus oleraceus* (MNöv. 177). R. 1911: ua. (Nsz. 81). N. ÚMTsz. 1: 954: M. Kanizsa, Kiskunfélegyháza | SzegSz. 1: 274 | Nyr. 90: Bács-Bodrog m., Adorján | Herman:Pászt.: Alföld | Nyr. 29: 18: Kiskunság. A szelíd-csorbóka egyik népi elnevezése. Hívják még a növényt a nyelvjárásokban *nyúlfű*, *nyúlparéj*, *nyúlkáposzta*, *nyúlsaláta*, *nyúlkék*, *disznókék* és *lúdkék* néven (a *kék* szó a régiségben *salátát* is jelentett). A *sonchus* régi görög növénynév, Theophrastos szerint 'nyúlkáposzta' jelentésű.

daruköles J: *Panicum*. N. ÚMTsz. 1: 954 és SzamSz. 1: 164: ua. 'magja barna színű'.

daruláb J: 1. fodros gólyaorr (MF. 658); 2. csillagpázsit; 3. nyúlparéj (MNöv. 47). R. 1798: *daru-láb* 'Chondrilla juncea' (Kitaibel 164). N. MTsz. 1: 386: ua. 'a Chondrilla juncea növény gyökerén levő madárláb-forma gyenge csirahajtás, amelyből tavasszal salátát készítenek' Kiskunhalas | Nyr. 30: 350: Halas | ÚMTsz. 1: 954: Monor és vidéke. Hasonneve: *csókaláb* (Pallas 5: 49). A *daruláb* név is alakfestő kifejezés, lásd a MTsz. értelmezését.

daruorr J: *Geranium* (MNöv. 68). R. 1590: *daru orru fű* 'Geranium vel geramion' (SzikszF. 17), 1604: MA., 1664: Posoni kert 77. A későbbi századok botanikai műveiben és a lexikonokban szintén szerepel. A növény tudományos nevében, a *Geranium*-ban szintén megvan ez a madárnév, a régi latin *geranion* növénynév (Plinius 26: 108) alapján, mely a görög *geránion* [< gör. *gerános* = *daru*] 'ua.' (Dioscorides) elnevezésre vezethető vissza. Az újlatin nyelvekben vö. a román *pliscul-cocorului* 'Erodium cicutarium' (DRM. 245) (tlk. darucsőr) elnevezéssel. A felsőállású magházon csúcsosodó tokról kapta – csakúgy, mint a *gém-orr*, *gólyaorr*, *gólyacsőr*, *tyúkorr* stb. – a hosszúcsőrű madárral kapcsolatos elnevezését e növény. A debreceni fűvészkönyvben a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” között felsorolt *daruorr* (367) helyett Diószegiék a *mezei gerely* elnevezést javasolták. (A *gerely* utótag nyilván a lat. *Geranium*-ból „lágýtódott”). Szerencsére nem jártak sikerrel az új névvel, a kifejező és elterjedt metaforikus terminus maradt használatban.

Hasonló névadási szemléleten alapul a német tükörszó, a *Kranichschnabel* 'Geranium és Erodium cicutarium' (M. 302); a magot rejtő hüvely olyan, mint a daru csőre.

A R. 1780: *illatozó daru-órr* 'Geranium odoratissimum' (Phytologicon 99) elnevezés a ném. *sehr wohlriechender [torchen]chnabel* (uo.), fr. *gruë tres-odorant* 'ua.' (NclB. 398), azaz 'nagyon jó illatú gólyaorr' mintájára keletkezett, Benkő József fordítása. Ugyancsak tőle való a *kék daruorr* terminus a ném. *blauer Storchenschnabel*, fr. *bec de gruë bleu* mintájára. Hasonló a száraz időben illatos *pézmás gémorrr* (Pallas 7: 890) is. *Vérállító* vagy *forrasztófü* társnevének az a magyarázata, hogy a növényt sebek és orrvérzés ellátására használták.

fácánlevél J: *Sansevieria trifasciata* (MNöv. 56). A szanzavera mai tudományos neve. A liliumféle növénynevezettség szobanövénynek használt fajairól kapta számos nevét, köztük a *tigriske*, *tigrislevél*, *zebrafü* elnevezéseket, mert e fajok levelei harántcsíkosak, mint a tigris bundája vagy a zebra bőre. Némely fajtája csak töosztással tartja meg jellegzetes, sárga csíkozottságát, egyébként szürkésfehér harántcsíkozatuk van. A fácánlevél tudományos *Sansevieria* elnevezése Karl Peter Thunberg, svéd botanikustól származik, aki a genusnevet *Sanseviero* hercegének, Rajmond de Sangronak (1710–1771) a tiszteletére alkotta meg.

fecskefark R. 1843: *fecskefark*, *fecskefarku* 'Cauda forficata' (Bugát 124). N. MNy 23: 263: Magyarlapád | MNy. 23: 68: Jászapáti | Horváth 478: Magyarózd. Nyelvújításkori szó, Bugát Pál tette szaknyelvivé, „Természettudományi szóhal-maz” c. művében bukkan föl először (és a szaknyelvben utoljára). A genusnévben a latin *cauda* 'farok' jelentésű.

A *fecskefarkú* 'hárslevelű' (MoK. 4/1: 236) egy szőlőfajta neve, a hárslevelű alfajtája. Ennek fürtje igen hosszú, és a végén elágazik, innen a neve; metaforikus terminus.

fecskefonal J: *Cuscuta epithymum* (MNöv. 23). R. 1768: *fetske fonal* 'aranka' (Juhász M.: Házi kül. orv. 7), 1780: Phytologicon 94. N. ÚMTsz. 2: 281: Paládság, Beregsurány, Csenger, Érkörös, Kraszna, Kra.récse, Tasnádszarvad, Zilah, A.-Fehér vm., Udvarhely m., Mezőbánd, Torda, Nyárádselye, N.bacon, Siklód | SzamSz. 1: 259 | KertLap. 17: 244: Nagykörös | Nyr. 27: 95, Herman:Pászt. 676: Beregszász | SzegFüz. 2: 69: Selye, Vargyas. A *herefojtó aranka* nevű élősködő növény egyik társneve. Itt a zoomorf terminusok sorában abba a csoportba tartozó névről van szó, amelyben állatnak tulajdonított termék, tárgy stb. a névadás alapja (az előtag és az utótag szemantikailag összeférhetetlen). Mint Juhász M. írja (Házi kül. orv. 7): „ez fel foly sűrűséggel tsalánra, lenre, s burjánra etc.”. Diószegiék jellemzése: „szára fonalforma, nyűgös, más plántákra tekergődzik” (MFüvK. 134). A számos vékony, cérnaszerű hosszú szár a névadás motivációja.

Fűnyűg, *fonálfű*, *fonalfűnyűg*, *kakukfonál* társnevei, valamint binominális tudományos elnevezésében a latin *epithymum* 'Thymianra futó' jelentésű fajnév szintén erre utal.

fecskefü J: *Ranunculus ficaria* (MF. 371); *Chelidonium majus* (MNöv. 58). R. 1577 k.: *fechke fw* 'meregh gyözeo fw' (OrvK. I: 128b), 1578: Herbarium 179, 1588: FrankHasznK. 19, 1590: SzikszF. 8. N. ÚMTsz. 2: 281: Privigye vid. | Gyógyn. 44: Csíkszereda | SzegSz. | 1838: Tsz. 117: Székelyföld | MNy. 4: 31:

Réty, Hétfalu | Kovács 17: Szigetköz | NyIrK. 1: 156: Szatmár: Felsőbánya. A XVI. századi európai botanikusok a salátaboglárkától, a *Ranunculus ficariától* a *Magnus* jelzővel különítették el és különböztették meg a *vérehulló fecskefüvet* 'Chelidonium majus'. Az alkimisták azt képzeltek, hogy a növényt különböző módon összetörve vagy péppé zúzva általa megtalálták a bölcsek követét, és így az okkultista tudomány lelkes hívei átalakították a *Chelidonium* szót *Coeli donum* alakra, ami azt jelenti: 'az égből jött'. A saláta boglárka '*Ranunculus ficaria*' vagy a vérehulló fecskefü '*Chelidonium majus*' régi és mai nyelvjárási *fecskefü* elnevezése minden bizonnyal Melius tükörfordítása a német *Schwalbenkraut* (Herbarium 179) szóból. A név magyarázata Melius szerint az, hogy „a' fetské a' fioc [zemét ezzel gyógyított]. Váli (183) is írja 1759-ben, hogy „fetske fünek hívják a' Magyarok, mert a' fetské az újonnan ki-költött fiaiknak szemeit ezzel világosítják”. Nadányi (Kerti dolgoknak le-írása. 398) – Theophrastos nyomán – más magyarázatot keres: „akkor virágzik zöldellik mikor a' fecske meg-jő, mikor elmegyén pedig akkor [zokott hervadni]. Török János „Orvoskönyv lovak orvoslása” című 1619 előtt megjelent munkájában a következőket írja (1272): „Celidonia, mert mikor az feczke haza iü, akkor nő eö és akkor el uezs, mikor el megjön”, de azután ő is megerősíti a másik névmagyarázatot: „a feczke ezzel a fiuell fianak szeömet meg gíogitaua”. Ezek a névmagyarázatok Plinius (24: 79) állítása alapján ismétlődnek, aki szerint kiszűrt szemű fiatal fecskéknek ez a növény visszaadja a látását. A középkorban (a Hortus sanitatisban és más receptkönyvekben van nyoma) a vérehulló fecskefü nedvét vízzel vegyítve sikeresen használták szemfertőzések és más szembetegségek esetén.

Simai Ödön másképpen fejtené meg (Nyr. 31: 138): „a fecskefü hegyes és kinyílt fejr gypjas tömlöcskéi csaknem hasonló a repülő fecskéhez”. Ezt szó szerint idézi Kovács Mihály Műszótárából (Buda, 1845. 200 l.). Kézenfekvő az a magyarázat is, hogy a növény virágzásának ideje egybeesik a fecskék megérkezésével, vagy az, hogy a hosszan elkeskenyedő levél a fecske farkához hasonlítható.

Akárhogy is, már a görögök is ismertek egy fecskefüvet, a gör. *Chelidion* szó 'fecske' jelentésű [> gör. *chelidónion* (Theophrastos, Dioscorides)], bár a görögök minden olyan növényt *chelidonium*nak hívtak, amely kihajtott vagy virágzott a fecskék megérkezésekor. Ebből a szóból származik a lat. *chelidonium*, *chelidonia* (Plinius 25: 50; 26: 87) növénynév. Más európai nyelvekben is a fecske állatnévvel képzett a növény neve; vö. R. 1596: cs. *wlastowičnik*, gör. *chelidion mega*, ol. *celidonia maggiore*, sp. *celiduentia*, fr. *chelidonie* (KamHerb. 205A), r. *rîndunță* 'Cyanthum, Vincetoxicum off.', poala-rîndunicii 'Convolvulus', cuibul-rîndunicii 'Neottia nidus' (DRM. 2:429), ném. *Schöllkraut* (LWb. CS0394), cs. *vlastovičnik větši*, szlk. *lastovičnik väčši* (Weeds 402), fr. *herbe aux hirondelles* 'Chelidonium' (FMF. 365).

A *vérehulló fecskefü*nek akár a levelét, akár a szárát szakítjuk le, sárgás-vöröses nedv szívárog ki belőle, mert minden része tejedényeket tartalmaz, innen ered a *vérehulló* név. Metaforikus igenévi jelzős terminus. A magyar írásbeliségben korai fölbukkanású az előtag; vö. 1560 k.: *vérejáró fü* 'Celidonia' (GyöngySzt. 4289). A nyelvjárásokban is *vérrel harmatozó fü* (Nyr. 4:123), *vérhullatófü*, *vérehulló* (MNöv. 58).

A *Chelidonium majus* a matyó néphit szerint olyan növény, mely felnyitja a legerősebb zárat. „Olyan fű ez, hogyha a ló a réten véletlenül hozzáér, egyben kinyílik a béklyó a lábán, vagy ha bezárt kapu felett kétfelé szakítják, az is könnyen felpattan magától” (NéprÉrt. 1913: 244). „A székely vagy oláh nép tenyerében vágva kinyit minden zárt, még ha 100 mérföldre lenne is” (TermTudKözl. 28: 202). Nógrád megyében, Ipolyitkén az is a neve, hogy *minden zárt feltörő fű* (Nyr. 4: 123). Egy régi forrás (1698/1703; MedBorb. 129) is így tudósít: „hogyha szent Péter napján napfeljütte előtt kiássa, vele hordozza, lakatot, békót lehullat, sőt rabot szabadít, ha érteti vele és az lánczot megoldja; próbáld, ha nem hiszed”. Erre utal *vasfű* (Ethn. 48: 158) elnevezése is.

A Nyugat-Dunántúlon a fecskéfű *cinadonna* neve (Kovács 17) többfelé ismert (pl. Rábagyarmaton *cinaduna* [Nyr. 73: 396], *cinadó*, *cinadónia-gódir* [MNöv. 58]), ez a latin *Chelidonium* név eltorzítása. A nyelvjárásokban megőrződött név már 1807 előtt szerepel Diószegi és Fazekas dátum és nyomda feltüntetése nélkül kiadott Jelentésében: *Tzinadonia* 'Chelidonium' (Julow 402), sőt még sokkal korábban, 1584-ben Clusius nomenclatorában *cynadonya* 'Chelidon. maius' (NomPann. 67), 1683-ban egy magyar orvosi kéziratban *cinadonia* 'Chelidonium' (Nyr. 40: 109).

fecskegyökér J: *Antitoxicum officinale*. R. XVIII. sz.: *föcske gyökér* 'Vince toxicum' (Nyr. 85: 210), 1807: MFüvK. 184, 1824: Magyarázat IX :10, 1843: Bugát 124. A németből való, tükörfordítással került a magyarba; vö. ném. R. 1745: *Schwalben-wurtzel* 'Radix vincetoxici' (Torkos: Taxa pharmae. 10), mai *Schwalbenwurtz* 'Cynanchum' (PbF. 143). Átvette a román is: *rînduniță* 'Cynanchum vincetoxicum' (DLR. 9:475). A névadás szemléleti háttere az, hogy a növény hüvelyes termésében gyapjas, széles magvacskák vannak, amelyek, ha megérnek, a füstí fecskéhez hasonlítanak. Méregző növény, a latin *Cynanchum* [< gör. *kynos* = kutya; *anchein* = fojtani] 'kutyafojtó' jelentésű. *Vincetoxicum*, azaz 'méregölő fű' neve onnan származik, hogy a növényt korábban pestis ellen használták.

fecskehasú bab J: babfajta (Unk 282). N. MTsz. 1: 554: *fecske-hasu paszur* 'nagyszemű fehér bab, amelynek az egész alsó felén /„hasán”/ piros csík vonul végig' Szeged | Unk 282: Borsod. Színbeli hasonlóságon alapul tehát a babfajtának ez az elnevezése, a fehér magon a köldök körüli fekete folttal szolgált rá erre a nevére. *Fecskehasú* a neve sok vidéken a hátán sötét, hasán fehér v. világos szőrű állatnak (ÚMTsz. 2: 300) is.

fecskehere J: erdei madársóska (MVN. 95). R. 1911: *fecskehere* 'Oxalis acetosa' (Nsz. 104). Társneveiben, mint a *heresóska*, *madársóska*, *nyúlsóska*, *sódsi*, *juhsóska*, valamint latin elnevezésében különös hangsúlyt kap a növény leveleinek íze; az *oxalis* antik növénynev (Dioscorides, Plinius) a gör. *oxáleios* 'savanyú', *óxos* 'borecet' [< gör. *oxy*s = csípős, savanyú], és az *acetosa* is 'savanyú' jelentésű. Akárcsak a növény német *Sauerklee* (M. 62) neve esetében is: ném. *sauer* = savanyú, *Klee* = Trifolium. Az összetett szó *fecske-* előtagja pedig egyrészt a *madársóska* előtagjával, másrészt a ném. *Kuckucksklee* 'ua.' elnevezés előtagjával hozható jelentésbeli kapcsolatba. Azaz a növényt eszi a madár (fecske, kakukk), vagy ott nő, ahol csak a madár jár.

fecske-kakukktorma J: *Cardamine chelidonia* (P. 134). Az elnevezés előtagja a tudományos elnevezés [*chelidonia* < gör. *chelidon* = fecske] alapján kerülhetett a növénynévbe. Lásd a *kakukktorma* szócikkét.

fecskemák J: *Sanguisorba officinalis* (MF. 537). N. MNy. 4: 31: ua. (Székelyudvarhely). Valószínűleg az apró, fekete – mákszemekhez hasonló – magvai alapján nevezték így el ezt a növényt. A *fecske* előtag is színbeli hasonlóságot tükröz. A *mák* utótag (R. 1395 k.: „papauer: *mak*” [BesztSzj. 480], 1520 k.: *maak* [MNy. 11: 134]) szláv eredetű növénynév a magyarban. Megvan a románban is, átvétel a déli szláv nyelvekből.

fecskemoszat J: *Cerastium hirundinella* (PE. 72). A Balaton jellemző algája. *Moszat* szavunk a nyelvújítás kora óta botanikai szakkifejezés, a vízben vagy nyirkos helyen élő, alacsonyrendű, apró növény neve. Maga a szó a *maszat* változata; szóhasadás eredménye. Az elnevezés szemléleti alapja az, hogy az algák fonadéka miatt a moszatos víz szennyesnek, piszkosnak látszik.

fecskesárfű J: *Erysium canescens* (Nyr. 29: 17). R. 1900: ua. (uo.). N. ÚMTsz. 2: 301: Alföld. A Kiskunság flórájában az úton-útfélen növő gyomnövény, a szürke repcsény, vadváposzta – csak elvétve használatos – tájnyelvi társneve. A *sárfű* utótag a sárga virágra utal.

fecskesóska R: 1783: *fetske-sósdí* 'Oxalis acetosella' (NclB. 369), 1807: MFüvK. 276, 1864: CzF. 2: 628. A növény savanyú íze a névadási indíték; Benkő József minden bizonnyal erdélyi etnobotanikai terminust szerepeltetett „fűzéses nevezeti” sorában, ezt vették át Diószegiék. Bükk és fenyőerdők aljnövényzete, a határban csatangoló gyermekek helyben eszegetik. Hasonneve a *heresóska*, *lóheresóska*, *madársásdi*, *madársóska*, *nyúlsóska* és *juhsóska*. A tudományos *Oxalis acetosella* is a növény savanyú-sós ízére utal, pontosabban oxalsavtartalmú levelére. A 'savanyú-sós' értelmű latin *oxalis* [< gör. *oxys* = savanyú; *hals*, *halis* = só] szót Linné egészítette ki az ugyanilyen jelentésű *acetosella* utótaggal, mely a latin *acetosus* 'ecetsavanyú' [< lat. *acetum* = ecet] kicsinyítő képzős alakja.

fecskeszegfű J: *Dianthus carthusianorum* (Ethn. 87: 206). Háromszékben, Árapatakon följegyzett név: *fecskeszékfű*. Román megfelelője a *rochia rîndunicii* 'ua.' (uo.). Ismert Csíksban, Gyimesben is: *fecske szegfű* 'ua.' (SzegFüz. 2: 158), melynek Magyarbácson és Bonchidán *németszegfű* (uo.) a neve. Nem kizárólag erdélyi név azonban, a Dunántúlon, Cserszegtomajon is használatos *föcske szegfű* 'ua.' (ÚMTsz. 2: 301) alakban.

fecskeszilva J: világospiros színű, tojás alakú gyümölcsöt termő szilvafajta (ÚMTsz. 2: 301). A népi név Tunyogmatolcsról való. Motivációja bizonytalan, aligha a gyümölcsre vonatkozik.

fecsketárnics J: *Gentiana asclepiadea* (MNöv. 58). R. 1864: *fecsketárnics* 'Gentiana' (CzF. 2: 628). Ugyanígy az oroszban is; vö. *lasztovnevaja gorecsávka* (tlk. 'fecskeszerűség') 'Gentiana asclepiadea' (MO. 196). A magyarban a növény fecskével kapcsolatos elnevezése német nyelvterületről átvett, ahol a közönséges méreggyilok (vadpaprika) német neve „*fecskegyökér*”, és mivel a tárnicsfélének a levelei ehhez föltűnően hasonlítanak, innen a névtársítás. Ezek a levelek fésűsen és sűrűn állnak, hegyesek és hosszúak, a fecske szárnyaira emlékeztetnek. A *tárnics* nevet még Diószegi adta a növénynemzetségnek, mely Rapaics szerint szláv

eredetű a nyelvünkben, szerbhorvát jövevényszó; vö. *trnci* 'borzadás, rettegés'. A *tüdőtárnics* eredeti neve is: *rettegőfű*. Ez a magyarázat azonban nem vehető komolyan, a TESz. (1: 856) ismeretlen eredetűnek tartja. Mollay Erzsébet elfogadható magyarázatot ad; őszerinte (Növ.nevek Mélius Herbáriumában. Bp., 1983: 45) a nyelvérzék a *tár, tárul* 'nyílik' igével asszociálja, azaz szép virágának nyílása és záródása az érdekes (a hőmérsékleti változások következtében mozognak a virágszirmok).

A tudományos névben szereplő *Gentiana* régi latin növénynéven alapul. A *sárga encián* '*Gentiana lutea*' már Pliniusnál (25: 71) szerepel, és a gör. *gentiáné* 'ua.' (Dioscorides 3: 3) szón alapul. Ez pedig a Skodrában (ma Észak-Albánia) székelő utolsó illír király (i. e. 180–168.) *Genthios* nevét őrzi, aki – vagy inkább az orvosai közül valaki – az azon a vidéken honos sárga encián gyökerének gyógyhatását felismerte.

fecskevirág J: *Dianthus caryophyllus* (MNöv. 177). A szegfű tájnyelvi elnevezése (R. 1838: N. *fecske-virág* /Székelyföld/ [Tsz. 117]). Elsősorban a moldvai és székelyföldi nyelvjárásokból adatolt: ÚMTsz. 2: 301: M.lóna, Magyarókerke, Tatrang, N.kanizsa, Csík-szentdomokos, Göcsej | KkSz. 79 | NövKözl. 2: 22: Fotos, Háromszék | Szabó-Péntek 97: Orotva-Tilalmas | MNy. 4: 31: Réty, Hétfalu | NyÍrk. 34: 35: Mezőség, uo. 40: Udvarhelyszék | MTsz. 1: 554: Erdővidék | Zelnik 16: Lészped; csángó | Gyógysz. 378: Gyergyó | Nyr. 28: 142: Csíkmegye, Gyímes | SzegFüz. 2: 158: Szászlóna, Kajántó, Vargyas | NéprÉrt. 35: Zalabaksa. A legtöbb helyen a *fecskeszegfű* '*Dianthus carthusianorum*' hasonneve, társneve a *barátszegfű*. A virág alakjának a fecske villás farkához való hasonlósága lehetett a névadási szemlélet háttere. A *fecskefarkú virág* a *Dianthus carthusianorum* (ÚMTsz. 2: 300); N. NéprÉrt. 33: 249: *fecske* 'efarkú virág (Cserszegtomaj)' 'ua.' népnyelvi neve.

flamingóvirág J: *Anthurium* (MNöv. 61). R. 1939: ua. (Natter 41). Más néven *farkvirág* (uo.). A szaknyelvi szó minden bizonnyal német közvetítéssel, a ném. *Flamingoblume* 'ua.' (PbF. 83), '*Anthurium scherzerianum*; *A. andreaeanum*' (Eue, Höhn 156) tükörfordításával került a magyarba. A névadás szemléleti alapja a széprajzú, díszes levelek színessége és a föltűnő virág, mely olyan, mint a bíbor-vörösszárnýú flamingó vagy lángmadár, amikor a sás között áll. A Braziliából származó növényt 1862 nyarán, a londoni növénykiállításon mutatták be. Itt nevezték el így.

fogolybogyó J: *Michella* (P. 57). A buzérrepekény vagy ikerrepekény társneve.

fogolyfű J: *Parietaria erecta* (MNöv. 56). R. 1775: *fogoly-fű* 'fal-fű' (Csapó 89). A falfű, falgyom társneve. Csapó Józsefnél, Benkő Józsefnél, majd Sadler Józsefnél bukkan föl; a német *Rebhünerkraut* 'ua.' (Sadler: Magyarázat IX: 21) mintájára kerülhetett a magyar botanikai szaknyelvbe. De gyanús, hogy esetleg más a névadás szemléleti háttere. Erre mutat R. 1775: *fal-fű, köröntő-fű*, német *Mauerkraut* (Csapó 89) társneve, melyek talán a bezárt rab szabadulási reményeit, a növény falrepedésekbe törő erős gyökereinek hatására utal. Ugyanakkor gyógyhatása, alkalmazása is fölmerül a *köröntő* név indoklásánál, hiszen mint olvashatjuk: „vizelletet és követskéket emberből ki-hajt ez fű” (uo.).

fülemülefa J: *Phyllomelia* (P. 91). **fülemülefű** J: 1. nyílfű (MF. 49); 2. szittyó; 2. virágkáká; 3. körömvirág (MNöv. 64). R. 1578: *filemüle fű* 'Graecis

schoenos' (Herbarium 55), 1706: PPNomH., 1774: PaxCorp. 333, 1775: Csapó 104), 1783: NclB. 365, 1807: MFüvK. 256. N. ÚMTsz. 2: 555: Enying | Kassai 3: 232: Kolozsvár | SzegFüz. 2: 67: Selye. Kassai úgy magyarázza az elnevezést, hogy „éjjeli borongására nézt fülemüle fünek mondják, mivel a' fülemüle éjjelenként adja ki magát szép énekével”. Van valóban *borongó virág* (MVN. 173) társneve is. Diószegiék a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” között felsorolt *filemülefű* helyébe a *Butomus umbellatus* jelölésére az *ernyős elets* kifejezést javasolták. A németben is megvan a *fülemüle* névvel alkotott botanikai szakszó; vö. *Nachtigall* 'Hesperis matron, Solanum nigrum', *Nachtigallholz* 'Sorbus aucupria', *Nachtigallchen* 'Convallaria majalis' (M. 386).

fülemüleszittyó J: *Juncus articulatus* (MNöv. 64). Dús virágú, igen változatos növény a nedves réteken és mocsarakban. Az összetett szó *szittyó* utótagja – mely egyébként szláv eredetű jövevényszó a magyarban – utal is a növény élőhelyére.

fülemülevirág J: *Caltha palustris* (MF. 351). R. 1519: *fülemile sarga virág* 'Calendula' (SZT. 4: 463), 1706: PPNomH., 1783: NclB. 420. N. ÚMTsz. 2: 555: Csombord. A mocsári gólyahír társneve. Valószínűleg erdélyi etnobotanikai terminus eredetileg. A névadás magyarázata az, hogy a növény tavasszal a legkorábban nyílik a víz partján, rendszerint a gólyamadár megérkezését hirdeti. A gólyahír virágzása azt hirdeti, hogy rövidesen benépesül a mocsár, a vizenyős rét a hosszú vándorútról visszatérő vízimadarakkal, a tavasz hírnökeivel. Erre vonatkozik a népnyelvi *góláhiradú*, *szentgyörgyisálata* név és a *fülemülevirág* is.

fürmony J: *Wachtelei* (szőlőfajta) (BorFüz. 1969: 485). R. 1821: *fürjmony* (Nagyváthy 183), 1850: AgrTörtSzeml. 1967: 114, 1854: KertFüz. 109. N. Bakos 44: Tokajhegyalja. A régies kifejezéssel jelölt fajta neve a szőlő bogyóit hasonlítja a fürjtojáshoz, fürjmonyhoz. (Vö. 1690: *tyúkmony* 'tyúktójas' [TESz. 1: 860]; 1843: *lúdmony* [TermSzó. 287], *madármony* [289]). A *für* a *fürj* madárnév régi (és mai nyelvjárási) alakja, így találjuk régi földrajzi neveken, mint pl. a *Füred* helynévben (-d képzővel 'fürjben gazdag'; vö. Mogyoród, Sasad, Diósd stb.). A szőlőfajta német neve is *Wachteleitraube*, *Wachteleiertraube*, *Wachtetraube*, *Wachtelei* (Németh 3:331) [< *Wachtel* 'Coturnix coturnix' (Wahrig DWb. 4055)]. Az or. *furymaki* (AgrTörtSzeml. 1967: 114) szőlőnév a magyarból való.

fürjbab J: bab p.p. (MNöv. 65). N. Unk 281: Sükösd, Mohács, uo. 282: Szigetköz, Táplánszentkereszt. Ez a nemesített bab 1951-től forgalomba hozatalra engedélyezett tájfajta. Morfológiai bélyeg alapján elnevezett a *fürjbab*, általános jellemzője az, hogy a szem világos alapon sötét tónusú, márványozott, a fürjtojáshoz hasonlatosan cirmos.

fürjköles R. 1878: ua. 'Melampyrum' (Nyr. 7: 265). A Természetrájk műnyelve c. munkájában javasolta a *fürjkölest* Fialowsky a *fintor* 'Melampyrum' helyett, ám mára mindkét elnevezés kiveszett. Minden bizonnyal a német *Wachtelweizen* 'ua.' (PbF. 287), azaz 'fürjbúza' mintájára keletkezett. A német növénynév pedig a latin *melampyrum* [< gör. *melas* = fekete; *pyron* = búza] szóval függ össze, amelynek az a magyarázata, hogy a növénynek a búzáéhoz hasonló magja van.

fürjmonycseresznye J: fürjtojás nagyságú cseresznye (Édes 57). A Balaton-felvidéken használatos *fürmonyas cserésznye* elnevezés a gyümölcs nagy méretére utal.

gémhínár J: Peplis (Nsz. 122). R. 1894: *gémhínár* 'P. portula' (Pallas 7: 889). Vízimadárról elnevezett vízinövény. Szára a vízben úszik vagy az iszapon hever. A Pallas Lexikon szerint „Diószegiék új szavával: *loctahúr*”. Ez nyilván sajtóhiba, ők (*henye*) *lotsahúrnak* nevezik (MFüvK. 238). Az ismeretlen eredetű *hínár* utótag növénynévként már 1560 k. fölbukkan a magyar írásbeliségben: „Thenger szemete: ondoksagha: vel: *Hynar fw*” (GyöngySzt. 945), majd 1585: *Hínár* (Cal. 51), 1600 k.: *Hénar* (BrassSzt. 19). A nyelvjárásokban is elterjedt: *hínnyár* (SzegSz.), *hínyár*, *hinnyaros* (ÚMTsz.).

gémorr J: *Erodium* (P. 97). R. 1894: *gémcsőr*, *gémorr*, *gémorrufü* 'ua.' (Pallas 7: 890). N. Nyárády 68: *gémorr* (Marosvásárhely). Az elnevezés szemléleti alapja – csakúgy, mint a *daruorr*, *gólyaorr* esetében – a résztermés csavarodó szálkája: a jellegzetes csőr alakúra növő terméslevelek a gém orrához hasonlatosak. A magyar név 'Erodium' jelentéssel kései fölbukkanású, valószínűleg tükörfordítással a németből való; vö. *Reiherschnabel* 'ua.' (PbF. 171). További idegen nyelvi megfelelői: a. *stork's-bill*, szb.-hv. *obični čapljan* 'Erodium cicutarium' (Weeds 636). Végső soron mind a latin *Erodium* [< gör. *erodios* 'gém'] szóra vezethetők vissza. A gerelyes gémorrt sok helyen *órafűnek* is nevezik, mert a növény magjának csőre van, s ennek a mag beérésekor néhány csavaros görbülete van, de a szálak vége egyenes. Ha a levegő párás, nedves, a szálak csavarulatai lassanként kibontakoznak, és óramutatóként forognak a magtartó körül.

gémorrú redőszírom J: *Datura ferox* (Nyr. 85: 213). R. XVIII. sz.: N. *gémorru redőszírom* 'Datura, Stechapfel' (uo.), MFüvK. 173. Metaforikus terminus. A *redőszírom* utótag ma is használatos a botanikai szaknyelvben, a maszlag 'Datura' társneve (P. 174). A debreceni fűvészkönyvben szereplő *gémorrú redőszírom* kifejezés utótagja a szótörténet szerint tehát nem Diószegiék szóalkotása, de általuk került a szaknyelvbe. Ők mindig arra törekedtek, hogy „a' nemnek természeti tzímeréből formálódjon a' Nemi-név” (Előljáró Beszéd, XIII. 1).

gémüstökgomba J: *Clavaria fistulosa* (MNöv. 67). Alakfestő elnevezés, akár a latin *Clavaria* [< lat. *clava* 'bunkó, buzogány'], mely a sarj formájára vonatkozik.

Déli szláv eredetű kölcsönszó a *gerlice* < szláv *gorlica*. A szláv nyelvek madárnevei a *gъrdlo* 'torok, nyak' (SzlJsz. 195) származékai. A mi *gerle* szavunk már magyar elvonás eredménye. Ezzel a madárnévvel alkotott növényneveink az *iglice*- (mely egyébként szintén szláv kölcsönszó nyelvünkben) előtagú elnevezésekkel függenek össze.

gerlefej J: *Chelone* (P. 97). Új magyar (metaforikus) szaknyelvi növénynév.

gerlicetövis, gerlicetüsök J: (Csongrád) *iglice* (MNöv. 67). R. 1807: *gerlice* (MFüvK.), 1843: Bugát 157. N. Nép és Nyelv 1943: 159: Vésztő | Kovács 35: Szigetköz | Nyr. 28: 143: Csongrád és Tiszaújfalú.

gilicetüske J: *Ononis spinosa* (MNöv. 83). R. XV. sz. vége: *gilice* (Csallóköz, Bakonyalja) (Molnár), 1500 k.: *yrglicze* (CasGl. 75), 1578: *iglitze töuisk*

'Genista' (Herbarium 21. 1). Később azután szinte mindegyik orvosbotanikai és fűvészkönyvben szerepel. A népnyelvben is használatos, az 'Ononis' neveként a legtöbb vidékünkön ismeretes a nyelvjárásokban: SzegSz. 1: 507 | Nyr. 63: 87: Torontál m. Szaján | Ethn. 39: 98: Somlyó vid. | MNy. 56: 400: Pápa, Bakonyalja, Adorjánháza, Rábaköz, Sopron, Károlyháza, Bácsmadaras, Bács-Bodrog m. Ada | MNy. 23: 68: Jászladány, Kunsztm. | Nyr. 16: 144: Győr m. Böny | SzegFüz. 2: 162: Hantháza | MNy. 56: 401: Sárköz, Kiskunhalas, Kunszentmiklós, Baranya m., Csallóköz, Somogyszentbalázs | Nyr. 71: 128: Bodrogház; Boly, Lelesz, Szolnocska | Ethn. 3: 57: Vas m. Sorok mell. | Édes 57: Balaton-felvidék | FöldrKözl. 22: 72: Balaton mell. 'Ononis' („azaz török tövis, egy anyóka Siófokon azt mondta, hogy a törökök hurcolták ide ezt a csúnya tövist”). A *gilice tüske* nevet 1874-ben a Magyar Nyelvőr (222) hasábjain javasolták a *tövises iglicz* helyett. Az igrictüs-kében lévő *igrice* esetleg a tör. *ighrenc* 'undok' szóval függ össze, de valószínűbb, hogy az *igrice*, *iglice* < hv. *iglica* 'Ononis spinosa' növénynévvel, mely 'tű' jelentésű és a szláv *igla* (Beke, MNy. 56: 401) kicsinyítője. Az eredetibb alak az *iglice*. Ezek szerint a madárnévvel való összefüggés csak népetimológias változtatás eredménye, a hasonló hangtestű madárnév hatására keletkezett a *gerlice*, *gilice*. A TESz. (1: 1060) megerősíti a szó szláv eredetét, vö. blg. N. *iglíci* 'szűrös növény', szb.-hv. *iglica* 'golyaorr', szln. *iglíca* 'kis tű; különféle rendeltetésű szeg; golyaorr; iglice', cs. *jehlice* 'tű, tülevél; iglice', szlk. *ihlica* 'ua.; járomszeg' < összláv *igla 'tű' folytatójának kicsinyítő képzős származékai. A motiváció világos; szűrös, bökös, tüskés növényről van szó. A tudományos *Ononis spinosa* név a gör. *onos* = számár és a lat. *spinosa* = tövises szavakon alapul. Hasonneve a *szamártövis*.

A régi fűvészkönyvek tudományos *Erodium ciconius* elnevezésének utótagjában a lat. *ciconia* 'golya' madárnév szerepel. A *golyacsőr*, *golyaorr*, *golyaköröm* magyarázata az, hogy a növény gyümölcscsőre éréskor ív alakúan hajlik össze. Hosszú, némileg csőrforma termésükről kapták ezek a növények *daruorr*, *gémorr* (Zool.Lapok 1905: 121) nevüket is. A többi golyával kapcsolatos elnevezés (*golyahír*, *golyavirág* stb.) pedig a virágzás idejére utal, nyílásuk a tavasz beköszöntét, a golyák tavaszi visszatérését hirdeti. A románban – többek között – a *golya* szóval képzett növénynév pl. a *bârzói* 'növényféle' (DLR. 1: 504).

golyaborostyán J: *Echinops* kerti fajtája (ÚMTsz. 2: 652). Kiskunhalason feljegyzett népi növénynév, a számarkenyér kerti változatáé. Az összetétel *borostyán* (R. 1395 k.: „eginus: *borofia* fa” [BeszSzj. 897]) utótag szláv, közelebből valószínűleg a szerbhórvátból való jövevényszó a magyarban; eredetileg 'repkény' jelentése volt.

golyabors J: *Cholchium autumnale* (ÚMTsz. 2: 652). A kikerics társneve Katádfán. A *bors* a mérgező növény csípős ízére utal. Az összetett szó *bors* (R. 1395 k.: „píper: *bors*” [BeszSzj. 339]) utótagja ótörök származású nyelvünkben; a törökben iráni eredetű.

golyafésű J: *Equisetum arvense* (NövTanKözl. 5: 99). R. 1906: ua. (uo.). Eger vidékén használatos népi növénynév. Nincs szótározva. A névadás szemléleti háttere az, hogy a száraz tetején lófarokra vagy az üvegmosó kefére hasonlító spóratartó képletek fejlődnek ki. A növény tudományos *Equisetum* neve is erre

enged következtetni, hiszen ez a régi latin *equisaetum*, *equisetum*, *equisaetis* (Plinius) [< latin *equus* = ló és *saeta*, *seta* = állati szőr, sörté] elnevezésre vezethető vissza, mely a görög *hippochaíté* 'ua.' fordítással való átvétele. Dioscoridesnél olvasható a növény *hippuris* [< görög *hippos* = ló és *ourá* = fark] elnevezése, mely szintén a kemény, szívós, sörteszerű, levéltelen gallyaira utal. Ezeknek az ókori neveknek mintájára keletkeztek Európa számos nyelvén, így a magyarban is a zsurló *lófarok*, *csikófarok*, *macskafarok* stb. társnevei. A növényt nagy terminológiai gazdagság jellemzi. Székelyföldi, illetve moldvai csángó etnobotanikai név a *medveszakáll*. Ennek román tükörszava a *barba ursului*, illetve nevezik *peria ursuluinak* is. A zsurlót – dörzsölőeszközként – már az ókorban is tisztításra használták. Azóta sok évszázadon keresztül alkalmazták edények súrolására, ónedények fényesítésére. Erre utal néhány magyar társneve is; vö. *cinmosófű*, *kannamosófű*, *tálmosófű* stb., valamint német *Zinnkraut*, *Kannenkraut*, *Scheuerkraut* elnevezése. A fonás művelti eszközeire, közvetve a fonásra mutat a növény *bábaguzsaly* és *orsósarok* társneve.

gólyafű J: *Dipsacus* (MNöv. 122). R. 1879: *gólyafű* '*Caltha palustris*' (Nyr. 8: 415). N. Ethn. 3: 57: Csorna; Sopron m. | Gyógyn. 16: Csíkszereda. Ma a mácsonya és a gólyaorr etnobotanikai elnevezése. A lat. *dipsacus* már Pliniusnál (27: 31: *dipsacos*) szerepel, és a gör. *dipsakos* '*Dipsacus sylvestris*' (Dioscorides) növénynévből származik, mely a gör. *dípsa* 'szomjúság' szóval van összefüggésben; vö. a gör. *dipsakos* 'cukorbetegség' jelentésű szóval, melyet azért neveztek el így, mert a beteget csillapíthatatlan szomjúság kínozza. A növénynév magyarázata az, hogy az ellentétes állású levelek széleinek összenövésében kis medence keletkezik, melyben az esővíz összegyűlik. Hasonneve a *gólyahúgyfű* (R. 1807: *gólyahúgy mátsonya* '*Dipsacus silvestris*' [MFüvK. 122], 1833: *gólyahúgy fű* '*Asphodelus*' [Kassai 2]). A népnyelvben is használatos, a keleti nyelvjárásokból adatolt: ÚMTsz. 2: 653: Doboz, N.zerénd, Gacsáj, Szabolcs-Szatmár m., Csenger | SzamSz. 1: 330 | Borbás: Tanáregy.Közl. 16: 121: Békés m., Vészto és Makó | KertLap. 17: 243: Nagykörös | MNyj. 18: 170: Szamosszeg. A levélösszenövésben meggyűlő folyadékot a Szamosháton szeplő ellen hatásos szernek tartják. A névadás szemléleti alapja legvilágosabban Aachs (=Ács) Mihály 1706-ból való széljegyzeteiből (MNy. 2: 322) derül ki, aki a növényt *gólyahúgytartófűnek* nevezte. Jávoroka szerint *gólyahúgyfű* az *Asphodelus albus* is, és idézi a *Dipsacus laciniatus*nak népies *gólyafű*, *mindentkor szomjúhozó tövises lapú* nevét. Ez utóbbi már Csapónál (1775) is előfordul *Venus Asszony-ferdjője* nevével együtt, vö. lat. *Carduus Veneris*, s a ném. *Frauenbad*, valamint az angol R. 1636: *Venus bason* '*Dipsacus*' (John Gerarde: The herball or generall Historie of Plantes. London. Chap 176) nevét. Ez utóbbi magyarázata: „is called in Latine *Dipsacus*, and Laver *Lavacrum*, of the forme of the leaves made up in fashion of a bason, wich is never without water”.

A *gólyakút* szintén a *Dipsacus laciniatus* régebbi szaknyelvi neve (MNöv. 78), mely a népnyelvben is használatos. R. 1925: MF.; N. Kótyuk 82: Kárpátalja, Rát. Tulajdonképpen találóbb a *héjakút*mál a *gólyakút*, mert a levelek alkotta kis tekőnben lévő vízben gyakran igen sok rovar, hernyó, apró csiga is van, amit – a megfigyelések szerint – a gólya cserkészés közben gondosan ki is szedeget.

A népképzelet különböző madarakkal hozza kapcsolatba a növényt, melyek számára víztartóul szolgálhat. Lásd még a *héjakút* szócikkét.

gólyahagyma J: *Allium scorodoprasum* (ÚMTsz. 2: 653). A kígyóhagyma társneve Deregnyon: *gójahagyma*. Bizonyára tavasszal, a gólyák érkezésekor gyűjtött hagymás növény.

gólyahír J: *Caltha palustris* (PE. 167). R. 1807 előtt: *gólyahír* 'Caltha' (Jelentés. Julow 402), 1807: MFüvK. 328, 1824: Magyarázat I: 24. N. Nyárády 39: Marosv.h. | MNöv. 68: Vas m. | Kótyuk 79: Kárpátalja, Rát | NyIrK. 1: 151: Zilah, Érckörös. A *gólyahír* név Diószegiék alkotása, először 1807 előtt, „A' Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának” írt Jelentésben bukkan föl. Felvették azután a Magyar Fűvészkönyv c. munkájukba is. Jó nyelvérzéssel alkották. Ez a növénynév egyike az – egyébként nem kisszámú – megmaradt szóalkotásuknak, melyek máig ismertek a szakirodalomban és a köznyelvben is. A névadás magyarázata az, hogy a növény tavasszal a legkorábban nyílik a víz partján, rendszerint a gólyamadár megérkezését hirdeti. A Vas megyei adat híven tükrözi a névadási szemlélet hátterét: *gólahiradú*.

gólyaköröm J: (Vas) *Geranium phaeum* (MNöv. 62). R. 1583: *golya koröm* (Atrebatiss 5), 1584: NomPann. 119. N. ÚMTsz. 2: 653: Jászberény, Jászfényszaru. Vö. *daruláb*, *galamláb* (MNöv 62), fr. *pie de pigeon* (NclB. 398) társneveivel, melyek szintén a fodros gólyaorrt jelölik.

gólyaláb J: *Anemone nemorosa* (Gyógysz. 373). N. uo.: Gyergyó | ÚMTsz. 2: 653: Solyom, Kárásztelek | NyIrK. 34: 37: Erdély. A névadás szemléleti alapja ennél az elnevezésnél a jelölt növények hosszú szára.

gólyamosó J: *Primula elatior* (Kótyuk 84). A kora tavasszal nyíló sudár kankalin Kárpátalján, Ráton (Csap és Ungvár vonalától délre) följegyzett népnyelvi elnevezése: *gójamosó*.

gólyaorr J: *Geranium* (P. 98). R. 1775: *golya orú-fü* (Csapó 306), 1783: NclB. 398, 1796: N. Kitaibel 165), 1798: Veszelszki 136, 1807: MFüvK. 390, 393. N. OrmSz. 187 | SzamSz. 1: 330 | Nyárády 68: Marosv.h. | Nép és Nyelv 1943: 139: Csorvás | ÚMTsz. 2: 653: Szentgál | Gyógyn. 16: Csíkszereda | NéprÉrt. 33: 249: Cserszegtomaj.

gólyacsőr J: *Geranium* (MNöv. 68). R. 1894: 'ua.' (Pallas 8: 95). A felsőál-lású magházon csúcsosodó (a bibeszálak összenövéséből keletkezett) tok alapján kapta a növény a hosszúcsőrű madarak csőréről a *gém*-, *gólya*-, *daruorr* nevet. (*Geranos* 'daru'; *pelargos* 'gólya'; *erodos* 'gém' jelentésű.) Ez a jellegzetes „gólyaorr” termés egymagvú, és hosszú, görbe csőrű résztermésekre esik szét éréskor. A *Geranium* növénynév a lat. *geranion* (növénynévként Pliniusnál [26: 108]) 'darucsőr' jelentésű szóból képzett, mely a gör. *geránion* [< *géranos* 'da-ru'] (szintén 'darucsőr' [Dioscorides]) elnevezésből származik. A régi görög növénynév folytatói a fr. *Géraniales*, ol. *geraniale*, a *Geranium*, sp. *geraniales*, or. *geraniecvetnűje* 'gólyaorrfélék rendje' (AFE. 629).

A *gólyaorr* a német *Storchschnabel* 'Geranium' (Graumann 62), R. 1588: *Storckenschnabel* 'ua.' (Kr. 153), a *bakbűzű gólyaorr* (1909) a ném. *Bocksstorch-schnabel* 'ua.' (uo.11), a *szagos gólyaorr* (Benkő József tükörfordítása) a ném. *stinkender Storchenschabel*, a *réti gólyaorr* (szintén tőle) a ném. *Wiesen-stor-*

chenschnabel megfelelője azzal a különbséggel, hogy az utótag, a *Schnabel* nem 'orr', hanem 'csőr' jelentésű. Románul is *ciocul cocostîrcului* (RM. 417) a *Geranium*. Felsőbb taxonokat is jelöl a gólyaorr; vö. *gólyaorrfélék* 'Geraniaceae', *gólyaorrtérmsűek* 'Geraniales' (P. 98).

gólyarontófű J: *Ranunculus* (Nsz. 127). A békafű egyik régi társneve.

gólyatövis J: gyomnövényfajta (ÚMTsz. 2: 653). Hosszúpályiból való tájszó.

gólyavirág J: *Caltha palustris* (MF. 351). R. 1807: *gólyavirág* 'Caltha' (MFüvK. 328). N. ÚMTsz. 2: 654: Farkasfa, Éradony, Érkörös, Szl.pér, Zilah, Zsibó, Érmellék, Szerep | OrmSz. 187 | SzamSz. 1: 330 | Szabó-Péntek 61: Gálospetri, Detrehemtelep | Ért.Nyelv- és Széptud.Oszt. 26/8: 14: Baranya m. Kemse | NyÍrk. 34: 43: Erdély | Nyr. 86: 439: Kopács, uo. 442: Kórógy | MNyj. 18: 170: Szamosszeg „Tavassza” mentünk szedni”. Ez utóbbi mondat világosít föl a névadás indítékáról. A Gunda Béla gyűjtötte, Baranyából származó adat szerint a növény levelei között felgyülemelő vizet *gójazsír*nak nevezik, és haját mosnak vele. A német R. 1783: *Storkblume* 'Anemona nemorosa' (NclB. 381) tükörszó a szellőrózsa neve.

harkályfű J: szarkafű (Ethn. 48: 159). *Consolida regalis*. Zár- és bilincsnyitó fű a néphit szerint. A névadás motivációja az lehetett, hogy „e madarak hozzák, ha fészküket bekötözik” (uo.).

hattyúfű J: *Agrimonia eupatoria* (MNöv. 149). R. 1911: ua. (Nsz. 139). A községes párlófű egyik tájnyelvi elnevezése. Gyógyhatására utalnak *keheborosán*, *patikapárlófű*, *Szent Pál füve* (MNöv. 149) társnevei.

hattyúnyak-orchidea J: *Cynchoea* (Priszter 79). Szaknyelvi szó, a latin elnevezés mintájára keletkezett ném. *Schwanenhalsorchidee* (PbF. 143) tükörfordítása. A lat. *cynchoes* a gör. *kyknos* 'hattyú' és az *aychen* 'nyak' szavakból képzett, és a karcsú, hajlott virágoszlopra utal.

heringszagú libatop J: *Chenopodium hircinum* (P. 161). A libatop jelzői előtagja a növény szagára utal, mely nem is egyszerű halszag lehet, mert akkor inkább a hazai vízeinkből ismert hal nevével alkották volna az elnevezést. Inkább a nálunk üvegben vagy konzervben hagymával, fűszerekkel ecetesen vagy olajban eltett, konzervált tengeri hering szagához hasonlítják a növényt.

héja J: (Vas m.) *Apera spica-venti* (MNöv. 78). N. uo. 177: *hiéla* 'ua.'. A széltippán egyik tájnyelvi elnevezése a *héja* madárnévvel. A névadás indítéka ismeretlen.

héjafű J: *Hieracium* (MNöv. 81). R. 1911: *hélyafű*, *hőlyefű* 'Bromus mollis' (Nsz. 141). N. ÚMTsz. 2: 910: Lengyeltóti, Kunszentmiklós, Fülöpszállás, Szernyemocsár | MNy. 23: 68: Kunsztm. | Herman:Pászt. 678: Kecskemét, Bugacmonostor | Balassa 135: Hegyköz, Borsod m. Az orosz nyelvben megfelelője a *jaszte-rebinka* 'Hieracium' (MO. 293), a németben a *Habichtskraut* egész sor növényt jelöl: 'Barbarea vulg., Crepis, Hieracium, Hypochaeris rad., Sisymbrium sophia, Leontodon aut., Taraxacum off.' (M. 185). Mindkettő a latin névre vezethető vissza. A tudományos *Hieracium* [< gör. *hierax* = héja] *pilosella* név szerint 'hajas héja' a növény neve. A széles nyelvjárási elterjedtségű *héjafű* növénynévnek egyes vidékeken *hőlye*, *hőlyefű* alakváltozatai használatosak. Ezek a nyelvünkben már egészen régtől adatolható (1567: *hőlye* 'vadzb' [OkI Sz.], 1584: *héla*

'Auena sterilis' [Nyr. 8: 317], 1784: *hőle* 'üres kalász' [SzD. 35]) *héla* nyelvjárási szavakkal függenek össze, és a madárnévhez nincs közük.

héjaköröm J: *Astragalus* (MNöv. 46). R. 1807: *héjja-köröm* 'ua.' (MFüvK. 421). A csüdfü (ez szintén alakfestő elnevezés) tájnyelvi neve. A csüdfüvek különös, sarlószerűen meggörbült hüvelytermése madárkaromhoz hasonlatos, innen a régi *héjaköröm* elnevezés. Hasonló a név a németben is: *Habichtsfuß* (azaz 'héjaláb') '*Geranium columbinum*' (M. 185).

héjakút, héjakútmácsonya J: *Dipsacus laciniatus* (MNöv. 78). R. 1590: *heakut* '*Dipsacus, carduusfullonum*' (SzikszF. 14), 1604: MA., 1762: PP. 843, 1792: SzD. 26, 1807: MFüvK. 122, 373. Máig használatos a népnyelvben; N. ÚMTsz. 2: 911: H.nánás | OrmSz. 227 | KertLap. 17: 243: Nagykörös | Herman: Pászt. 678: Borsod m. Az eredeti *héjakútból* Diószegiék alkottak összetett növénynevet. A „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” között felsorolt *héjja-kút* helyett javasolták a „Megállított Nevek” sorába a *héjjakút mátsonya* (MFüvK. 373) kifejezést. A *mácsonya* (R. 1784: „*mátsonya*: gaz fünek neme” [SzD. 56], 1798: *mátsona* [Veszelszki 415]; N. ÚMTsz.: *macsanya*, *mácsójány*, MTsz.: *mácsana* 'tüskés gyomnövények') utótag szlovén eredetű növénynevünk; vö. szln. *máčina* 'festő zoltina' (TESz. 2: 808). Etimológiailag összetartozik *macska* szavunk szláv eredetijével; az összefüggés magyarázata a növény tüskés, karmoló volta. A magyarból átkerült a növénynév a szlovákba; vö. szlk. R. *máčoňa* 'szamárbogáncs' (uo.).

A *héjakút* elnevezés motivációja az, hogy a növény átellenes két levelének összenövéséből víztartó keletkezik. Mint az OrmSz. adatából kiderül, a „*héjjakút* (gőjavíz) a babakóró v. burjánkóró levelei által fölfogott esővíz”. Felvetődik a kérdés, hogy a növény valóban a héja kútja-e, vagyis a néphit tényleg valóságos természetmegfigyelésen alapul-e. Kresznerics (1798) névmagyarázata már annak idején helyes volt: „meg lehet, hogy valaki meg látta, hogy a' héja is ezen víztartóból ivott, és innen eredhetett a neve. Víz-tartóji vannak: a' két egymás ellenében álló levelei a' szárához oly szorosan öszve nyólnak, hogy azokban a' harmat, és essővíz meg áll”. Erre utal egy további társneve is, a *szomjú tövis* (MFüvK. 122). A növény tudományos *dipsacus* neve a gör. *dipsa* 'szomjúság', *dipsaein* 'szomjasnak lenni' szóból ered. Ennek alapján alkotta Diószegi a *mindenkor szomjuhozó tövises lapu* elnevezést. Rendkívül érdekes a párhuzam egy rokon nyelvi népnél, mely a névadási szemléletet jól tükrözi. A cseremiszi monda (in Wichmann: Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen 159) valószínűsíti, hogy a néphit megfigyelésen alapul: „egyszer régen az ölyv kutat ázott magának, s azután megfürdött benne. Távoztása után a varjú is odajött, megghentergett a kútban és sáros lett. Azután mindketten felrepültek az égbe istenhez, s mindegyikük azt állította, hogy ő ásta a kutat. Isten az ölyvnek nem hitt, mert tiszta volt, a varjúnak elhitte, mert sáros volt. Haragjában isten az ölyvnek azt parancsolta, hogy csak a levelekről igyék harmatot, a varjú azonban ihat forrásból is, folyóból is. Azóta tarka a varjú, az ölyv pedig szárazság idején visongva röpköd és várja, míg harmat lesz” (Beke Ö. fordítása).

A mácsonyának szemben lévő alsóbb leveleiben összegyűlő nedvességet Zilahban *kukukkvíznek* hívják, a régi néphit szerint – mint azt már Veszelszki

1798-ban megírta – „az Aszszonyok, a' leányok a' vizének, melly a' levelek között meg-áll, tudják ők annak hasznát venni: mert a' szeplőt, sömört, földokat az ábrázatokról el-veszt, ha gyakran mossák vele, a' szemről a' hályogot és a' homályt el-üzi” (129). A franciában 'madárkút' jelentésű neve van: *fontaine des oiseaux* (FMF. 459). Lásd még a *golyafű* szócikket.

hollófű R. XVIII. sz.: *vér hollofű* 'Czinadonia; Chelidonium' (Ért. 78). A fecskéfű társneve volt, a népnyelvben ma is használatos. Különös varázserővel bíró fű, csodás eredetű növényt jelöl. A hollófű „holdújuláskor elásott hollófejből nő ki: zár és bilincsnyitó” (Ethn. 48: 159).

hollóláb J: *Ranunculus repens* (MF. 375). R. 1578: *hollo láb, holló lábú fű* 'Ranunculus, Pes corvinus' (Herbarium 177), 1775: Csapó 115, 1783: NclB. 331. N. KertLap. 17: 244: Nagykőrös.

Az eredeti görög név (*χορωνοπους*) megfelelői megtalálhatók más nyelvekben is, vö. lat. *pes corvinus*, ném. *Krähenfuss* (Nyr. 22: 151), illetve *Rabenfuß* (M. 439), fr. *pie de corneille* (NclB. 331). A magyar nevet Melius a németből való tükröfordítással vezette be a szaknyelvbe.

hollórépa J: *Scorzonea*. Borbás Vince javasolta a nevet a *feketegyökér* helyett, mert az a német *Schwarzwurzel* fordítása. Ellene volt a német mintára alkotott neveinknek, mert szerinte „a németet tartják utánzandó bálványnak és boldogító-nak”. Szerinte valami állandó, feketét jelentő főnevet kell választani. Ráadásul ennek a növénynek nem is a gyökere, hanem a répája érdekes.

iglice J: *Ononis spinosa* (MNöv. 83). R. 1500 k.: *yrglycze* 'Rannus' (CasGl. 75), XVI. sz.: *iglycze töwys* (Ars Medica), 1578: *iglice tövisk* 'Genista' (Herbarium 44). Alig van a későbbi századokban olyan fűvészeti könyv, szótár, lexikon, melyben ne szerepelne. A népnyelvben is használatos; MNöv. 83: Baranya, Somogy | Nép és Nyelv 1943: 159: Hantháza, Madarásztó, Horgos | Kovács 35: Szigetköz | Ethn. 3: 57: Sorok mellett, Vas m. | MNy. 23: 68: Kunszentmárton | Nyr. 86: 441: Baranya m., Várdaróc, továbbá lásd a *gerlicetövis* szócikkben felsorolt tájnyelvi adatokat. A *gilice*, *gerlice* és *igrice* változatok a hasonló *gilice*, *gerlice* madárnévvel való keveredés eredményei. Szláv jövevényt; vö. szláv *iglica*; kaj-h. *iglica*, szln. *iglica* 'Ononis, Geranium', cs. *jehlice*, szlk. *ihlica*, le. *iglica* 'ua.' (SzlJsz. 221), melyek az *igla* 'tű' származékai. Értelemszerűen egy szúrós, tüskés növényt jelölnek valamennyi nyelvben. Egyéb jelentéseiket lásd a *gilicetövis* szócikkében. A tudományos névben szereplő lat. *spinosa* jelentése is 'tövises'. A *tövises iglice* – mely ágas és tövises szára alapján kapta elnevezésében az előtagot – mai szakirodalmi idegen nyelvi megfelelőire vö. cs. *jehlice truitá*, szlk. *ihlica trnistá* 'Ononis spinosa', a nehézszagú *iglice* pedig cs. *jehlice korlí*, szlk. *ihlica rol'ná* 'O. arvense' (Weeds 1173).

iglicébúza J: *Triticum aestivum* (Molnár 15). R. 1798: *iglitze-búza* 'a tavaszi búza rokonsága, a mellyet 4 hólnap alatt malomba lehet adni' (Veszelszki 432). A latin neve 'nyári búza' jelentésű. Az *iglice* magyarázatát lásd a fenti szócikkben.

jégmadárvirág J: *Felicia bergeriana* (P. 128). A tudományos név előtagja a német regensburgi botanikus Felix (megh. 1846) nevét őrzi.

A kakukkmadárról elnevezett virágos növények többsége tavasszal a kakukk megérkezésekor nyílik. A termést hozók pedig akkortájt érik be termésüket.

A madárnév igen sok növénynevünkben szerepel, melyek nem mindegyike eredeti, hiszen egyik-másik elnevezésünk idegen nyelvekben is használatos; gyakran kétségkívül fordítási átvétellel van dolgunk. A németben az egyszerű madárnév, tehát minden összetétel nélkül a *Kukuck* pl. 26 különféle növényt jelöl (M. 313). Ehhez járul a madárnévvel alkotott összetett szavak százféle jelentése. A latin elnevezésekben szereplő *Thymus*, mely a görög *thymon* 'bátorság' szóból ered, arra utal, hogy régen kakukkfűves fürdőket készítettek, mely fokozza az erőt.

kakukkborsó J: *Lathyrus vernus* (MNöv. 187). R. 1780: *kakuk borsó* 'Orobis vernus' (Phytologicon 99). Tavaszai növény, mint Kassai írja, „a tavaszai üdő miatt, a' midőnn a kakuk szó hallatik, neveztetik így ezen borsó”, tudniillik korán érő fajta. Erre utal hasonneve, a *tavaszi borsóka* (MNöv. 187) is. Virága a borsóéhoz hasonlít. Ugyanakkor magja a kakuk kedvelt csemegéje.

kakukkcipő Minden bizonnyal a német *Kukucksschuh* 'Cypripedium calc.' (M. 314) tükörfordítása. Megvan a románban is; vö. r. *ciobotica-cucului* 'Primula officinalis, veris', *cizma-cucului* 'Delphinium consolida' (DRM. 299).

kakukkdémutka J: *Thymus* (MNöv. 91). R. 1824: *kakuk démutka* (Magyarázat II: 10). Az összetett szó *démutka* (R. 1783: „Thymus vulgaris ... *Demutka*” [NclB. 389], 1793: *démutka* [Földi 52], 1807: ua. [MFűvK. 353]) utótagja a kakukkfű 'Thymian' elavult szaknyelvi elnevezése. Német eredetű – esetleg szlovák közvetítéssel – a magyarban; vö. ném. N. *demut* 'kakukkfű, csombord, borsfű' (TESz. I: 613). Átkerült a cseh és a szlovák nyelvbe: cs. N. *démüt* 'kakukkfű', szlk. N. *demutka*, *dymutka* 'ua.' (uo.). A szlk. *demutka* szóval kétségtelenül összetartozik a magyar *démutka*, de hogy melyik az átadó nyelv, Kniezsa szerint (SzJsz. 625) kérdéses. A magyarban a *-ka* képző egyáltalán nem ritka növénynevekben sem, pl. *hajnalka*, *kacinka*, *fodorka*, *bóbiska*, *boglárka*, *pajzska*, *csukóka*, *bodorka* stb., és ha a magyar szó közvetlenül a németből származik, a szlovák *demutka* való a magyarból. A *kakukkdémutka* összetett szóval jelölt növényt Sadler így írja le: „friss fűvéből olajat nyert, a' mellynek általható démutkaszaga van” (Magyarázat II: 10).

kakukkfonal J: *Cuscuta* (MNöv. 22). R. 1925: ua. (MF. 835). N. ÚMTsz. 3: 32: Nyi. gerencsér, Gyimes | Nyr. 33: 388: Nyitra vid. Hasonneve a *fonalfünyűg* (MNöv. 22) és a *fecskefonál*, *herefojtó*, *lucernakosz* (MF. 835). Az élősködő növény elnevezésének magyarázatát lásd a *fecskefonal* szócikkében.

kakukkfoslár J: *Cardamine pratensis* (MNöv. 92). R. 1807: *kakuk foszlár* 'Cardamine pratensis' (MFűvK. 374), 1824: Magyarázat VI: 19. Nevezik egyszerűen *foslárnak* is. A nemzetségnév az úgynevezett *kakukknýlra* vonatkozik, azaz a *Lychnis flos-cuculi* növényen gyakran található nyálszerű hab- vagy tajtékgomolyagokra, ami a rejtőző tajtékos kabóca műve.

Az összetett szó *foslár* utótagja Diószegiék szóalkotása; az új nemi nevek között szerepel náluk (MFűvK. 356). A „Régi és Népközt forgó nevezetek” sorában említett *kakuk pöktefű* helyett javasolták a *kakuk foszlár* elnevezést (uo. 374).

kakukkfű J: *Lychnis flos-cuculi* (EV. 110); *Thymus* (MNöv. 91). R. 1395 k.: *kakuc fiu* 'Sarpileum' (BesztSzj. 369), ua. 'Pollegium' (uo. 370), 1405 k.: SchlSzj 873, 1525 k.: Ortus, 1577: KolGl., 1578: Herbarium 117. Nem hiányzik a szó a későbbi korok füveskönyveiből, szótáraiból és a lexikonokból sem. A nép-

nyelvben szintén használatos, számos nyelvjárásunkból adatolt; Pallas 10: 25: Balaton | Nyárády 89: Marosv.h. | SzlavSz. 2: 12 | SzegSz. 1: 671 | ÚMTsz. 3: 32: Z.baksa, Vasszécseny, Sárád, Kürt, Zilah | Nyr. 12: 477: Szolnok-Doboka m. Domokos | Nyr. 4: 72: Nógrád m. | Nyr. 44: 89: Pilis, Kiskunság, Bácsmadaras, Lapusnyak/Hunyad m. | Nyr. 27: 95: Beregszász | TermTudKözl. 1901: 528: Keszthely | MNy. 45: 219: Martos | Nyr. 10: 323: Zemplén m., Szürnyeg | NéprÉrt. 35: 78: Göcsej. A különböző nyelvjárási nevekben a *kukucska* a *kakukocska* változata, a *kakukk kukukk* változatának *-cska* kicsinyítőképzős alakja, csak hogy az eredeti *kukukcsa* alakból hangátvétessel *kukucska* lett. Ipolylitkén jegyezte föl Borbás Vince (Nyr. 4: 35) azt a népszokást, hogy a kakukk szavára azt mondják: „kukucska, hány esztendeig élek”? Ezután megszámlálják, hányat kakukkol a madár még ezután. A kakukkot is sok helyen *kukuk*nak ejtik, így Abaúj megyében (Nyr. 33: 23), *kukuk*knak a Balaton-felvidéken (NyF. 40: 61), Tatatóvárosban (Nyr. 39: 81), Zilahon (Nyr. 28: 235), *kukukmadár*nak Nyitra megyében (Nyr. 43: 530), *kukumadár*nak Baján (Nyr. 33: 530). A növény latin és magyar elnevezésében egyaránt szerepel a madárnév. A latin tudományos név utótagja a *flos-cuculi* [$<$ lat. *flos* = virág; *cuculi*, genitív *cuculi* = a kakukknak a...] ’kakukkvirág’ jelentésű. A *kakukkfű* német tükörszava a *Kukuckskraut* ’Cardamine pratensis, Oxalis acetosella’ (M. 313). A növény fertőtlenítő és tartósító tulajdonságait már az egyiptomiak is jól ismerték: a balzsamozásban használták. A *Thymus* szó a görög *thymon*ból származik, amely ’bátorságot’ jelent. A római katonák később kakukkfűves fürdőt vettek, hogy fokozzák erejüket és merészségüket. A középkorban is a bátorsággal hozták összefüggésbe; Európa hölgyei a kakukkfűvet hímezték kóborló lovagjaik kendőjébe. Később a járványok alatt fertőzésgátló szerként alkalmazták. A fű tudományos népszerűségét mutatja az is, hogy a korai anatómusok által fölfedezett mellkasi nyirokmirigy, a csecsemőmirigy (*thymus*) a kakukkfű virágjához hasonló alakja miatt kapta a nevét (a kakukkfű angol neve *thyme*). M. Lallemand francia vegyész a kakukkfűkámfort 1853-ban a kakukkfű (*thyme*) után *timol*ra keresztelte. Ez a timol azután az első világháborúig népszerű fertőtlenítőszer volt.

A *kakukkfű* terminussal képzett növényneveink a **kakukkfűaranka** J: *Cuscuta epithymum* (Gyomnövények. Bp., 1987. 54) és a **kakukkfűfojtó** J: ua. (uo.). Dúsan elágazó, fonálszerű növény, amelynek gyökere sincs. Az ajakos- és ernyősvirágúakon, valamint a hüvelyeseken, galajféléken élősködik. Ezt *kakukkfűfojtó*, de *herefojtó* ’ssp. trifolii’ alfajának neve is mutatja. Mezőgazdasági kártétele jelentős a hereféléken és a lucernán. Továbbá a **kakukkfűlevelű fűz** J: *Salix serpyllifolia* (AFE. 1267) metaforikus terminus. Idegen nyelvi megfelelői az a *Thyme-leaved Willow*, ném. *Thymianblättrige Weide* és or. *Iva timjánoliszt-naja* (uo.). Szintén a *kakukkfű* az előtag még: **kakukkfű-naprózsa** J: *Fumana thymifolia* (P. 184), **kakukkfű-vajvirág** J: *Orobancha alba* (P. 265) esetében.

kakukkgomba J: *Lepiota naucina* (MNöv. 186). A tarló-özlábgomba társneve. A német *Kukucksmorchel* ’*Morchella conica*’ szintén gombát jelöl a madárnévvel.

SZAKIRODALOM

(csak az előző részekben nem közölt források)

- Andrásfalvy = Andrásfalvy Bertalan: *Duna menti gyümölcsöskertek*. MTA Dunántúli Tud. Int. Évk. 1963: 53.
- Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmoz*. Buda, 1843.
- DLR. = *Dicționarul limbii romane*. Bukarest, 1913.
- Eue, Höhn = Eue-Höhn: *Blumen und Blüten*. Berlin, 1965.
- Ért. = Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. (MTA) Pest, 1870 / 7: 65–76.
- Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a ' magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
- FungPann. = C. Clusius: *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis Historia* (a Rariorum Plantarum Historiához csatolva). 1601.
- Graumann = Graumann Sándor: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.
- Julow = Julow Viktor: *Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe*. Debrecen, 1965.
- Kitaibel = Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban*. In: OrvTörtKözl. 1984: 3/4.
- Kr. = *Neue Kreuterbuch* von Jacob Theodor Tabernaemontanus. Fankfurt a. M., 1588.
- Németh = Németh Márton: *Ampelográfiai album I–III*. Bp., 1967–1975.
- PP:PaxCorp. = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
- Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1986.
- SzD. = Baróti Szabó Dávid: *Kisdéd szó-tár*. Kassa, 1792.
- Unk = Unk János: *A bab*. Bp., 1984.
- Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótárrotska*. Győr, 1792.
- Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36). Bp., 1987.

SUMMARY

Rácz, János

Compounds involving names of birds in the terminology of botanics

This paper discusses Hungarian botanical terms involving the noun *madár* 'bird' and individual names of birds, going from domestic to wild fowls. The author emphasises word historical and word geographical aspects (the first attested occurrence of the plant name in written documents and regional variation respectively, but without mentioning dialectal variants) as well as the psychological background of naming habits.

The anterior constituent *madár* often expresses smallness, lightness, deviant amount. For plants that yield fruit, *madár* or *madárkás* 'birdy' means 'consisting of small pieces' (grapes, berries). But it may also allude to the habitat of wild fowl, meaning '(growing in a) field, meadow, forest' or else to the fact that the fruit of the given plant serves as food for birds.

A profilírozás mint nyelvészeti fogalom

A tudomány fejlődésével párhuzamosan nő a szakkifejezések, a fogalmak mennyisége is. Ez természetes jelenség, mivel, mint tudjuk, a szaknyelvek nélkül semmilyen innováció létrehozása vagy átvétele, illetve felhasználása nem lehetséges. Innováció nélkül pedig nincs fejlődés. Semmilyen új elméletet sem lehet megalkotni valamely „rég” nyelv segítségével. A köznyelvben nem lehet kifejezni azt, ami egyedül a szaknyelvben lehetséges. Új tudást sem lehet szerezni vagy népszerűsíteni az adott szaktudomány szaknyelvének elsajátítása nélkül, mivel az ismeretterjesztés egyszerűsítést, köznyelvre történő fordítást jelent. A szaknyelvek nem ismerése másfelől a manipulációnak is kedvez. A szaknyelvet nem szabad csupán a terminológiával azonosítani. Ez annál sokkal szélesebb fogalom. Viszont világosan kell látni, hogy sokszor a nem precízen definiált és használt szaknyelvi terminusok akadályozzák az eredeti koncepció pontos megértését, alkalmazását és ezáltal terjesztését is.

Jelen cikkünkben kísérletet teszünk arra, hogy tisztázzuk a *profilírozás* fogalmának a lényegét és szerepét a kognitív jellegű szemantikai kutatásokban. A kognitivisták munkáiban néha nem könnyű megfejtetni az egyes fogalmaknak a pontos definícióját, amely lehetővé tenné e fogalmak ismeretelméleti értelmezését. Nem mindig nyújtanak kellő segítséget az e célból készült terminológiai segédszótárak, illetve különféle terminológiai összeállítások és magyarázatok sem (pl.: Langacker 1995, Кузнецова et al. 1996). Bevezetől hozzá kell tennünk azt is, hogy a profilírozás „klasszikus” (azaz Langacker-féle) értelmezése eltér azoktól a definícióktól, amelyekkel a különböző kognitivisták irányzatokhoz tartozó munkákban találkozhatunk.

A Langacker-féle kognitív grammatika olyan elmélet, amelynek formális apparátusában a *profil* és a *profilírozás* fogalma különleges helyet foglal el. Ennek a fogalomnak a különleges pozíciója abból a tényből fakad, hogy alapvető szerepet tölt be a nyelvi struktúrák elemzésének és leírásának a folyamatában. A kognitív grammatikában funkcionáló *profil* fogalmának az értékét csak a *kognitív bázishoz* viszonyítva határozhatjuk meg. Precízebben fogalmazva azt mondhatjuk, hogy nem a profil mint olyan, hanem a *profil/bázis* kölcsönös összefüggése a kognitív grammatika keretében javasolt nyelvi leírás kulcselemeinek az egyike.

Langacker felfogásában a profilírozás szoros kapcsolatban áll a kognitív bázis fogalmával, amely olyan *kognitív struktúrát* képvisel, amely egy vagy több *kognitív tartományból* (kognitív doménból) tevődik össze. A kognitív tartományok alkotják rendezett tudásrendszerünket, amelyet egész életünkben folyamatosan hozunk létre, módosítunk, és amely, mint a külső világ reprezentációja, elképzelhetetlen nagyságú konceptuális hálózatot képez. Tehát, a domének a megismerési tapasztalatunk eredményei. Egyesek közülük kontextusul szolgálhatnak más domének definiálásához. Például az előhívott KÉZFEJ domén az *ujj* fogalom definiálását teszi lehetővé, és egyidejűleg az ALKAR domént szükségelteti saját maga meghatározásához.

A kognitív struktúrában az úgynevezett *szemantikai struktúra deszignátuma*, azaz a bázis struktúrájának egy meghatározott része profilírozódik. *Deszignátumnak* a nyelvi kifejezések által előhívott struktúrákat nevezik az adott konceptualizáció keretében. A *deszignáció* ebben az értelemben nem azonos a referencia közismert fogalmával. A deszignátum a bázisnak azt a részét érinti, amely „megvilágításra”, kiemelésre, elkülönítésre kerül a profilírozás folyamatában, tehát azonos a *profil*lal. A bázist alkotó domének a *szemantikai struktúra* mátrixát alkotják. A kognitív domének nem egyenrangúak, minthogy hierarchikusan vannak elrendezve. Azokat a doméneket,

amelyek a meghatározásukhoz más doméneket hívnak elő **absztrakt domének**nek, azokat viszont, amelyek nem igénylik az ilyen kontextust, **bázis (alap) domének**nek nevezik. Az absztrakt doméneket az alapdoménekre redukálhatjuk. Például a SZÍNTARTOMÁNY alapdomén. A színeket leírhatjuk metaforikusan is, de végeredményben csak bizonyos színskálát észlelünk, amely tovább már nem redukálható. Az IDŐ, a TÉR DIMENZIÓJA, a HÖMÉRSEKLET, az ILLAT, az ÍZ stb. alapdomének. A térben léteznek olyan fogalmak mint például: a *vonat*, a *szög*, a *háromszög* stb. Egy ilyen fogalomnak az alkotórésze a magasabb rendű konceptualizációhoz is tartozhat. Sokféle struktúra létezik, de a domének nem külön „dobozok”, hanem rárakódhatnak egymásra, keresztezhetik egymást, és tartalmazhatják is egymást. Így a bázis azonos azzal a fogalmi tartalommal, amelyet az adott kifejezés előhív. A szemantikai struktúra a nyelvi kifejezések jelentésével azonos. A konceptuális struktúrák olyan mértékben válnak szemantikaivá, amilyenben azokat a nyelvi struktúrák előhívják. Tehát a szemantikai struktúra a konceptuális struktúrának a különleges esete, mert a konceptualizáció független a nyelvtől. „A domének a fogalmak alaktalan halmazai” (Fife 1994: 25). A profilírozás azon alapul, hogy a kognitív bázis keretében „megvilágítjuk”, kiemeljük, elkülönítjük azt az elemet vagy azokat az elemeket (profilokat), amelyet, illetve amelyeket különösen fontosnak tartunk, más elemeket pedig háttérbe szorítunk. A profilírozás által elkülönített, kijelölt, deszignált szemantikai struktúrát a kognitív bázisban **predikációnak** nevezik. Tehát a predikációnak vagy másképpen az adott kifejezés jelentésének meghatározott terjedelme (scope of predication) és bázisa (base) van, amely az adott kifejezés által előhívott **konceptuális tartalomnak** a mértékét határozza meg. A **nomi-nális predikáció** a tárgyat, a **relációs predikáció** pedig vagy az atemporális relációt, vagy a folyamatot deszignálja.

A szemantikai mező értékének meghatározásához általában több mint egy domént szükséges előhívni, de hozzá kell tenni azt is, hogy a predikátum definiálásához nagyon ritkán hívjuk elő az egész domént. Valójában a doméneknek csak azokat az alstruktúráit hívjuk elő, amelyek közvetlen módon meghatározzák az adott szemantikai egység értékét. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a jelentés az összes alstruktúra kapcsolatát, a lokális konceptuális hálózat fajtáját tükrözi, amely az egyes specifikációkból, azaz az olyan specifikációs relációkból áll, amelyek a közös **cso-mópont** körül tömörülnek. A csomópont, mint a hálózat központi eleme, olyan pont (profil), amelyen keresztül az egész hálózat aktiválódik. A specifikációs relációk pedig bázist alkotnak. Az ily módon felfogott jelentés a külső világ ember által észlelt módjával függ össze. A percepció jellegzetes tulajdonsága az, hogy a világ különböző elemeit nem egyforma intenzitással szemléljük. Ennek következtében a percepció aktusban egyes elemek nagyobb kifejező erővel bírnak (ezek a **figurák**), mások pedig nem (azaz **háttér**et alkotnak) (Krech et al. 1974). Természetesen, ugyanaz a helyzet tudatosan vagy nem tudatosan többféle módon is ábrázolható, attól függően, hogy milyen elem tölti be a figura szerepét. Egy konkrét elemnek, mint figurának, különböző háttére is lehet. Az asszociációs és rögzítési folyamatoknak köszönhetően a **figura/háttér** rendszer a **profil/bázis** formájában rögzítődik, és nyelvi egységgé válik.

A Langacker munkájában (1987: 154–66) bemutatott vita alapján nézzük meg közelebbről a *káv*é szót. E főnév szemantikai pólusának a meghatározásához a következő **doménmátrixot** szükséges figyelembe venni: ILLAT, ÍZ, HALMAZÁLLAPOT, SZÍN. A *káv*é főnév tartalmának a meghatározása szempontjából a feljebb felsorolt kognitív domének következő alstruktúrái relevánsak: az **illat-doménben** a kávéra jellemző „zamat”, az **ízdoménből** a „kesernyés” struktúra, a **halmazállapot-doménnek** releváns alstruktúrája lehet a „folyadék” és a „mag” alstruktúra, a **színdoménben** a „zöld”, a „barna” és a „fekete” alstruktúrák. A felsorolt specifikációk nem alkotnak külön és önmagukban zárt hálózatot, hanem egy, valójában igen nagy terjedelmű hálózat csupán egy fragmentumát ölelik fel, amely a *káv*é fonetikai szekvencia által történő aktiválása terén nagy valószínűséggel rendelkezik. Érdemes észrevenni, hogy a mindennapi gyakorlatban nagyon ritkán használjuk a *káv*é szót a vele kapcsolatos minden értelemben. Ezért a feljebb felsorolt specifikációs relációkból álló konceptuális hálózat igen ritkán aktiválódik teljes terjedelmében. A *káv*é főnév itt javasolt definíciójá

nak a kulcsaspektusa az, hogy a lényeges doménekben az adott predikátumra jellemző relációk olyan konceptuális hálózatot képeznek, amelyben az egyes relációk különböző módon kapcsolódhatnak egymáshoz. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az egyes relációk a különböző pontokon keresztül „kisebb” hálózatokat is alkothatnak. Ily módon az összes specifikációt tartalmazó hálózat alapján elkülönülhetnek „másodlagos” hálózatok is, amelyek a közös csomópontok körül összpontosult specifikációs relációkból teremthetnek meg. Az egyik lehetőség a következő csomópont körül összpontosult relációk hálózata: *aroma*, *kesernyész*, *foliadék*, *fekete*, amely a „*káv*é – *ital*” főnevet definiálja. Az *aroma*, *mag*, *barna/fekete* csomó körül összpontosult konceptuális háló a „*káv*é – *mag*” főnevet határozza meg. Más lehetőséget jelent a *mag* és a *zöld* specifikációból álló hálózat, amely még egy csomóponthoz kapcsolódva a „*káv*é – *nyersanyag*” főnevet definiálja. Az a csomópont, amely egyidejűleg részt vesz minden specifikációs relációban a deszignált elem speciális státuszát kapja meg, ami azt jelenti, hogy a szemantikai pólus profilját határozza meg. A specifikációs relációk hálózata, amelyekben ez a csomópont szerepel, bázist alkot. A közös csomópontot egyidejűleg a specifikációs relációkból álló, valamint a közvetett módon tudásrendszerünket képező konceptuális hálózatnak a „bemeneti pontjaként” (point of access) értelmezhetjük (Langacker 1987: 162–3). Attól függően, hogy milyen csomó képezi a bázis aktiválási pontját, létrejön az adott **szimbolikus egységnek** a meghatározott szemantikai értéke. Tehát sem maga a profil, sem pedig a bázis külön-külön nem definiálhatja a predikátumot. A szimbolikus egység szemantikai pólusának az értékét a profil és a bázis csak kölcsönös összefüggésben képesek meghatározni. Emlékeztetőül talán érdemes itt hozzátenni azt is, hogy a kognitív grammatika a nyelvi egységek három típusát különbözteti meg: **szimbolikus egység** (symbolic unit), **szemantikai egység** (semantic unit) és **fonológiai egység** (phonological unit). A köztük megvalósuló reláció azon alapul, hogy a szimbolikus egységen belül a **szemantikai** (semantic pole) és a **fonológiai pólus** (phonological pole) kölcsönösen szimbolizálják egymást. A szemantikai pólus a szimbolikus egység tartalmáról dönt, a fonológiai pedig a fonetikai reprezentációt adja meg. Hangsúlyozni kell, hogy minden nyelvi struktúra, azaz az egységek és az összetett kifejezések, a lexémák és a tartalmatlan grammatikai morféimák, valamint a grammatikai struktúrátípusok a kognitív grammatikában szimbolikus struktúrák. Ez azt jelenti, hogy minden nyelvi elemnek szemantikai és fonológiai pólusa van, tehát minőségileg nem különböznek egymástól. Az, ami a nyelvi egységeket megkülönbözteti, nem más, mint az adott kifejezés szemantikai értéke sematikusságának a foka. Például a *jármű* főnévnek a szemantikai pólusa sematikusabb, azaz kevésbé konkrét, mint a *személyautó*. Az összetett *mozgó tárgy*nak a szemantikai pólusa sematikusabb, mint a *jármű* stb.

Itt jegyezzük meg, hogy a grammatikai alapkategóriákat (pl. a főnév, az ige, a melléknév, az előljárószo stb.) a sematikus definíció nem a konceptuális tartalmukból, hanem a **szcéna** (scene) **konstruálásának** bizonyos aspektusából kiindulva (sajnos, Langacker nem határozza meg egyértelműen a szcéna fogalmát; ez viszont fontos kérdés, mivel a szcéna szemantikai keretként, azaz egy tudásadagként, illetve idő- és térbeli konkrét eseményként is felfogható), azaz a profiljuk természetére való tekintettel jellemzi:

- (1) A főnév a tárgyat profilírozza.
- (2) A melléknév, a határozószó, az előljárószo, a főnévi igenév, a melléknévi igenév különböző atemporális relációkat profilíroznak. Az adott reláció egyszerű vagy összetett volta attól függ, hogy a profilírozott relációt le lehet-e vezetni az egyszerű állapotából.
- (3) Az ige azt a folyamatot profilírozza, amelyet összetett relációként definiálnak, amelynek az időbeli változásai (temporal evolution) **szekvenciás** és nem a **holisztikus szkenne**lés alá esnek.

Minden nyelvi kifejezés mint a konvencionális jelentés része a profil státuszát hozzárendeli a fogalmi struktúra egy meghatározott eleméhez. Például a „*nagybáty*” fogalom az első helyre

helyezi azt az elemet, amely a családi struktúrának a része, azaz a nagyszüleit és szüleit annak a személynek, aki viszonyítási pontként jelenik meg (tehát „én”), valamint az egyik szülőnek a fiútestvérét. Tehát ebben a rendszerben a *nagybáty* megnevezi (deszignálja) a viszonyítási pontként szereplő személy valamelyik szülőjének a fiútestvérét. Az *unokatestvér* viszont a családi hálóban ellenkező relációt profilíroz: megnevezi az adott személy, mint viszonyítási pont, valamelyik szülője fiú- illetve nőtestvérének a fiát, illetve lányát. A családi relációk hálózata, amelynek a beszélő tudatában van, azt a kognitív tartományt (domént) jelenti, amely nélkülözhetetlen az olyan fogalmak megértéséhez, mint például *nagybáty*, *nagynéni*, *unokaöcs*, *sógor*, *unokatestvér* stb. Vegyünk más példát. A „*sárga*” terminust a színek tartományához (doménjéhez) viszonyítva definiálhatjuk. Ez a színek spektruma, amelyeket képesek vagyunk vizuálisan észlelni. Tehát észleljük a színek bizonyos terjedelmét, és a „*sárga*” terminus előhívja az ehhez a kognitív tartományhoz tartozó megfelelő fogalmat. A *kerék* egyes alkotórészeit megnevező három szó: a *tenge*ly, a *küllő* és az *abroncs* külön-külön előhívja a *kerék* teljes fogalmát, és e konkrét fogalomhoz viszonyítva mindegyik szó a *kerék* különböző komponenseit profilírozza.

A fogalmak profilírozását néha több olyan kognitív bázis halmazaként is értelmezik, amelyek a profilírozás háttérét biztosítják. Például a LÓ a zoológiai kognitív bázis tükrében teljesen más-képpen (azaz az emlősök fajaként) profilírozódik, mint például az olyan kognitív bázis esetében, mint a paraszti gazdaság vagy a lóverseny stb. Hasonló módon, például a KONKOLY, a BÚZAVIRÁG vagy a KAMILLA gyomként, virágként, gyógynövényként vagy növényként fogható fel, és ennek megfelelően más és más jellemzőket kap.

A profilírozást, mint mentális műveletet, néha a *szcéna* ábrázolásának is nevezik. (Az egyforma kognitív bázisú struktúrák egymástól csak a profilírozás módjában különbözhetnek.) Az ábrázolás olyan képalkotási képesség, amely ugyanazt a jelenséget (helyszínt, szituációt) alternatív eszközök segítségével fejezi ki. Ez a természetes emberi képesség az alternatív **szemantikai keretek** konstruálását teszi lehetővé, például: *Az egyetem a templom mellett van* és *A templom az egyetem mellett van*. Az adott szituáció (helyszín) többféle módon konceptualizálható, mivel a kognitív grammatika elveti a szemantikai struktúrák univerzális jellegét. Ez azt jelenti, hogy a különböző nyelvek különböző módon interpretálják az objektív szituációkat, és használóik az ábrázolás különböző eszközeit veszik igénybe. A jelentés az ilyen koncepcióban szubjektív, és a nyelvhasználó mentális terében bizonyos kontinuumot alkot. Tehát a jelentés objektívan nem adott. A jelentést konstruáljuk akkor is, amikor a nyelvi kifejezések az objektív valóságra vonatkoznak. Nem lehet azért a jelentést az objektív valóság leírásával megmagyarázni, ez csak azoknak a **kognitív pályáknak** (path) a leírása révén érhető el, amelyek a valóság alanyi értelmezését biztosítják. Így a jelentés azonos a konceptualizációval (Langacker 1991: 2), és ezért szubjektív természete van. Ez olyan mentális fenomén, amely csak a kognitív feldolgozási folyamat terminusaival írható le (Langacker 1988: 50). Hozzá kell tenni, hogy a kognitivisták felfogásban a szemantikának nincs moduláris jellege, nincsenek kijelölt határai. A nyelv szemantikai struktúrája nem univerzális, több tényezőtől is függ: a konceptualizációs folyamatoktól, a nyelvhasználók tapasztalataitól, a nyelvi struktúrák konvencionalizálási fokától, valamint az ábrázolás (imagery) módjától (Fife 1994: 11). A „konvencionális” jelző azt jelenti, hogy az adott nyelvközösség tagjai általánosan elfogadják (Langacker 1987: 62). Az említett **konvencionális** – a Langacker-féle koncepcióban – a szubjektivisták szemantikához hozzárendeli a társadalmi dimenziót. A konvencionalizált egységek alanyává a nyelvközösség válik, amely osztja a közös szemantikai tudást, és amely tudja, hogy ezek az egységek ily módon lettek rögzítve. Ahogy Johnson írja: „A kognitív szemantika nem azért fontos, mert megoldja a szintaktika, a szemantika és a pragmatika nehéz problémáit, hanem éppen amiatt, amit felfedez az emberi fogalmak és a gondolkodás természetéről” (Johnson 1992: 345). Ez lehetővé teszi az emberi elme működésének a megismerését, hogy milyen módon értjük meg és konstruáljuk azt a világot, amely a kulturális és az interszempsonális interakciók révén a környezetünkkel jött létre (Johnson 1992: 345–6).

A Fillmore-féle kognitivisták verzió szerint, amely a megnyilatkozások megértését tűzte ki célul (az ún. U-Semantics [1985]) a profilírozás témaköréhez olyan fogalmak is hozzátartoznak, mint például a *keret* (frame), a *szcena* és a *preszuppozíció*. A keret, a szcena és a profilírozás tulajdonképpen ugyanannak a folyamatnak a két oldalát ábrázolja: a profilírozás „kivágja” a kognitív (tapasztalati) mezőből azokat a fontosnak tartott elemeket, amelyek előtérbe kerülnek, az interpretációs keret és a szcena viszont a profilírozás folyamatában a kiemelt fogalomnak a megértését biztosítják. A keret és a szcena működési mechanizmusát a következő példával illusztrálhatjuk. Ahhoz, hogy megértsük a *vétel* fogalmát (ez már klasszikus példa a szakirodalomban) elő kell hívnunk a kereskedelmi szcénát, tehát tudnunk kell azt, hogy min alapszik a vétel, hogy valaki valamilyen tárgyat vesz az eladótól, és fizet érte egy meghatározott pénzösszeget. Ahhoz pedig, hogy megértsük például a „*sógor*” fogalmát, elő kell hívnunk a háttérben funkcionáló családi kapcsolatok interpretációs keretét.

Úgy tűnik, hogy a szcena fogalma szélesebb, mint a keret fogalma (Fillmore 1977), mivel a szituációról szóló olyan tudást is tartalmaz, amely nyelvtanilag nincs kifejezve. A beszélő bizonyos sematikus tudással rendelkezik a tipikus szituációkról, és így könnyedén kiegészíti a nyelvtanilag ki nem fejezett tudáshányadot, valamint azt is, ami a profilírozáskor nem szerepel a háttérben. Például, a sematikus tudás a templomi viselkedést tükröző szcénáról megkönnyítheti az ezzel kapcsolatos szöveg megértését annak ellenére, hogy a szcena nem minden eleme van nyelvtanilag kifejezve.

Sokkal nehezebb leírni azokat a jelenségeket, azaz a hasonlóságokat és az eltéréseket, amelyek a profilírozás és az előfeltevések között fennállnak. Ez azért van így, mert e két fogalom eredete teljesen más. A preszuppozíció fogalma a nyelvtanleírás logikai apparátusának az eleme: megnevezi a megnyilatkozásnak azon információit, amelyek az asszerció terjedelmén kívülre esnek (Kiefer 1983). *Pista abbahagyta az ivást* azt jelenti, hogy 'Pista korábban ivott, és most már nem iszik'. Az az információ, amely a *Pista korábban ivott* mondatban szerepel, megmaradt a tagadó mondatban is: *Pista nem hagyta abba az ivást* = 'Pista korábban ivott, és most is iszik'. Tiszta logikai szempontból viszont ennek a mondatnak a tagadása nem ad egyértelmű jelentést, mivel egyrészt úgy interpretálható, hogy 'Pista soha nem ivott, és most sem iszik', másrészt pedig olyan információt is tartalmaz, hogy 'Pista korábban ivott'. Amikor itt a preszuppozíciókról esik szó, akkor hangsúlyozni kell, hogy ebben az esetben kizárólag csak lexikális preszuppozíciókról beszélhetünk, és nem azokról az információkról, amelyek pragmatikailag, azaz a konverzációs szabályok alapján (= konverzációs implikátúrák) továbbítódnak.

A lexikálisan preszupponált információk, úgy tűnik, közel állnak ahhoz, ami a profilírozás koncepciójában a profilírozott fogalom háttérét alkotja, és egyidejűleg az interpretációs kerethez tartozik. A *nagybáty* szó tartalmazza a már korábban említett családi relációkról szóló információt is. A *Nagyon kedves nagybátyám van* mondatnál nem direkt módon azt is közöltem, hogy „az anyámnak vagy az apámnak van fiútestvére”. Ezek az információk vagy megmaradnak a tagadásokor is, vagy fel vannak függesztve. A *Nincs nagybátyám* mondat kétértelmű: 'az anyámnak, illetve az apámnak nem volt fiútestvére' vagy 'az anyámnak, illetve az apámnak a fiútestvére már nem él'. Hasonló módon, az *Ezt a lakást a rokonomtól vettem meg* mondat arról is tájékoztat, hogy a rokonom eladta nekem a lakást. Amikor azt mondjuk, hogy *Az asztal a lámpa alatt van*, ezzel egyidejűleg azt is közöltük, hogy 'a lámpa az asztal felett van'. E mondatok tagadása a nem direkt módon továbbított információknak a tagadását is eredményezi: a *Nem igaz, hogy a lakást a rokonomtól vettem meg* egyidejűleg tagadja azt is, hogy a rokonom eladta nekem a lakást. A *Nem igaz, hogy az asztal a lámpa alatt van* tagadja azt a mondatot is, hogy *A lámpa az asztal felett van*. A nem direkt módon közölt információkat implikált ítéleteknek szokták nevezni.

Vegyünk más példát is. A *mentegetőzik* ige azt jelenti, hogy 'azt mondja, hogy előzőleg ezt a bizonyos tettet nem követte el'. A mondat adójának a szempontjából ez az előzőleg elkövetett tett inkább negatív minősítést nyer, és tényként kezelhető. A *Pista nem mentegetőzött a tette miatt* tagadó mondat a faktivitás és a negatív minősítés előfeltevését tartalmazza.

Az ilyen jellegű információkat, mint ismeretes, Fillmore a preszuppozíció fogalmának és a szemantikai aktánsok szerepének a segítségével próbálta leírni (Fillmore 1971). Az olyan angol igéknek, mint pl. *accuse*, *blame*, *criticize*, a jelentése azonban kimondottan a 'valakit bűnösnek tartani' szcénáját idézi elő, amely többek között olyan aktánsokat foglal magába, mint például: a *bíró*, a *vádlott*, a *megítélendő negatív tett* stb. Ezért későbbi munkáiban a lexikális egységek leírását Fillmore az összetett interpretációs keretek segítségével tartotta indokoltnak. Az angol *risk* ('kockázat, (meg)kockázat'; Fillmore, Atkins 1992) szó elemzése azt mutatja, hogy ez a szó több fogalomnak a bonyolult rendszerét hívja elő, amelyek biztosítják a megértését, de nem tartoznak közvetlenül a jelentéséhez. Olyan fogalmakról van itt szó, mint például: „a választás”, „az esemény bekövetkezésének a lehetősége”, „a fejlemények nem kívánatos menete”, „a választást végző ágens”, „az elérendő cél”, „az érték, amelyet az ágens elveszíthet”, „a cselekvés motivációja”. Ezek a komponensek a *kockázat* fogalmi struktúráját adják meg annak ellenére, hogy nem mindegyike kapcsolódik közvetlenül e szó jelentéséhez, ilyen például a motiváció.

A Fillmore-féle interpretációs keretből kiindulva meghatározhatjuk a magyar *(meg)kockázat* igének a jelentését:

Valaki életét kockáztatta a fuldokló ember miatt = 'valaki olyan tette vállalkozott (úgy döntött), amely meggyőződése szerint meghatározott értéket valósít meg, abban a tudatban, hogy ez a tett számára esetleg negatív következménnyel is járhat'.

A preszuppozíció és a negatív teszt alkalmazása ebben az esetben azt mutatja, hogy a leírt összetett fogalmi struktúra főként a preszuppozíciós részhez tartozik: *Ő nem kockáztatta meg a fuldokló ember megmentését* azt jelenti, hogy nem hozott ilyen döntést, hogy nem vállalkozott ilyen tette.

A szakirodalomban a profilírozásnak más felfogásával is találkozhatunk, főként az etnolingvisták munkáiban. „Az etnolingvisztikai elemzések alapján létrejött profilírozás fogalma, amelynek az eredménye a tárgy profilja (...) olyan tulajdonsága a rögzített képzetnek (sztereotípusnak), amely egyrészt az aspektusok ([facets], azaz profilok, amelyek felölelik az adott tárgyat) sajátos kiválasztásán és strukturalizációján alapul, másrészt pedig az ezekhez az aspektusokhoz tartozó konkrét minőségi jellemzéstől függ” (Bartmiński 1993: 7–11). (Tegyük még hozzá, hogy például a *víz* fogalmát a következő aspektusok tükrében értelmezhetjük: TISZTÍTÓESZKÖZKÉNT, ÉLETFORRÁSKÉNT, HÍGÍTŐESZKÖZKÉNT stb.)

Figyelman kívül hagyva azt a nem teljesen világos meghatározást, hogy a profil a képzet tulajdonsága, észrevehetjük, hogy itt mintha kétféle profilról esne szó: a **fogalom** és a **tárgy profiljáról**. A kognitív definíciókról írt munkájában azonban Bartmiński a következőket állítja: „A definiálendő egység a világ nyelvi képében rögzült »mentális tárgy« jellemzőinek teljes gazdagsága” (Bartmiński 1988: 169–83). Úgy tűnik, hogy ez a megállapítás döntően meghatározza a „profilírozás” és a „mentális tárgy” értelmezését. „A mentális tárgy nem tükröződés, hanem vetület (projekció), attól függetlenül, hogy általában megvan a lehetősége annak, hogy összehasonlítsuk azt a valóságos, az empirikus tapasztalat számára hozzáférhető tétellel. Minek a tükröződése lenne például az olyan tárgy mint a Pegazus vagy a törpe?” (Bartmiński 1988: 169–83.) Tehát a profilírozás a mentális, nem pedig a fizikai természetű tárgyra vonatkozik (Bańcerowski 2000: 258–73).

A mentális tárgyat a fogalom profiljának nevezik, amely profil azonos a mentális tárgy profiljával, és amely eleme a világ nyelvi képének (Bartmiński 1993: 8). Ebből az következik, hogy a tárgy azonos a mentális „tétellel”, és így a fogalom és a mentális tárgy közötti határ a pszichológiai terminusok specifikációjának síkján elmosódik, eltörlődik. Precízebben fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a profilírozott objektum a fogalom, a profilírozási folyamatnak az eredménye viszont a profilírozott fogalom valamelyik variánsa. A profil a nézőponttól függ. „Az egyes profilok kapcsolata a konkrét történelmi korszakokkal nem véletlen. (...) Minden profil egy sajátos nézőpontnak a függvénye, minden nézőpont viszont a történelmi-kulturális feltételektől és az elfogadott érték-

rendszerrel függ” (Bartmiński 1993: 181–206). Másképpen azt mondhatjuk, hogy ebben a koncepcióban a profilírozás „a fogalom alanyi variánsainak a képzése”, maga a profil viszont ezeknek a variánsoknak az egyikét jelenti. Így a profilok komplementáris módon a fogalom jelentését alkotják, mivel ugyanannak a tárgynak különböző szubjektív konceptualizációi lehetnek (pl. a CSILLAG égitestként, fényként, világító pontként stb. konceptualizálódik attól függően, hogy milyen nézőpontból történik a konceptualizáció [pl. a csillagász vagy egy átlag ember nézőpontjából]). A denotáció viszont változatlan marad: a különböző módon definiált kifejezés ugyanarra a valódi tárgyra utal. Ennek a tárgynak a nyelvi képe többféle módon modellálható. A képnek tehát különböző variánsai vannak, és azok profilok.

A profilírozás olyan szubjektív (alanyi) fogalmi-nyelvi művelet, amely a tárgy képének egy sajátos megalkotásán alapul oly módon, hogy ez a tárgy meghatározott aspektusokban (szubkategoriókban) fogalmazódik meg. Olyan aspektusokról beszélhetünk mint például: a SZÁRMAZÁS, TULAJDONSAGOK, KÜLSŐ KINEZET, FUNKCIÓK, ESEMÉNY, ÉLMÉNY stb., figyelembe véve a meghatározott nézőpontot is (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212).

Az etnoligvisták azt hangsúlyozzák, hogy a feladatuk egy meghatározott kultúrközösség által létrehozott világ nyelvi képének az alanyi rekonstrukciója (Bartmiński 1999: 103–21). Tehát a világ nyelvi képének az alanya egy meghatározott közösség, esetünkben a magyar nép. E közösség szempontjából értelmezhetjük a profilírozott tárgyat, amelynek eredménye a fogalom profilja. Ha ezt a közösséget kollektív alanyként fogjuk fel, akkor a nyelv ez esetben egyén feletti létnek tekinthető, ha viszont ezt a közösséget disztributív szempontból kezeljük, akkor a nyelv más dimenzióban jelenik meg, nevezetesen az idiolektusok halmazaként. Az első esetben a nyelvnek nem tulajdoníthatunk mentális, konceptuális jelleget, mivel nem lehet azt a kognitív képesség fajtájának tekinteni, a másodikban viszont igen. Az első esetben a mentális tárgy a **kollektív tudat** tárgyaként, a másodikban pedig az egyén **mentális léte**ként értelmezhető, és csak ebben az esetben beszélhetünk a természetes nyelv kognitivistá koncepciójáról.

A fentiekből láthatjuk, hogy a profilírozás és a vele kapcsolatos más fogalmak a különböző nyelvkoncepciókban más és más értelmezést kapnak. A profilírozás, Langacker felfogásában, azzal kapcsolatos, hogy a kognitív bázis belsejében a figurának a háttérből történő kiemelése történik (itt a pszichológiai terminológia dominál: például a figyelem koncentrálása, a figura, a háttér stb.). Bartmiński szerint a profilírozás olyan folyamat, amely a nyelvileg rögzített kultúrvalóságnak az elemeire vonatkozik, amely elemek a társadalmi tudatban léteznek. (Ez a fajta profilírozás a társadalmi tudatban történő profilírozást jelenti.) Langacker szerint ez a folyamat az egyedi alanyban megy végbe. Tehát a különbség e két nézőpont között egyrészt a társadalmi, kulturális, másrészt az egyéni, pszichológiai tudatot érinti.

Langacker szerint a deszignálás olyan mentális folyamat, művelet, amely során az adott objektum a mentális térben (azaz az alany által reprezentált világban) kiemelésre kerül. Bartmiński viszont a deszignátumot és a deszignálást a szavak és a nyelven kívüli valóság elemei között fennálló relációként fogja fel.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.
- Bartmiński J. 1988. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. In: *Konotacja*. Lublin.
- Bartmiński J., Mazurkiewicz – Brzozowska M. 1993. Lud. Profile pojęcia i ich konteksty kulturowe. In: *Nazwy wartości. Studia leksykalno – semantyczne*. I. Lublin.
- Bartmiński J., O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym. In: *Profilowanie pojęć*. Lublin. 1993.
- Bartmiński J., Niebrzegowska S. 1998. Profile a podmiotowa interpretacja świata. In: *Profilowanie w języku i tekście*. Lublin.

- Bartmiński J. 1999. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In: *Językowy obraz świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej. Lublin.
- Fife J. 1994. Wykłady z gramatyki kognitywnej. In: H. Kardela (szerk.): *Podstawy gramatyki kognitywnej*. Warszawa.
- Fillmore Ch. J. 1985. *Frames and the Semantics of Understanding*. „Quaderni di semantica”. VI. 2.
- Fillmore Ch. J. 1977. Scenes-and-frames Semantics. In: A. Zampolli (szerk.): *Linguistic Structures Processing*. Amsterdam.
- Fillmore Ch. J. 1971. Verbs of Judging. In: *Studies in Linguistic Semantics*. New York.
- Fillmore Ch. J., Atkins B. T. 1992. Toward a frame-based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbours. In: Lehrer A., Kittay E. F. (szerk.): *New Essays in Semantic and Lexical Frames, Fields and Contrasts*. Hisdale, New Jersey.
- Jonhson M. 1992. Philosophical Implications of Cognitive Semantics. „*Cognitive Linguistics*”. Vol. 3, Nr 3–4.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Krech D., Crutchfield R., Livson N. 1974. *Elements of Psychology*. New York. Alfred A. Knopf.
- Кубрякова Е.С., Демьяников В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. 1996. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва.
- Langacker R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press. Stanford (California). Vol. 1.
- Langacker R. W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application*. Stanford University Press. Stanford (California). Vol. 2.
- Langacker R. W. 1988. A View of Linguistic Semantics. In: R. Rudzka-Ostyn (szerk.): *Organisation Topics in Cognitive Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam.
- Langacker R. W. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej. Lublin.
- Profilowanie w języku i tekście*. 1998. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej (szerk.: Jerzy Bartmiński). Lublin.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Profiling as a linguistic notion

Cognitive grammar is a theory whose formal apparatus assigns a special role to the notions of profile and profiling. The value of the notion of profile can only be established in relation to the cognitive base. This means that the interdependence of profile and base is one of the key components of linguistic description as suggested in the framework of cognitive grammar. This “classical” (Langackerian) interpretation of profiling differs from definitions that can be found in works belonging to various schools of cognitivism. For instance, in the Fillmorean version of cognitive grammar, the issue of profiling includes such notions as frame, scene, and presupposition as well. In ethnolinguists’ papers, on the other hand, profiling is a subjective conceptual-linguistic operation that is based on the creation of the image of an object, in a way that the object is described in particular aspects (subcategories). In the present paper it is argued that profiling and other related notions are attributed widely different interpretations in various conceptions of language.

Hányféleképpen mondhatni?¹

*Quod si deficient vires, audacia certe laus erit (Propertius)*²

Bevezetés

Vannak szavak, amelyek egyáltalán nem szerepelnek azokban a szótárakban, amelyeket hagyományosan segítségül hívunk, ha problémás jelentésű kifejezésekre bukkanunk. Ha bárki abból a célból üti fel valamelyik értelmező szótárt, hogy a *mondhatni* használatára vonatkozólag segítséget kapjon, csalódnia kell: ez az alak ugyanis sem a *mond* címszónál, sem annak származékszavainál nem szerepel.³ Milyen eszközök állnak tehát rendelkezésünkre, ha a *Mondhatni, kínosan éreztem magam* és a *Nehezen mondhatni csak meg az igazat* mondatok két, alakilag azonos főnévi igeneves kifejezésének különbségét akarjuk feltárni? Lehet-e egyáltalán rangsorolni, osztályozni őket?

Aki egy kicsit is foglalkozott már a kérdéssel, az tudja: minél több bizonyítékot gyűjtünk össze, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy lyukas zsákba hordjuk az érveinket: a *mondhatni* átszivárog a ravaszul felállított rostáinkon. Szakirodalmak serege tanúskodik arról, mennyire tisztázatlan a kifejezés *-hat/-het* affixumának tulajdonképpeni szerepe, elsősorban tömorfémakra jellemző modális jelentése; ugyanígy léteznek ellenérvek a főnévi igenév főtagi használatára (*Macskánkat elég válogatósnak mondhatni*) is. További tanulmányokat kíván a *látni* típus elliptikus mivoltának, alanyi vagy állítmányi szerepének vizsgálata bizonyos személytelen szerkezetekben (*Innen mindent látni*). Nincs előttünk a *lehet látni/láthatni/látni* egymáshoz viszonyított helyzetéről készült, mindenkit kielégítő konklúzió, sőt a *lehet* segédigei természete is sok esetben vitatott (Lengyel 2000a: 257).

Az *igenevek helye a szófaji rendszerben* c. monográfia olvasása közben érdekes problémára bukkantam. Az igenevek szófajváltásai kapcsán a szerző kijelenti, hogy míg a melléknévi igenevek aktuálisan is főnevesülhetnek, a főnévi igenevekre ez nem jellemző. Ám lábjegyzetben szerepel a következő megjegyzés: „Horváth László hívta fel a figyelmemet a *mondhatni* szóra, mely szófajt váltott (vö. *A mai zongorista, mondhatni, rosszul játszott*), és a *mondatszók közé sorolható*” (Lengyel 2000d: 39 – kiemelés tőlem). Mi van azonban akkor, ha nem csupán mondatszó lehet, és további szófajváltásra is képes? Ötletemet sokan kétkedve fogadták, mondván: mai nyelvünkben ez az alak archaikusnak, modorosnak hat, ezért a stilisztikai vonatkozásokat leszámítva egyáltalán nem tekinthető számottevő jelenségnek. A MGr. 237. oldalán is az alábbi vélemény olvasható: „A szenvedő és a ható igékből a mai nyelvben már határozói igenevet sem szoktunk alkotni, de e szóalakokat valamivel természetesebbnek és elfogadhatóbbnak érezzük, mint a hasonló felépítésű főnévi igenevet, mert a múlt században egészen gyakran fordultak elő az írott szövegben” (Lengyel 2000b, kiemelés tőlem). Mivel a *-hatni/-hetni* igeneves alakokra szintén sok 1800-as évekbeli példa van⁴, a jövőben hasznosnak tartanám e kétféle szerkezet módszeres összevetését is.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lengyel Klárának a dolgozatomhoz nyújtott segítségéért, észrevételeiért.

² Az idézetet – talán nem véletlenül – Hadrovics László is mottóul választotta *A funkcionális magyar mondattan alapjai* c. munkájához (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969). Az idézet fordítása

³ A kifejezés sem az az ÉKSz.-ban (1978), sem az ÉrtSz.-ban (1980), sem a Nyelvművelő kézikönyvben (1985) nem található meg.

⁴ A <http://www.nytud.hu/hhc> (Historical Dictionary Corpus, Hungarian Academy of Sciences) kereső-rendszere lehetőséget ad az 1900-as év előtti előfordulások keresésére is. A *mondhatni* esetében az adatbázis 177 db 1800-as évekbeli találatot jelzett.

Az internetes keresőrendszereknek (például www.index.hu) köszönhetően ma már nem jelent gondot a szóelőfordulások gyors és pontos megtalálása. Számomra is meglepő módon vizsgálatom azt mutatja, hogy a *mondhatni*-t a legkülönfélébb életkorú és foglalkozású emberek használják, az autószerelőtől kezdve a programozón keresztül a nyelvészig. (Ennek részletes elemzése érdekes szociolingvisztikai tanulmány témája lehetne.) Példaanyagom mennyisége csak megerősített abban a feltételezésemben, hogy igenis élő jelenségről van szó, amely nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelvnek is sajátja.

Ám ezzel nemhogy csökkentenénk, inkább szaporítjuk a kérdéseket. Ha ugyanis továbblépünk, feltételezve, hogy az eredendően főtagként használatos *mondhatni* képes a kiüresedés bizonyos fokozataiban újabb és újabb szófaji szerepek ellátására, szembetaláljuk magunkat az alábbi átmenetekkel is: módosítószó – partikula (Kugler 2000: 280); kötőszó – partikula (uo.), bevezető szó – módosítószó (Kugler 2000: 301). Problémákat vet fel a nagy hármas szófaji felosztáson túl (alapszófajok, viszonyzószók, mondatszók) az egyes kategóriákon belüli hierarchia látszólagos önkényessége is: milyen viszonyban áll egymáshoz képest a partikula és a kötőszó? Mihelyt mondatkapcsoló elemként tekintünk a *mondhatni*ra, felmerül az egyszerű és összetett mondatok közötti határsáv problémája is, hiszen a formailag összetett mondat főmondata a beszélő mondanivalóhoz fűződő viszonyán kívül semmilyen lényeges információt nem tartalmaz (vö. *Úgy vélem, Pista beteg*; Keszler 2000: 465). Egyszerű vagy összetett mondatall állunk szemben?

Érdemes-e egy ilyen képlékeny és ingoványos jelenséget osztályozni? Mondhatni, semmi értelme, hiszen minél behatóbban vizsgáljuk, annál inkább bizonyosak lehetünk benne: nincs jogunk egyértelmű határokat húzni. Nem állítom, hogy tanulmányommal minden kétséget kizáróan sikerül elhelyeznem a kérdéses kifejezést, elhatárolva egymástól annak különböző használati formáit. Sőt ha lehet, még nagyobb bizonytalanságot keltek azzal, hogy a már meglevőket megintgatom, vitába szállok az eddigi besorolásokkal – olykor bizony a sajátommal is. Az általam használt módszer legalább olyan önkényesnek látszik, mint az elvetendőnek ítélték. Mégis egyfajta kísérletnek számom, amely bár rengeteg sérülékeny ponttal rendelkezik – akár hibái által is – tanulságos lehet.

A dolgozat szerkezetét a problémák milyensége szerint alakítottam ki. Külön foglalkozom a *-hat/-het* problémájával, a főnévi igenév mondatbeli szerepeivel, a segédigék kérdésével, a *lehet* + infinitívus értelmezési lehetőségeivel. Részletesen kitérek a modalitás egy lehetséges elméletének alkalmazhatóságára, emellett pedig egy saját rendszerezési módszert is bemutatok.

A) Szemantikai kiürülés, grammatikalizáció

1. A *-hat/-het* önálló szói eredete, képzővé (?) válása

Egyes igék (*talál, fog, kezd, tesz, csinál, szerez*) és névszók (*dolog*) általános jelentéstartalmuknak, rugalmasságuknak köszönhetően képesek arra, hogy az átlagosnál több szintagma felépítésében vegyenek részt. Minél több szókapcsolatnak lesznek részei, minél több szemantikai szerepet töltenek be, annál inkább veszítenek eredeti konkrétságukból. Az 'odahat', 'hat valakire' jelentésű igéből létrejött toldalak az elvontság sajátos fokát mutatja, és már a Halotti beszédben is szerepel a cselekvés lehetőségét kifejező képzőként: „*isa es num igg ember mulchotia ez vermut*” (Hadvics 1992: 326). A szerző által vizsgált többi igével szemben (*akar, kíván, hagy, enged, talál, ad, fog, kezd, tesz, művel, csinál, visel, ejt, esik, győz, szerez, tart*) a *hat* tehát már a nyelvmlékek előtti korban különleges szerepváltáson ment keresztül. Míg ugyanis az előbbieket funkcióigeként (*fogadást tesz*), állandósult szókapcsolat tagjaként (*helyt ad*), segédigeként (*el talál menni*) önálló szói értékben használatosak, a *-hat/-het* olyan messzire jutott a kiürülés fokán, hogy alaki önállóságát végérvényesen elveszítve affixum vált belőle, azaz hangrendileg is illeszkedve a tőhöz tapadt.

Igazi szerepének meghatározása, a toldalékrendszerben elfoglalt helye máig eldöntetlen; a besorolási kísérletek hol a képző-, hol a jelszerű tulajdonságát emelik ki. Jelen munkámban nem tartom feladatommak, hogy a Keszler–Kenesei vitában (Kenesei 1996: 92–95; Keszler 1997: 86–90; Kenesei 1998: 67–80; ism.: Pete 1999: 483–495) állást foglaljak, mivel véleményem szerint jelenleg is zajló folyamatnak lehetünk tanúi, amelyben a kérdéses toldalék valahol félúton jár. Mindemellett azonban – lévén önálló szói eredetű, ám a hozzá hasonló, kiüresedni képes igék osztályában mégis egyedülálló – nem szabad megfedelkednünk a tartalmas, igei jelentéssel való szembesítéstől sem. A MGr. az alábbi besorolási szempontokat hívja segítségül tő és affixum jelentésének leírására (Laczkó 2000: 42):

- **tő:**
  - lexikai (tartalmas v. tartalmatlan) jelentés
  - pragmatikai/modális jelentés
  - járulékos grammatikai viszonyjelentés
- **affixum:** mindig járulékos különféle nyelvtani viszonyjelentés (esetenként lexikális jelleggel)

A modális tartalmú, módosítószóval leírható jelentésű *-hat/-het* besorolása elgondolkodtató, ugyanis – a képzők között jellegzetes módon – modális jelentést hordoz. Felosztásunk tehát, amely igyekszik a tő- és toldalékformákat jelentésük szerint megkülönböztetni, tartalmaz egy határsávot, amelyben nem pusztán az önálló mondatrészszerrepre képtelen, viszonyjelentésű, toldalékszerű viszonyszók találhatók meg, hanem egymás osztályaival is egybe kell vetnünk, és utóbbiak hagyományos vizsgálati szempontjai mellett (szótestben elfoglalt hely, sorrend, produktivitás, gyakoriság, alternáció) fokozott figyelmet kell fordítanunk a többletjelentésekre. Erre tesztek kísérletet, miután a kieferi rendszert mint a modalitás feltárásának egyik lehetséges eszközt részletesen bemutattam.

2. A főnévi igenév egyes mondatbeli szerepei, grammatikalizációja

A Magyar történeti jelentéstan 271. pontjában foglaltak alapján a főnévi igenévnek a *mondhatni* szempontjából fontos mondatbeli szerepei a következők (az általam vizsgált kérdéskör megítélésem szerint nem kívánja meg a többi, nem ezzel a szóval kifejezett mondatrészszerre tüzetes tanulmányozását, így azoktól eltekintek):

2/a) A főnévi igenév mint állítmány segédige elhagyásával: *Innen jól látni a felvonulást.*

A főnévi igenév elliptikus szerkezetbeli szerepének vizsgálata kapcsán fontosnak tartom kiemelni, hogy Hadrovics segédigének nevezi a *lehet*-et, továbbá állítmánynak tartja a segédige elhagyásával szerepeltetett *látni*-t. Véleményem szerint ez az elemzés helytálló, indoklására a későbbiekben térek ki. Ám akár a hagyományos módon elemezzük *Az ablakból mindent jól látni* mondatot (azaz: *lehet* mint ki nem tett, de odaérthető állítmány, *látni* mint alany), akár segédige + infinitívus kapcsolataként, úgy látom, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a *látni lehet* szókapcsolatot erős szemantikai vonzás tartja össze, amely a (segéd)ige elmaradása esetén is előhívja a modális többletjelentést bizonyos személytelen szerkezetekben. Egy találó párhuzammal élve tekinthetnénk a *lehet* + infinitívusos szerkezet esetét a jelentéstapadás speciális megnyilvánulásának, hiszen itt (szerintem) segédigéről lévén szó, nem a lexikai jelentés sugárzik át a másik tagra (*feketekévé* > *fekete*; *tömény ital* > *tömény*), hanem egy másodlagos, modális érték. Balogh Péter eltérésként értelmezi a jelenséget (Balogh 1890: 109–12), és a „constructio ad intellectum”

analógiájával igyekszik körülírni, amelynek során a hasonló értelmű, ám bizonyos (például grammatikai) egyeztetést nélkülöző kifejezések az értelemnek köszönhetően oldódnak fel és válnak értelmezhetővé.¹ Ezzel magyarázza azt is, hogy az elliptikus *nem tudni* alak mellett megjelent a *nem tudhatni* is, mert – mint mondja – a lehetőséget a nyelv úgy akarta megjelölni, hogy az eredeti kifejezés ne sokat változzék.

Az általam jelentéstapadásnak nevezett esetben a nyelvérzék mintegy előhívja a segédigét, azaz az általa hordozott modális színt, amely hatással van mind a teljes, mind az elliptikus szerkezetekre. Pontosan ezért élénk még ma is az a vita, amely nem tudott dűlőre jutni a *lehet* grammatikai szerepének tisztázásában. Ennek alapja a hangsúlyeltolódásban van: tudniillik hogy a *lehet* modális többletjelentést (is) viselő tartalmas ige-e, vagy pusztán a modalitás grammatikai kifejezőeszközét hordozó segédige. A szerkezet elemzésének problémáira és a különböző álláspontok bemutatására egy további fejezetben térek ki részletesen.

Véleményem szerint a főnévi igenév önmagában (vö. *Vásárolni mentem*) nem hordozhat modális többletjelentést: vagy a beszédhelyzet és a szuprasegmentális eszközök adják ezt neki (*Leülni!*), vagy a személytelen szerkezetekben előforduló jelentéstapadás (*Az ablakból mindent jól látni*). Szegeleti István – bár az előbbi esetet is a kiegészítő értelmezésből vezeti le – a latin nyelvvel való párhuzamokat felhasználva az alábbi lehetőségeket különíti el a beszédhelyzetnek köszönhetően megváltozott jelentésű főnévi igeveknél (Szegeleti 1910: 297–8):

– **infinitivus imperativus**: a célhatározói szerepű főnévi igenévnek mintegy folytatása. Szegeleti szerint a mozgást kifejező igealakokban a *kell* marad el a minél rövidebb – így erőteljesebb – parancs eléréséhez: *Mozogni!; Asztalt behozni!; Leülni!* Ez az igencsak vitatható feltételezés leginkább akkor veszít hitelességből, ha a kérdéses főnévi igeveket összevetjük az *-ás/-és* képzős fővevekkel, amelyeket ugyan sem a *kell*, sem más igével nem tudunk kiegészíteni, mégis felszólító értelműek: *Mozgás! Futás! Nyomás! Tűnés innen! Pucolás! Söprés!*

– **infinitivus exclamatiois**: a főnévi igeveves alakok a beszédhelyzet során érzelmi többletet nyernek. Mivel Szegeleti egyaránt említ kérdő (*Hogyan? Letenni tollamat?*) és felkiáltó (*Óh, tűrni ezt!*) mondatokat, szerencsésebb lett volna talán ezt a csoportot kettéválasztani.

2/b) A főnévi igenév mint „közbevetett módosítószó”: *tudni mélt; tudni illik; tudni 'ugyanis, azaz'*

Hadrovics László a következő példát idézi a *tudni*illik kapcsoló szerepére: „Ezek meg kerulic az szentec taborat, es az nagy Istennec szerelmes varosat, **tudni** az keresztyen annya szent egyházat.” Hoffgreff-énekeskönyv, kiemelés tőlem).

Érdekes jelenség, hogy napjainkban a *tudni* önmagában nem használatos 'tudniillik' jelentésben, az egyszerű szó helyett összetételt használunk. Ebben jelentős szerepe van a latin *scilicet* (< *scire licet*), *videlicet* (< *videre licet*) szavak analógiájának (Juhász 1992: 788), amelyek közül az elsőt, kiváltképp rövidítésként (*sc.*), napjainkban is sok tudományos jellegű írásmű alkalmazza.

A *tudni* fontos párhuzamként szolgálhat a *mondhatni* vizsgálatához. Hadrovics módosítószóként értelmezi, a 'tudniillik', 'azaz' jelentésével rokonítja. Természetesen a fent vázolt esetben köztűszó, hiszen éppen a szerző példájában tölt be az *ugyanis, azaz, tudniillik* mellérendelő magyarázó köztűszók értékével azonos szerepet. Valószínű azonban, hogy léteznie kellett a köztűszóvá válás előtt egy lépcsőfoknak, amely során igei természete kiüresedett, azaz először el kellett vesztítenie az eredeti jelentéssel való kapcsolatát.

¹ Balogh példája a következő: *Magna multitudo convenerunt*, (szó szerint: 'Hatalmas tömeg gyűlték össze') amelyben az egyes számú *multitudo*-hoz ('tömeg, sokaság') – mivel több emberből áll – T/3. személyű állítmány járul. A jelenség mai nyelvünkben is gyakori, pl.: *Egyetlen vigaszom a családom, [azok], akik mindenben támogatnak*.

A *tudni* illik szókapcsolatot modális értéke, majd mondatrészi rangjának elvesztése tehetné alkalmassá arra, hogy később magyarázó mellérendelés kötőszava legyen. Bár a *tudniillik* kifejezéssel behatóan nem foglalkoztam, a folyamatjellegét konkrét adataim jelzik a *mondhatni*-nál, amelyre később részletesen kitérek. Megkockáztatom, hogy a határozói igenevekkel párhuzamosan – különös módon egyelőre egyetlen alak, a *mondhatni* kapcsán – beszélhetünk a főnévi igenév kiürüléséről, ily módon szokatlan mondatrészi és szófaji szerepekre való alkalmasságáról is, és hogy az előbbinél tapasztalt szófajváltás (igenév – módosítószó – kötőszó; Lengyel 1989: 181–217) az igenévi természet sajátja, így a főnévi igenév esetében is helytálló feltételezés. Emiatt érdeklődésem a főnévi igeneveken belül a *-hatni/-hetni* képzős alakulatoknak szól elsősorban. További figyelmet igényelne azonban a melléknévi igenevek hasonló irányú kutatása.

3. A *lehet* + infinitívus elemzésének kérdése

Ahhoz, hogy a 2/a pontban tárgyalt állítmányi szerep létjogosultságát elfogadjuk, nem szabad elmulasztanunk annak részletesebb kifejtését, bizonyítását sem. Bár a jelenlegi hivatalos álláspont szerint *Az ablakból minden virágot látni lehet* mondatban a *lehet* az állítmány, és a *látni* az alany, fontosnak tartom a kérdéskört több oldalról körüljárni.

Az elemzések szinte mindig Berrár Jolánra (1977: 87–8) hivatkoznak, a *láthatni*-féle alakokat is az ő nyomán nevezzük „magános” főtagnak. Bósz Ágnes is említi a berrári értelmezést, ám végső soron arra a következtetésre jut, hogy a „*Megismerni a kanászt cifra járásáról*” típusú mondat főnévi igeneve nem illik bele a névszói állítmány² kategóriájába, azaz egyáltalán nem állítmány (Bósz 1992: 31). Ellenérvei azonban meglátásom szerint több okból nem elégségesek. Habár Velcsovnera hivatkozva megállapítja, hogy a főnévi igenevek igei tulajdonsága elsősorban jelentéstartalmukban és bővítményeik által mutatkozik meg, voltaképpen azt kifogásolja az efféle szerkezetekben, hogy a főnévi igenév nem névszói állítmányszerűen viselkedik. A főnévi igenév állítmányi szerepe ellen felhozott ellenérve (Bósz i. m. 30) ugyanis meglepő módon az, hogy amennyiben a „*Megismerni a kanászt cifra járásáról*” mondat főnévi igenevét állítmánynak vesszük is, a tárgyi bővítmény rácafol erre, hiszen az az állítmányhoz tartozik, és névszói állítmánynak köztudottan nem lehet tárgya. Az ellentmondás feloldásának kulcsa azonban pontosan Velcsovner idézett megállapítása: a bővítmény megtartása a főnévi igenév igei természetéből következik. Azaz – konkrét példánkhoz visszatérve – a *Megismerjük a kanászt cifra járásáról* → *Megismerni a kanászt cifra járásáról* átalakítás során a főnévi igenév az előzőleg igei állítmányszerűen (*megismerjük*) viselt tárgyát őrzi. Tehát valóban nem tekinthető **névszói** állítmánynak, mivel nem névszó – ezzel azonban még nem zártuk ki állítmányszerűségét.

Bósz Ágnes másik ellenérve az időbeli transzformáció problematikája. Mint írja, a kérdéses mondat nem transzformálható időben a névszói állítmányok szokásos módján: **Megismerni volt a kanászt cifra járásáról*, hanem csak az alábbi eljárással: *Meg lehetett ismerni a kanászt cifra járásáról* (Bósz i. h.). Ez véleményem szerint megint nem elégséges indok az állítmányi szerep ellen. Habár igaz, hogy nem a szokványos kopula (azaz a *van* megfelelő alakja) szerepel a szerkezetben, ám éppen a főnévi igenév részleges névszói jellegéből fakad, hogy önmagában nem képes az idő- és módviszonyok kifejezésére. Vannak olyan jelentésű főnévi igenevek, amelyek képesek meglenni a *lehet* nélkül (például *látni* / *hallani* / *érezni a tavaszt* – ekkor a szerkezet vagy a jelenre vonatkozik, vagy általános érvényű, szentenciaszerű kijelentést fogalmaz meg, amelyben közöm-

² A MGr. már nem használja a „névszói állítmány” terminust, mivel azt vallja, hogy minden esetben jelen van a kopula, az E/3. és T/3. személyű, kijelentő mód jelen idejű alapalakban zéró fokon: *A könyv szép* Ø – *A könyvek szépek* Ø. Azaz ezek is mind névszói-igei állítmányok (Lengyel 2000a: 253; 2000c: 395). Az érthetőség kedvéért Bósz tanulmányának tárgyalásakor én is a „névszói állítmány” elnevezést használok.

bős az idősík), ám rögtön rászorulnak, mihelyt a szerkezet időbeli (*látni lehetett*) vagy módbeli (*látni lehetett volna* / *látni lehetne* / *látni lehessen*) változáson megy keresztül. Feltételezem, hogy a *lehet* + infinitivusos szerkezetekben szereplő *-ni* alak az állítmány része, ám ezt annak figyelembevételével igyekszem alátámasztani, hogy a főnévi igenév a névszói és igei tulajdonságok sajátos összegzője, ezért kizárólagosan sem egyik, sem másik jelleg nem kérhető számon rajta.

A Magyar grammatika az állítmányi szerepű szavak szófajának tárgyalása során megállapítja az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenév alakú állítmányról, hogy „szófaja vitatható (legtöbbjük melléknév vagy igen közel áll a melléknévhez), ezért besoroljuk őket a névszói-igei állítmányok közé, s nem veszünk fel egy harmadik, igenévi állítmányi csoportot” (Lengyel 2000c: 394). Az ötlet (tudniillik az igenévi állítmányi csoport felvétele) pontosan azért lenne megfontolásra érdemes, mivel az igenévi alakok két szófaji osztály tulajdonságait is magukon viselik, így sokszor azért zárjuk ki állítmányságukat, mert nem a megszokott „igei” vagy „névszói” (határozói igenév esetén „határozószói”) módon viselkednek.³ Fontosnak tartanám a *lehet* + infinitivusos forma és a *be van zárva, meg van írva* alakok részletes összevetését (jómagam azokkal értek egyet, akik az utóbbi típust analitikus igealaknak tartják – vö. Lengyel 2000d: 67), mivel az egyik, állítmányi szerepüket kizáró érv éppen az, hogy bennük a *lehet/van* alapalakban is szerepel. Ennek viszont véleményem szerint ellentmond az a tény, hogy a határozói igeneves forma mellől néhány esetben elhagyható a *van* (csakúgy, mint az *Innen mindent látni-féle szerkezet* esetében a *lehet!*). Egy sebtében megírt üzenet például így is szólhat: *Az ebéd megfőzve, a lakás kitakarítva, a ruha kimosva, majd jövők.* Azaz: ‘az ebéd meg van főzve (= megfőztem), a lakás ki van takarítva (= kitakarítottam), a ruha ki van mosva (= kimostam)’ stb.

Térjünk azonban vissza az *Innen mindent látni-féle* mondatokra! Azok az igék, amelyeknek főnévi igeneves származékai mellől elhagyható a *lehet*, látszólag igen tág szemantikai körből kerülnek ki. Legtöbbjüket az érzékelés igéiként tartjuk számon, ám sokkal találóbb a ‘hozzájutás’ felől megközelíteni őket (Lengyel 2000d: 80). Részben Az igenevek helye a szófaji rendszerben c. munka, részben saját gyűjtésem alapján az alábbi igék sorolhatók e típusba: *Erre jutni el a folyóhoz; Itt tapasztalni / érezni a legnagyobb törődést; Az ő kertjében látni a legnagyobb tulipánokat; Mindenfelé hallani a csodálatos zenét; Errefelé fogni a legnagyobb pontyot; A filmnek már sejteni a végét; Könnyen észrevenni, hogy hazudsz; Így vallani meg a legnehezebben az igazat; A parton találni a legszebb kagylókat; A piacon kapni olcsó epret is; Vörös hajáról is megismerni őt; Nem tudni, hol járunk; Este felé szinte tapintani a csöndet* (vö. Lengyel i. h.).

Balogh Péter a *lehet* + infinitivus kapcsolatának kivételes jellegét hangsúlyozza, amely azt a régi szabályt látszik megingatni, hogy ige nélkül nincs (tagolt) mondat, de arra is figyelmeztet, hogy a nyelv minden kivételes jelensége magyarázható bizonyos szabályokkal (Balogh 1890: 110). De mik is lehetnek ezek a szabályok?

A MGr. megoldása voltaképpen diplomatikus, hiszen apróbetűsen tárgyalja és átmeneti jellegűnek, segédigeszzerűnek minősíti a *lehet* + infinitivussal alkotott szerkezeteket (Lengyel 2000a: 257). Ám pontosan a fejezet végén említett vizsgálhatósági szempontok azok, amelyekkel bizonyítható: igenis segédigével van dolgunk.

α) A segédigének nem lehet önálló bővítménye

Az *Innen mindent lehet látni* → *Innen mindent jól lehet látni* egybevetéséből rögtön kiderül: a módhatározót nem a *lehet*, hanem a *látni lehet* együttesen kapta (vö. **Innen mindent jól lehet*).

³ Az Igenevek helye a szófaji rendszerben c. monográfia már felvonná az igenévi állítmányt (Lengyel 2000b: 84).

β) A segédige és a főnévi igenév kapcsolata nem alakítható át összetett mondat

A MGr. példája a következő: *Juli haza fog jönni* → **Juli fog, és hazajön*, tehát a *haza fog jönni* együttesen állítmány. Ha megkíséreljük az *Innen mindent lehet látni* kérdéses igéjének tagmondatba emelését, az összetett mondatunk nem az eredeti jelentést adja vissza: *Lehet (az), hogy innen mindent lát [az ember]*. Míg a kiinduló egyszerű mondat tartalma 'innen minden látható', az utóbbi átalakított alárendelés jelentése 'lehetséges / létezik / megtörténhet, hogy mindent lát az ember / bárki'. Az eltérő jelentés annak köszönhető, hogy az átalakítás utáni *lehet* már nem az eredeti mondat tartalmatlan segédigéje, hanem létezést kifejező főige.

γ) A beférkőzés próbája (Simonyi; Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószéky)

Az előbbi szempontokon kívül érdemes a viszonzyszóra jellemző beférkőzés próbáját is elvégezni. Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószéky (Simonyira mint előzményre hivatkozva) a segédigék elkülönítésére használják fel a szórend megszakíthatóságát, és arra a megállapításra jutnak, hogy a *Pajor szét akarta szedni a biciklijét* mondatban a *-ni* alak igekötője áll fókusz helyzetben, utána csügg (azaz átengedi a fókuszpozíciót a *-ni* alaknak, miközben enklitikusan kapcsolódik hozzá) a végesalak (tudniillik *akarta*), így a tulajdonképpeni *-ni* forma hátraszorul (Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószéky 1989: 63). Ha az *Innen mindent lehet látni* mondatba igekötőt illesztünk, azt tapasztaljuk, hogy a *lehet* megbontja az igekötő és a főnévi igenév sorrendjét: *Innen mindent át lehet látni*.

Véleményem szerint mindezek a szempontok sokkal inkább bizonyítják a *látni lehet*-féle szerkezetekben szereplő ige segédigéségét, mint a tartalmas, főigei jelleget. Most pedig ennek ismeretében térjünk vissza a szerkezet mondatelemzési problémáira.

A hagyományos elemzés – felhasználva a főnévi igenév és az *-ás/-és* képzős nomen actionis jelentésű főnév szemantikai párhuzamát – az alanyiságot a következőképpen állapítja meg: *mi lehet? A látás, azaz látni*. Az elemzés során véleményem szerint egy aprónak tűnő, ám mégis létfontosságú csúsztatásnak lehetünk szemtanúi. Ha jobban megnézzük, a kérdésfeltevés a (véleményem szerint) segédigei *lehet*-et eleve mint tartalmas, létezést kifejező igei elemet kezeli, és 'lehetséges' jelentést tulajdonítva neki, rákérdez vele az „alanygyanús” *látni*-ra. *Mi lehetséges? A látás, azaz látni*. Ez azonban egyszersmind meg is változtatja a struktúrát, amelyet egy kérdéspróba nem engedhet meg magának. (Az eljárás már csak azért is félrevezető, mert amennyiben fenntartjuk a lehetőségét, hogy a *lehet* segédige, önmagában nem is felelhet semmilyen kérdésre!) További nehézséget jelent, hogy a főnévi igeveges alakokra csak nehézkesen tudunk rákérdezni, mivel sűrítő jellegük miatt sokszor nem vagyunk képesek egyetlen kérdéssel felfedni teljes jelentésüket. Hasonlítsunk össze egy főnévi igeveges és egy ragos főneves példát:

Vásárolni mentem. (Miért? Hová? Érezhető a véghatározói jelleg, ugyanakkor mind a cél-, mind a helyjelentés benne van.)

A boltba mentem. (Hová? A határozórag segít a kérdésfeltevésben, ugyanakkor egyes lehetőségeket ki is zár, például: Miért? *A boltba.)

A *látni lehet* szó szerkezet szintén a *lehet* segédigei szerepének egy példája, noha személytelen mivolta miatt eltérően viselkedik, hiszen a jelentéstapadás miatt a segédige elhagyása után is odaértjük az általa hordozott potencialitást. Ahogy a *van* esetében el tudjuk különíteni a létezést jelentő tartalmas igt a segédigtől, a *lehet* előfordulásainál is meg kell különböztetnünk e két, igen eltérő használatot. A feladatot megnehezíti, hogy a *van*-nal ellentétben a *lehet* kijelentő mód jelen idő E/3. személyben is megjelenik a modális többletjelentés miatt.

<i>Ige</i>	<i>Segédige</i>
<i>Van igazság.</i>	<i>Szép Ø az előadás.</i>
<i>Volt igazság.</i>	<i>Szép volt az előadás.</i>
<i>Lehet igazság.</i>	<i>Szép lehet az előadás. Látni lehet minden virágot.</i>

B) A reális – potenciális – irreális szembenállás bemutatása
**A kieferi modalitáselmélet alkalmazhatósága az író – írható – írhatatlan;
írni – írhatni – nem írhatni szerkezetekre**

1. A reális ↔ potenciális ↔ irreális alkalmazásának bemutatása és indoklása

A latin leíró nyelvtanokból jól ismert hármas megkülönböztetést az igenévi forma – ható képzős alak – fosztóképzős alak minél eredményesebb jelentéstani elkülönítése és egymást feltételező szerepe miatt tartom szükségesnek. A szakirodalmak legtöbbször a kétpólusú szembeállítás (-ható ↔ -hatatlan; esetleg: -ó ↔ -ható) alkalmazzák: első esetben logikai (+/-), a másodikban modális (megvalósulás/lehetőség) végpontokat vélnek felfedezni. H. Molnár Ilona a tartalmatlan *hogy* kötőszó vizsgálata során kitér arra, hogy a főmondat szavai egyaránt képesek realitást és nem létező dolgokat kifejezni (H. Molnár 1977: 12, 13). A szerző utal mind a potencialításra, mind az irrealitásra, hiszen foglalkozik a „nem realitást kifejező” *lehet vmi, kell vmi* szerkezetekkel, valamint megemlíti azt is, hogy a tagadott igék megvalósulatlan dolgot jelölnek (*azt sem tette meg, hogy...*). Felosztásának alapja azonban a realitás megléte vagy hiánya, azaz tulajdonképpen csak két csoportja van: realitást (például észlelés, tudás, értés, érzés igéi) és nem realitást (*lehet, kell, akar, törekszik, őrizkedik*) kifejező szavak.

Igaz ugyan, hogy a legmarkánsabb szembenállás a 'valaminek a megléte' és a 'valaminek a hiánya' jelentésű nyelvi elemek esetében mutatható ki, ezek azonban önmagukban nem elégségesek, kizárólagossá tételük elérhetetlenné teszi a rendszerszerű látásmódot. Saját hármas felosztásom a következő:

cselekvés igenév	reális, aktív (bekövetkező)	potenciális, passzív (lehetőséges)	irreális, passzív (lehetetlen)
főnévi	<i>olvasni</i>	<i>olvashatni</i>	<i>nem olvashatni</i>
foly. mn.-i	<i>olvasó</i>	<i>olvasható</i>	<i>olvashatatlan ~ nem olvasható⁴</i>
határozói	<i>olvasva</i>	<i>olvashatva / olvashatván</i>	<i>nem olvashatva / nem olvashatván</i>

A befejezett és beálló történésszerű melléknévi igenév *-hat/-het* képzővel való kapcsolata véleményem szerint azért nem lehetséges, mert míg az előbbi már a múltban lezajlott, lezárult cselekvést jelölő értéke miatt nem képes kifejezni múltira vonatkozó potenciális és irreális jelentéstartalmat (a magyar nyelvben ezt az *olvashatott volna/olvasott volna* igealak adja vissza, ebben viszont korántsem olyan erős a lezártaság aspektusa, mint az igenévi formában), az utóbbi eleve hordoz modalitást (az *olvasandó regény* egyfelől 'az, amit el lehet olvasni', azaz potencialitást vagy lehetőséget tartalmaz; ugyanakkor jelentheti azt is, 'amit el kell olvasni', vagyis szükségességet). Míg

⁴ A két alak egymáshoz való viszonya elgondolkodtató. A Microsoft Word szövegszerkesztő 6-os verziójának Szerkesztés menüjében a *visszavonhatatlan, ismételhetetlen* kifejezések, míg a 2000-es változatban a *nem vonható vissza, nem ismételhető* alakok szerepelnek. Az üdítőitalos üvegen a *Nem visszaváltható* felirat figyelmeztet bennünket, a bérleteken ez áll: „A szelvény nem váltható vissza és másra át nem ruházható”.

a reális cselekvés a cselekvőre vonatkozik (ez csak a folyamatos melléknévi igenév esetében azonos a mondat alanyával: *olvasó ember*), addig az utolsó kettő a cselekvés tárgyára (*olvasható könyv; olvashatatlan írás*). Ez igazolható is, hiszen nem mondhatom sem azt, hogy **olvasó regény* ('a regény olvas'), sem azt, hogy **olvasható / *olvashatatlan ember* ('az embert olvassák'). A reális bekövetkezés a cselekvő szemszögéből értelmezhető (aktív) **cselekvés**; a lehetséges vagy lehetetlen kimenetel a tárgy által elszenvedett vagy el nem szenvedhető (passzív) **történet / folyamat**.

2. A „szükségyszerű” és „lehetséges” fogalmának vizsgálata: *kell* és *lehet*

„Egy P kijelentés akkor és csakis akkor szükségyszerű, ha igaz minden elérhető lehetséges világban, és akkor és csakis akkor lehetséges, ha igaz legalább egy lehetséges világban” (Kiefer 1986: 7).

A „szükségyszerű” és „lehetséges” fogalmak látszólag közel állnak az én „reális” és „potenciális” szóhasználatomhoz. Kiefer szerint „minden lehetséges világot azoknak a kijelentéseknek a halmazával jellemezhetünk, amelyek igazak benne. Ezek írják le az adott lehetséges világot.” Ha egy cselekvés bekövetkezése szükségyszerű, a logika szerint minden elérhető lehetséges világban be kell következzen. Ha pedig lehetséges, akkor legalább egy olyan lehetséges világot kell találnunk, ahol ez bekövetkezhet.

Ám rögtön megmutatkozik a két elnevezés közötti eltérés, ha konkrét problémával szembesítjük őket. A logikai modalitásfogalom kitűnően használható egyes főnévi igenevek (*az ablakból látni az erdőt*), a *-hat/-het* képző és különféle származékai (*látható*), valamint a modális segédigék (*lehet, kell*) használatának leírására, erre részben a szerző is utal (Kiefer 1986: 10). Véleményem szerint nem tud azonban mit kezdeni a *látó – látható – láthatatlan* sorozat első tagjával. A *látó* ugyanis az, aki folyamatosan lát, azaz a cselekvés a valóságban megy végbe. Nem mondhatom rá, hogy szükségyszerű kijelentés, és azt is értelmetlen állítani, hogy a lehetséges világok mindegyikében igaz az állításom, mert más síkon van, kicsúszik az efféle vizsgálatok alól. Ez pedig azzal magyarázható, hogy a *látó*-nak nincsen modális értéke, azaz olyan többlete, amely feltételezne legalább egy lehetséges világot. Itt érdemes visszautalni arra a feltételezésemre, hogy a főnévi igenévnek sincsen önmagában modális jelentése, kizárólag a beszédhelyzet (parancs: *Leülni!*), a szupraszegmentális eszközök (hangerő, hanglejtés: *Leülni!*), metakommunikatív elemek (mimika: homlok-ráncolás; gesztikuláció: intés); a személytelen elliptikus szerkezetek esetében a jelentéstapadás (*Az udvarról mindent látni* [tudniillik *lehet*, azaz potenciális bekövetkezés hordozója]) ruházza fel modális tartalommal. A *látható* már rendelkezik modalitással, hiszen a *-hat/-het* képzőt viseli: a kieferi rendszeren belül a **circumstanciális**, azaz a körülményekben, külső adottságokban gyökerező igazságtartalom rejlik benne. Harmadik tagom, a *láthatatlan* a kieferi rendszer nyelvére lefordítva egyetlen lehetséges világban sem igaz kijelentés.

3. A *mondhatni* mint a kieferi modalitásfogalmak lehetséges nyelvi kifejezőeszköze

A Kiefer Ferenc által részletesen vizsgált *-hat/-het* képzőn és *lehet / kell* (modális) segédigéken kívül a *-hatni/-hetni* képzős főtagi alakulatok modális árnyalatait is igen szemléletesen bemutatgatjuk az alábbi felosztás szerint, ugyanakkor egyes használatait kénytelenek vagyunk kizárni (vö. még Lengyel 2000d: 80).

– episztemikus modalitás: *Minden este nyolckor hallhatni a szomszéd nevetését. Ezen az úton juthatni el a hídhoz. Kevés pénzből is jól megélhetni.*

– buletikus modalitás: –

– diszpozicionális modalitás: –

- deontikus modalitás: *?Itt parkolhatni. ?A bíróság előtt vallhatni meg az igazat.*
- circumstanciális modalitás: *Innen mindent nagyon jól láthatni.*

A példákból megállapítható, hogy a *mondhatni* leginkább az episztemikus és circumstanciális modalitás kifejezésére alkalmas személytelensége miatt; egyszersmind ugyanezen okból nem illeszkedik a buletikus és diszpozicionális modalitásba, hiszen előbbi a beszélő vágyaira, utóbbi a képességeire utal, nem engedve meg a kifejezés által hordozott elvonatkoztatást, általánosítást.

C) A *mondhatni* szerepeinek csoportosítása (A+B segítségével)

Eddigi vizsgálatomból kiderült: *mondhatni* szavunk az egyes mondatrészek, szófajok közötti átmeneti jelenségek tárháza. Bár egyértelmű hierarchia az ehhez szükséges nyelvtörténeti távlat miatt sem állítható fel, fenntartom, hogy létezik egy tendencia, amely az eredeti, főtagi használat sűrítő jellegéből fakad: elsődleges a tagmondati érték, majd kiüresedve a bevezető szói szerep (átmenet egyszerű és összetett mondat között), ezután pedig különböző szófajok (módosítószó, partikula, kötőszó) értékének elérése.

Az átmeneti jelenségek, bármennyire is megnehezítik az osztályozást, egyúttal eligazításként szolgálhatnak a szófajváltás természetét illetően: módosítószó → partikula (Kugler 2000: 280); kötőszó → partikula (uo.), bevezető szók → módosítószó (Kugler 2000: 301).

I. főtagi használat

1. tagmondatot sűrítő szerkezetek
2. *lehet* + infinitivusos szerkezetet vagy az általános alanyt jelző T/I. személyű igé alakot (*mondhatnánk*) helyettesítő szerkezetek

II. módosítószói használat

1. valódi módosítószó
2. átmeneti jelenségek a módosítószók esetében
  - a) „bevezető szó”, diskurzuspartikula
  - b) módosítószó és partikula kombinációja

III. partikula értékű használat

1. valódi partikula
2. átmenet a partikula és kötőszó között

IV. kötőszói használat

1. mellérendelő szerkezetekben
  - a) kapcsolatos mellérendelő kötőszó
  - b) magyarázó mellérendelő kötőszó
2. alárendelő szerkezetekben – sajátos (megengedő) jelentéstartalommal

V. írásjelpótló használat

1. kitett vagy ki nem tett idézőjel; hagyományos írásjelek által ki nem fejezhető modalitás (párhuzam: mosolykód)
2. az írásjelhasználat és az egyes szófaji értékek kapcsolata

A rendszerezés kifejtése, példákkal való illusztrálása

A vázlat gondolatmenetét követő, immár példamondatokkal is támogatott vizsgálatom során az egyes szófaji besorolások előtt röviden indoklom a kategória felvételének létjogosultságát. Ezután a mondatot idézem (a kiemelések és a számozások tőlem származnak), majd rögtön utána igyekszem az adott nyelvi/szófaji szint egy elemével helyettesíteni a *mondhatni*-t. Bár javaslataim főként szemantikai megalapozásúak, minden esetben kitértem a szintaktikai szempontokra is. Példaanyagaim az interneten található, élőnyelvet reprezentáló mintákon alapulnak, tehát nem én találtam ki őket. Ez azért is hasznos, mert a nemtől, kortól, foglalkozástól független, válogatás nélkül rendelkezésemre álló anyag hű tükörképe lehet a nyelvállapotnak. A terjedelmesebb, zavarosabb mondatokat a könnyebb értelmezhetőség kedvéért itt-ott megkurtítottam, a helyesírást azonban idézéskor változtatlanul hagytam. (Az értelmezéseim során természetesen a helyesen írt alakokat használom.) Az eredeti írásjelhasználat – főként a tagmondati érték eldöntésénél – döntő jelentőséggel bírhat, ám éppen a példaanyag heterogenitásából, a szerzők eltérő műveltségéből adódóan nem tekinthető következetesnek, így abból nem vonhatók le messzemenő következtetések.

I/1. Tagmondatot sűrítő, tagmondati értékű főtagi használat

A főnévi igenév – mint általában az igenevek – alkalmas arra, hogy szószerkezeteket, tagmondatokat sűrítsen. Nem véletlen, hogy az egyszerű és összetett mondatok elkülönítésekor szükségképpen számot kell vetnünk az igeneves kifejezéseket tartalmazó mondatfípussal is (Keszler 1977: 126–7; Keszler 2000: 465). Keszler Borbála – Deme László idézve – kiemeli, hogy „...hiányzik belőle a mondategységnek legfontosabb ismertető jegye, az új és önálló predikatív mozzanat. Így mégsem más, csak testes ... szabad mondatrész” (Keszler 1977 i. h.).

A jelenséget a Magyar grammatikában az alábbi példamondatok illusztrálják: *Csak egyet akarok, szeretni és örülni az élet apró örömeinek; A mi kétágyas intenzív osztályunkon, a kihasználást bizonyítandó, mindig telt ház van; Halálukhoz közeledve sokan végiggondolják életüket* (Keszler 2000 i. h.). Azt azonban szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes igenévfajták eltérő módon képesek időt, modalitást, számot és személyt kifejezni, így némelyek egészen közel kerülhetnek a tagmondati értékhez. A beálló történésű melléknévi igeneves kifejezés utóidejűsége modális többletjelentést tartalmazhat, a határozói igeneves szerkezet utalhat egy- vagy előidejűsége stb.

A *mondhatni* megítélését igenévi természete mellett bonyolítja az is, hogy olyan modális többletjelentéssel rendelkezik, amely néha csak egész tagmondatokkal oldható fel: „*Talán nem képtelenség azt állítani, hogy...; Valójában úgy is mondhatnánk, hogy...; Már-már arra hajlanánk, hogy...; Gondolhatnánk, hogy...*” Keszler Borbála az efféle előfordulást H. Molnár Ilona nyomán módosító mondatrészetnek nevezve megállapítja, hogy „A módosító értelmű főmondat érdekessége, hogy a mondatzsugorításkor nem a mellékmondat olvasztható ebbe mondatrészként, hanem éppen fordítva, a főmondat a mellékmondatba; vö.: *Pista, úgy vélem, beteg – Pista véleményem szerint beteg (...)*. Kérdés, hogy tarthatjuk-e ezeket a sajátos szerepű képződményeket főmondatoknak, illetőleg az egész mondatot alárendelt összetett mondatnak” (Keszler 1985: 144). Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy a szerző a *mondhatni* egyéb előfordulásait is módosító mondatrészetnek nevezi, és idézett példáiban nem tesz különbséget az alábbi használatok között: *A korai középkorban a művészek egymáshoz erősen hasonló, mondhatni, sematikus figurákat készítettek; S Toldy óta mondhatni, irodalomtörténeti közhely ennek a költeménynek a kiválóságát elismerni; Az átfedésnek ezt a mondhatni tökéletes voltát lényegében nem befolyásolják olyan tények, (...); Változatos, mondhatni szélsőséges volt az idei ősz időjárása; A Szenczi Molnár-szám és a Déry-szám mondhatni feltételezi egymást; hosszú együttlétiünk alatt mondhatni baráti viszonyba kerülünk* (idézi Keszler 1985: 147–8). A további vizsgálatok és besorolási kísérletek létjogosultságát támasztja alá a szerző által egy másik tanulmányban idézett, H. Molnártól származó kijelentés is:

„Mivel sem nem lexikális elemek, sem a mondatnak nem szerves részei, azért sem a »módosító szó«, sem a módosító »mondatrész« terminus technicus nem illeti meg őket. *Jobb híján* talán leginkább így nevezhetnénk a mondatnak ezeket a részeit: »módosító mondatrészek«” (H. Molnár 1968: 52, idézi Keszler 1977: 132; kiemelés tőlem).

Vizsgálódásom célja pontosan az, hogy bebizonyítsam: a kifejezés használata több grammatikai kategóriát érint, azaz a „módosító mondatrészlet” voltaképpen gyűjtőfogalom, amely további alcsoportokra bontható. Nehézséget jelent, hogy a *mondhatni* tagmondat-sűrítő tulajdonsága mellett mégiscsak egyetlen lexémával van dolgunk, így sok esetben önkényesnek tűnhet a tagmondati vagy szó szerkezeti érték melletti állásfoglalás. Az egyértelműség kedvéért az adott grammatikai besorolásnál később kitérek néhány, Keszler által idézett és módosító mondatrészletnek minősített *mondhatni*-t tartalmazó példára.

Visszatérve az egyszerű és az összetett mondat határeseteihez, az igeneves szerkezetet és a módosító mondatrészletet tartalmazó mondatokat összehasonlítva, nem minden mozzanatában érzem következetesnek az egyszerű és az összetett mondat elkülönítésének szempontjait. Míg ugyanis az igeneves kifejezések szerkezetileg nem minősülnek tagmondatnak, ám tartalmilag legtöbbször tagmondatértékűek, a formailag tagmondatjellegű módosító mondatrészek „főmondata” (nem véletlenül teszi idézőjelbe a Magyar grammatika fejezetének szerzője e minősítést!) semmi lényeges információt nem közöl, azaz tartalmilag nem tagmondatértékű. Az egyetemi tankönyv – hangsúlyozva ugyan az átmeneti jelleget – az előbbi végső soron egyszerűnek, utóbbit (formailag) összetettnek minősíti (Keszler 2000 i. h.). Ez azt sugallja, hogy egy-egy kérdéses esetben a formai adottságok erősebb értékkel bírnak, mint a tartalmiak.

A *mondhatni, hogy...* szerkezet további problémákat is felvet. Tisztáznunk kell egyfelől, hogy a *hogy* kötőszó milyen tagmondatokat kapcsol, ugyanakkor el kell különítenünk az állító és tagadó formákat a grammatikai-szemantikai eltérések miatt. A *Nem mondhatni* ugyanis **mindig** tagmondatot vonz (vö. **Nem mondhatni jó voltál* – a vesszőt szükségképpen ki kell tennünk: *Nem mondhatni, [hogy] jó voltál*), azaz akár megjelenik mellette a kötőszó, akár nem, feltétlenül kapcsolóértékkel kötődik a másik tagmondathoz, és abba semmiképpen nem olvasztható bele. Még az oly költőinek tetsző idézeteknél is ugyanezt tapasztaljuk (*Nem mondhatni: „szép”* → 'nem mondhatjuk azt, hogy szép'):

(1) *Mivel ezt a képet 1872-ben festette, így a legkésőbb készült képek közül való, és mondhatni, hogy talán a legsikerültebb.* 'Mivel ezt a képet 1872-ben festette, így a legkésőbb készült képek közül való, és **talán nem szerénytelenség azt mondani**, hogy a legsikerültebb.'⁵

(2) *Még soha semmilyen pártnak nem voltam tagja, tehát nem mondhatni, hogy most csak ügyeskedni próbálok.* 'Még soha semmilyen pártnak nem voltam tagja, tehát **senki nem mondhatja / feltételezheti rólam**, hogy most csak ügyeskedni próbálok.'

A *hogy* kötőszó szerepeit H. Molnár Ilona elemezte behatóbban, ezért vizsgálatomban az ő szempontjaira támaszkodom. A tartalmatlan *hogy* elnevezést azokban az esetekben tartja érvényesnek, amikor a kötőszó után az előző tagmondat pontosítása következik (H. Molnár 1977: 8). A szerző szerint tartalmatlan *hogy*-ot vonzanak a következő jelenségek:

⁵ Az (1) mondat értelmezése fontos kérdéskört érint, hiszen jelentésének leírásakor világossá válik: a *talán* a főmondathoz tartozik (a 'Mivel ezt a képet 1872-ben festette, így a legkésőbb készült képek közül való, és nem szerénytelenség azt mondani, hogy talán a legsikerültebb' feloldás zavaros lenne, hiszen mind a *mondhatni*, mind a *talán* bizonytalanságot fejez ki). Lehetséges-e, hogy esetünkben a modális tartalmat viselő módosítószó mellékmondatba kerülése a mondatátszövődés egy sajátos példája? Átszövődhet-e pusztán modális tartalom a másik tagmondathoz? Az ellentmondás – talán – feloldható a MGr. nyomán: a beszélt nyelvi megvalósulás nem mindig követi az általunk ismert mondatátszövődési szabályrendszert (Haader 2000: 476).

- olyan szavak használata, amelyek jelöltje tagmondatban kifejezhető tartalmat rejt (*Nyilvánvaló, hogy...*);
- pszichikai jelenségek, érzékszervi tevékenységek szavai (*Gondolom, hogy... Hallom, hogy...*);
- a beszélés szavai (*Az a véleménye, hogy...; Mondom, hogy...*).

Bár első ránézésre a *Mondhatni, hogy...* egyértelműen a harmadik pontba sorolható, meggyőződésem, hogy létezik a többi két esettel egyenértékű használata is:

(1) *Ebből adódóan nyugodt szívvel mondhatni, hogy nem egy kategória az autó és a motor.* ('nyilvánvaló, hogy...; természetes, hogy...' jelentésben)

(2) *96-ban elkezdődött valami, ami nem igazán volt jó, sőt mondhatni, hogy semmilyen sem volt.* ('úgy gondolom, hogy...; úgy vélem, hogy...' jelentésben)

(3) *Azóta a csapatnak mind összetétele, mind tevékenységi környezete többször megváltozott. Mondhatni, hogy a játékosok jöttek-mentek; a csarnok hol megadatott, hol nem.* ('Kijelenthetjük, hogy...; Azt is mondhatjuk, hogy...' jelentésben)

I/2. 'Lehet + infinitívus' jelentésű főtagi használat

A *lehet* + infinitívus elemzésének problémáját külön fejezetben említettem, itt csak azt szeretném jelezni, hogy véleményem szerint a *lehet mondani* és a *mondhatni* között semmilyen szemantikai különbség nincsen, hiszen ugyanazon jelentés kétfajta, szintetikus (*mond-* + *-hat* + *-ni*) és analitikus (*lehet mondani*) megvalósulásáról van szó. Csak utalni szeretnék a MGr. vonatkozó fejezetére, a részletes tárgyalást ez esetben mellőzöm (Lengyel: A segédigék és származékaik; 252–8). Ugyanakkor – különösen az utolsó két példában – a *lehet* + infinitívus helyett nyelvhelyességi szempontból indokoltabbnak tartom a T/1. személyű, általános alanyra utaló ige használatát.

(1) *Innen származik az a költészet, melyet legszorosabban a hangulat költészetének mondhatni.*
'Innen származik az a költészet, melyet legszorosabban a hangulat költészetének lehet nevezni / nevezhetünk.'

(2) *Nyugodtan mondhatni: elértünk minden idők legfrenetikusabb bulijának helyszínéhez.*
'Nyugodtan lehet mondani / mondhatjuk: elértünk minden idők legfrenetikusabb bulijának helyszínéhez.'

(3) *A Dunántúl régiói igen eltérő képet mutatnak lakásárak szerint, legdrágábbak – mondhatni: természetesen – a megyeszékhelyek.* 'A Dunántúl régiói igen eltérő képet mutatnak lakásárak szerint, legdrágábbak – hozzátehetnénk: természetesen / lehet mondani: természetesen – a megyeszékhelyek.'

II/1. Valódi módosítószói használat

A módosítószói előfordulás értékelésénél H. Molnár Ilona másik tanulmányára támaszkodom. A Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben c. munkája ugyanis „a mondatba főmondatszerűen beágyazott, de szintaktikailag teljesen vagy majdnem teljesen megmerevedett [...] kifejezések” vizsgálatát modális funkciójuk figyelembevételével végzi el (H. Molnár 1968: 48). Véleménye szerint az állítmányukat tekintve túlnyomórészt egyforma egyszerű

mondatok között is fellelhetők különbségek, mihelyt összetett mondatokká alakítjuk őket (uo. 39). Itt említi azt is, hogy a modális ítéletek mindig kifejezhetők *hogy* kötőszós összetett mondat formájában (erre az előző fejezetpontomban tárgyaltak is példaként szolgálhatnak). A módosítószók kialakulása kapcsán azt vallja, hogy azok eredetét inkább a határozói, mint egyéb mondatrészszerépű bővítmények között kereshetjük. Ennek okát abban látja, hogy az állítmányban kifejezett cselekvés, történés, állapot vagy létezés körülményeinek jelölőjeként leginkább ez a mondatrész alkalmas a predikáció módosítására (uo. 53). Végül H. Molnár arra a következtetésre jut, hogy elsősorban az igéből képzett *(-ság/-ség; -ás/-és* képzős) alanyt és a melléknévi vagy melléknévi igenévi állítmányt tartalmazó mondatban képzelhető el effajta átalakulás.

Ellentmond-e mindez a megfigyelés a *mondhatni*-nak? Bizonyos mértékig igen, hiszen hagyományos értelemben véve sem igéből képzett alanya, sem névszói eredetű állítmánya nincsen, amelyeket H. Molnár fontosnak tartott a módosítószóvá váláshoz. Berrár szemléletes kifejezésével élve „magános” főtag. Ám amennyiben főtagi szerepét „felfejtük”, azaz külön vizsgáljuk állítmányi és alanyi minőségét, a látszólagos ellentmondás feloldható. A *mondhatni* mint *-ni* képzős főnévi igenév ugyanis nem áll messze a H. Molnár által előnyösnek ítélt nomen actionis jelentésű *-ás/-és* képzős főnevektől (vö. *Dohányozni tilos* és *Tilos a dohányzás*); állítmányiságában is ugyan-ezen oknál fogva hordozza az előnyösnek ítélt névszói (bár nem melléknévi) jelleget. A *-hat/-het* toldalék utal a cselekvés bizonyos körülményeire (például esetlegesség, potencialitás), tehát minden esély megvan arra, hogy a kifejezés módosítószóvá váljék. A TörtNyt. példát is hoz a személyragos ige > módosítószó fejlődésre, például *találok* > *talán* (Juhász 1992: 826). Példáim is hasonló jelenségről tanúskodnak, bár ez esetben szóalak-módosulás nem következett be:

(1) *Louis XIV. A nevével fémjelzett francia barokk korszak, **mondhatni** uralkodása alatt (1643–1715) teljesedett ki.* 'Louis XIV. A nevével fémjelzett francia barokk korszak **tulajdonképpen / igazán / kétségtől** uralkodása alatt (1643–1715) teljesedett ki.'

(2) *Nemsokára egy évesek leszünk. Ez **mondhatni** nem sok idő egy cég életében.* 'Nemsokára egy évesek leszünk. Ez **igazából / természetesen** nem sok idő egy cég életében.'

(3) *Testi valójából arcán kívül még a kezét láhattuk, melyet nem takart el a reverenda s ez a kéz **mondhatni** összhangban volt az előbbiekkal.* 'Testi valójából arcán kívül még a kezét láhattuk, melyet nem takart el a reverenda s ez a kéz **valóban** összhangban volt az előbbiekkal.'

II/2 A módosítószói használat határesei

Már H. Molnár Ilona kitér a módosítószók egyes határeseire, érzékeltetvén, hogy a modális jelentés a nyelv több szintjén megvalósulhat. Utal a határozószók szintagmatagként betöltött szerepe kapcsán azok értékvesztésére, a rákérdezés során feltárható jelentésmódosulásokra (*Rendszerint ő győz* → *Hogyan?* *Rendszerint; H. Molnár 1968: 67). Jelzi a kötőszókkal és indulatszókkal való rokonságukat is (uo. 68).

Mariánovics Milán *Mondani* című tanulmányában (Mariánovics Milán 1914: 234) hívja fel a figyelmet arra, hogy „ezt a szót különös módon használja Arany János két helyen.” Az általa idézett egyik mondat a következő: „*Károly lovalá fel, hogy újonnan rakják* [ti. a leomlott várfalat], *de nem vala még kész, csak, **mondani**, félig*” (kiemelés tőlem). Mariánovics megállapítja, hogy itt a *mondani* nem egyenértékű sem az 'azt mondja az ember' jelentéssel, sem az 'azt mondjuk'-éval; véleménye szerint a kérdéses szó itt leginkább az 'úgyszólván' tartalmával oldható fel. Példákkal is igazolja, hogy ez az előfordulás egyáltalán nem ritka az erdélyi szóhasználatban. Jómagam minde erre a következő mondatot találtam: „*Derekam vékony, csukahasú, kezem, lábam száraz, mint a szarvasnak, **mondani** csak bőr, csont*” (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, II.,

405). Mariánovics fontos érve a jelentésmódosulás mellett, hogy a *mondani* szavunkhoz hasonló kifejezés több nyelvben is nyomon követhető (német *so zu sagen*; angol *so to say*; francia *pour ainsi dire*; horvát *reč bi v. bi reč*; szlovén *tako rekoč*). Véleményem szerint ezen adatok a *mondhatni* szófajváltásainak is fontos párhuzamaként szolgálhatnak, bár külön magyarázatra szorul az a különbség, hogy a *mondani*-ból hiányzik a *-hat/-het* toldalék.

A Magyar grammatika szófaji felosztásában már szerepel a „partikula” terminus, és ezzel valóban sikeresebben különíthetők el az egyes átmeneti jelenségek. Bizonyos ismérvek birtokában eldönthetjük, hogy az *ugye*, *csak* partikulák, míg a *valóban* módosítószó. A magyar nyelv történeti nyelvtana is számos példát említ, amelyek bizonyos igealakok funkcióváltását támasztják alá (Juhász 1992: 826). A *hagyd* > *hadd*; *hiszem* > *hiszen*, *hisz* szófaji meghatározása itt még módosítószó, a MGr. partikulaként említi őket (Kugler 2000: 275). Az elkülönítésnél fogódzó lehet az a szempont, hogy míg a módosítószók – mondatzók lévén – felelhetnek eldöntendő kérdésre, azaz önálló mondatként is szerepelhetnek, a partikulák nem (Kugler 2000: 301). Problémás azonban a módosítószók bevezető szóktól és kötőszóktól való elkülönítése, partikulákkal való társulásuk besorolása.

II/2/a) Modális szó, bevezető szó, diskurzuspartikula

A MGr. a módosítószók egyéb kifejezésekkel való érintkezése kapcsán említi meg a megnyilatkozásokat bevezető (*természetesen*, *nyilvánvalóan*, *feltehetően*) szervetlen nyelvi elemeket (Kugler i. h.). Az egyszerű és összetett mondatok határeseiteinél meg is találhatjuk a *mondhatni*-t (Keszler 2000: 467). Érdekes, hogy a felsorolt 65 példa közül ez az egyetlen, főtagként is használatos forma, amelyre nem vagy más síkon vonatkoztatható az a megállapítás, miszerint a bevezető szók igei állítmány nélküli hiányos mondatok.

Az mindenesetre példáimról is elmondható, hogy a beszélőnek az elhangzottakhoz való hozzáállását, arról alkotott véleményét mintegy előrebocsátva vezetik be a mondatot:

(1) *Míg az új autók magyarországi eladásai csak szerényen növekednek, a használtautó-piac virágzik. Mondhatni újraéledt, egyebek mellett az importkönnyítések, a részlepfizetési és használtautó-beszámítási akciók miatt.* 'Míg az új autók magyarországi eladásai csak szerényen növekednek, a használtautó-piac virágzik. Pontosabban/valójában újraéledt...'

(2) *Ezzel szemben a nem hagyományos molekula fehérre varázsolja a fogat, a ruhát s mindent, aminek tudatosan nekiütközik. Mondhatni a molekula a modern háziasszony boldogságának a kovácsa.* 'Ezzel szemben a nem hagyományos molekula fehérre varázsolja a fogat, a ruhát s mindent, aminek tudatosan nekiütközik. Egyszóval/magyarán/summa summarum a molekula a modern háziasszony boldogságának a kovácsa.'

(3) *Ezekben az években ismerkedett meg Horváth Barnával, mely kapcsolat kettejük között később mondhatni ellenségesé vált.* 'Ezekben az években ismerkedett meg Horváth Barnával, mely kapcsolat kettejük között később úgyszólván ellenségesé vált.'

II/2/b) Módosítószó kapcsolatai más elemekkel

A MGr. vonatkozó fejezete végén (Kugler i. m. 302) számos példát találhatunk a módosítószók kombinációira. A jelenség a modális jelleg minél teljesebb árnyalásával magyarázható. Ezt a momentumot kulcsfontosságúnak tartom, hiszen a példák nem pusztán a minél differenciáltabb jelentés visszaadására irányuló tendenciát jelzik, hanem a modális tartalmat kifejező nyelvi elemek egymáshoz való viszonyára, esetleges történeti rokonságára is rámutatnak:

- módosítószó + módosítószó: *alighanem tényleg; esetleg tényleg*
- módosítószó + partikula: *esetleg máris, talán csak nem*
- módosítószó + kötőszó: *bár alighanem, pedig alighanem*

Annak ellenére, hogy eddigi megfigyeléseim szerint a *mondhatni* inkább a partikulához és kötőszóhoz kapcsolódik szívesen, nem zárom ki annak lehetőségét, hogy további variációk is léteznek. A kapcsolatokban inkább a második helyet kedveli, valószínűleg azért, mert bizonyos fokig még ebben a pozícióban is állításértékű marad.

(1) *Soha nem kérte meg Gizi kezét, bár mondhatni fülig egymásba voltak zuhanva.* 'Soha nem kérte meg Gizi kezét, **bár voltaképpen / valójában** fülig egymásba voltak zuhanva.'

(2) *Az itáliai reneszánsz műveltség hatása biográfikus adatok és az életmű alapján szintén könnyen bizonyítható, sőt mondhatni bizonyításra sem szorul.* 'Az itáliai reneszánsz műveltség hatása biográfikus adatok és az életmű alapján szintén könnyen bizonyítható, **sőt voltaképpen** bizonyításra sem szorul.'

III. Partikula értékű használat

A *mondhatni* partikula értékű használatának elkülönítése a módosítószóinál is sikamlósabb terület. Felmerül ugyanis a kötőszavaktól való elhatárolhatóság kérdése, mivel egyikre sem lehet rákérdezni, és sokszor egyazon alak poliszemiájának lehetünk tanúi (Kugler i. m. 280). Az egyetemi tankönyv az alábbi tanácsot adja: vizsgáljuk meg, hogy elsősorban kapcsoló vagy a partikulákra jellemző modális-pragmatikai, becslő-fokozó szerepet tölt-e be a kérdéses szóalak. Bár véleményem szerint ez elég ingatag fogódzó, kénytelen vagyok ezt a szempontot szem előtt tartani. Megjegyzem azonban, hogy a módszer nem egyértelmű, különösen a fokozó kapcsolatos mellérendelések kötőszava esetében, ahol mind a kapcsoló, mind a fokozó jelleg erős. Igyekszem tehát magyarázataimban minél több szinonimát felsorakoztatni annak érdekében, hogy a kötőszói és partikulai jelentés elkülöníthetőbb legyen. Ugyancsak itt utalnék vissza néhány mondatra azok közül, amelyeket Keszler Borbála módosító mondatrészleteknek tart: *Az átfedésnek ezt a mondhatni tökéletes voltát lényegében nem befolyásolják olyan tények, ...; A Szenczi Molnár-szám és a Déry-szám mondhatni feltételezi egymást; hosszú együttlétünk alatt mondhatni baráti viszonyba kerültünk* (idézi Keszler 1985: 148). Véleményem szerint mindhárom példa partikulaértékű, azaz helyettesíthető egy-egy partikulával: 'Az átfedésnek ezt a **szinte / közel / csaknem** tökéletes voltát lényegében nem befolyásolják olyan tények, ...' 'A Szenczi Molnár-szám és a Déry-szám **már-már** feltételezi egymást'; 'hosszú együttlétünk alatt **már-már / csaknem** baráti viszonyba kerültünk'.

Példáim vizsgálatánál a partikulák egyes alosztályait néhány esetben nem különítettem el vagy megkérdőjeleztem, mivel sem egyiket, sem másikat nem éreztem dominánsabbnak.

(1) *Mindezen csodákat a 8,9 inch átmérőjű LCD kijelzőn láhattuk, amely 1014×480 képpontos felbontással, mondhatni szélesvásznos dolgozott.* 'Mindezen csodákat a 8,9 inch átmérőjű LCD kijelzőn láhattuk, ami 1014×480 képpontos felbontással, **már-már / mintegy / szinte** szélesvásznos dolgozott' – **fokozó vagy becslő partikula.**

(2) *Természetes, hogy mindig is akadt néhány olyan műalkotás, amely nem felelt meg a tömegek szájízének, de a XIX. századtól mondhatni bőséges kínálat áll rendelkezésünkre azoktól az alkotóktól, akiket korunk visszautasított.* 'Természetes, hogy mindig is akadt néhány olyan műalkotás, amely nem felelt meg a tömegek szájízének, de a XIX. századtól **igen(csak) / vajmi / elég**

bőséges kínálat áll rendelkezésünkre azoktól az alkotóktól, akiket korunk visszautasított’ – **fokozó-rangsoroló partikula**.

(3) *A csapat harmadik tagja, Oggli balján üldögélt, egy apróbb termetű, mondhatni manó alakú, nem egészen ember-szerű teremtmény volt.* ‘A csapat harmadik tagja Oggli balján üldögélt, egy apróbb termetű, **már-már / szinte / közel** manó alakú, nem egészen emberszerű teremtmény volt’ – **becslő vagy fokozó partikula**.

(4) *A haver az én vagyok, kellő tisztelettel nézem a sportot, mondhatni fölnézek rá, van is miért, száz kilóval szériázik, én meg csak ötvennel. Szemüveges, szakállas és gyenge.* ‘A haver az én vagyok, kellő tisztelettel nézem a sportot, **már-már / szinte / csaknem** fölnézek rá, van is miért, száz kilóval szériázik, én meg csak ötvennel. Szemüveges, szakállas és gyenge’ – **fokozó vagy becslő partikula**.

(5) *Egy sor olyan egyezmény megkötése van folyamatban, amelyek mondhatni a teljes befejezés előtt állnak.* ‘Egy sor olyan egyezmény megkötése van folyamatban, amelyek **szinte / már-már** a teljes befejezés előtt állnak’ – **becslő partikula**.

(6) *Koltai Róbert mondhatni hazajött: a városban nem győz köszönetni.* ‘Koltai Róbert **úgyszólván / szinte / csaknem** hazajött: a városban nem győz köszönetni’ – **becslő partikula**.

(7) *Témája az atomkorszakon való elmélázás; vizuális eszközökkel történő véleménynyilvánítása pedig, mondhatni erkölcsi parancs számára.* ‘Témája az atomkorszakon való elmélázás; vizuális eszközökkel történő véleménynyilvánítása pedig **közel / mintegy** erkölcsi parancs számára.’ – **becslő partikula**.

(8) *2001. augusztus 13-án 20 órai kezdettel hosszabb, mondhatni életmű-riport hallható Ákossal a Petőfi rádió VÁLTÓHANG című műsorában.* ‘2001. augusztus 13-án 20 órai kezdettel hosszabb, **már-már / szinte** életműriport hallható Ákossal a Petőfi Rádió VÁLTÓHANG című műsorában’ – **becslő partikula**.

IV. Kötőszói értékű használat

A használat részletes elemzése előtt érdemes kitérni a körülhatárolható morfológiai felépítésű kötőszavak történeti előzményeire. Kialakulásukat az magyarázza, hogy a (tag)mondat élén álló bevezető szó szerkezet vagy tagmondat (*tudni illik*), ragos névszó vagy határozószó (*ezért, ellenben*) elveszíti hangsúlyos jellegét, ezzel együtt önállóságát is, és viszonyoszóvá válik (Juhász 1992: 787–8; Balogh J. 2000: 268). A *mondhatni* tagmondatsűrítő jellege vitathatatlan, tehát véleményem szerint kötőszói szerepét is a *tudniillik* kialakulásával megegyező módon nyerte el.

IV/1. Mellérendelő kötőszói használat

Figyelembe véve mind a lehetséges történeti előzményeket, mind a beszélt nyelvi példákat, a *mondhatni* tagmondat élén nyert kötőszói tartalma elsődlegesen mellérendelő. Eredeti modális többletjelentése elsősorban a fokozó kapcsolatos és a kifejtő/helyreigazító magyarázó mellérendelésre teszi alkalmassá.

IV/1/a. Fokozó kapcsolatos mellérendelő kötőszói használat

A szóalak ebben az esetben két tagot kapcsol össze, amelyek között bármilyen fokozati eltérés van (kielégítőtől a pozitívig; átlagostól a rosszig; kevésbé biztonságostól a veszélyesig stb.). Talán az egyik leggyakoribb jelentés, amellyel találkoztam. Érdekes, hogy zömmel nem tagmondati, hanem szintagmatikus szinten megvalósuló mellérendelések ezek: legtöbbször két jelző vagy határozó között teremtdik fokozó kapcsolatos viszony. Itt utalnék vissza Keszler Borbála már említett példamondatainak egyikére: *Változatos, mondhatni szélsőséges volt az idei őszi időjárása* (idézi Keszler 1985: 148); itt véleményem szerint fokozó kapcsolatos mellérendelő kötőszói értékkel van dolgunk.

A szó fokozó értéke mellé bizonyos megszorító jelleg is társul, így talán helyesebb lenne a *sőt* + partikula kapcsolataként feloldani (például 'sőt, voltaképpen'). Mivel azonban a példákban a grammatikai kapcsolóértéket tekintem hangsúlyosnak, nem érzem szükségét a kiegészítésnek, csak jelzem, hogy a vizsgált elem kötőszóként is hordoz némi modális többletet. A példákat (figyelmem kívül hagyva, hogy tagmondati vagy szószerkezeti szinten kapcsolnak-e) együttesen közlöm.

(1) *Én a magam részéről fölöttébb játékos, mondhatni feldobott hangulatban vagyok. 'Én a magam részéről fölöttébb játékos, sőt feldobott hangulatban vagyok.'*

(2) *Örömet, mondhatni boldogan folytathatnám még órákon át, de nem teszem. 'Örömet, sőt boldogan folytathatnám még órákon át, de nem teszem.'*

(3) *Korunkban az élelmiszeripari nagyüzemi termelés és az állati betegségek miatt nem biztonságos, mondhatni veszélyes az állati eredetű élelmiszerek fogyasztása. 'Korunkban az élelmiszeripari nagyüzemi termelés és az állati betegségek miatt nem biztonságos, sőt veszélyes az állati eredetű élelmiszerek fogyasztása.'*

(4) *A labdarúgó EB (!) mellett Magyarország egy másik nagy, mondhatni a legnagyobb sportesemény rendezését is szeretné elnyerni, hiszen pályázunk a 2012-es olimpia elnyerési jogáért. 'A Labdarúgó-EB mellett Magyarország egy másik nagy, sőt a legnagyobb sportesemény rendezését is szeretné elnyerni, hiszen pályázunk a 2012-es olimpia elnyerési jogáért.'*

IV/1/b. Kifejtő, helyreigazító magyarázó kötőszói használat

A kapcsolt tagok közötti mellérendelő szószerkezetben vagy mondatban a második elem pontosítja, árnyalja, más oldalról közelíti meg az elmondottakat. A fokozó kapcsolatos mellérendeléstől az különbözteti el, hogy a tagok között nem intenzitásbeli, hanem konkrétságban mérhető eltérés tapasztalható.

(1) *Ha Villon is egy kicsit karakteresebb, mondhatni nyugatiasabb énekhangot tudhatna magáénak, mérföldekkel előrébb lenne, mondjuk a Macbethtel együtt emlegethetném őket. (Sic!)* 'Ha a Villon is egy kicsit karakteresebb, azaz / tehát nyugatiasabb énekhangot tudhatna magáénak, mérföldekkel errébb lenne, mondjuk a Macbethtel együtt emlegethetném őket.'

(2) *Ettől ugyan a színe idővel sötétedik, mondhatni patinát kap, de ez csak emel az alkotás nívóján. 'Ettől ugyan a színe idővel sötétedik, azaz / vagyis / illetőleg patinát kap, de ez csak emel az alkotás nívóján.'*

(3) *A zenekar 1994-ben kezdett el aktívan működni, mondhatni olyan szinten, hogy a zenekari tagok akkor használták hangszerüket először.* 'A zenekar 1994-ben kezdett el aktívan működni, azaz / vagyis / tehát olyan szinten, hogy a zenekari tagok akkor használták hangszerüket először.'

IV/2. Alárendelő kötőszói használat

A példák osztályozásánál problémát jelent annak a jogosan felmerülő kérdésnek az eldöntése, hogy lehet-e a *mondhatni* alárendelés kötőszava is, azaz van-e okunk feltételezni, hogy mind alá-, mind mellérendelésben előfordul. Megfigyelésem szerint alárendelő kötőszói használata meglehetősen ritka, jobbra sajátos (megengedő) jelentéstartalomban jelenik meg. Éppen ezért indokolatlan lenne a megengedő kötőszói szerepből arra következtetni, hogy a *mondhatni* a tipikusan alárendelő kötőszók közé tartozik. Bánréti Zoltán a megengedő kötőszók szintaxisáról írt munkáját a különféle értelmezések számbavételével kezdi. Ebből kiderül, hogy egyes szerzők – típustól függően – mind alá-, mind mellérendelő értéket tulajdonítanak a megengedő mondatoknak (például Simonyi, Szinnyei); mások nem tipikus alárendelésnek (B. Lőrinczy), esetleg az alá- és mellérendelő mondatok közötti átmenetnek tartják (Tompai). Létezik azonban olyan vélemény is, amely szerint a megengedő mondatok tipikusan mellérendelők, és egy részosztályuk modális kifejezés (Balázi) (ism.: Bánréti 1983: 5).

A kivételes jelleg abban is megnyilvánul, hogy a *mondhatni* megengedő kötőszói értékben önállóan nem jelenik meg, csakis kötőszópár tagjaként. Megengedő jelentése leginkább ellentétes kötőszavak (*de, azonban*), ritkábban partikulák mellett bontakozik ki, és kizárólag mondatkezdő helyzetben. A *mondhatni*-t tulajdonképpen potencialitást kifejező modális többletjelentése teszi alkalmassá a megengedő kötőszói pozíció betöltésére (vö. a feltételes kötőszókkal: *Ha rosszsont is, mégis az én macskám*), ám ugyanezért szorul a szerkezet az ellentétes kötőszavak egyidejű megjelenésére is (tudniillik a szóalak nem képes ellentétet kifejezni). Érdemes megfigyelni, hogy hagyományosan egy ugyancsak *-hat/-het* képzős kiürült szó tölti be a megengedő kötőszó szerepét (*ámbár, noha, jöllehet*).

(1) *Mondhatni átlagos a helyzetünk; ez azonban nem csökkenti a felelősségünket.* 'Jöllehet átlagos a helyzetünk, ez nem csökkenti a felelősségünket.'

(2) *Mondhatni szép nő, csak háromig sem tud számolni.* 'Bár/noha szép nő, háromig sem tud számolni'

(3) *Mondhatni velem mindig nagyon szemét volt Füzesy, mégsem húzott meg az érettségén (na jó valahol neki is érdeke volt hogy átmenjek).* 'Bár velem mindig nagyon szemét volt Füzesy, mégsem húzott meg az érettségén (na jó, valahol neki is érdeke volt, hogy átmenjek).'

V. Írásjelet pótló vagy azt kiegészítő használat

A tagmondati, szintagmatikus és szófaji értékeken kívül a *mondhatni* egy további érdekes jelensége is figyelmet érdemel. Számos esetben észlelhető, hogy a szó nem a hagyományos szófaji felosztás értelmében vett tartalmas vagy grammatikai viszonyjelentéssel rendelkezik, mégis többlétszerepe van a mondaton belül, amelyet feltehetőleg modális jelentésének köszönhet. Jelölheti a beszélőnek a tárgyhoz fűződő viszonyát – ezt már tapasztalhattuk a bevezető szók, módosítószók esetében is –, ezáltal képes az elhangzó beszédrésznek a tagokéval homlokegyenest eltérő jelentést kölcsönözni. A szóba jöhető írásjelek közül egyelőre csak az idézőjelet tudom hitelt érdemlően bemutatni.

V/1. Idézőjeles használat vagy mosolykód?

Az idézőjel használata igen sokrétű. Tudjuk, hogy a hangzó beszéd rengeteg olyan többlet-információt hordoz, amelyet írásban nem vagy csupán töredékesen kódolhatunk. A nyilatkozatokat mimika, gesztikuláció és szupraszegmentális elemek (hangerő, hanglejtés) kísérik, amelyek olykor éppen ellenkező jelentéssel ruházhatják fel a kérdéses kifejezést. Ennek a többletnek válhat hordozójává az írásjel, korántsem olyan széles eszköztárral, mint a szóbeli érintkezés adta lehetőségek. Az írásbeli kifejezőeszközök hiányát igyekszik pótolni az internetes nyelvhasználatban az úgynevezett smiley vagy mosolygó. Azt, hogy esetünkben a *mondhatni* idézőjelet vagy piktogramot helyettesít-e, az alábbi példamondatok szemléltetik. Vizsgálatukból egyszersmind kiderül: olykor mindkét eset helytálló, hiszen ugyanannak a jelentésárnyalatnak mind írás-, mind mosolyjeles változata ismeretes. A vonatkozó mosolykódokat a <http://members.aol.com/bearpage/smileys.htm> internetes oldal értelmezésének tükrében közlöm. A feladat az előző fejezetektől eltérő hozzáállást kíván, ezért az eddigi módszeremmel szakítva nem konkrét, behelyettesített mondatokban, hanem rövidebb gondolatmenetben írom le az adott jelentést.

(1) *A világ kórházaiban, hivatalaiban nem mondták nekik, hol oktatják a vak írást, a közlekedést, milyen állami támogatás jár nekik. Mondhatni, a vakszerencsének köszönheték, hogy tudomást szereztek a VERCs-ről.* – A bizarr mondat iróniája megjeleníthető mind idézőjellel, mind mosolygóval. Utóbbinak a kanonikus jelkombinációja a :-} vagy :-> (a :-> erősebb, már-már szarkasztikus).

(2) *Gratulálok! Te vagy a 8933., aki erre a mondhatni zseniálisan kidolgozott, ám maga után mégis némi kívánnivalót (pl. értelem) hagyó hőmpéjdzsre vetődött.* – A honlap megalkotója szemmel láthatólag elégedetlen még művével, bemutatkozásából érezhető, hogy a „zseniális” csakis fenntartásokkal értelmezhető. Ebben az esetben is helytálló mindkét jelhasználat.

(3) (...) *ő mind a mai napig remekeket süt belőlük. Nagy szerencsémre a feleségem is kezd bejelönni ebbe a műfajba, mondhatni „reményt keltően mozog a pályán”.* – Sajátos jelenség, majdhogynem tautologikus, amikor a *mondhatni* mellett megjelenik az az írásjel is, amelyet helyettesít. Ebben az esetben mind az idézőjel, mind a beszélői attitűdöt jelző szó jelen van.

(4) *Az óriási úszóversenyt mindazonáltal a BVSC bírta valamelyest jobban, mondhatni, játékosai eggyel kevesebbet hibáztak, mint vetélytársaik.*

A mérközéssel meglehetősen elégedetlen nyilatkozó írásban rögzített mondatát hagyományos írásjelekkel árnyalni lehetetlen. Ebben az esetben a *mondhatni* jelentését leginkább a :-} adja vissza. Indokolt lehet azonban a kiábrándult, fanyalgó változat is. :-|

V/2. Az írásjelhasználat és az egyes szófaji értékek kapcsolata

Az írásjel értékű használatot vizsgálva számos olyan mondatot találtam, amelyben az idézőjellel és partikulával azonos érték egyaránt erős, olyannyira, hogy véleményem szerint sem egyik, sem másik nem zárható ki. Ugyanez a jelenség tapasztalható a magyarázó kötőszói, valamint a bevezető szói használat melletti idézőjeleknél is. Ezen előfordulások mindegyike tartalmazza ugyanis a beszélőnek az elhangzottakhoz való hozzáállását, amely egyszersmind a cinizmust, szarkazmust, gúnyt vagy iróniát jelző idézőjelben is kódolva van:

(1) A *Polarisban* jelenleg is aktív bolygóelemzési munka zajlik, így ez a téma **mondhatni** „*otthon van*” falaink között. 'A *Polarisban* jelenleg is aktív bolygóelemzési munka zajlik, így ez a téma **pont / főképp / kíváltképp** „*otthon van*” falaink között' – **partikula + idézőjel**.

(2) A felhasználókat gyakorlatilag a rendszeren belül ez érinti a legérzékenyebben, **mondhatni** testközelből. 'A felhasználókat gyakorlatilag a rendszeren belül ez érinti a legérzékenyebben, **már-már / tulajdonképpen** testközelből' – **partikula + implicit (odaérthető) idézőjel**.

(3) Amint régebben mondták volt: a házasságok az égben kötöttek; s minden esetben nyilvánvalóan egy **mondhatni** csúcstalálkozó eredményei. Szinte magunk előtt látjuk az arkangyalok különlegesen szakosított brigádját a kozmikus kartotékrendszerénél... 'Amint régebben mondták volt: a házasságok az égben kötöttek; s minden esetben nyilvánvalóan egy **kvázi / szinte / csaknem** csúcstalálkozó eredményei' – **partikula + implicit (odaérthető) idézőjel**.

(4) A kisebb, **mondhatni** „kellemesebb” problémákat azok jelentették számunkra, amelyek kezeléséről már meglévő saját fenntartású intézményrendszer gondoskodott. 'A kisebb, **azaz(hogy) / illetve** „kellemesebb” problémákat azok jelentették számunkra, amelyek kezeléséről már meglévő saját fenntartású intézményrendszer gondoskodott' – **magyarázó kötőszó + kitett idézőjel**.

(5) Nem kifejezetten szeretem az egymondatos leveleket. **Mondhatni** elég erőteljes nyomást gyakorolnak rám és megbolygatják a nyugalmi állapotomat. 'Nem kifejezetten szeretem az egymondatos leveleket. **Egyszóval / pontosabban** elég erőteljes nyomást gyakorolnak rám, és megbolygatják a nyugalmi állapotomat' – **bevezető szó + implicit (odaérthető) idézőjel**.

Befejezés

Korántsem teljes munkám arra próbált meg választ keresni, hogy milyen szerepe(i) lehet(nek) a **mondhatni**-nak. Dolgozatom nem konklúzió, nem is annak készült. Sokkal inkább kísérlet, problémafelvető helyzetjelentés, amely előszobája lehet a további vizsgálatoknak. Külön tanulmányt érdemelne a kifejezés stilisztikai, nyelvhelyességi kapcsolatainak feltárása, ugyanígy a szociokulturális vonatkozások tárgyalása is. Célom mindössze annyi volt, hogy megmutassam: a nyelv mégoly marginális, „apróbetűs” jelenségei mögött is alapvető kérdések, tisztázásra váró problémák húzódnak meg, amelyek kételkedésre, a rendszer felülvizsgálatára sarkallják a tudatos nyelvhasználót.

Dolgozatom mottójául a Hadrovics László által már felfedezett Propertius-idézetet választottam, jelezve, hogy habár a biztos tudás nincs birtokomban, a vállalkozó kedv, a merészség mindenképpen gyümölcsöző lehet. Ihletőm egy mellékesnek látszó, akár át is ugorható lábjegyzet volt – remélem, dolgozatom is ugyanilyen ösztönzője lesz másoknak.

SZAKIRODALOM; SZÖVEGANYAGOK

- Balogh Judit 2000. A kötőszó. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 268–74.
- Balogh Péter 1895. Főnévi igenév mint állítmány. *Nyr.* 109–12.
- Bánréti Zoltán 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *Nyelvtudományi Értekezések* 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1977. Alany és állítmány. In: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. 79–93.

- Bösz Ágnes 1992. A főnévi igenévi állítmány kérdése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 30–2.
- ÉKSz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1978.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* V. (Mo–S). Akadémiai Kiadó, Budapest. 1980.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1985.
- H. Molnár Ilona 1977. A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. *Nyelvtudományi Értekezések* 94. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. Molnár Ilona 1968. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haader Lea 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 472–512.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 772–814.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 815–38.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószték Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17. 49–103.
- Kenesei István 1998. A toldalék-morféma meghatározásáról. *Nyr.* 67–80.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól, II. kötet. JPTE, Pécs.
- Keszler Borbála 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatnana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 111–33.
- Keszler Borbála 1985. *A magyar írásjelhasználát és grammatikai alapjai*. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Keszler Borbála 1997. Képző-e a *-hat/-het?* *Nyr.* 86–90.
- Keszler Borbála 2000. A szófaji felosztás problémái. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 70–6.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 3–37.
- Kugler Nóra 2000. A módosítószók. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 298–302.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 275–81.
- Laczkó Krisztina 2000. A morfémaosztályok jellemzése. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 42.
- Lengyel Klára 2000a. A segédigék és származékaik. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 252–58.
- Lengyel Klára 2000b. Az igenevek. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 223–51.
- Lengyel Klára 2000c. Az állítmány. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 394–404.
- Lengyel Klára 2000d. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *Nyelvtudományi Értekezések* 146. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 181–217.
- Mariánovics Milán 1914. Mondani. *Nyr.* 234.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2000.
- Nagy Ferenc–Kováts Gyula–Péter Gyula 1957. *Latin nyelvtan a gimnáziumok számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pete István 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 483–95.
- Szeglet István 1910. A főnévi igenév Arany Jánosnál. *Nyr.* 292–300.
- Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II. rész: barokk és késő-barokk rokokó. Szerk. Kovács Sándor Iván. Osiris, Budapest. 2000.
- TörtNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992.

INTERNETES FORRÁSOK:

Elender Kincskereső – <http://www.kincs.elender.hu>

Historical Dictionary Corpus, Hungarian Academy of Sciences – <http://www.nytud.hu/hhc>

Index Kereső – <http://www.index.hu>

Internet Smileys – <http://members.aol.com/bearpage/smileys.htm>

Nádas Tímea

SUMMARY

Nádas, Tímea

On the roles of *mondhatni* ‘so to speak’

This paper explores and systematises the various occurrences, uses, and syntactic roles of a single word of Hungarian. The basic assumption is that the expression at hand, due to the diverse syntactic environments it is used in, loses some of its initial concreteness, its meaning gets modified, and this makes it eligible for conversion (category shift) and a wider range of uses. In connection with a detailed description of the lexeme *mondhatni* ‘so to speak’, the author touches on a number of issues that are currently debated in Hungarian linguistics, including the difficulties of classifying the suffix *-hat/-het* ‘may’ as well as of defining its modal content, the issue of infinitival predicates, the criteria of being an auxiliary verb, and borderline cases between simple and complex sentences. In addition to a part-of-speech classification of examples that the author collected from the web, another aim of this paper is to present a detailed analysis of some transitional phenomena like those involving particles. In systematising the collected material, some problems related to certain part-of-speech categories (modifier, particle, conjunction), the quasi-clausal nature of *mondhatni*, and its use as a substitute for quotation marks (based on the modal meaning of the suffix *-hat/-het*) are also discussed. That latter function is not unrelated to the attitude-conveying character of the various ‘smile’ symbols characteristic of ‘Internetese’.

Strukturalista és strukturális nyelvleírás

1. Kutatási irányzatok. Kiefer Ferenc (1999: 13–37) a jelentés leírásának formális, strukturális, kognitív és pragmatikai módjait, illetve irányzatait jellemzi. A strukturális szemantika ismertetése során kijelenti, hogy „a strukturális szemantika empirikus tudomány, mint ahogy a nyelvtudomány egésze az. A formális szemantika, mint ahogy ezt Richard Montague, a legnagyobb hatású formális szemantikai irányzat megalapítója többször is hangsúlyozza, a matematika egyik ága, a matematika viszont, mint tudjuk, nem empirikus tudomány. A strukturális szemantika nem azonos a strukturalista szemantikával, utóbbi a strukturáliszmus (elsősorban Ferdinand de Saussure) elveinek alkalmazását jelenti a szójelentés kutatásában. Az előbbit az angolszász irodalomban gyakran nyelvészeti szemantikának (linguistic semantics) is nevezik, hogy ezzel is hangsúlyozzák a szemantika nyelvészeti jellegét” (34). Könyve legelején „a jelentés fogalma” kapcsán a szerző hangsúlyozza, hogy „a nyelvtudomány korábbi korszakaiban több Gomboczéhoz hasonló meghatározással találkozhatunk. Az ilyen meghatározásokban azonban annyi a bizonytalan értelmű elem, hogy még hozzávetőlegesen sem tekinthetők megfelelőeknek. A mai jelentéstan nem határozza meg közvetlenül a jelentést, abból indul ki, hogy a jelentés viszonyfogalom, és ebben osztozik Gombocz és

többi kortársának a véleményében, de ezt a viszonyfogalmat a logika és a kognitív pszichológia legújabb eredményeivel összhangban kívánja közelebről meghatározni” (13). Kiefer Ferencnek itt idézett – általam igen jelentősnek vélt – megállapításai nagyban növelték eddigi tudásomban a „bizonytalan elemek” számát, egyes „sejtéseim” viszont beigazolódtak. Váratlanul ért például a strukturalista és strukturális nyelvészet megkülönböztetése. Ha a formális szemantika a matematika egyik ága, akkor várható-e például egy olyan kijelentés is, hogy a Frege-féle matematikai logikán alapuló $p = xPyz$ formális mondatelemzés pedig a matematika másik ága? Ha már van *linguistic semantics*, akkor miért nincsenek ebben a szemantikában *linguistic criteria* 'nyelvészeti kritériumok' és *linguistic means* 'nyelvi eszközök', amelyekkel a Gomboczénál is bizonytalanabb „viszonyfogalom” helyett (a nyelvészetben a fonémáktól kezdve a mondatrészekig sok minden viszonyfogalom) legalább „hozzávetőlegesen” nyelvészetileg próbálnánk meghatározni a jelentést. Ha a mai jelentéstannak (az az érzésem, hogy ez még nem „strukturális jelentéstan”, mivel annak nyelvészeti kritériumok alapján nyelvi eszközökkel kellene jellemeznie és elhatárolni a jelentéstípusokat és az egyes jelentéseket) „a logika és a kognitív pszichológia legújabb eredményeivel összhangban” sikerül majd „közelebről” meghatározni a nyelvi jelentést, nem fenyeget-e bennünket az a jövőbeli értékelés, hogy ez nem nyelvészet, hanem logika és kognitív pszichológia? A pszichológiának igen helyesen csak egyik ága van megnevezve, a logikának a terjedelme viszont nincs leszűkítve. Az A. N. Baranov és D. O. Dobrovol'skij szerkesztette szótár (1996) például a logika **nyelvészettel** kapcsolatos ágának a következő 20 szűkítési lehetőségét sorolja fel ábécérendben: *autoepistemic logic, binary logic, classical logic, epistemic logic, formal logic, many-valued logic, mathematical logic, modal logic, narrative logic, natural language logic, natural logic, non-classical logic, non-monotonic logic, precedent logic, predicate logic, propositional logic, question-answering logic, spatial logic, temporal logic, two-value logic*. Nekem úgy tűnik, hogy ezen logikáknak szinte mindegyike – de talán leginkább a **természetes nyelvi logika** – **segíthetik** a nyelvészetet, ha nem törekszünk a logika és a nyelvészet „összhangba hozására”. (Cobbler, stick to your last!)

2. A strukturalista, strukturális, „strukturálisztikus” jelzők szinonimák. O. Sz. Ahmanova nyelvészeti terminológiai szótárában (1966) a *структурный, структуральный, структуралистический* melléknevek jelentése hasonló is lehet. Egyformán mondhatjuk például *структуралистический* (*структурный, структуральный*) *синтаксис*. A V. N. Jarceva szerkesztette nyelvészeti enciklopédiai szótárban (1990) viszont csak a *структурная лингвистика* címszót találjuk. Az angol terminológiai szótárakban többnyire csak a *structural description, structural linguistics, structural semantics* címszavak fordulnak elő. A Richards–Platt–Weber szótárban (1985) a *structural(ist) linguistics* műszó olvasható. (A *structuralistic* változattal nem találkoztam, de nem zárható ki, hogy a jövőben ne bukkanjon fel valamilyen differenciált jelentésben.) Bußmann nyelvtudományi lexikonában (1990) a *strukturelle (strukturelle, strukturalistische) Sprachwissenschaft* – másként **Strukturalismus**. Vagyis mind a három melléknév alapszava ugyanaz a szógyökér.

3. A strukturalizmus saussure-i, bloomfieldi és egyéb irányzatai. A **strukturalizmus** műszó a XX. század különböző szempontokat előtérbe helyező irányzatainak az összefoglaló neve. A saussure-i strukturalizmus fő elvei: 1. a nyelvi jelek nem atomisztikus, hanem összefüggő rendszere, 2. a beszélt nyelv elsőbbsége az írottal szemben, 3. a *langue*, a *parole* és a *language* „nyelvtanulási és nyelvhasználati képesség, Sprachfähigkeiten, языковая деятельность, the method of human communication, consisting of words, either spoken or written” megkülönböztetése, 4. a deskriptív, és nem preskriptív „leíró és nem előíró, nyelvműveléstől mentes, nem normatív” leírásmód, 5. a diakrón és szinkrón nyelvelírás elkülönítése, s ezen belül a szinkrón leírás elsőbbsége. Főbb irányzatainak képviselői a **genfi** (1926–1960: Ch. Bally, S. Karcevskij) és a **prágai** (1926–1956: V. Mathesius, B. Trnka, J. Vachek, R. Jakobson, N. Trubetzkoy, A. Martinet) iskola, a **koppenhágai** glosszematika (1935–1965: B. Russel, R. Carnap, Louis Hjelmslev, V. Brøndal), a bloomfieldi, pontosabban az **amerikai strukturalizmus** (1926–1960: E. Sapir, L. Bloomfield, Ch. C. Fries, Z. S. Harris, F. Boas, N. A. Gleason, c. F. Hockett), a londoni **kontextualizmus** (1935–1960: B. Malinowski, J. R. Firth,

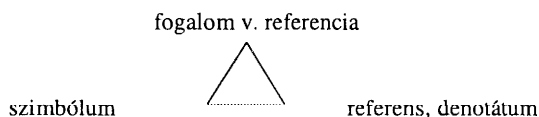
M. A. K. Halliday), a **függőségi nyelvtan** (Dependenzgrammatik, 1959–1980: L. Tesnière, J. J. Robinson, H. J. Heringer, R. Hudson). A **generatív transzformációs nyelvtan** (1957–1990: N. Chomsky, G. Gazdare) egyrészt az amerikai strukturalizmus továbbfejlesztéseként, másrészt a strukturalizmustól történő elfordulásként is értelmezhetjük. A strukturalizmus Európában a saussure-i elvek alapján fejlődött tovább, Amerikában L. Bloomfield és tanítványai hatására.

4. A nyelvi jelek bilaterális, unilaterális, trilaterális, tetralaterális, pentalaterális felfogása. A saussure-i meghatározás nyomán a nyelvi jelek „összefüggő rendszere” került a kutatás központjába. Attól függően, hogy ennek a rendszernek egy-, kettő-, három-, négy- vagy ötoldalú összefüggését tartjuk fontosnak, beszélhetünk az előbb megnevezett irányzatokról.

4.1. Bilaterális felfogás. A strukturalizmus saussure-i, általunk strukturálisnak tekintett elve a középkori skolasztika *aliquid stat pro aliquo* 'vmi rámutat vmi másra, vmi másért jótáll' felfogásához hasonlóan kétoldalú: a jelölő (hangalak) és a jelölt (fogalom) kapcsolata.

4.2. A nyelvi jel unilaterális (strukturalista) felfogása a saussure-i „a nyelv a nyelvi jelek összefüggő rendszere” definíciónak a **formai** részét szélsőségesen túlhangsúlyozó bloomfieldi, harrisi „meaning-Feindlichkeit”-os amerikai strukturalizmusban és a hjelmslevi glosszematikában jött létre. A „strukturalista” jelző először a Leonard Bloomfield (1935), Z. S. Harris (1951, 1966) és Ch. S. Fries (1957) hatására kialakult doktrinér és dogmatikus jellegű extrém formalista strukturalizmus jelzője volt. Gúnynévként használták a korai generatív nyelvészet hívei. (Vö.: R. L. Trask [1993: 263]: „In rejecting most of these doctrines, the early generative linguists came to use 'structuralist' as a term of abuse; they rejected the structuralist programme *en bloc* as a merely 'taxonomic' one, that is, as one concerned only with labelling and classification, and not with explanation.”) Ezt a „meaning-Feindlichkeit”-os felfogást a prágai iskolához tartozó Roman Jakobson a *Linguistics without meaning is meaningless* 'a jelentés nélküli nyelvészet jelentéktelen' aforizmával utasította el.

4.3. A nyelvi jelek trilaterális felfogása. (E felfogás többféle változatának az ismertetése nem feladata e cikknek.) Napjainkban ez az irányzat elsősorban C. K. Ogden és I. A. Richards (1923) szemantikai vagy szemiotikai háromszögéhez (ném. *semantisches / semiotisches, triadisches / Dreieck*, ang. *semantic / semiotic triangle*, or. *семантический треугольник*) kötődik, amely geometriai háromszög segítségével szemlélteti, hogy a szimbólumnak nevezett nyelvi jelek és a referensnek nevezett valóság jelenségei között nincs közvetlen kapcsolat, hanem az a referenciának nevezett fogalom segítségével valósul meg. Vö.:

Ch. W. Morris (1938) szintaktika → szemantika → pragmatika szemiotikai triádját is a nyelvi jelek trilaterális felfogásához sorolhatjuk.

4.4. A nyelvi jelek tetralaterális felfogása jellemzi K. Bühler (1934) Platon *organon* 'eszköz' metaforájára támaszkodó *Organonmodell*nek nevezett kommunikációs modelljét, amely a **nyelvi jel – beszélő – valóság – címzett** oppozícióra épül.

Tetralaterálisnak tekinthetjük J. R. Searl (1969) és mások beszédaktus elméletének **lokúciós** (hangalak) → **propozíciós** (kijelentés) → **illokúciós** (megnyilatkozás) és **perlokúciós** (ráhatás) aktusait is.

4.5. A nyelvi jelek pentalaterális felfogása a **nyelvi jel – beszélő – valóság – címzett – interperszonális** (szituációs) oppozícióra támaszkodik.

A „strukturális” és „strukturalista” nyelvészet megkülönböztetését jelentősnek tartom, ha a *strukturális* jelzőt tudatosan a saussure-i bilaterális, valamint az azt továbbfejlesztő trilaterális,

tetralaterális és pentaterális felfogás jellemzésére használjuk, a *strukturalista* jelzővel pedig a bloomfieldi és hjelmslevi és más (pl. kontextualizmus) extrém unilaterális irányzat képviselőit jellemezzük. Ez teljes mértékben egybeesik Kiefer Ferenc pár évvel ezelőtt megfogalmazott álláspontjával, aki szerint „egy nyelvi kifejezés jelentése mindazoknak a nyelven belüli viszonyoknak az összessége, amelyekben ez a nyelvi kifejezés részt vesz” (25). „A strukturális szemantika a nyelvi jelentés egészét vizsgálja, függetlenül attól, hogy a jelentés formalizálható-e, vagy kapcsolatba hozható-e a megismeréssel..., elsősorban a nyelvi jelentések közötti összefüggéseket kutatja” (34).

5. Strukturalista irányzat a Strukturális magyar nyelvtanban. Világosan kell látnunk, hogy Kenesei Istvánnak a Kiefer Ferenc szerkesztette Strukturális magyar nyelvten 3. kötetében (Morfológia 2000: 76–7) található azon megállapítása, amely szerint „a modern nyelvtudomány lényegében azon a saussure-i elven nyugszik, amely szerint a nyelv forma, nem pedig szubsztancia”, nem saussure-i, hanem bloomfieldi, harrisi, pontosabban R. Carnap filozófiai és logikai nézetein, valamint glosszematikai elveken nyugszik, nem strukturális, hanem strukturalista nézetet képvisel. L. Hjelmslev választotta szét a formát és a szubsztanciát, s különítette el a formák és a tartalom kutatását. Formán ő a nyelvi jelek tiszta relációját értette, szubsztancián pedig magukat a nyelvi jeleket és az általuk kifejezett tartalmi jelentéseket. (Vö.: R. Conrad [1985: 237]: „Die Unterscheidung zwischen Substanz und Form gilt sowohl für die Ausdrucks- als auch für die Inhaltsebene”). A glosszematika a nyelv algebrája. A formát a konkrét formáktól és jelentésektől függetlenül vizsgálja. Vagyis ez a nem empirikus matematikai elemzési módszer eljelentéktelenítheti az empirikus nyelvtudományt. Kiefer Ferenc különböző értelmezései alapján igen nehéz megállapítani, hogy mi is a különbség a strukturális és strukturalista nyelvleírás között, hiszen „a strukturalista szemantika számos »felfedezése« (a jelentésnek jelentérelációk segítségével történő definiálása, a komponenses elemzés, a jelentésmezők vizsgálatának kitérített szerepe a jelentésleírásban) a strukturális szemantikában – ha megváltozott formában is – de tovább él” (34). A komponenses elemzés megjelenése egyébként a prágai iskolához kapcsolható, a *szubsztancia* szót a strukturalista Hjelmslev is a tiszta formától elkülönített tartalmi és materiális formai szubsztancia elemzésekor használta. Manfred Bierwisch 1969-ben megjelent munkájának a címe Strukturelle Semantik. A jelentésmezők vizsgálata pedig J. Trier (1931) Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. I. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg munkájával kezdődik.

6. Strukturalista és strukturális morfémaelemzés. Kenesei István a Szavak, szófajok, toldalékok című fejezetben (2000: 73–136), amelyben „a toldalékok és a toldalékolás, vagyis az alaktan elméleti alapvetésének problémáival foglalkozik”, többek között megállapítja, hogy a szóalakok vagy más néven morfémaláncok „a hagyományos terminológiában szavakra és toldalékokra válnak széjjel... Ahhoz..., hogy meghatározhassuk, mi számít toldaléknak, tudnunk kell, melyek azok... a szóosztályok, más néven szófajok..., amelyekhez a toldalékokat hozzátehetjük” (75). Ha az empirikus nyelvtudomány igazolná ezeket az állításokat, akkor eddigi alapvető ismereteink jelentős részét át kellene programoznunk. Először, a „hagyományos terminológiában”, más néven a klasszikus nyelvtudományban, de a strukturálisban is, a szóalakok ugyanis nem szavakra és toldalékokra (a szavaknak vannak szóalakjaik), hanem **gyökérmorfémákra** (vö.: angol *root*, német *Wurzel*, orosz *корень*, fr. *racine*) és **toldalékokra** bonthatók: *isz-ik*, *i-hat-nék* (hol itt a szó?), *asztal-os* (itt pedig a szóval egybeeső szóalak válik széjjel *szótőre* [ang. *stem*, német. *Stamm*, fr. *thème*, orosz *основа*]) – a morfémaelemzés szempontjából mellékesen a szótó itt egyben önálló szót alkot – és **toldaléokra**. Másodszor, a szófajok és szóosztályok használatát célszerűbb elkülönítenünk. A szófajok jelöljék a szavakon belüli legfelső kategóriába történő csoportosítást egy olyan **fő ismérv** alapján, amely az adott szófaj minden tagjában jelen van, a szóosztályok pedig egy szófajon belüli szemantikai vagy alaktani szócsoportokat (pl. személyt, élőlényt jelölő főnevek, ices igék). Harmadszor, a **gyökérmorfémák + toldalékok** elkülönítéséhez a szófajok ismerete alig szükséges, sőt még zavaró tényező is lehet. Itt elsősorban azt kell tudnunk, hogy a felbon-

tásra váró szó melyik **szócsaládba** (angol *family of words*, német *Wortfamilie*, fr. *famille de mots*, orosz *гнездо слов*) tartozik, vagyis, hogy egy szónak melyek a rokonszavai. A **szógyökér a rokon-
szók közös formái és szemantikai szöveleme: *isz-ik, isz-ák-os, isz-ós, bor-isz-ák, i-nni-való***. Ne-
gyedszer, a szófajok ismeretére a morfémaelemzés során elsősorban akkor van szükségünk, ha a
szótővet és a grammatikai jelentésű toldalékokat (ragokat és jeleket) kívánjuk elkülöníteni. A
szótő (a magyar nyelvészetben ezt eddig *relatív szótőnek* nevezték) egy szó szerkezetének gram-
matikai morféma (ragok és jelek) nélküli része, amely az adott szó lexikai jelentését hordozza.
Vö.: *barát-ok-at, barátság-ról, barátságos-abb, barátkoz-ik, baráttalan*. A **szótő egy szónak vagy
szóalaknak ragozás vagy fokozás folyamán morfémaállományát nem változtató része**. Morfo-
nemikus és nem morfonemikus **hangzováltozások** a formaképzés (névszóragozás, igeragozás,
fokozás) során azonban lehetségesek: *isz-ik – i-hat, iv-ó; jó – jobb, víz – víz-et*. A szótő állhat csak
gyökérmorfémából (*asztal-ok*), gyökérmorfémából + szóképző funkciójú toldalék(ok)ból (*asztal-
os-ok-a-t, el-ember-telen-ed-és-ről*), az összetett szavakban pedig két vagy több gyökérmorfémából
(*gőz-mozdony-on, gyümölcs-konzerv-gyár-ban*), két vagy több szógyökből + szóképző morfé-
mából (*gőz-mozdony-gyár-t-ás-ról, iskola-bútor-gyár-os-sal*). A **rag vagy jel** pedig egy szónak vagy
szóalaknak a ragozás és fokozás során változó része. A képző, rag és a jel között az a különbség,
hogy a képző a szótőhöz tartozik, és egy szó valamennyi alakjában megőrződik, míg a ragok leg-
alább minimum két tagból álló paradigmatisor tagjai. A jelet pedig más nyelvekben formaké-
pzőnek nevezik, és egy grammatikai kategória valamennyi paradigmatisor alakjában megmarad.
Vö.: a többes szám jele végig megmarad a ragozás során. Csak eset- és személyragjaink vannak.
A strukturális elemzési módszer nem igazolja a magyar nyelvtanoknak azt a felfogását, amely
szerint a *lassú, angol* stb. mellénevekből képzett *lassan, angolul* típusú alakokat melléknévnek és
nem határozószónak tekintik, annak ellenére, hogy kategoriális jelentésük nem melléknévi és nem
is egy paradigmasor tagjai. Az *ingen* viszont már határozószó. Vö.: *ingen/lassan dolgozik*. (Az
angolban a *slow* melléknévet is határozószónak tekintik, ha a *slowly* határozószó jelentésében
használják.) Kenesei István (1998: 71) értékelése szerint a *nagybani* melléknévben a *-ban* szóalak-
záró rag van, amelyet más toldalék nem követhetne, no de azért mégis van *nagybani*. Szerinte a
szóalakzáró *-ban* ragot úgy lehetne „eltüntetni”, ha felvennénk egy egyetlen tagolatlan képzőként
működő *-bani* elemet. Ezt a megoldási módot azonban ellenzi az *-i* melléknévképzőnek a *-ban*
elemtől való független működése, továbbá az, hogy ez a képző igazi ragokhoz nem járul. Vö.: **deb-
recenbeni – debreceni*. A *jóban, rosszban* pedig a *-ban* elem önállóságát bizonyítja. Az ÚMNy.
(197) szerint ezek a határozói ragok „egyértelműen” képzők, de mivel szóalakzáróak, kénytelenek
vagyunk ragoknak tekinteni őket. Az ÚMNy. (223) „Ha a szófajváltásnál toldalékolás lép fel,
mindig szóképzéssel van dolgunk” kitételéből következik, hogy a szófajváltás **szóalakönállósodá-
sna**k (ang. *hypostasis*) nevezett típusa esetén (vö.: német *abends*, orosz *вечером*) bizonyos főnevek
egyes esetei határozószókká válnak. Ilyen esetekben a „toldalékolás” úgy történik, hogy a szavak
szófaji kategoriális jelentésének az átminősülése során a rag is átminősül képzővé. A magyarban
talán kissé más a helyzet, mivel itt (az angolhoz hasonlóan) inkább mellénevekből történő határo-
zószók képzésével van dolgunk. Az ilyen képzők egy része homonim a főnevek ragjaival. Vö.:
szépen beszél németül, kicsiben (kártyázunk), *nagyban* (elősegít vmit), *nagyban* (folyik a vita). Az
önálló határozószói képzést erősíti az a tény is, hogy a főnevek *-n, -en, -on, -ön* ragjának nincs *-an*
variánsa, míg a homonim határozószói képzők közül az *-ön, -on* variáns **hiányzik**, de van csak
a határozószók képzésére szolgáló *-an* képző, amely a határozószói képzés önálló voltát bizonyítja
a mai magyarban: *Szárazon és vízen; szárazan értünk haza*. Vö.: főnevek: *erdő-n, vödr-ön, mü-
tyür-ön, sás-on, lant-on, bokr-on, part-on* – határozószók: *gyors-an, hamis-an, sápadt-an, bátr-an,
lass-an, lompos-an, mocskos-an hideg-en, meleg-en, derűs-en, enyhé-n*. A magyarban a mellék-
neveknek esetragjai csak hátravetett jelzői használatban vannak, amelynek a használata nem olyan
mértvű, hogy az ilyen szóalakok önállósodhattak volna. Némely határozószóból *-i* képzővel mel-
léknevet képezhetünk. Vö.: *Javában/nagyban áll a vásár. Nagyban történő eladás – nagybani*

kereskedelem, ár, eladás – itteni, ottani, tegnapi, holnap, előbbi, utóbbi, délutáni, hajdani, egykori, eddigi, jelenlegi.

7. Strukturalista és strukturális derivációs elemzés. Kenesei István (2000: 94) szerint „a villámlás szó tövében álló ige... nem azért ige, mert személyhez és időhöz kötve fejez ki vmit..., a személy és idő kifejezésére való utalás csupán lehetőség, nem pedig egyértelmű kritérium” (94). Ez a kitétel, valamint a villámlás szó felbontása azt bizonyítja, hogy a szerző nem különíti el a morfémaelemzést a derivációs elemzéstől, a szóképzést a formaképzéstől. E szó morfémaelemzése a következő: *villám-l-ás* = szógyöke – igeképző – főnévképző, a szótő (ezelőtt „relatív szótő”) pedig *villámlás-kor*. A derivációs elemzés szerint azonban a villámlás szót a villámlik ige villáml-tövéből (nem gyökeréből) képezzük az *-ás* képzői formáns (járulék) segítségével (vö.: Pete 1997/a; 1999). A villámlás szó tövében tehát nincs ige, s ezért a személy és idő kifejezésére semmiféle lehetőség sincs. A magyarban összetett szavak képzésénél előfordul, hogy az első szótő valamilyen ragos alakban lesz az összetétel komponense (*partra-szállás*). Az igeéknél csak a felszólító mód alakjának a szófaji önállósodásáról tudok. (Vö.: *Ne felejs!* → *nefelejcs.*) A villámlás szó igazi fogalmi gyökere főnév. A főnevek, ha nem megszólításra használjuk őket, impliciten 3-ik személyűek (megszólításkor 2. személybeni funkciót kapnak, s ezért használhatjuk őket a 2. személyű felszólító igealakokkal: *Évi, te segíts most nekem!*). Többek között ezért használjuk a villám főnévből az *-l* igeképzővel (vö.: *csillám* → *csillám-l-ik*) képzett villám-l-ik igét csak egyes szám 3-ik személyben, s ezért felesleges a villám szó külön alanyi funkcióban történő szerepeltetése. De: *Csillámlik a... villámlik a Fényes acél patkó* (Arany). Az ilyen igéket személyteleneknek szokás nevezni, valójában azonban nem személytelenek (vö. Pete 1997b).

8. Strukturalista és strukturális szófaji meghatározás. Kenesei István (2000: 94) unilaterális felfogásából következik, hogy „követve a saussure-i tanítást – a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásokat feleslegesnek tartja”. (Vö.: „Egyértelmű, hogy az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep a formális tulajdonságok közé tartozik, míg a jelentés nem.”) Szerinte ugyanis „a jelentés alapján nem lehet elkülöníteni az igéket sem a melléknévektől (pl. *haragszik – haragos*), sem a főnevektől (*A királyt kivégezték – a király kivégzése*). „A szavak közötti »viszony« az alapvető feltétele annak, hogy szófajukat megállapíthassuk” (94). „Mi az, hogy »szófaj«...? Vegyük észre, hogy az a válasz, hogy »A szófaj nem más, mint szavak osztálya« körbenforgó, ugyanis csak egy másik fogalmat rendel a megmagyarázandó terminushoz” (95). Ezzel kapcsolatos megjegyzéseim a következők. Először, bosszantóan sajnálatosnak tartom, hogy Kenesei egyoldalú unilaterális, „meaning-Feindlichkeiten”-os felfogását ismételtelen Saussure tanítása követőjeként interpretálja, anélkül, hogy értelmezné Saussure *concept* ↔ *image acoustique*, *signifié* ↔ *signifiant* műszavainak a jelentését, egymáshoz való viszonyukat. Mi történik, ha a jelentést is sikerül majd formalizálni? A szófajok meghatározásánál formalizált jelentésektől is eltekint-e majd a strukturalista nyelvtudomány? Másodszor, a nyelvekben számos olyan főnév – ige – melléknév – határozószó van, amelyek egy szócsaládba tartozó, nem rokon értelmű rokon-szavak, és amelyeket a valóság egy denotátumának négyféle, háromféle vagy kétféle fogalmi (konceptuális) kategóriában történő megjelenítéseként értékelhetünk. Vö.: *harag – haragszik – haragos – haragosan, fehér – fehérség – fehérlik – fehéren, fut – futás – futó – futólag, kivégez – kivégzés – kivégzett*. Keneseinek talán igaza lenne, ha a nyelvtudomány megmaradt volna a forma ↔ jelentés bilaterális felfogásánál. A forma ↔ fogalmi jelentés ↔ denotátum trilaterális felfogás azonban lehetővé teszi, hogy az azonos denotátumú külső valóságot különböző nyelvekben, de ugyanabban a nyelvben is eltérő fogalmi realizálódásokban és relációkban fejezzünk ki. Vö. például: *Harag tüzelt a szemében, amikor velem beszélt* ↔ *Haragos volt a tekintete, amikor velem beszélt* ↔ *Haragosan nézett rám, amikor velem beszélt* ↔ *Nagyon haragudott, amikor velem beszélt*. Ezeknek a mondatoknak a denotatív szituációja azonos, a konceptuális jelentése szinonim, de nem azonos. A nem azonos jelentés elsősorban a szavak eltérő szófaji kategóriális jelentéséből és az egyes szófajok aktív, passzív és implicit valenciaértékéből adódik. (Nemigen akadna nyelvész,

aki az azonos szófajhoz tartozó *harag, düh, dühöngés, ingerültség; haragosan, dühösen, mérgesen, indulatosan* stb. szinonim szavak jelentését azonosnak értékelné.) Harmadszor, Keneseinek tökéletesen igaza van, amikor „a szófaj nem más, mint szavak osztálya” circulus vitiosus-t bírálja. Ez csak valamilyen strukturalista felfogású munkában fordulhatott elő, mert ez az irányzat cserélte fel a *szófaj* elnevezést a *szavak osztálya* kifejezéssel. Kis-Erős Ferenc 1915-ben például ezt írta: „A szófajok – a szavaknak jelentésük szerinti megosztása” (219). Tompa József (1948: 77): „A szavakat jelentésük szerint csoportosítjuk. Az így keletkezett csoportokat szófajoknak nevezzük”. Ez a megállapítás most is helytálló egy nem nagyon tűnő, de igen jelentős kiegészítéssel: a szófajok a szavaknak **szófaji kategoriális jelentésük** szerinti megosztása. (vö.: Pete 2000: 257–72). Negyedszer, teljesen új, pontosabban pszicholingvisztikai megközelítésként értékelem a nyelvtudományban Keneseinek azt az ötletét, amely szerint „a nyelv leírása azt a célt szolgálja, hogy a beszélő nyelvtudását ábrázoljuk”, a szófajt pedig nem tudja másnak tekinteni, mint „listázható és listázandó nyelvi elemekhez rendelt tulajdonságnak. Minden lexémát és más listázott elemet (toldalékot stb.) tulajdonságok egy-egy rendezett sorával jellemezünk, és ezek között találjuk a szófaji besorolást. A szófaji megjelölés pedig... nem más, mint instrukciók, utasítások sora arra, hogy az adott lexikális elem milyen végződéseket vegyen vagy vehet fel, illetve milyen szintaktikai pozíciókat foglalhat el” (95). Ez a szótárírásban, a nyelvjáráskutatásban vagy egy teljesen ismeretlen indián, eszkimó stb. nyelv leírásában, a gépi fordításban bizonyára az egyedüli járható út (mellesleg néhány nyelvész kivételével egyetlen olyan anyanyelvi (!) „beszélőt” sem találunk határainkon innen és túl, aki a főnevek listázott esetei szerint el tudna ragozni egy magyar főnevet). A „listázásos leíró módszerről” Ja. G. Tesztelec (2001: 491) megállapítja, hogy a nyelvészetben „a listázási elméletet” sohasem vették komolyan, az ókortól kezdve a nyelvtanokat és a szótárakat különböző módon szerkesztették. (Vö.: „В лингвистике 'теория списка' никогда не рассматривалась всерьёз: с древнейших времён грамматика и словарь описываются разными способами”). A szófajok felének „az alaktani viselkedése” zéró, semmiféle végződést nem vehetnek fel. Különböző szófajokhoz tartozó lexikális elemeknek hasonló lehet a végződése: *esz-e-m, könyv-e-m, előtt-e-m – Vettem nekik ruhá-t, hárm-a-t, divatos-a-t, jól állóak-a-t*. Ugyanazon szófajhoz tartozó lexikális elemeknek a ragozási típustól függően különböző végződéseik lehetnek: *átugor engem – átugr-ik mindenkit – átugor-ja az árkot*. A szavak szófaji meghatározásában nagyobb segítséget nyújthatna azok belső morfémaszerkezete, különös tekintettel a szózáro képzőkre és szóalakok végződéseire. Vö.: *A silyfős tenér serésen megnogta a tibát, és földködi a tibukát*. Ebben a „magyar” mondatban az igazi magyar formaképzők és derivációs képzők alapján egyértelműen, bármiféle lista ismerete nélkül meg tudjuk állapítani a szavak szófaját és mondatrészi szerepét, de még az egyes szavak kategoriális szemantikai jelentését is. Ugyanez vonatkozik a *harag – haragos – haragosan – haragszik* szavak eltérő fogalmi jelentésének a meghatározására is. A toldalékoknak és a szuperfixnek nagy szerepük van a szavak fogalmi és szófaji jelentésének a meghatározásában: *ballépés – balra lép, félrelép – fél lépés*. A problémát csak az jelenti, hogy minden szófajban a szavak jelentős száma toldalék nélküli gyökérszó, s ezért a toldalékok alapján nem lehet meghatároznunk a szófajokat. A képzők szerepét sem úgy képzeljük el, mint Kenesei. Ő a *-ság* képzőt például a főnevek és melléknévek közös képzőjeként értékeli: *tanár-ság – okos-ság* (99). A főneveknek és a melléknéveknek a magyarban a ragjaik közösek vagy azonosak. Olyan képző, amely főneveket és melléknéveket is képezhet, nemigen van a magyarban. A *-ság/-ség* képzővel csak főneveket képezhetünk. Az a szó, amely morfémaszerkezetében a *-ság/-ség* szózáro, kivétel nélkül főnév.

9. A szintaktikai pozíció, a teljes felsorolásra támaszkodó definíció, a mondatbeli szerep, valamint az osztenzív definíció és a szófajok meghatározása.

9.1. A szintaktikai pozíción Kenesei (95) szórendi környezetcsoportot ért, amelyben az egyik osztály elemei nem jelenhetnek meg abban a szintaktikai pozícióban, amelyet a másik osztály tagjai betölthetnek és viszont. Az *ivott – korsóból* szavak között például szerinte csak névelő jelenhet meg: *ivott a korsóból/ ivott egy korsóból*. E módszer megbízhatóságát nem erősítik meg a

következő lehetőségek: *'ivott már korszóból, 'ivott két korszóból, 'ivott ott korszóból. A borsót – répát vásárolt közé csak kötőszót tehetünk, ennek ellenére mondhatjuk borsót, zabot, répát vásárolt – borsót, sok sárgarépát vásárolt. Ez a szórendi pozíciós elmélet a kötöttebb szórendű angol nyelvben talán megbízhatóbban működhet.*

9.2. A teljes felsoroláson alapuló definíció (96) csak akkor egyértelmű, ha nincsenek homonimák: *a/az ↔ egy ↔ 0*. Definíció nélkül nem mindig világos, hogy az *az* például mikor névmás, mikor névelő, az *egy* névelő pedig mikor nem számnév. Továbbá van egy névelőtlen alak is. Ezek használatához, tipológiai egybevetéséhez kevés a felsorolásos definíció.

9.3. A mondatbeli szerepet (93, 99) mondatrészi funkciónak szokás nevezni. Ezek alapján sem lehet egyértelműen meghatározni a szófajokat, mivel némelyik szófaj néhány mondatbeli funkcióban is felléphet, s ugyanannak a szófajnak többféle mondatbeli szerepe is lehet. Például a melléknevek és a számnevek a mondatban szerepelhetnek jelzőként, állítmányként, lehetnek ragtalanok, de felvehetik ugyanazokat a ragokat is. Vö.: *Volt szeretőm tizenhárom, szép és csúnya is. A tíz szép elhagyott, maradt három csúnya. Vettem nekik ruhát, hármat, divatosat, jól szabottakat.* A tárgyi funkcióban sem kötelező a *-t* rag, alanyi funkcióban pedig még a *verbum finitum*, sőt teljes mondat is állhat. Vö.: *Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani. ↔ Tévedni emberi dolog. Gyalogolni jó. A „Világ proletárjai, egyesüljete” jelszó volt. Az „eszik” egyes szám 3. személyű igealak jelen időben.*

9.4. Az osztenzív definíció demonstráción, bemutatáson alapul. Ezek a klasszikus nyelvtudomány „definíciói” rangra emelt igazi definíció nélküli szemléltető példái. Túlságosan elterjedt a magát „modern”-nek is nevező nyelvtudományban.

10. A melléknevek strukturalista definíciója. Kenesei (98) meghatározása szerint „a melléknevek határozókkal módosíthatók, továbbá megjelenhetnek főnevek előtt, valamint névszói állítmányokban. Ez tehát három különböző környezet, amely egyértelműen jellemző egy szóosztályra”. Ez nagyjából így is van. A probléma csak az, hogy ez a definíció általános nyelvészeti szempontból nem kompatibilis (a franciában például általában csak a főnevek után állnak, a lengyelben terminológiai elnevezésekben [*Uniwersytet Warszawski*] állnak a főnevek után), a magyarban pedig a melléknevek a főnevek után is állhatnak, a főnevek előtt pedig mellékneveken kívül más szófajok (névelők, számnevek, egy másik főnév, ige is megjelenhetnek. Vö.: *a fiú könyve, tiszteletdíj nélkül vállalt fellépést.* A határozókkal csak a fokozható melléknevek módosíthatók (*Ez az a nagyon erős súlyemelő. – *Ez az a nagyon szegedi vonat*). Az állítmánykiegészítői funkciójával nemcsak az a probléma, amire Kenesei is utal, hogy itt főnevek is szerepelhetnek, hanem az is, hogy nem minden melléknév használható ebben a funkcióban: *Ez szegedi vonat. Ez egy szegedi vonat. – *Ez vonat szegedi. *Ez egy vonat szegedi. De: Ez a szegedi vonat. – Ez a vonat szegedi és nem debreceni.*

Minden szófaj vonatkozásában olyan definíciót kell találnunk, amely egy szófaj szinte valamennyi tagjára érvényes, és általános nyelvészeti szempontból is kompatibilis.

11. Kipp-kopp és a szófajok kompatibilis meghatározása. Rebi unokám, amikor beszélni tanult, a *kipp-kopp* hangutánzó szót használta igei jelentésben, amikor meghallotta, hogy az utcán jön mögötte vki. De ez a szó jelölte pár hónapig a *cipőt* is, valamint azt is, hogy *'vesd le a cipőt'* és *'húzd fel a cipőt'*. Sőt egyszer az is előfordult, hogy a kis etetőasztal és a karosszék közé szorult a lába, amikor felemelve be akartam ültetni, és ekkor sírósan keseregve kiáltotta: *Kipp-kopp!*, ami itt azt jelentette *'Beszorult az egyik lábam a szék és az asztal közé, nagyon fáj, szabadítsd ki!'* Körülbelül így működik az amorfnak nevezett nyelvek rendszere is. Ez a kis példa azt bizonyítja, hogy a szófajok meghatározásában a döntő azok kategoriális szófaji szemantikai jelentése, amely egy szófaj minden tagjában jelen van. Vö.: A nyelvtanban a főnév az, amely *ki?*, *mi?* kérdésre felel. Más szóval a főnevek szófaji kategoriális jelentése a szavak szemantikai viszonyain alapuló *'tárgyasság, предметность, thingness, Gegenständlichkeit'*.

SZAKIRODALOM

- Ахманова О. С. 1966. *Словар лингвистических терминов*. Москва, Советская энциклопедия.
- Baranov A. N. és Dobrovolskij D. O. (ed.) 1996. *English-Russian Dictionary of Linguistics and semiotics*. About 8000 terms. Volume I. Moscow, Pomowski & Partner.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 2., völlig neu bearbeitete Auflage, Stuttgart, Körner.
- Bühler K. 1934. *Sprachtheorie*. Jena.
- Conrad, Rudi (Hrsg.) 1985. *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. (ÚMNY.) Bp.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kis-Erős Ferenc 1915. *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*. Budapest.
- Herbst, Thomas–Stoll, Rita–Westermayr, Rudolf 1991. *Terminologie der Sprachbeschreibung: ein Lehrbuch für das Anglistikstudium*. 1. Aufl. Hueber, Düsseldorf.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet, Morfológia. Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Corvina.
- Morris Ch. W. 1938. *Foundations of the theory of signs*. Chicago.
- Ogden C. K.–Richards I. A. 1933. *The meaning of meaning*. New York.
- Pete István 1997a. Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 121: 62–71.
- Pete István 1997b. A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr.* 121: 470–5.
- Pete István, 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 123: 483–95.
- Pete István 2000. Szófajaink rendszere és hierarchiája. *MNy.* 124: 257–72.
- Richards, Jack–Platt, John–Weber, Heidi 1985. *Longman Dictionary of Applied Linguistics*, Essex, England.
- Searle J. R. 1969. *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge.
- Тестелец Я. Г. 2001. *Введение в общий синтаксис*. Москва, Российский государственный университет.
- Tóprai József 1948. *Magyar nyelvismertet*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Trask R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, Routledge, London and New York.
- Ярцева В. Н. (Гл. ред.) 1990. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, „Советская энциклопедия”.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

13

Structural and structuralist linguistics

The terms *structural*, *structuralist*, *structuralistic* (German: *strukturelle*, *strukturelle*, *strukturelle* [*Sprachwissenschaft*]) are all derived from *structuralism* and are, for the most part, used synonymously nowadays. Structuralism views the grammar of a language as a system of syntagmatic, paradigmatic, derivational, hierarchical, communicative, semantic and connotative (stylistic, emotive, expressive), interpersonal (affective, attitudinal), and ideological relations. The term *structuralism* is associated in Europe with the work of Ferdinand de Saussure, and in America with that of Leonard Bloomfield and his followers. The American structuralists (or ‘post-Bloomfieldians’) held an extremely narrow view of the system of relations in languages. They emphasised formal features of languages and excluded meaning from the analysis (cf. Roman Jakobson’s dictum *Linguistics without meaning is meaningless*). There are *unilateral*, *bilateral*, *trilateral*, *tetralateral* and *pentalateral* descriptions of languages. The unilateral approach to a system of relations is a *structuralist* view; the multilateral approach, however, is a *structural* view.

Zsoltár szavunk történetéhez*

Zsoltár szavunknak a TESz. (és az EWUng.) a következő jelentéseit tartja számon: 1. 1372 u./1448 k.: 'az ószövetség egyik könyvét alkotó vallásos énekek valamelyike'; 2. 1416 u./1450 k.: 'hárfához hasonló zeneszerszám'; 3. 1531: 'egyházi ének'; 4. 1795/1844: 'zsoltárkönyv'. Magam most elsősorban az utolsónak említett jelentéssel foglalkozom, s főleg a korai nyomtatványok köréből hozok példákat.

Voltaképpen a *zsoltár* szó 'zsoltárkönyv' jelentése maga is többértelmű. Jelentheti a Biblia ószövetségi részében a Zsoltárok könyvét (a százötven zsoltárt). Jelentheti ugyanakkor a zsoltárok rímes-strófikus parafrázisainak gyűjteményét is, de olyan érteleme szintén van, amely a parafrázisokat, illetve még más protestáns egyházi énekeket tartalmazó könyvre is vonatkozik.

A *zsoltár* 'zsoltárkönyv, az ószövetségi zsoltárok könyve; Psalterium' jelentést legkorábban a BécsiK.-ból adatolhatjuk, lásd 232: „Ki orzagrol regentēn Daidid miat a: *foltarbā* mondatot zaz huzō hatod rezebē. Ęmlēkeziēl meg vrā: De quo regno olim per David in psalmo CXXXVI [!]. dictum est: Memorare Domine”. Megvan ez a jelentés például az Apork.-ben (103), valamint a MargL.-ban is, lásd 74: „mýg e3 felývl meg mondot soror e3 fecreftýeres meg olvaja tellyeffegel az 3ent dauid *soltarat*. es e3 foror te3en vala mýnden pǃalmoǃnak ve3en venýat” (l. Hexendorf 1956: 301).

Zsoltár szavunk 'zsoltárkönyv' jelentésének kialakulását a német *salter* hasonló jelentése is segíthette (vö. Mollay 1972: 573–4). A szó erna jelentése – középkori örökségként – a XVI. században szintén közkeletű volt.

E szavunk a százötven bibliai prózazsoltár gyűjteményét jelenti Bencédi Székely István Soltar Kőñű (Krakkó, 1548; faksimile: Bp., 1991) című munkájában, amelynek ajánlása után ezt olvassuk: „Ez *Soltarnac* ['Zsoltárkönyvnek'] vtana nehez hell'eket róuid bešeddel meg magáraztam, kire tigated Pǃalmoǃfonkint rea višēn, es igazgat, az margon kiuūl iege3tetōt ha3onlatos kota...” (¶2^b). Székely István a zsoltárok értelmezésére összegző formulát, ágaztatást is közöl, ennek címe: „AZ EGESZ SOLTARNAC ['Zsoltárkönyvnek'] SOMMAIA” (¶3^a). Az egyes zsoltárokat ő mindvégig a *pǃalmos* szóval illeti.

Heltai Gáspár kiadásának címlapján világos a *zsoltár* szó 'zsoltárkönyv; Pǃalterium' jelentése: „SOLTAR, AZ AZ, SZENT DAVIDNAC, ES EGYEB Prophetaknac Pǃalmuǃfinac, auagy Ifteni dichiretekneć könyue...” (Kolozsvár, 1560). Az előszó után a belső címlapon és az előfejen a *zsoltár* szó egyaránt 'zsoltárkönyv' jelentésű. Az első zsoltár előtt ugyanígy, ahol ez áll: „SOLTAR. AZ AZ, S3ENT Daidid Pǃalmuǃfinac auagy Iftennes énekineć könyvue”. Az egyes zsoltárokat Heltai is mindig a *pǃalmus* szóval illette, például: „IIII. PSALM. Daididnac Pǃalmuffa, Hegedűkbe elől éneklendő” vagy „CXXXIX. PSAL. Daididnac elől éneklendő Pǃalmus”.

A XVII. század elején – legnyilvánvalóbban protestáns szóhasználatban – egyre inkább visszaszorul a *zsoltár* szó 'zsoltárkönyv; Psalterium' jelentése. A *Psalterium* magyartása például a Vizsolyi Biblia kiadásában már nem *zsoltár*, hanem *Sóltár könyw*, *Soltar Könyv* (vagy *Soltar Könyve*). Katolikus használatban a *zsoltár* szónak szintén megvan a 'zsoltárkönyv; Psalterium'

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 21. (vö. OTKA T 026146).

értelme is. Imádságos könyvében Pázmány egy zsoltárt, a 79(78).-at „A’ Sóltárból” (‘a Zsoltár-könyvből’) cím alatt közli (Pázmány 1631/2001: 179).

A *zsoltár* szó ‘megverselt bibliai zsoltárok, azok teljes gyűjteménye’ jelentésével szintén találkozunk már a XVI. században. A genfi zsoltárok magyarítása Heltai idején még nem létezett, ő már három évtizede nem volt az élők sorában, amikor Szenci Molnár Albert ezeket magyarra átültette. De már Heltai korában is használatos volt a *zsoltár* ‘rímes-strófikus zsoltárparafrázisok gyűjteményes könyve (antológiája)’ jelentés. Erre példa Bogáti Fazakas Miklós egészében mindmáig kiadatlan kéziratos gyűjteménye (1582): „Psalterium Magyar Zsoltár kit az üdőkbeli históriák értelme szerént különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított Bogáti Fazakas Miklós”. E címet – mely a XVII. századi másolatokon ismétlődik – Szentmártoni Szabó Géza szemelvényes kiadása (Bp., 1979) ugyancsak idézi.

A *zsoltár* szó a százötven genfi zsoltár gyűjteményét, a „magyar zsoltárt” mint könyvet is jelentheti. Szenci Molnár adaptációja (*Psalterium Ungaricum*. Herborn, 1607) nem szabad átköltés volt, hanem mint műfordítás is lehetőleg követte a prózazsoltárok bibliai szövegét, így alkalmazta a Kálvin korabeli genfi dallamoknak megfelelő sorfajtaikat és strófaszerkezetet. 1608–1805 között a protestáns kiadású bibliákban benne volt a százötven prózazsoltár, s a bibliák végéhez hozzákötötték a genfi zsoltárokat is.¹ A genfi zsoltárokat külön kötetben is sorozatosan kiadták, és a protestáns énekeskönyvekhez is hozzányomtatták. A Szenci Molnár-féle genfi zsoltárok máig alkotórészei a református énekeskönyvnek. A XVIII. század végéig az evangélikus és unitárius énekeskönyvekből sem maradtak el soha. Ez a tény és az állandó használatuk magyarázza azt, hogy a *zsoltár* szónak kialakult egy ‘a Szenci Molnár-féle zsoltárokat tartalmazó könyv’, illetve egy ‘protestáns (református) énekeskönyv értelme is.

A XVII. században lassan azért is megváltozhatott a *zsoltár* ‘zsoltárkönyv’ jelentése, mert időközben a protestáns istentiszteleti szokások átalakultak. A liturgiából a XVII–XVIII. században – a puritánok hatására – fokról fokra eltűntek a prózazsoltárok a genfi zsoltárok mellől, majd apránként elmaradtak a magyar gregorián himnuszok és az óprotestáns (a protestáns felekezetek elkülönülése előtt keletkezett) istenes énekek is, közöttük a XVI. századi zsoltárparafrázisok. Ehhez a szertartástörténeti folyamathoz kiadástörténeti változás is társult. A kisalakú zsoltárkiadásokra is rávetítették a *zsoltár* ‘zsoltárkönyv’ jelentést.

A *zsoltár* szó tehát így a XVII. században és később – protestáns szóhasználatban – az önmagában kinyomtatott százötven genfi zsoltárt tartalmazó (többnyire kisalakú) könyvet is jelenti. Ebben az értelemben olvassuk Tótfalusinál: „Mikor a *Zsoltáromat* meglátta a boldogemlékezetű úr, Teleki Mihály Fogarasban, az ország gyűlésében, az urak közé sietvén és mutogatván s dicsekedvén”. Később pedig a szöveg így folytatódik: „Limitáltam példának okáért a közönséges *Zsoltárt* 75 pénzre [...] Azonban sok ismérőim mind ajándékot kívánván tülem, kicsin volt, ha csak *Psalteriumot* adtam. [...] Az aranyos *Psalteriumot* pedig, melyet én 10 susztákra limitáltam (a belső embereknek pedig nyolc susztákon kezdettem volt adni), mind eladhattam volna igaz árán” (Tótfalusi 1698/1987: 37–40).

A TESz. a *zsoltár* ‘zsoltárkönyv’ jelentés első előfordulásaként – amint láttuk – Csokonaira utal. A hivatkozott adat A Gerson du Mahlereux... első felvonásának nyolcadik jelenéséből való. Porházi György oskolamester mondja: „Egy öreg ‘*Soltárt* instálok Mélt. Uram.” Támadi Miklós méltóságos úr válasza: „A’hol van ni az ablakba (: *Porházi a’ ‘Soltárral megy a’ strázsára:*)” (Csokonai 1795/1978: 24). Itt nem egyértelmű, hogy a *zsoltár* a Szenci Molnár genfi zsoltárainak

¹ 1608-ban e verses Psalterium címe: „Szent Davidnac Soltari az Franciai notaknac es verseknec módgyokra Magyar versekre fordittatc és rendeltettec...”; 1612-ben: „az Fraciai notákra rendelt Soltar könyvel egygyütt”; 1645-ben: „SZENT DAVID KIRALYNAK es PROPHETANAK Szaz ötven SOLTARI a’ FRANCIAI notaknak es verjeknek modgyokra Magyar verjekre förditattak es rendeltettek. Szenci MOLNAR. ALBERT által”.

(egyik debreceni) kiadását jelenti vagy pedig a református gyülekezeti énekeskönyvet (amelyben a genfi zsoltárok mellett még XVI. századi zsoltárparafrázisok és más énekek is voltak).

Végül megjegyzem még, hogy az ÉrtSz. *zsoltár* szócikke is pontosítandó. Ott ugyanis második jelentésként ezt olvassuk: „Az ótestamentumi zsoltároknak a XVII. században átdolgozott, rímes, verses magyar változata, dallammal együtt mint református egyházi ének”.

Az azonban, hogy rímes-verses magyar adaptáció, nemcsak a XVII. századiakról, nemcsak Szenci Molnár Albert átköltéséről (1607) igaz, hanem a korábbiakról is. Az 1540 tájától keletkezett valamennyi zsoltárparafrázis – a Bogáti Fazakas Miklósé mellett például Batizi András, Huszár Gál, Szegedi Gergely, Szkárosi Horváth András, Sztárai Mihály, Thordai Benedek stb. szerzeményei – szintén rímes-verses adaptációk. Eme „magyar zsoltárok” szerzői között pedig voltak nemcsak reformátusok, hanem óprotestánsok, evangélikusok, majd unitáriusok, sőt szombatosok is.

SZAKIRODALOM

- Csokonai 1795/1978. *Csokonai Vitéz Mihály Színművek 2. 1795–1799*. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Pukánszky Kádár Jolán. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Csokonai Vitéz Mihály összes művei.)
- Hexendorf Edit 1956. A bibliának, változatainak, részleteinek elnevezései középkori emlékeinkben. In: Bárczi Géza és Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 288–303.
- Mollay Károly 1972. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 573–4.
- Pázmány Péter 1631/2001. *Imádságos könyv (1631)*. Sajtó alá rend. Sz. Bajáki Rita, Hargittay Emil. Universitas Kiadó, Budapest.
- Tótfalusi 1698/1987. *M. Tótfalusi K. Miklósnak ... maga Mentsége...* Kolosváratt, 1698. Kiad. Haiman György. Helikon, Budapest.

Fekete Csaba

A szecesszióról és két új erdélyi könyvről¹

1. Hadd kezdjem személyes emlékekkel ezt az ismertetést! Ha gyerekkoromban (ez az 1950-es évekre esett) szüleim egy bútorra vagy dísz tárgyra azt mondták, *szecessziós*, ez azt jelentette, hogy *divatjamúlt*, sőt *ízléstelen*, *giccses*. Közben azonban nagyszüleim könyvtárának az ostromot átvészelt maradványai között búvárkodva rácsodálkozhattam a Lyka Károly-féle Művészet 1902-es és 1903-as évfolyamának pompás képanyagára, Jászay-Horváth Elemér „Gyöngyök és könnyek” (!) című verseskönyvének virágmintás borítójára vagy Kádár Livia Csongor és Tünde-illusztrációira (most látom csak, hogy e csipkefinomságú rajztechnika egyenes – és nem méltatlan – folytatása Aubrey Beardsley stílusának), és mindezt a család is érték(es)nek tartotta.

Ahhoz azonban egy Halász Gábor műveltségére, lényeglátására volt szükség, hogy valaki már az 1930-as évek végén felismerje: a szecesszió nem valami „átmeneti kisiklás” a művészetek történetében, hanem „zárt és teljes ízlésirány”, amely „a szellem minden területén érvényesíti uralmát” (Nyugat 1939, II, 217–21; újra: Halász Gábor válogatott írásai. Magvető. Budapest 1959. 503).

Halász Gábor esszéje, a Vázlat a szecesszióról ezekkel a profétai szavakkal végződik: „[a szecesszió] Előfeltétele a jólét, a vezető réteg éppen delelőre jutott hatalma, a külső-belső arisztokratizálódás, a kifinomultság, ami már dekadencia is. Az a ritka és gyorsan elszálló történeti pillanat, amelyet úgy hívnak, hogy: Béke” (504). S tudjuk, mi vette kezdetét Európában az idézett sorok publikálásának évében... A szecesszió kérdése így egyelőre lekerült a napirendről. De már 1952-ben megrendezik Zürichben a szecessziós művészet nagy retrospektív kiállítását, és hét évvel később Budapesten is van szecessziókiállítás. Németh Lajos 1963-ban, Perneczky Géza 1966-ban értekezik a szecesszióról, immár nem csupán művészettörténeti, hanem művelődés-, irodalom- és stílustörténeti szempontból is (az adatokat Szabó Zoltán előszavából veszem: „Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Könyvkiadó. Budapest 2002. 6–7).

Azt azonban Diószegi András, a nem sokkal később fiatalon elhunyt kiváló irodalomtörténész mondta ki, hogy a szecesszió a magyar századforduló és századelő szellemi és művészeti törekvéseit szintetizáló, átfogó stíluskategóriának tekinthető (ItK 1967/2: 151). Ezzel a kor nagy tanúi közül többen nem értettek egyet: Lukács György (It 1969/2: 378–9) türelmetlen élességgel, Komlós Aladár (Valóság 1969/12: 75) kevésbé határozottan, de szintén elutasította a korszak magyar irodalmának a szecesszió jegyében való jellemzését. Ám a szecesszió kategóriája ettől kezdve kiiktathatatlanul jelen van a periodizációról folyó diskurzusban. 1972-ben a Gondolat Kiadó „izmusok”-sorozatának addigi legerjedelmesebb köteteként Pók Lajos szerkesztésében megjelenik A szecesszió, amely az irányzatot már nem pusztán ipar- és képzőművészeti jelenségként, hanem az irodalomra is kiterjedő korstílusként mutatja be.

Ami a szecesszió mint nyelvi stílusnak a jellemzését illeti, az első lépések megtételének érdeme Szabó Zoltáné, aki már stílustörténetének első kiadásában tárgyalja a szecessziót, igaz, akkor még csak a Nyugat „stílusforradalmát” megelőző korszak egyik jelenségeként, a Nyugat stílusújítását közvetlenül előkészítő stílusirányzatként (Kis magyar stílustörténet. Kriterion. Bukarest 1970.

¹ Sájter Laura: A magyar szecessziós dráma stílusa. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása. Kolozsvár 1999. 141. (Erdélyi Tudományos Füzetek 227.) – Ajtay-Horváth Magda: A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása. Kolozsvár 2001. 216. (Erdélyi Tudományos Füzetek 232.)

232–6). E munkának második, átdolgozott kiadásában viszont a szecesszió már mint „a Nyugat stílusforradalmától a jelenig” tartó időszak első szakasza kerül bemutatásra, többszörösére nőtt a terjedelemben (Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó. Budapest 1982. 251–65). Ugyanezt találhatjuk a szerző újabb stílustörténeti szintézisében is (Szabó Zoltán: A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai. Corvina. Budapest 1998. 172–83).

Az irodalmi szecesszió fő stílusesszéiként Szabó Zoltán az alábbiakat tartja számon: (1) díszítő motívumok, (2) díszítő stilizáció (bizonyos szavak ismétlődésének hatására), (3) díszítő indázó mondat- és szövegszerkezetek s a belőlük fakadó díszítő zeneiség (i. m. 175–81). Az „indázás” kulcsfogalma azonban nincs pontosabban meghatározva: „Az ilyen mondat- és szövegszerkezeteknek sokféle típusa lehetséges, de még alig ismerjük őket, további vizsgálatok szükségesek” (uo. 180). Itt jegyzem meg, hogy a szecessziós „indázás” precízebb (nyelvtanilag konkrétabb) meghatározásával a most ismertetendő két munkának a szerzői is adósaink maradnak. (A jelenség újabb, részletesebb leírását l. Szabó Zoltán: Az indázás stílusformái. In: „Arany-alapra arannyal”, 273–7.) Egyébként ennek a nyilvánvalóan művészettörténeti eredetű analógiának, az *indázó* stílus metaforájának is alighanem Halász Gábor esszéje a forrása: „a hangsúly [= hanglejtés?] mintha az indavonalak hullámvázát követné” (i. h. 502).

A tudománytörténeti háttér felvázolása után most Szabó Zoltán két tanítványának könyvét ismertetem a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Ezek a könyvek egy-egy részletét, vonatkozását dolgozzák ki a szecessziós stílus problematikájának: Sájter Laura a magyar szecessziós dráma stílusát, Ajtay-Horváth Magda a századforduló magyar és angol irodalmában megfigyelhető szecessziós stílusjegyeket tekinti át.

2. A szecessziós drámának (pl. Maeterlinck: A kék madár; Wilde: Salome; Balázs Béla: A kék szakállú herceg vára) nincs jelentőségéhez méltó magyar szakirodalma; kivételképpen említsük meg Vajda György Mihály Szecesszió és dráma című tanulmányát a Modernség, dráma, Brecht kötetből (1981). A szecessziós dráma stílusáról pedig alig valami volt eddig olvasható magyarul (Sájter Laura könyvének irodalomjegyzéke a szerzőnek kéziratban maradt szakdolgozatán kívül két Kolozsváron megjelent tanulmányát tartalmazza a témáról). Most nyelvészeti, stilisztikai oldalról is jellemzést kaphatunk a magyar drámának erről a sajátos korszakáról, illetve irányzatáról.

Sájter Laura abból a hipotézisből indul ki, hogy „a szecesszió a drámai műalkotás szövegében, a szövegszerkesztés sajátosságaiban [...], tehát a formai összetevőben nyilvánul meg” (3). Ennek igazolását deduktív módszerrel kísérli meg elvégezni: előbb a szakirodalom alapján megalkotja a szecessziós drámaszöveg modelljét, majd az egyes, hipotetikusan szecessziós minősített drámaszövegeket ehhez az „elméleti, ideális konstruktum”-hoz viszonyítja. Az összehasonlítás alapjául szolgáló dráma modell a drámai műnem kódja, amely előírja a dráma kategóriáit (keret, főszöveg; szereplő, történet, struktúra) és ezeknek szerveződését és funkcionálását. E dráma modell két szintre tagolódik: 1. maga a drámaszöveg, a nyelvi megjelenítés szintje (ábrázoló, jelölő szint, a felszíni struktúra szintje); 2. ábrázolt, jelölt szint (a mélystruktúra szintje). Az előbbihez tartozik a főszöveg és annak kerete, az utóbbihoz a másik három szint (a szereplők, a történet és a struktúra). Mindez egy kissé emlékeztet Ingarden modelljére és a későbbi stratifikációs műalkotásmodellekre, ami persze egyáltalán nem baj.

A szövegszintű elemek, az ún. ábrázoló szint keretét a cím, a műnemi, műfaji besorolás, a szereplő személyek névsora, az elő- és utójáték, a szerzői instrukciók és a díszletek alkotják. A főszöveg monológokból, monologikus dialógusokból és dialógusokból áll. A dialógusok kétféleképpen lehetnek: hangulatsugárzók, líraiak, illetve társalgó jellegűek. A szecessziós drámára értelemsezerűen az előbbi a jellemző. A cselekmény szegényes, csökevényes, nincs benne fejlődés. Az ábrázoló szint elemeinek a befogadó tudatában zajló akkumulációja és kombinációja hozza létre az ún. ábrázolt szintet.

A szecesszió „formasajátosságait” Szabó Zoltán nyomán három fejezetben foglalja össze: stilizálás, dekorativitás, indázás (13–18). Ezek erősen össze is függenek egymással (pl. az ismétlődés

éppúgy alapfeltétele a stilizálásnak, mint az indázásnak). A mondat- és szövegszerkezet fellazulása, az ún. *anacoluthon* miatt ezeknek a tényezőknek (ismétlés, halmazás, fokozás, párhuzam, körülírás stb.) kell fenntartaniuk a szöveg stabilitását. A továbbiakban ezeknek a formai sajátosságoknak az érvényesülését vizsgálja a szerző a magyar szecesszió első korszakának drámaiban (1890–1912, az utóbbi évszám némi magyarázatot kívánna, miért nem 1914 vagy 1918 a korszakhatár).

A magyar szecessziós dráma stílusát mindössze három szöveg alapján kívánja jellemezni Sájter Laura (Szomory Dezső: *Péntek este*; Molnár Ferenc: *A testőr*; Babits Mihály: *A második ének*), ezeket azonban olyan alaposan feldolgozza, hogy a vizsgálati anyag szűkössége végső soron nem válik akadályává általánosabb következtetések levonásának. Később látni fogjuk, hogy a másik szerző, Ajtay-Horváth Magda sokkal nagyobb terjedelmű korpuszból veszi példáit, de az egyes műalkotásokat nem elemzi kimerítően. Mind a két módszernek, tanulmánytípusnak megvan a létjogosultsága (stilisztikai elemzés, illetve stilisztikai minősítés), ha jól illik a kutatás tárgyához, pontosabban céljához. Úgy látom, ebben a két esetben a cél és a módszer (tanulmánytípus) kongruenciája kielégítőnek mondható.

Az elemzés summázataként Szomory kiadatlan egyfelvonásosa, a *Péntek este* (1895) a „szecessziós hangulatdráma” (128), Molnár Ferenc *A testőr* című színműve (1910) a „szecessziós dekoratív tétldráma” (130) minősítést kapja. Babits műve, *A második ének* (1911), amely pedig „a legtisztábban valósítja meg a szecessziós eszményt” (134), nem részesül ilyen címkeszerű jellemzésben. Jómagam nem tartanám rossznak a „szimbolikus mesedráma” megjelölést, még ha a szecessziós jelző hiányzik is belőle.

Anélkül, hogy az elemzett szerzők, ill. művek kiválasztásába utólag bele akarnék szólni, meg kell jegyeznem, hogy Szomory és Babits mellé jobban illett volna Krúdy, mint Molnár Ferenc, akinek szecessziós voltáról a húsz oldalnyi kitűnő elemzés után sem vagyok meggyőződve. Közelebből *Az arany meg az asszony* című egyfelvonásosra (1913) gondolok, amelynek „szereplő-konstellációja”, konfliktusa némiképp még rokon is a Szomory-darabéval: öreg, gazdag férj – fiatal, szép asszony – és harmadikként a kötelező csábító, a zsoldos személyében. Am itt a végkifejlet ellentétes: a vén lőcsei polgár kelepébe ejti, csellel a poroszlók kezére juttatja a zsoldost, megvédvé ezzel házasságát és az arany hatalmán alapuló erkölcsi rendet. Talán kár volt ragaszkodni Molnár színművének szecessziós drámának minősítéséhez, hiszen éppen a szerző alapos elemzései mutatják ki, mennyire különbözik ez a darab a másik kettőtől (pergő cselekmény, sűrű replikák, társalgó dialógusok). Molnár inkább a „kontrollcsoport” szerepét játszhatta volna, hogy jobban kidomborodjanak a valóban szecessziós karakterű színművek: Szomory, Babits (és Krúdy!) stílisis sajátosságai. De így is le kell szögezni, hogy ilyen mélyen szántó drámaelemzéseket (nemcsak stilisztikai, hanem drámapoétikai szempontból is) nagyon régen nem olvashattunk. A hiány (Krúdy színműve) felemlgetését nem kifogásnak, hanem a kutatás folytatására való biztatásnak szánom.

3. Ajtay-Horváth Magda 21 magyar író 55 kötetéből és 8 angol írótló válogatta össze könyvének vizsgálati anyagát (7), amelyet az összehasonlító stilisztika, ill. stílustörténet módszerével fog vállaltóra. A feltűnő számbeli aránytalanságnak a szerző szerint az az oka, hogy a szecessziós (dekadens) irányzat az egykorú angol irodalomban jóval kisebb szerepet játszott, mint a magyarban (5). Az angol írók, akik szemelvényekkel vannak képviselve a könyvben, a következők: Joseph Conrad, Ernest Dowson, Walter Pater, Algernon Charles Swinburne, Arthur Symonds és Oscar Wilde. A 8-as szám abból adódik, hogy forrásként szerepel a *Victorian Verse* című antológia (a cím első szava utáni vessző kétségtelenül sajtóhiba) és az Ian Small által szerkesztett szöveggyűjtemény (*The Aesthetes. A Sourcebook*) is (214).

A magyar szerzők közül a Nyugat első nemzedékét Babits, Balázs Béla és Csáth Géza képviseli, a többi 18 korábbi, ill. a Nyugathoz nem vagy csak lazábban kapcsolódó író: Ambrus Zoltán, Asbóth János, Bródy Sándor, Cholnoky László, Czöbel Minka, Elek Artúr, Emőd Tamás, Gozsdu Elek, Ignotus, Iványi Ödön, Justh Zsigmond, Lesznai Anna, Lovik Károly, Malonyai Dezső, Pekár Gyula, Szini Gyula, Szomory Dezső és Turcsányi Elek. Első pillantásra feltűnően sok a másod-, har-

madvonalbeli író. Ezt maga a szerző is érezhette, s a bevezetőben többek között ezzel indokolja: „A kisebb tehetségű írók a szecessziós stílusjegyeket markánsabban képviselik” (6). Ez nyilvánvaló (nemcsak a szecesszió, hanem bármely más stílusirányzat esetében is), hiszen a nagy író valójában mindig fölötté áll az iskoláknak, programoknak, irányzatoknak. Ennek ellenére szívesen láttam volna a források között például Ady, Krúdy vagy Kaffka műveit is, amelyek legalább annyira tekinthetők szecessziós stílusúaknak (is), mint a kötetbe belekerült szövegrészek. A szerző az 52. oldalon idézi is A Szajna partján egyik versszakát mint „szecessziós Ady-strófát” (én emeltem ki – K. G.). Mindezzel természetesen nem hiánylistát akarok mellékelni a könyvhöz (a bíráltnak ezt az olcsó módját mindig megvettem), hanem csupán a további kutatások lehetőségét, irányát kívánom felvillantani.

Ezek után tekintsük át jelzésszerű rövidséggel Ajtay-Horváth Magda könyvének felépítését! A már említett módszertani bevezetőt (5–8) egy irodalomelméleti bevezető fejezet követi, amely a kötet kulcsfogalmáról, az intertextualitásról szól (9–18). A következő fejezet a történelmi és művelődéstörténeti kontextust, a századforduló angol és magyar viszonyait vázolja fel (19–29). Ezután következnek a tudománytörténeti előzmények, a szecesszió fogalma, meghatározása, különféle elnevezései (30–33), majd a szecessziókutatás rövid története (34–7). Az ezt követő, „A századforduló témavilága és gyökerei” című fejezet (38–52) kiváló összefoglalás, amely a szerző lényeglátó képességéről tanúskodik. Hadd írjam ide néhány kulcsszavát: dekadencia, anarchia, identitásválság, a nemek válsága, Gesamtkunstwerk, primitív világ, a magyar szecesszió nemzetközi kapcsolatai. Még mindig a tulajdonképpeni stilisztikai fejtegetés előkészítését szolgálja a „Dekadencia és esztéticizmus a századvégi angol elméleti írásokban” című fejezet (53–61), s csak ezután, a 8. fejezettel veszi kezdetét az a vizsgálat, amelyet a könyv címe ígért (a magyar és az angol szecesszió stilisztikai összehasonlítása). Ezt nem bírálatképpen mondom, mert az első hatvan oldal nem stilisztikai fejtegetései számomra legalább annyi újdonsággal és tanulssággal szolgáltak, mint az ezeket követő, a szó szorosabb értelmében stilisztikai jellegű részek.

A „Szemléletmód és stílus” című fejezet (62–89) tartalmi csoportosításban veszi sorra a korszak főbb problémáit: céltalanság, polgár és művész, pókok és szerepek, pénz, férfi és nő, erotikum, utazás. A magyar irodalmi szemelvények sorát angol párhuzamok egészítik ki, általában jóval kisebb terjedelemben. (Itt felvetném, hogy egy magyar nyelvű könyvben nem lett volna-e indokolt a ritka szavaktól hemzseggő, tekervényes mondat szerkezetű angol idézeteket magyar fordításban is közölni.)

A következő fejezet foglalkozik azzal, amire a könyv címe alapján az olvasó elsősorban számíthatott: a szecessziós stílussajátosságokkal (90–126). Ezek: az érzéki érzetek (látás, hallás, szaglás és kombinációik), stilizáció (ismétlődésük folytán konnotatív többletre szert tevő kifejezések), végül indázó mondat- és szövegszerkezetek (indázás – zeneiség – alliteráció).

Az ezután következő négy fejezet (127–200) a magyar és az angol szecesszió legfontosabb motívumait veszi sorra: tavasz, virág, álom, köd, kulturális élmények, művészetek (zene, tánc, festészet, lakberendezés, divat), meseszerűség, groteszk látásmód, a halál esztétikuma. A szecessziós fauna témaköréhez hadd tegyek hozzá annyit, hogy Krúdynál a *lepke* motívuma a szerelem, de különösen egy (idősebb) nő utolsó szerelmének jelölőjévé válik, úgyszólván „írói jelentés”-t kap (Képekbe menekülő élet. Balassi Kiadó. Budapest 1993. 62–4), Móricz Pillangó című regényében pedig szövegszervező elvként fogja össze a mű szerkezetét (A metafora grammatikája és stilisztikája. Tinta Könyvkiadó. Budapest 2001. 144–6). A *kagyló* motívuma a szerző szerint „a szépirói stílusban viszonylag ritkán fordul elő” (152). Ez igaz lehet, de például Krúdynál rendszeresen előfordul, mégpedig nyilvánvaló erotikus mellékértelemmel (Képekbe menekülő élet, 166–7); korábban Paul Verlaine-nél is: *Les coquillages*.

Ajtay-Horváth Magda motívumgyűjtő és -rendszerező módszere engem Caroline Spurgeon Shakespeare-könyvére emlékeztet (Shakespeare's Imagery and What It Tells Us. Cambridge 1935). Voltaképp ő is a „subject-matter” összegyűjtése és csoportosítása alapján próbálja jellemezni az

adott író szemléletét és stílusát. (Érdekes, hogy az angol szakos szerző irodalomjegyzékében nem találkozunk Spurgeon névvel.) Ez a tematikus feldolgozás kézzelfogható eredményeket is hozhat, de ne feledkezzünk meg arról sem, amit Robert Weimann írt le vagy negyven évvel ezelőtt a Spurgeon-féle módszer kapcsán: mindez nem tartalom, hanem csupán eszköz (Az „új kritika”. Gondolat Kiadó. Budapest 1965. 220), más szóval vehikulum, hordozó, képi elem stb. Ennélfogva a világ-szemlélet jellemzésére csak kritikával, közvetetten alkalmazható.

A könyv tartalmát a „Következtetések, genetikus és tipológiai kapcsolatok” című fejezet (201–4) foglalja össze. Ebben különbséget tesz a tudatos átvételnek, irodalmi hatásnak tulajdonítható és a történeti-művelődéstörténeti kontextus hasonlóságára visszavezethető magyar–angol megfelelések között.

4. Befejezésül meg kell dicsérnem a két fiatal szerzőt mind magyar és nemzetközi szakirodalmi tájékozottságáért (Sájtérnél a német, Ajtay-Horváthnál az angol dominál), mind elméleti igényességéért. Ezek az erényeik magukon viselik a „Szabó Zoltán-iskola” védjegyét, okulás és követendő példa gyanánt a magyarországi stíluskutatók és műhelyeik számára. Figyelemre méltó azonban, hogy miközben a két szerző ugyanabból az iskolából, a stilisztika „kolozsvári iskolájából” került ki, és ugyanabból a szellemi táptalajból (Szabó Zoltán stílustörténeti elgondolásaiból) táplálkozik, a két könyv módszere és jellege merőben eltérő. Talán ez a legszebb a stilisztikában!

Végeredményben – e két új könyvnek a tükrében is – mi tehát a szecesszió: korstílus, valamely korszak uralkodó stílusa, vagy stílusirányzat, „stílusfejlődési tendencia”? Szabó Zoltán és tanítványai szerint inkább az utóbbi. De még stílusirányzatként is problematikus a szecesszió, mert összefonódik a szimbolizmussal, az impresszionizmussal, olykor még az avantgárd irányzatok némelyikével (expresszionizmus, szürrealizmus) is. (Ezt bővebben is kifejtettem: ItK 2000/3–4: 536–7; Nyr. 2001/3: 327–8.)

Ez azonban nem azt jelenti, hogy szecesszió nincs is (ahogy Lukács György vélte), hanem hogy ott, ahol szecesszió van, sok minden egyéb is van. Épp ezért olyan vonzó ez a témakör a (tágon értett) stilisztikát művelő kutatók számára.

A két erdélyi szerzőnek tudtommal ez az első önálló munkája. Csak biztatni tudom őket kutatásaik folytatására (ennek irányát, lehetőségeit a fentiekben igyekeztem is jelezni). Remélem, hogy a hazai könyvkereskedelem is hajlandó lesz arra, hogy ezt a két érdemes munkát eljuttassa a magyarországi érdeklődők kezébe is.

Kemény Gábor

A nagybetűs írásmód kialakulása a német helyesírásban. (Die Entwicklung der Großschreibung im Deutschen von 1500 bis 1700.) Unter Leitung von Rolf Bergmann und Dieter Nerius Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 1997 Bd. 1–2. 989 p.

Mint köztudott, a németben a többi nyelvhez képest sokkal kiterjedtebb a nagybetűk használata: minden főnév és főnévként használt melléknév elején nagybetű áll. A mai állapot néhány évszázadra kiterjedő fejlődés eredménye. A teljes folyamatot még nem kutatták; az alábbiakban ismertetni kívánt terjedelmes tanulmány, amelynek legfőbb érdemei közé tartozik a tekintélyes szövegtörzset, a 16–18. század fejleményeire korlátozódik, mivel ekkor szaporodott el, majd rögzült ez az írásforma.

Az előszó ismerteti a kutatás körülményeit, amelyek önmagukban is érdeklődésre tartanak számot. Amikor a hétfős kutatócsoport két vezetője, Bergmann és Nerius közös érdeklődési területüknek, a német helyesírás történetének köszönhetően 1983-ban megismerkedtek, még egy országhatár választotta el őket egymástól. A két német állam egyesítése után lehetőségük nyílt egy közös

kutatási program megvalósítására, amely 1990 és 1996 között a *Deutsche Forschungsgemeinschaft* anyagi támogatásával zajlott. A munka két központja Bamberg és Rostock volt.

A két kötet az alábbiak szerint épül fel:

- az 1. fejezetben a szerzők ismertetik a kutatás elméleti háttérét és célját;
- a 2. fejezet tömören bemutatja a német nyelvre jellemző nagybetűs írásmód kialakulására vonatkozó kutatások aktuális állását;
- a 3. fejezet a legkisebb részletekre is kitérve tartalmazza az elemzés szempontjait;
- a 4. fejezetről megismerhetjük a szövegválasztás szempontjait, majd rövid áttekintést kapunk a vizsgált korpuszról;
- az 5. fejezet táblázatos formába foglalja, majd összegi a 145 szöveg vizsgálatának eredményeit;
- a 6. fejezetben kerül sor az eredmények értékelésére;
- a 7. fejezet bemutatja, milyen szabályok álltak a 16. és 17. századi nyelvtanokban és helyesírási tanácsadó művekben a nagybetűs írásra vonatkozóan;
- a 8. fejezet összeveti a 6. és a 7. fejezet tanulságait, és állást foglal a kérdésben, vajon az elméleti szakemberek meghatározó szerepet játszottak-e a nagybetűs írás elterjedésében és szabályainak kialakulásában, vagy csak a tények után „kullogtak”;
- végezetül a 9. fejezet rámutat a végzett munka hatáira, és kijelöli a kutatások jövőbeli feladatait.

A második kötet végén irodalomjegyzék található, továbbá a táblázatok és ábrák listája. Az ismertetés a továbbiakban nagyvonalakban követi a mű tagolását.

1. Bevezetés: A kutatás célja

Az írás funkciója nyelvi egységek jelentésének grafikus rögzítése, vizuális eszközökkel a kommunikációs partnerhez való eljuttatása. Ez utóbbi deszifrozza a jeleket – az írásnak tehát lehetőség szerint meg kell könnyítenie ezt a folyamatot. Ennek egyik eszköze a nagybetűs írásmód, amellyel kiemelünk egyes nyelvi egységeket, kategóriákat vagy osztályokat. A nagybetűs írásmód ennek megfelelően a jobb áttekinthetőséget és a jelentés könnyebb, gyorsabb felfogását szolgálja.

A szerzők bevezetőjükben röviden áttekintik a kis- és nagybetű használatának történetét. Az ókorban még nincs különbség, gyakorlatilag egyfajta regisztert használnak. A 7–9. században terjedt el a dőlt betűs írás, amellyel együtt kétféle betűnagyság alakult ki. Az európai országok egy részében egy kisbetűs írás, a karolingok minuszkulája terjedt el, amely a görög–latin eredetű európai írások általános formájává vált az első évezred végéig. Itt az ókori nagybetűs írásból átvett betűket bizonyos szöveghelyek megjelölésére használták, amelyek így jelzés értékűvé váltak.

Ma a nagy- és a kisbetűk rendszere párhuzamos. A német nyelvben is ez a helyzet a β kivételével, amely csak kisbetűként létezik. Mivel nem tartozik hozzájuk külön fonéma, a nagybetűk egyetlen szerepe a kiemelés, a figyelem ráirányítása bizonyos dolgokra, a szöveg megértésének megkönnyítése.

Ahol ismert a kis- és nagybetű használat, ott a nagybetű szerepköre alapvetően a következő: a szöveg kezdetének jelölése (fő- és alcímek); a mondat kezdetének jelölése; bizonyos szavak, szócsoporthok, szófajok esetében a szó kezdetének jelölése. Ennek megfelelően a nagybetűk a nyelvi rendszer három szintjén látnak el feladatot: szövegszinten, szintaktikai szinten és a lexika szintjén.

A szóba jöhető nyelveknél az utóbbi szinten hozott a fejlődés eltérő eredményeket. Az egyik véletlen a német képezi, amelyre a nagybetűs írás a legnagyobb arányban jellemző, mivel nemcsak tulajdonneveket, megszólítási formákat és bizonyos kitüntetett címeket írunk így, hanem minden

főnevet és főnevesített egyéb szófajt is. A többi nyelvben a nagybetűs írás voltaképpen a tulajdonnevekre és bizonyos megtisztelő címekre korlátozódik.

A történeti fejlődés kezdetben a németben is a többi nyelvhez hasonlóan zajlott. Az ófelnémetben leggyakrabban szövegek, mondatok, strophák és verssorok elején tűnik fel a nagybetű, ez a gyakorlat rögzült is a továbbiakban, a személynevek és a földrajzi nevek írásmódjához hasonlóan. Az újfelnémet időszakban (1350 után) alakult ki a sajátos német szokás. A nagybetű használatának a némethez hasonló kiterjedése megfigyelhető volt még átmenetileg az angol, a francia, a holland és a litván nyelvben, és valamivel hosszabb ideig – valószínűleg német hatásra – egyes skandináv nyelvekben. A dán nyelvben például a némethez hasonló volt a nagybetű használata, ezt azonban 1948-ban – minden bizonnyal politikai okból – megszüntették.

2. A kutatás jelenlegi állása

A kutatás célja az volt, hogy felderítsék a nagybetűs írás kialakulását a németben, különös tekintettel a sajátos fejlődésre. Ehhez szerencsére elég nagy szöveganyag állt rendelkezésre. A vizsgálat tanulságait azután összevetették a korabeli nyelvtanokban és helyesírási tanácsadóknak olvashatókkal. A kutatók nemcsak a folyamatot vázolták fel, hanem a sajátos fejlődés okaira is igyekeztek rávilágítani – saját bevallásuk szerint csekély sikerrel.

Tudománytörténetileg érdekes tény, hogy noha a németre jellemző nagybetűhasználat sajátos alakulat, és a két helyesírási reform folyamán központi kérdés volt, a germanisták viszonylag kevés figyelmet szenteltek neki. Feltehetően a 70-es évekig a helyesírást nem tekintették hálás témának. Azóta több munka született, amelyek között vannak elméleti indíttatásúak és empirikus kutatásokat összegzők egyaránt. A többséget az előbbieket alkotják.

A munkák egy része összefoglalja és interpretálja azokat a megállapításokat, amelyek a kis- és nagybetűs írásra vonatkoznak a nyelvtanokban és helyesírási szótárakban azóta, hogy ezen a téren egyáltalán szabályozásra került sor. Ide tartozik például két gimnáziumi tanár értekezése a 19. század második feléből. A. Hagemann és P. Tesch egységes helyesírás létrehozására tesznek kísérletet, és ehhez a nyelvtörténetből veszik az érvanyagot. Az utóbbi 16–19. századi anyagokra támaszkodik, az 1527-es *schryftspiegel* a legkorábbi és a kortárs iskolai helyesírási szabályzatok a legfrissebb forrás. Tesch egyébként megszüntetné az általános nagybetűs írást, amelyet csak a mondatkezdetekre és a tulajdonnevekre korlátozna.

V. Moser *Frühneuhochdeutsche Grammatik* (1929) című művét gyakran idézik, mivel bőségesen taglalja a nagybetűs írás fejlődését és a 16–17. századi nyelvtanok erre vonatkozó megállapításait. Leszögezi, hogy a nagybetűs írás tulajdonképpen hasonló szerepet töltött be, mint a központosítás. Állítását azzal támasztja alá, hogy kezdetben, a 15. században még csak strophák és verssorok elején állt nagybetű, majd a 16. század 50-es éveitől kezdve a mondatok elején is, egy időben azzal, hogy a mondatok végét ponttal kezdték jelölni. Ebben a korszakban gyakran a mellékmondatok is nagybetűvel kezdődtek, az írásjeleket pótlандó. Moser azonkívül végigköveti a fejlődést a 14. századtól kezdődően, amikor is a tulajdonneveket már nagyjából nagyjából nagybetűvel írták, a 16. század második feléig, amikor már halmozottan fordul elő a főnevek nagybetűs írása (60%), a 17. században pedig ez az arány már 90%. A terjedésre három indokot talál: 1. a nagybetűs írás kiterjesztése azokra a főnevekre, amelyek közel állnak a tulajdonnevekhez, mint a személyeket jelölő főnevek, gyűjtőnevek, intézmények nevei; 2. a nagybetűs írás általános kiemelő funkciójának kiterjesztése a köztiszteletben álló dolgokra, mint a szentségek nevei (Nomina sacra) és a magas rangú személyek megnevezésére; 3. megállapít egy tendenciát olyan szavak esetében, amelyek a mondat összefüggésében a jelentés logikai súlypontját képezik. Ezekkel összhangban áll a melléknevek nagybetűs írására vonatkozó elmélete: az attributív mellékneveket akkor írták és írják nagybetűvel, ha tulajdonnevekből levezethetők vagy Nomina sacra részei. Később más, nagybetűvel írt főnévből leve-

zethetökként magyarázza ezeket. A névmásoknál a 16–17. században a megszólítások nagybetűs írása a tisztelet jele, más szófajoknak akkor jár ki a nagybetű, ha a mondatban erősebb logikai hangsúlyt kapnak.

A legterjedelmesebb W. R. Weber műve, amely 1958-ban Bernben jelent meg: *Das Aufkommen der Substantivgroßschreibung im Deutschen*. A szerző kísérletet tesz arra, hogy szöveganyagon végigkövesse, majd értelmezze a fejlődést. A kutatás anyagául kéziratok, Luther írásainak nyomtatott változatai, bibliafordítások, vallási és világi jellegű írások, továbbá a zürichi kancellária 12–19. századi dokumentumai szolgáltak. Megállapítja, hogy a nagybetűs írás áttörése a 17. század közepére esett. Kivétel a Biblia helyesírása, főleg a délnémet katolikus és a svájci református körökben, ahol elmaradtak az általános fejlődéstől, és ahol a 19. század második felében egy ugrással igazítják hozzá a Szentírást az általánosan elfogadott írásmódhoz. A nagybetű használatát Weber négy elvre vezeti vissza: 1. esztétikai elv (iniciálék); 2. logikai aspektus – az individualizáltság fokozatossága a főneveknél; 3. a főnév mint legfontosabb szófaj szintaktikai és szemantikai önállóságának rögzülése; 4. funkcionális aspektus – a nagybetű az olvasónak szól mint a szöveget tagoló és a lényegyet kiemelő elem.

W. Mentrup foglalkozott még kimerítően a témával az új helyesírással összefüggésben, mindeneke előtt a 16. századtól a 20. század elejéig megjelent nyelvtanokból és helyesírási szabályzatokból kiindulva.

Az empirikus kutatásokra alapuló művek közül kiemelendő M. Kaempfert dolgozata, amelynek címe *Motive der Substantiv-Großschreibung* (U. Risse, 1980) és amely 43, 1522 és 1550 között megjelent bibliakiadásból indul ki. Kaempfert két csoportot állít fel: a központosítástól függő és attól független nagybetűs írást. A kérdés csak az, hogy az illető korszakban mennyire volt a központosítás következetes. Magyarázatában Gottschednek az ókorig visszanyúló „főszóelméletére” hivatkozik, az ezen elmélet alapját képező világszemlélet értelmében pedig a konkrét dolgoknak jut a legmagasabb rang.

C. Moulin *Der Majuskelgebrauch in Luthers deutschen Briefen (1517–1546)* címmel 1990-ben megjelent munkájában először vizsgált kézíratos anyagokat. A tanulmányozott 79 levél összesen 22 000 szóalakat tartalmaz. A mű lehetőséget ad a kéziratoknak és a nyomtatott szövegeknek a nagybetűs írásmód szempontjából történő összevetésére.

A Rolf Bergmann és Dieter Nerius vezette kutatócsoport célja az volt, hogy az eddigi vizsgálatokat szélesebb szöveganyagra terjessze ki, és ezáltal a német helyesírás ezen területének alakulását pontosabban derítse fel.

3. A kutatás módszereiről, az elemzés és a szövegválasztás szempontjairól

A rendelkezésre álló, tekintélyes szövegmennyiséget a következő elvek szerint szűkíthették le:

- Mivel a nagybetűs írás a kéziratokban és a nyomtatványokban eltérő ütemben alakult, a kutatás a nyomtatott szövegek elemzésére korlátozódott.
- Azok közül is azokra, amelyekenél a nyomtatás helye és éve egyértelműen megállapítható.
- Mivel a későbbi szövegkiadások hajlamosak a helyesírást utólag hozzáigazítani a korban uralkodó szokványokhoz, csak eredeti nyomtatványok és faximilék elemzését végezték el.
- A lírai szövegeket kihagyták, mert ezek sajátosságai túlságosan kibővítették volna a munka határait.
- Nem vették be a bibliai szövegeket sem, mivel a Luther-féle fordítás helyesírása a szent szöveg tisztelete miatt továbbadódott, és ezáltal eltért a korban uralkodó szokásoktól.

Kérdés volt az is, mekkora az a legkisebb szövegmennyiség, amelyen a nagybetű használatának elvei felismerhetők. Ennek megállapításánál abból indultak ki, hogy a leírni kívánt elemek

véletlenszerű megoszlásban, bizonyos gyakorisággal bukkannak fel. A különböző nyelvi szintekre ez eltérő módon érvényes. A nagybetűs írásmód követéséhez szövegenként 10 „normál oldal” (kb. 4000 szó) elegendő volt a vizsgálathoz. Ennélfogva az olyan szövegek, amelyek nem érték el ezt a terjedelmet (pl. röpiratok), kimaradtak a vizsgálatból. Néha azonban a kutatóknak kivételt kellett tenniük, mert az időbeli és térbeli kritériumok a válogatásnál elsőbbséget élveztek. Ebből látható, hogy a válogatási kritériumoknak hierarchikus rendje volt. Mivel itt egy fejlődés állomásairól volt szó, 30 éves időközöket vettek alapul, tehát csak bizonyos években (1500, 1530, 1560, 1590, 1620, 1650 és 1680) megjelent nyomtatványok jöhettek szóba. Általában ± 5 éves eltérést még elfogadtak. A korpusznak illusztrálnia kellett a regionális eltéréseket is. Öt részre osztották a felnémet nyelvterületet, hozzávették az alnémet területet hatodiknak, és ügyeltek, hogy mindenhol kerüljön ki elemzési anyag, mégpedig területenként 3-3 nyomdászékhelyről. Végeredményben a 7 korszakhoz mind a hat területről három-három szöveget választottak ki, így alakult ki a 145 szövegből álló törzsanyag.

Fontos volt a válogatásnál a szövegfajta is. A kutatók gyakorlati szempontból leegyszerűsített szövegfajta-regisztert használtak: 1. egyházi-teológiai szövegek, beleértve a példázatokat is; 2. szórakoztató szövegek; 3. alkalmazott szövegek.

4. A szövegvizsgálat eredményeinek rövid összefoglalása

4.1. A nagybetűs írás mint a szövegelméleti elv kifejeződése

Ide tartoznak azok a nagybetűs írásmódok, amelyeket közvetlenül a szöveg vált ki. Gyakorlatilag arról van szó, hogy a szövegsemantikai egységek kezdetét valahogyan jelölni kellett, ennek megfelelően nagybetűvel írták a szövegegység első sorát vagy első szavát. A vizsgálat tárgya itt az volt, hogyan, milyen mértékben használták ebben a szerepben a nagybetűs írást, és milyen fejlődési irányok rajzolódnak ki.

A cím külön kutatási tárgy volt, amelyet olyan különös szövegegységnek tekintettek, amely az egész szöveg vagy egyes szövegrészek előtt áll sajátos funkcióval: grafikusan jelöli az egész szöveg vagy egyes szövegrészek kezdetét, ezenfelül jelentős információt hordoz a szövegre nézve, minthogy előrejelzi a témát. A különösen díszes betűk és a nagybetűs írás kiemelik a fontos információhordozó elemeket, és megkönnyítik ezzel az olvasó dolgát.

A nagybetűs írás a hierarchiától is függött: a teljes szöveg elejét gyakran két vagy három, az alegységek kezdetét egy nagybetű jelölte. A kezdőbetűk díszítettségének mértékét is szöveghelyük határozta meg.

4.2. A nagybetűs írás mint a szintaktikai elv kifejeződése

A mai írott nyelvben a nagybetű szintaktikai funkciója kevés pozícióra korlátozódik, közvetlen összefüggésben a központoszással. Ezzel szemben a 16–17. században a nagybetűket még sokféle képpen használták a szintaktikai tagolás eszközeként, miközben a központoszásnak még nem voltak általánosan elfogadott és elterjedt szabályai, ezért nem állítható, hogy a két dolog egyértelműen összefüggött volna. A kutatás érdekében egy eléggé rugalmas mondatdefiníciót alkalmaztak: a nyelv legkisebb, potenciálisan önálló közlési egysége. Más nem lett volna használható, hiszen a központoszás rendszere még nem alakult ki, a nagybetűs mondatkezdés pedig éppen a kutatás tárgyát képezte. Ezzel együtt azt állapították meg, hogy a pont után többnyire nagybetű következik.

A vizsgálat az alábbi szintaktikai egységekre terjedt ki. A teljes mondat szintje: 1. teljes mondatok; 2. zárójelben lévő beszúrárok; 3. idézetek. A tagmondatok szintje: 1. főmondatok – be-

vezetés nélküli, kötőszóval bevezetett, nem kötőszóval bevezetett; 2. mellékmondatok: bevezetés nélküli, kötőszóval bevezetett, nem kötőszóval bevezetett, elliptikus.

Általában megállapítható, hogy a mondatok szintjén a nagybetűk használata nagyjából már megfelelt a mai állapotoknak.

4.3. A nagybetűs írás mint a lexikai elv kifejeződése

A lexikai elv juttatja kifejezésre a jelentés oldalának és a nyelvrendszer grafikai szintjének összefüggését, vagyis a szó frott alakját a lexikai egység szemantikai sajátosságai közvetlenül meghatározzák. A kutatás lényege ezen a területen abban állt, hogy meghatározzák a szavaknak azon csoportját, amelyre a nagybetűs írás jellemző, és ebből kiindulva hipotézist állítsanak fel. Igaz, a szófajok meghatározása nemcsak a jelentésen, hanem morfológiai és szintaktikai jellemzőkön is alapul, és ezeket sem zárták ki a vizsgálatból, mégis a szemantikai elemé volt az elsőbbség, mivel egy szófaj elemei mind rendelkeznek végső soron egy, a hierarchia legmagasabb fokán álló közös számmal, amely azután meghatározza a többit.

A szövegvizsgálat folyamán a következő kérdésekre keresték a választ:

- Jellemző-e bizonyos szófajokra a nagybetűs írás?
- Van-e különbség a nagybetűs írásban az azonos szófajhoz tartozó szavaknál jelentésük-től függően?
- Kihat-e a nagybetűs írásra valamilyen morfológiai tulajdonság, mint például a főneveknél a névelő használata?
- Mennyiben befolyásolja a mondatban elfoglalt helyzet vagy funkció a szókezdet jelölését? Függ-e a nagybetű használata az író által fontosnak tartott nyelvtani, illetve logikai alany kiemelt szerepétől, a szónak a mondat hierarchiájában elfoglalt helyétől? Milyen szerep jut ebben a névszói csoport terjedelmének?
- Mi a helyzet az összetett szavaknál: függ-e a nagybetűs írás a kiinduló szó szófajától, például van-e különbség egy deverbális nomen esetében?
- Eltér-e a nagybetű használata az idegen szavaknál és a belső keletkezésű szavaknál?

5. Az egyes kategóriákra vonatkozó kutatási eredmények

5.1. Főnevek

A nagybetűs írás még nem teljesen rendezett voltára utal, hogy nagybetű nem csak a szó elején állhatott:

- az egész szó nagybetűs írása: *GOTT, HERREN, IESUS*;
- több nagybetű a szó elején: *DIeweil, GOttheit, HERRen*;
- főnévi összetevő kezdőbetűje anélkül, hogy előtte kötőjel volna: *AltarTisch, GeltGott, MilchGott, SchreckEngel*;
- főnévi összetevő kezdőbetűje kötőjel után: *Berg-Chrystall, Fleisch-Farb, Garten-Rosen, Glas-Topf, Wollen-Kamme*.

5.1.1. Tulajdonnevek

Ez az a csoport, amelyet a mondatban elfoglalt helyétől függetlenül elsőként kezdenek nagybetűvel írni. A hagyományos meghatározás szerint „magában létező élőlény vagy tárgy” megnevezésére szolgál. A nagybetűs írás már a vizsgált időszak kezdetén is kiterjedt a következő csoportokra: személynevek; földrajzi nevek; a csillagok, csillagképek és más égitestek neve; építmények neve; történelmi események megnevezése; szervezetek, intézmények, hatóságok neve; írásművek címe (ez már az előző két elv értelmében is).

5.1.2. A szentségek nevei (Nomina sacra)

Miután a tulajdonnevek csoportját kiemeltük a főnevek közül, a közneveket durván két csoportra oszthatjuk, a konkrét és az elvont főnevekre. A konkrét főnevek sorában különösen nagy a hajlam a nagybetűs írásra a hitéletben fontos szerepet játszó alakok esetében – kezdetben ennek a különös tiszteletadás volt az indoka.

Az alábbiak tartoznak ide:

- *Gott* (isten) és a rá vonatkozó további megnevezések: *der Vater, der Herr, Himmelkönig, der Höchste, (Ewiges) Licht, Erlöser, Schöpfer* stb.;
- más isteni személyiségek, egyebek mellett Krisztus megnevezései: *der Son, der Herr, der Heiland, der Heilige Geist*;
- a bibliai történetek szereplői: *Apostel, Evangelisten, Prophet, Jungfrau, Engel, Teufel, Cherub, die Heiligen, Märtyrer, Pastron (Schutzheiliger)*;
- az üdvtörténet fontos fogalmai: *Himmel, Hölle, Sacrament, Evangelium, die Heilige Schrift, die Bibel, (Gottes) Reich*.

5.1.3. Személyek megjelölése

Ez is a vizsgált időszak jellemző fejleménye.

- A népek, nemzetek nevét már korán nagybetűvel írták, nagy valószínűséggel azon tulajdonnevek hatására, amelyekből levezethetőek voltak: *Araber, Byblionier, Bohmen, Chaldoer, (die Uralten) Deutschen, (die) Frankreicher, (die) Griechen, (die) Juden, (die) Phonicier, (die) Romer* stb.
- A nagybetűs írás mint a tiszteletadás módja érvényesül a különböző rangoknál, tisztségeknél: *Babst, Bischoff, Burgermeister, Churfurst, Edelmann, Furst, Gewaltige, Graff, Herr, Hertzog, Hoherproester, Keyser, Konig, Obrigkeit, Pastrich* stb.
- Személyeket jelölő egyéb főnevek: *Bawer, Bergleute, Bösen, Buchdrucker, Freund, Gelehrte, Held, Helfer, Idiot, Kind(er) Leute, Man, Meister, Mönch, Pfarrer, Prediger, Volk, Weib, Zuhörer* stb.

5.1.4. Az elvont főnevek

A szövegek azt bizonyítják, hogy ennél a csoportnál viszonylag később alakult ki a nagybetűs írás. A kutatók által használt munkadefiníció, Helbig és Buscha nyomán, a következő volt: az absztrakciók érzékeinkkel fel nem foghatót fejeznek ki. Lehetnek egyszerű, képzett és összetett szavak:

- *Charakter, Denken, Pflicht, Recht, Ruhm, Seele, Stunde, Unrecht, Ursache, Zweck* stb.
- *Sprache, Suche, Ankunft, Babstumb, Feindschaft, Gedechnis, gelegenheit, heimlichkeit* stb. A főnevekből képzett főnevek inkább voltak hajlamosak a nagybetűs írásra. A null-

szuffixumos képzésnél nagy az ingadozás a vizsgált időszakban: *Anfang, Auffang, Ausflug, befehl, Bericht, Gebet, klang* stb.

- Az összetett szavaknál az utolsó tag szófaja és jellege számít: *Geldklage, Kirchengeleut, Niedergang, ubelthat(en)* stb.

5.2. Elhomályosult jelentésű szavak

Az állandósult szókapcsolatokban a szavak hajlamosak elveszíteni eredeti szófaji jellegüket. Kérdéses persze, mikor tekinthető lezárultnak a folyamat. A németben ennek egyik jele, amikor eltűnik a névelő a főnév elől (*in bezug, zu Recht*). A főnévi jelleg elhomályosulásával a nagybetűs írás is visszahúzódik: *anfangs, feind(ist), flugs, vonnöten, allerseits, heut zu tage* stb.

5.3. Melléknevek

Itt különösen azokra fordítottak figyelmet, amelyeket olyan főnevekből képeztek, amelyeknél a nagybetűs írás kiemelten feltűnő:

- a földrajzi nevekből *-isch* képzővel képzett szavak: *Meißnisch, Querfurtisch, Parisisch* stb.;
- a földrajzi nevekből *-er* képzővel képzett szavak: *Berliner, Thüringer* stb.;
- az országnevekből képzett melléknevek: *Beyerisch, Deutsch, Griechisch* stb.;
- a személynévekből képzett melléknevek: *Julianisch, Gregorianisch, Luthersche*;
- a különös tisztelettel övezett tisztségekből képzett melléknevek: *Bischofflich, Königlich, Papistisch* stb.;
- személyeket jelölő egyéb főnevekből képzett melléknevek: *Bürgerlich, Heidnisch, Kindisch. Männlich, menschlich*.

5.4. Igék

Itt leginkább a főnévi előtagú összetett igék érdekeseek: *haushalten, heimgehen, hofhalten*. (Itt szeretném megjegyezni, hogy a 2000-ben bevezetett új német helyesírás szerint a főnévi előtagú összetett igéket külön és ennek eredményeként a főnévi előtagot nagybetűvel írjuk: *Haus halten, Hof halten, Rad fahren* stb.).

5.5. Névadások

A személyes névadások bizonyos személyekre, tárgyakra vagy jelenségekre vonatkoznak, ez határozta meg nagybetűs írásukat; ha például *Er, Ihn* az istenre vonatkozik, akkor naggyal írandó.

5.6. Számnevek

Itt a főnévként használt számnevek (*der Erste, das Dutzend, Hunderte von...*) nagybetűs írása volt feltűnő.

6. A korabeli nyelvtanok és helyesírási tanácsadó művek tanulmányozásának eredményei

A korábbi időszakokban főként ezeknek a műveknek a tanulmányozásából merítették a nyelvészek a nagybetűs írás történetére vonatkozó adataikat. Ám a valóság ettől eltért, mivel a nyelvtanokban csak némi késéssel rögzítik a fejleményeket. Az ismertetett könyv 7. fejezetében a szövegkutatás tanulságait igyekeznek összevetni a szabálygyűjteményekben olvashatókkal a szerzők. Miután ez megtörtént, újból fel lehetett tenni a kérdést, mennyiben van hatásuk egyáltalán ezeknek a szabálygyűjteményeknek. A könyv 8. fejezete erre a kérdésre próbál választ adni.

Mivel a korábbi és a későbbi időszak elméleti művei között elég nagy a különbség, ezért ezeket külön alfejezet tárgyalja.

6.1. A 16. századi szabálygyűjtemények a nagy- és kisbetűs írásról

A 15. és 16. századi nyelvtanok közül (24) csak hat sorol fel szabályokat ebben a témában, eltérő terjedelemben. Míg Johann Elias Meichßner *Handbüchlein*ja (Tübingen, 1538) egyetlen mondatot szentel a tulajdonnevek nagybetűs írásának, addig Johannes Kolroß *Enchiridion*jában (Basel, 1530) több mint három oldalt töltenek meg a szabályok és a példák. Már emiatt is lehetetlen a nyelvtanok alapján világos fejlődési vonalat felrajzolni a nagybetűs írásmód terén. A szabályok megfogalmazása is gyakran homályos és nem kötelező érvényű, inkább csak javaslatként foghatók fel. A szöveg és a mondat szintjén az ajánlások nagyobbra is megfelelnek a korabeli szokásoknak, amelyek mellest még máig érvényben vannak. Ettől eltér Fabritius *Büchlein gleichstimmender Wörter* (Erfurt, 1532) című műve és a már említett *Enchiridion*, ahol a tagmondatok kezdetét is nagybetűvel jelölik, a példák is erre mutatnak. (Az utóbbiban egyébként éppen a Miatyánk a példa.)

A lexika szintjén a korai művek szerint csak a személynéveknek, a földrajzi neveknek és a szentségek nevének nagybetűs írása kötelező. Érdekes, hogy Fabritius hoz egy névlistát, ahol a keresztnévek nagy-, míg a családnevekként felfogott foglalkozásnevek kisbetűvel íródtak, kérdés, lehet-e ebből messzemenő következtetéseket levonni.

A 16. század végén írt *Synopsis Grammaticae tam germanicae tam latinae et graecae*, Johann Becherer műve (Jena, 1596) az első, amely a főnevek általános nagybetűs írását megfogalmazza. Ugyanakkor a példák, amelyeket ismertet: *Gott*, *Rom* – egy szentségnév és egy tulajdonnév – már a korábbi művekben is szerepeltek. Becherer szerint a tulajdonnevekből képzett mellékneveket is nagybetűvel kell írni, példa: *Römisch*.

Ortholph Fuchsberger *Leeßkonst* (Ingolstadt, 1542) című művében olvasható egy érdekes szabály: nem ad meg lexikai-grammatikai vagy szemantikai kategóriát, hanem azt mondja, azt kell a szövegben nagybetűvel írni, ami különleges jelentőséget hordoz.

Látható, hogy a korszakban a nagybetű használata még meglehetősen korlátozott, sőt, van olyan mű, amely egyenesen óva int a túlzott nagybetűs írástól, ilyen például Fabritius is.

6.2. A nagybetűs írásra vonatkozó tanácsok az 1600 és 1722 közötti nyelvtanokban

Ebben a korszakban már észlelhető a fejlődés iránya, mivel elég sok a mű (33), és ezek meglehetősen részletesen tárgyalják is a nagybetűs írás kérdéseit.

Ebben az időszakban a művek már tartalmazzák a központosításról szóló fejezeteket is, tehát az előbbi korszakhoz képest főként az az újdonság, hogy jobban tagolják az egyes szövegegységekre és mondatfajtákra vonatkozó megállapításokat, másrészt felbukkannak az írásjelek használ-

latával összefüggő szabályok a nagybetűs írással összefüggésben. Például egyre többször bukkan fel az a szabály, hogy a pont után az új egység kezdetét nagybetű jelöli, ez természetesen összefügg azzal, hogy ugyanitt a központosításról szóló részben már az olvasható, hogy a mondat végén pont áll – persze, nem a mondat szót használják, hanem annak egy körülményesebb meghatározását. Ez szinte minden műben olvasható, viszont a mondaton belüli tagolást szolgáló írásjelek utáni nagybetűről csak elszórtan esik szó, például a még kevésbé elterjedt vessző használata helyett több helyen ajánlják a virgula + nagybetű kombinációt. A kettőspont utáni nagybetűs írás először 1657-ben Bellinnél fordul elő.

Ami a lexika szintjét illeti, az adott időszakban megjelent nyelvtanok többsége állást foglal a főnevek nagybetűs írása mellett. Ezt először a már említett Becherer teszi, aki 1596-ban megállapítja, hogy a latinnal ellentétben a németben minden főnevet nagybetűvel írnak. Ez kezdetben inkább kivétel, a többi szerző a 17. század első felében végigveszi az egyes főnévkategóriákat, majd a század második felétől terjed a főnevek általános nagybetűs írásának szabálya, és 1700-tól ez a szabály egyértelműen dominál. Johann Bödiker 1690-ben fogalmazta meg a legáltalánosabb és máig érvényes szabályt *Grund-Sätze Der Deutschen Sprachen im Reden und Schreiben* (Cölln an der Spree), amely szerint minden főnevet és főnévként használt más szófaját nagybetűvel kell írni. Ez a felfogás nem terjedt el azonnal, például Freyer 1722-ben óvatosabban nyilatkozott a főnevesített melléknevek és igék ügyében, mégpedig úgy, hogy „nem ütközik a jelenlegi szabályba, és a mindennapok használatával sem ellenkezik, ha a főnevesített melléknév elején nagybetű áll, de az sem hiba, ha valaki megtartja a kisbetűs írást”.

A főnévi jellegüket elvesztett szavak kisbetűs írásáról először J. L. Prasz nyilatkozik 1687-ben, nála átfogóbban azután a már említett Bödiker tárgyalja a témát, arra is rámutatva, hogy a főnévi jelleg elvesztése együtt jár a névelő lekopásával, pl. *zu liebe*, nem *zu der Liebe*.

A főnevek korlátozott nagybetűs írásának hívei gyakran javasolják, hogy a „fontos” szavakat írjuk nagybetűvel, és ez legtöbbször főnév, de nem kizárt, hogy más szófajú szó is ebbe a kategóriába kerül. Az igékről általában nem esik szó a nagybetűs írásmódnál, csak később Bödiker, majd Freyer állapítja meg, hogy a főnévi előtagú összetett igéket kisbetűvel kell írni. Bellin pedig elsőként ír arról 1642-ben, hogy a megszólításul használt névmásokat nagybetűvel szokás írni, például „*Gott gebe Dier vil Glück und Segen*”. Ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkoznak a 17. és 18. század grammatikusai. Kezdetben a szabály úgy hangzik: a névmásokat akkor kell nagybetűvel írni, ha a megszólított vagy szóban forgó személy magas rangú, például Freyer is így ír 1722-ben. Ő azonban úgy véli, ennek csak levélben van helye, és a *Du*, illetve *Euch* esetén nem jöhet szóba, mert ezek nem olyan szavak, amelyekkel megtisztelünk valakit.

7. A nyelvtudósok szerepéről

A 8. fejezetben arra a kérdésre keresik a kutatók a választ, vajon a nagybetűs írást befolyásolták-e a nyelvtanok, netalán ezek váltották ki, vagy éppen ellenkezőleg, csak leírták utólagosan a már kialakult gyakorlatot.

Szövegtani és szintaktikai szinten a nyelvtanok már időrendi okokból is csak a használat leírói lehettek.

Ami a lexika szintjét illeti, itt nem ilyen egyszerű a kérdés, mivel össze kell vetni a nagybetű használatának időbeli alakulását és a nyelvtanok megállapításainak időrendjét.

A döntő változások lényegében a 16. század folyamán zajlanak le. A földrajzi nevek és a személynevek nagybetűs írása nagyjából 1530 óta számít normának, a szentségek neve, a rangok, címek, hivatali tisztségek neve 1560 óta, a köznevek nagyjából 1590 óta. A növekedés százalékként is kifejezhető. A legfontosabb azonban, hogy a változás üteme nem egyenletes: 1500

és 1530 között a nagybetűs írás aránya az előző időszakhoz képest megháromszorozódott, míg 1530 és 1560 között már „csak” megkétszereződött.

Ehhez képest a nyelvtanok később nyilatkoznak a kérdésről. Először is jellemző, hogy 14 szerző egyáltalán nem szól a kérdésről, amelyek pedig igen, azok időbeli és térbeli tényezők miatt (1527, 1530, 1532, 1538, 1542, 1596) nem lehettek a nagybetűs írás robbanásszerű elterjedésének kiváltói. Csak egy példa: a szentségek nevei esetében a nagybetűs írás 1500 és 1530 között 0,4%-ról 67,9%-ra nőtt, miközben erről csak egyetlen szerző, Kolroß vesz tudomást, ő is utólag, azaz 1530-ban.

8. Összefoglalás és nyitott kérdések

Mint a kutatás vezetőitől a kötet utolsó fejezetében megtudjuk, a vizsgálat korlátai egyrészt anyagi és személyi természetűek, másrészt eleve meghatározottak voltak; a kutatott időszak kiválasztása abból a feltevésből adódott, hogy a legfontosabb változások 1500 és 1710 között mentek végbe, és ez be is igazolódott. A jövőbeli kutatások témái a következők lehetnek:

- A már 1500 körül normának tekinthető nagybetűs írásmódnál felmerül a kérdés, mikor és hol alakult ki ez a norma. Ennek kiderítéséhez nemcsak az ősymontatványokhoz, hanem a kéziratokhoz is vissza kell nyúlni, például az iniciálékkel való kiemelésig.
- A vizsgált időszak végére a kutatók várakozásával ellentétben még nem alakult ki minden területen a mai norma. Például a szintaxis szintjén előfordul, hogy nagybetűvel kezdenek összetett mondat belsejében mellékmondatokat vagy hátravetett főmondatokat. Az elvont főneveknél a nagybetűs írás még mindig mutat kivételeket. A melléknevek esetében viszont még sokkal több a nagybetű, mint később. A névmásoknál sem alakult még ki 1710 körül a mai norma. Ezekben az esetekben a kutatás folytatására van szükség. Itt már érdemes volna a grammatikusok szerepét vizsgálni, különös tekintettel Freyer és Gottsched személyére. Egyelőre tehát még nem világos, mikor alakult ki pontosan a máig ható szabályozás.
- További kutatást igényel a fejlődés eltérő üteme egyes régiókban, például a nyugatfelémet forrásokban mindig jelentős lemaradás volt észlelhető a többi forráshoz képest, és erre egyelőre nem találtak magyarázatot. Valószínűleg ehhez be kell vonni a bibliafordításokat, amelyeket eddig szándékosan kihagytak a vizsgálatból. Nyelvöldrajzi szempontból különösen fontos volna a német nyelvű Svájcra vonatkozó kutatások kibővítése.
- Mivel kimutatható, hogy nem a grammatikusok felelősek a nagybetűs írás 16. századi elterjedéséért, nyitva marad a kérdés, mi volt akkor a kiváltó erő. Itt valószínűleg a nyomdászok tevékenységét kell közelebbről megvizsgálni.
- A 17. századot illetően is vannak még nyitott kérdések. 1650 után mind inkább rögzül, hogy a főneveket mint szófajt kell nagybetűvel írni. Itt érdemes volna felülvizsgálni a grammatikusok szerepét.
- Végül a szerzők kénytelenek beismerni, hogy éppen a központi kérdésre, tudniillik miért éppen a németben alakult ki a nagybetűs írásnak ez az egyedi normája, nem találták meg a választ. Lehetséges, hogy amint más nyelveknél is lefolytatnak hasonló vizsgálatokat, az eredmények összevetése magyarázattal szolgál a német helyesírás sajátos fejlődésére.

9. A hazai kutatásokról

Az elmúlt időszakban a magyar írásjelhasználat történetének kutatásával különösen két név fonódott össze, Molnár József és Keszler Borbálé. Az utóbbi szerző munkásságából kiemelendő *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig* című értekezése (Nyelvtudományi Értekezések 41., Akadémiai Kiadó, 1995. 94 p.).

A kis- és nagybetű használatának nagyobb szövegtudományi korpusz felhasználásával történő feltárása azonban még várat magára.

Somló Katalin

Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia. Szerk. Kabán Annamária. Szövegtani tanulmányok. Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc 2001. 123 l.

Az egyszerű, de csinos kiállítású kötet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által 2001. május 21-én rendezett tudományos konferencia előadásait teszi közzé.

Az egynapos konferencián elhangzott 12 előadás az aktuális mondattagolás (téma – réma; topik – fókusz stb.) szintaktikai, szövegtani és stilisztikai vonatkozásait tekintette át. Az előadók az MTA Nyelvtudományi Intézetéből, az ELTE-ről, továbbá a Debreceni, a Pécsi és a Szegei Egyetemről érkeztek. A „hazai színeket” Kabán Annamária, a Miskolci Egyetem docense, a konferencia fő szervezője és a kötet szerkesztője képviselte. Az ülésnek valamilyen nemzetközi jelleget is adott Petőfi S. János (Macerata) és Szabó Zoltán (Kolozsvar) részvétele. (Bár az előbbi, sajnos, csak előadásával volt jelen, személyesen nem.) Figyelemre méltó tudományssociológiai jelenség, hogy az előadások egyharmada (12-ből 4) társszerzős volt (ez a nyelvészeten még nem olyan magától értődő, mint a természettudományokban).

Dicséretet érdemel a szerkesztő a kötetnek szokatlanul gyors megjelentetéséért: a május végi konferencia anyaga már novemberben megjelent (e sorok írójának példányában a dedikáció dátuma 2001. december 3.). Ebben az esetben tehát a recenzió megírása hosszabb időt vett igénybe, mint magának a könyvnek a kiadása (mea culpa...).

A kötet tizenkét, egyaránt logikus felépítésű, arányos, nem túl hosszú cikket tartalmaz, amelyek többnyire tömör összeggel végződnek. A dolgozatok egy része (É. Kiss Katalin, Gyuris Beáta és Kabán Annamária) a mondatkutatás keretén belül maradvarendszermondatok logikai-szemantikai viszonyait, struktúráit és ezekből adódó szórendi stb. sajátosságait vizsgálja. Más előadók (Tolcsvai Nagy Gábor, Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa, B. Fejes Katalin, Békési Imre) a szövegkutatás terére lépve teljes szövegben vagy szövegrészletben levő mondatok (szövegmondatok) aktuális tagol(ód)ását elemzik. A kötetet záró stilisztikai tanulmányok (Büky László–Fükh Borbála, Nagy L. János, Boda I. Károly–Porkoláb Judit) a dolog természetéből adódóan szintén szövegszinten vagy (Szabó Zoltán esetében) szövegek fölötti szinten mozognak. A két tanulmánycsoport között átmeneti helyet foglal el Alberti Gábor és Kleiber Judit tanulmánya, amely mondatnyi terjedelmű kijelentéseket értelmez az LDRS (Lifelong Discourse Representation Structures) keretében, később azonban egy rövid szövegnek a „világsszemantikai” elemzésére is sort kerít.

A kétféle vizsgálati mód (a kötetben is, egyébként is) jól kiegészíti egymást. Békési Imre szavaival: „mindkét oldal tanulhatott a másiktól”, hasznos partnereknek bizonyultak (82–3). Ez a konferencia is igazolta, hogy a „rendszermondati” megközelítésen kívül szükség van a „szövegmondati”-ra is (Nagy L. János, 35).

Ennek az ismertetésnek az íróját elsősorban az érdekelte, mivel járulhat hozzá a nyelvészetnek ez az ága a szépirodalmi szövegek stilisztikai vizsgálatához. Ebből a szempontból különösen érdekes, hogy a nem stilisztikai célú, illetve jellegű előadások közt is volt három olyan, amely szépirodalmi szöveget választott elemzésének tárgyául: Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa egy Örkeny-egypercest, B. Fejes Katalin egy Illyés-naplójegyzetet, Békési Imre József Attila Magad emésztő... című versének egy hosszabb részletét. Így ezek az előadások – közvetve – stilisztikai hozadékúak is voltak.

A szó szorosabb értelmében stilisztikai tárgyú előadások közül kettő (Büky László–Fűkőh Borbála és Nagy L. János) Weöres Sándorral foglalkozott (az előbbi a költészetével, az utóbbi a prózájával) az aktuális mondattagolás szempontjából. Szabó Zoltán stílustörténeti előadást tartott (a barokk, a szecesszió és a posztmodern mondat- és szövegszerkezeti sajátosságairól). A kötetet Boda I. Károly és Porkoláb Judit tanulmánya zárja, amely Radnóti Miklósnak Dési Huber István halálára írott Nem bírta hát... című költeményét elemzi a hipertextuális (szövegek közötti) és hipermediális (művészeti ágak közötti) összefüggések alapján.

A szerkesztés munkája a rendelkezésre álló idő rövidsége ellenére jól sikerült. A szerkesztő, mint előszavában írja, nem egységesítette az egyes szerzők hivatkozási, jegyzetelési módját. Ez nem kifogásolható, bár épp az utolsó cikknek a római számos (ráadásul angolosan római számos) jegyzetszámozását helyesebb lett volna arab számosra változtatni. A sajtóhibák száma nem nagy (pl. Roman Jakobson a 120. lapon Jacobson, de három lappal később már jól van írva). Bodáék cikkének a 120. oldalon jelzett mellékleteit nem találom: ezek a (kép)mellékletek nyilván kimaradtak a kötetből, feltehetőleg technikai és/vagy anyagi okból.

A tanulmányok stílusa és helyesírása kivétel nélkül gondos, de némelyik terminológiai megoldásuk vitára készítet. É. Kiss Katalin *információs* fókuszát (9 skk.: a mondatnak az a szakasza, amely új, a hallgató által még nem ismert információt hordoz) én inkább *informatív* vagy *informáló* fókusznak nevezném. Albertinél és Kleibernél az *életfogytiglani* diskurzuszerepresentáció nekem az életfogytiglani fegyházat juttatja eszembe; talán szerencsésebb lett volna az *életélessziglani* jelző (hacsak nem éppen annak az érzékeltetése volt a szerzők szándéka, hogy „életfogytiglan” be vagyunk zárva gondolkodásunk, világismeretünk és -szemléletünk rácsai közé). Kabán Annamária cikkében a sűrűn ismétlődő *kvantált kifejezés* nem lehetett volna-e *kvantoros kifejezés* (van-e egyáltalán *kvantál* ige a magyarban?). Végül Boda és Porkoláb tanulmányában az enciklopédikus, a jelentésbővítő és a prezentációs *link* helyett az enciklopédikus stb. *kapcsolat* vagy *összefüggés* megjelölést használtam volna, mert tudom ugyan, hogy itt nem a német, hanem az angol *link*-ről van szó, mégis zavar a szlengbeli 'szélhámos(kodó), kétes, hamis' jelentés. Mindez természetesen nem tekintendő kifogásnak a szerzőkkel és a szerkesztővel szemben, hanem csupán a recenzius „hangos gondolkodásának”.

Az értékes kötet – bizonyára anyagi okok miatt – csak 100 példányban jelenhetett meg (nem vállalom tehát nagy kockázatot annak megőrlésével, hogy szellemi hiánycikké fog válni). De még így is köszönet illeti a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Dékáni Hivatalát, amelynek támogatása a könyv kiadását egyáltalán lehetővé tette.

Kemény Gábor

Mokány Sándor 70 éves

Június 10-én ünnepelte 70. születésnapját Mokány Sándor magyar és szláv nyelvész, nyelvalmazott egyetemi docens.

A tudomány mai állásának megfelelő szintű, történeti folyamatokat feltáró magyar népetimológiai kutatás megalapozója, a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok neves szakértője az akkor Csehszlovákiához tartozó Técsőn született 1932-ben. Tízéves volt, amikor szülei beírták a huszti gimnáziumba. Ekkorra a Kárpátalja már visszatért Magyarországhoz. A kárpátaljai magyarok nem sokáig élvezhették azonban a magyar fennhatóságot, ugyanis a háború végén a Szovjetunióhoz csatolták.

Mokány Sándor 1949-ig a técsői középiskola tanulója volt. Érettségi után az Ungvári Állami Egyetemen folytatta tanulmányait. 1954-ben szerzett középiskolai tanári diplomát. Az egyetemi évek után a técsői járási pedagógiai-módszertani munkaközösség vezetőjeként dolgozott.

A forradalom évében felvették a Tartui Egyetem aspiránsának. 1956 nemcsak a politikában, hanem a kárpátaljai magyar értelmiség képzésében is fordulatot jelentett, ugyanis az ottani fiatalok – Mokány Sándor ösztönző példáját követve – felfedezték, hogy az Észti SzSzK felsőoktatási intézményeiben szívesen fogadják a távoli magyar nyelvrokonokat. Ukrajnában ugyanis nem álltak rendelkezésre a tartuihoz hasonló feltételek a továbbtanulásra: Észtországban sokkal haladóbb, demokratikusabb szellemiség honolt (ráadásul Ungváron a magyar tanszék csak 1963-ban alakult meg). Különösen igaz volt a nyitottság, a demokratikus, alkotó szellem a Paul Ariste akadémikus vezette tartui finnugor tanszékre, amelynek kebelében Mokány Sándor kutatásait elkezdhetette.

Kárpátalja máramarosi ruszin nyelvjárásának magyar jövevényszavairól írt kandidátusi disszertációját 1966-ban védte meg (Мокань 1966a). A több mint félezer oldalas munkát a Tartui Egyetem Könyvtára őrzi. Az értekezés címlapján a jubiláns *A. A. Мокань* néven szerepel, csakúgy, mint a munka nyomtatásban megjelent, azonos című tézisein (Мокань 1966b) és más korai írásaiban. Időközben, 1959-ben Mokány Sándort meghívták a leningrádi egyetem magyar nyelvtanárának, ahol 1971-ben docenssé nevezték ki.

Ekkorra már egy évtizede publikál. Első tanulmányai a szovjetunióbeli finnugor konferenciák köteteiben, valamint a leningrádi egyetem sorozataiban (*Ученые записки Ленинградского государственного университета* és *Вестник Ленинградского государственного университета*) láttak napvilágot. Tíz írást közölt a rangos észtszágai finnugrisztikai periodikumban, a *Советское финно-угроведение* / *Soviet Finno-Ugric Studies*-ban. Ezekből egy társszerzős cikk – a másik szerző nem más, mint a jubiláns felesége, Mokányné Nagy Katalin nyelvjáráskutató, aki tavaly ünnepelte 60. születésnapját.

A Mokány házaspár életében fordulatot hoz az 1977-es esztendő, amikor is Magyarországra települnek. Jubilánsunk a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékére kerül. Előbb tudományos munkatárs, 1980 óta pedig docens. Mokány Sándor generációkat tanított, nevelt, vizsgáztatott a Tiszaparti városban, sokszor emberfeletti teherbírással. Szegedi munkáját hosszabb időre megszakította: 1982-től 1989-ig a pozsonyi Comenius Egyetem vendégoktatójaként dolgozott, 1989 és 1993 között az ELTE Szláv Tanszékének docenseként, 1991-től 1995-ig pedig a prágai Károly Egyetem vendégtanáraként működött. 1997-ben vonult nyugdíjba, de azóta is folytatja Szegeden – változó intenzitással – oktatói, kutatói munkáját.

1978-ig szovjetunióbeli kiadványokban, ezt követően azonban elsősorban a szegedi Néprajz és Nyelvtudományban publikált, de a Magyar Nyelvtől kezdve a prágai egyetem évkönyvéig bezárólag számos más rangos kiadványban is megjelentek írásai. Mokány tanár úr cikkei általában több (sőt: több tucat!) etimológiát tartalmaznak, így az általa megfejtett szavak száma sok százra rúg. Összefoglaló jelleggel előbb önálló kötetben (Mokány 1980), másfél évtizeddel később pedig monográfia terjedelmű tanulmányban (Mokány 1995) tette közzé kutatási eredményeit.

Jó néhány szófejtését átvette az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* is. Legutóbb újra a szláv nyelvek szókészletének kutatása került érdeklődének homlokterébe: az ukrán szófejtő szótárt (ECYM), illetve Orlovský (1982) gömöri szlovák nyelvjárási szótárát vizsgálja magyar szempontból (Мокань 2000, Мокань 2001, valamint Mokány 2002).

Jubilánsunk nem fog folyvást divatos irányzatokat vitorlájába, és nem tartja a tudományt terminológiai bűvészműtatványnak. Olyan kutató Mokány Sándor, amilyen az őt nagyrabecslő boldog emlékü Mikola Tibor professzorunk, a „szomszéd” tanszék vezetője is volt: viszonylag szűkszavú, de annál alaposabb. Mokány tanár úr publikációinak a száma félszáz körül mozog. De nem is az írások mennyisége teszi a tudóst naggyá, hanem azok mélysége. Mokány Sándor annyiban lép túl a korábbi etimológiai kutatásokon, hogy „belülről” ismerve az átadó és átvévő szláv és magyar nyelvjárásokat és a nyelv által megjelenített tárgyi valóságot, közelít a nyelvtörténet felé; nem szobatudósként, hanem több évtizedes levéltári és terepmunka eredményeinek birtokában. És mint ahogy legendás volt az egykor legtekintélyesebb aktív korú finnugrista Mikola szerénysége, ugyanúgy híres megfontoltságáról, háttérbe húzódásáról Mokány tanár úr. Pedig csak keveseknek adatott meg olyan mélységű tudás a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok terén Asbóth Oszkár, Melich János, Knieza István és Kiss János után, mint neki.

Mokány Sándor azonban nemcsak elméleti szinten, hanem aktíván is bír számos szláv nyelvet, oktatói pályafutása alatt pedig jól hasznosította is őket. Pedagógiai munkásságának ismertetéséhez tartozik, hogy a magyaron és az ukránon kívül észt nyelvet is előadott (Pozsonyban és Szegeden), pedig észtil saját bevallása szerint „alig tud”. Valójában mi, kollégái tanúsíthatjuk, hogy észt nyelvtudása is elsőrangú.

Végül arról kell még szólnom, amit mindnyájan tudunk Mokány Sándorról, és amiért mindannyian szeretjük és becsüljük őt. Ez pedig Mokány tanár úr legendás áldozatkészsége. Nem hiszem, hogy valaha is lett volna olyan kérdés, amit jubilánsunk ne teljesített volna, lett légyen a hozzá forduló idős vagy fiatal, kolléga vagy hallgató.

Nem is olyan régen, 65. születésnapján a Néprajz és Nyelvtudomány XXXVIII. számában köszöntötték munkatársai. Öt év elteltével hadd kívánjak neki a kollégák, barátok nevében e helyütt további jó egészséget és alkotóerőt!

SZAKIRODALOM

ЕСУМ = *Етимологічний словник української мови*, 1–3. 1982, 1985, 1989. Наукова думка, Київ.

Мокань, А. А. 1966a. Венгерские заимствования в марамарошском украинском диалекте Закарпатской области. Ленинградский Гос. университет, Ленинград. 542.

Мокань, А. А. 1966b. Венгерские заимствования в марамарошском украинском диалекте Закарпатской области. Тартуский гос. университет, Тарту. 21.

Mokány Sándor 1980. Magyar szófejtések. *Nyelvtudományi Értekezések* 105. Akadémiai Kiadó, Budapest. 67.

Mokány Sándor 1995. Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód. *Hungarológia* 8. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 3–108.

- Мокань, Ш. 2000. О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. *Материалы международной научно-методической конференции преподавателей и аспирантов...* Издательство С.-Петербургского университета, С.-Петербург. 117–21.
- Мокань, Ш. 2001. О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. *Українське і слов'янське мовознавство. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць* 4. Ужгородський національний університет, Ужгород. 361–4.
- Mókány Sándor 2002. Gondolatok egy „magyaros” tájszótár kapcsán. *Magyar Nyelv* XCVIII: 133–40.
- Orlovský, Jozef 1982. *Gemerský nářečový slovník*. Vydavateľstvo Osveta, V Rimavskej Sobotě.

Tóth Szilárd

Az íráskultúra ünnepén

Beszámoló a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 2002. évi Kárpát-medencei döntőjéről

A magyar helyesírás tudása meghatározó része a magyar íráskultúrának, ezért nem közömbös sem a tanulók, sem a tanárok számára, hogy milyen szándékkal, milyen motiváltsággal folyik a helyesírás tanítása-tanulása. A helyesírási szabályok alkalmazása olyan készség, amely szükséges feltétele a sikeres emberi kommunikációnak, gondolataink megfelelő kifejezésének, az írásbeli üzenetek zökkenőmentes értelmezésének. A helyesírás tanítása-tanulása éppen ezért a kommunikáció-központú anyanyelvi nevelés szerves része. Fontos, hogy a diákok úgy tanulják a helyesírási szabályokat, hogy ne csupán megértsék, hanem a különféle kommunikációs helyzetekben alkalmazzák is őket. Olyan helyesírási szövegeket célszerű választani, amelyekben különféle nyelvi-kommunikációs funkciók érvényesülnek, amelyeket a diákok a tantermen kívüli világban is olvasnak, alkotnak. A példák legyenek életszerűek, használjuk az iskola, a lakóhely írásos anyagait forrásként. Ugyanakkor a diákok azt is tanulják meg, hogy üzeneteiket úgy fogalmazzák meg, olyan írásjeleket, rövidítéseket, kezdőbetűket használjanak – a helyesírási szabályok adta korlátokon belül –, melyek a címzettnek, a társadalmi környezetnek is megfeleljenek. A kommunikatív megközelítésű helyesírási órákon a diákok arról is tapasztalatot szereznek, hogy ugyanaz az írásos üzenet számtalan kommunikációs szándék hordozója lehet, és ugyanazt a funkciót sokféle nyelvi formával lehet kifejezni. A nyelvi és a pragmatikai kompetencia a helyesírási szabályok alkalmazásakor egyfajta stratégiai tudással egészül ki: az anyanyelvi órákon a diákok megtanulják azt is, hogyan boldoguljanak a különféle kommunikációs helyzetekben, például hogyan kerüljék el azokat az alakokat, amelyeknek bizonytalanok a helyesírásában. A szabályzat és a helyesírási szótárak használata olyan stratégiai tudást, készséget ad a diákoknak, amelynek segítségével képesek lesznek helyesírási problémáikat önállóan is megoldani.

E szempontokat érdemes figyelembe venni, amikor helyesírási órára készülünk vagy egy helyesírási verseny anyagát állítjuk össze. Talán a *Simonyi Zsigmond helyesírási verseny* is hozzájárul ahhoz, hogy megfelelő helyesírási gondolkodás, szemlélet alakuljon ki a tanulóknak, hogy fogékonnyak legyenek a helyesírási szabályok befogadására és alkalmazására, hogy személyes igényük legyen a színvonalas írásos kommunikáció, a megfelelő íráskultúra.

Azok az 5–8. osztályos diákok, akik eljutottak a helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjére, már bizonyították helyesírási felkészültségüket az iskolai, a területi, a fővárosi és a megyei válogatóversenyeken. Csak a legjobbkat hívtuk meg az utolsó, budapesti fordulóra: összesen 119 tanulót és felkészítő tanárt, közülük 31 versenyzőt a határon túli magyarlakta területekről. Magyarországról minden megyét évfolyamonként egy-egy diák, a fővárost három-három tanuló képviselte.

Köszönetet mondunk az alsóbb szintű versenyek szervezőinek: a megyei pedagógiai intézeteknek, a bázisiskoláknak és a sok lelkes magyar szakos kollégának önzetlen munkájukért. Hálásak vagyunk a felvidéki, a kárpátaljai, az erdélyi, a vajdasági és a muravidéki szervező kollégáknak is, hogy megrendezték a válogatóversenyeket, és felkészítették a diákokat a döntőre.

A 2002. évi Kárpát-medencei döntő jubileumi rendezvény volt, hiszen az idén immár ötödik alkalommal gyűltek össze Budapesten a megyék, a főváros és a határon túli magyarul beszélő területek legjobb helyesíró diákjai. Az 1997 óta eltelt öt esztendő alatt sikerült hagyományt teremtenünk, a hozzánk érkezett köszönőlevelek kivétel nélkül arról számolnak be, hogy mind a diákok, mind a magyar szakos kollégák évről évre számítanak a versenyre. Ezért külön öröm volt számunkra, hogy a jubileumi döntőt méltó körülmények között, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* Múzeum körúti, szépen felújított épületében tarthattuk meg.

A verseny programja a hagyományoknak megfelelően ünnepélyes megnyitóval indult. Majd a diákok évfolyamonként más-más terembe vonultak el, hogy összemérjék helyesírástudásukat: tollbamondást írnak, és helyesírási feladatlapot töltsenek ki. A tollbamondások szövege a millenniumi rendezvényekről emlékezett meg. A feladatlapok gyakorlatai – igazodva az egyes évfolyamok helyesírási tananyagához – felölelték a magyar helyesírási szabályok teljes rendszerét. Így a tanulók próbára teheték tudásukat a helyesírási alapelvek alkalmazásában, a kezdőbetűk helyes megválasztásában, a külön- és az egybeírásban, a központozásban, az elválasztásban. Eközben a kísérő tanárok számára színvonalas szakmai program kezdődött jeles előadókkal. Elsőként *Péntek János* tanár úr, a kolozsvári egyetem elismert professzora tartott igen érdekes előadást *A nyelvi környezet és a helyesírás* címmel. Majd *Ágoston Mihály* nyugalmazott egyetemi tanár értékes előadása következett *Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón* címmel. Végezetül *Kiss Jenő* professzor úr, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének igazgatója taglalta kiváló előadásában a nyelvjáráskutatás és az anyanyelvi nevelés kapcsolatát. A szakmai program után egy ünnepélyes fogadásra hívtunk meg minden vendéget és minden versenyző diákot. Majd a javítás befejezéséig lelkes hallgatók anyanyelvi játékokkal és sok-sok nyeménnyel kápráztatták el a kisiskolásokat, feledtetve velük a helyesírási verseny izgalmát. Ez alatt az idő alatt a felkészítő tanárok *Antalné Szabó Ágnes* tolmácsolásában egy anyanyelv-pedagógiai előadást hallgattak a helyesírási műveletek típusairól, valamint kézbe vehették a 2002. évi döntő feladatlapjait, tollbamondásszövegeit.

A verseny rangját emelte, hogy ebben az esztendőben is több intézmény kiváló szakembere vett részt a zsűri munkájában. A zsűri elnöke *Fábián Pál* professzor úr volt, társelnöke *Grétsy László* tanár úr. Titkára *Antalné Szabó Ágnes*, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója. Tagjai voltak még: *Benkes Zsuzsa* főiskolai tanár; *Fekete Gabriella* oktatási szakértő; *Kádár Edit* a kolozsvári egyetem tanársegéde, az erdélyi válogatóversenyek főszervezője; *Kerner Anna* országos tantárgyi referens; *Keszler Borbála* az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének vezetője; *Laczkó Krisztina* az ELTE oktatója, a javítóbizottság vezetője; *Nagy L. János* főiskolai tanár és *Völgyiné Reich Márta* vezetőtanár.

A sok javító hallgató és egyetemi kolléga gyors, ám lelkiismeretes munkájának köszönhetően időben, kora délután sikerült elkezdni az ünnepélyes eredményhirdetést. A verseny legszebb, legemlékezetesebb pillanatai voltak azok, amikor a versenyzők személyesen vették át megérdemelt jutalmukat, a sok értékes könyvet, térképet és ajándékutalványt. A kiválók között a következő tanulók teljesítettek legjobban 2002-ben, I. helyezettek lettek: *Bokányi Eszter* 5. osztály (Zalaegerszeg); *Vasas Ferenc Béla* 6. osztály (Pocsa); *Sárvári Kinga Fanni* 7. osztály (Szekszárd); *Koncz Teréz* 8. osztály (Nyíregyháza). II. helyezést értek el: *Lipcsei Flóra* 5. osztály (Siófok); *Konkoly Renáta* 6. osztály (Mözs); *Elek Márton* 7. osztály (Gyula); *Klujber Balázs* 8. osztály (Ács). III. helyen végeztek: *iff. Gyetvai Attila* 5. osztály (Budapest IV. ker.); *Szabó Bálint Gergely* 6. osztály (Budapest VIII. ker.); *Édes Orsolya* 7. osztály (Pásztó); *Barkóczi Dóra* 8. osztály (Szeghalom). A megyék közötti versenyt kimagasló teljesítményükkel a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei diákok nyerték

meg. A határon túli magyarlakta területek versenyzői is nagyszerűen helytálltak a döntőn, 2002-ben a legtöbb pontot a felvidéki és az erdélyi diákok gyűjtötték össze. Kimagasló teljesítményéért külön dicséretet érdemel *Bacskor Katalin*, 7. osztályos komáromi diák. Nagy örömünkre bővült azoknak a tanároknak a névsora is, akik sokéves eredményes felkészítő munkájukért különdíjat és Arany Oklevelet kaptak. Köszönjük a következő kollégák többéves áldozatkész munkáját: *Ádám Anna* (Budapest), *Balog István* (Bonyhád), *Bárdos Jánosné* (Balatonkeresztúr), *Batári Antal* (Eger), *Bujtás Imréné* (Bogyoszló), *Kovács Ferencné* (Tarnalelesz), *Krámer Zoltánné* (Nyíregyháza), *Lusztigné Várfői Nóra* (Tatabánya), *Pável Márta* (Ács), *Rátonyi Marianna* (Nyíregyháza).

Az ötödik, jubileumi versenyt – a korábbi évekhez hasonlóan – csak sok-sok önzetlen támogató segítségével tudtuk megrendezni. Nekik tartozunk köszönettel azért, hogy minden diáknak és minden felkészítő tanárnak adhattunk jutalmat. Hálásak vagyunk azért is, hogy segítettek a helyesírási verseny rangjához méltóan vendégül látni a több száz diákot és kísérő tanárt. Köszönjük szépen legfőbb támogatóinknak, az *Oktatási Minisztériumnak* önzetlen segítségét. További támogatóink voltak 2002-ben: az *Akadémiai Kiadó*, az *Alexandra Kiadó*, az *Art Hotel*, a *Balassi Kiadó*, a *Burger King Astoria*, a *Cartographia*, a *Coca-Cola*, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* és annak *Hallgatói Önkormányzata*, az *Enciklopédia Kiadó*, az *ÉT-REND Bt.*, az *Európa Könyvkiadó*, a *Jégbűfő*, a *Helikon Kiadó*, a *Korona Kiadó*, a *Krónika Nova Kiadó*, a *Magyar Könyvklub*, a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* szerkesztősége, a *Magyar Nyelvtudományi Társaság*, a *Maeceneas Könyvkiadó*, a *Műszaki Könyvkiadó*, a *Nemzeti Tankönyvkiadó*, a *Pauz-Westermann Kiadó*, a *Pedellus Kiadó*, a *Raabe Kiadó*, a *Reader's Digest Kiadó*, a *Stiefel Eurocart*, a *Szamos Marcipán*, a *Szemimpex Kiadó*, a *Tessloff és Babilon Kiadó*, a *Tinta Kiadó*, a *Trezor Kiadó* valamint a *Westel Mobil Távközlési Rt.* Köszönjük a sok szép könyvet és értékes ajándékot. Számítunk támogatóinkra 2003-ban is.

Köszönjük a szervezésben részt vevő hallgatóknak, oktató kollégáknak is önzetlen segítségüket, áldozatkész munkájukat.

Megindító pillanatokkal zárult a 2002. évi Kárpát-medencei döntő. A meghatódott diákok és a hálás tanárok hosszan tartó vastappsal köszöntötték a valamennyiünk által szeretett és tisztelt **Fábián Pál** professzor urat, a zsűri elnökét.

Köszönjük szépen, kedves Tanár Úr, hogy velünk volt. Köszönjük, hogy az első percektől kezdve szerető gondoskodással, soha nem szűnő figyelemmel segíti a verseny megszervezését. Hálásak vagyunk azért is, hogy minden esztendőben megtisztelti személyes jelenlétével a Kárpát-medencei döntőt. Fábián Pál professzor úr 2002 decemberében ünnepli 80. születésnapját. Ebből az alkalomból minden magyarországi és határon túli magyar szakos tanár, minden anyanyelvét szerető diák és kolléga nevében jó egészséget, hosszú, boldog életet kívánunk Tanár Úrnak, valamint azt, hogy még nagyon sokáig legyen velünk a zsűri elnökeként a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjén, a magyar íráskultúra ünnepén.

Antalné Szabó Ágnes

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az Oktatási Minisztérium támogatásával jelent meg.**

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELIP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
Pecr-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV. + Melékletek Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft., V–VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.
Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: Ismét az Új magyar tájszótárról

Kiss Jenő: Tájszótárírás és tájszótárak

Pethő József: A halmozás alakzatának néhány elméleti kérdése

Rácz János: Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában IV.

Bańczerowski Janusz: Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához

A. Molnár Ferenc: Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése

Laczkó Krisztina: Névmás és helyettesítés

Pátrovics Péter: Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőségjelölő funkciójuk (ki)alakulásáról

Horváth Iván: Orosz nyelvi elemek Rachmanowa Die Fabrik des neuen Menschen című művében

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest. Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László</i> : Ismét az Új magyar tájszótárról	385
<i>Kiss Jenő</i> : Tájszótárírás és tájszótárak	391

Nyelv és stílus

<i>Pethő József</i> : A halmozás alakzatának néhány elméleti kérdése	417
--	-----

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában IV.	437
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához	459
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése	464
<i>Laczkó Krisztina</i> : Névmás és helyettesítés	470
<i>Pátrovics Péter</i> : Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akció- minőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról	481
<i>Horváth Iván</i> : Orosz nyelvi elemek Rachmanowa Die Fabrik des neuen Menschen című mű- vében	490

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>K. Németh András</i> : Bántava	500
---	-----

Szemle

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Két régi magyar ima az oltári szentségről. A Laskai sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben (Ismereti: <i>Haader Lea</i>)	503
<i>Büky László</i> : Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban) (Is- mereti: <i>Kemény Gábor</i>)	507

A Nyelvőr hírei

<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : Az anyanyelv-pedagógia jelene és jövője	509
--	-----

A Nyelvőr postájából

<i>Gaál Imre Péter</i> : <i>Migé</i>	511
--	-----

MAGYAR NYELVÖR

126. ÉVF.

*

2002. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Ismét az *Új magyar tájszótárról* (Ezúttal a 4. és az 5. kötet kapcsán)

„Nem könnyű feladat – panaszkodtam 13 (!) évvel ezelőtt (Monumentum aere perennius címen) – egy négykötetesre tervezett sorozat második darabjáról véleményt formálni; még akkor sem, ha a címül vett horatiusi minősítést már majdnem tíz éve (!), az akkor megjelent elsővel megérdemelte.”

Hogy világos legyen: idézett írásom e kezdő sorai (*Nyr.* 113: 271) az alcím szerint Az *Új magyar tájszótárról* szóltak, mégpedig 2. kötete (*E–J*) ürügyén. Tájékoztatásul (és önigazolásul) röviden számot adtam az első kötetről megjelent két magvas ismertetésről (Gunda Béláé: *Nyr.* 104: 395–401; Kiss Jenőé: *MNy.* 76: 427–35); s a magam mondanivalóját mindkét kötet figyelembevételével, de túlnyomó mértékben azért a másodiknak anyagára alapozva, illetőleg azzal illusztrálva tettem hozzájuk; egybevetve tanulságait a Szinnyei-féle *Magyar tájszótárral*, s futólag kitekintve még a Magyar Tudós Társaság 1838-ban kiadott *Tájszótárára* is. (Később – a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva 70. születésnapjára összeállított *Emlékkönyvben*, *Három szótárnemzedék* címen – rávillantottam e három mű elvi-elméleti-módszertani jellemzőinek alapvető azonosságára, de folyamatosan korszerűsödő fejlődésére is: *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 21: 101–5.)

S minthogy – a mondottakból érthetően – mostani helyzetem a korábbinál is rendhagyóbb, engedtessek meg nekem, hogy írásom is (főleg a második része) az legyen.

1. Objektív rész

Most, a 4. kötet anyagát böngészve, sok új mondanivalóm tulajdonképpen nincsen. Korábbi ismertetőmben pozitívumként jeleztem: az 1950–60 között, kutatóműhelyek országos összefogásával egybegyűjtött nyersanyagnak tízéves ellenőrzése és – főleg – előszerkesztése „úgy tette zárttá az anyagot, hogy [...] a szócikkek írását lineárisan, ábécérendben el lehessen kezdeni” (i. h. 272); ami biztosította, a kötetenként való megírás és megjelentetés linearitása ellenére, a teljes mű homogén jellegét.

1.1. Már akkor, a második kötet megjelenésekor örömmel és elismeréssel utaltam rá: az „előszerkesztés”-ként emlegetett, kerek egy évtizedes munkafázis

révén az összegyűjtött anyag olyan zárttá és homogénné csiszolódott, hogy akár a V betűnél vagy a Zs-nél kezdhették volna a szócikkek megírását. Most, próbára, felkutattam a 4. kötetben a *neki*-, az *oda*- és az *össze* előtagúak közül néhány olyat, amelyeknek alapigéje önmagában csak utalószóként fordul elő valamelyik korábbiában (mint: *herdül* 1. *nekiherdül*; *dudváz* 1. *odadudváz*; *körmécsel* 1. *összekörmécsel*), s rendre megtaláltam őket. – Az apró részletekre bontott kidolgozás fázisainak összehangolása tehát a továbbiakban is sikeresnek bizonyult.

1.2. A 2. kötet ismertetésekor még jeleznem kellett bizonyos fluktuációt: hogy az elsőnek 13 szócikkírójából 6 maradt a másodikra, és 8 csatlakozott hozzájuk (Nyr. 113: 273). Ez a továbbiakban fokozatosan mérséklődött: a korábbi kötetek társszerzői nem kis részben tovább működtek (a 3.-ban 8 korábbi és 6 új; a 4.-ben 10 korábbi és 0 új). S ami biztató eredménye a „belenevelődés” folyamatának: egyre több szócikkíró került be később „A szerkesztésben részt vett”-ek csoportjába (is); a 2. kötetben 2, a 3.-ban 6, a 4.-ben 7 fő működött ebben a minőségben, a szócikkírás mellett vagy helyett.

1.3. A második kötet anyagán bemutattam azt a különbséget is, amely a MTsz. és az ÚMTsz. között anyaguk gazdagsága – nem kevésbé szerkesztésük részletező volta – tekintetében észlelhető. A negyedikből most csak példaként emelek ki kettőt. *Pacsa* címszó három van a MTsz.-ban, az ÚMTsz.-ban viszont hat, s hetedikül még egy utaló a *pácsa* címszóra. Jóval részletezőbb a *pacuha* anyaga és feldolgozása. A MTsz.-ban négy jelentését találjuk, szófajjelzés nélkül (a jelentésekből kihámozhatóan az első és talán a harmadik főnévi, a második és a negyedik melléknévi használatra vall). Az ÚMTsz., I. és II. jelzéssel, szétválasztja a melléknévi és a főnévi jellegű adatokat; az I.-en belül öt jelentést különít el arab számokkal, s egyet közülük betűjelezve, aljelentésként még leválaszt; a II.-en belül szintén öt jelentést tüntet fel, s az egyikben még egy elkülönített árnyalatot.

Felmerülhet itt a gondolat: nem a szerkesztő(k) túlzott óvatosságát jelzi-e csak a jelentéseknek efféle elparcellázása! Nézzük meg hát a *sorompó* anyagát! A MTsz. két jelentést ad meg, az ÚMTsz. nyolcat, egyiküket még két aljelentésre bontva. A MTsz.-ban az első jelentés: „kerítés, fakerítés, léckerítés, rácsos kerítés”, a második: „léckapu”. Az itteni első jelentés alighanem „szerkesztői sűrítmény” a kapott csekély számú (s főleg szóbeli közlésből eredő) adatanyagból. Az ÚMTsz. ezzel szemben az adott (jóval bőségesebb) forrásanyagban talált eredeti értelmezéseket adja vissza; nem kényszerítve rá a használóra a maga (íróasztal mellett kialakított) azonosítási-elkülönítési szempontjait, elfedve velük a jelentésárnyalatokra jellemző esetleges táji különbségeket; ami szorosabban vett „nyelvészeti” szempontból talán nem jelentős, de a néprajzi használhatóságot nagyban befolyásol(hat)ja.

1.4. Itt érdemes megemlíteni a két szótár között egy további, igen fontos szerkesztési különbséget. A MTsz. az összetett szavakat elvszerűen első tagjuk alá utalja, alcímszókként. Utótagjukra és utótagjukról az előtagra való utalásai azonban gyérek és ötletszerűek. A *szív* címszóhoz sorolt *szív-mátra* alcikk végén találni utalást: „vö. *mátra*”, s a *mátra* szócikk végén is: „vö. *szív-mátra*”; de már az ugyanide sorolt *szív-hólyag*, *szív-vesztés*, *szü-nyerés* (!) alcímszóknak utótagjuknál nincs nyomuk. Vagy: a *két* címszó alá sorolt *két-szántu* alcímszó végén ott

áll: „vö. *fél-szántu*”, s azénak végén is ott a visszaütalás; de a *szántó* címszónál egyiküknek sem lelni nyomát. – Még inkább sajnálatos, hogy az igekötős alakulatok a MTsz.-ban a főige alá – s kizárólag oda – vannak besorolva. Szerettem volna a korábban említett *oda-*, *össze-* igekötőseket mennyiségük tekintetében összehasonlítani, minthogy az ÚMTsz.-ban negyedfélszáz *oda-* igekötős címszót és másfélezernél több *össze-* igekötőset találni; ám ehhez végig kellett volna böngészni a MTsz.-t A-tól Zs-ig, a főigéjük alá rejtett alakok egyenkénti felderítésére.

1.5. Elismeréssel említettem korábban az ÚMTsz.-nak azt a bölcs és gazdagságos eljárását, hogy a regionális szótáraknak és – főleg – a magyar nyelvjárások atlaszának gazdag anyagát nem építi bele a sajátjába, – de nem is hagyja figyelmen kívül. Amire más forrásból adata van, annak a szócikke végén elhelyezett, amire pedig nincsen, arra önálló utaló címszóval hívja fel a figyelmet. Ennek az eljárásnak helyességét és hasznos voltát a negyedik kötetből a *rozs*búza példájával illusztrálhatom. A MTsz.-ban e szóalakra mindössze egy adat van, s az ÚMTsz. forrásaiból is csupán három kerülhetett közzétételre. Ám a soványka szócikk végén ott az utalás: „SzegSz.; MNyA. 4: *rozs*”. – S aki komolyan veszi a nyelvatlaszunk 4. lapjára való utalást, bizony meglepődhet. A *rozs*nak elég nagy területen, nagyjából Nógrád, Heves és Pest megyére kiterjedően, ez az általános neve: *rozs*búza; s – tőle való megkülönböztetésül – a búzáé meg ez: *tiszt*abúza. (Ez a névalak aztán déli irányban tovább húzódik; de ott már a *tiszt*abúza a rozssal vegyesen vetett *kétszeres*, azaz *abajdoc* ellentettje.)

S ezek nélkül az utalások nélkül sok tájszó rejtve maradna az ÚMTsz. használója előtt. Mert az *ökög* ige, a *rapacsosbéka*, a *saroglyaparipa*, a *sisterék* főnév, sok társával együtt, csak „kifele” (ezek a MNyA. megfelelő térképlapjára) utaló figyelmeztetés formájában került a szótárba. De jó, hogy bekerült!

1.6. Lám: főleg a korábban felfedett pozitív jegyeket próbálhatom csak friss példákkal dokumentálni; új erényeket nemigen tudok kiszűrni az újabb kötetekből. De ez csak azt igazolja: a mű – a gondos előkészítés és az egyre szilárdabb és tapasztaltabb munkatársi gárda érdeméből – egyöntetű, sőt: egyetlen öntetű. – És nemigen lelek benne hibákat sem (pedig divatos mostanában keresgélni, főleg tájszótárakban; l. MNy. 92: 215–8, majd: MNy. 98: 147–54). A második kötetben, habár nem könnyen, véltem találni egyet: egy példamondatot a *hap* szóra, amely a maga helyén nem szerepel utalószóként. Fel is sikoltottam örömben: „Lám, kákán is találni csomót, csak keresni kell!” (Nyr. 113: 276). – Most, a negyedikről szólva nagy igyekezettel, talán azt hiányolhatnám, hogy a második kötetnek *jancsi-butykos* szavát értelmező *miskakancsó* (amelyről azt írtam: a harmadik kötetben remélünk róla némi részletezést) nem szerepel az M betűnél címszóként. Persze lehet, hogy azért, mert a szerkesztők ezt köznyelvi értelmezésnek szánták-gondolták. Azon az alapon, hogy a feldolgozott mintegy 600 000 cédula egyikén sem szerepelt tájszóként; sem a (csupán utalásként szereplő) kiegészítő forrásokban nem tűnik fel; – ezzel szemben, „Népr.” (= néprajzi szakszó) jelzettel ott áll a *Magyar értelmező kéziszótárban*, s *Miska-korsó* alakban a Magyar helyesírási szótárban (előtte a Helyesírási kéziszótárban is). Megismétlem hát: ha netalán hibának vehetünk is egyet-mást a nagy műben, „ez jellemzi-e a szótárt? Aligha! Sokkal inkább a pontossága, és főleg a gazdagsága.” (Az iménti idézet folytatása.)

2. Szubjektív rész

Nem szokás, nekem sem szokásom, szakmai teljesítmények mögött egyéni, emberi mozzanatokra is rávillantani. A tudományban a mű beszél, a szerző hallgat (vagy olykor a szerzőről hallgatnak). Ez a rendhagyó forma most mégsem a rendetlenség jele, hanem a téma rendkívüli voltának folyománya.

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, az első ötéves tervet előkészítő bizottság vezetőjeként (vö. *BenkőEml.* 142), tevékeny részese voltam e munkálat megindításának (is), és kezdetétől fogva aggódo figyelemmel kísértem (sokkal többre azután nem lévén módom) azt a hősie küzdelmet, amelyet partra szorult vezetője és kisdied csapata vívott érte a lépésenként való előrehaladás érdekében. S most, ennek a sok évtizeden át bukdácsoló, de mindegyiken átbukdácsoló, monumentális – és monumentumot eredményező – munkafolyamatnak mégiscsak vége felé közeledve (vagy legalábbis igyekezve), talán megengedhetővé teszi a vezetője és a leghívebb szurkolója között már fogantatásakor kialakult és folyamata közben csak felerősödött szakmai és emberi kapcsolat, hogy – egyiküknek immár élete múltával, másikuknak idestova alkonyán – bepillantásnyi rés nyíljék a kulisszák mögé is.

Merthogy a sorozat nem zárult le, az ötödik kötet még hátravan. S amenynyire a másodiknak a kézbevételekor az öröm és a remény sarkallt megszólalásra, most a kettő közé odaékelődik az aggodalom. Remélem: ok nélkül; de még korántsem okafoyottan!

2.1. Merkantilizálódott világunkban, melyben a gyors kelendőség és az örök használhatóság alternatív értékmerővé vált, már a könyvkiadásban is, aggódo kell figyelünk – már csak az előző kötetek közötti intervallumokat nézve is – egyfajta veszélyre. Az *Új magyar tájszótár* már munkálatként is mindig mostohagyerek maradt a többi, a még nagyobbak árnyékában. Főszerkesztőjének megmegújított berzenkedései majd könyörgései közül, *Variációk egy szomorú témára* közös főcímmel, kettő vált publikusabbá. Egyikük címe: *Kutatásfinanszírozás – alulnézetből*. Az *Új magyar tájszótár a szakadék szélén!*; másikuké: *Hogyan mentsük meg paraszti szókincsünk tezaurusát?* (a szerzőnek Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? című, publicisztikai írásait tartalmazó kötetében 135–42). Itt, negyvenöt évvel az anyaggyűjtés megkezdése, harmincötöl a lezárása, huszonötöl az első szócikkek megírása, tizenhatal az első, héttel a második, hárommal a harmadik kötet megjelenése után – sok elismerő, sőt lelkendező ismertetése birtokában már – ezt kényszerűl leírni: „jómagam 2-3 év óta szüntelenül segélykiáltásokat fogalmazok, pályázatokat írok, számolok; hol reménykedem, hol csüggedek” (i. h. 139), azért, hogy havi szerződések helyett „öt kutató – bátran le merem írni – éhbérét [...] fedezni tudjuk” (uo. 141).

Cémszálon lógo munkatársairól ezt írta, egyebek között: „Bevallom, sokszor magam is csodálom a körülöttem dolgozó fiatalokat, akik már legalább három év óta tartó létbizonytalanságukban úgy írják a szótár Sz- és T-betűs anyagát, mintha el sem tudnák képzelni, hogy a végcél előtt egyszer csak vége: le kell tenniük a ceruzát. Mintha nem sejtjenék, hogy bizony nagyon is ott állunk a szakadék szélén. Amelyből, ha tényleg beleesünk, kifelé és felfelé már nemigen lesz út többé” (uo. 139).

Pedig – mint jeleztem – a munkatársak felnőttek közben, az előkészítéstől az adatellenőrzésen, majd a szócikkíráson át a szerkesztésben való részvételig. Egyre gyakrabban mondta: én már csak „primus inter pares” vagyok (amit – a gárda sanyarú anyagi ellátottságát és szinte teljes feminitását látva, a magam fekete humorával így ajánlottam módosítani: Mondjuk inkább: „prima inter paria”). Valóban: munkájuk sokban hasonlított a piramisépítéshez. Egészében, monumentális eredményében; de sziszifuszi aprajában is.

2.2. Ő maga is dolgozott, egyre betegbben, rendületlenül; és hitt abban, amiben talán maga sem bízott. Nem dicsőségért, rangért, kitüntetésekért – effélék nem is igen fenyegették –, hanem mert egyszer elvállalta, és végig akarta csinálni.

Egy rádióbeszélgetésben ezt vallotta: „Én úgy érzem, hogy most nekem már egy feladatom van: arra törekedni, hogy ezt a szótárt, melynek munkatársaim már a V-betűs anyagrészét írják, tető alá hozzam, az ő együttműködésükkel és segítségükkel. Ez az én feladatom, ez az én kötelességem, több fórummal szemben. Ez a kötelességem az Akadémiával szemben, a Nyelvtudományi Intézettel, amelyik több évtizeden keresztül ennek a munkálatnak otthont adott, és otthont ad ma is. Azokkal a munkatársaimmal szemben, akik között nem egy több évtizede áll mellettem ebben a munkában, de még a legfiatalabb is már egy évtizede van velem; és – igazán nagyon szerény anyagi körülmények között és nagyon bizonytalan státuszban – még mindig ott állnak a szótár mellett, és írják azt a bizonyos V betűt. – És hát nem utolsó sorban ez a kötelességem azzal a néppel szemben, amelyikből származom, és amelynek körében (és szolgálatában! – D. L.) az egész életemet töltöttem” (hangfelvételtől leírt szöveg).

A végsőig ez volt a törekvése, s ez lett a végakarata.

Utolsó telefonbeszélgetésünk alkalmával (mintha csak tegnap lett volna!) magáról, állapotáról alig szólt. A szótárról, a Szótárról beszélt (talán csupa nagybetűvel); bízva munkatársaiban, hogy végig kitartanak; és az illetékesekben, hogy ezt lehetővé teszik a számukra.

2.3. Hogyan tovább?!

Mint olvashattuk: a szócikkek írása hét évvel ezelőtt az Sz és T, egy-két éve pedig már a V betűnél tartott. Most úgy tűnik: a cikkírásban és a szerkesztésben részt vevő – gyakorlott és lényegében megállapodott – munkatársi gárda foglalkoztathatósága biztosítva lesz, s talán nem kell félni attól, hogy ez a nagy vállalkozás a harmincas-negyvenes évekből ismert elődök (*A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, a *Magyar etimológiai szótár*) sorsára jut, azaz torzó lesz, nem fejeződik be. Úgy tudni: a Nyelvtudományi Intézet, s az Akadémia magasabb fórumai is, magukénak érzik a munkálatot, s megtesznek minden lehetőt annak befejező(őd)ése érdekében.

S bármennyire fájó, talán nem ok az aggodalomra az, hogy B. Lőrinczy Évának – aki a nagy vállalkozásnak már az első évtizedében részt vett az anyaggyűjtésben, majd egy további évtizedig az adatellenőrző előszerkesztést szervezte és irányította, hogy azután újabb három évtizeden át, főszerkesztőként, a munkálatnak nemcsak szakmai, hanem anyagi és személyi gondjait is viselje, akadozó menetét tovább lendítse, szakadozó fonalát toldozgassa, és a mindezzel járó nehézségeket oldozgassa – évtizedeken át folyamatosan súlyosbodó sokízületi gyulla-

dásban meggörbült ujjai közül kihullott az a hősies makacssággal szorongatott ceruza, amelynek nyoma minden cédulán, majd minden szócikken ott volt és van, jelezve a jó gazda kényes-kínos pontosságát, gondosságát.

Bízunk benne, hogy tapasztalt, gondos szerkesztőtársa és munkatársai, ha módjuk lesz rá, el tudják végezni az utolsó simításokat, s el tudják látni a nyomdai munkálatoknak – még sok fáradságot, figyelmet, körültekintést igénylő – irányítását, ellenőrzését, ami az utolsó kötetet mindenben méltóvá teheti az eddigiekhez; hiszen magán az anyagon a Zs betű végéig ott van a főszerkesztő keze nyoma.

2.4. Persze, ha az utolsó kötet elkészül, annak meg is kell jelennie. De talán ennek sem lesz elháríthatatlan akadály. – Bár támasztani lehetne éppen. Hiszen a szótárt – mint a második kötet ismertetésének elején idéztem, s most is megismételtem bevezetőmben – „négykötetesre” tervezték. Lehetne mondani: négy kötete, íme, a piacon van, a terv teljesült, a sorozatnak vége. Ám ez nem volna ok, csupán ürügy. Ez a „tervezés” ugyanis igencsak „megközelítőleges” volt. Az első kötetben, az *Előszóban* (10) ez áll: az „Új Magyar Tájszótár **előreláthatólag** négy kötetből áll majd” (én emeltem ki – D. L.).

Ám már az első kötet megjelenésekor látható volt, hogy hasonló terjedelmű kötetekből négybe aligha fér bele az anyag. A *Helyesírási kézikönyvtár* előkészítő munkálatai közt szereplő felmérésem adatait nézve (Szókezdet- és szóréteg-statisztikai számítások. *MNy.* 56: 458–65), az A–D betűs rész a magyar-idegen nyelvű és a (korábbi) helyesírási szótárakban 16–17% körül mozog, vagyis a várható teljes anyagnak mintegy egyhatodát teszi. Ehhez az (1960. évi) adathoz hozzátehetjük, hogy az azóta megjelent hét- (pontosabban: hat és fél-) kötetes értelmező szótárnak teljes első kötetét kitölti az A–D kezdőbetűs anyag. – Az *Új magyar tájszótárnak* hátra levő, Sz–Zs kezdetű része, hajdani számításaim fényében, mintegy 19%-nyinak ígérkezik; s értelmező szótárunknak (a többinél vékonyabb) VI. és VII. kötete, ugyanezt tartalmazván, szintén arra mutat: szükséges és jogos az ÜMTsz.-nak az ötödik kötetére való igény.

Reméljük, hogy az Akadémia hathat olyan mértékben a nevét viselő kiadóra, hogy e kérdésben ne valami rideg üzleti szempont érvényesüljön, hanem a szélességében nemzeti, kihatásában távlati tudományos érdek.

3. Végző

A magyar és finnugor nyelvtudomány öt éves terve címen 1949-ben megjelent közlemény (*MNy.* 45: 97–100), jó fél évszázaddal ezelőtt, naivul s érezhetően maximalista elképzeléssel valójában a szükséges, de az előző korszak(ok)ban elmaradt munkákat sorolta fel; inkább adva „desiderata”-listát, mint öt év alatt elérhető tervezetet. Mint összeállításának egykori felelős vezetője (erre l. *BenkőEml.* 141–2), magam írtam róla később, önkritikusan: „Öt évesnek ez a terv irreális volt” (Az *MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának huszonötödik évfordulóján szervezett tudományos ülésszak előadásai*. Kny. a NyK. 77 [1975]/2. számából, 105).

Mégis: ebből az „első öt éves tervből” az utóbbi ötven évben sok minden megvalósult; de az 1. fejezetében (Nyelvjáráskutatás) 4. sorszám alatt jelzett feladat

(a *Magyar tájszótár* kiegészítése) még nem fejeződött be. – Megtisztelő kötelessége az egész szakmának, hogy most már az *Új magyar tájszótár* ügyére is rákerüljön a végét jelző pont. Hogy használhassa az utókor, amíg magyar nyelvészek lesznek (e jelzővel nem állampolgárságukat jelölve, hanem vizsgálódásuk tárgyát); – hogy főszerkesztője, aki élete nagyobb részét erre áldozta, megbékélve pihenessen, s nevében odaírassuk a többször idézett mondat élére: EXEGI.

Deme László

Tájszótárírás és tájszótárak

I.

1. A tanulmány középpontjában a nyelvjárási lexikográfia bizonyos módszertani problémái s ezekkel összefüggő szótárírási elvek, illetőleg szerkesztési kérdések állnak. A nyelvjárási lexikográfia mesterségbeli szakszerűségét kívánom erősíteni, s ezzel a tájszótárak nyelvészeti felhasználhatóságát növelni, azaz elősegíteni, hogy nyelvtudományi kérdések fölvetésére és megválaszolására jobban alkalmas eszközök, források legyenek. Szeretném másrészt elősegíteni a közmegegyezés kialakulását, amely bizonyos, közös elfogadást élvező lexikográfiai követelményrendszer-szintet állít föl a tájszótáríróknak, illetőleg állít a tájszótárakkal szemben abból a célból, hogy csökkenthessük a tudományos vizsgálatokat megnehezítő tájszótárbeli színvonalkülönbségeket. Az itt bemutatandó közlésmódot – ha nem is minden részletében – a szóban forgó területen kompetens magyar dialektológusok többségének a támogatása kíséri. Természetes, hogy nagyban támaszkodom a bevált lexikográfusgyakorlatra, illetőleg dialektológus kollégák észrevételeire. Javaslataimat véleményeztettem dialektológusokkal és lexikográfusokkal.¹

Csak a változtatás kedvéért nem érdemes változtatni. Az új követelmények és lehetőségek azonban igényelnek bizonyos ésszerű változtatásokat. Minden olvasó igényét kielégítő (táj)szótár tudvalevően nincs. Nem is lehet. Az a típus, amelyről itt szó van, elsődlegesen tudományos célzatú, de tekintettel van bizonyos fokig a nyelvészetileg laikus érdeklődőkre is.

¹ Köszönettel tartozom többeknek is a tanulmány vonatkozó fejezeteinek áttekintéséért és a hasznos észrevételekért, betűrendben a következőknek: Ábrahám Imre, Balogh Lajos, Bokor József, Fekete Péter, Guttmann Miklós, Gyuriczáné Bazsika Enikő, Hajdú Mihály, Hegedűs Attila, Juhász Dezső, Molnár Zoltán, Pesti János, Vörös Ottó, Zilahy Lajos. Tanulmányomat kivételesen öten lektorálták. Közülük négyen különböző típusú tájszótárak készítői és/illetőleg munkatársai, szerkesztői. Betűrendben: Balogh Lajos (ÚMTsz. és a készülő Büki tájszótár), Hosszú Ferenc (ÚMTsz.), Pesti János (Hosszúhetényi szótár, előkészületben: Alsómocsoládi tájszótár, a gyűjtés stádiumában: Mecsekaljai tájszótár), Zilahy Lajos (közvetétel előtt: Sárréti tájszótár és Püspökladányi tájszótár). Pusztai Ferenc pedig az Értelmező kéziszlótár készülő modernizált változatának a főszerkesztője. Mindegyik lektoromnak köszönöm e helyt is az észrevételeket, a kritikai megjegyzéseket, a továbbgondolkodtató javaslatokat.

2. A fogalmi egyértelműség kívánalma miatt jelzem: a tájszótár olyan nyelvjárási szótár, amely egy (vagy több) településnek vagy tájegységnek, illetőleg az egész nyelvterületnek csak azon lexikális elemeit tartalmazza, amelyek területi kötöttségűek, nincsenek meg a köznyelvben, illetőleg más alakban és/vagy jelentésben vannak meg, mint a köznyelvben. A tájszótárak a szótártipológia szerint így jellemezhetők: nyelvváltozat-specifikusak (csak a nyelvjárások szókészlete a tárgyuk), szelektívek (a nyelvjárási szavak közül is csak a tájiakat tartalmazzák), szemasziológiaik (több-kevesebb onomasziológiai beütéssel), deskriptívek, használati körüket tekintve vegyesek (elsősorban nyelvészek, de néprajzosok, helytörténészek, a művelődéstörténet kutatói, anyanyelvi tanárok, érdeklődő laikusok is használják őket, lásd Kühn 1989). Az **élőnyelvi szinkrón tájszótár** pedig – erről szól a tanulmány – olyan szótár, amelynek adatait a gyűjtők részt vevő megfigyeléssel és direkt módszerrel egy vagy több helyi nyelvjárás beszélt nyelvéből, tehát hús-vér nyelvjárási adatközlőktől nyerik, s egyidejű nyelvallapotból merítik. (Vö. ehhez a III. fejezet 4. alpontját.) Strukturális szempontból a leginkább adekvátnak az egy település, egy beszélőközösség szavait leltározó és minősítő szinkrón tájszótárt tekintjük. Szerencsés esetben a gyűjtő és a szerkesztő egyazon személy, illetőleg olyan kutató, aki mind a vizsgált nyelvjárást, mind a közösséget belülről is ismeri. Mi a tájszótáríró feladata? A szóban forgó esetben az, hogy összegyűjtse a beszélt nyelvből egy helyi nyelvjárásnak vagy több nyelvjárásnak, esetleg egy tájegységnek a köznyelvhez viszonyított lexikai többleteit, s az ezeket tartalmazó korpuszt szótárrá szerkessze. A kimenet felől nézve az a kíváncsi, hogy a tájszótári korpusz minden, címszóként megjelenő tagját a) meghatározott releváns szempontok szerint s b) a leíró adekvátság követelményeinek megfelelően minősítse, írja le, s c) mind a nyelvi adatokat, mind az egyéb információkat lexikográfiai módon megfelelő, korszerű módon jelenítse meg. A releváns szempontok azok a lexikális, szemantikai, grammatikai, illetőleg külső nyelvészeti aspektusok, amelyeknek a segítségével a nyelvjárási szavak nyelvjárási szókészleti helyéről, funkcionális és formai állapotáról, meghatározott részrendszerbeli kapcsolatairól, illetőleg beszélőközösségbeli helyzetéről érdemi információkat adhatunk. A leíró adekvátságnak az a szótár felel meg, amely a benne közölt szavak helyzetéről, állapotáról a tényleges egyidejű nyelvallapotot pontosan, hitelesen tükröző képet ad. Hogy egy szótár eme igénynek meg tud-e felelni, az persze az anyaggyűjtés szakaszában dől el. Ezért a gyűjtést következőlegesen az előre meghatározott s a szótárban megjeleníteni kívánt szempontok szerint kell végezni.

A gyűjtéssel kapcsolatban néhány észrevétel. 1) A szinkrón élőnyelvi tájszótárak készítői a részt vevő megfigyelésnek mint gyűjtési módnak lehetőség szerint minél nagyobb teret biztosítsanak. Igaz, az így nyert adatok nem rögzülnek visszajátszható, tehát közvetlenül ellenőrizhető módon (ahogy a magnófelvételek), ez azonban ne tartson vissza senkit a részt vevő megfigyeléstől, amely – régi nyelvjárásgyűjtői s újabb szociolingvisztikai tapasztalatok is igazolják – leginkább garantálja az adatok leíró adekvátságát. 2) Niebaum úgy véli, a tájszavak gyűjtésében az idő előrehaladtával egyre nő a más tájszótárak alapján való direkt kérdezés szerepe (1979: 354). Magam is így látom. A hagyományos paraszti gazdálkodás megszűntével, a parasztságnak mint egykor oly fontos társadalmi osztálynak a visszaszorú-

lásával s a társadalmi-technikai korszerűsődéssel radikálisan csökkent a tájszavakat nagy számban éltető körülmények és nyelvhasználati szinterek száma, s felgyorsult a hagyományos falusi életformához kötődő szavak archaizálódása. A részt vevő megfigyelés tehát kevesebb hozadékkal jár, mint korábban. Ezért az ügy érdekében a direkt gyűjtést nagyobb szerephez kényszerülünk juttatni. Niebaum azt is megemlíti, hogy érdemes laikusokat is bevonni a gyűjtés munkájába (354, ahogy egyébként nálunk is többen tettük ezt már). A nyelvjárásban kompetens, nyelvileg érzékeny néhány adatközlő a dialektológus(ok) gyűjtötte korpuszt áttekintve értékes kiegészítéseket tehet. Egy német regionális szótár esetében a laikus pótlás kb. 7%-nyi új címszót és 10%-nyi új jelentést eredményezett (Niebaum i. h.), s ez figyelemre méltó, egyszersmind követésre ösztönző tény.

3. Amióta tudományos diszciplína a nyelvjáráskutatás, a tájszótárak megítélése – egy paradoxontól is kísérve – kettős síkon fut. Ennek oka a tájszótárak kettős funkciója. Az egyik alapvető szerepkörük tudvalevően a dokumentálás, amelybe hangsúlyosan beleértendő a mentés, tehát nagy valószínűséggel visszaszorulásra, sőt kihalásra ítélt szavaknak a későbbi kutatások, illetőleg felhasználás számára való megőrzése, valamint hozzáférhetővé tétele. Van azonban egy másik is: az, hogy minél jobban lehetővé tegyék, illetőleg hogy minél inkább elősegítsék a kor igényeinek megfelelő s több oldalú tudományos feldolgozást. A paradoxon pedig a dokumentálással összefüggő tevékenységek jellege és a tudományos elemzések természete közötti különbségekben leli magyarázatát. Egyebek mellett abban, hogy az anyaggyűjtés többnyire lezárul, mielőtt a speciális kutatási cél megfogalmazódnék. Nem vitás: minél inkább megfelel egy tájszótár kettős feladatkörének, annál értékesebb, ugyanis annál inkább felhasználható tudományos kérdések megválaszolására is. Harras szerint a szótárnak a legfontosabb szerepe az informátori szerep (1989: 160). A jó tájszótár ezek szerint jól tájékoztat a nyelvjárás(ok) szókészletének táji részlegéről azzal, hogy megbízható nyelvi adatokat és különböző természetű információkat szolgáltat. A szókészletbeli összefüggésekre vonatkozó, a szinkrón nyelvállapotra érvényes minősítések hiányában a tájszótárak nyelvészeti értéke kisebb, mert az ilyen szótárak szókészleti strukturális elemzéseket részrendszeri szinten, a köznyelvhez viszonyított többletek tekintetében sem tesznek többnyire lehetővé.

A tájszótárak mindig adatközlések is. Az adatközlések pedig tudományos beruházások, amelyek később kamatoznak. De csak akkor, ha értő kézzel nyúlunk hozzájuk, ha kezdenek velük valamit. Különben holt tőke marad mindegyik. Minél inkább megfelel az (adatgyűjtés és az) adatközlés a tudományos korszerűség követelményének, annál inkább s annál gyorsabban kamatozhat a tájszótár. A leletmentési szándék és a tudományos korszerűség igénye nem áll és nem állítható egymással szembe(n). A tudományosan legkorszerűbb tájszótárak is leletmentő munkák, s a laikus tájszógyűjteményeknek is van tudományos értékük. A különbség elsősorban abban van, hogy az utóbbi esetben a közölt anyag tudományos felhasználhatósága – többé vagy kevésbé – korlátozottabb. (A néprajz kapcsán Mohay Tamás tudományos és értékmentő paradigmát emleget, amelyeknek határa olykor elmosódik: 2001: 13. Ez – mutatis mutandis – vonatkoztatható a mi esetünkre is.)

A tájszótárak között olykor nagy különbségek vannak. A különbözős okát elsősorban az alapkoncepciók eltérésében kereshetjük. Az alapkoncepció szabja meg ugyanis nagyrészt a gyűjtést és lényeges pontokon a lexikográfiai minősítéseket is. Azt tehát, hogy mit gyűjtünk, mire figyelve gyűjtünk, s hogy ennek alapján milyen szempontból minősíthetjük és minősítjük a szavakat, illetőleg hogy milyen egyéb információkkal láthatjuk és látjuk el őket. Az alapkoncepció pedig annak függvényében alakul, hogy mi a célunk a szótárral, milyen érdeklődésnek kívánunk megfelelni. Jó ideje kettős motiváció jellemzi a tájszótárakat: a szaktudományos (= nyelvtudományi) és a művelődéstörténeti. Az előbbre lépés föltétele az előbbi korszerűsítése úgy, hogy nem szenved csorbát az utóbbi. A koncepcióban, ebből következően pedig a lexikográfiai minősítésekben megmutatkozó heterogenitás szembeötlő nálunk is, másutt is (P. Kühn 1982: 703). A tájszótárakban közölt információk közötti eltérések miatt a tájszótárak nyelvtudományi felhasználhatósága, tehát elsődlegesen nyelvészeti kérdések megválaszolásában való értékesíthetősége között feltűnő s lényegi különbségek vannak. Ezek a különbségek a kíváncsnál és a föltétlenül szükségesnél nagyobbak, de nemcsak a tájszótárakban (Niebaum 1979: 353), hanem a más típusú modern szótárakban is (I. Haß-Zumkehr 2001: 25.) Minthogy pedig az adataik tömegében rejlő többrendbeli nyelvtudományi információ kiaknázási, felhasználási lehetősége számottevő mértékben a tájszavak lexikográfiai feldolgozottsági fokától függ, érdekünk, hogy egy bizonyos, világos, egyértelmű lexikográfiai szereltségi szintet minden tájszótár érjen el. A szóban forgó lexikográfiai minősítési minimum persze nem az igények minimumát, hanem az adatgyűjtési és szótári leírási elveknek azt a közös maximumát jelenti, amelynek követését minden tájszótárfőről elvárhatjuk (Kiss J. 1995: 171). B. Lőrinczy Éva írta: „Az Új magyar tájszótár ... több évtizede végzett szerkesztési munkája arról győzött meg, hogy valamely, szótározásra kiszemelt szóanyag feldolgozása a lexikológia, szemantika, stilisztika stb. számára csak akkor válhat igazán hasznossá, ha benne az olyan lexikográfiai alapfeladatokon túl, mint a betűrendbe rakás, szófaji meghatározás, adatelrendezés, értelmezés stb. a **merítés, együtt tartás és elkülönítés** munkáját is tisztességesen elvégezzük” (1997: 233).

4. A lexikográfiai minősítések részben egyetemes, részben pedig specifikus kategóriákon alapulnak. Egyetemesek például a szófaji alapkategóriák, a tájszavak alaptípusai (alaki, jelentésbeli, valódi) és a szinkrón társadalmi érvény szerintiek (általánosan ismert/használt, archaizmus, neologizmus). Ezzel szemben nyelvspecifikusak, tehát a nyelveknek csupán egy részében fordulnak elő az olyan kategóriák, mint például a nyelvtani nemek, bizonyos igeajták (mediális, duális, ikes, iktelen). Ebből következően a tájszótárak minősítő rendszerében magától értődő módon adód(hat)nak különbségek. Különbségek azonban abban a tekintetben is vannak, hogy az egyetemes és a specifikus kategóriák közül az egyik többet, a másik kevesebbet vesz figyelembe. Vannak olyan tájszótárak, amelyek például nem minősítik címszavaikat a társadalmi érvény szerint, vagy nem jelölik sem közvetlen, sem közvetett módon a tájszó típusát, vagy eltekintenek a stilisztikai minősítéstől. Sőt egyéb téren is vannak különbségek. Vannak például tájszótárak, amelyek csak közszókat tartalmaznak, mások tulajdonneveket, ismét mások az állandó szókapcsolatok bizonyos fajtáit is. Vannak, amelyek bőven közölnek alaki táj-

szavakat, mások erősen megszűrik őket. A különbségek felsorolását folytathatnánk. Bizonyos, hogy teljes egység nem lesz sosem, de az egységre törekvés lényeges pontokon föltétlenül kívánatos.

De vajon mitől függ, hogy a tájszótár készítői milyen koncepciót követnek? A következő körülményeknek van döntő szerepük: 1) Milyenek a szótárírók gyűjtési lehetőségei, körülményei, illetőleg nyelvjárási és szociokulturális kompetenciája, ismeretei? 2) Milyen a szótárírók lexikográfiai, illetőleg általában véve szaktudományi tájékozottsága? 3) Mennyire sikerül a leletmentési és adatközvetítési szándékot összeegyeztetni azon törekvéssel, hogy minél differenciáltabban jelenítsük meg lexikográfiai eszközökkel a nyelvi-nyelvhasználati információkat? 4) Mely korábbi tájszótárt vagy -szótárakat tekint követendő mintának a szótáríró? (Nem mindig a legújabb tájszótár a legkorszerűbb.) 5) Mennyi ideig tart a gyűjtés? (Minél inkább elhúzódik, annál inkább valószínű, hogy a vállalkozás kezdetén követett gyűjtési és kutatási célok egy része esetleg már kevésbé lesz korszerű, illetőleg hogy a közben fölmerülő újabb szempontok figyelmen kívül rekednek.) 6) Milyen érdeklődésnek kíván leginkább megfelelni a szótáríró?

Vajon szükségszerű a tájszótárak közötti különbözőség? A fentiek értelmében igen. Nem szükségszerű azonban a különbözőség oly mértéke („ahány tájszótár, annyiféle”), amely a tájszótárak nyelvtudományi felhasználásának már akadályozó tényezője. Ne feledjük ugyanis, hogy minden egyes nyelvjárási korpusz nemcsak az adott nyelvjárásnak, hanem nyelvföldrajzi, tehát egybevető vizsgálatoknak is forrása. Márpedig ha a tájszótárak szerzői, szerkesztői meghatározott lexikográfiai elveket nem alkalmaznak következetesen, akkor mind a nyelvföldrajzi, tehát a nyelvjárásközi, mind pedig az egy-egy nyelvjárásra vonatkozó – s nem csak strukturális – vizsgálatok lehetőségei beszűkülnek.

A tájszótárakat itt és most csak a szóban forgó nyelvtudományi szempontból vizsgálom, s nem szólok sem helytörténeti, sem néprajzi, sem egyéb fontosságokról, vonatkozásaikról. (De l. Csúry sorait: 1935: I, 4–9 és Reichnannak a lengyel nyelvjárások szótárával kapcsolatban megfogalmazott néhány mondatát: 1993: 56).

II.

1. Az újabb kori nyelvtudomány érdeklődésének homlokterében nem a nyelvi adatok, hanem a köztük, illetőleg a velük jelölt jelenségek között levő viszonyok állnak. Minél több információt nyújt tehát egy tájszótár a benne közölt szavak egymás közötti s a köznyelvi szavakhoz való viszonyáról, nyelvtudományi szempontból annál értékeesebb. A köznyelvhez való viszony alapkérdése az, hogy mi jelentkezik táji többletként (vagy hiányként) lexémaszinten. Ami pedig a tájszavak egymáshoz való viszonyát, rendszertani meghatározottságát illeti, elsősorban a következő kérdések relevánsak: milyen a társadalmi érvényük, milyen funkcionális (jelentésbeli, illetőleg stílusértékbeli) és alaki kapcsolatban állnak egymással? A mondottakból szükségszerűen következik, hogy azoknak a tájszótáríróknak, akik élőnyelvi tájszótárt készítenek, alapkoncepciójukat ennek messzemenő figyelem-

bevételel kell elkészíteniük. A (próbagyűjtés tapasztalatait is hasznosító) koncepció kidolgozása meghatározó fontosságú munkafázis, hiszen már a gyűjtés ennek jegyében kell, hogy folyjék. Alapelv – a szinkrón strukturális-funkcionális leírás igényéből kiindulva –, hogy a tájszótárba kerülő mindegyik címszót az összes vizsgálati szempont szerint következetesen minősíteni kell az egyidejű állapotnak megfelelően. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a tájszótárak nyelvészeti felhasználhatóságát az adatoknak a – „szerelékbeli többlet”-tel is kifejezett – következetes minősítései, tehát a lexikográfiai megoldásokkal közvetített információ-többlet tudja számottevően növelni.

A korszerű tájszótáraknak, amelyek a bevezetőben említett nyelvtudományi igényeknek meg kívánnak felelni, a következő típusú információegyüttest kell tartalmazniuk: 1. nyelvi adatokat (a címszót és a nyelvjárási megjelenési formát); 2. bizonyos nyelvrendszer-tani és nyelvhasználati kategóriák szerinti minősítéseket (a tájszó jelentését, szinkrón társadalmi érvényének, típusának, szófajának és stílusértékének a jelölését, valamint – általános és regionális tájszótárak esetében – az előfordulási helynek a megadását); 3. a szóra vonatkozó, a szóhasználatlal összefüggő kiegészítő információkat, tehát példamondatokat, megjegyzéseket, néprajzi leírást, mellékleteket (amilyen például a fénykép, rajz, ábra, statisztika stb.) s az utalózt. Pontokba, tájszótárak esetében egyszersmind a talán leginkább javasolható közlési sorrendbe szedve a következő információkról van szó: 1. a címszó, 2. a tájszó típusa, 3. a nyelvjárási szóalak, 4. a szóalak(ok) társadalmi érvénye, 5. a tájszó szófaja, 6. jelentése(i), 7. stílusértéke, 8. példamondat(ok), 9. nyelvi nyelvhasználati megjegyzések, 10. néprajzi, művelődéstörténeti leírás(ok), megjegyzés(ek), ill. melléklet(ek), 11. utalás(ok).

A döntő kérdés az információ megléte. Fontos, ehhez képest azonban mégiscsak kevésbé lényeges kérdés az, hogy milyen formában adjuk meg az információkat. A következő lehetőségekkel élhetünk: 1. adatközléssel, 2. szöveges, illetőleg szövegszerű leírással, 3. rövidítéssel, 4. szimbólummal és 5. (az első négyhez viszonyított) nem jelöléssel.

2. A vonatkozó szakirodalmat olvasva azt tapasztaljuk, hogy a dialektológusok között vannak nézetkülönbségek abban a tekintetben, hogy mit és hogyan kell, illetőleg célszerű leírni, minősíteni, jelölni, közölni a tájszótárban. Ez persze természetes (l. a lexikográfiai gyakorlat eltéréseinek fentebb említett okait). Minthogy a kíváncsú közmegegyezést e téren is véleménycserével teremthetjük meg, kikértem dialektológusok, nem dialektológus nyelvészek és magyar szakos egyetemi hallgatók véleményét arról, milyen lexikográfiai szereltségű tájszótárt tartanak leginkább követendőnek, különös tekintettel a tájszavak típusának és társadalmi érvényének a jelölésére, illetőleg a jelölés mikéntjére (érdemes-e jelölnünk őket, s ha igen, tanácsos-e szimbólumokkal jelölnünk őket). Összeállítottam egy nyolc szócikkből álló kis tájszótári mutatót három változatban. Mindhárom változat tartalmazta, illetőleg kifejezte valahogyan a következőket: 1. a tájszó típusát, 2. a tájszó társadalmi érvényét, 3. a tájszó szófaját, jelentése(i)t, 4. a címszót, illetőleg a tényleges nyelvjárási szóalak fonetikus írásmódú megjelenítését. Az első típusban semmiféle jel, szimbólum nem fordult elő. A tájszótípusok nem voltak megnevezve. Minden szó teljes szócikket kapott. A szavak társadalmi érvé-

nyét leírtam, körülírtam, tehát nem jelöltem („Kihalt”, „Visszaszorulóban van”, „Csak néhány idős ember használja”). A második típusban mind a tájszavak típusát, mind társadalmi érvényét a címszó után álló, a vonatkozó magyar szakirodalomban előforduló jelekkel jelöltem. Az alaki tájszavak nem kaptak szócikket. A harmadik típus annyiban különbözött a másodiktól, hogy a jelek a címszó elé kerültek, s hogy a jelentések nem kaptak jelentésjelet. (A nyelvi adatokat a Koppány menti tájszótárból vettem.) A fölmérést 2001-ben és 2002-ben végeztem. A 150 adatközlő közül 50 magyarországi és szlovákiai magyar szakos tanár, nyelvész-oktató és kutató, illetőleg 100 magyar szakos ELTE-hallgató volt. Többen észrevételeket fűztek a tájszómutatványhoz, megokolva véleményüket, választásukat. Név szerint is megemlítem külön köszönetem kifejezésével következő válaszadói-mat: Balogh Lajos, Fiers Márta, Hajdú Mihály, Juhász Dezső, Mártonfi Attila, Máta Mária, Ördög Ferenc, Paládi-Kovács Attila, Pusztai Ferenc, Zilahi Lajos. A számszerű adatok ezt mutatják:

	tanár/kutató	egyetemi hallgató	összesítve
1. típus	23 = 46%	5 = 5%	28 = 18,6%
2. típus	24 = 48%	81 = 81%	105 = 70%
3. típus	3 = 6%	14 = 14%	17 = 11,3%

Mi derült ki a válaszokból? Tömör összefoglalásban a következők: 1. Senki sem kifogásolta a tájszavak társadalmi érvényének és típusának a jelölését. 2. A – nyelvészeti proszemináriumot végzett, tehát a tájszótárral mint szótártípussal ismeretségbe került – egyetemi hallgatók körében a szimbólumok alkalmazása jóval népszerűbb, mint a kutatók és egyetemi oktatók körében (48% : 81%), másrészt (ennek ellentett előjelű megerősítéseként): a szimbólum nélküli változatot a diákok nem tartják követendő megoldásnak (a száz adatközlőből mindössze 5 % választotta az első típust a tanárok, kutatók 46%-ával szemben). 3. Az adatközlők körében a formalizmuskerülő attitűd nem elhanyagolható arányban jelen van. Ugyanis a válaszadók mintegy ötöde (18,6%-a) a szimbólum nélküli megoldásra szavazott. Nem csak nálunk van így: Haß-Zumkehr szerint a „titokzatosnak tűnő jelek formájában” közvetített információkat a szótárforgatók többé vagy kevésbé figyelmen kívül szokták hagyni (2001: 25). Hangsúlyozandó persze, hogy ez elsősorban nem a kutatókra, hanem a laikusokra vonatkozik. A tájszótárak potenciális olvasói között azonban a laikus érdeklődőket is számon kell tartanunk. 4. A szimbólumoknak, jeleknek a (címszót követő) használatát 70% egyértelműen, 11,3% bizonyos megszorítással helyesli, ez pedig egyértelmű többség. 5. A szócikkeknek címszóval való kezdése mellett voksolt a túlnyomó többség (88,7%). A szócikkeknek szimbólummal/jellel való kezdésével csupán 11,3% ért egyet: itt persze nem a szimbólumoknak, hanem a szimbólumok sorrendi helyének a helytelenítéséről van szó. (A fölmérés tanulságainak részletesebb bemutatását külön közleményben kívánom közzétenni.) A tanulság nyilvánvaló: a tájszótár a nyelvészeti elvárásoknak kell, hogy megfeleljen, szem előtt tartva a minél nagyobb nyelvtu-

dományi felhasználhatóságot. A szimbólumok alkalmazásában azonban mértéket célravezető tartani, illetőleg lehetőség szerint motivált, tehát kifejező, ezért könnyen megjegyezhető jelekkel és rövidítésekkel tanácsos dolgozni (erre vonatkozólag lásd alább az összegző javaslatot).

III.

1. Lássuk most a tájszótárak szócikkeinek egyes kategóriáit a szükségesnek vélt megjegyzésekkel és magyarázatokkal!

1. **A címszó.** A címszavasításban a leggyakoribb s leginkább javasolható megoldás az, hogy a címszó alaki és jelentésbeli tájszavak esetében a nyelvjárási szó köznyelvi megfelelője, valódi tájszavak esetében pedig köznyelviesített formája legyen. Ez az eljárás a gyakorlatban jól bevált, s vitathatatlanul a leginformatívabb.

Regionális és általános tájszótárakban a tájszói változatok elterjedtségét, illetőleg előfordulásuk mértékét célszerű a köznyelviesítendő változat kiválasztásában alapul vennünk (l. ÚMTsz. I, 15; Niebaum 1979: 356–9). A magyarban az ÚMTsz. a követendő szótár. Ugyanis ez az az általános tájszótárunk, amely a legtöbb regionális lexémát tartalmazza, ennek következtében e szótár szerkesztőinek volt legnagyobb rálátása a különböző tájszavak és változataik összefüggésére, tehát nekik volt a legtöbb lehetőségük a címszavasítás megnyugtató elvégzésére. (Közzetlen segítséget az ÚMTsz. is csak akkor nyújt persze, ha az általunk címszavasítandó tájszó megvan ebben a szótárban.) Nem szentírás természetesen az ÚMTsz. sem, de vitathatatlanul a legjobb minta.

A címszót mindig köznyelvi helyesírással kell írni. Bizonyos külföldi minták ellenére sem javaslom azt a gyakorlatot, amely az etimológiailag helyesnek tartott kiinduló formához idomítva kívánja kialakítani a valódi tájszavak címszavait. Miként azt sem, hogy a valódi tájszavak esetében a köznyelvi „hiány” miatt nem adnánk címszót, hanem valahogy a hiányt jelölnénk. Ugyanis a valódi tájszó jelölésével (= V) eleve jelezzük, hogy a címszó mögött nem áll köznyelvi szó.

2. **A tájszótípusok.** Azt eldönteni, hogy mi tájszó, s mi nem az, csak a köznyelvi szókészlet ismeretében lehet. A legjobb mérce e tekintetben – következtetésségei, hiányosságai ellenére is – az Értelmező kéziszótár (s lesz majd korszerűsített, felújított változata, ha megjelenik). Mint közös viszonyítási pont az ÉKsz. nélkülözhetetlen annak megállapításában is, hogy a vizsgált nyelvjárási szavak melyik tájszótípusba tartoznak. A tájszótípus-minősítés a címszavasított szó alapalakjára vonatkozik. Az alapalak – kevés kivételt nem tekintve, amilyen például a bizonyos nyelvjárásokban s csak egyetlen alakban előforduló *lűt* (= *lelt*) – jel és rag nélküli (szótári) szó, amely egyes számú, a névszók esetében alanyesetben álló, az igék esetében pedig kijelentő módú, jelen idejű, általános ragozású, 3. személyű alak. Alapalak tehát a nyelvjárási *aran* = arany, *bagó* = bagoly, *szóma* = szalma, de nem az az *ap-tya* = apja, *dűg-ot* = dolgot, *szerete-jé* = szeretője. A töváltzatok (például a *dűg-*, *szerete-*) a morfémaalternáció körébe tartoznak. Mivelhogy pedig a szóban forgó alternáció lényege, hogy nem növeli meg a morfémaak számát, értelemszerűen nem lehet szó a lexémák számának növekedéséről sem.

A tájszavaknak három fő típusát különböztetjük meg Szinnyi óta: a valódi, jelentésbeli és alaki tájszavakat (l. legújabban Hegedűs Attila 2001: 378). Néhány altípussal is célszerű számolnunk, s ezeknek a tájszótárbeli megnevezése/jelölése a tájszótárak nyelvészeti felhasználhatóságának a növelése érdekében kívánatos. A valódi tájszavaknak két alcsoportja van. A *tulajdonképpeni tájszó* olyan nyelvjárási szó, amely a köznyelvben nem ismert fogalmat, tárgyat a köznyelvben nem használatos lexémával fejez ki (*hattalia* = dióhéjból készített sípféle játékszer). Ennek a típusnak sajátos alcsoportját azok a nyelvjárási összetételek alkotják, amelyek a köznyelvben ismeretlen fogalmat, tárgyat részben vagy egészben ugyan a köznyelvben is használatos tömorfémákkal fejezik ki, azonban az e morfémák alkotta szóösszetételek a köznyelvben nem használatosak, azaz lexémaszinten ott ismeretlenek (példák: *bőrbajusz* = az orr alatti, száj fölötti bőrnek két kézzel történő, az érintett számára kellemetlen, esetleg fájdalmas széthúzása, *vánkosfa* = szekérrész: a tengelytok felső része). A *névbeli tájszó* olyan nyelvjárási szó, amely a köznyelvben is ismert fogalmat, tárgyat a köznyelvben ismeretlen lexémával fejez ki (*karafon* = fánk). Itt is van egy (az imént említetthez hasonló) sajátos alcsoport: a köznyelvben is ismert fogalmat, tárgyat részben vagy egészben ugyan a köznyelvben is használatos tömorfémákkal fejezik ki, azonban az e szavak alkotta összetételek a köznyelvben nem használatosak, azaz lexémaszinten a köznyelvben ismeretlenek (*tányérbélvirág* = napraforgó). A köznyelvi megfelelőjüktől mind alakjukban, mind jelentésükben eltérő tájszavak az *alaki-jentésbeli tájszavak* (*mestér* = 1. igazgatótanító (népiskolában), 2. kny.). Ezeket külön típusba célszerű sorolnunk. (Ha altípusnak vennénk őket, mind az alaki, mind a jelentésbeli tájszavakhoz besorolhatók volnának, akkor viszont vagy az alak, vagy a jelentés szempontja sérülne.)

Táblázatos formában bemutatva (igen = egyezés van a köznyelvi és a nyelvjárási szó között, nem = eltérés van közöttük, nem/igen = mindkettő van közöttük):

	jelölt/denotátum/jelentés	jelölő/lexéma	hangalak
1. Valódi tájszó:			
a. tulajdonképpeni	nem	nem	nem
b. névbeli	igen	nem	nem
2. Jelentésbeli tájszó	nem/igen	igen	nem/igen
3. Alaki tájszó	igen	igen	nem
4. Alaki és jelentésbeli	nem/igen	igen	nem

Az említett differenciálással a következő típusok elkülönítése és valamilyen formában való jelölése látszik célszerűnek: a valódi tájszavak két csoportja, tudniillik a tulajdonképpeni és a névbeli, illetőleg a jelentésbeli és az alaki, valamint az alaki-jelentésbeli. Összesen tehát ötről van szó. A tájszavak típusának valamilyen módon való jelölése a korszerű szótárakban annak ellenére ajánlatos, hogy ismeretese a tájszavak besorolásával kapcsolatos problémák (legújabban l. Hegedűs Attila 2001: 379–80, 400–401). Véleményem szerint helytelen volna,

ha a nehezen besorolható szavak miatt feladnánk azt az igényünket, hogy a jóval számosabb, egyértelműen tipizálható szavak tömegét típusuk szerint jelezzük a tájszótárban. Annak sincs természetesen semmi akadálya, hogy a szótárírók kérdőjellel jelezzék, ha a tipizálást bizonyos esetekben nem tudják megnyugtató módon elvégezni (ahogy Balogh Lajos javasolta). Fölvethető az is, hogy a laikus olvasó nem is igényli a szóban forgó minősítéseket. Ez bizonyára így van. Úgy vélem azonban, hogy kisebb baj az érdeklődő laikus vagy nem nyelvész számára a tájszavak típusának jelölése (hiszen figyelmen kívül hagyhatják olvasás közben őket), mint amilyen hiányt e jelölések elmaradása jelent a nyelvészek számára.

De miért fontos a szóban forgó különbségtéves? Általánosságban fogalmazva azért, mert minden lexikográfiai differenciálás eleve elősegíti, megkönnyíti a feldolgozást azzal a pusztá ténnyel, hogy árnyaltabban informál nyelvi adatokról, összefüggésekről. A köznyelv felől nézve s kommunikációs értelemben a három tájszótípus között lényeges, a megértést is befolyásoló különbségek vannak. A valódi tájszó a maga egészében érthetetlen vagy nem érthető pontosan, a jelentésbeli tájszó táji jelentésében nem érthető vagy félreérthető, az alaki tájszavak zöme viszont minden nehézség nélkül érthető.

A köznyelv és a nyelvjárások közötti lexikális különbségek vizsgálata mind lexikológiai, mind szemantikai, mind onomasziológiai, mind tipológiai, mind pedig változásvizsgálati szempontból érdekes kérdéseket vet föl, s ezekhez a vizsgálatokhoz a tájszavak közötti említett különbségeknek a tájszótárakban lexikográfiai eszközökkel való jelzése hasznos tájékoztatást, útbaigazítást nyújt. (Az egyik adatközlő a feldolgozás szempontjára gondolva fogalmazott úgy, hogy a jelek segítségével könnyen összegyűjthetők az egy-egy kategóriába tartozó szavak.) Ha pedig a külső nyelvészet szempontjából, mondjuk abból a szempontból kívánja valaki vizsgálni a tájszavakat, hogy hogyan tükrözik a vizsgált beszélőközösség kultúráját, akkor elsősorban a valódi, különösen pedig a tulajdonképpeni tájszavakat keresi. Megteheti ezt persze akkor is, ha a tájszavak típusai nincsenek jelölve, csakhogy ebben az esetben pluszmunka vár rá a számára releváns információ hiányában. Nem új keletű dialektológuspanasz, hogy a nagy nyelvjárási korpuszok (nyelvatlaszok, tájszótárak, regionális szótárak, hangarchívumok) kínálta adatokat nemigen használja a nyelvészek döntő többsége. Ennek egyik okát abban látom, hogy a potenciális felhasználók nem szívesen vállalják a szóban forgó, többnyire időrabló pluszmunkákat. Mi a megoldás? Jobban ki kell szolgálni az érdeklődőket s a kutatókat!

Mit kezdünk a **népnyelvi**, illetőleg az ÉKsz.-ban így minősített **szavak**-kal? A népnyelvnek két jelentése is forgalomban van. Az egyik: 'a nyelvjárások összessége'. A másik: 'más-más nyelvjárásban beszélők nem köznyelvi, de nemcsak egyes nyelvjárásokban, hanem a nyelvjárások széles körében használt regionális nyelvi sajátosságainak, kifejezőeszközeinek az összessége' (l. Kiss J. 2001: 77). A népnyelvi szavak – minthogy egyrészt nem köznyelvi, másrészt pedig területi kötöttségűek (is) – tájszavak, illetőleg a tájszavak speciális csoportját alkotják. Ezért őket a helyi és a regionális tájszótárakba tájszavakként kell fölvenni! Tájszavakként, de nem külön tájszótípusként. Elsősorban azért nem, mert az elfogadott tájszói hármastípusfelosztáshoz képest, amely a nyelvjárás és a köznyelv

közötti alaki és jelentésbeli egyezéseken és eltéréseken alapul (valódi, jelentésbeli, alaki tájszavak), a „népnyelv” és a „népnyelvi” fogalma elsősorban regionális nyelvi jegyek és elemek pusztán nagyobb mérvű területi elterjedtségének kritériumán nyugszik. A *népnyelvi szó* : *tájszó* kettősségnek eszerint csak általános tájszótárakban, illetőleg értelmező szótárakban van helye (ahogy Pusztai Ferenc megfogalmazta a kérdőívhez fűzött megjegyzésében; l. még tőle: 1996/1997: 121–2).

Külön kérdést jelentenek a **mesterségszavak**. Követendő elvnek azt tartom, hogy mindazon mesterségszavak kerüljenek be a szinkrón tájszótárakba, amelyeket a helyi parasztemberek is, illetőleg a nem iparos felnőttek számottevő hányada ismer/használ. Ezek között a szavak között is vannak valódi tájszavak, s bőven vannak alakiak is. (A bognármesterségből említve példákat: *füles vésű*, *szijókés*, *vo-nyókés*: Pesti János adataiból.)

Ami az **alaki tájszavakat** illeti: a köznyelvtől való hangalaki, tehát fonetikus eltérések alapján tekintünk nyelvjárási szavakat alaki tájszavaknak, az ejtésbeli eltérések (fonémakon belüli hangszínváltozatok) alapján nem (l. alább, illetőleg ÚMTsz. I, 16). Az, hogy mi fonéma, s mi nem az, azt a mindenkori nyelvjárási hangrendszer alapján lehet és kell eldönteni. A zárt *ë* és az ajakkerekítés nélküli *á* például alaki tájszóvá teszi a nyelvjárási szót azon dialektusok nagy részében, amelyekben előfordul. Alaki tájszónak csak az a nyelvjárási szó tekinthető, amelynek a köznyelvi megfelelővel való összefüggése a laikus nyelvjárási beszélő számára világos, érzékelhető (Balogh Lajos észrevétele). Ennek értelmében ha nincs aktív memoriális kapcsolat a nyelvjárási szó és köznyelvi megfelelője között, akkor a nyelvjárási szó valódi (névbeli) tájszónak tekintendő (ilyen például a *zséter* = sajtár). Abban a tekintetben, hogy az alaki tájszavak közül melyek kerüljenek be a tájszótárakba, több tekintetben is megoszlanak a vélemények: 1) Milyen racionális szempont(ok) teheti(k) elvszerűvé, hogy a nyelvjárási szó sok száz, csak alaki (tehát nem alaki és jelentésbeli) tájszavából mi kerüljön be a tájszótárba? 2) Játsszon-e szerepet a fölveendő alaki tájszavak mennyisége? 3) Milyen lexikográfiai szereltséggel közöljük őket? Ami az elsőt illeti: Szinnyei MTsz.-a óta a fő elv az volt, amit Szinnyei így fogalmazott meg: azok az alaki tájszavak veendőek föl, amelyek a „nyelvjárásnak rendes és szabályba foglalható hangalaki eltérésein és sajátságain kívül állnak” (MTsz. I, IV). A köznyelvi alapú érthetőség, tehát a (kontrasztív) kommunikációs szempont jóval később merült föl (Mihályi tájszótár 9). Eszerint akkor föltétlenül föl kell venni az alaki tájszót, ha a köznyelvi szó és nyelvjárási megfelelője az alaki eltérés miatt nehezen kapcsolódik össze a nyelvészeti értelemben laikus köznyelvi és nyelvjárási beszélők tudatában. Néhány példa: *lűt* : *lelt*, *sögül* : *süvegel*, *tövött* : *tett*, *sindő* : *zsindey*. Természetesen helyeselhető, ha nyelvtörténeti-nyelvjárástörténeti, illetőleg szótörténeti-etimológiai vagy a kutatás számára más okból valóban fontos alaki tájszavak is fölvetetnek, a kapuk túl tágra nyitása azonban kerülendő. Ami pedig a szóban forgó szavak lexikográfiai szereltségét illeti: fölösleges teljesen szócikkésíteni őket, elegendő a tájszó típusát, illetőleg szükség esetén használati érvényét és stílusértékét megjelölni, illetőleg megjegyzéssel kísérni (például: „**üveg** A ↓ *ög*”, s szükség van természetesen az utalózásra is ezekben az esetekben: „**ög** l. *üveg*”). Ugyanis a köz-

nyelvi szó földidézésével a szükséges további információk a (köznyelvet ismerő) anyanyelvi beszélőnek automatikusan rendelkezésre állnak.

3. A nyelvjárási szóalak. A – dőlt betűkkel közlendő – nyelvjárási szóalakok nagy része hangalakváltozat, tehát a köznyelvi megfelelővel szemben fonematikus eltérést mutat. Ez az eltérés jelentkezhethet egy vagy több fonémában (*kék* : *kík*, *énekel* : *inékül*), illetőleg fonématöbbletben (*uborka* : *buborka*) és -hiányban (*jérce* : *érce*). A valódi tájszavaknak legfőljebb kivételesen és véletlenszerűen lehet azonos hangalakjuk – értelemszerűen: más jelentésű – köznyelvi szavakkal. Egy példa: a *trák* főnévnek a köznyelvi *trák* népnévvel való hangalaki egybeesése a véletlen műve. A nyelvjárási szóalakok jóval kisebb része csupán ejtészváltozat. Idetartoznak a kettőshangzók, az illabiális *á* és az *ly* : *j* megfelelés (ÜMTsz. I, 16). Jelentésbeli tájszavak esetében előfordulnak teljes hangalaki egybeesések a köznyelv és a nyelvjárások között (*kánya* 'varjú'), ez esetben a címszóval való egyezést tildével (~) jelöljük. Minden jelet, rövidítést csak egy valaminek a jelölésére használunk, ezért a tilde a tájszótárban ne forduljon elő másnak (például szóalak-megfeleléseknek) a jelölésére.

4. A tájszavak szinkrón társadalmi érvénye. Az e szerint történő minősítés azt fejezi ki, hogy a tájszavakat a szinkroniában egyrészt hogyan használják: általánosan, illetőleg gyakran, vagy pedig ritkábban, esetleg nagyon ritkán, vagy éppen egyáltalán nem, másrészt azt, hogy neologizmusként vagy archaizmusként használják-e őket a beszélőközösségben, illetőleg azt, hogy milyenként érzékelik, hívják le őket mentális lexikonukból a beszélők. A nyelvjárási szóalak és a jelentés, illetőleg adott esetben a stílusérték társadalmi érvényének jelölése strukturális nyelvészeti és változásvizsgálati szempontból egyaránt fontos feladat.

A neologizmusok a még ritka, de terjedő használatú új nyelvi elemek és jelenségek. Az archaizmusok a már ritka, perifériára szorulóban levő vagy már ki is szorult nyelvi elemek és jelenségek. Az archaizmusoknak három típusát célszerű elkülönítenünk és megneveznünk/jelölnünk a szóban forgó tájszótárakban: a kihalt, a kiszorult és a visszaszorult/visszaszoruló tájszavak csoportját.

A *kihalt szó* olyan szó, amely a vizsgált település nyelvjárási beszélőinek a nyelvhasználatában korábban igazolhatóan megvolt, a gyűjtés idején azonban a körültekintő gyűjtés alapján ítélve sem a használatban, sem a beszélők nyelvi tudatában nincs meg. Ha tehát már semmilyen formában nem hívódik, illetőleg hívható le az adatközlők mentális lexikonából. De vajon lehet-e, érdemes-e kihalt szavakról beszélni szinkrón leíró tájszótárakban közölt lexémák esetében? Hiszen egy-egy szó kihaltát csak úgy tudjuk megállapítani, ha kilépünk a szinkroniából, s egy másik, egy korábbi egyidejű állapotához viszonyítva igazoljuk a kihalást. Lehet, s valóban csak a szinkroniából való kilépéssel. De érdemes is. Mégpedig az ezzel nyerhető, a tájszótár nyelvészeti felhasználhatóságát növelő fontos plusz információk miatt. Két, a tájszógyűjtés szempontjából említésre méltó körülmény is emellett szól. Az egyik: a különböző forrásokban (tájszóközlésekben, nyelvtanokban, szakszókincsleírásokban, kéziratok gyűjtésekben) található s helyhez köthető szavak bőven kínálnak lehetőséget tájszavak kihalásának megállapítására. A másik: a rendszeres tájszógyűjtés egyre kevésbé nélkülözheti meghatározott (kézirat és nyomtatott, illetőleg a vizsgált nyelvjárásból származó) tájszógyűjte-

mények lexémáinak a kikérdezését (l. Niebaum 1979: 354), márpedig az így végzett gyűjtések egyik hozadéka az, hogy kihalt tájszavakra bukkanhatunk.

A *kiszorult* szó olyan szó, amely a spontán nyelvhasználatból kikopott, de néhány (főként idősebb) adatközlő emlékezetében még él, édegel, lappang, onnan rákérdezéssel előhívható, esetleg kivételesen előjön. („Hallotta a *hattalia* szót, Jóska bácsi? – Hallottam, még édesapámtól, a háború előtt, de azóta se”. Illetőleg: „Nagyanyám említette annak idején húgom lakodalmán, hogy ...”).

A *visszaszoruló* szó olyan szó, amely előfordul a mindennapos spontán nyelvi kommunikációban, él tehát a nyelvi tudatban is, de ritka már, s túlnyomórészt csupán a legidősebbek, illetőleg az idős beszélők használják.

A mentális lexikonból való szólelhívások a kiszorult, a visszaszorult/visszaszoruló, de részben az új szavak esetében is (egyéntől messzemenően függően) lehetnek biztosak, bizonytalanok és tévesek egyaránt. A biztos szóaktiválás azt jelenti, hogy a beszélő pontosan fel tudja idézni a szó alakját és jelentését. A bizonytalan esetében vagy a szó alakját, vagy jelentését, vagy mindkettőt csak valószínűként tudja megnevezni. A téves szóaktiválás fokozott mértékben egyéntől függ: a beszélő a tágabb értelemben vett nyelvi tudása alapján hoz létre hasonlóságot a mentális lexikonában nem létező szóval.

Táblázatos összefoglalás

	a nyelvhasználatban	a nyelvi tudatban	jel
kihalt szó	nincs meg	nincs meg	†
kiszorult szó	nincs meg	megvan	↓↓
visszaszoruló	megvan	megvan	↓
új, terjedő szó	megvan	megvan	↑

A tájszavak körében nem ritkák a többalakúak és a többjelentésűek. S az alakváltozatok és a jelentések között általában vannak különbségek a társadalmi érvény tekintetében. Hogyan jelöljük őket? Az egyértelműség fontosságát szem előtt tartva úgy, hogy mindegyik alakváltozat, illetőleg jelentés megkapja a vonatkozó minősítést, a megfelelő szimbólumot (például: „**kőműves** A † *kümiyes*, ↓↓ *kümüjjes*, *kümüves*, ↑ *kűmíves*”, azaz: a *kűmíves* kihalt, a *kümüjjes* kiszorult, a *kümüves* az általános használatú, a *kűmíves* pedig a terjedő új, illetőleg: „**mester** AJ *mestër fn 1. ↓* Kántortanító. 2. kny.”, azaz: régies, visszaszoruló az első jelentés, általános használatú a – köznyelvvel megegyező – második).

5. **A szófaj.** Vajon szükséges-e adnunk szófajjelölést is? Ha a jelentésmegadás jó, fölösleges (lehet) a szófaj jelölése (az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár például nem ad szófaji információt). A szófajjelölés mellett szóló újabb érv, hogy a feldolgozást, a számítógépes kódolást is elősegíti, gyorsítja, mert a szófajjelöléssel a felhasználó készen kapja az információt. Javaslat: maradjunk a szófaj jelölésénél! A jelölendő fő szófajok s rövidítéseik betűrendben: fi (= főnévi igenév), fn (= főnév), hsz (= határozószó), mn (= melléknév), msz (= mondatszó), nm (= névmás), tn i (= tárgyatlan ige), ts i (= tárgyas ige).

6. **A jelentés.** A jelentésmagyarázatokat sorszámozva adjuk meg akkor, ha az adott szónak a táji jelentés mellett van a köznyelvvél megegyező jelentése is (az esetek elsöprő többségében erről van szó), illetőleg ha legalább két táji jelentése van. Nincs viszont sorszámozás, ha a tájszónak csupán egyetlen jelentése van. A köznyelvvél megegyező jelentés(ek)e)t rövidítéssel (kny = köznyelvi) jelöljük, s ezzel az Értelmező kéziszótárban közölt köznyelvi jelentés(ek)re utalunk. A jelentések megadásakor a lényeges, más szóval a kategorizáló jelentésekre célszerű összpontosítanunk, a járulékos (minősítő) jelentések hozzájuk képest másodlagos jelentőségüek lexicográfiai szempontból. A pontos jelentésmegadás fontos szerepkörét a példamondatok nem vehetik át.

A jelentések megadásakor értelemszerűen az adatközlők nyelvhasználatára, illetőleg nyelvi tudására kell támaszkodni. Ha tehát például a *kreáca* főnévről csak az állapítható meg a vizsgált közösségben, hogy 'egy szőlőfajta' jelentésben ismerik (mert mondjuk nem termesztik már ezt a fajtát), a *tusakgombá*-ról pedig az, hogy 'egy gombafajta' (mert nincs gombaszakértő a közösségben), akkor jelentésként ezeknek kell bekerülniük a tájszótárba. Ha azonban a tájszótár írója/szerkesztője szakemberek vagy szakkönyvek segítségével meg tudja állapítani a szó pontos jelentését, akkor ezt közölnie kell, de a Megj. rovatban, hogy egyértelműen elkülöníthesse az adott közösségbeli szójelentést a szakmailag hiteles pontos jelentéstől. Ezek az esetek elsősorban az archaikus szavak körében fordulnak elő.

7. **A stílusminősítés.** Kötelező kategória, tehát ha nincs stílusminősítés, akkor a hiány azt jelzi, hogy az adott szó semleges stílusértékű. Igaz, „nehéz meglátni azt, ami nincs” (Pesti János jogos észrevétele, laikusokra vonatkoztatva különösen igaz), de mert a feldolgozás szakemberek dolga, számukra ez nem jelenthet problémát. A fő, egyszersmind általános stílusminősítéseket s a javasolt rövidítéseket lásd alább.

8. **A példamondat.** Csak jó, az adott szó jelentéskörét, stílusértékét, használati körét hitelesen megvilágító példamondato(ka)t érdemes közölni. A tájszótárakban számos henye példamondat van, ezekre nincs szükség.

9. **A nyelv(használat)i megjegyzések.** A szóhasználatra, a felekezetre, az életkor, a nemek szerinti különbségekre, a jelentésre, alakváltozatokra stb. vonatkozó, a minősítésekkel nem kifejezhető árnyalati finomságok, fontos részletek többnyire szöveges közlésére szolgál a szócikknek ez a része.

10. **A néprajzi, tárgytörténeti leírás, észrevételek.** Külső nyelvészeti tekintetben, illetőleg más tudományágak szempontjából fontos információk közlésének a helye. Csúry Szamosháti szótára óta követésre méltó példa áll rendelkezésünkre a magyar nyelvtudományban is. Csak biztatni tudok minden tájszótáríró: gyűjtsön és közöljön minél több releváns néprajzi és tárgytörténeti adatot, tudnivalót!

11. **Az utalások.** Nemcsak az olvasó jobb tájékoztatása, útbaigazítása miatt, hanem a szótár nyelvészeti felhasználhatósága szempontjából is igen fontosak. Elvszerűen következetes adekvát utalások hálójával lehet és kell az egész korpuszt alkalmassá tenni a tájszavak alkotta szókészleti részrendszer meghatározott szempontú strukturális vizsgálataira (vö. B. Lőrinczy 1997).

A (köznyelvi) olvasó, ha standardizált anyanyelve köznyelvén készült betűrendes értelmező szótárt vesz kézbe, gyorsan megtalálja a keresett szót. Sokkal nehezebb ez tájszótárak esetében, noha a tájszótárak is értelmező szótárak. Ugyanis a nyelvjárási kompetencia hiányában (legyünk akár köznyelvi beszélők, akár egy másik nyelvjárásban kompetensek), fogalmunk sem lehet arról, milyen hangsorból álló melyik címszót keressük, ha egy-egy fogalom nyelvjárási megnevezéseit óhajtjuk megtudni. A tájszavakat onomasziológiai alapon gyűjtjük (hogyan nevezik ezt vagy azt a fogalmat?), de többnyire betűrendben és szemasziológiai alapon írjuk le (mi az adott szó jelentése?). Megjegyzendő: a kutatási igényeknek leginkább a szemasziológiai-onomasziológiai tájszótárak felelnek meg (Hessky 2002: 91). Mit tehetünk, tehetünk-e egyáltalán valamit a keresett tájszavak megtalálása érdekében? Igen, és pedig kiterjedt és szigorúan következetes utalózással, amely a szinonimák, esetleg az antonimák (és paronimák) gyors megtalálását biztosítja. Arra is gondolnunk kellene (ahogy ezt Pesti János és B. Bazsika Enikő jelezte észrevételei között), hogy az egy-egy szóval tartalmi, fogalomköri kapcsolatban álló egyéb szavakra (legyen szó munkafolyamatról, ételekről, gyümölcsfajtákról, a szekér részeiről) is utalunk – helytakarékossági célból úgy, hogy csupán egy szócikkben soroljuk föl a fogalomkörileg együvé tartozó szavakat, utalócímszóként csak a szóban forgó szócikk címszavát szerepeltetve. Követendő eljárás, mert a szemasziológiai és az onomasziológiai szempont bizonyos fokú kombinálása növeli az információközlés hatékonyságát (vö. Niebaum, 1979: 355; OrmSz. stb.).

2. A következő kérdés átvezet a tájszótárban megjeleníthető/megjelenítendő **nyelvtani információk** problémaköréhez. Vajon tájszótári lexikográfiai feladat-e a táji toldalékolású szóalakok (*cselekésznek = cselekszenek, urank = urunk*), a toldalékolt szóalakokban jelentkező táji töváltozatok (*adaja = adója*) közlése? Válaszom: a szótáraknak sem nem lehet, sem nem kell nyelvtanoknak vagy résznyelvtanoknak lenniük. Egyik említett terület sem tartozik a lexikológia vizsgálati körébe, tehát elsődlegesen nem lexikográfiai feladat egyik sem. Azért írtam, hogy „elsődlegesen”, mert tudvalevő, hogy szótár sokféle van (vannak például vonzatszótárak), ismeretes továbbá, hogy a tájszótárak egy része is ad bizonyos morfonológiai információkat is. Tehát a föltett kérdésre akár igennel is válaszolhatnánk. A kérdést a szóban forgó tájszótártípusra szűkítve a következőket jelzem. Ami a táji toldalékolású szóalakokat illeti: a köznyelvtől való ilyen eltérések meghatározott hangtani, morfonológiai szabályokhoz köthetők. Ezekről célszerűbb a tájszótárban közlendő s ezen esetek miatt is fontos nyelvtani vázlatban – összefoglaló, példákkal szemléltető – tájékoztatást nyújtani. A szótári részben legfőljebb a kivételes (értelemszerűen erősen archaizálódott) szóalakokat javasolom közölni, így: *adaja = adója, étt = evétt, hossz = hozol* (tkp. *hoz + sz*), *legétet = legeltet, motrot = motort, tövött = tett*. Tehát zömmel mindenféle magyarázat, főként pedig szócikkkesítés nélkül, ugyanis a köznyelvi megfelelőik közlésével az olvasó rendelkezésére állnak a szükséges tudnivalók. Másrészt azért, hogy világosan elkülönítsük őket az utalócímszavaktól.

Milyen legyen a tájszótár és a **táji szószerkezetek**, valamint frazeologizmusok viszonya? Döntés kérdése. Kiindulhatunk például abból, hogy a szótár és

a szócikkek főhőse a szó, ezért a tájszótárba csak a lexémaszinten jelentkező táji többletek, magyarán: a tájszavak kerüljenek. Ebben az esetben „alanyi jogon” sem szerkezetek, sem frazeologizmusok nem kerülnének a tájszótárba. A másik felfogás szerint, amelyet a leletmentési szándék és a nyelvjárásról való szélesebb körű tájékoztatás igénye motivál, a tájszógyűjtésnek többnyire melléktermékeként felszínre hozott táji szószerkezeteket és frazeologizmusokat is érdemes bevenni a tájszótárba. Kinek-kinek lexikográfiai elvei alapján, gyűjtési és szerkesztési lehetőségeinek az ismeretében kell döntenie arról, hogy melyik utat járja. (Ideális esetben a táji frazeologizmusokat is éppúgy célzott gyűjtéssel kellene vizsgálni és sajátos szempontjaikat figyelembe véve, más szóval önelvűen leírni, ahogy ezt a tájszavak esetében tesszük. Alábbi észrevételeim azokra az esetekre vonatkoznak, amikor a táji frazeologizmusok és szerkezetek gyűjtése nagyrészt esetleges, a szó-társzerkesztők azonban szótárukban helyt kívánnak adni nekik.)

A frazeologizmusok (= Fr.) a tájszótárak szócikkeibe szigorúan véve s elsődlegesen nem azért kerülnek be, mert a köznyelvben ismeretlen frazeologizmusokról van szó, hanem azért, mert tájszó fordul elő bennük. E felfogás szerint a tájszótárban megjelenő frazeologizmust a szócikk egyik, a címszóról speciális információt adó elemeként kezeljük, s mint ilyet a Megj. rovatban közöljük. Azokban az esetekben is így járunk el, ha az adott tájszó kizárólag a szóban forgó frazeologizmusban fordul elő, illetőleg csak abban adatolható. A nagykovácsi *Mosolog*, mint a *ragajja* szóláshasonlat = kicsit, alig észrevehetően mosolyog (Koppány menti tájszótár **ragalja** a.) például a *ragajja* tájszó szócikkének a megjegyzések rovatába való. Ha a szótáríró és -szerkesztő táji frazeologizmusokat is célzottan gyűjt, illetőleg számottevő mennyiségben sikerül följegyeznie őket, akkor legjobb megoldásnak az állandó szókapcsolatok külön fejezetben való közlését tartom (ahogy erre Ábrahám Imre adott követendő példát, l. 1991: 153–210), és pedig – kiemelem – a frazeologizmusok önelvű közlésében szokásos módon járván el. Elsősorban azért, mert a frazeologizmusok informatív közlése részben különbözik a lexémák szócikkben bemutatásától. Az előbbieket a vezérszavak betűrendjében szokásos közölni, s mellékelni célszerű a velük jelölt fogalomkörre kifejező szavak mutatóját is (ahogy erre O. Nagy Gábor adott dialektológusoktól is követett példát). Arról nem beszélve, hogy ha a szavak körében szokásos utalózást követnének a frazeologizmusok esetében is, az utalószavak száma a frazeologizmust alkotó szavak számától függően tekintélyesre növekedne: a csupán négy szavas *Aranyos este, fostos reggel* 'ha naplementekor arany színű az ég alja, akkor másnap eső lesz' állandó szókapcsolatot például az **este** címszó alatt közölve háromszor kellene utaloznunk: *aranyos* Fr. l. *este*, *fostos* Fr. l. *este*, *reggel* Fr. l. *este*, ami ugyan nem helytakarékos megoldás, viszont kétségkívül hasznos az olvasónak. Tény, hogy a tájszótárak készítői gyakorta nem jutnak ahhoz, hogy a frazeologizmusokat is célzott gyűjtés és leírás tárgyává tegyék. Mivel pedig a szólások, közmondások, „a nyelv virágai” egyrészt nagyon is érdeklik a szótár olvasóit, másrészt mert a nyelvjárási frazeologizmusok művelődéstörténeti információs értéke igencsak nagy, aligha kifogásolható, ha a tájszótár készítője ezekben az esetekben nem külön fejezetben közli a többnyire orvanyagként gyűjtött állandó szókapcsolatokat.

A nyelvjárásokban számos táji szószerkezet van (néhány példa: *járgányos masina, Jézus szelte tők, kónyi lekvárosok, szegletes kazal, szeme szőre, tüzes ember, vetőre szánt*). Ezeknek nagy része már lexikalizálódott, egy része pedig a lexikalizálódás útját járja. Azaz összetétellé váltak, illetőleg azzá válóban vannak. Követendő tehát az ÚMTsz. gyakorlata, amely összetett szavakként kezeli őket; lásd: „Címszóként az esetek nagy többségében helyesírási szempontból osztatlan, tehát egyszerű vagy összetett szó áll (**abakog ... csimbókossaluska-leves**). Különírt címszót csak olyankor alkalmazunk, ha valamely tárgyatlan ige mutat sajátos, *magát* tárgyas formát (**ártja magát**) (ÚMTsz. I, 14). A főntebb írt példákat ezért egybeírjuk, illetőleg így: **jézusszelte-tők**, l. még **csimbókossaluska-leves**: (ÚMTsz.). De tovább is mehetünk: az igei alaptagú táji szerkezeteket (*vetőre szánt*) az alaptag címszavasításával volna célszerű közölni, jelölve (= Szerk.), hogy táji szó szerkezetéről, nem pedig tájszóról van szó. Emígyen: „**szánt** Szerk. *vetőre szánt* Vetés előtt felszántja a földet.” S utaloznánk is: „*vető* l. *szánt*”.

Az olyan nyelvjárási szó, amely csak abban különbözik köznyelvi megfelelőjétől, hogy van a köznyelvtől eltérő, a szó jelentését sem befolyásoló vonzata (lásd például *rokon valakihé*), nem tájszó, következésképpen s szigorúan véve nincs keresnivalója a tájszótár szócikkeiben. Alaptag és **vonzat** kapcsolata ugyanis nem a lexémaszintnek, hanem már a szintagmaszintnek a jelenségkörébe tartozik. Ezért azt javaslom, hogy a táji vonzatokat a jelentésbeli tájszavak esetében csak akkor adjuk meg (a **Megj.** rovatban), ha a táji jelentés a köznyelvitől eltérő vonzattal van vagy hozható kapcsolatba(n). Ha valaki a táji vonzatokat össze tudja gyűjteni, azt csak üdvözölni tudom. Ebben az esetben azt tartanám helyénvalónak, ha a táji vonzatokat (alaptagjaikkal egyetemben) a nyelvtani vázlat külön alpontjában (számuk a magyarországi nyelvjárásokban – úgy tűnik – nem nagy), esetleg hasonló közlések számára fenntartott függelékben közölnénk.

IV.

1. A szótári közlés és közlésmódok. Mit kell (célszerű, kívánatos) közölnünk, s milyen lexikográfiai eszközökkel kell azt megjelenítenünk egy olyan élőnyelvi szinkrón tájszótárban, amely a bevezetőben megfogalmazott igényeknek meg kíván felelni?

A. Tételesen közölni szükséges: a) a címszót (köznyelviesített formát, ha a szó valódi tájszó; a köznyelvi megfelelőt, ha alaki és jelentésbeli tájszóról van szó), b) a nyelvjárási megjelenési formát (alapalakban, ha viszont alapalakban nem használatos a szó, akkor toldalékolt alakjában) és c) a szó jelentését (csak valódi és jelentésbeli tájszavak esetében, megadván természetesen azt is, hogy a köznyelvvél megegyező jelentések közül melyik él, melyek élnek s milyen társadalmi érvénnyel).

Ezzel szemben szövegszerű közlés, rövidítés, szimbólum vagy jelölésnélküliség egyaránt szóba jöhet a következő információk megadásakor: szófaj, stílusérték, a címszóval alakilag egybeeső nyelvjárási realizáció; a regionális és általános tájszótárakban a származási hely és az utalózás.

Nem minden esetben kell, tehát csupán **esetlegesen szükséges**, illetőleg **lehetséges közölni** példamondato(ka)t, nyelvi-nyelvhasználati természetű és azzal összefüggő művelődéstörténeti megjegyzés(ek)e)t, valamint néprajzi leírást, észrevétel(ek)e)t, ábrát stb.

Milyen **sorrend** célszerű az adat-, illetőleg információközlésben? Elöl célszerű állniuk a minden esetben kötelezően megjelenítendő információknak (címszó, tájszótípus, nyelvjárási szóalak, társadalmi érvény, szófaj, jelentés [regionális és általános tájszótárakban a származási hely is], stílusérték), a szócikk második felében pedig azoknak, amelyek esetlegesen abban az értelemben, hogy bizonyos esetekben érdemes közölni őket, más esetekben viszont nem, illetőleg mert nincs is mit közölni (példamondat, megjegyzések, néprajzi betétek, leírások, utalások).

Milyen **megjelenítésmódot** tanácsos követni? Alapelv: nem állíthatjuk talányok elé a szótárolvasót. Ezért minden jelnek, rövidítésnek, nyomdatechnikai megoldásnak világos magyarázatát kell adnunk. Továbbá: olyan szimbólumokat célravezető használnunk, amelyek többé-kevésbé motiváltak, tehát kifejezők.

A kötelező információk egy részét adatos közléssel vagy jelöléssel (adattal, szöveges leírással, rövidítéssel, jellel) kell, illetőleg célszerű közvetíteni, másik részét adat-, illetőleg jelölésnélküliséggel is. Az előbbi csoportba a következők tartoznak: a címszó, a tájszótípus-jelölés, a társadalmiérték-közlés, a nyelvjárási szóalak, a szófajjelölés, a stílusérték, a jelentés(ek). A kötelezően közvetítendő információk adatos és adatjelölés-nélküliséggel megjelenítendő csoportjába tartozik a stílusérték és az utalás. (Ha tehát nincs stílusértékre utaló jelzés, akkor semleges stílusértékű a szó, s ha nincs utalás, akkor nincs a szónak szinonimája stb., l. alább). Az esetlegesen közlendő információk közül szövegesen jelenítendő meg a példamondat, a nyelvi-nyelvhasználati megjegyzések és a néprajzi leírás.

B. A könnyebb áttekinthetőség végett és gyors tájékozódás biztosítása céljából **táblázatszerű összefoglalásban** rögzítem a közvetítendő lexikográfiai információkat és a nagyfokú szakmai egyetértéssel javasolható megjelenítési módokat. A kötelező adatok, illetőleg információk, minősítések (1–7) után következnek a tetszőlegesek (8–11).

Két, egymástól világosan elkülönülő jelölési rendszer alkalmazását javaslom. Egy betűjelesnek és egy szimbólumosnak az alkalmazását. A betűjeles jelölés (**A** = alaki, **AJ** = alaki és jelentésbeli, **J** = jelentésbeli, **V** = valódi,) a tájszótípusoknak, a többé-kevésbé ugyancsak motivált szimbólumos jelölés pedig a társadalmi érvénynek a jelölésére szolgál († = kihalt, ↓ = „leszálló ág”-ban levő, azaz zsugorodó, gyengülő, visszaszorult/visszaszoruló, ↓↓ = kétszeresen is „leszálló ág”-ban levő, tehát kiszorult, kihaltó, csupán néhány adatközlő tudatában élő, ↑ = „felszálló ág”-ban levő, új, terjedő, emelkedő).

Kötelező

1. A címszó (félkövér betűkkel).
2. A tájszótípus. a) **Vt** = Valódi, azon belül tulajdonképpeni tájszó. A fogalmi tájszó mind tartalmában/jelentésében, mind lexémájában ismeret-

- len a köznyelvben. **Vn** = valódi, azon belül névbeli, tehát szinonim értékű tájszó. A névbeli tájszó tartalma/jelentése nem, csupán lexémája ismeretlen a köznyelvben.
- b) **J** = Jelentésbéli tájszó.
- c) **A** = Alaki tájszó.
- d) **AJ** = Alaki és jelentésbéli tájszó.
3. A nyelvjárási szóalak fonetikus írásmódú, dőlt betűs.
4. A társadalmi érvény: a) † = a használatból eltűnt, kiveszett, kihalt.
- b) ↓ = archaizmus: visszaszorult, visszaszoruló; olyan szó (kifejezés), amelyet a felnőttek általában megértenek, de már csak kevesen (többnyire az idősek) használnak; ↓↓ = kiszorult, kihalt. Az archaizmusok mindkét típusa a múlt, az elmúló érzetét kelti, és konnotációját hordozza a beszélőközösség (felnőtt) tagjainak a körében.
- c) ↑ = neologizmus; új, korlátozott mértékben használatos, többnyire terjedő.
- d) Az általános használatúságot/ismertséget jelöletlenséggel jelenítjük meg, azaz külön nem jelöljük.
5. A szófaj: fi = főnévi igenév, fn = főnév, hsz = határozószó, tn = tulajdonnév, tn i = tárgyatlan ige, ts i = tárgyas ige, stb. (A szófaji rövidítések közismertek).
6. A jelentés(ek). Sorszámozzuk őket, egy kivétellel: ha a szónak egyetlen, táji jelentése van csak (például: *kánya* 'varjú'). Mindig a táji jelentéssel kezdjük, s ha a nyelvjárásban köznyelvvél megegyező (alap)jelentés(ek) is van(nak), azok külön sorszámmal, s a kny rövidítéssel zárják a jelentések sorát. Kell-e jelentésjelet használnunk vagy sem, illetőleg kell-e pontot tennünk a rövidítések után vagy sem? Az említett fölmérés e tekintetben is a vélemények megoszlását mutatja. Javasolom az ÉKsz. bevált helytakarékos gyakorlatának a követését: nem kell jelentésjel, s nem kell pont a rövidítések után.
7. A stílusérték: a) finom = finomkodó; gúny = gúnyos; kedv = kedveskedő; rossz = rosszalló; szép = szépítő; szleng (nem rövidíteném); tréf. = tréfás stb. (közismertek a stílusértékre vonatkozó kifejezések rövidítései is); b) a semleges stílusértékűeket a stílusérték jelölésének a hiánya jelöli.

Tetszőleges

8. A példamondat(ok) (dőlt betűkkel).
9. Nyelvi-nyelvhasználati megjegyzések (a **Megj.** rövidítés után).
10. Néprajzi, művelődéstörténeti leírás, megjegyzés(ek), melléklet(ek) (ha a szócikkben helyezhetők el).
11. Utalás(ok): Az l. (= lásd) rövidítést csak utalócímzavaknál használjuk, 10-es karakterrel, például: „**őg** l. üveg”. Ő. alatt utalunk az összetételekre és az olyan igeekötős tájszavakra, amelynek alapszava önállóan nem használatos (például: „**ábdál** Ő. összeábdál”). A szinonimákra, antonimákra,

fogalomkörü kapcsolat alapján vagy más okból összetartozó szavakra e szavak kiskapitális megjelenítésével utalunk (a korábbi Vö.-s megoldás helyett, példákat l. hátul a szócikkmutatványban). Ha azonban két vagy több szóra is utalnunk kell, akkor helytakarékosági okból egy szócikkbe gyűjtjük, tehát bokrosítjuk az összes vonatkozó szót, s a többi érintett szócikkben csupán e szócikk címszavára utalunk (például: a 'feslett erkölcsű (nő)'-t jelentő tájszavak közül a **cihó** szócikkében csak ennyi utalás lesz: „BREGYÓ a.”). Ha a vizsgált nyelvjárásban csak e két szó jelölné táji elemekkel a nevezett fogalmat, akkor így utalnánk: „BREGYÓ”, tehát nem úgy: „BREGYÓ a.”). A **Megj.** rövidítéssel nyelvi-nyelvhasználati, illetőleg tárgyi és művelődéstörténeti jellegű megjegyzéseket vezetünk be. A **Népr.** rövidítést néprajzi jellegű megjegyzések, leírás, észrevételek követik. A köznyelvben nem használatos származékszavak önálló címszavak (akár tájszói alapszóból képezték őket, akár a köznyelvben is meglevőből), miként a táji összetételek is. Az igekötős igék, ha köznyelvi megfelelőjüktől eltér a jelentésük, akkor jelentésbeli tájszókként kezelendők, ha viszont táji alakulatok az igekötő funkciójának általánosan megfelelő jelentésmódosulással (és él alapszavuk is), akkor az alapige szócikkében jelezzük meglétét az Ik: (= igekötős ige) rövidítéssel.

Az utalásnak két változatát javaslom. Az utalócímszavak esetében (alaki és igekötős tájszavaknál, tájszói tagot tartalmazó összetételeknél, szószervezeteknél) az l. rövidítés (= lásd) hagyományosan bevált használatát tartom követendőnek, a szinonimákra, antonimákra, paronimákra való utaláskor viszont nem javaslom a Vö. használatát, hanem a szóban forgó szavak kiskapitálissal (HIDAS) való közlését.

A szócikkeknek az olvasó számára oly fontos áttekinthetőségét az egyes adat- és minősítéscsoportok egymástól való világos elkülönítésével növelhetjük. Ezért javaslom (részben az ÚMTsz. nyomán: I, 141, részben pedig Pesti János ötlete alapján) a virgulával is történő tagolást. Emlékeztetek arra, hogy minden szócikk három blokkból tevődik össze. A sorrendben első a lexémák formai oldalát mutatja be (címszó, nyelvjárási szóalak), illetőleg tájszótípus szerinti hovatartozásukat és társadalmi érvényüket jelzi. A második blokk a lexémák szemantikai oldaláról ad képet (szófaj, jelentés, stílusérték). A harmadik pedig kiegészítő információkat és adatokat tartalmaz. Virgulával ezeket a blokkokat célszerű elkülöníteni, világosan láthatóvá tenni. A harmadik blokk nemritkán hosszú is lehet a példamondatok és a megjegyzések, valamint a néprajzi leírások miatt. Ennek az átláthatóságát a félkövérrel szedett rövidítések (**Megj.**, **Népr.**), a dőlt betűs példamondatok és a kiskapitálissal szedett utalószók elégséges módon biztosítják.

Nota bene! 1. Ha nem élőnyelvi szinkrón tájszótárról van szó, akkor az itt megfogalmazott s kötelezőnek jelzett információk egy részét nem lehet megadni. Nyomtatott és kéziratos történeti adatok fölvétele esetén például az egyidejű állapotnak megfelelő társadalmi érvény szerinti minősítés lehetetlen, miként (nagy-részt) a stílusértéknek vagy a köznyelvvel megegyező jelentések meglétének vagy hiányának a megállapítása, ebből következően pedig közlése is. 2. A bevezetőben

a tájszótárak nyelvészeti szempontú felhasználhatóságának fontosságát s ezzel kapcsolatos lexikográfiai teendőinket hangsúlyoztam. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a **Megj.** és a **Népr.** rovatban közlendő információk mellékesek volnának. Nagyon fontosnak tartom őket, mert számos nyelvrendszertani szempontú és nyelven kívüli, a szóval összefüggő információt közvetítenek, amelyek nyelvészeti szempontból értékesek, s más forrásból többnyire beszerezhetetlenek. 3. Nincs semmi okunk arra, hogy ne biztassunk tájszótárak készítésére, minden okunk megvan viszont arra, hogy ösztönözzük tájszótárak készítését. A jelen tanulmány fő célja éppen ez: segíteni mindazoknak, akik a tájszavak gyűjtése, lexikográfiai feldolgozása időigényes, fáradságos, de sok tanulsággal járó munkájának terhet és gyönyörűségét hordozni és magukra vállalni készek.

2. Néhány, a fentebb közöltek szerint összeállított példa (mihályi tájszavak közlésével):

bregyó Vn *brëzs"ó* † | fn Erkölcstelen, léha nő. rossz | CAFRINKA, CEMENDE, CIHÓ, KRUCSÓ, RÜFKE, SZEPENTYÓ.

cihó Vn *cih"ó* ↓ | fn Züllött nő, kurva. rossz | BREGYÓ a.

csemege A *csömmöge* †.

csoportos J ~ | mn 1. Göröngyös, rögös (föld). 2. kny. | CSOPORT.

csömmöge l. csemege

hidasvályú Vt *hidasvállu* ↓ | fn Disznólak oldalába elhelyezett vályú, amelyhez az ólban levő disznók járomszerűleg készített rács nyílásain keresztül férhetnek hozzá. | **Népr.** Volt egy másik fajtája is: befelé is lehetett nyomni a födelet, más szóval: ajtót, hidastáblát, s a moslék kiöntése előtt benyomták, hogy a disznók addig ne férhessenek hozzá, amíg a moslékot a vályúban megkeverik. Ez az ajtó mindkét irányban (ki- és befelé) mozgatható volt. HIDAS, HIDASTÁBLA.

himodilegény Vn *himodilegín* | fn Dúc, támaszték. tréf | *El akart a kazalung dúnyi, két j"ó himodilegínnel asz köllöttük megducúnyi.* **Megj.** A Mihályihoz közel fekvő Himod faluból sok erős, munkabíró ember járt napszámosként (főként aratás idején) dolgozni a környező falvakba, így Mihályiba is. GARTALEGÉNY, TÁMADÉK.

kalinkó Vt *kalink"ó* ↓ | fn Lakodalmi fonott kalács. | **Megj.** Esküvőre (templomba) menet és jövet a lakodalmas nép a hintókból az út szélén álló, várakozó gyerekek nagy örömeire mindig dobált kalinkódarabokat. A szokás a 20. század ötvenes éveiben még javában élt.

kánya AJ *kányo* | fn Varjú.

lucanaptár Vt ~ ↓ | fn Luca napja és a karácsony közötti napok időjárása alapján a következő esztendőre készített előrejelző „naptár”. | **Népr.** A Luca napja és karácsony között eltelt tizenkét nap időjárása a hiedelem szerint a következő év tizenkét hónapjának időjárására utal, éspedig a délelőtti a hónap első, a délutáni meg a második felére. Néhányan föl is szokták jegyezni megfigyeléseiket. Mihályiból 1972-ből van tudomásom az utolsó lucanaptárról.

mester AJ *mestër* | fn 1. ↓ (Kántor)tanító. 2. kny.

napraforduló Vn *naprafordul"ó* † | fn Napraforgó. | **Megj.** A szó a II. világháború után szorult vissza, amikor nagyobb mennyiségben kezdték természeteni a faluban a napraforgót.

pehely A pöhöl ↓, píhe.

píhe l. pehely

pöhöl l. pehely

szeme szöre Vn *szēmészű örö* † | fn 1. Szempilla. 2. Szemöldök.

3. A nyelvjárási szókészlet iránti érdeklődés változatlan a nemzetközi dialektológiában. Továbbra is napirenden van tájszótárak készítése és kiadása. Nem véletlen, hogy a nemzetközi dialektológiai kongresszusoknak egyik állandó témaköre a tájszótárak és a nyelvjárási lexikográfia (l. Kiss J. 2001: 68–9). Niebaum szerint a tájszótárak közzététele napjaink mondat- és szövegközpontú nyelvtudományában is fontos (1979: 356). Természetes tehát, hogy a tájszótárak lexikográfiai kérdései ismétlődően terítékre kerülnek. A nyelvtudomány általános fejlődésével együtt a lexikográfia és a lexikológia is előbbre lép, s az e területeken mutakozó s a tájszótárírás szempontjából releváns problémafölvetésekre a tájszótáríróknak reflektálniuk kell(ene) – elvi cikkekben és lexikográfiai gyakorlatukban egyaránt. (Sajnálatos tény, hogy a regionális lexikológiai vizsgálatok terén mutakozó többrendbeli elmaradás miatt a nyelvjárási lexikográfia ebből az irányból a kívánatosnál kevesebb ösztökélő impulzust kap.) Tájszavak gyűjtése és szótári közzététele napjainkban is fontos feladat tehát, különösen akkor, ha a kezdettől fogva erős motíváló tényező, a leletmentési szándék az adatok gyűjtésének, rendszerszerű kapcsolataik minél teljesebb feltárásának és lexikográfiai megjelenítésének korszerűségével párosul. Mondjuk ki: sajnos az újabb (nem csak hazai) tájszótárak egy bizonyos hányada nem felel meg a ma elvárható követelmények egy részének.

Még valamiről. A számítógépes lexikográfia a magyar dialektológiában is rövidesen valósággá válik, s új lehetőségek nyílnak a tájszótárak, e speciális adatbázisok több oldalú felhasználására. Nemcsak arra gondolok, hogy egy-egy tájszótár adatainak gépre vitelével s megfelelő keresőprogramok alkalmazásával mennyire felgyorsulnak az elemzések. Arra is, hogy az egy-egy nyelvjárásból származó összes (szótári, atlaszos, monográfiákban közzétett nyelvtani vagy más, frazeológiai, kézíratos) adatot egyetlen nagy korpuszként kezelné a számítógép, illetőleg a keresőrendszerek. Egy szót keresve a számítógép segítségével magunk előtt láthatnánk az adott tájszó tájszótárbeli leírását, s más forrásokban való előfordulásait, ami önmagában is a vizsgálati lehetőségek kívánatos kiterjesztését jelenti.

SZAKIRODALOM

- Ábrahám Imre 1991. Nyúl község nyelvkinse. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 195. sz. Budapest.
- Agricola, E.–Schildt, J.–Viehweiger, D (Hrsg.) 1982. Wortschatzforschung heute. Aktuelle Probleme der Lexikologie und Lexikographie. *Linguistische Studien*. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie.
- Balassa Iván 1996/1997. Az Új Magyar Tájszótár és a néprajzkutatás. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 166–70.
- Balogh Lajos 1972. A tájszó fogalma. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. sz. 70–4.

- Bárczi Géza 1960. Szótáraink. *Magyar Nyelv* 56: 4–11.
- Bárczi Géza 1964. A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai. *Magyar Nyelv* 60: 3–16.
- Benkő Loránd 1982. Hozzászólás. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán (szerk.): *Dialektológiai szimpozion*. VEAB, Veszprém.
- Besch, Werner et alii ed. 1982. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Erster Halbband. Berlin, New York. Walter de Gruyter.
- Bokor József 1985. A szókészleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez nyugat-dunántúli tájszóanyag alapján. *Magyar Nyelvőr* 111: 185–90.
- Bokor József 1995. *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Brekke, Herbert E. Maas, Utz (Hrsg.) 1986. *Sprachwissenschaft und Volkskunde. Perspektiven einer kulturanthropologischen Sprachbetrachtung*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Cassidy, Frederic G. (főszerk.) 1985. *Dictionary of American Regional English*. Volume I. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Chambers, J. K., Trudgill, Peter 1998. *Dialectology*. Second Edition. Cambridge, Cambridge University Press.
- Csengery Kinga, Ittész Nóra 2002. *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Csüry Bálint 1935–1936. *Szamosháti szótár*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Friebertshäuser, Hans (ed.) 1986. *Lexikographie der Dialekte. Beiträge zu Geschichte, Theorie und Praxis*. Niemeyer Verlag. Tübingen.
- Gósy Mária 2001. A lexikális előhívás problémái. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2001*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. Budapest. 126–42.
- Gyuriczáné Bazsika Enikő 2001. *Kerkakutasi tájszótár*. Pécs, kézirat.
- Hajdú Mihály 1980. *A csoportnyelvekről. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 1. Budapest.
- Hajdú Mihály 1982. Regionális szótárak, szakszótárak, tájszótárak. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán (szerk.): *Dialektológiai szimpozion*. VEAB, Veszprém. 149–61.
- Harras, Gisela 1989. Wörterbücher als Hilfsmittel der linguistischen Forschung. In: Hausmann et alii: 159–63.
- Haß-Zumkehr, Ulrike 2001. *Deutsche Wörterbücher*. Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Hausmann, F. J. et alii ed. 1989–1990. *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Erster Halbband 1989, Zweiter Halbband 1990. Berlin, New York. Walter de Gruyter.
- Hausmann, Franz Josef, Wiegand, Herbert Ernst 1989. Component Parts and Structures of General Monolingual Dictionaries. A Survey. In: Hausmann et alii: 328–60.
- Hegedűs Attila 1996. A tájszók szótározásának néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 92: 476–9.
- Hegedűs Attila 1996. Három tájszótárról. *Magyar Nyelv* 92: 215–8.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási lexikográfia. In: Kiss Jenő (szerk.): 397–408.
- Hegedűs Attila 2002. Változó szókészlet – változatlan tájszótárak. *Magyar Nyelv* 96: 147–54.
- Hessky Regina 2002. Vorüberlegungen zu einem Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten. In: Maria Erb, Elisabeth Knipf, Magdolna Orosz, László Tarnói (Hrsg): „und Thut ein Gnügen Seinem Ampt”. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag*. Budapester Beiträge zur Germanistik, Band 39. Budapest. ELTE Germanistisches Institut. 83–95.
- Imre Samu 1975. Gondolatok a tájszótárakról. *Magyar Nyelv* 71: 220–5.
- Imre Samu 1987. XX. századi tájnyelvi szótáraink. *Magyar Nyelv* 83: 132–40.
- Jimenéz, José Luis Aliaga 2000. Linguistic Atlases and Dictionaries in Spanish Metalexikography. *Lexikographica* 16: 169–91.

- Károly Sándor 1980. Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományában. *Magyar Nyelv* 76: 273–86.
- Karulisz, K. A. 1976. O „Szlavarje russzkich narodnuch govorov” (vüp. 1–10). In: Filin, F. p., Szorokoljetov, F. P., *Gyialeknaja lekszika* 1974. Leningrád. Izdatyelsztvo „Nauka”. 213–9.
- Kempcke, Günter 1982. Lexikologie, lexikographische Theorie und lexikographische Praxis. In: Agricola et alii 42–61.
- Kiefer Ferenc 1999. Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 129–33.
- Kiss Jenő 1984–1985. Észrevételek tájszóközlések példamondatairól. *Magyar Nyelvjárások* 141–7.
- Kiss Jenő 1995. Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. *Magyar Nyelv* 91: 170–8.
- Kiss Jenő 1998. A tájszavak és a tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák. *Magyar Nyelvőr* 122: 427–37.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Könyvkiadó.
- Kühn, Peter 1982. Typen lexikographischer Ergebnisdarstellung. In: Besch, W. et alii: 702–23.
- Kühn, Peter 1989. Typologie der Wörterbücher nach Benutzungsmöglichkeiten. In: Hausmann et alii: 111–27.
- Libárdi Péter 2001. A nyelvi változás tükröződése az egyén mentális lexikonában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1/1: 39–49.
- Löffler, Heinrich 1980. *Probleme der Dialektologie*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgemeinschaft.
- B. Lőrinczy Éva 1964. A tájszók közös, illetőleg külön szócikkbe sorolásának néhány kérdése. *Nyelvtudományi Értekezések* 40. sz. 244–8.
- B. Lőrinczy Éva 1974. Imre Samu: Felsőöri tájszótár. *Nyelvtudományi Közlemények* 456–9.
- B. Lőrinczy Éva 1997. Tájszók a kölcsönös összefüggések hálójában. Kiss Gábor és Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Lutzeier, Peter Rolf 1995. *Lexikologie*. Tübingen, Stauffenburg Verlag.
- Manherz, Karl 1989. Ungarndisches Wörterbuch. In: Veith, Werner H., Putschke, Wolfgang (Hrsg.): *Sprachatlanten des Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 383–5.
- Manherz, Karl 1986. Zum Stand der ungarndischen Dialektlexikographie. In: Frieberthäuser: 15–20.
- Manherz, Karl 2001. Stand und Aufgaben der ungarndischen Dialektlexikographie. In: *Sprache – Kultur – Identität. Festschrift für Katharina Wild zum 60. Geburtstag*. Hrsg. P. Canisius, Zs. Gerner, M. M. Glauninger. Pécs. 195–203.
- Meyer, Kurt 1989. *Wie sagt man in der Schweiz? Wörterbuch der schweizerischen Besonderheiten*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich. Dudenverlag.
- Mielikäinen, Aila 1996. Murresanakirjan uudet osat ja uusi ilme. *Virittäjä* 448–55.
- Mohay Tamás 2001. Az egyetemi néprajzi oktatás kezdetei Magyarországon. In: Bali János és Jávör Kata (szerk.): *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke.
- Must, Mari (szerk.) 1968. *Eesti murrete sõnaraamatu prospekt*. Tallinn. Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Niebaum, Hermann 1979. Deutsche Dialektwörterbücher. *Deutsche Sprache* 7: 345–73.
- Ordbok över Sveriges dialekter*. 1991. Stockholm, Häfte 1. Archivat för Ordbok över Sveriges dialekter.
- Nyirkos István 1996/1997. A finn tájszótár-munkálatokról. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 114–8.

- Országh László szerk. 1966. *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Péntek János 1972. A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 231–40.
- Ördög Ferenc 2002. A Koppány menti tájszótár regionalitása. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós (szerk.): 226–8.
- Pusztai Ferenc 1994. Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. *Magyar Nyelv* 90: 413–21.
- Pusztai Ferenc 1996/1997. Tájszavak az értelmező kéziszótárakban. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 119–22.
- Püschel, Ulrich 1989. Wörterbücher und Laienbenutzung. In: Hausmann et alii: 128–35.
- Reichman, Jerzy 1993. Theoretical and Methodological Problems Connected with Work on the New *Słownik gwar polskich* [Polish Dialect Dictionary]. *Dialectologia et Geolinguistica* 1993/1: 47–57.
- Ringseis, Franz 1985. *Neues Bayerisches Wörterbuch*. Darmstadt, W. Ludwig Buchverlag.
- Schwalb, Paul 1979. *Wörterbuch des Dialekts der Deutschen in Vaskút, Südungarn*. München.
- Suomen murteiden sanakirja*. Tuomo Tuomi, Matti Vilppula főszerk. I–IV. Helsinki, 1985–1994. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.
- Suomen murteiden sanakirjan toimitusohjeet*. 1977. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.
- Szabó Géza (szerk.) 1990. *II. Dialektológiai szimpozion*. Veszprém, VEAB.
- Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós (szerk.) 2002. *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- Szabó József 1990. Egy Koppány menti tájszótár terve. In: Szabó Géza 191–5.
- Szinnyei József 1893. *Magyar tájszótár* I. Budapest.
- Tauchmann, Christine 1992. Hochsprache und Mundart in den großen Wörterbüchern der Barock- und Aufklärungszeit. *Lexikographica. Series Maior* 46. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Új magyar tájszótár*. B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–1992. I–III. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vázsonyi Endre 1995. *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*. Gyűjtötte és összeállította ~. Sajtó alá rendezte és szerkesztette Kontra Miklós. Budapest. Teleki László Alapítvány.
- Vilppula, Matti 1987. Selitinkö oikein? *Ajatuksia ja esimerkkejä sanakirja määrittelmistä*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 46. Helsinki.
- Vitányi Borbála 2002. Tájszavaink stilisztikája. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós (szerk.): 299–304.
- Vuokko, Eiras 2001. Mansin murresanakirjatyön leksikografisia ongelmia. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 89. Helsinki. 7–20.
- Wiegand, Herbert Ernst 1989. Wörterbücher. Der gegenwärtige Status der Lexikographie und ihr Verhältnis zu anderen Disziplinen. In: Hausmann et alii: 246–80.
- Wiegand, Herbert Ernst 2001. Was eigentlich sind Wörterbuchfunktionen? *Lexikographica* 17: 217–48.
- Wilhelmi, Bernd (Hrsg.) 1988. *Dialektlexikographie. Berichte und Analysen zur Arbeit an Dialektwörterbüchern*. Jena, Friedrich-Schiller-Universität.
- Zántó Edina 2001. A növénynévi helynevek szókincstani, jelentéstani kérdéseiről. *Névtani Értesítő* 23: 7–22.
- Zender, Matthias 1982. Prinzipien und Praxis dialektaler Lexikographie am Beispiel des Rheinischen Wörterbuches. In: Besch et alii: 113–26.
- Zilahi Lajos 1997. Gondolatok tájszótári munkálatok közben. *Magyar Nyelvjárások* 75–85.

SUMMARY

*Kiss, Jenő***Dialect dictionaries and dictionary-making**

In this paper, the author discusses issues of principle and of method concerning dialect dictionary making. A draft version of this paper has been commented on by a number of eminent Hungarian dialectologists with an expertise in the problems of regional lexicography. The final version presented here summarises the consensus reached with respect to what types of information are to be lexicographically represented, i.e. included, in synchronic dialect dictionaries compiled with scholarly objectives in mind. These are as follows: 1. Headword. 2. Label of type of dialect word (proper, formal, semantic, formal-semantic). 3. Dialectal form, realisation. 4. Indication of the synchronic social validity of the dialect word. 5. Part-of-speech label. 6. Specification of meaning. 7. Stylistic label. 8. Illustrative sentence. 9. Remarks on usage. 10. Ethnographic and historical comments, description. 11. Reference(s). Items 1 to 7 are to be obligatorily included in all entries, whereas items 8 to 11 are optional. The author provides a detailed discussion of these eleven types of information and possible ways of their representation (symbol, abbreviation, data listing, no marking). He concludes that the lexicographical updating of dialect dictionaries is very much on the agenda and is a prerequisite to increasing the possibilities of a linguistic exploitation of dialect dictionaries.

A halmozás alakzatának néhány elméleti kérdése

A **halmozás** fogalmának értelmezése, illetve a halmozás altípusainak meghatározása a stilisztikai-retorikai szakirodalomban nem egységes, olykor még egy-egy rendszerező munkán belül is a terminusnak többféle jelentésben való használatával találkozunk. A jelen dolgozat az ebből következő kérdések, feladatok egy részének a megfogalmazására és megválaszolására tesz kísérletet a szakirodalom néhány meghatározó halmozásfogalmának és -tipológiájának a megvizsgálásával, szembesítésével és ennek alapján a tanulságok levonásával¹.

A halmozás jelentései a retorikai szakirodalomban

A *halmozás* a retorikai szakirodalomban nemcsak (i) stílusalakzat értelmű, hanem (ii) jelentheti a beszédrészek között tárgyalt bizonyítás (argumentatio) egyik eljárásának, a bővítésnek (amplificatio) az egyik módját is (lásd például Szabó G.–Szörényi 1988: 98–9). A *halmozás* utóbbi (ii) jelentése szoros rokonságban van a stílusalakzatot jelölő *halmozás* terminus technicus jelentésével, ám a két jelentés mégsem azonosítható, hiszen nyelvi jelenségek eltérő funkcióinak a jelöléséről van szó:

- (i) az első jelentésben a halmozás a díszítés (ornatus) eszköze,
- (ii) a második jelentésben az érvelés (argumentatio) eszköze.

Egy példával élve: egy nyelvi kifejezést egyik szerepében nevezhetek metaforának, más szempontból közelítve állítmánynak, a két terminust azonban nem keverhetem tetszés szerint, hanem mindig csak az adott szempont szerinti megnevezést használhatom. Véleményem szerint Lausberg (1960: 224) ezért is nevezi az argumentatio szóban forgó eszközét *congeries*-nek: „Die *congeries* ist die Häufung synonymer Wörter und Sätze².” A *congeries* e meghatározásban már azért sem ekvivalens a halmozással, mert a fogalmi terjedelmük nem egyezik: Lausberg az *amplificatio* esetében **csak szinonim** szavak és mondatok sorolásáról beszél (ugyanígy Fónagy 1970: 273), viszont a stílusalakzatként leírt halmozást már **szembeállítja a szinonímiával** (Lausberg 1960: 336). Szabó G.–Szörényi (1988: 98–9) retorikájában ezzel ellentétben egyszerűen *halmozás*-nak nevezi az argumentatio szóban forgó eszközét. A *Häufung*-nak a fenti két funkció világos elválasztását

¹ E dolgozat egy nagyobb terjedelmű, a halmozás elméleti kérdéseit (illetve Krúdy Szindbád-novelláinak halmozásait) tárgyaló munka részlete.

² „A *congeries* rokon értelmű szavak és mondatok sorolása.”

szolgáló fordítása ezért szerintem az amplificatiohoz tartozó congeries esetében ez lehet: 'sorolás', 'felsorakoztatás', 'egymás után történő többszöri alkalmazás'. Mind ezt nyomatékosan alátámasztja az is, hogy Lausberg 1960-as munkájának átdolgozott változatában már nem a *Häufung* szó felhasználásával határozza meg az argumentatiohoz tartozó congeriest, ehelyett a *Ballung* áll: „Die congeries ist eine (nicht unbedingt graduell ansteigende, sondern auch z. B. chaotische) **Ballung** von Synonymen oder von Aufzählungsgliedern³” (Lausberg 1976⁵: 38 – a kiemelés tőlem: P. J., vö. még például Lausberg 1976⁵: 117–21). A *Häufung* versus *Ballung* kifejezések viszonya a *halmozás* versus *halmaz* fordítással érzékeltethető. Lausbergnek ez a megkülönböztetése is indokoltta és lehetővé teszi az argumentatio eljárásának és a stílusalakzatnak a megkülönböztetését (vö. Martinkó 1972: 320).

Az alakzatokat tárgyaló filológiai-történeti jellegű munkák célja az, hogy a történeti szemlélet követelményei szerint számba vegyék azt, hogy az előző korszakok retorikusai, stilisztikusai milyen értelemben használták az egyes terminusokat. Viszont olyan jellegű vizsgálatokban, amelyek nem célként, hanem csupán egyik eszközükként érvényesítik a történeti szemléletet, a fogalmaknak a fent bemutatottakhoz hasonló többértelműsége igen zavaró lehet. A nem fogalomtörténeti megközelítés – amelyet itt mi is alkalmazni kívánunk – esetén az lehet a racionális cél, hogy a történeti munkákra építve szintézissel sikerüljön megtalálni azt a kompromisszumos megoldást, amely lehetővé teszi a konzekvens terminológiát, azaz az egyes jelenségeknek olyan megnevezését, amely a stilisztikai leírásban megfelelően használható, vagyis alkalmas arra, hogy a nem azonos jelenségeket világosan megjelölje és egyúttal elkülönítse. A továbbiakban ilyen terminusok ismertetésére és használatára teszünk kísérletet. A *halmozás* szót magam ennek szellemében a továbbiakban kizárólag a halmozás stílusalakzatára vonatkoztatva használom.

A halmozás helye a retorika rendszerében

Lausberg (1960: 308–45) a következőképp helyezi el az antik retorika osztályozásain alapuló rendszerezésében a halmozást (a teljesebb rendszer ismertetésétől itt hely hiányában, illetve a lényegkiemelés érdekében eltekintek, és a lausbergi felosztást csupán a halmozásnak az adjekciós alakzatok között elfoglalt helyére vonatkozó kategóriákra ügyelve, illetve azokat kiemelve tárgyalom):

A beszéd kidolgozásának a következő fokai, lépései vannak:

- I. Inventio
- II. Dispositio
- III. Elocutio
- IV. Memoria
- V. Pronuntiatio

³ „A congeries szinonimáknak vagy egy felsorolás tagjainak (nem feltétlenül fokozatosságot mutató, hanem például akár kaotikus) halmaza.”

Ezek közül a minket most érintő elocutióknak vannak erényei, és ezzel el-
lentétben előfordulhatnak az elocutio terén hibák is, ezek nem mások, mint az
alább sorolt erények elleni vétségek.

Az **elocutio** erényei⁴:

1. Latinitas (latinosság)
2. Perspicuitas (világosság)
3. Ornatus (ékesség, díszesség)
4. Aptum (illőség)

Az **ornatus** megvalósulhat:

- A) Egyes szavakban
- B) Szavak összekapcsolásában

A **szavak összekapcsolását** mint az ornatus eszközét vizsgálva a következő
két retorikai forma határozható meg:

- a) Alakzat (figura)
- b) Szerkezet (compositio)

Az **alakzatok rendszere** Lausbergnél így alakul:

I. Díszítő alakzatok

A) Adjekciós alakzatok

1. Ismétlés

- a) Szóismétlés: változtatás nélkül
- b) Szóismétlés: változtatással
  - α) A szó alakjának megváltoztatása
    - I' Annominatio
    - II' Polyphton
    - III' Szinonímia
  - β) A szó jelentésének megváltoztatása

2. Halmozás

- a) Mellérendelő halmozás
  - α) Közvetlenül egymás mellett álló szavak halmozása: enu-
meratio
  - β) Egymástól elválasztott szavak halmozása: distributio
- b) Alárendelő halmozás: epitheton
- c) Polysyndeton

B) Detrakciós alakzatok

C) Az elrendezés alakzatai (figurae per ordinem)

II. Pragmatikus alakzatok

⁴ Az ókori retorikák által számon tartott stíluserények értelmezéseire és változásaira vonat-
kozóan lásd Adamik 1998.

Alárendelő és mellérendelő halmazás⁵

Mint a fenti felosztásból is kitűnik, a halmazás két fő típusa az alárendelő és a mellérendelő halmazás (az *Elemente der literarischen Rhetorik*-ban a polysyndeton már nem sorolódik a halmazás típusai közé, lásd Lausberg 1976⁵: 96–102). E két kategória szembeállítására – feltehetően Lausberg nyomán – a hazai szakirodalomban is általános: a „halmazásnak két fő típusa van: a mellérendelő (koordináló) és az alárendelő (szubordináló)” (O. Nagy 1975: 180–1); Szabó G.–Szörényi (1988: 141–2) fordításában, illetve rendszerezésében e két típus megnevezése: *kapcsolatos*, illetve *alárendelő* halmazás. A Kis magyar retorika szerzői könyvüknek a „kapcsolatos halmazás”-t tárgyaló részében Lausberg kézikönyvének egyik részletét fordítják szó szerint, de elhagyásokkal: „Kapcsolatos halmazás az *enumeratio* (felsorolás), amelynek tagjai egy egész összehangolt részei. Az egész lehet elvont kollektív fogalom is (sok, mindenki stb.), amelyet a szerző megnevezhet, de el is hagyhat.” Lausberg retorikájának erről a részéről van szó: „Die koordinierende Häufung im Kontakt (die der Geminatio in der Wiederholung und in der Synonymie entspricht) ist die Aufzählung; die Glieder der Aufzählung sind die koordinierten Teile eines Ganzen. Das (durch die Teile versinnlichte und spezifizierte) Ganze ist hierbei (je nach dem Umfang der Summe der Teile) häufig ein abstrakt-kollektiver Begriff (Vieles, Alles usw.) der selbst ausgedrückt oder weggelassen werden kann⁶” (1960: 337; 669. pont).

Nem kevésbé fontos azonban az sem, ahogyan ezt megelőzően Lausberg (1960: 336; 666. pont) definiálja a mellérendelő halmazást, a meghatározásból ugyanis világosan kiderül, hogy csak abban az esetben beszélhetünk mellérendelő halmazásról, ha az alkotó tagok között a szemantikai kapcsolat mellett **szintaktikai mellérendeltség** is van: „Die koordinierende Häufung besteht in der Hinzufügung von Satzgliedern, die einem der im Sprechakt gesetzten Satzglieder semantisch und syntaktisch koordiniert sind⁷” (a kiemelés tőlem: P. J.). A szintaktikai mellérendeltség tehát el nem hagyható, definitív tulajdonság.

Nem tartom itt szerencsésnek a *koordinierende* kifejezés *kapcsolatos*-nak fordítását azért sem, mert a *Koordination* és a *koordinierende* olyan nyelvészeti-stilisztikai terminus technicusok, amelyeknek világos jelentése van: e műszók a gram-

⁵ Az alárendelő és mellérendelő halmazásról szólva Lausberg (1960 és 1976⁵), illetve az öt követő hazai szakirodalom (például Szabó G.–Szörényi 1988: 141–2, de vö. O. Nagy 1975: 180–1) csak a szóhalmazás jelenségeivel foglalkozik, ennek alapján az e pontban foglaltak is nagyrészt a szóhalmazásra vonatkoznak, ez azonban nem jelenti azt, hogy az itt tárgyaltak a megfelelő módosításokkal nem lennének vonatkoztathatók a halmazás más típusaira is.

⁶ „A közvetlenül egymás mellett álló tagok alkotta mellérendelő halmazás (ami az ismétlésben és a szinonimiában előforduló geminatio-nak felel meg) a felsorolás: a felsorolás tagjai egy egész mellérendelt részei. A (részek által megjelenített és jellemzett) egész (a részek összegének terjedelme szerint) gyakran egy absztrakt-kollektív fogalom (sok, mindenki stb.), amely megnevezhető, de el is hagyható.”

⁷ „A mellérendelő halmazás olyan mondatrészek hozzátoldásával valósul meg, amelyek egy a beszédfolyamatban már adott mondatrésszel szemantikai és **szintaktikai mellérendelő** viszonyban vannak.”

matikában a mellérendelést, azaz azonos szintaktikai értékű részek viszonyát fejezik ki (e viszony részletes leírását lásd például Bánréti 1992: 719–96, Keszler 2000: 359–61, Balogh 2000b: 531–41). A mellérendelés altípusainak az egyike a kapcsolatos, a *kapcsolatos* hiponima használata ezért itt félrevezető: azt implicálja, hogy csak a mellérendelés kapcsolatos altípusa esetén beszélhetünk halmozásról, holott ez nyilvánvalóan nem így van. Például a választó szintaktikai viszonyban lévő alkotótagoknak a következő idézetekben szereplő (részint más alakzatokkal kombinálódó) sorolása is kétség nélkül halmozás:

„Akinek *gyűrűje van, mellűje van, vagy szép kézelőgombja van*, azt lehetőleg kitudteti a képen” (Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Résztvénytársaság kiadása, Budapest, 1925 – a továbbiakban rövidítve: SZI.² [a² index arra utal, hogy ez a második ilyen című Krúdy-kötet] –, 95).

„Mikor nagyon szeretettel, mikor mindened én voltam, mikor lábaimnál térdeltél, és reggeltől estig együtt *sírtunk, vagy nevtünk, vagy mentünk*, s egymás kezét fogtuk, mikor tudtuk a gondolatainkat, és boldogan néztünk egymásra, meg nem unt szerelemmel...: akkor azt ígérted nekem, hogy majd együtt halunk meg” (SZI.² 158).

„Mindent szeretett, ami hazugság, illúzió, elképzelés, regény, – *ha egyszer rózsaszínű trikóban játszhatott volna a magasban a trapézest, – ha orgonista lehetett volna a hercegi kastélyban, – ha gyóntatóatyja a jezsuiták templomában! Keresett nőorvos Pesten, vagy a nőnevelőben fiatal tanár! Éjjeli lámpa a Sacre Coeur-ben, vagy nagy betű az imádságban...*” (SZI.² 11).

A továbbiakban a fentiekből következően a *mellérendelő halmozás* kifejezést használom a Lausberg által „koordinierende Häufung”-ként leírt jelenség megnevezésére (vö. még például Lang 1977 passim, Conrad 1988²: 132, Bánréti 1992: 719–20).

Az alárendelő halmozás Lausberg (1976⁵: 99) szerint abban áll, hogy adott mondatrészekhez **szintaktikailag alárendelt tagokat** illesztünk („Die subordinierende Häufung besteht in der Hinzufügung **sintaktisch subordinierter Glieder** zu den bereits gesetzten Satzgliedern⁸” – a kiemelés tőlem: P. J.). Az alárendelő halmozás legjellemzőbb esetének a minőségjelző és az értelmező alkalmazását tartja („Das meistbehandelte Phänomen der subordinierenden Häufung ist das Epitheton: das Epitheton ist ein attributiver Zusatz [Adjektiv, substantivische Apposition, periphrastische Apposition] zu einem Substantiv⁹” – Lausberg 1960: 341, vö. még Lausberg 1976⁵: 99–100). Szempontunkból az alárendelő halmozásra vonatkozó első különösen fontos tétel így összegezhető:

a) Nem kritériuma az alárendelő halmozásnak, hogy több minőségjelző vagy értelmező szerepeljen egy alaptag mellett (a fent idézett megfogalmazá-

⁸ „Az alárendelő halmozás **szintaktikailag alárendelt** tagoknak már adott mondatrészekhez történő hozzátoldásával valósul meg.”

⁹ „Az alárendelő halmozás leggyakrabban tárgyalt jelensége az epitheton: az epitheton egy főnév attributív kiegészítése (melléknév, főnévi értelmező, körülíró értelmező).”

son kívül lásd az alábbi példákat). A Lausberg által a fenti módon jellemzett alárendelő halmozás ugyanis nem két vagy több azonos mondatrész mondatbeli kapcsolatát jelenti: a halmozás abban áll, hogy **egyetlen**, egyébként nem feltétlenül szükséges, mert „a szemantikai kontextus szempontjából releváns új információt nem tartalmazó¹⁰” (ezért beszél itt adjekcióról Lausberg) bővítmény járul az alaptaghoz, mint ezekben a példákban: *λευκώλενος Ηρη*, *pius Aeneas* (Lausberg 1976⁵: 100).

A másik ehhez tartozó lényeges megállapítás pedig ez:

b) „ha egy főnévhez több melléknév járul..., akkor ezek a szinonímia vagy a mellérendelő halmozás viszonyában állhatnak egymással” („Treten zu einem Substantiv mehrere Adjektive ... so können diese untereinander im Verhältnis der Synonymie oder der koordinierenden Häufung stehen” – Lausberg 1976⁵: 100).

Halmozásról, nevezetesen alárendelő halmozásról eszerint tehát akkor is beszélhetünk, amikor egy alaptaghoz **egyetlen** a fent leírt feltételnek megfelelő, azaz releváns új közléselemet nem tartalmazó bővítmény járul, viszont ez a magyar szakirodalomban általános halmozásdefinícióknak (illetve a szokásos fogalomhasználatnak) ellentmond: a halmozás „azonos mondatrészeknek, továbbá mondat szerkezeteknek **többszöri, párhuzamos** alkalmazása” (Szathmári 1961: 441), „valamilyen vonatkozásban egymással rokon szavak ... egymás után történő **többszöri** alkalmazása” (O. Nagy 1975: 180, a kiemelések tőlem: P. J.; vö. még például Szabó G.–Szöreyi 1988: 141–3, Gáspári 1990³: 97–8, Szikszainé 1994: 136). Ha tehát ebben a kérdésben szembesítjük a Lausbergtől idézeteket és a vonatkozó magyar szakirodalmat, akkor ezekhez a megoldandó problémákat magukban foglaló következtetésekhez jutunk:

(i) A Lausberg-féle értelemben vett „alárendelő halmozás” azon esetei (a lehetséges főbb típusok tárgyalását lásd alább), amelyek úgy jönnek létre, hogy egy alaptaghoz **egy** (nem feltétlenül szükséges) **bővítmény** járul, Lausberg rendszerével ellentétben a magyar szakirodalom szerint nem is halmozások, mert nem „többszöri alkalmazás”-ok.

Továbbgondolva mindezt a következő megoldási lehetőségek állnak előttünk:

a) Lausberget követve el kell fogadnunk – az idézett mérvadó hazai halmozásdefiníciókkal és az elemzési gyakorlattal ellentétben –, hogy van

¹⁰ „Nicht notwendig sind die Adjektive, die einem Substantiv syntaktisch als Attribut oder Prädikativum beigefügt werden, ohne dass sie eine für den semantischen Kontext relevante Neuigkeit-Aussage enthalten” („Nem szükséges az a melléknév, amely egy főnévvel anélkül alkot jelzőként vagy állítmányként szintaktikai kapcsolatot, hogy a szemantikai kontextus szempontjából releváns új információt tartalmazna” – Lausberg 1976⁵: 100).

ismétlés, többszörözés nélküli, pusztán egy szintaktikai bővítményből álló halmozás is.

- b) Lausberggel ellentétben és ragaszkodva ahhoz az általános hazai felfogáshoz, hogy a halmozás meghatározott nyelvi formák **többszöri** alkalmazása, nem tekintjük halmozásnak az alaptagnak a fent bemutatott módon – azaz pusztán egy jelző hozzáadásával vagy más egyéb nem azonos mondatrésszel való bővítésével – létrejött nyelvi formát (azaz lausbergi „alárendelő halmozás”-t).

Nem lehet vita tárgya viszont azoknak az eseteknek a halmozásként való besorolása, amelyekben több azonos bővítmény járul egy alaptaghoz (Lausberg 1976⁵: 101 példáival): *jour illustre et douloureux* (nevezetes és fájdalmas nap); *with pale and hollow eyes* (fakó és mélyen ülő szemekkel); *the gallant, young, and noble gentleman* (a gáláns, fiatal és nemes úriember); *a queen, fair, sober, wise* (egy királynő, feddhetetlen, megfontolt, bölcs). Ebben az esetben azonban még mindig felmerül egy további osztályozásbeli kérdés:

(ii) A több azonos bővítmény egy alaptaghoz való hozzáadásával alakult alárendelő halmozások mellett, hogy alárendelő halmozások, **ugyanakkor** mellérendelő halmozások is.

Az esetek jelentős részében ugyanis az történik, amit Lausberg (1976⁵: 100, lásd fent) így jellemez: ha egy főnévhez több melléknév járul, akkor ezek a szinonímia vagy a mellérendelő halmozás viszonyában állhatnak (nem ez a helyzet, ha például az egyik melléknév minőségjelzői, a másik értelmezői szerepben járul a főnévhez). Ezekben az esetekben az alárendelő halmozás mellérendelő halmozás is. Igazolja ezt a Kis magyar retorika alárendelő halmozásra hozott példája, amely éppen olyan joggal állhatna a mellérendelő halmozás példajaként is:

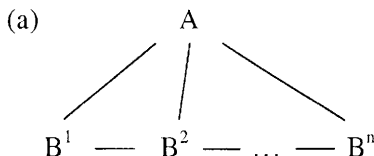
„Nem figyelték meg az öreg, blazírt, ványadt éjjeli pincért, mint lobban fel a szeme mélyében valamely titkos fény, amint a pezsgőnek kitekeri a nyakát?”

Krúdy Gyula: Asszonyságok díja (Szabó G.–Szörényi 1988: 143)

Hasonló e szempontból O. Nagy (1975: 180) példája:

„S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak...”
Ady Endre: Párisban járt az Ősz

Az alárendelő halmozás fent idézett példáiban megvalósuló (szintaktikai) viszonyok általánosítva – és a magyar mondatban hagyományos jelölésrendszerét (lásd például Rácz–Szemere 1996⁸: 22, Keszler 2000: 351) követve – így ábrázolhatók:

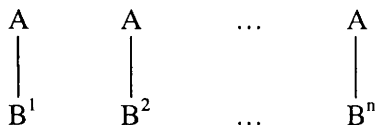

A jelölés magyarázata:

A – alaptag

B – az alaptagot bővítő jelző, tárgy, határozó; (vö. Lausberg 1976⁵: 99: „Die subordinierende Häufung besteht in der Hinzufügung syntaktisch subordinierter Glieder zu den bereits gesetzten Satzgliedern. Es können hinzugefügt werden: 1) zu Verben Adverbia und Objekte; – 2) zu Substantiven Attribute; – 3) zu Adjektiven Adverbia¹¹.”).

A fent ábrázolt típusban a következő **alárendelő halmozások** lehetségesek (vö. fent: Lausberg szerint csak akkor beszélhetünk alárendelő halmozásról, ha a bővítmény nem feltétlenül szükséges!):

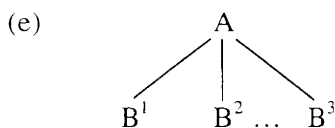
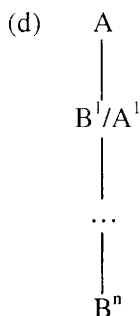
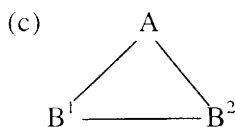
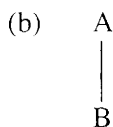
E típusban a következő **mellérendelő halmozás** valósul meg:

A fentiekben tárgyalt (és ábrázolt) kettősség – az illető szerkezet egyszerre alá- és mellérendelő halmozás – azonban nem jelenthet gondot, ha következetesen elválasztjuk az eltérő szempontokat. Míg az alárendelés megállapításakor azt vizsgáljuk, hogy van-e szintaktikailag fölérendelt tag, a halmozás mellérendelő voltának megállapítása annak a ténynek a felismerésén alapul, hogy mellérendelő szintaktikai viszony van a tagok között.

Lausberg fent ismertetett rendszeréből kiindulva az alárendelő halmozás és a mellérendelő halmozás struktúrája és összefüggése alapján az (a) ábrában bemutatottan kívül még az alábbi – a szintagmacsoportoknak a szintaxisból jól ismert osztályozásai (lásd például Keszler 2000: 361–3) alapján jóval bonyolultabb formákkal is bővíthető – fő típusok állapíthatók meg a halmozáson belül:

¹¹ „Az alárendelő halmozás szintaktikailag alárendelt tagoknak már adott mondatrészekhez történő hozzátoldásával valósul meg. Hozzáátoldhatók: 1) igékhez határozók és tárgyak; –2) főnevekhez jelzők; – 3) mellénevekhez határozók.”

O. Nagy Gábor (1975: 180) a fentiekkel ellentétben az alárendelő és a mellérendelő halmazok megkülönböztetésében a **szemantikai** és nem pedig a szintaktikai szempontot tekinti kiindulópontnak: „A mellérendelő halmazok alapformája a *congeries*, mely szűkebb értelemben egy gyűjtőnév több szóval való feloldása, egyazon fogalomnak több szóval való megjelölése.” Nem egészen világos, hogy miképpen kell itt értenünk a **gyűjtőnév** terminust. E kifejezésnek jól körülírt jelentései vannak a nyelvészetben: egyrészt olyan főnevek jelölésére használatos, (i) amelyeknek a jelentéstartalmában eleve benne van a többség fogalma, például *nép, csapat, csoport, tömeg*, esetleg *bútor, szerszám*; ezek a főnevek egyes számban is több dolgot jelölnek. Másrészt (ii) „a gyűjtőnév terminust azokra a képzett szavakra is alkalmazzák, amelyek nevében, hangalakjában már benne van, hogy milyen azonos egyedekből álló csoportot jelölnek. Ilyenek például azok az *-s* képzős főnevek, amelyek ’az alapszóval jelölt növényvel benőtt, beültetett terület’ jelentésűek: *cseresznyés, cserjés, kukoricás*”, továbbá bizonyos *-ság, -ség* képzős főnevek: *ifjúság, katonaság, lakosság*; bizonyos *-zat, -zet* képzős főnevek: *billentyűzet, növényzet, személyzet* (Balogh 2000a: 128–9). Mint O. Nagynak a mellérendelő halmazokra hozott példájából láthatjuk, ő nem a fenti értelemekben használja a *gyűjtőnév* műszót, hiszen bár a *tarkaság -ság* képzős, jelentése nem a ’tarkák összessége’ (vö. *ifjúság*: ’az ifjak összessége’, *katonaság*: ’a katonák összessége’ stb.):

S megjön az ősznek tarkasága:
aranyos lombok, piros lombok,
gyümölcsös berkek, hangos dombok,
sápadt levelek ordas ága,
avarok zörgő pusztasága ...

(Babits Mihály: Ballada Irisz fátyoláról)

Ha O. Nagy meghatározásának másik eleméből, vagyis abból indulunk ki, hogy a mellérendelő halmazok „egyazon fogalomnak több szóval való megjelölése”, akkor szintén nem jutunk megnyugtató megoldáshoz. Ha ugyanis ezt a szintaktikai

feltétel kikötése nélküli definíciót vesszük alapul, akkor például a következő – Lausberg-től (1976⁵: 98) idézett és véleményem szerint vitán felül álló – példákat helytelennek, nem halmozásnak kellene minősítenünk, mivel az egyes szavak nem „egyazon fogalom” megjelölései: *veni, vidi, vici* (jöttem, láttam, győztem); *have you climb'd up to walls and battlements, to towers and windows* (megmászta a falakat, oromzatokat, tornyokat és ablakokat); *zu hoffen und zu wagen* (remélni és merni) stb.

O. Nagy Gábor (1975: 180) szerint „alárendelő halmozásnál a »halmozott« szavak, mondatrészek, tagmondatok egymáshoz viszonyítva mellérendeltek, de egyenként alárendelt viszonyban vannak a »főlérendelt« főfogalommal¹², így az alábbi Ady-sorokban a »rözsze-dalok« értelmező minőségjelzői az alárendelő halmozás tagjai:

S égtek lelkemben kis rözsze-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak...”

A következő kérdések, problémák merülnek fel: Miképp állapítható meg és írható le az alárendelő halmozás fent adott leírásában fontos szerepet betöltő „**főfogalom**”, azaz hiperonima (vö. „a »halmozott« szavak ... egymáshoz viszonyítva mellérendeltek, de egyenként alárendelt viszonyban vannak a »főlérendelt« főfogalommal”)? Például mi lehet a *füstös, furcsa, bús* és a *bíbor* „főlérendelt főfogalma”? Talán csak a kisebb nehézség az, hogy a főlérendelt fogalmat, amelyhez viszonyítva adott esetben a halmozást alkotó szavakat (mondatbeli szerepük szerint mondatrészeket) mellérendelő halmozásnak kellene minősítenünk, igen tágra (és szubjektíven) lehet értelmezni, például ilyen főlérendelt fogalom lehet a SOK vagy a MINDENKI (vö. Lausberg 1960: 337, Szabó G.–Szörényi 1988: 142). A másik, már súlyosabb gond (és összeütközés az eddigi gyakorlattal¹³), hogy a kohiponímia viszonyában lévő szavakat – bár adott esetben mondatbeli szerepük szerint azok nincsenek mellérendelő viszonyban – mellérendelő halmozásnak kellene minősítenünk. Például ha egy főnévnek van egy nem feltétlenül szükséges kohiponim minőségjelzői és egy értelmezői bővítménye, akkor azt kellene mondani az adott esetben, hogy ez a jelző és az értelmező a mellérendelő halmozás viszonyában van (holott ez egy szintaktikai alapozottságú megközelítésben nyilván nem így minősül). Sőt, ha nem a szintaktikai, hanem csupán a szemantikai megközelítéseket vennénk figyelembe, akkor például azt kellene állítanunk, hogy a következő Krúdy-mondatban a *mell* és a *nyakon* mellérendelő halmozást alkotnak, ezek szemantikai szempontból ugyanis kohiponimák, főlérendelt fogalmat jelölő hiperonimájuk (lehet) a *testrész*:

¹² Ez a megfogalmazásmód úgy is értelmezhető, hogy O. Nagy megpróbálja összevonni a két – azaz a szintaktikai és a szemantikai – szempontot (vö. *tagmondat, mondatrészek* versus *fogalom, főfogalom*).

¹³ Szabó G.–Szörényi (1988: 142) és O. Nagy Gábor (1975: 180) vonatkozó példáiban a halmozás tagjai mind a mellérendelés **szintaktikai** viszonyában vannak, ugyanakkor a szerzők elméletben (csupán) a **szemantikai** mellérendeltségből indulnak ki (a kohiponímia azonban nyilvánvalóan nem azonosítható a szintaktikai mellérendeltséggel).

„A domború *mell* a selyemkötény alatt lágyan emelkedik, és a finom *nyakon* vékony aranylánc látszik” (SZI.² 115).

Még szembetűnőbb a tisztán szemantikai megközelítés elégtelensége az alábbi mondatban szereplő és kiemelt kohiponimákra vonatkoztatva a fentieket:

„Lesütötte a *szemét*, és csak a távolból merte hallgatni nagybátyámat, aki sarkantyús *lábait* keresztbe vetve, a kis asztrakán sapkát hátratulva *fején*, nekivörösödve ütötte *öklével* az asztalt” (Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága. A Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása. Bp., 1911: 152).

Összegezve a tanulságokat: úgy vélem, hogy mindenképp Lausberg lényegében szintaktikai „ihletésű” rendszerét érdemes kiindulópontként figyelembe vennünk, mert az világos, jól használható, és bár az alkalmazásához elsődlegesen szükséges szintaktikai elemzés kétségtelenül szorosan összefügg a szemantikaival, ez az összefüggés nem jelentheti a szintaktika és a szemantika összekeverését, mert a szempontok keverése átláthatatlanná és így használhatatlanná, tehát funkciótlanná (öncélúvá) tenné az osztályozást.

Mindemellett sok esetben igen nagy nehézséget okozhat az alárendelő halmozás esetében annak megállapítása, hogy az alaptagot kiegészítő bővítmény feltétlenül szükséges-e, mert ha igen, akkor a szóban forgó esetben a fent összefoglalt Lausberg-osztályozás szerint nem beszélhetünk halmozásról, ha viszont nem feltétlenül szükséges a bővítmény, akkor az alárendelő halmozás esete áll fenn. A nehézség nem pusztán az indoeurópai nyelvek és a magyar között e tekintetében meglévő különbségből adódik, hanem abból is, hogy sok esetben igen nagy szerepe van pragmatikai tényezőknek, így a beszédhelyzetnek, a beszélő és a hallgató szociokulturális hátterének stb. (vö. például Török 1968: 89–96, Török 1974: 30 és passim). Az egy tagból álló, nem feltétlenül szükséges bővítmények legjellemzőbb típusára egyébként is megvan a magyar szakirodalomnak a maga jól bevált műszava: *festői* vagy *költői jelző*. Magam mindezt erősen kétlem, hogy ebben a részletében is célszerű lenne követnünk Lausberg osztályozását és annak nyomán bevezetnünk az „egy nem feltétlenül szükséges mondatrész hozzátoldásával létrejövő alárendelő halmozás” kategóriáját.

Congeries – szinonímia – halmozás

Lausberg osztályozása, terminológiája, amely a maga nemében, azaz filológiai, történeti szempontból a legalaposabb, más jellegű, azaz alapvetően leíró, illetve funkcionális és a stilisztikai elemzésben való felhasználhatóság lehetőségeit előtérbe helyező megközelítésünk számára az előző pontban tárgyalt tipológiai kérdéseken túl olykor még más esetekben is nehezen használhatónak tűnik. Ugyanis bizonyos kategóriák – azért, mert Lausberg a korábbi, főként az antik retorikai szakirodalom különböző szerzők által különbözőképp használt fogalomkészletét igyekszik ismertetni, rögzíteni – átfedik egymást, sőt ezek olykor megkülönbö-

tethetetlenül egymásba folynak, erre maga Lausberg is többször utal (például: „A koordináló szinonímia és a szintúgy koordináló halmozás határai egybemosódnak” – Lausberg 1960: 336, vö. még Lausberg 1976⁵: 293 [297. és 298. pont], illetve lásd alább). A terminológiai problémákra – szempontunkból különösen figyelemreméltó – példa lehet a *congeries*, a szinonímia és a halmozás megkülönböztetése, illetve fogalma.

A *congeries* Lausberg munkáiban két jelentésben fordul elő:

a) ’szinonim szavak és mondatok sorolása’ („Die *congeries* ist die Häufung synonymyer Wörter und Sätze” [Lausberg 1960: 224], „Auch die Synonymie wird mit dem Terminus ... *congeries* bezeichnet”¹⁴ [Lausberg 1960: 336]);

b) ’mellérendelő halmozás’ („Der die koordinierende Häufung bezeichnende Terminus ist *συναθροισμός*, *congeries*”¹⁵ [Lausberg 1960: 336], lásd még Lausberg 1976⁵: 92).

A magyar szakirodalomban például a Lausberg kézikönyvét követő Kis magyar retorikában is megfigyelhető a *congeries* több értelemben való használata, a terminus itteni jelentései ezek:

a) ’halmozás mint az amplificatio eszköze’ (Szabó G.–Szörényi 1988: 98–9);

b) ’halmozás mint stílusalakzat’ (Szabó G.–Szörényi 1988: 141);

c) „a halmozás egyik fajtája ..., azaz rokon jelentésű szavak felsorolása”¹⁶ (Szabó G.–Szörényi 1988: 142).

Annak a kérdésnek a részletesebb tárgyalására, hogy miképp értelmezhető a *rokon jelentésű* kifejezés, nem térek ki, csupán megjegyzem, hogy ezt okkal vonatkoztathatnánk a rokon értelmű szavakra, ez azonban egy újabb messze vezető problémát vetne fel, hiszen azt jelentené, hogy e rendszerezésben van egy olyan állítás, amely szerint a halmozás egyik fajtája a rokon értelmű szavak felsorolása. Márpedig a szerzők ezzel ellentétben hangsúlyozzák, hogy a halmozás „a szinonímiától különbözik, hogy míg az különböző szavakkal **ugyanazt**”¹⁷ a dolgot jelöli, addig a halmozás a különböző szavakkal – gyakorta egy közös nemfogalom alá tartozó – **különböző** dolgokat jelöl” (1988: 141 – a kiemelés tőlem: P. J., vö. például Szathmári 1961: 437–8, Gáspári 1990³: 97).

Szabó G. és Szörényi (1988) munkájában – részben a *congeries* és a halmozás azonosítása következtében – több jelentése van a **halmozásnak** is:

a) Az amplificatio eszköze, az ehhez tartozó halmozásdefiníció ez: „**Halmozás** (*congeries*): Hasonló jelentésű szavak és mondatok halmozása...” (1988: 98–9).

¹⁴ „A szinonímiát is ... jelöli a *congeries* terminus.”

¹⁵ „A mellérendelő halmozást jelölő terminus a *συναθροισμός* és a *congeries*.”

¹⁶ Martinkó András (1972: 320) a Világirodalmi lexikonban ezt írja a *congeries*ről: „**egyazon** fogalomnak több szóval való megjelölése” (a kiemelés tőlem: P. J.), ez leginkább – ám nem egyértelműen, illetve nem teljesen – az e pontban foglaltakkal azonosítható.

¹⁷ Ellentétben áll ezzel ugyanezen munkának egy a szinonímiáról adott korábbi meghatározása is: „A teljes szótest változása, vagyis **azonos vagy hasonló jelentésű**, különböző alakú szavak ismétlése a szinonímia” (Szabó G.–Szörényi 1988: 139; a kiemelés tőlem: P. J.).

Ebben a meghatározásban a halmozás nem egyébbel mint a halmozással definiáltatik, véleményem szerint azonban nem logikai hibáról van szó, hanem arról, hogy a definíció második *halmozásának* már más jelentése van: a szó itt nem is terminus technicusként szerepel, hanem pusztán köznyelvi értelemben, mégpedig ebben:

(b) 'sorolás', 'felsorakoztatás', 'egymás után történő többszöri alkalmazás' (vö. a *Häufung* köznyelvi jelentésben való használatával: Lausberg 1960: 224).

Szabó G. és Szörényi (1988: 141) a halmozást mint stílusalakzatot a következőképp definiálja:

(c) „A *halmozás (congeries)* hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak egymáshoz kapcsolása.”

E meghatározás fő problémája (attól eltekintve, hogy a halmozás fogalmának jelentésterjedelmét leszűkíti a szóhalmozásra) véleményem szerint az, hogy ennek alapján nemigen lehet elválasztani a szinonímia stílusalakzatát (lásd Lausberg 1960: 329–31) és a halmozást, hiszen a halmozás e definíció szerint nem egyéb lenne, mint kizárólag szinonim szavak sorolása (vö. még Martinkónak [1972: 320] fent idézett, a *congeries*-ről adott meghatározásával). A szinonímia ugyanis nem egyéb mint azonos és „hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak”, nyelvi kifejezések relációja (vö. a szinonímia általános értelmezése, lásd például Szathmári 1961: 507–8, Sanders 1977: 22–7, Károly 1980: 145, Ruzsiczky 1980, Bussmann 1990²: 763, Fónagy 1999: 156). Márpedig a halmozást és a szinonímiát – mint fent idéztem – a Kis magyar retorika szerzői élesen szembeállítják.

Tovább bonyolítja a helyzetet (szemléletesen illusztrálva az alakzatokra vonatkozó terminusok használatának általános gondjait) az adjekció e munkában megadott definíciója: „Az *adiectio alakzatai*n egyrészt ugyanazon szavak vagy szócsoporthoz ismétlését, másrészt különböző szavak vagy szócsoporthoz halmozását értjük. Egy különleges *adiectio-jelenség* (sic) a polysyndeton” (Szabó G.–Szörényi 1988: 133). Vizsgáljuk meg a fenti definíció alapján az alábbi, a **szinonímiára** hozott példát (arra a kérdésre itt nem térek ki, hogy mennyiben tekinthetők szinonimáknak a kiemelt szavak, fogadjuk el a szerzők álláspontját, azt, hogy ezek egy különösen nyitott szinonímiaértelmezés szerint szinonimák):

„Azért, ha az asszony-ember *részezes, haragos, hazug, szitkos, átkozódó, rút, undok, biüdös, beteges, bolond*; sőt a' mint Sz. Pál mondja ha bálványozó: vélle kel tünni...” (sic)

Pázmány Péter: *Prédikációk. Házasságban-élő asszonyok tanúsága* (sic)
(Szabó G.–Szörényi 1988: 140)

Szabó G. és Szörényi szerint itt adjekciós alakzatról van szó („Az *adiectio alakzatai*” című fejezetükben tárgyalják a szinonímiát, és itt is hozzák ezt a példát). Mivel a kiemelt szavak nem „ugyanazon szavak vagy szócsoporthoz ismétlés”-ei, az adjekciós alakzatokról adott definíció második részét kellene vonatkoztatnunk a példára, vagyis ezt: „különböző szavak vagy szócsoporthoz halmozás”-a. A szino-

nímiát tehát halmozásnak kellene minősítenünk. Ennek viszont ellentmond a szinonímia és a halmozás fent idézett szembeállítás. Ebben a rendszerben (illetve ezzel a fogalomhasználattal) tehát vagy az adiectio definíciója, vagy a halmozás és szinonímia fogalmak használata és szembeállítása nem indokolt, esetleg egyik sem.

A fent tárgyalt problémák kiküszöbölésére – főként Lausberg (1960: 329–33 és 336–44), Szathmári (1961: 437–8, 441, 507–8) és Martinkó (1972: 320–1) rendszerezésére, fogalomhasználatára támaszkodva – a következő megoldást tartom követhetőnek.

A mellérendelő halmozás tagjai – már egy újabb, azaz a szemantikai szempont szerint osztályozva – lehetnek szinonimák is, ennek az esetnek, tehát a halmozás egyik típusának az elnevezése a *congeries* (vö. a Lausbergtől fent idézett „Auch die Synonymie wird mit dem Terminus ... *congeries* bezeichnet” [Lausberg 1960: 336]).

A congeries tehát a mellérendelő halmozásnak az a típusa, amelynek rokon értelmű szavak (mondatrészek), szó szerkezetek, ritkábban mondategységek az alkotótagjai.

A szinonímiát és a halmozást – mint fent láttuk – egyes retorikák élesen szembeállítják, amikor magam ezzel ellentétben a szinonímia szóban forgó eseteit a *congeries* terminussal jelölve a halmozáshoz sorolom, akkor főképp a következő megfontolások irányítanak:

(i) A *congeries*nek a magyar retorika-stilisztikai szakirodalomban többektől elfogadott jelentése a 'rokon értelmű mondatrészek, szó szerkezetek, mondatok sorolása'. Martinkó András (1972: 320–1) például így jellemzi a Világirodalmi lexikonban a *congreriest*: „eredetileg csak a retorikában használt, később általánosabban alkalmazott kifejezés a **halmozás azon fajtájának** megjelölésére, melyben rokon jelentésű szavak, szókapcsolatok, ritkábban mondatok fokozás nélkül sorakoznak fel. [...] A későbbi stilisztikák a fokozás funkcióját is beleérthetőnek tartják...” (a kiemelés tőlem: P. J.; vö. még Szabó G.–Szörényi 1988: 142).

(ii) A halmozáshoz hasonlóan a *szinonímia* sem csak egy jelentésben fordul elő a retorikai-stilisztikai szakirodalomban: használatos e terminus egyrészt a) a szokásos szemantikai értelemben (lásd például Szathmári 1961: 507–8, O. Nagy 1992: 451–2), másrészt pedig b) stílusalakzatot jelölve, 'szinonim szavak sorolása' jelentésben (vö. például Quintilianus 1913: II. 225, Lausberg 1960: 329–31). Szabó G.–Szörényi (1988: 139–40, 150) elválasztva e két jelentést a stílusalakzatra a *szinonímia*, a szemantikai viszonyra a *szinonimitás* terminust használja. Magam viszont úgy látom, hogy nem kellően indokolt, illetve nem elterjedt a *szinonímia* megfosztása a nyelvészetben már szokásos (szemantikai) értelmétől, ezt figyelembe véve is célszerűbb az előző megoldás helyett az illető alakzatra a *congeries* terminust használnunk.

(iii) A tágabb szinonímiaértelmezés szerinti rokon értelmű szavak sorolásának, tehát a stílusalakzatként értett szinonímiának az elválasztása a csupán egy főfogalmat részletezőktől, felosztóktól (ezek sorolását a retorika kutatói és a stilisztikusok általánosan halmozásnak tekintik, lásd például Lausberg 1960: 337, O. Nagy 1975: 180, Szabó G.–Szörényi 1988: 142) adott esetben nem mindig

indokolható, az elválasztás nem mindig lehetséges. Ezt az egybefonódást mutatják a következő példák, amelyekkel (egyebek mellett) Lausberg (1976⁵: 92) a szinonímiát mint stílusalakzatot bemutatja: *mon coeur, mes désirs, ma pensée* (szívem, reményeim, gondolatom); *nilhil agis, nilhil moliris, nilhil cogitas quod...* (semmit sem tehetsz, semmit sem kezdeményezhetsz, semmit sem gondolhatsz, amit...) (vö. még például Lausberg 1960: 332).

A congeriesnek ilyen felfogása megkerülhetetlen feladatként jelöli ki számunkra az állásfoglalást a szinonímia fogalmával kapcsolatos különféle nézetek valamelyike mellett, hiszen csak így lehet operatív terminussá rendszerünkben a *congeries*. (A szűkebb és tágabb szinonímiaértelmezések komplexuma sokkal bonyolultabb kérdéskör annál, hogy most alaposabban belemélyedhetnénk, így az alábbiakban csak röviden tárgyalom e kérdéskört; a fent hivatkozott és az alábbiakban összefoglalt szakirodalom mellett lásd még például Lausberg 1960: 329–32, Gecső–Spannraft 1998 stb.)

Általánosságban mindenekelőtt szükséges elválasztani a szinonímia szűkebb és tágabb értelmezését. Szűkebb értelmezésben a szinonímiát Károly Sándor (1980: 146) ekvivalenciaviszonynak tekinti, ama szinonimaszemlélet szerint, amely élesen elválasztja a szó, illetve jelkapcsolat kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban pedig megengedi a különbözést. Az így felfogott szinonimát az újabb szemantikák azonban már csak a szinonímia több fajtája közül az egyiknek, igaz, a legalapvetőbbnek tartják, és deskriptív (vagy denotatív) szinonimának nevezik. Kiefer Ferenc (2000: 26) a következőképp jellemzi ezt a típust: „Két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű (azaz szinonim), ha pontosan ugyanarra a tényállásra vonatkozik.” A formális logika terminusaival élve: két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű, ha a két mondatban megfogalmazott kijelentés ugyanolyan körülmények között igaz, vagyis azonosak az igazságfeltételei. Két szó, X és Y esetében ez azt jelenti, hogy X szót tartalmazó tetszés szerinti K kijelentés igazságfeltételei azonosak annak a K' kijelentésnek az igazságfeltételeivel, amelyet a K-ből úgy kapunk, hogy benne X szót Y-nal helyettesítjük. Kiefer példájával:

- (1) a. Ez a férfi *kalandor*.
- b. Ez a férfi *szerencsevadász*.

A *kalandor* és a *szerencsevadász* szavak és ennek alapján az (1a) és az (1b) kijelentések viszonya megfelel a deskriptív szinonímia definíciójának.

A denotatív jelentés megállapításakor is mindig figyelembe kell venni azonban azt, hogy meghatározó nyelvészeti irányzatokban a jelentés vizsgálata nem más, mint annak részletes elemzése, ahogyan a szavakat és mondatokat a meghatározott kontextusokban használjuk (Sanders 1977: 25, Crystal 1997/98: 134–8, vö. például Kiefer 2000: 99–100). Az ilyen típusú elemzések meggyőzően igazolják a szavak jelentéskörének mozgását, változását, tehát például azt, hogy a lexémák a költői nyelvben gyakran új jelentést vesznek fel (Szathmári 1985⁶: 73–5), ennek alapján beszélhetünk a lexikális jelentés mellett kontextuális és úgynevezett írói jelen-

tésről is (Kemény 1993: 51–64). A jelentéskör változása miatt így az is előfordulhat, hogy két lexéma rokon értelmű lesz egy bizonyos mondatban akkor is, ha egészen más jelentésűek egy másikban.

Mindezek alapján a jelen esetben, amikor is a szinonímiának nem jelentéseméleti, hanem stilisztikai megközelítéséről van szó, mindenképp használhatóbbnak tűnik Ruzsiczky Éva (1994²) egyébként is meggyőző érvelése, rendszere. Ennek lényege szempontunkból, azaz a halmozás congeries altípusának pontosabb definiálása szempontjából így foglalható össze: minden lexikai egységnek van a) valami funkciója, azaz jelölő értéke és – a formaszók kivételével – b) valami fogalmi tartalma is, továbbá c) minden szó vagy állandósult szókapcsolat használatos, illetve használható valamely körben, valamilyen helyzetben, szöveggörnyezetben. A lexémák jelentős része ezenkívül még d) értékítéletet, érzelmi állásfoglalást, hangulatot is érzékeltet. Ebből az következik, hogy a szókészlet elemei közötti egyezéseket és különbségeket egyfelől a szorosabban értelmezett funkciójuk, közelebről: jelölő értékük és fogalmi tartalmuk, másrészt használati körük, illetőleg érzelmi, hangulati velejárójuk terén kell feltárni, ha szinonim vagy nem szinonim voltak kérdésért illetően állást akarunk foglalni. Ennek alapján a szinonimáknak két nagy csoportjáról beszélhetünk:

A) Használati körük és/vagy érzelmi, hangulati velejárójuk szempontjából különböző, de azonos jelölő értékű, illetve azonos fogalmi tartalmú szinonimák. Ezeket a régebbi szakirodalomban **azonos értelmű szavaknak** nevezték (vö. **deszkriptív vagy denotatív szinonima**).

B) Jelölő értékük, fogalmi tartalmuk szempontjából is eltérő szinonimák.

Ez utóbbi típuson belül számos további alosztály különböztethető meg, általánosságban az állapítható meg, hogy a jelentésbeli különbség valami többletben nyilvánul meg. Igék esetében ez egyrészt a cselekvés lefolyásának módjára, eszközére vagy tárgyára való utalással függ össze, bonyolult, de – mint Ruzsiczky Éva bemutatja – leírható módon. A fokozati, intenzitásbeli különbségeket mutató szókészleti elemek közül pedig csak azok minősíthetők rokon értelműeknek, amelyek egy képzeletbeli nulla fokú tengelynek ugyanazon az oldalán helyezkednek el. A tengely nulla fokánál elhelyezkedő szókészleti elemek viszont mind a tőlük jobbra, mind a balra eső elemekkel rokon értelműek.

Ruzsiczky Évának (1994²: 218) azt a megállapítását, miszerint „a szinonimikai összefüggések olykor nemcsak hogy igen sokrétűek, sőt sokszínűek, hanem igen bonyolultak, összetettek is”, mindenestre célszerű megszívlelendő tanácsként is értelmezni, amely talán arra is figyelmeztet, hogy a szinonimikai kutatások jelenlegi eredményei alapján nem mindig dönthető el teljes biztonsággal az, hogy a szóban forgó lexikai egységek vagy jelkapcsolatok szinonimák-e vagy sem.

A fentiek alapján tehát például halmozásnak, azon belül pedig congeriesnek tekinthetők a következő részletek kiemelt mondatrészei:

„A kapuk, amelyek többnyire a falba vésettek, az ajtók, amelyek *halkan* és *csöndesen* nyílnak sötétes folyosókra: bezárva” (SZI.² 112).

A halmozás tagjainak denotatív jelentése megegyezik, hiszen a *halk* 'gyengén vagy alig hallható', a *csöndes* (*csendes*) pedig ugyanúgy, illetve magával a *halk*-kal értelmezhető: 'halk, alig hallható' (ÉKsz.).

„De könnyebb lett volna ekkor a malomgát zuhogójánál lerohanó Poprád acélos vizéből kiválogatni a vízcseppeket származásuk helye szerint, mint Szindbádnak *osztályozni, rendezni* az emlékeket, amelyek huszonöt esztendő után egyszerre meglátogatták” (SZI.² 29).

Az *osztályozni* és a *rendezni* rokonértelműségét az is jelzi, hogy ezek egy hasonlat elemei, másrészt igazolja a jelentések összevetése: *osztályoz*: 'jelleg, minőség stb. szerint osztályokba sorol', *rendez*: 'valamit megfelelő szempont szerint csoportosít' (ÉKsz.).

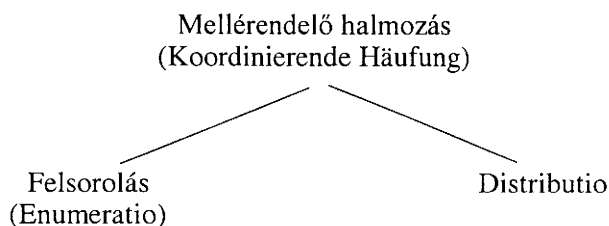
A fenti idézetekben két tagból épül fel a congeries, de természetesen több tag szinonim viszonya is megvalósulhat ebben az alakzatban; így például három elemből álló congeriest tartalmaznak a következő mondatok:

„Igaz, hogy szép a nagyváros *csillogása, fénye, pompája...*” (SZI.² 100).

„A *sors, a véletlen*, talán a *végzet* úgy rendelte, hogy határszéli házunk vagyoni viszonyai meginogtak” (SZI.² 125).

Halmozás és felsorolás

Lausberg a mellérendelő halmozás típusainak osztályozásában a szemantikai és pozicionális szempontot alkalmazva ezt a rendszerezést adja (1960: 336–45):

Az **enumeratio** a lausbergi rendszerben a felsorolással (*Aufzählung*) azonos¹⁸, benne az alkotó tagok viszonya röviden a következőképp jellemezhető.

- Szintaktikai szempontból: az alkotó tagok mellérendeltek (lásd fent);
- szemantikai szempontból: az alkotó tagok egy fölérendelt fogalom részei;

¹⁸ „Häufung im Kontakt: *enumeratio*. Die koordinierende Häufung im Kontakt (die der Geminatio in der Wiederholung und in der Synonymie entspricht) ist die Aufzählung” („Közvetlenül egymás mellett álló tagok alkotta halmozás: *enumeratio*. A közvetlenül egymás mellett álló tagok alkotta mellérendelő halmozás [ami az ismétlésben és a szinonimiában előforduló geminatio-nak felel meg] a felsorolás” – Lausberg 1960: 337).

- pozicionális szempontból: az alkotó tagok közvetlenül (tehát szavak, szókapcsolatok, tagmondatok közbeékelése nélkül) egymás mellett állnak.

A **distributio** csak pozicionális szempontból különbözik az enumeratiótól, mégpedig abban, hogy a distributio tagjai nem közvetlenül egymás mellett állnak, azokat közbeékelődött mondatrészek, szószerkezetek, tagmondatok választják el (részletesebben lásd Lausberg 1960: 340–1, Lausberg 1976⁵: 99):

„*hic portus alii effodiunt, hic alta theatri / fundamenta locant alii, immanesque columnas / rupibus excidunt*”¹⁹ (Lausberg [1960: 341] példája: Aen. I, 427–8).

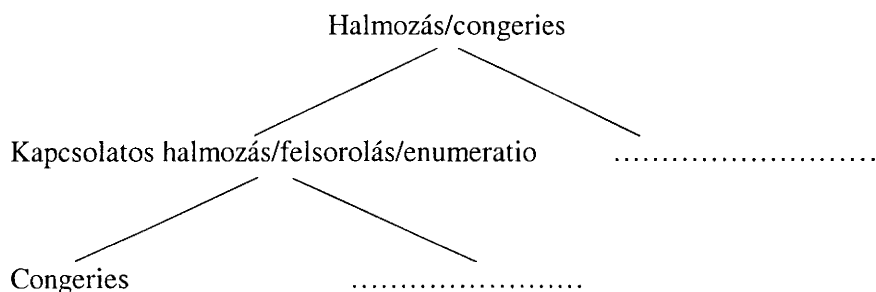
„elfelejtette végtelen önfeláldozásukat, a veszélyeket, amelyeknek magukat alávetették, és különös, drága esküvésüket, amelyet egy szent barát gyakorlottságával vett ki Szindbád belőlük” (SZI.² 6).

Mindezek után meglepő lehet, hogy egy alapos német nyelvtudományi műszótár, a Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini (Conrad 1988²: 18) szerint a fenti rendszerrel szöges ellentétben nem a halmozás altípusa a felsorolás, hanem a felsorolás egyik esete a halmozás: „**Accumulatio**, más néven **halmozás**: a felsorolás sajátos esete; tematikusan összetartozó szavak, szószerkezetek vagy rövid mondatok (gyakran kötőszó nélküli) sorolása.” A felsorolás és a halmozás viszonyának meghatározása a magyar szakirodalomban sem gond nélküli, ahogy Gáspári László (1990³: 97) írja: a klasszikus retorika alapján értelmezett halmozást „nehéz elkülöníteni a felsorolástól” (lásd még például Szathmári 1961: 437–8, Szikszainé 1994: 136). Lausberg osztályozását követve azonban megszabadulunk a stilisztikai szakirodalom e régi terminológiai, illetve tipológiai problémájától, hiszen így nem is szükséges szembeállítanunk a halmozást és a felsorolást, ezek ugyanis nem szemben álló fogalmak, ellenkezőleg: a felsorolás a halmozás egyik típusa, alfaja (lásd még Lausberg 1976⁵: 96–7).

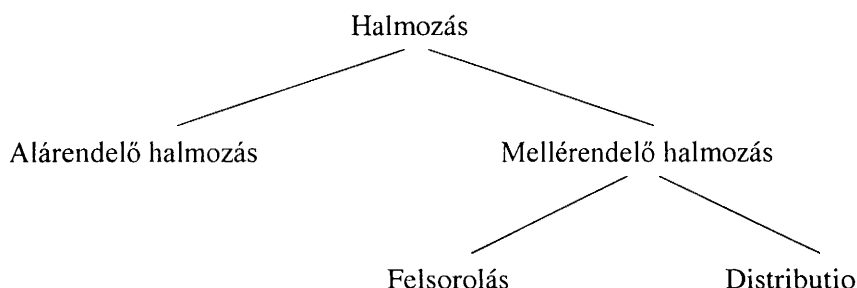
Megoldást kaphat így az alábbi osztályozásbeli ellentmondás is: Szabó G. és Szörényi (1988: 141) a halmozás stílusalakzatát – mint ezt fent már idéztem – a következőképp definiálja: „A *halmozás* (*congeries*) hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak egymáshoz kapcsolása.” A szerzők ezután (1988: 142) a halmozás altípusaként, „kapcsolatos halmozásként” tárgyalják a felsorolást: „Kapcsolatos halmozás az *enumeratio* (felsorolás), amelynek tagjai egy egész összehangolt részei”. Majd ugyanitt ezt olvassuk: ez „utóbbi halmozás egyik fajtája a *congeries*, azaz rokon jelentésű szavak felsorolása”²⁰. Ha ezt ábrázoljuk, akkor az alábbi önellentmondó felosztást kapjuk:

¹⁹ „mások az új kikötőt ássák, ott épül a színház, / már alapozzák, mások az oszlopait kifagadják sziklából...” (Kartal Zsuzsa fordítása).

²⁰ A Kis magyar retorika második kiadásából (Helikon Kiadó, 1997) ez a mondat már kimaradt, nem tudhatjuk azonban, hogy ennek elvi vagy egyéb (például nyomdatechnikai) okai vannak.

Úgy vélem, e felosztás helyett szerencsésebb lenne a Lausberg-től fent idézett és a következőképp ábrázolható osztályozást követni:

A halmozás az egyik leggyakoribb stílusalakzat, az eddigieknél egzaktabb, újabb szempontokat is hasznosító leírása így kétségtelenül fontos feladata az alakzatelméletnek. A nemrégiben – talán soha nem volt mértékben – fellendült (lásd például Szathmári 1999, Gáspári 2001, Szikszainé 2001) és várakozásaink szerint folytatódó hazai alakzatkutatásnak remélhetőleg e területen is sikerül majd jelentős eredményeket felmutatni.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Seneca Kiadó. Budapest.
- Balogh Judit 2000a. A főnév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 127–41.
- Balogh Judit 2000b. A mellérendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 531–41.
- Bussmann, Hadumod 1990². *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.
- Conrad, Rudi (Hrsg.) 1988². *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. Bibliographisches Institut. Leipzig.
- Crystal, David 1997/98. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- Fónagy Iván 1970. amplifikáció. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. 1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 273.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina. Budapest.
- Gáspári László 1990³. *Retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.

- Gáspári László 2001. *A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése*. Az alakzatok világa. 1. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gecső Tamás – Spannraff Marcellina (szerk.) 1998. *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1980. A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. *MNy*. 76: 143–56.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 349–66.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Corvina. Budapest.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. I–II. Max Hueber Verlag. München.
- Lausberg, Heinrich 1976⁵. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Max Hueber Verlag. München.
- Martinkó András 1972. congeries. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. 2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 320–1.
- O. Nagy Gábor 1975. halmazás. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. 4. Akadémiai Kiadó. Budapest. 180–1.
- Quintilianus, M. Fabius 1913. *Szónoklattan*. I–II. Fordította Prácser Albert. Franklin Társulat. Budapest.
- Rácz Endre–Szemere Gyula 1996⁸. *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Ruzsiczky Éva 1994². A szinonimikai összefüggések kérdéséhez. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 207–18.
- Sanders, Willy 1977. *Linguistische Stilistik. Grundzüge der Stylanalyse sprachlicher Kommunikation*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1985⁶. A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata. In: Fábíán Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István 1999. Az alakzatalkotásról – egy pályázat ürügyén. *Nyr*. 303–9.
- Sziksainé Nagy Irma 1994. *Stilisztika*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Sziksainé Nagy Irma 2001. *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete*. Az alakzatok világa. 3. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Pethő József

SUMMARY

Pethő, József

Some theoretical issues regarding the rhetorical figure of accumulation

The interpretation of the notion of accumulation and the definition of its subtypes are not quite clear in the literature on stylistics and rhetorics. Even within the same compendium, the term may occur in several distinct meanings. The present paper attempts to find answers to some of the problems arising in this field by examining and comparing some dominant definitions and typologies of the rhetorical figure of accumulation and by offering some conclusions. The author examines the meanings of the notion of accumulation in Lausberg's rhetorics and in the Hungarian literature on stylistics and rhetorics, the place of accumulation within the system of rhetorics, the two main types of accumulation: coordinative and subordinative, as well as the relationships between the notions of congeries and accumulation, and those of enumeration and accumulation, respectively.

Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában*

IV.

kakukkhomokhúr J: *Arenaria serpyllifolia* (P. 117). R. 1807: *kakuk homokhúr* 'ua.' (MFüvK. 273). Ez az elnevezés szintén a növény tudományos latin nevének mintájára keletkezett; a növény termőhelyére, a *húr* pedig kacsaringós, bélforma szárára utal. A *kakuk* madárnév a *serpyllifolia* hatására került a névbe; a régi latin *serpullum*, *serpyllum* (Terentius Varro 120; Vergilius: *Eclogae* 2: 11, *Georgica* 4: 31) 'illatos kakukkfű' jelentésű. A *Thymus serpyllum* neve a németben is *Feldthymian* (Boerner 364), azaz 'réti kakukkfű'. A madárneves, többszörösen összetett szó *homokhúr* utótagja önálló növénynevünk: R. 1807 előtt: *homokhúr* 'Arenaria' (Diószegi–Fazekas: Jelentés; in: Julow 402), 1807: ua. (MFüvK. 273), 1823–27: *pázsitos homokhúr* 'A. graminifolia' (Sadler, in: MNy. 79: 119), 1864: *homokhúr* (Gönczy 241 és CzF. 2: 1664), 1868: ua. 'homokfű' (Ballagi 1: 583). A *homok* előtag a növény latin elnevezéséből származik: *Arenaria* < lat. *arenarius* = homok. A növény termőhelyére vonatkozik, régi magyar neve is: *homokfű* 'ua.' (Földi: Rövid kritika és rajzolat. Béts, 1793. 29). Diószegiék azok között a nevek között szintén felsorolják, „meljek a' Helytől vevődtek” (MFüvK. 358). Ballagi értelmezése szerint is (1: 583): *homokhúr* = homokfű (homokföldben tenyésző fűnövény, mint a *homok-perje*, *homok-tövis*, *homok-fűz*, *homok-nőszirm* stb.). Akárcsak a német tükörszó, a *Sandkraut* (Boerner 381). Magával a *húr* szóval alkotott elnevezések között is számos más olyan növénynevet ismerünk, amely a jelölt növény élőhelyére utal; vö. *posványcsillaghúr*, *tócsahúr*, *mocsárhúr*, *semlyékhúr*, *libacsillaghúr* stb.

kakukkibolya J: *Anemone hepatica* (Nyr. 97: 333). Hosszúhetényben följegyzett népi növénynev: *kakukiboja*. A májusi erdőkben szól a kakuk, és nyílik az ibolya.

kakukk-kendő N: NyIrK. 9: 323 és 34: 36: *kukukkendő* 'őszi kikerics'. Erdélyi tájszó Siklódon (Șiclod) és a Mezőségen. A *kendő* utótag talán a növény latin *Colchium* nevéből való.

kakukk-kenyere J: *Oxalis acetosella* (MNöv. 123). Minden bizonnyal a németből átvett növénynevünk; vö. ném. *Kucksbrot* 'ua.' és *Kuckslaib* 'ua.' (M. 313). Az elnevezés előtagjának alapja az, hogy húsvét táján bújik ki a földből. Nyelvjárási *allelujafű* elnevezése szintén erre utal. Bükk- és fenyőerdők aljnövényzete, a határban csatangoló gyermekek helyben eszegetik. Levelének nedvtartalma erősen savanykás, a növényről ma Szamosszegen „asz monygyák, hogy jóu savanyóu”. Hasonneve a *heresóska*, *lóheresóska*, *madársádsi*, *nyúlsóska*,

* Az I., II. és III. részt lásd Nyr. 126 [2002]: 48–71, 170–91, 298–320.

juhsóska és a *fecskesóska*. A tudományos *Oxalis acetosella* is a növény savanyúsós ízére utal, pontosabban oxalsavtartalmú levelére. A 'savanyú-sós' értelmű latin *oxalis* (< gör. *oxys* = savanyú; *hals, halis* = só) szót Linné egészítette ki az ugyanilyen jelentésű *acetosella* utótaggal, mely a lat. *acetosus* 'ecetsavanyú' (< lat. *acetum* = ecet) kicsinyítő képzős alakja.

kakukkmák J: *Eschscholtzia* (P. 133). Az *aranymák* társneve a szaknyelvben. A nyelvjárási N. Ethn. 87: 206: *kukukmák* (Árapatak) pedig a '*Juncus compressus*', a réti szittyó.

kakukkmécsvirág J: *Lychnis flos-cuculi* (MNöv. 92). R. 1865: ua. (CzF. 3: 331). A *kakukkszegfű* társneve. Tudományos nevében is a gör. *lychnos* 'mécs' szó szerepel, így olvasható már Theophrastosnál is. Az elnevezés alapja az, hogy a növény levelét az ókori görögök lámpabélnek, mécsbélnek használták. A *mécsvirág* kifejezés a magyarban Diószegiéknél bukkan föl; a debreceni fűvészkönyvben olvasható először, mégpedig azoknak a neveknek a sorában, melyek „a Deákból fordítottak”: *métsvirág* (MFűvK. 357). Nevére azzal is rászolgál, hogy este, éjjel nyílik, és a sötétben úgy világít az éjjeli bogaraknak, lepkéknek, mint a fehérre meszelt falú ház.

kakukkmion R: 1807: *kakuk mion* 'Mnium serpillifolium' (MFűvK. 568). A nyelvújítás korában Diószegiék sikerületlen szóalkotása. Más forrásban nem is szerepel. Az összetett terminus *mion* utótagja nyilván a lat. *Mnium* megfelelője.

kakukkmosdótál J: minden bizonnyal *Dipsacus laciniatus*. N. ÚMTsz. 3: 33: *kukuk-mosdótál* (Désháza) 'virágfajta'. Az elnevezésnek az a magyarázata, hogy a növény összeborult leveleiben megáll az esővíz, vagy sok harmat gyűlik össze. Hasonló a névadási szemlélet a *gólyakút*, *héjakút*, *gólyahugyfű* elnevezéseknél is.

kakukknyál J: *Cardamine pratensis* (MF. 421). R. 1895: *kakuknyál* 'Cardamine' (Pallas 10: 24). Minden bizonnyal a ném. N. *Kukuckspeichel* 'Lychnis flos-cuculi' (Genaust 252) tükörszóból fordították. Az elnevezést az motiválta, hogy a növényen gyakran meg lehet találni egy kabócafajta nyálkás-habos petecsomóit, amelyben a lárvák felnevelkedéséhez szükséges kedvező környezet biztosítva van. Ezt szokták *kakukknyálnak* nevezni. Az idegen nyelvi párhuzamokat l. a *kakukkpöktefű*nél.

kakukkpogácsa J: *Tragopogon orientalis* (MNöv. 92). R. 1578: *kakoc pogácsa* 'Gauchbrot' (Herbarium 81), 1706: PPNomH., 1783: NclB. 408. Mint latin és német neve (*Panis cuculi* és *Gauchbrot* 'kakukk kenyér') is mutatja, a magyar növénynév ezek fordítása. (Régen valószínűleg a kovásztalan kenyeret hívták pogácsának. A zsidók pászkaünnepé is *pogácsás innep*, *pogácsás hét* [Nyr. 17: 569] volt.) A német *Kukucksbrot* 'Oxalis acetosella, Sauerklee' (R. 1578: *Gauchbrot* [Herbarium 81]) nevének felel meg a magyar *kakuk keniere* 'Trifolium acetum' elnevezés, amely Dorstenius Botaniconjának XVII. sz.-i bejegyzései között szerepel.

kakukkpöktefű J: *Cardamine pratensis* (MF. 421). R. 1578: *kakuc pöktefű* 'Flos cuculi' (Herbarium 186), 1706: PPNomH., 1783: NclB. 394, 1807: MFűvK. 378, 1824: Magyarázat VI :19. A kakukkmadárral azért is hozzák összefüggésbe, mert a mezei, réti tormából Szent György napja körül terem sok, a kakukkszó idején. Kassai József szerint a *kakukkpöktefű* elnevezés nevetséges, mert „a madár

nem szokott köpni”. A névadásnak azonban mégis ilyesféle magyarázata van, ugyanis a nevet még Mélius adhatta, aki azt írja (Herbarium 186): „Mert a kakuc mikor sokat szól rea pökc”. Mivel *kakukktajték*, *kakukknyál* növényneveket is ismerünk, és a németben is megvan a *Kuckuckspeichel* elnevezés, lehet reális alapja a névmagyarázatnak. A románban is a 'köp' jelentésű szóval képzett ez a növénynév, vö. r. *scupatul-cucului* 'Stupitul c., Cardamine pratensis' (DRM. 299). Beke Ödön (in: Balassa-Emlékkönyv 40) idézi a közép- és alnémetben volt *Kuckuckspucke*, illetve *kukuks spijen*, az angol *cuckowspit*, a dán *gjögespyt* elnevezéseket, és azzal indokolja ezt a névadást, hogy egy bizonyos Philaenus spumarius kabócafajnak, melyet *kakukknyálás* vagy *közönséges tajtékos kabócának* hívnak, tavasszal kikelő lárvája megszúrja a növényt, kiszívja a nedvét, magát pedig teljesen körülveszi sűrű tajtékkal. Földi szerint a kakukk ezeket a lárvákat kiszedi és megesi (Természeti História, 1801. 314). Ennek a tajtéknak a neve a *kakukknyál*, mely nyelvünkben nagyon régi, már a Gyöngyösi Szótártöredékben is megtaláljuk: *Cicade: ex ciculorum. pascuntur sputo. az kakuk nialabol: que aestate rumpuntur.*

kakukksaláta J: 1. saláta boglárka; 2. bakszakáll; 3. pozdor (MNöv. 92). R. 1775: Csapó, 1783: NclB. 408; N. ÚMTsz. 3: 33: Éradony, F. bánya, N.Károly, Érkörös, Zilah | NyIrK. 1: 152: Szilágyság: Menyő, Pér, Selymesilova, Tasnádszarvad, Pele | SzegFüz. 2: 68: Szucság. A ném. *Kuckucksalat* 'Oxalis acetosella' (M. 313) és a r. *šalata cucului* 'Ranunculus ficaria' (Péntek–Szabó 349) elnevezés szó szerinti megfelelője a magyar név. A *salátaboglárka* egyéb elnevezései is arra utalnak, hogy tavasszal salátaként fogyasztható fiatal, zsege, csípős ízű levele; vö. *arany-*, *galamb-*, *pap-*, *Szent György-*, *versengő saláta*.

kakukksóska N. ÚMTsz. 3: 39: *kukuksóska* (Szentgál). Erdei növény, melynek levelét meg lehet enni, „erdőbe szok lennyi az a kukuksóska, ujam mint a lóher” (uo.). Német megfelelője a *Kuckucksampfer* 'Berberis vulg.', *Rumex acetosa* és a *Kuckucksauerampfer* 'Oxalis acet.' (tulajdonképpen 'kakukk-savanyúsóska') (M. 313).

kakukkszegfű J: *Lychnis flos-cuculi* (MNöv. 92). R. 1834: ua. (Kassai 3: 92), 1843: Bugát 224. A *bársonyos kakukszegfű* 'Lychnis coronaria' és a *réti k.* 'Lychnis flos-cuculi' a kakukkmadár tavaszi érkezésekor virít. Idegen nyelvi párhuzamok: ném. *Kuckucksnelke* 'Lychnis flos-cuculi' (M. 313), ném. *Kuckucks-Lichtnelke*, r. *florea cucului*, szlk. *kukučka lučna* 'ua.' (Weeds 1038), orosz nyelvi megfelelője pedig a *kukuskin cvet* 'Lychnis' (MO. 344).

A *Lychnis flos-cuculi* társneve a *kakukk-szúnyogvirág* (P. 133). További társnevei közül vö. *szúnyogvirág*, *réti kakukszegfű* (uo.), *szúnyogszegfű* (MNöv. 92).

kakukktajték J: *Cardamine pratensis* (MF. 421). R. 1895: *kakukktajték* 'Cardamine' (Pallas 10: 24). A név a tajtékos kabócák élőhelyét alkotó tajtékhalmocskák gyakori előfordulására utal. E faj ugyanis a növény szárából nedvet szív ki, amely az állat kilélegzett levegőjétől fölhabosodik. A románban 'kakukktej' a megfelelője, vö. *laptele-cucului* 'Euphorbia helioscopia' (DRM. 299). Ugyanígy a németben is, vö. *Kuckucksmilch* 'Lonicera pericl.' (M. 313). De a németben megvan a 'kakukknyál' alak is, a *Kuckuckspeichel* 'Cardamine pratensis' (uo. 314), és ez a magyar név megfelelője úgy a szemléleti alapot, mint a jelentést illetően.

kakukktej J: *Tragopogon orientalis* (NyIrK. 20: 59). Erdélyben, Körösfőn *kukukté* (uo.) alakban használatos a közönséges *bakszakáll* társneve.

kakukokterjék J: *Anagallis arvensis* (MNöv. 190). R. XVI. sz. második fele: *kakuk teriek* 'Anagallis foemina. Gauchheyl weible' (Fuchs: *Stirpium historia* magyar bejegyzései között), 1578: *Herbarium* 182. N. SzegSz. 1: 672. A régi forrásokban előforduló jelentésmegadások német növényneveiben az előtag a R. *Gauch* (mai *Kukuck*), jelentése szintén 'kakukk'. Az összetett szó *terjék* utótagja korai újfelnémet eredetű; vö. korai úfn. (1394 e.) *tyriack* 'ellenméreg' (Mollay K.: *Ném.–magy. nyelvi érintkezések*. 531). A magyarországi latinságban 1434-től adatható.

kakukktorma J: *Cardamine* (P. 134). (*C. pratensis* 'réti k.'; a *keserű kakukktorma*: *Cardamine amara*) (VN. 36) és még számos faj. R. 1895: ua. (Pallas 10: 24). N. Nyárády 45: Marosv.h. | NyIrK. 1: 152: Zilah. Leveleiből régebben salátát készítettek; és ennek gyengén kesernyős, csípős íze miatt nevezték el így a növényt. Társnevei közül vö. *mezei torma*, *tormafű* (MNöv. 92). A *Cardamine amara* román neve is *stupidul cucului* (Weeds 323).

kakukkveronika J: *Veronica serpyllifolia* (P. 269). R. 1966: ua. (MNöv. 92). Az összetett növénynév utótagja a lat. *veronica* elnevezésből való. Az összetétel a tavaszi virágzásra utal.

kakukkvirág J: 1. *Ranunculus ficaria* (MF. 371); 2. *kakukktorma*; 3. gyöngyvirág; 4. kockásliliom; 5. Boldogasszony papucs; 6. henye boroszlán (MNöv. 92). R. 1578: *kakuc virága* 'Flos cuculi, Gauchblume' (*Herbarium* 186), 1588: Cal. 365, 1604: MA. Népnyelvi elterjedtsége rendkívül nagy, a legtöbb vidéken ismert terminus; NövKözl. 2: 22: Maroszlók, Kis-Kapus, Kolozs m. | ÚMTsz. 3: 33: Zilah, Gyergyó-vid. Medesér, Szé. szt. miklós, Szt. ábrahám, Nagyváty | MNy. 33: 347: Órisziget | OrmSz. 271 | Nyr. 12: 477: Szolnok-Doboka m. | Nyr. 37: 377: Brassó m., Tatrang | MNy. 4: 32: Hétfalu | Pallas: Balaton | Nyr. 30: 529: Keszthely | Horváth 489: Magyarózd | NépismDolg. 25: Gyimesbükk | Zelnik 20: Csügés (csángó) | Kótyuk 81: Kárpátalja, Rát | Nyr. 86: 441: Baranya m., Várdaróc. Ezeket a virágokat nevezik *szentgyörgy virágnak* is, mert Szent György napja körül nyílik, akkor szólal meg az erdőn a lombosodó fákon a kakukkmadár, és virágzik a gyöngyvirág, kankalin stb. is. Kassai József Magyar–deák szókönyvében (1833–36, 3: 91) szintén ezt a magyarázatot adja. Ez húsvét tájára esik, a ném. *Osterluzei* (Natter 53) elnevezés is erre az időpontra utal. (A szó egyébként az *Aristolochia* eltorzítása). Kováts Mihály (Műsz. 262) így ír: „midőn ez a 'planta kezd virágolni, a' kukuk is elhalgat”. A nevet Melius vezette be a botanika magyar szaknyelvébe a latin *flos-cuculi* (< lat. *flos* = virág; *cuculi* = a kakukknak a...) 'kakukkvirág', illetve a német megfelelője alapján. A német R. *Gauchblume* neve ugyanis, mely már Méliusnál szerepel (l. fent i. h.), ugyanezt jelenti, mert a kakukk régi német neve *Gauch*. (De szó szerint azonos a mai ném. *Kuckucksblume* növénynév is, melynek összesen 43 jelentése van [M. 313]). A román nyelvben általában *breabăn* a neve, de emellett használatos a *pana cucului* 'Anemona nemorosa' (Péntek–Szabó 174) is, illetve a *florea-cucului* 'Lychnis flos cuculi' (DRM. 299), mely nyilván tükörfelnevezés. Egyéb idegen nyelvi megfelelői a fr. *fleur de coucou* és az ol. *fiore cuculo* (Mollay 129), a *cuckoo-flower*

(TESz. 2: 314), or. *kukuskin*, blg. *kukuvicsa opáska* (LWb. C0008). A kínaiak az Azálea csoporthoz tartozó kerti virágfajokat nevezik *tu-csüannak* (Kósa–Varga 44), azaz 'kakukkvirágnak', mert a legenda szerint az örökké síró kakukk vércseppjeiből sarjadtak.

A *kazuár* madárnév, egy pulykanagyságú, a strucc rokonságába tartozó madár neve. Tompa dobszólóhoz hasonló hangját gyakran hallani az őserdőben. Új-Guinea szigetein a bennszülöttek szelídített kazuárt is tartanak a peccsenyéje miatt. *Casuarina*: lapos mellű futómadár.

kazuárbokor J: *Ephedra* (Pallas 10: 302). R. 1895: ua. (uo.). Gallya elágazó, hasonlít a kazuármadár tollához. Tudományos elnevezése antik növénynév; vö. lat. *ephedra* 'anabasis' (Plinius 16: 36), mely a görög *ephédron* = *híppouris* (Dioscorides) elnevezés átvétele (< gör. *epí* = rá, rajta és *hédra* = ülés).

kazuárfa J: *Casuarina* (P. 139). R. 1895: ua. (Pallas 10: 302). Az egzotikus *Casuarina* magyarítását – a reformkori nyelvújítás szellemében – Barra István kísérte meg 1841-ben Növénytan c. könyvében, aki a *sírbú* nevet javasolta. Hiába, elnevezése nem tört be a botanika kézikönyveibe és persze a köznyelvbe sem. A *kengurufa* társneve, a *kazuárfa* a latin elnevezéssel együtt az egzotikus madár nevével alakult, és a közös élőhelyre utaló növénynév. A fa virgácsos ágacskáit hasonlítják a kazuár tollaihoz. Német neve is *Kasuarine* (Genaust 133). A *Casuarina* szó maláj eredetű, vö. *pohon kasawari*, mely az indonéz *pohon* 'fa' és *kasawari* 'kazuár' (uo.) szavak átvétele. A kemény, tartós fára utal a növény *vasfa* (Pallas 10: 302), valamint a fa piros színére a *marhahúsfá* (uo.) társneve.

A *Viburnum opulus* (*kányabangita*, *kányacseresnye*, *kányabegye*, *kányafa*) piros gyümölcse a *kányabogyó*, a madár szívesen eszi. Sok tájnyelvi elnevezésben a *génye*, *gánya* alak található, ami a szláv *kalina* átvétele, melyet a német is átvett, vö. *Kalinkenbeerstrauch*, *Kalinkeholz* 'Viburnum opulus' (AFE. 1572). A nép a *kánya* madárnevet kereste a növénynevekben, a madárneves előtag tulajdonképpen a növény szláv *kalina* nevének népetimológiás átalakításának az eredménye.

kányabangita J: *Viburnum opulus* (PE. 174). R. 1807: ua. (MFüvK. 211). Mérgező, piros bogyójú növény. A madárnévvel képzett szóösszetétel *bangita* utótagja 1793-ban bukkan föl a magyar írásbeliségben (Földi 50), és származékszó lehet: a N. *bangá* 'bogyó' (Kassai 1: 249) kicsinyítő képzős alakja. Eszerint a *bangita* a növény jellegzetes, piros bogyótermését jelölhette.

kányabegye J: (Hegyalja) *kányabangita* (MNöv. 94). R. 1664: *kánia bögye* (Lippay: Posoni kert. 1: 109). N. ÚMTsz. 3: 78: Csallóköz | MNy. 56: 402: Vas m. Összetartozik a következő névvel, annak csak alakváltozata a madár begyére utalva, hiszen a növény bogyója kedves csemegéje ennek a madárnak. Ide tartozik a **kányabogyó** J: 1. fekete csucsor; 2. *kányabangita* (MNöv. 94) alakváltozat is. R. 1803: N. *kánya-bulyu* 'Viburnum opulus' (Tállya) (Kítaibel 166), 1831: Kreszn. 1: 197. N. MNöv. 94: Hegyalja, Heves, Baranya | ÚMTsz. 3: 78: Noszlop.

kányaborsó J: kaszanyügbükköny (MNöv. 94). R. 1881: N. *kányo borsó* (Sopron és Vas m.) 'Vicia faj' (Nyr. 10: 332). *Kaszanyügnék* azért nevezik, mert a sűrű, erős száruk lefékezik a kaszát.

kányabubucsfa N: ÚMTsz. 3: 78: Nagyváty 'Ligustrum vulgare'. A kányán kívül a fácánnak is kedvelt elesége a fagyal bogyója. Az elnevezés alakváltozata a termésre utaló nyelvjárási *kányabogyafa* (MNöv. 56).

kányacseresznye J: (Dunántúl) Viburnum opulus (MNöv. 94). N. OrmSz. 276 | ÚMTsz. 3: 78: Kálmáncsa, Pölöskefő, Kőszeg-Hegyalja | Herman.Pászt. 668: Somogy m. | Molnár 1987: 355: Szeged | NyÍrK. 9: 323: Siklód-Şiclod 'a vadbodza pirosbogyós termése'. Az előtag arra utal, hogy a gyümölcsöt szívesen csipegeti a madár, a *cseresznye* utótag pedig a *Viburnum opulus* gyümölcsének gömbölyű alakjára, piros színére vonatkozik.

kányafa J: Viburnum opulus (MNöv. 94). R. 1425: *kalnabokor* (OkI Sz.), 1500 k.: *galnaffa* 'de genestra: rekethýeffa' (StrassbGl.). N. Pallas uo.: *gányafa*, *gényefa* 'ua.' | SzegSz. 1: 682 | Ethn. 3: 57: Vas m. Sorok | Nyr. 18: 278: Baranya m. Csúza | MNy. 56: 402: Győr m. Ásvány, Vének, Vág mell. | ErdL. 23: 366: Nógrád | MTsz.: Székelyföld | Nyr. 37: 376: Brassó m. Tatrang | Kovács 32: Szigetköz. A *gényefa* kétségtelenül csak magashangú alakja a *gányafa*, *gányo* névnek. Beke Ödön véleménye az (Vasi Szeml. 1936/3–4: 9), hogy a névnek a madárnévhez nincs köze. Ezt az bizonyítja, hogy például a Brassó megyei Tatrangon *kálnofa* 'V. Opulus' elnevezés használatos, mely „legközelebb áll szláv eredetijéhez: *kalina*.” (A szlovák és cseh *kalina* növénynévre Sándor I. már 1808-ban föl hívja a figyelmet [Sokféle. Bécs. 12: 59].) Beke azonban később (Nyr. 63: 87) már azt írja, hogy a *madár-cseresznye*, *eb-szőlő*, *kánya-bogyó* stb. madár nevű bogyók analógiájára a *kálna-bogyóból* népetimológiával lett *kánya*- stb. A madárnévhez a növénynévnek tehát népetimológiai alakulat egyidejű megléte. A r. *călin* 'kányabangita', *călină* 'ennek bogyója' (TESz. 1: 1020) szintén szláv eredetű.

A *kalinka-fa* 'Viburnum opulus' (R. 1797: Grossinger 129) külön átvétel: < szláv *kalinka* (SzIJs. 179). A *kányafa* termésének Hegyalján a *kányabogyó* és *kányabegye* (Kassai 3: 101) nevet adták, lásd ott. A szótörténet azt mutatja, hogy a szlávból kölcsönzött eredeti *gálna*, *kálna* alak mintegy száz évvel később már *kánya* alakban is föltűnik a magyar írásbeliségben. A szóföldrajz szerint is a különböző tájnyelvi nevekben tovább tart az eredeti, és a népetimológiai alakulat egyidejű megléte. A r. *călin* 'kányabangita', *călină* 'ennek bogyója' (TESz. 1: 1020) szintén szláv eredetű.

kányafű J: Rorippa amphibia (VN. 32). R. 1425: *kálna* 'Sorbus aucuparia' (OkI Sz.), 1576: SzIJs. 178, 1583: Atrebatia 3. Tavasz salátának használják, egészséges takarmány is. Az előtag összetartozik a szláv *kalina*; blg. *kalina* 'Punica granatum, Sorbus aucuparia, Viburnum opulus és lantana', szb-hv. *kalina* 'az utóbbi és Ligustrum vulgare', szlk. *kalina* 'ua.', ócseh ua. 'labrusca', ma 'Viburnum opulus, le. ua., ukr. *kalyna* 'ua.', or. *kalina* 'ua.' növénynevből kölcsönzött és a *kányafa* szócikkben felsorolt *gálna*, *kálna* stb. jövevénytől.

kányagyom J: Descurainia sophia (MNöv. 167). R. 1908: ua. 'Sisymbrium officinale' (Zelenyák 52). Az összetett szó *gyom* utótagja [R. 1621: „gyom: Gramen, Congeries vilium ... noxiarum herbarum” (MA.), 1664: *gyam* (Lip-pay: Posoni kert. 1: 41)] csuvasos jellegű ótörök jövevénytől; vö. csuv. *şum* 'burján, gyom', alt. *yöñ* 'fű', bar. *yöñ* 'a szántásnál felvetett fücsomó' (TESz. 1: 1132).

kányaharangvirág J: *Campanula rapunculoides* (EV. 60). A latin névben a *Campanula* (< lat. c. = 'harangocska') előtag utal a virág formájára. Német neve is *Glockenblume* (PbF. 119), azaz 'harangvirág'. Bókoló virágfürtjén a virágok nagyjából egy oldalra néznek, fürtje „oldalra konyul”, régi neve is *kónya csengettyűke*. A madárnévvel alkotott növénynév az utóbbi elnevezés tanúsága szerint népetimológiai alakulat.

kányahunyor J: *Veratrum nigrum* (MF. 164). N. Ethn. 5: 37: *kánya humor* (Katafa vid. Vas m.). Az összetett szó *hunyor* (R. 1395 k.: „polípodia: *humior*” [BesztSzej. 380], 1405 k.: *huniör* [SchlSzej. 886]) utótagja magyar fejleményű növénynév, a *hun*y ige családjaiba tartozik. A jelölt növények altató hatásuk okán kaphatták a *hunyor* nevet.

kányakarom J: *Viola declinata* (Havasi virágok. Bp., 1974. 36). Erdélyben, Máramaros havasi rétjein, legelőin gyakori bennszülött, indákat hajtó növény az erdélyi árvácska, 1000–2000 méter magasságban. Mélyen szeldelt pálhalevelei miatt *kányakarom*nak hívja az erdélyi nép.

kányakörme J: 1. kapesos korpafű; 2. bürökgémorr (MNöv. 94). N. ÚMTsz. 3: 79: Farkasfa, Kk.halas | SzlavSz. 2: 19 | FöldrKözl. 22: 74: Balaton melléke. Szintén külső hasonlóságon alapuló alakfestő elnevezés.

kányavirág J: lila erdei virág (ÚMTsz. 3: 80). N: NéprÉrt. 33: ua. (Cserteszeg-tomaj) 'ua.'.

kányazsázsa J: *Diplotaxis* (MFV. 3: 294). Társnevei: *kétsormag*, *németfű* (MNöv. 94). A *kétsormag* név a latin *diplotaxis* (< gör. *diploos* = kettős; *taxis* = sor) és a német *Doppelsame* (PbF. 154), azaz 'duplamag' alapján jött létre. A *zsázsa* utótag régi növénynevünk: 1544: „Vöttem spinaczo, *sasaf*” (OkISz.), 1578: *sása fű* 'salátatorma' (Gombocz E.: Bot.Tört. 46), 1664: ua. 'apró, keresztes virágú gyom-, ill. gyógynövény' (Lippay: Posoni kert 2: 20).

kányazsombor J: *Alliaria* (MFV. 3: 378). R. 1790 k.: ua. 'Sophia chirurgorum, Sophienkraut' (Nyr. 85: 211). Az összetett szóban a madárnév előtagra talán a termőhely a magyarázat, hiszen a növény utak mellett, árnyas, bokros helyeken terem, ahol a kányák is fészkelnek. Szára és levele összedörzsölve fokhagyma szagú. Erősen illatos növény voltára utalnak társnevei (kivéve a *bojtfű* társnevét); vö. *fokhagymaszagúfű*, *fokhagymafű*, *hagymalapu*, *hagymaszagú*, *hagymázfű* (MNöv. 94). Latin neve is az *allium* 'fokhagyma' szóból van képezve. Németül is *Knoblauchsrauke* (PbF. 74) a neve. A *zsombor* utótag ismeretlen eredetű, ebben a madárneves összetételben bukkan föl először az írásbeliségben; a népnévből kerülhetett a botanika szaknyelvébe.

piros kánya J: *Viburnum opulus* (Gyógysz. 378). Gyergyói tájszó. Frissen szedett termése a *kányabingó*; étvágyjavító, a szárított termés főzete (borogatással, bedörzsöléssel) értágító hatású.

keselyűfű R. 1578: *keselő fű* 'Aquilegia, egilops' (Herbarium 65). Összertartozik a *sasfű*-vel. A latin *aquilegia* (< lat. *aquila* = sas) növénynevet elsőként Hildegard von Bingen említi a XII. században (*ackeleia*, *agleia*). A magyarban Melius fordította *keselyűfű*nek, Szikszainál *gelesztafű*, Lippainál *harangvirág* (a ném. *Glockenblume* alapján). Diószegi új szót keresett az Aquilegának: *tzámoly* (mai N. csámoly).

keselyűvirág J: *Aquilegia vulgaris* (MNöv. 76). R. 1911: ua. (Nsz. 160). A keselyűvirág, más néven *harangláb*, *galambvirág*, *gumóvirág* társnevei között is megtaláljuk a *sasfű* (uo.) elnevezést.

kócsagorr J: *Erodium cicutarium* (MNöv. 67). R. 1903: ua. (MVN. 141). A *gémorr*, *gémcsőr*, *gémorrúfű* társneve; ugyanazzal a szemléleti háttérrel keletkezett növénynevünk. A latin *erodium* (< gör. *erodios* = szürkegém, kócsag) alapján keletkezett a német *Reiherschnabel* (PbF. 171), azaz 'kócsagorr (kócsagcsőr)' is.

kócsagtoll J: *Stipa joannis* (pennata) (MNöv. 105). R. 1798: *kótsog-toll-fű* 'Adiantum' (Veszelszki 26). A pusztai árvalányhaj hosszú, pihés szárát hasonlítja a név a kócsag tollaihoz. A puszták, a terméketlen, köves, kopár helyek érdekes füve, a cserkészkalapok díszjele. A növény szép kócsagtollra emlékeztető bokrétája a magyar kalpag bokrétája. Benkőnél *tollúfű*, Diószegiéknél *hajka*. Először Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár 1590-ben megjelent Nomenclaturájában bukkan föl: *arua leány haia*. Ő még, majd Torkos (1745), Csapó József (1775) és Veszelszki Antal is (1798) páfrányféléket írnak le ezen a néven, a görögök *adiantonját*, a rómaiak *capillus veneris*, azaz *Vénushaj* nevű növényét. Veszelszki azt tanítja róla, hogy az „Adiantum aureum, Capillus Veneris, magyarul Vénus haja, árvaléány haja, németül Frauenhaar; azért nevezik így, mert ha lugban élnek vele, szép vastag haját nevel”. A hajszerű moha és páfrány hajnövesztő szer volt a régieknél. (Később a szép *capillus Veneris* nevet kapta, melyet magyarra a XVI. században *árvalányhaj*nak fordítottak. Ezt az elnevezést azután 1783-ban Benkő József [NclB.] átruházta a Stipára.) A népnyelvben *lányhaj*.

kolibrivirág J: *Epilobium canum* subsp. *angustifolium* (P. 146). R. 1968: ua. 'Zauschneria californica' (MNöv. 106). Nálunk nem honos növény „műneve”. A németben is ezzel a madárnévvel jelölik a növényt; vö. *Kolibritrompete* (PbF. 484), azaz 'kolibritrombita'.

ölyűrepű R. 1903: ua. 'Pteridium aquilinum' (MVN. 210). A *sasharasz* társneve. Nyilván régi népnyelvi kifejezés, a Hoffmann–Wagner könyv adata jóval korábbi felbukkanású lehet.

ölyvfű J: *Hieracium* (MNöv. 81). R. 1578: *ölyw fű* 'Hieracium maius, Cicoria luteum' (Herbarium 75), 1643: Com:Jan. 24, 1706: PPNomH., 1775: Csapó 207, 1783: NclB. 410. A névadási szemléletről lásd Mélius J. Péter magyarázatát (Herbarium 75): „az az oelyw madarnac foeue”, illetve „az oelywc mikor meg vakúlnak, ez foenec levét toeltic a fzemekben”. Persze ez a magyarázat tőle nem azt jelenti, hogy ő a növény névadója. De az ő révén került a magyarba – nyilván fordítással – a *hieracium* (< gör. *hierax* = héja) alapján keletkezett ném. *Habichtskraut* (PbF. 216) tulajdonképpen 'héjafű' mintájára a név. Csapó idézete (207) szintén azt bizonyítja, hogy az elnevezés sokkal régebbi, már az ókorban említik a madár nevét ezzel a növényvel kapcsolatban: „Azt jedzette-meg Plinius, hogy az Ölywök az ő homályos szemeiket ez fű zöld levével áztatják, és világosabban látnak”. Az ókori természethistória írója még azt is írta erről a növényről, hogy „ha az ember gyökerét amulettként a nyakán hordja, megtisztul a látása”. A *hölgymál* társnevei az *ölyvfű*n kívül a *héjafű* és a *nyúlfüle* (MNöv. 81).

ölyvharaszt J: *Pteridium aquilinum* (MNöv. 167). R. 1877: ua. (Math. és TermTudKözl. 14: 451). A *saspáfrány* egyik társneve, nevezik még *sasharasz*tnak

és szárnyaspáfrálynak (MNöv. 167) is. A tudományos elnevezés *pteridium* (< gör. *pteris* = haraszt, páfrány; -*idium* = kicsinyítő) előtagja az *aquilinum* (< lat. *aquila* = sas) utótaggal tulajdonképpen 'sashoz hasonló páfrányocska, harasztocska' jelentésű. Szintén ebből való a ném. *Adlerfarn* 'sasharaszt' tükörszó.

pacsirta-csészeszárny R. 1824: *patsirta tsészeszárny* 'Polygala vulgaris' (Magyarázat IX: 14). Az összetett szó alakfestő *csészeszárny* utótagja nyelvújítás-kori szavunk, Diószegiék szóalkotása. Először a Magyar Fűvész Könyvben bukkan föl a *tsészeszárny* az „új nemi nevek” sorában (355). (*Csésze* szavunkkal a mai botanikai szaknyelv is több alakfestő elnevezést ismer; vö. *csészekóró* 'Solpium perfoliatum', *csészepörc* 'sokmagvúgyom' [P. 66], *csészerojt* 'Tellima grandiflora', *csészetölcsér* 'Moluccela' [uo. 67]).

pacsirtafenyő J: *Larix decidua* (MNöv. 207). R. 1911: ua. 'Pinus larix' (Nsz. 224). A *vörösfenyő* egyéb társnevei mindenekelőtt a *picsirkefenyő*, továbbá a *manna-fenyő*, *rozmaringlefenyő*, *szentilonafenyő*, *németostor* (uo.). A *pacsirtafenyő* elnevezés minden bizonnyal a *picsirkefenyő*ből keletkezett népetimológias átalakítás útján.

pacsirtafű J: *Polygala* (P. 198). R. 1807: MFűvK. 289, 1824: Magyarázat IX: 14), 1836: Kassai 5: 79). N. Nyárády 70: Marosv.h. | Gyógysz. 377: Gyergyó | Gyógyn. 32: Csíkszereda. Nevezik *pacsirtaszárnynak* és *pacsirtavirágnak* is, egyéb társnevei: *csészeszárny*, *keresztfü*, *tejhozófü* (MNöv. 146). A nemzetség tudományos neve a *Polygala* az ógörög nyelvből származik, és 'sok tej' jelentésű. Antik növénynév; vö. lat. *polygala* (Plinius 17: 121), mely a gör. *polygalon* (Dioscorides) átvétele (< gör. *polys* = sok, *számos* és *gála* = tej). Az ókorban ugyanis úgy hitték, hogy azok a tehenek, amelyek sok pacsirtafüvet legelnek, több tejet adnak.

pacsirtafű-sulyoktáska J: *Aethionema polygaloides* (P. 229). A tudományos név előtagja a gör. *aethes* 'szokatlan' és a gör. *nema* 'fonal' szavak összetétele. Német *Steintäschel* (PbF. 68) neve is -*táska* utótagú.

pacsirtagomba J: *Psalliota*. R. 1794: *patsirta gomba* (TESz. 1: 536). N. Nyr. 29: 334: Érmellék | Nyr. 34: 189: Gyergyó | Nyr. 43: 142: Nyitra m. Itt a szláv eredetű csiperkegomba *pecérke*, *pecsérke*, *pecérkegomba* (MNY. 56: 477), *cseperka*, *csepirke*, *csipirka*, *picsírke*, *picsirtagomba* (ÚMTsz.) alakjaiból való átalakítással állunk szemben, hangátvétellel, hangrendi átcsapással. A nagyszámú alakváltozat létrejöttében éppen ez a *pacsirtagomba* népetimológia is közrejátszhatott, mely bizonyára összefügg a faj *Petserti-gomba* (Molnár 1987: 310) (> *patsirta* uo.) elnevezésével.

pacsirtalián J: *Securidaca* (P. 198). Szaknyelvi terminus. Az összetétel *lián* utótagja, az Antillákon beszélt franciában keletkezett, és terjedt el vándorszóként számos nyelvbe; vö. a. *liana*, *liane*, ném. *Liane*, fr. *liane*, ol. *liana*, or. *liána* stb. (TESz. 2: 765).

pacsirtavirág J: 1. pacsirtafű; 2. (Debrecen) egyhajúvirág (MNöv. 146). R. 1783: *patsirta virág* 'Polygala vulgaris' (NclB. 400), 1843: Bugát 333. N. Nyárády 70: Marosvásárhely | NyIrK. 34: 40: Erdély. A *pacsirtafű* hasonneve. Benkő József révén került a növénytan magyar szaknyelvébe, minden bizonnyal erdélyi etnobotanikai terminus volt. A növény *tejhozófü*, *tejet nevelő fü* társneve a ném. *Milchblume*, *Milchbwurz*, fr. *herbe à lait* 'ua.', *keresztfü* elnevezése pedig a ném. *Kreuzblümlein* 'ua.' (NclB. 401) megfelelője.

papagájcsőr J: *Clanthus puniceus* (P. 201). A növény feltűnő színű koronaleveleire utal.

papagájfa J: *Butea monosperma* (P. 201). Az egzotikus *Malabár-lakkfa* egyik társneve. A trópusi növény e nevét talán az motiválta, hogy ágaira telep-szenek a papagájok. Valószínűbb azonban, hogy az azonos élőhely vagy a színes virág a névadás indítéka.

papagájlevél J: *Alternanthera annoena* (Priszter 130). R. 1974: ua. (Uránia 1: 282). A színes levelű növényt a századforduló idején szőnyegnövénynek és szegélynek ültették, mert fantáziadús és lendületes arabeszkekkel díszített virág-ágyakat lehetett vele létrehozni. Az alakgazdag fajták vörös, sárga, vörös csíkos, skarlát- és karmazsinpiros, fehér, sárga foltos vagy rézvörös levelekkel kerültek piacra. Valószínűleg tükörfordítás eredménye a magyarban, a levelek színessé-gére vonatkozik a ném. *Papagaienblatt* 'ua.' (Genaust 53) elnevezés is.

Az *Alternanthera annoena* hasonneve a *papagájfü* (Surányi 259). R. 1964: ua. (Jankovich O.: Egy- és kétnyári virágok. Bp., 52). Amerika és Ausztrália trópusi részéről került hozzánk, azokon a tájakon az ottani taposott út menti termő-helyek jellegzetes, színgazdag faja. Magyarországon dísznövény.

papagájtoll J: *Amaranthus tricolor* (MNöv. 147). Akár tudományos elne-vezése, magyar neve ugyancsak a tarkaság, sokszínűség alapján keletkezett, hatásos színes virágú növényt jelöl. Az *Amaranthus* genusnév magyarázata az, hogy a növény ágas-bogas álfüzérének színe a hervadás után is megmarad. Innen kapta görög nevét, amely 'hervadhatatlan virágot' jelent. Diószegi a *díszparéj* jelölé-sére „magyarította”: *amarant* nála az *A. caudatus*.

papagájtulipán (Natter 477). R. 1896: *papagáj-tulipánt* 'újabb tulipánfajta, nagy sárga virágú, pirossal sávolt' (Pallas 13: 782). Az összetett szó *tulipán* utó-tagja nemzetközi vándorszó; vö. ném. R. *Tulipan*, ol. *tulipano*, N. *tulipan*, cs. *tuli-pán*, szlk. *tulipán*, or. *tjulpán* 'tulipán' (TESz. 3: 999). Mindezek végső forrása a m. *turbán* idegen nyelvi megfelelőinek végső forrásával azonos, és a növény kinyílt virágjának turbánhoz való hasonlósága motiválta a névadást. A *papagájtulipán* a többszínű virágot nyitó tulipánt jelöli, a madárnévvel a színes papagájhoz ha-sonlítva a virágot.

papagájvirág J: *Strelitzia* (P. 201). R. 1930: *papagályvirág* (Natter 456). N. MNöv. 147: Baja. A magyar elnevezés a német *Papageiblume* (Natter 457) tükörszava. A virág alakja és tarka színe alapján keletkezett. A *madárfejvirág* társ-nevénel a névadás szemléleti alapja a növény még zöld, hosszúkás, kimondottan madár alakú virágkezdeménye, amelynek az aljára – mintegy a madár begyére – visszahajló szára a csőrre emlékeztet. A virág azután a test „hátaból” bújik elő.

A *paradicsommadár-virág* (Priszter 131) a *papagájvirág* hasonneve; a né-metből – tükörfordítással – átvett szavunk; vö. ném. *Paradiesvogelblume* 'ua.' (Genaust 614). A *Streilitzia reginae* neve a *pelikánvirág* (MNöv. 147).

paradicsommadár J: *Poinciana* (MNöv. 148). Nálunk nem honos, egzo-tikus növény neve, mely gazdag, a madárhoz hasonló színezetű.

paradicsommadár-cserje J: *Caesalpinia gilliesii* (Priszter 131). Szintén eg-zotikus, Dél-Amerikában honos növény, mint német *Brasilienholz* (PbF. 117) neve mutatja.

pintycsőrűmoha J: *Brachythecium* (MFV. 1: 486). Nevének az a magyarázata, hogy spóratokja vaskos, hajlott, rövid kúpos fedőjű. Ennek van pintycsőrszerű alakja. Erre a fedeles spóratokra utal a lat. *Brachythecium* (< gör. *brachys* = rövid; *thékion* = kis tartály) genusnév is.

pintyő J: 1. *Cymbalaria muralis* = zsidószakáll; 2. gyújtóványfű (MNöv. 153). R. 1813: *aranyevő pintyő* 'Antirrhinum majus' (OrvF. 366, 382). N. uo.: *kőfali pintyő* 'Cymbalaria muralis'. Diószegi a „Népközt forgó magyar nevezetek” között említett *borjúorr* (uo. 366), illetve az *orvosfű* (uo. 382) helyett javasolta a „Megállított nevek” közé az *Antirrhinum majus* jelölésére az *aranyevő pintyő* elnevezést. Valószínűleg a növénynevként szokatlan, ám nem páratlan, cselekvést kifejező előtag miatt idegenkedtek a későbbi szerzők ettől; a név így nem bukkan fel többé.

pirókfa J: *Viburnum opulus* (MNöv. 94). R. 1911: ua. (Nsz. 240). A *kányabangita* egyik tájnyelvi elnevezése a sok közül. A *pirók* madárnév származékszó: a *pirít*, *pirul*, *pirongat*, *piros* stb. szócsalád tövéből jött létre. A hím vöröses tolazata alapján jött létre a madárnév. Egyik faja Kiss Jenő könyvében *rózsáspirók*, *rózsapirók*, és ilyen a *karmazsin pirók*, ném. *Karmingimpel*, a *rosefinch* (KMad. 312) jelzője is; nyilván a kányabangita termésének színe motiválta a *pirókfa* elnevezést.

rigópohár J: *Cypripedium calceolus* (MNöv. 32). R. 1783: ua. (NclB. 421), 1807: MFüvK. 385, 1832: Kreszn. 2: 159, 1835: Kassai 4: 63. A névadás szemléleti háttere az, hogy 5 cm átmérőjű virágának ajaka sárga (l. *sárga pohárvirág* nevét is), melyben az esővíz meggyűlik. Hasonló névadási szemléleten alapul tudományos neve is. *Cypripedium* (< gör. *kypris* = a Cipruson különösen tisztelt Aphrodite neve; *pedilon* = szandál, cipő), azaz 'Kypris cipője'. Itt az ajak cipő alakú a név szerint. Diószeginek valamilyen okból (talán mert állatneves összetétel) nem tetszett a *rigópohár*, helyette a *tarka tzipőtzím* elnevezést javasolta (OrvF. 385). Szerencsére a későbbi szakírók nem szívtelték meg a tanácsot.

rigószegfű J: *Moenchia mantica* (MNöv. 162). Kaszálókon és hegyi réteken élő gyomnövény neve. A német 'rigóvirág' más növényt jelöl: *Drosselblume* 'Galanthus niv.' (M. 94).

rigótők J: *Ranunculus ficaria* (MF. 371). R. 1838: *rigó-tők* 'paptők' (Tsz. 316). N. MTsz. 2: 291: Székelyföld, Erdővidék 'galambtojás alakú virágot termő tavaszi erdei növény'. A növény virágának alakja a névadás motivációja.

Az alább felsorolt, a *sas* állatnévvel alkotott növénynevek csaknem mindegyikének tudományos fajneve a latin *aquila* 'sas' szóból keletkezett. Ez azután a magyar elnevezésekben is megjelenik.

sasfa J: *Aquilaria malaccensis* (P. 224). R. 1966: ua. 'Aquilaria = paradicsomfa' (MNöv. 167).

A latin elnevezés az *aquila* 'sas' madárnévből van képezve. A magyar név valószínűleg közvetítéssel került át, a ném. *Adlerholzbaum* 'ua.' (Genaust 71) átvétele. Az *Aquila malaccensis* faanyaga az aloefa, melyet a kereskedelemben a ném. *Adlerholz* (uo.) szóval is jelölnek, mégpedig a fafajta előnyös, kiváló tulajdonságai miatt.

sasfű J: *Aquilegia vulgaris* (MNöv. 76). R. XVI. sz. első fele: *sas fűw* 'Ciperus' (Herbolarium). N. Nyr. 97: 340: Veszprém, Somló vid. A mai tudományos *Aquilegia* név először Hildegard von Bingennél bukkan föl a XII. században (*ackeleia*, *agleia*). Melius 1578-ban magyarra *keselyűfű*-nek fordította. A közönséges harangláb népnyelvi elnevezésében a *sas* előtag a virág sarkantyújára utal, mely hasonlatos a sas karmaihoz. Természetesen több növénynek is ilyen a virág-sarkantyúja, például a *Calendula officinalis* neve is *körömvirág*, sőt *sasköröm*. A debreceni fűvészkönyv szerzőpárosa szintén alakfestő szót javasolt a *sasfű* helyett: *harang tázamoly* (MFűvK. 386). Tükörszó a románban a *iarba-vulturului*, a *vulturică* 'Hieracium umbellatum' (DRM. 2: 772) (*vultur* = sas), illetve a németben is, vö. *Adlerkraut* 'Impatiens bals.' (M. 1) (*Adler* = sas). Az *Aquilegia* vulg. német neve *Adlerblume* (M. 1), azaz 'sasvirág'.

A sasfű hasonneve a *saskeselyűfű* (Nsz. 272), R. 1683: *sas keselyű fü* 'ua.' (Nyr. 40: 113).

sasköröm N. Zelnik 14: ua. (Pusztina) 'Calendula officinalis' | Gyógysz. 374: Gyergyó | MNy. 23: 263: Magyarlapád. Erdélyi és moldvai csángó növény-név. A *Calendula off.* szaknyelvi neve is *körömvirág*. A sas karmaihoz hasonló a virág sarkantyúja. Szőlőnévként is használatos a *sasköröm* (Kozma 397), melyet valószínűleg a kocsány formája miatt neveznek így.

saspáfrány J: *Pteridium aquilinum* (MNöv. 167). **sasharaszt** J: *Pteridium aquilinum* (MNöv. 167). R. 1911: ua. (Nsz. 271). Társneve az *ölyvharaszt*, ill. *szárnyaspáfrány* (uo.). Idegen nyelvi megfelelőire vö. ném. *Adlerfarn*, szlk. *papradie orličie*, cs. *hasivka orličí*, le. *orlica pospolita*, or. *orljak obüknovennij* 'ua.' (Weeds 1363). A németben ezt a növényt nevezik *Adlerwurznak* is (M. 1), azaz 'sasgyökérnek'. Ezek a latin névre vezethetők vissza, a *pteridium* (< gör. *ptēris* = páfrány, haraszt; -*idium*: kicsinyítő) *aquilinum* (< lat. *aquila* = sas; *aquilinus* = sashoz hasonló) tükörszó. A legnagyobb termetű páfrányunk, 30–100 cm magas. A névadás alapja az alsó levélkocsány jellegzetes alakja.

saspálma J: *Thrynax* (MNöv. 167). Magyarországon nem honos növény szaknyelvi „műneve”. A madárnévvel képzett összetett szó *pálma* utótagja 1416-tól adathozható a magyar írásbeliségben 'meleg égövi fa' jelentéssel. Nyelvünkben latin eredetű, a lat. *palma* 'nyitott kéz, tenyér; pálmafa, datolya' (TESz. 3: 74) átvétele (> ném. *Palme*, a. *palm*, fr. *palme*). A latin szó pedig a görögből származik, az elnevezés a fa legyezőszerű levélzetén alapul, mely a nyitott tenyérhez hasonlítható.

sármányvirág J: *Sideritis montana* (MFV. 3: 69). R. 1911: *sármány virág* 'ua.' (Nsz. 269). A madárnévvel képzett növény-név az apró, sárga virágra is utal, hiszen a madárnév keletkezésének szemléleti háttere szintén a jelölt, pintyek családjába tartozó Emberiza sárga foltja (*sár* 'sárga' + *mál* 'mell'). A növény társnevei a *hegyiforrasztófű*, *babonafű* és a *parlagvirág* (MNöv. 167). *Forrasztófű* neve a *Sideritis* elnevezéssel függ össze, mely régi görög növény-név, és a *sideros* 'vas' szóból van képezve. Ennek az a magyarázata, hogy gyógyítóeszköznek használták a növényt vas(fegyver) ütötte sebekre. Német neve is *Gliedkraut* (PbF. 411), azaz '(test)részfű, (vég)tagfű'.

seregélylábú körte R. 1901: N. *seregelábú körte* (Baranya m., Gilvánfa) (Nyr. 30: 348).

seregélyszeder J: *Rubus caesius* (P. 235). R. 1807: *seregély szederj* 'Rubus fruticosus' (MFüvK. 304). N. Bokor K.: Vadon termő... (Bukarest, 1963) 150: Erdély. A *hamvasszedernék* ez a társneve valószínűleg arra utal, hogy a seregély kedvelt eledele ez a gyümölcs. Ahol pedig ez a madár megjelenik, ott nem sok marad az embernek; különösen a szőlőkben tud – ősszel óriási csapatokba verődve – mérhetetlen károkat okozni. Nem is annyira azzal, amit megeszik, hanem azzal, hogy a fürtöt a levegőből, karmos lábaival meg-megkapaszkodva csipegeti. Így egy-egy szőlőszem elfogyasztásakor több tucat bogyót feltép, melyek azután rövid időn belül elrothadnak. Sőt, a különösen érett szemeket lábaival, szárnyaival le is szakítja, és a földre pergeti. Érdekes a szeder színére utaló tudományos név, a *Rubus* (< lat. *ruber* = piros; *caesius* = késszürke, kékeszöld).

sólyomalma R. 1901: N. ua. (Erdély, Kézdivásárhely) (Nyr. 30: 351).

sólyomcsemege J: *Trapa natans*. R. 1792: *sólyom* (Váli 186). N. KertLap. 17: 244: Nagykőrös 'vízi dió, vízi gesztenye'. A növény *sulyom* nevéből való népetimológias átalakítás eredménye ez az elnevezés. Egyszeri előfordulása, idegen nyelvi párhuzama nincs, a német *Falken* (< *Falke* 'sólyom') ugyan növénynévként is szerepel: 'Pelargonium' (M. 115), de ennek a magyar növénynévhez aligha lehet köze.

struccfarkfű J: *Restio* (P. 241). A *szittyópázsit* egyik társneve, alakfestő.

struccharaszt J: *Matteuccia struthiopteris* (MNöv. 171). R. 1877: *struccharaszt* 'Onoclea' (Math. és TermTudKözl. 14: 451). A lat. *struthiopteris* (< gör. *strouthos* = strucc; *pteris* 'páfrány, haraszt') név tükörfordítása a ném. *Straußfarn* 'ua.' (Genaust 370), *Straußenfarn* (uo. 616) szóval együtt. A magas, díszes növény másfél méteres, meredek tölcser alakú csokorban fejlődő leveleit hasonlítják a névvel a strucc farktollaihoz. Összetartozik a *struccpáfrány* (P. 229) elnevezéssel. R. 1966: ua. 1. *Matteuccia struthiopteris*; 2. *hölgypáfrány* = *Athyrium filix-femina* (MNöv. 171, 81).

strucctollas ozmund J: *Onoclea* (Nsz. 286). R. 1807: *strucctollfű, strucctollas ozmund* (MFüvK. 362). Cserey Diószegiék régi, nyilván a „deákbold lágyított” elnevezését vette föl Növényosztárába. Rajta kívül ez a szóalkotás senkinek sem nyerte meg a tetszését.

strucctollmoha J: *Ptilium cristacastrensis* (MNöv. 171). Erőteljes, föltűnő megjelenésű moha. Tudományos elnevezésében a *ptilium* a gör. *ptílon* 'toll' szóból van képezve. A motiváció az, hogy a mohafaj oldalágai egy síkban, fésűsen helyezkednek el, csúcsuk kissé visszahajló; a növény thallusa strucctollszerű. Német *Federmoss* (Genaust 516), azaz 'tollmoha' neve is erre utal.

szarkaláb R. 1845: ua. 'fejér szőlőfajta' (BVO. 107). Egykori, még a filoxéravész előtti, mára kipusztult borszőlőfajta alakfestő neve Baranyában.

szarkaláb J: 1. *Delphinium* (MVN. 109); 2. *Consolida regalis* (MNöv. 175). R. 1570 k.: *Zarka lab fw* (Ars Medica 37), 1578: Herbarium 65, 1590: Szikszf. 11, 1596: KamHerb. 399C. A későbbi századokban szinte valamennyi füvészkönyvben, szótárban és lexikonban felbukkan a madárneves összetétel. A népnyelvben szintén használatos, a történelmi Magyarországország számos vidékéről adatolható; Nyárády 38: Marosv.h. | Gyógysz. 375: Gyergyó | Nép és Nyelv 1943: 139: Szeged, Nagyszéksóstó, Szeged-Alsótanya | MNy. 39: 254: Kürt | Péntek–Szabó 222: Méra,

Mogyorókereke, Mákó, Magyarvalkó, Nyárszó, Kiskapus, Győrmonostor, Magyar-fenes, Nádasdaróc, Sztána, Türe, Vista, Váralmás, Zsobok | Kótyuk 82: Kárpátalja, Rát | SzegFüz. 2: 158: Szucság, Kolozsvár | Ethn. 3: 60: Csallóköz, Somogy m. | NyIrK. 1: 155: Szilágyság: Tasnád, Zsibó; Erkörs; Bihar: Sólyom | NéprÉrt. 33: 240: Cserszegtomaj | Herman:Pászt. 684: Felsőtárkány | BotKözl. 64/1: 25: Kalotaszeg | ToNyj. 59: Torda. A kalotaszegi adatról 'Nigella damascena' jelentéssel valószínűleg – a bizonytalan ismeret eredményeképpen – névtévesztés áll fenn. A *farkasfog*, *kakastaréj* stb. növénynevekhez hasonlóan a *szarkaláb* szóösszetétel is megvolt már a nyelvben, csak nem botanikai jelentésben. Az a névadás szemléleti alapja, hogy a növény virágainak takarója 5 kék színű csészeleveléből és 2 szirmból áll, melyek közül a felső egyenes sarkantyút visel. Ez a szarka lábának sarkantyújához hasonlatos; vö. az 1643-ból (Com:Jan. 24) való 'farkantyú taraj' értelmezéssel. A szarkaláb már Szikszainál *szarka lab auag* 'sarkantyutaraj', innen vette át Szenczi Molnár Albert. Lippaynál *sárga szarkaláb avagy vitézi sarkantyú*, Benkőnél *kerti sarkantyú*, Pápai Páriznál *sarkantyú virág*, Veszelszkinél *vitéz sarkantyú virág*, Diószegiéknél *sarkantyúka*. A párta sarkantyúja a szintén színes csésze sarkantyújába van bújtatva. Erre utalnak *dalisarkantyú*, *mezeisarkantyú*, *sarkantyúfű*, *sarkantyútaraj*, *sarkasvirág* (MNöv. 175), *N. sarkantyú* (Balaton mell.) (FöldrKözl. 2: 73), *szorkonytyuvirág* (Moldva, Bogdánfalva) (MNY. 29: 320), *kéksarkantyú*, *danisarkantyú* (NyIrK. 34: 40), *sorkantyúvirág* (Nagybacon) (Nyr. 45: 104), *kéksarkantyúvirág* (Csíkszereda) (Gyógyn. 37) hasonnevei is.

A növény *szarka* állatnévvel alkotott hasonló szemléletű nevei más nyelvekben a fr. *pied alouette*, cs. R. *stračka* 'ua.' (KamHerb. 399C), mai cs. *ostrozka stračka* 'Consolida regalis' (Weeds 457). A latin elnevezés azzal van összefüggésben, hogy a *Delphinium consolida* gyógynövény, melyet sebek összeforrasztására használtak. A középkori fűvészek ezért „*consolidá*”-nak emlegették. Gyergyóban a frissen tépett virágokkal csillapították a mezei munka során keletkezett seb vérzését. A szembetegségben szenvedők régen Szent Ottilia pártfogásáért könyörögtek. A szarkaláb virágából koszorút fontak a szemfájósoknak, innen a *Szent Ottilia füve* elnevezés. Jellegzetes sarkantyús virága alapján a növény a lovagiaság és becsület szimbóluma volt. Német neve is *Rittersporn*, a franciák pedig *éperon de chevalier*nek is nevezik.

szarkatövis R. 1604: *szarkatövis* 'Cynosbaton' (MA.). N. Gyógyn. 8: Csíkszereda. Szúrós, tüskés növény voltára utal a lat. *Cynosbaton* (< gör. *kynos* = a kutyáé; *batos* = szeder). A régi görög növénynév azonban nem a szeder neve volt, hanem egy szintén tüskés növényé: *kynosbatos* 'Rosa sempervirens' (PbF. 143). Hasonló növényt jelöl az Erdélyben ma is használatos etnobotanikai *szarkatövis* név, mely alatt ott ma a csipkerózsát értik.

szarkavirág J: *Verbascum phoeniceum* (MNöv. 175). N. Nép és Nyelv 1943: 139: Kiskundorozsma | SzegFüz. 2: 158: Szászfenes, Szászlóna, Méra, 294: Vista | NyIrK. 34: 39: Erdély. A *lila ökörfarkkóró* Békés megyei és erdélyi tájszáva. A lepelével külsejét díszítő három lila csík valóban hasonlít a szarka lábához. Békésben *járás virágnak* is nevezik. A többi növény *szarkavirág* neve is metaforikus, valamely növényi rész emlékeztet a madár lábához.

erdei szárcsa J: *Hedera helix*; *Hedera arborea* (Zelenyák 15). R. 1908: ua. (uo.). A *borostyán* társneve; a névadás szemléleti alapja a növény bogyótermése, amely fekete, mint e madár tollazata.

szárcsafű J: 1. *Smilax*; 2. *Potamogeton natans* (MNöv. 175). R. 1698–1703: *szárcsa* (MedBorb. 168), 1766: Mátyus 446, 1775: Csapó 240, 1780: *Phytologicon* 94. Csapó idegen (szárcsa) tollakkal ékeskedik, amikor azt írja: „melly fűvet én nevezek így leg-elsőben, álló tókban, mocsárban terem”. Mint a szótörténet mutatja, már korábbi forrásokban is felbukkan a név. N. TermTudKözl. 1896: 452: Balaton melléke. A vízimadár neve úgy kerül a botanikai terminológiába, mint ugyanennek az állóvizekben, és mocsarakban tenyésző növénynek az *uszányfű*, *békatutaj*, *békauszányfű* neve, amely szintén arra utal, hogy a növény felső, víz színén úszó levelein ezek az állatok megpihenhetnek. Különösen a *szárcsatartófű* (Nsz. 290) és a *szárcsatartó uszány* (Zelenyák 120) név utal erre kifejezően. Mint Csapó a növényt leírja: „a' sártsa-fű álló tókban és mocsárokbán terem, csak a' teteje vagy-is kalász módra álló kereszt formájú virágotskák látszanak-ki a' vízből; a' levelei víz szint és alatt-is usznak” (240). A r. R. *sartse* 'ua.' (NomVeg. 430) nyilván a magyarból való átvétel (volt, mai forrásokban nem található).

Társneve a *szasszaparilla*. Amikor a spanyol felfedezők az áruklodó nevű növény karibi változatát elhozták Európába, a tövises (*zarza*), kisméretű (*illa*) kúszónövényt (*parra*), mely üstökösként tűnt föl a növényi gyógyítás egén, többek közt a vérbaj vélelmezett ellenszerévé vált.

szárcsagyökér J: *Smilax* (MNöv. 175). R. 1682: *szárcsa gyöker* (Történeti Lapok 1: 319), 1690: PP.PaxCorp. 282, 1741: Cserei Mihály jegyzők, in: Tört. Tár. 1903: 558. Tulajdonképpen gyógyszernév, a *Smilax* liliomfélének a gyökere, mely *sarsaparilla*, *sassaparilla* néven szerepel a kereskedelembe. Az összetett magyar növénynév *szárcsa* előtagja minden valószínűség szerint népetimológiai alakulat. A Pápai Páriz-féle Pax Corporis c. orvosi munka *sársa* adata világosan mutatja ezt, különösen, ha a *Salsaparilla*, *Sassaparilla* r-es *Sarsaparilla* (Benkő Józsefnél in NclB.) alakváltozatát vesszük figyelembe.

A *szárcsalián* (P. 233) a *szárcsagyökér* hasonneve. A *lián* utótag az Antillákon beszélt franciában keletkezett és vált vándorszóvá. Trópusi kúszónövényt jelölt eredetileg a szó.

szárcsauszárny J: *Potamogeton natans* (Nsz. 290). A névadási szemlélet ugyanaz volt, mint a *szárcsafű*, *szárcsatartófű* elnevezéseknél, l. ott.

túzoktalpfű R. 1807: ua. (MFűvK. 362), *túzoktalpú perkáta* 'Ipomoea Nil; P. *Convolvulus* Nil (uo. 163). Diószegiék névalkotása; a debreceni fűvészkönyvben fölbukkanó elnevezés hapax. Latin értelmezése hibás, helyesen *Convolvulus*, mely antik növénynév, már Pliniusnál olvasható (12: 24), a *Calystegia sepium* nevéként.

varjúbab J: *Sedum maximum* (MNöv. 25). R. 1783: *varju bab* 'Sedum telephium' (NclB. 368), 1807: MFűvK. 364, 1832: Kreszn. 2: 308, 1833: Kassai 1: 223. A név utótagjának magyarázata az, hogy a növény levelei hasonlatosak a babéhoz. Hasonnevei is a levél alakját írják le, vö. *bablevelű varjúháj*, *bablevelűfű* (MNöv. 25). Benkő József minden bizonnyal a *Sedum*-nak egy erdélyi etnobotanikai terminusát szerepelteti „Fűszéres nevezeti” között. Noha Diószegi nem

volt elégedett a *varjúbab* névvel, az állatneves összetételeket ki akarta szorítani a magyar botanikai szaknyelvből, és a „növények megállított Nevei” sorába a *bablevelű szaka* elnevezést javasolta (OrvF.), a későbbi fűvészeti és szótári munkák szintén megőrizték a *varjúbab* elnevezést.

varjúbenge J: *Rhamnus catharticus* (Rápóti–Romvári: Gyógyító növények. Bp. 1966. 166). R. 1807: *varjútöviss benge* 'ua.' (MFüvK. 178). Hasonneve a *ku-tyabenge*. Magas tövises cserje, a bengefélék családjába tartozik. A *benge* utótagja talán a N. *banga* 'bogyó' szóval függ össze; ebben az esetben a *varjúbenge* a *varjúbogyó*hoz hasonlóan a termés alapján jött létre.

Összetartozik a *Rhamnus catharticus varjúbíngó* (MNöv. 201) nevével; R. 1911: ua. (Nsz. 328). A *varjútövis* egyik tájnyelvi elnevezése, nyilván a *varjúbenge* elnevezés alakváltozata. Bogyótermése alapján nevezik *büdös cseresznyének* is, a németben *Alkirsche* (HGy. 178) a neve.

varjúbogyó J: *Empetrum nigrum* (MNöv. 125). R. 1911: ua. (Nsz. 328). A magyar szaknyelvi szó a német *Krähenbeere* 'Arctostaphylus alpina, Sorbus auc.' (M. 299) tükörfordításával jöhetett létre. Ugyanígy megvan az angolban, vö. *crowberry* 'Empetrum' (AFE. 488), és a franciában is, vö. *raisin de corneille* 'E. nigrum' (FMF. 574). A *mámorka* egyéb népnyelvi elnevezéseit (*bábaszőlő, tőzegbogyó* [uo.]) szintén a növény elég apró, bogyószerű termése magyarázza. Az összetett *varjúbogyó* szó előtagja a fekete madár nevével a magházból kifejlődő csonthéjas termés kékesfekete színe alapján keletkezett. Az északi tajga, sarki tundra lakóinak népszerű gyümölcse. Vitaminszegény táplálékon élő nyelvrokonainknál is a gyümölcs- és zöldségszegény vidéken nemcsak ízesítő, hanem rendkívül fontos vitaminforrás. Nyersen eszik, vagy lekvárt, befőttet készítenek belőle. Grönlandon húshoz és zsíros ételekhez tálalják a termést. Izlandon italt is kevernek savanyú tejből és varjúbogyóból.

varjúborsó J: 1. *Astragalus cicer*; 2. *baltacim* (MNöv. 201). R. 1584: *varyu borso* 'Vicia silvat. omnis' (NomPann. 197), 1775: Csapó, 1780: Phytologicon 100. Hasonnevei a *szamárborsó, számárhelye, bagolcsaborsó, hólyagborsó, lóborsó*; mind a termés alakjára utaló elnevezések. A *varjúborsó* tükörszava a németben a *Krähenerbse* 'Vicia sepium' (M. 299). A növény mai szaknyelvi *baltacim* neve a debreceni fűvészkönyv szerzőinek szóalkotása; Diószegi később a „növények régi és Népközt forgó Magyar nevezetei” sorában szerepeltetett *varjúborsó* helyébe a *takarmány baltatzim* elnevezést javasolta (OrvF. 366), és a *baltatzim* nevet az „új nemi nevek” között is felsorolja (uo. 355).

varjúcsipke R. XVIII. sz.: ua. (GelOrv. 53). Hapax. Tüskés, szúrós növényt jelölhetett, mert a *csipke* utótag (l. a *csipkebokor, csipkebogyó* 'vadrózsa' névben is) korábban 'tövis' jelentésű volt; akár a szláv megfelelői, melyek a szláv *šipъ* 'tövis, tüske, nyíl' (TESz. 1: 537) származékai.

varjúfa N. SzegSz. 2: 645: *varnyúfa* 'növényfajta'. Azonosíthatatlan szegedi elnevezés.

varjúfekete J: csókaszőlő (Németh 2: 264). R. 1829: *varjú-szőlő* (Azon sokféle szőlőfajtnak lajstroma... 109). Gombocz (MNY. 2: 375) összefüggést vél fölfedezni a szerb *vranek* szőlőnévvel. Nem kell azonban jövevényszóra gyanakodni, a *varjúfekete, varjúszőlő* éppen olyan név, mint a *csókaszőlő* vagy a *cigány-*

szőlő, azaz a fajtát fekete bogyójáról nevezték el. Akárcsak a fajta *rácfekete*, *vadfekete* és *kőkényszemű* (Németh 2: 264) társnevei. A románban is *magyarka neagra* (uo.) a neve. Hogy a *varjúfekete* név pontosan melyik fajtát is jelöli, azt egyértelműen eldönteni nem lehet. A különböző vidékeken ugyanis – ugyan mindig vörösborszőlőt –, de a külső hasonlóság alapján más-más fajtát neveznek így. Az informatív, spontán, magyar eredetű tájnyelvi szőlőnevek ugyan jó megfigyelésre, világos rendteremtő szándékra vallanak, és többnyire be is kerültek az ampelográfiai szakkönyvekbe, ám ezekben a munkákban jól megfigyelhető a szerzők komoly küzdelme a fajta azonosítása érdekében. Ugyanaz a név tájegységenként nem ugyanazt a szőlőt jelöli, és így azután a szakkönyvek szerzői – egységes nomenklátúra hiányában – szintén nem tudtak világos rendet teremteni. A reformkor nagy ampelográfusa, Schams Ferenc mellett először Görög Demeter volt az, aki – a Bécs melletti Grinzingben létrehozott – szőlőfajta-gyűjteményének fajtáit leírta, és a szinonimák, homonimák, földrajzi heteroszémiák rengetegében azonosította.

Egységes névhasználat és latin értelmezések híján komoly gondot okoz a gazdag névanyagban való eligazodás. Ráadásul a névanyag folyamatosan gyarapodik, nemesítéssel, keresztezéssel, fajták importjával sokkal több új névre van szükség, mint amennyi régebbi elnevezés a nyelvben kihál. Egy-egy fajta kiveszése sem hozza magával föltétlenül a terminológia szegényedését, hiszen a korai szőlőnevek – névátvitellel például – továbbra is használatosak maradhatnak. Több fajtánk azonosításával máig adós a történeti ampelográfia. Kiss Jenő etimológiai cikkeiben alapos szótörténeti kutatómunkával a nevek eredetén kívül – a történeti ampelográfia számára nyújtható nyelvészeti segítséget is szem előtt tartva – a fajták eredetére is választ keres. A szőlőfajták elnevezését, azonosítását illetően még e század közepén is nagy zűrzavar uralkodott (pl. a *kékfrankos* ~ *nagyburgundi*, *fehér burgundi* ~ *chardonnay* ~ *melon* ~ *aligoté* összetévesztése). A legtöbbet talán Csepregi Pál, Kozma Pál, Németh Márton és Zilai János tett a hazai fajták azonosítása, leírása és összehasonlítása, valamint a gyűjtemények létrehozása terén. Sok fajta azért nem azonosítható, mert hiányzik a referenciagyűjteményből, vagy különböző okból soha nem írták le, nem azonosították. Régi ültetvényekben még ma is található több ilyen ismeretlen fajta. A fajtaválaszték bővülésével, az örökös változás, változtatás közepette csak jó leíró és összegző ampelográfiai munkával érhető el a szükséges fajtaismeret, melynek birtokában a névhasználat területén szőlészek és nyelvészek, néprajzosok közös munkájával a szőlészeti nevezéktan jól áttekinthető, világos, nyelviileg helyes és egyértelmű rendszerre alakul.

varjúfenyő J: *Pinus larix* (Nsz. 328). R. 1899: N. *varjúfenyő* 'vörösfenyő' (Nyr. 28: 143). N. MTsz. 2: 924: Csík m., Gyimes. „Logikusabb” volna, ha a *varjú* madárnévvel képzett összetett növénynév a feketefenyőt jelölné. Így a névadás szemléleti háttere bizonytalan.

varjúhagyma N. NépismDolg. 4: 24: ua. (Gyimesbükk) 'Colchicum autumnale' | Zelnik 19: Csüngés, Pusztina, Lészped, Klézse, Diószén (csángó) | MNy. 29: 321: Bogdánfalva | NyIrK. 34: 35: Erdély. Erdélyi és moldvai csángó etnobotanikai terminus, az őszi kikerics hagymájára utal.

varjúhágó J: *Frangula alnus* (MF. 700). A *kutyabenge* egyik népnyelvi elnevezése.

varjúháj J: 1. *Sedum*; 2. bárányparéj (MNöv. 201). R. 1803: N. *varnyu-háy* 'Sedum telephium' (Bereg vm.) (Kítaibel 169). A népnyelvben ma is számos nyelvjárásból adatolt; MTsz. 2: 924: Heves m. | Nyr. 28: 144: Félegyháza | Nyr. 4: 24: Mátra | Herman:Pászt. 687: Hegyalja. A magyar *varjúháj* tükörfordítással került át a németből; vö. *Krähenfette* 'Sedum tel.' (M. 299). Másik német *Fetthenne* 'ua.' (Term. 1936: 150), azaz 'csirkeháj' neve is a növény úgynevezett kövérségét fejezi ki. A *varjúháj* kifejezés találóbbr, mert a varjún a háj egészen vékony rétegekben van, nem úgy, mint a jércén. Ugyanerre utal N. *kövérfű* neve. Kövér, azaz a lágy szövetekben gazdag pozsgásfüfélékhez (*Crassulaceae*) tartozik. A húsos levelekben kialakuló víztározó szövet nagy tartalékot jelent a növénynek. A *borsos varjúháj* 'Sedum acre' (Uránia 1: 385) neve a csípős ízű szárra és levélre utal, a *bablevelű varjúhájé* 'Sedum telephium' (uo.) pedig széles, lapos leveleire. A *Sedum rosea* (uo.) nevét a rózsza illatú gyökeréről nyerte.

Egyik társneve a *fűfű* (MNöv. 201). Ez az elnevezés a növény gyógyhatására mutat.

varjúhájfa J: *Pachyphytum* (P. 267). A *vastagtörzs* (uo.) társneve. Ez pedig a német *Dickstamm* 'ua.' (PbF. 331) szó szerinti megfelelője. Mindkettő a latin elnevezésre vezethető vissza, hiszen a *Pachyphytum* a gör. *pachys* 'kövér' és a *phyton* 'növény' szavakból tevődik össze.

varjúkikerics J: *Pulsatilla grandis* (MNöv. 116). R. 1815: N. *varnyú-ki-kirts* 'Cholchium autumnale' (Gyöngyös) (Kassai B. 108). N. SzegSz. 2: 645: | Herman:Pászt. 687: Gyöngyös. A *leánykökörccsin* (*lőkökörccsin*) egyik népnyelvi hason-neve. Az összetett szó *kikerics* utótagja igen korán fölbukkan a magyar írásbeliségben: R. 1405 k. „titibus: *kwtwrchw* (SchlSzj. 912), 1525 k.: *kjwkerchw* (MNY. 11: 80), 1604: *kiukercz* 'Helléborum' (MA.). A *kökörccsin* (R. 1395 k.: „títibus: *kikerchen*” [BesztSzj. 391], 1470 k.: *kekerczin* [CasGl.], 1478: *Kewkerchen* [OkISz.]) alakváltozattal együtt török eredetű, jövevényszavaink ótörök vagy kun-besenyő rétegébe tartozik. Szaknyelvi *Pulsatilla* nemi neve a lat. *pulsatus* 'csapás, ütés' -illa raggal ellátott szóból származik. Harangütés értelemben, hiszen a növény harangformájú kinövésének alakja a harangra emlékeztet. Ráadásul a növénynek ez a része a szélben ide-oda ing, harangmozgást végez.

varjúköröm J: 1. *Phyteuma* = raponc, raponca; 2. iszalag (MNöv. 201). R. 1583: *varyu köröm* (Atrebatis 4). A régi név alakfestő, azon alapul, hogy virágzás előtt madárkaromhoz hasonlóan görbülnek be a csúcsonál összenőtt pártalevelek. A németek *ördögkaromnak* hívják.

varjúköröm J: *Claviceps purpurea* (Simon–Csapody: Kis növényhatározó. Bp., 1987. 205). R. 1925: *varjúköröm* 'Claviceps purpurea, anyarozs' (Hgy.). Metaforikus terminus, egy gombafajta neve. A *Claviceps purpurea* *varjúköröm* nevének a motivációja az, hogy az érfélben lévő rozskaláson 1-2 cm hosszú, fekete színű képletek alakjában jelenik meg ez a tömlős gomba; a képletek végén apró, szivacsos állományú nyúlvány van. A termőtestekkel tele szklerócium a rozs kalászában él. Ezek a hosszúkás, fekete képződmények varjúköröm alakúak.

Hívják *anyarozsnak* (MNöv. 201) is; ez a német *Mutterkorn* (HGy.) tükörfordítása.

varjúláb, varjúlábfi J: 1. *Coronopus squamatus*; 2. gólyaorr (MNöv. 201). R. 1577 k.: *varjúláb fw* (OrvK. 253a), 1578: Herbarium 140, 1583: Atrebat 5. N. SzegSz. 2: 645. A növény hasonneve a *hollóláb*, mely ugyanilyen névadási szemlélettel keletkezett. Az elnevezés a növény leveleinek alakját juttatja kifejezésre. Az oroszban is a varjú nevével képzett növénynévvel jelölik: *prosztojrtaja varonja lapka* (tulajdonképpen 'kinyújtott varjúláb') '*Coronopus squamatus*' (MO. 761). Más szláv nyelvekben szintén használatosak ennek megfelelői, vö. cs. *vranozka šupinatá*, szlk. *vrania nôzka šupinatá* 'ua.' (Weeds 470). De megvan a németben is: *Krähenfuß* 'ua.' (uo.), (R. 1775: *Krabenfuß* 'Pes corvinus' [Csapó 115]), illetve *Krähenbein*, *Krähenpfötlein* (M. 299). A franciában is tükörszó, vö. *pied de corneille* '*Coronopus squamatus*' (FMF. 574). Ezek szintén végső soron a – már Pliniusnál (22: 48) olvasható – lat. *coronopus* növénynévre vezethetők vissza. A latin szó maga pedig a gör. *koronopus* 'ua.' (Theophrastos, Dioscorides) átvétele, mely a gör. *korone* = varjú; *pous* = láb szavakból van képezve.

varjúmák J: *Hibiscus trionum* (MNöv. 201). R. 1783: *varju mák* 'ua.' (NclB. 400), 1807: MFüvK. 396. N. Nyr. 4: 24: Mátra. Tájnylevi nevei a *dinynefyű*, *okravaryűfű* (uo.). Régi nevére, az *óravirágra* azzal szolgált rá, hogy a növényke korán reggel, egyetlen órára nyitja ki a szirmai.

Varjúmák elnevezését sok kis fekete magja motiválja. Benkő József révén került a botanika magyar szaknyelvébe; minden bizonnyal az erdélyi népi növényismeret egyik kifejezése alapján.

A *Hibiscus varjűfű* (Nsz. 328) neve szaknyelvi szó, minden bizonnyal a ném. *Krähenkraut* (M. 299) tükörszó mintájára keletkezett.

varjúmályva R. 1937: ua. 'díszcserje' (Term. 165). Az összetett szó *mályva* utótagja latin eredetű; vö. lat. *malva* 'ua.'. Megvan a németben (*Malve*) és a franciában (*mauve*) is. A magyar írásbeliségben korai fölbukkanású: 1395 k.: „ſbbiem: mazala vag feier *malua*” (BesztSzj. 384). Nyelvjárási alakváltozatai a *mába*, *nálba* (ÚMTsz.), *máiva* (SzamSz.).

varjúmogyoró J: 1. *Ranunculus ficaria* (MF. 371); 2. koloncos legyezőfű; 3. göröcsös görvélyfű; 4. salátaboglárka (MNöv. 201). R. 1604: *varjumogyoro* '*Filipendula*' (MA.). A legtöbb fűvészkönyvben és szótárban szerepel. A növény gyökerén mogyorónyi csomók vannak, ez az utótag magyarázata. Kivétel a *Medicinae Variae* (1698–1703) adata, mely 'fekete csalán' jelentéssel a növény színe után keletkezett.

varjú-nagyorr J: *Spireae filipendula* (Nyr. 85: 211). R. XVIII. sz.: N. *varjú nagyorrú* '*Filipendula*, Steinbrech' (uo.). Hapax. Egy régi fűvészkönyvbe (Ectypa vegetabilium usibus medicis. Magdeburg, 1760) írta be két ismeretlen piarista botanikus – a latin és német nevek mellé – a magyar elnevezéseket, mintegy két-százat, zömmel népi eredetűeket. Ez a madárneves összetett metaforikus terminus más forrásban nem található; a latin és német értelmezéssel sem magyarázható.

varjúsás N. MNy. 23: 70: ua. (Kunszentmárton) '*Carex*' | Nép és Nyelv 1943: Tiszafüred. Ugyanitt a társneve a *fekete sás*. Ez is – akár a *varjúsás* név – a növény sötét színére utal, innen a fekete madár nevével képzett összetett szó.

varjúszem J: *Paris quadrifolia* (MNöv. 57). R. 1874: *varjuszem* 'Strychnos nux vomica' (CzF. 6: 838). N. Pallas 6: 709: Mátra | Nyárády 29: Marosv.h. A *far-kasszólőnek*, *rókaszólőnek* is nevezett növény ezt a nevét bogyója gömbölyűségéről, kékesfekete színéről kapta. Hasonló névadási szemléleten alapul a m. *varjúszem* német megfelelője, a *Krähenauge* 'Amelonchier oval' (M. 299).

varjúszőlő R. 1829: *varju-szőlő* (Azon 109), 1832: Kreszn. 2: 308, 1843: Bugát: 463, 1873: Ballagi 2: 715. N. Gyógyn. 13: Csíkszereda. A *Bacca* 'bogyó' jelentésű. A *Vaccinium myrtilis* a *Myrtilloides*, azaz 'áfonyafélék' családjába tartozik, melynek szintén bogyós gyümölcse van. Az elnevezés szemléleti alapja a jelölt cserje, illetve a vörösborszőlő bogyóinak a varjúéhoz hasonlatos fekete színe, továbbá apró szemű gyümölcse. Ugyanez a motivációja a fajta *varjúfekete*, *csókaszőlő*, *cigányszőlő*, *rácfekete*, *kőkényszemű*, *kőkényszőlő*, *vadfekete*, *fekete makra* hasonneveinek (Németh 2: 264). Az összetétel *szőlő* utótagja itt névátvitellel a bogyótermésre vonatkozik. Az elnevezés és a jelölt növény között az összefüggés egészen nyilvánvaló, hiszen a leíró jellegű név a növény valamelyik jellegzetességére, a gyümölcs föltűnő tulajdonságára vonatkozik. A névadásnak az volt a törekvése, hogy az elnevezés a jelölt fajtát minél találóbban leírja, a többitől világosan megkülönböztesse.

varjútövis J: *Rhamnus catharticus* (MNöv. 201). R. 1500 k.: *warjw thjws* 'de spina ceruina' (StrassBGl.), 1604: MA., 1619 e.: OrvK. 453. N. MTsz. 2: 924: Borsod m. és Hegyalja | MNy. 23: 264: Magyarlapád | SzamSz. 2: 441 | OrmSz. 582 | Nyr. 75: 428: Hortobágy | Gyógyn. 8: Csíkszereda. A növény ágai tövises végűek, ez motiválja számos hasonnevét is; vö. *disznótüskefa*, *ebtövis*, *macskatövis*, *római-keresztövis*, *szarvastövis*, *varjútüske* (MNöv. 202). Szintén a növény tüskés voltára utal a német tükörsző, a *Krähendorn* 'Ononis spin.' (M. 299) elnevezés. *Keresztövis* neve a ném. *Kreuzdorn* 'Rhamnus' (Genaust 533) tükörfordítása.

A fekete madárt jelölő előtag pedig az ugyanilyen színű bogyók alapján jött létre; ezek borsó nagyságú, éretten fekete termések. A németben nevezik a *Rhamnus cathartica*t – szintén a bogyók színe alapján – más madárnévvel is. Az *Amselbeerendorn*, *Amselkirsche* elnevezések előtagja a feketerigó neve (tulajdonképpen 'rigóbogyótüske', ill. 'rigócseresznye').

varjúvirág J: *Delphinium consolida* (SzegFüz. 2: 158). Szind faluban nyelvjárási elnevezés a *varju virág*. Tudományos genusnevében a – már Dioscoridesnél is olvasható – gör. *delphínion* növénynév öröködik meg, mely a *delphís*, genitív *delphínos* 'delfin' jelentésű szóból van képezve és a növény nektárjának jellegzetes delfinalakját írja le.

varjúzászpa J: *Colchicum autumnale* (NyÍrk. 34: 35). A kikerics seregnyi nevének egyike Erdélyben. Az összetétel *zászpa* utótagja (R. 1585: „veratrum: Szazpa” [Cal. 1111]) régi növénynevünk, a TESz. (3:1189) szerint bizonytalan eredetű. De mivel a *zászpa* szó használata a *hunyor*ral váltakozik, utal a szótár a szláv *zaszpati* 'elalszik' igére is. Ezzel biztosan összekapcsolható, a növény élettani hatására utal. A *Helleborus hunyor* neve, de a *Veratrum* N. *tyűkbolondító* elnevezése is ezt bizonyítja! A *varjúzászpa* pedig egyenesen a rendkívül súlyosan mérgező kikerics, a *Colchicum* (< gör. *Kólchis* = az ókorban a méregkeverők városa a Fekete tengerrel) elnevezése.

verébcicó R. 1873: *veréb-cicó* 'a cicók közé tartozó növény' (Ballagi 2: 730). Az összetett szó R. *cicó* utótagja a mai botanikai szaknyelvben *cicó*; a *Thymelaea passerina*, vagyis *verébfű* neve (MNöv. 38), illetve legújabban a *szőrös cicó* a *Th. hirsuta*, azaz *verébnyelv*, és az *egynyári cicó* a *Thymelaea passerina* jelölésére szolgál (P. 61). A *cicó* név első fölbukkanása 1807 (MFűvK. 253), illetve 1813 (OrvF. 357). Nyilván a debreceni fűvészkönyv szerzőpárosának szóalkotása; utánuk a tájszótárban, illetve a CzF. szótárban (1: 1126) és a Nyr. (37: 214) hasábjain szerepel.

verébfű J: *Thymelaea passerina* (MNöv. 38). R. 1878: ua. 'Passerina' (Nyr. 7: 264).

Fialowsky Lajos javasolta a Nyelvőr hasábjain megjelent „A természetrajz műnyelve” c. munkájában –1878-ban – a *czicző* (a füveskönyvekben 'lingva, herba passerina') elnevezés helyett. Mára ez is, az is feledésbe merült. Valószínűleg a német megfelelő, a *Spatzenkraut* 'Gnidia, Polygonum avic., Saponaria off.', vagy *Sperlingkraut* 'Anagallis arv.' (M. 528) mintájára, tükörfordítással alkotta Fialowsky a *verébfű* elnevezést. A *Thymelaea passerina* mai német nevei szintén a *veréb* állatnévvel alkotott botanikai nevek, vö. *Spatzenzunge* (azaz 'verébnyelv'), *Sperlingkopf* (azaz 'verébfej') (M. 528). A tudományos név utótagjában is szerepel a *veréb* állatnév: *passerina* (< lat. *passer* = veréb).

verébköles J: *Parietaria erecta* = falgyom (MNöv. 56). R. 1540 k.: *vereb koles* 'Paritaria' (Herbolarium). Igen ritkán főbukkanó elnevezés, talán az apró magvakra utal.

verébnyelv J: *Thymelaea hirsuta* (P. 61). R. 1720: *vereb nyelv* (Nyr. 71: 108). Megvan a németben is ez a növénynév; vö. ném. *Spatzenzunge* 'ua.' (Genaust 643). Valószínű azonban, hogy a magyar *verébnyelv*nek nem a német kifejezés az alapja, hanem mindkettő a latinból való, hiszen már 1578-ban Meliusnál olvasható a *madárnyelv* elnevezés lat. *lingua passeris*, azaz 'verébnyelv' értelmezése (Herbarium). Ugyanitt említi a növény *napkása* elnevezését, amely szintén a latinból való; vö. lat. *Milium solis*, és a *tengeri köles* nevét. Ez utóbbi is fordítás, vö. ném. *Meerhirsens*.

Ezzel a madárnévvel képzett a növény cseh és szlovák neve is; vö. cs. *vrabí síme* (Nyr. 71: 109) és szlk. *wrabij symie* (Veszelszki), azaz 'verébmag'. Simonkai Lajos megpróbálta száműzni a magyar botanikai szaknyelvből. Úgy alkotott nemi neveket, hogy a latin genusneveket fonetikusán átírta: például lat. *Cynosurus* > m. *künozürusz*, lat. *Chrysanthemum* > m. *krüzanthémum* stb. Így lett nála ez a növény *Thümélija*. (Később azután helyesbítette ezeket a szóalkotásait, és visszatért az eredeti növénynevekhez, azaz az *aranyvirághoz*, *ebfarkperjéhez*, illetve a *verébnyelvfűhöz*.)

A név utótagja a gyöngyköles antik eredetű tudományos *Lithospermum* (MNöv. 73) (< lat. *lithospermon* [Plinius 27: 98] < gör. *lithóspermon* [Dioscorides]) névével van összefüggésben. Az ókori növénynevet a gör. *lithos* = kő és a *spérma* = mag szavakból alkották. Ennek megfelelője a mi *kőmag* 'ua.' (MNöv. 110), R. 1798: *kő-magúfű* (Veszelszki 283) növénynevünk, és német tükörszava a *Steinsame* 'ua.' (Boerner 386). A nevek motivációja az, hogy „az nagyobbiknac az teteién vagy ő magua mint egy kő”, mint azt 1578-ban Melius leírja (Herbarium 56).

veréborrú N. FöTsz. 142: *verébórú* (Földeák és környéke) 'kicsi (kalász)'.
verébvirág R. 1845: *verebvirág* 'Struthion' (Műsz. 458). A magyar név a tudományos *Struthion* elnevezés alapján jöhetett létre (< gör. *strouthos* = veréb, strucc); a névadás szemléleti alapja pedig a veréb szárnyainak a virághoz való hasonlítása. Mint Kováts Mihály (uo.) jellemzi a növényt: „virágai, mint a' vereb szárnya”.
vörösbecgyvirág J: *Nemesia* (P. 273). A *nemesia* régi görög név, az *Antirrhinum* volt Dioscoridesnél. A vörösbecgyről nyilván a virág színe alapján nevezték el a magyarban ezt a növényt.

SZAKIRODALOM

(csak az eddigi részekben nem közöltek)

- BVO. = Hölbling Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845.
 GelOrv. = *Gelencei Orvosló Könyvecske*. Kézirat a XVIII. sz.-ból. Lakitelek, 1992.
 Gönczy = Gönczy Pál: *Pestmegye és tájéka viránya*. Pest, 1864.
 Grossinger = J. B. Grossinger: *Universa Historia physica regni Hungariae*. V. Posonii, 1797.
 HGy. = Darvas–Magyary Kossa: *Hazai gyógynövények*. Bp., 1925.
 Kozma = Kozma Pál: *Csemegezőlő*. Bp., 1968.
 MFV. = A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve. Bp., 1964–80.
 Surányi = Surányi Dezső: *Kerti növények regénye*. Bp., 1985.
 Uránia = Uránia – Növényvilág I–II. Magasabbrendű növények. Bp., 1974–76.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Compounds involving names of birds in the terminology of botanics

This paper discusses Hungarian botanical terms involving the noun *madár* 'bird' and individual names of birds, going from domestic to wild fowls. The author emphasises word historical and word geographical aspects (the first attested occurrence of the plant name in written documents and regional variation respectively, but without mentioning dialectal variants) as well as the psychological background of naming habits.

The anterior constituent *madár* often expresses smallness, lightness, deviant amount. For plants that yield fruit, *madár* or *madárkás* 'birdy' means 'consisting of small pieces' (grapes, berries). But it may also allude to the habitat of wild fowl, meaning '(growing in a) field, meadow, forest' or else to the fact that the fruit of the given plant serves as food for birds.

Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához

Az utóbbi időben egyre gyakrabban találkozunk olyan összetett terminusokkal, amelyeknek az első elemét a *kognitív* melléknév alkotja, például: *kognitív tudomány* (cognitive science), *kognitív kutatások* (cognitive studies), *kognitív modell* (cognitive model), *kognitív grammatika* (cognitive grammar) stb. Eredetileg ez a latin eredetű melléknév a *co-* (*cum*) 'együtt, teljesen' + *gnoscere* 'ismer, tud' igéből származik. A mai angol nyelvben a *cognitive* szó arra a tudásra vonatkozik, amely szűkebb értelemben a percepcióval, a megismeréssel és a megismerést kísérő olyan mentális folyamatokkal függ össze, mint az emlékezés, a minősítés és a gondolkodás, figyelmen kívül hagyva az érzelmi szférát. A The Random House Dictionary of the English Language (Random House/New York) szerint a *cognition* szónak a következő jelentései vannak: 1. the act or process of knowing; perception; 2. something known or perceived; 3. knowledge. Az ember mentális szféráját érintő újabb vizsgálatok azonban, amelyek az érzelmi és a megismerési folyamatok közötti kapcsolatokat hivatottak kideríteni, azt mutatják, hogy a *kognitív* melléknév jelentésének a terjedelme kiterjeszthető az érzelmi és a volitív szférára is (Rorty 1980, Krzeszowski 1997: 23). Tehát, azt mondhatjuk, hogy a *kognitív* jelző olyan szaktudományokat jellemez, amelyeknek a kutatási tárgyai a fellebb említett folyamatok, például pszichológia, filozófia, antropológia, nyelvtudomány, neurológia, valamint olyan interdiszciplínák, mint a pszicholingvisztika, neurolingvisztika, neuro-pszicholingvisztika, mesterséges intelligencia. Valójában azonban olyan új diszciplínával állunk szemben, amely integrálja az itt felsorolt hagyományos tudományágakat, és amelynek *kognitív tudomány* a neve (cognitive science) (Stilings et al. 1987). Széles értelemben, ahogy a fentiekből kitűnik, a kognitivizmus magába foglalja a megismerés minden aspektusát, az episztemológiai elméletektől függetlenül (idealizmus – realizmus, objektivizmus – szubjektivizmus, racionalizmus – empirizmus). A *kognitív* jelző a megismerés mind szélesebb, mind pedig szűkebb értelemben vett valamennyi aspektusára vonatkozik.

A megismeréssel kapcsolatosan az alapvető kérdés az úgynevezett **kognitív képességek** mi-
benlétét érinti, azt, hogy milyen módon szerzi meg az ember az információt az objektív valóságról. Ez egyáltalán nem lényegtelen kérdés, mivel, mint közismert, az ember a világról viszonylag nagyon szerény és töredékes tapasztalat alapján szerzi meg igen gazdag tudását. Nagyon fontos ontológiai kérdés is, mivel az a mód, ahogyan észleljük és megismerjük az objektív valóságot, nem véletlenszerű, hanem a dolgok lényege determinálja/határozza meg/befolyásolja. Innen erednek olyan kategóriák, mint a realizmus, az idealizmus, a szubjektivizmus, az objektivizmus stb. A világ megismeréséről szóló kérdést Bertrand Russell annak idején a következő módon fogalmazta meg: „How comes it that human beings, whose contacts with the world are brief and personal and limited, are nevertheless able to know as much as they do know?” (Russell 1948: 5).

Erre a kérdésre több választ is adott a tudomány. Az egyik még a klasszikus tradícióból ered, amely az arisztotelészi nézetekből táplálkozik, és amelyet a realizmus és az objektivizmus tradíciójának neveznek. A realizmus szerint az objektív valóság a megismeréstől teljesen függetlenül létezik. Az objektivizmus számára viszont a világ olyan, amilyennek látjuk, amilyennek a megismerésünk felfedezi. E tradíciónak megfelelően az objektív valóságnak egy meghatározott, valódi hierarchikus struktúrája van, amelyet az emberi elme észlel. Ez a struktúra azon alapul, hogy a valójában létező objektumok, amelyekre a megfelelő kategóriák vonatkoznak, magasabb rendű kategóriákba tömörülnek, és ez a folyamat, az egyre általánosabb és absztraktabb kategóriák irányába haladva, valamilyen

univerzális kategóriák létrehozásával ér véget. Ennek a fényében a világról szóló tudás megszerzése annak az objektívan létező hierarchikus struktúrának a felfedezésén alapul, amely különböző absztraktságú objektumokból és a köztük megvalósuló relációkból áll. Az ilyen megismerési mód feltételezi az emberi elme veleszületett kognitív (megismerési) képességeit. A tudás gazdagságát, a percepció szegény voltaához viszonyítva, az emberi elme induktív képességével magyarázzák, amely velünk született képesség, és amely lehetővé teszi, hogy az érzékelési percepcióból származó töredékes információk alapján egy gazdag tudásrendszer jöjjön létre. Az így értelmezett indukció mechanizmusának a megmagyarázása azonban további bizonyítást kíván.

A másik válasz viszont a korábban feltett kérdésre nem az objektív valóság struktúrájából, hanem az emberi elme struktúrájából indul ki. Eszerint minden, amit tudunk, és amiben hiszünk, attól a személyes tapasztalattól függ, amely aktiválja bennünk a kognitív rendszer megfelelő területeit, és amely rendszer az emberi elmének rejtett (szunnyadozó) szféráját képezi (vö. Chomsky 1975: 6). E tradíció értelmében, amely a platóni gondolkodásból ered, és amelyet Leibniz, Cudworth és mások is követtek, tulajdonképpen az ember sohasem szerez meg új tudást, hanem csupán „visszanyeri” azt, ami már valamilyen módon adott a számára. A megismerés tehát azon alapul, hogy az emberi elme, amely „fel van szerelve” a velünk született kognitív képességgel („innate cognitive power”) csak akkor szolgáltatja nekünk a tudásunkat képező elveket és fogalmakat, amikor az érzéki tapasztalat ezt a rendszert működésbe hozza. Ennek a neoplatóni idealista tradíciónak az értelmében a tudásszerzés az emberi elme aktivitásának az ingerlésén alapszik. Az érzékszervek, főként a látás és a hallás, észlelnek, az ész viszont elemzi, azonosítja, összehasonlítja az észlelt események közötti relációkat, a szimmetriát, az egészet és annak a részeit, az arányokat stb. Ehhez a tradícióhoz tartozik Kant is, aki szerint a tárgyak megfelelnek „annak a módnak, ahogyan megismerjük azokat” („conformity of objects to our mode of cognition”: Chomsky 1975: 7). Ezt a megismerést Kant *transzcendentálisnak* nevezi, mivel nem annyira a tárgyakkal, hanem a tárgyak megismerési módjával foglalkozik. Tehát, a Russell által megfogalmazott kérdésre a feljebb tárgyalt idealizmus tradíciója úgy válaszol, hogy annyit tudunk, amennyit, mivel ez bizonyos értelemben már korábban adott számunkra. Az érzéki tapasztalat viszont nélkülözhetetlen ahhoz, hogy ezt a tudást előhívjuk, hogy ehhez a tudáshoz hozzá tudjunk férni. Ezt a filozófiai tradíciót teszi magáévá Chomsky is. Ennek a tradíciónak a keretében a mai nyelvtudomány főbb irányzatait *kognitív nyelvtudomány*nak nevezhetjük. Az ezen irányzatok közötti nézeteltérések többek között két fontos problémát érintenek: a **nyelv modularitását** és az **univerzális grammatika** létét.

A descartes-i tradíció szerint a modularitás egyáltalán nem létezik. Ezt a nézetet osztja a szűk értelemben vett kognitív nyelvészet képviselőinek nagyobbik része is. Itt elsősorban Langackerre és Lakoffra, valamint a nézeteiket népszerűsítő és valló jó néhány követőre gondolok. Chomsky viszont, Descartes-tal ellentétben, a modularitásnak a híve, annak ellenére, hogy elfogadja a descartes-i realizmus verzióját. Descartes így fogalmazta meg a nézeteit: „bennünk csak egy lélek létezik, amely nem áll részekből... Az elme oszthatatlan” (Chomsky 1984: 15). Ebből az következik, hogy nem léteznek az elme speciális „modulai”, amelyek kizárólag csak a nyelvvel vagy még inkább a grammatikával kapcsolatosak. A nyelvtudás az oszthatatlan elmének csak egy aspektusa. Egyébként maga Chomsky is elismeri, hogy ezt a nézetet jól megindokolja a mai pszichológia.

Chomsky egyértelműen elveti a „nem modularitásról” szóló tézist. Ezt a kérdést a vizuális észlelés két alapvető elve alapján tárgyalja: az úgynevezett „binding principle” és „rigidity principle” alapján (Chomsky 1984: 12). A *John bought Mary a dog to play with* mondatot elemezve feltehetjük a kérdést, hogy tulajdonképpen kinek kivel kell játszania? Kétségtől itt arról van szó, hogy Marynek kell játszania a kutyával, és nem arról, hogy a kutyának kell játszania Johnnal, bár ebben a mondatban ez nincs közvetlenül kifejezve. Chomsky szerint az elme különböző kalkulációkat hajt végre, és a több lehetséges és értelmes interpretációból csak a legmegfelelőbbet választja ki. Szerinte ez azért van így, mert az emberi elmében létezik egy olyan elv, amely a néhány lehetséges interpretációból csak az egyiknek a választását teszi lehetővé. Ezt az elvet Chomsky a **kötéselv** (binding

principle) kategóriáiban fogalmazza meg. A kötéselv korlátozza a választást, és a grammatikának mint külön modulnak az elemét képezi. Ez a modul különbözik más külön moduloktól, mint például a gondolkodási vagy az érzéki-észlelési modultól.

Chomsky szerint a vizuális észlelés teljesen más elveken alapul. A megfigyelő előtt bizonyos távolságban, szemmagasságban elhelyezett forgó felület bizonyos időszakaszokban egyenes vonalként jelenik meg, pedig mindig forgó felületnek látjuk annak ellenére, hogy megvan az elméleti lehetősége annak is, hogy ciklikusan zsugorodó és kitáguló felületnek észleljük. Chomsky véleménye szerint ezt a már korábban említett, úgynevezett **merevség elv** (rigidity principle) működésének köszönhetjük. Ezen elv értelmében vizuális rendszerünk úgy működik, hogy a megfigyelt jelenség az állandó alakú tárgynak a mozgásán alapul. Így Chomsky elveti azt a gondolatot, hogy a mozgást alternatív módon észleljük mint ciklikusan zsugorodó és kitáguló felületet. Ugyanez az elv fordított irányban is működik. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha először filmet készítünk erről a jelenségről, és azután ezt a filmet reprodukáljuk a megfigyelő szeme előtt. Ebben az esetben a megfigyelő valóban a filmszalagon rögzített felület zsugorodását és kitágulását mint a háromdimenziójú térben zajló forgó mozgást fogja észlelni.

Chomsky azt állítja, hogy ezt a két elvet nem lehet egyre redukálni, mivel ez a két elv külön modulokhoz tartozik, amelyek az emberi ész kognitív képességét alkotják. Ezzel az állítással a kognitív nyelvészet kaliforniai verziója (Langacker, Lakoff és mások) nem ért egyet, és kategorikusan elveti. Szerintük a külön grammatikai (nyelvi) modul nem létezik. Az emberi megismerési folyamatok, a nyelvelsajátítási képességgel együtt, egy és oszthatatlan kognitív rendszerhez tartoznak. Ezért e szerint a nézet szerint a nyelv az ember megismerési rendszerének integráns részét képezi, és csak ily módon értelmezhető függetlenül attól, hogy ebben a rendszerben van-e valami veleszületett vagy sem. Itt nem arról van szó, hogy az ember rendelkezik a nyelvtanulási képességével, amely valamilyen univerzális grammatikai struktúrákból áll. Ugyanezt állítja Chomsky is. A vita tárgya abban van, hogy vajon a nyelvre jellemző struktúrák és képességek más struktúráktól és képességektől függetlenül, külön, önálló modult alkotnak-e (ahogy Chomsky állítja), vagy a nyelv, a nyelvtanulási képességekkel együtt a tapasztalati tényezőktől is függ, és nem csak a nyelvi jelenségekre korlátozódik (ahogy ezt a kognitív nyelvészet értelmezi). Ezt a két egymással szemben álló véleményt **moduláris** és **nem moduláris** nézetnek szokás nevezni.

Mindkét álláspont további állításokkal is összefügg. A moduláris nézőpont szerint a nyelv világosan elkülönül mint önálló modul, amely egymástól független komponensekből áll. Például a mondatban olyan komponens ebben a modulban, amely világosan elkülönül a szótártól és a szemantikától. A kognitív nyelvészet szerint viszont a szótár, a morfológia és a mondatban a különböző összetettségű és különbözőképpen konvencionált szimbolikus egységek kontinuumát képezik, mivel a grammatikát nem lehet elkülöníteni a szemantikától, az egyes nyelvi komponensek közötti határok pedig nagyon képlékenyek. Nehéz viszont megérteni azt, hogy a moduláris elvet miért éppen annak a ténynek kell bizonyítania, hogy a mozgásészlelést korlátozó „merevség elve” és a feljebb tárgyalt mondatnak az interpretációját korlátozó „kötéselv” nem redukálódna egy közös elvre.

Úgy tűnik azonban, hogy az ilyen követelmény nagyon igényes, de egyidejűleg felesleges is, mivel ebben a feljebb tárgyalt esetben két különböző kognitív jelenségről van szó, és mind a két jelenség különböző konceptualizációkkal függ össze: az első esetben a forgó mozgással, a másodikban pedig a *John bought Mary a dog to play with* mondatban közölt esemény résztvevői közötti kapcsolattal. A forgó mozgás jelensége és az említett mondat által leírt esemény között semmilyen olyan szimbolikus reláció nem érvényesül, amely feltételezné a közöttük meglévő közös elvet.

Ahhoz, hogy megindokoljuk a nem modularitás elvének a létjogosultságát, véleményünk szerint, elégséges rámutatni arra a kapcsolatra, amely az adott mondat struktúrája és a mondat által rögzített eseménynek a struktúrája között fennáll. Ezt oly módon tehetjük meg, hogy megadjuk a mondat struktúrájának a kognitív motivációját, amelynek az eredménye a kötéselv. Ez az elv a tapasztalatból következik, amely a motivációnak az alapjait képezi, és nem fordítva, ahogy Chomsky

szeretné; azaz hogy determinálja az adott mondat interpretációjának ilyen vagy olyan kiválasztását. Egyetérthetünk Krzeszowskival (1997: 26–8), aki szerint azt a situációt, amelyet a feljebb idézett angol mondat tükröz, a legjobban a *John bought Mary a dog to play with* és nem például a *John bought Mary a dog to play with John* mondat adja meg, mivel ebben az esetben teljesen más situációról lenne szó, nevezetesen arról, hogy John vett Marynak egy kutyát azért, hogy Mary játsszon Johnnal. Chomsky helyesen jegyzi meg, hogy a *John bought Mary a dog to play with* mondatnak az az interpretációja, mely szerint Marynak kell játszania a kutyával és nem a kutyának Johnnal, igen finom értékelésnek az eredménye („an extremely subtle judgement”), amely az elme hozzájárulását jelenti a mondat ilyen interpretációjához. Chomsky azt állítja, hogy az idézett mondatnak a megfelelő interpretációja azért jön létre, mert az elmét a kötéselv vezérli, amely éppen ezt és nem más interpretációt tesz lehetővé.

A dolgok ilyen módon történő tárgyalása érthetetlennek tűnik azért, mert itt arról van szó, hogy az idézett mondat tükrözi a leghűségesebben az adott situációt. Minden más situáció, amely állítólag a kötéselvnek köszönhetően itt nem juthatott kifejezésre, természetesen más reprezentációt kap.

A nem moduláris nyelvészet szerint a szóban forgó elv a mondat struktúráját nem azokkal a változókkal kapcsolja össze, amelyek a mondatban kifejezésre jutnak, hanem inkább azzal a situációval, amelyben az adott mondat funkcionál. Ezt az elvet az „az adott situáció legadekvátabb tükrözése elvének nevezhetnénk” (Krzeszowski 1997: 28–9). Ez az elv nem egy különálló, izolált modulban érvényesül, hanem, mint az általános kommunikációs elv, az emberi elme kognitív felszereltségének az elemét képezi.

A moduláris típusú nyelvi leírás azonban azokra a jelenségekre összpontosít, amelyek tipikusak az adott modul (komponens) számára, tehát olyanokra, ahol világosak a különbségek, és amelyek jól jellemzik az adott modult. Ezért figyelmen kívül hagyják azokat a jelenségeket, amelyek nem túlságosan jól illeszkednek a szigorúan meghatározott és merev kategóriákhoz, szabályokhoz. Ennek eredményeként a nyelvi jelenségek igen jelentős része a leíráson kívül marad, például a kollokációk, az idiómák, különböző nyelvi fordulatok, a metaforák stb, mivel ezek a kifejezések „nem tipikusnak” minősülnek, tehát rájuk nem vonatkozhatnak a moduláris típusú grammatika szabályai. Nélkülük viszont nem beszélhetünk a nyelvi, illetve a kommunikációs kompetenciáról sem. Lakoff szerint ezek az ún. „nem tipikus” kifejezések több mint 90%-át teszik ki az angol nyelvi szövegekben szereplő összes kifejezéseknek (Lakoff 1982; lásd még: John R. Searle 2002: 33–6.).

A kognitív nyelvészet más nyelvi organizációt tételez fel. Figyelmen kívül hagyva a merev szabályok listáit, a nyelvi konvenció olyan leírásán fáradozik, amely a különböző összetettségű nyelvi kifejezések óriási mennyiségét tartalmazza, a legegyszerűbektől (morfémáktól) a legösszetettebbekig (mondatok). Egy teljes grammatikának kötelezően figyelembe kell vennie minden nyelvi kifejezést, olyat is, amely eltér a szabályoktól. Ennek a felfogásnak az értelmében mind az új kapcsolatokat, mind pedig a magas fokon konvencionalizáltakat is „normálisnak” és természetesnek kell tekinteni, bár látnunk kell, hogy a szavak és a kisebb összetettségű formák általában stabilabbak, mint az összetettebbek.

A nyelv moduláris koncepciója szerint a mondatok grammatikai helyességét és lehetséges interpretációjukat teljes mértékben az absztrakt szabályok determinálják, például olyanok, mint a feljebb többször is említett kötéselv (binding principle). Így, az adott mondat vagy megfelel az adott szabálynak, vagy nem, annak ellenére, hogy tulajdonképpen nem lehet tudni, hogy honnan származnak ezek a szabályok, és milyen a nyelven kívüli megalapozottságuk, azaz tapasztalati motivációjuk. Ezeket a szabályokat a nyelvi tények alapján állapítják meg, nem törődve például azzal, hogy miért éppen ilyen formában funkcionálnak a nyelvben. Például, ahogy Krzeszowski írja (Krzeszowski 1997: 30), az angol moduláris grammatika szerint az angol igéket két csoportra lehet osztani, olyanokra, amelyek passzív alakkal rendelkeznek, és olyanokra, amelyekre ez nem vonatkozik. Attól függetlenül, hogy hogyan fogalmazzák meg ezt a szubkategorizációt, mindig a „vagy-vagy” típus fog rájuk vonatkozni (Krzeszowski 1997: 30). A nem moduláris grammatika viszont

figyelembe veszi azt a tényt is, hogy a mondat passzív szerkezetének a helyessége összefügg a meghatározott szemantikai tényezőkkel; az angol nyelvben például azzal, hogy milyen mértékben van meghatározva a passzív szerkezetű mondatnak az alanya, illetve hogy az adott ige milyen mértékben fejez ki prototipikus cselekvést. Természetesen az ilyen jellegű jelenségekkel a moduláris grammatikák is foglalkoznak. Az autonóm szintaxis tulajdonképpen csak marginálisnak tartja ezeket, a kognitív nyelvészet viszont az ilyen jelenségeket teljesen természetesnek veszi. Itt azonban nem arról van szó, hogy a szintaktikai szabályok minden esetben egyforma erővel működnek, hanem arról, hogy a szigorú szabályok csak a tipikus esetekre vonatkoznak. A kevésbé tipikus jelenségek-nél a szabályok folyamatosan veszítenek az erejükből. Mivel a szintaktikai szerkezetek a szemantikai tartalom kifejezését szolgálják, jogosan feltételezhetjük, hogy az adott szerkezet helyessége, alkalmassága elsősorban a jelentéssel kapcsolatos tényezőtől függ, valamint a kontextustól is, amelyben az adott mondat szerepel.

SZAKIRODALOM

- Chomsky, N. 1975. *Reflections on Language*. New York: Pantheon Books.
- Chomsky, N. 1984. *Modular Approaches to the Study of Mind*. San Diego University Press.
- Cudworth, R. 1838. *Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality*. New York: Academic Press.
- Krzeszowski, T. P. 1997. O znaczeniu przymiotnika „kognitywny”. In: *Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Lakoff, G. 1982. Categories and Cognitive Models. *Cognitive Science Report* No. 2. Institute for Cognitive Studies. University of California. Berkeley.
- Rorty, A. O. 1980. (szerk.) *Explaining Emotions*. Berkeley. Los Angeles: University of California Press.
- Searle, R. J. 2002. End of the Revolution. *The New York Review of Books*. (Magyar ford.: A forradalom vége. Budapesti Könyvszemle BUKSZ. 2002. ősz. 291–8).
- Stillings, N. A.–Feinstein, M. H.–Garfeld, J. L.–Rissland, E. L.–Rosenbaum, D. A.–Weisler, S. E.–Baker-Ward, L. 1987. *Cognitive Science. An Introduction*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Remarks on the cognitive approach to language

The author introduces his paper by discussing the meaning of the adjective *cognitive*, summarising the essence of *cognitivism*, and defining the term *cognitive science*. He then goes on to discuss what are called *cognitive abilities* and tries to answer the question of how man obtains information about objective reality. One possible answer relates to the classical tradition based on Aristotelian views, referred to as the tradition of realism and objectivism. On the other hand, an alternative answer starts from the structure of human mind, rather than from the structure of objective reality. The paper discusses the problem area of *modularity*, an issue that divides linguists into two camps. The author presents Noam Chomsky's views on the matter ("binding principle", "rigidity principle"), and points out the differences between the two types of linguistic description, modular and non-modular.

Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése*

Az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséről a nyelvemlék felfedezésétől, 1923-tól napjainkig bő szakirodalom született. A vers értelmezését is közölte, s annak egyes vitatott részeivel is foglalkozott többek között Gragger Róbert, Pais Dezső, Mészöly Gedeon, Benkő Loránd, Vízkelety András és Martinkó András. Megjelenéséig a vonatkozó szakirodalmat szintén összefoglalta Benkő Loránd alapvető monográfiája, az ÁrpSzöv. (Benkő 1980: passim). Az ÓMS.-ről ezután még két kisebb könyv jelent meg (Vízkelety 1986; Martinkó 1988). Az előbbi azonban a szűkebben vett nyelvészeti szakirodalom figyelembevételét Benkő könyvével lezárta (Vízkelety 1986: 31). Vízkelety tudvaleg nem nyelvészeti vizsgálódással, hanem az ÓMS. kódexének, a Leuveni kódexnek az elemzésével ért el igen jelentős eredményeket. Martinkó könyvének szerintem megint csak nem a nyelvészeti értelmezésben nyújtott újdonság adja a fő értékét, hanem az ÓMS. széles európai összefüggésbe való helyezése: a latin Placitus változatainak, valamint nemzeti nyelvű (pl. német) „fordításainak-megfelelőinek” a világába való nagyobb betekintés.

Magam az ÁrpSzöv. megjelenése után, attól is inspirálva az utóbbi két évtizedben több tanulmányt és cikket írtam az ÓMS.-ről. Egy kisebb tanulmány- és cikkgyűjteményem (A. Molnár 1999a) ezekből szintén közölt, s itt célszerűnek láttam egy ÓMS.-olvasatot és értelmezést is publikálni. Azóta a Siralom egy-két részéhez további értelmezési javaslatokat és kommentárokat fűztem. Ezért, s mivel említett kis, Kolozsváron kiadott könyvem Magyarországon nehezebben hozzáférhető, az alábbiakban közlöm saját ÓMS.-értelmezésemet. Előtte pedig E. Abaffy Erzsébet (1990: 126–7) publikációja nyomán az ÓMS. szövegének betűhív leírását.

Módszerében cikkem hasonlít a HB. értelmezéséről írt írásomhoz (A. Molnár 2001: 374–7, vö. még: Uő. 2002a: 101–2). Itt ugyancsak hangsúlyozom, hogy nagyra becsülöm az előző kutatásokat – a magaméi szintén ezekre épülnek –, a korábbi szakirodalom tüzetes értékelésére azonban most nem térek ki. Ezekre lásd elsősorban Benkő ÁrpSzöv.-jét, valamint mások hivatkozott munkáit, illetve cikkeimet, amelyekben az általam vizsgált kérdések szakirodalmát magam is áttekintettem és kommentáltam. Ez alól két olyan cikk kivétel, amely 2002-ben hetilapban, illetve egy hetilap magazinjában jelent meg, az ott írtakra tudományos közleményben még visszatérnék. Az eddigi szakirodalomtól eltérő vagy azt kiegészítő saját véleményemről is most csak röviden és lábjegyzetben szólok, s hivatkozom a vonatkozó publikációimra. Hasonlóan teszek más kutató újabban közölt véleményével is. Korábbi értelmezési javaslatra akkor térek ki viszonylag bővebben, ha az általánosan nem vált ismertté, és/vagy az újabb értelmezésekbe lényegében nem került be. Értelmezésem szövegében kerek zárójelben olykor egy másik, a szöveget jobban megvilágító vagy szerintem szintén ajánlható, lehetséges fogalmazást, szót közlök. Hozhatnánk még további értelmezési lehetőségeket is (l. pl. Benkő 1980: 60–1 és passim), magam azonban itt csak a szerintem leginkább föltehetőnek a közlésére szorítok. Szögletes zárójelben pedig a szöveghez tett kiegészítések: a hiányzó, az értelmezést segítő szavak, jelentések pótlásai állnak. Két értelmezés-szöveget közlök. Az első szemantikailag pontosabb, formailag kötetlenebb, a második – ha nem is teljességre törekvően – jobban igyekszik az eredeti verses forma visszaadására. – Először lássuk azonban az ÓMS. betűhív szövegét (vö. E. Abaffy 1990: 126–7).

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 24. (a NKFP 5/101 és az OTKA T 029146 sz. pályázata támogatásával)

Az ÓMS. betű szerint leírt szövege

Volek fyrolm thudothlon fy
 rolmol fepedyk. buol ożuk
 epedek ·· Walaſth vylagum
 tul fydou fyodumtul eżes
 urumētuul. O en efes urodū
 eggen yg fyodum fyrou a /
 / niath thekunched buabeleul
 kyniuhhad. Scemem kunuel
 arad en iunhum buol farad
 the werud hullothya en iū /
 hum olelothya Vylag uila
 ga viragnak uiraga. keferu /
 en. kynzathul uof ſcegegkel
 werethul Vh nequem en
 fyon [!] eżes mežuul Scege
 / nul ſcepfegud wirud hioll
 wyzeul. Syrolmom fuha
 / 3atum therthetyk kyul en
 iumhumnok [!] bel bua qui
 fumha nym kyul [!] hyul
 Wegh halal engumet / egge
 dum illen / maraggun uro
 dum / kyth wylag felleyln [!]

O ygo3 ſymeonnok be33eg
 ſcouuo ere en erzem e bu /
 thuruth / kyt niha egyre.
 Tuled ualmun [!] de num
 ualallal / hul yg kyn3aſſal /
 fyom halallal. Sydou
 myth the3 turuentelen /
 fyom merth hol byuntelen /
 fugwa / hu3tu3wa wklet /
 / ue / ketwe / ulud Kegug
 / gethuk fyomnok / ne leg /
 kegulm mogomnok / owog
 halal kynaal / anyath eżes
 fyaal / egembelu ullyetuk.

A kötetlenebb, változatokat is tartalmazó értelmezés

Nem ismertem a siralmat, | [Most] siralomtól kínzatom¹, | Fájdalomtól² gyötterem, emésztő-
 döm ([Most] siralom sebez; vagy: siralomtól zokogok | Fájdalom gyötör, epeszt). || A zsidók világos-

¹ Magam a *sepedyk*-re vonatkozó eddigi értelmezéseknél (*szepeg* 'zokog'; *seped* 'süpped, elmerül') inkább föltehetőnek tartom, hogy a szó a régi *sebhed* 'sebesül; kínzó gyötrelmet, fájdalmat érez' (l. pl. CzF.) szavunk (első) adata. Erre a CzF.-ben az egyik példamondat: *Szívem sebhed*. S lásd még NySz. *sebheshzik, sebhüszik, megsebheshzik, sebhedség* al., és vö. pl. Jókk. 103: „De az poclos vala mendeneftwlfoguan meg *fephewt* es ygen vlatatos”: Ipse enim leprosus erat totus vulneratus et abominabilis”; WinkIK. 256: „Jhesus... Emlékoziel the zamtalan sebeidnek soksagarol Kykkel... megh *sephotteel* [megsebhődöttél]: O, Iesu... memento innumerabilium vulnerum tuorum multitudinem, quibus... vulneratus fuisti; 1618: „Ninczenek *megsebhedve* és felszaggattatva az szívek az ő bűnők esmereti által” (MA: Scult 231: NySz., *megsebheth* [!] al.). Megemlítem, hogy kódexeinkben elég gyakran előfordul egy (*megsebheth* 'megsebesít; fájdalmat, érzelmi megrendülést okoz' ige: KrizaK. 62: „Iesus cristus *sebhessed* meg edössen az en zýwemet az te zentseges sebeydwe. Es gerýez meg engomet az te zerelmedben” ~ WinkIK. 259 ~ GyöngyK. 24 ~ LázK. 187 ~ ThewrK. 30 stb. (l. még NySz. is). Az ÓMS.-beli *sepedyk* szóban – ha föltevéssem igaz – a *h* hang *p*-vé zöngétlenítette a *b*-t, a leíró viszont a *h* betűt kifejtette, vagy a mondott, énekelt szöveg „gyenge” *h* hangját nem hallotta. Ha a leíró például német volt, a magyar *ph*-t saját anyanyelvének hehezetes, aspirált *p* hangjával is azonosíthatta. Az ÓMS. latin „mintájának-megfelelőjének” első versszaka is támogatni látszik az említett értelmezést, vö.: „Planctus ante nescia, | planctu lassor anxia, | crucior dolore”, magyar fordításban: „Siralomnak azelőtt nem-tudója, | Siralomtól gyötörödvé epedek, | Kínzatom fájdalomtól” (l. Mészöly 1956: 114-5; Vizkelety 1986: 18, 21). Minderre I. A. Molnár 2002b. Megemlítem még, hogy Martinkó András (1986: 99–101) a német Mária-siralmakról szólva

ságomtól, | Elválasztnak fiamtól (fiacskámtól)³, | Édes örömemtől. | Ó, én édes Uram (Uracsám)⁴, | Egyetlenegy fiam (fiacskám) | Síró anyát tekintsed, | Fájdalmát szüntessed meg (Fájdalmából vond ki)! | Szememből könny árad, | Szívem kintől fárad (szenved), | Te véred hullása | Szívem alélása. (Amikor a te véred hull, | Az én szívem elalél.) || Világosság világossága (Erkölcnek példája; vagy: a világmindenség világossága, erkölcsi példája, forrása, reménye), | Virágnak virága (Szépségnek mintája;

kítér egy Vnsir wrowen clage [Miasszonyunk siralma: siratója] című, valószínűleg a 13. vagy a 12. században korai kölni tájszólásban írt szekvenciára is. Az általa idézett és magyar fordításban szintén közölt részletből néhány olyan sort idézek, amely a fenti magyarázatomat ugyancsak támogathatja: „wi mochtī dat imm’ sin. | dir mir herze leit gi schin. | wath duch mir me dat leuīn. | Sint du mich mūz so sere virgeuīn. | Ich sin dich nachit unde an umbecleit”; magyarul: „akárhogyan is lehetett ez. | szívem fájdalma jut neked. | mit is számít nekem még az élet. | Amióta oly *sebezve* hagytál el engem. | Pörén és ruhátlanul látlak”.

² A *bú* szó (vö. *buol*) – amit itt (is) a *fájdalom*-mal adtam vissza –, többször előfordul az ÓMS.-ban. A későbbi *buturuth* ’bútört’ az egyházi latinban gyakori *gladius doloris* ’fájdalomnak a töre’ szerkezettel tudjuk azonosítani. Ehhez vö. még pl. a *Mater dolorosa* ’Fájdalmas (szenvedő) anya’, a *Mária hét fájdalma* kifejezéseket és azok képzőművészeti ábrázolásait (l. pl. Seibert 1988). A megfelelő bibliai helyen csak ’tör, kard’ jelentésű szó szerepel. Simeon mondja Máriának Krisztus későbbi kereszthalálára utalva: „Sőt a te lelkedet is áthalhatja az éles *tör*” (Luk. 2: 35; revidált Károlyi-féle ford.). Mészöly Gedeon (1944: 26–7) jó két oldalon hoz példákat arra, hogy a *gladius doloris*-t kódexeink általában a *késerségnek töre* (GuaryK. 77–8; NagyszK. 384; TihK. 194; ÉrsK. 262, 565 stb.), a *bánatnak töre* (FestK. 140; GömK. 11; HorvK. 180, 187; ÉrdyK. 116–7 stb.), valamint a *sérelmek töre* (KulcsK. 365, 359; KeszthK. 410), illetve a *fájdalom töre* (TihK. 344) szerkezetekkel fordítják. Olykor a rokon értelmű szavakat halmozzák is: „simeon profetia az templomban profetala es monda... hogy az en zýuemet altal folya az *banatnak kesserýssegnek fájdalomnak tore fegywere*” (LázK. 110–1). Ugyancsak Mészöly (1944: 32) mutat rá arra, hogy a PP.-ben a *Dolore intabescere* kifejezés magyar megfelelője *el-aszni a sok búban* [*intabefco* al.], az *angor* ’gyötrelem, emésztődés, búsulás’ szó alatt az *angoribus confici* kifejezés magyarul pedig *búval epedni*. Az ÓMS. már idézett latin „mintájában-megfelelőjében” is a vonatkozó latin szöveg: *crucior dolore* ’kínzatom fájdalomtól’. Látszik tehát, hogy a *bú* szónak – amelynek a jelentése később megváltozott –, az ÓMS.-ban ’fájdalom, gyötrelem, kín, bánat’ értelmével kell számolnunk. S ez is illik a szövegösszefüggésbe, Mária a kereszttől nyilván erős fájdalmat érzett, s ezt okoz a tör döfése is, nem pedig a mai értelemben vett bút.

³ A *fyodum* szó értelmezése általában ’fiacskám’, majd az *urodum*-é ’uracsám’ (l. pl. Benkő: 1980: 61). Kérdés, hogy a régi -d kicsinyítő képző funkcióját mennyire adja vissza a mai -cska, -cske. Az *uracsám* tulajdonképpen ’istenecsém’ jelentése különös is lehet. Máriának Jézus iránt érzett gyengédségét az egész helyzet és a jelzők (*édes, egyetlen egy*) is mutatják. Ezért meggondolandónak tartom és követem Mészöly (1956: 118–20) megoldását, aki értelmezésében a kicsinyítést elhagyta. Ugyanakkor a sajátos helyzet és az a viszony, amely Mária és Jézus, anya és fia között van, nyilván megengedheti a kicsinyítő képzős alakok használatát is. Itt számolhatunk a latinban gyakori kicsinyítő képzős alakok (közvetett) hatásával is.

⁴ Az ÓMS. „pontos” latin megfelelőjét nem ismerjük. A Planctus általában idézett szövegében Mária Jézust itt csak (édes, egyetlen) fiaként említi („Fili, dulcor unice, | Singulare gaudium”; l. Mészöly 1956: 114; Vízkelety 1986: 18). Az, hogy Istenként Krisztus Máriának az Ura (Istene), megtestesülésében pedig a fia, a Jézusról vallott alapvető egyházi tanításra megy vissza, s a mariológia egyik alaptétele is. A kódexekből, korai nyomtatványainkból más olyan helyeket is tudunk idézni, amelyek Krisztust egyszerre Mária Urának és fiának mondják, így ÉrsK. 565: „O en edeffeges wram ees en yftenem es egyetlen eg zent fiam” vagy Zrínyi Szigeti veszedelmének a segélykérésében: „Te, ki szűz Anya vagy, és szülted *Uradat*. | Az ki örökkén volt, s imádod *fiadat* | Ugy, mint Istenedet és nagy monarchádat: | Szentséges királyné! Hivom irgalmadat” (1: 4), stb. Erre l. A. Molnár 2002c, vö. még: Mészöly 1944: 6. Mintinkó (1988: 142), mint írja, a latin planctus mintákban először nem találkozott az ÓMS.-beli *urodum*-nak megfelelő latin *dominus*-szal vagy „*domunculus*”-szal, de aztán ez rendszerint már vulgarizálódott népi ízű változatokban többször is a szeme elé került, s hoz is belőlük egy példát: „dominum et filium meum”. Ő a „fiacskám” és az „uracsám” párosításában egy kis honi ízt is érez. Az ÓMS. szerzője az említett szerkezetet a latinból és a magyarból ugyancsak ismerhette, nyilván ezért tette be a Planctus magyar fordításába-átdolgozásába. Természetesen az is elképzelhető, azt sem lehet kizárni, hogy az ő latin mintája szintén tartalmazta ezt a kifejezést (l. A. Molnár 2002c).

a virágok közt is a legszebb)⁵, | Keservesen kínoznak, | Vas szegekkel átvernek! || Jaj nekem, én fiam, | Édes, mint a méz! | Megrútul (Szégyenül) szépséged, | Véred patazkik. || Siralmam, fohászkodásom | Láttatik kívül⁶ (? vagy: Belőlem kifakad), | Szívem belső fájdalma | Soha nem enyhül. || Végy halál, engemet, | Egyetlenem (egyetlenkém) éljen, | Maradjon meg Uram (Uracsám), | Kit a világ féljen (tiszteljen)! || Ó, az igaz Simeonnak | Biztos szava beteljesült: | Én érzem e fájdalom-tört (a fájdalom e tördőfését), | Amit egykor megjövendölt.⁷ || Elválnám tőled, | De nem életben maradva⁸, | Amikor így kínoznak, | Fiam, halálra! || Zsidó, mit tész (teszel), törvénytelen! | Mert a fiam büntelenül hal meg! (Zsidó, mit tész törvénytelenül?! | Miért hal meg a fiam büntelenül?!; vagy: A zsidók, amit tesznek, törvénytelen! | Mert a fiam büntelenül hal meg!) | Megragadva, rángatva, | Ököllet verve, megkötözve | Öldöd meg! || Kegyelemzetek fiamnak, | Ne legyen kegyelem magamnak, | Avagy halál kínjával, | Anyát édes fiával | Együtt öljétek meg!

A verses forma visszaadására (jobban) törekvő értelmezés

Nem ismertem a siralmat,
Most siralom sebez,
Fájdalom gyötör, epeszt.

Zsidók világosságomtól,
Elválasztanak fiamtól,
Édes örömetől.

Ó, én édes Uram,
Egyetlen egy fiam,
Síró anyát tekintsed,
Fájdalmából kivonjad!

⁵ Magam az ÓMS. híres figura etimologicájának ezt az értelmezését tartom a legvalószínűbbnek. Ennek indoklását l. A. Molnár 1998: 144–5. Vö. még pl.: Benkő 1980: 332–4; Martinkó 1986: 116–9 is.

⁶ A *therethyky kyul* szerkezet magyarázata igen problematikus (l. Benkő 1980: 187–8). Ezért szerintem jobb, ha a szóban *tt* → *rt* íráshibát teszünk föl, s a régi *tetik* 'látszik' szó szenvedő alakjával számolunk. Ez megfelel a Planctus szövegének is: „Gemitus, suspiria | lacrimaeque foris, | vulneris indicia | sunt interioris”; magyarul: „Az én siralmam, fohászkodásom | és könnyeim kívül (láthatóan) | az én belső | sebemnek jelei” (l. Vizkelety 1986: 19, 22; vö. még: Mészöly 1956: 116–7). Mivel a régiségben a *t* szára gyakran rövid, több példánk van arra, hogy összetévesztik az *r*-rel, pl.: *szerettem* → *szerertem*. Az ÓMS.-ban egyébként nem kevés másolási hiba van (minderre l. A. Molnár 1999b).

⁷ E sorokra, mint ismeretes, vö. Lukács 2: 25–35.

⁸ A *ualallal* az ÓMS. legvitatottabb szava, s maga az azt tartalmazó mondat is. Erre l. pl. Benkő (1980: 61, 345–8), aki az ÓMS.-beli szót hipotézisként 'valóság' jelentésűnek gondolja, s a mondatot így értelmezi: „Tőled el kell válnom (elválnám), | de nem ily szörnyű valósággal [?] (de nem ily szétszakítással [?])”. Magam a *ualallal*-nak 'élettel, életben maradva', a *βálál* szónak pedig itt így az 'élet' jelentésével számolok. A szót én is a létigéből *-ál* képzővel alkotott deverbális származéknak tartom. Hasonló típusú képzésre l. pl. a *fónál* vagy a *halál* (az *élet* antonimája!) szavakat. Az 'élet' jelentés megfelel a latin szövegnek (a *num ualallal*-t vö. lat. *morte*), s más tények is szólnak mellette, például a Mária-siralomokban Mária gyakran mondja, hogy a fia helyett akar meghalni (L. A. Molnár 1982). A létige (egyik töve: *val-*, vö. pl.: *valék*) és az *él* szinonimák, egészen közeli kapcsolatuk legnyilvánvalóbban a régi magyar *alig van* (vagyok stb.) 'alig él' kifejezésben maradt meg (A. Molnár 1992: 384), amit bizvást nevezhetünk formulának, mivel a már közöltön kívül több újabb adata is előkerült (pl. Szegedi Gergelytől a hatodik zsoltár parafrázisában). Martinkó (1982; 1986: 133) szintén foglalkozik e szóval, de az általa föltett jelentést végül is nem adja meg. Haader Lea (1991: 735) a *ualal*-nak több lehetséges értelmét említi: ? 'valóság, birtok, élet'. Az EWUng. az ÓMS.-ban a *valál* szó következő jelentéseit veszi fel: 1. ? 'Wirklichkeit <haupts. grausames Geschehnis>'; 2. ? 'Gesetz einer Gemeinschaft'; 3. ? 'Dasein'.

Szememből könny árad,
Szívem kintől fárad,
Te véred hullása,
Szívem alélása.

Világ világa,
Virágnak virága,
Keservesen kínoznak,
Vas szegekkel átvernek!

Jaj nekem, én fiam,
Édes, mint a méz,
Megrútul szépséged,
Vízként hull véred!

Siralmam, fohászkodásom
Láttatik kívül,
Szívem belső fájdalma
Soha nem enyhül.

Végy halál engemet,
Egyetlenem éljen,
Maradjon meg Uram,
Kit a világ féljen!

Ó, az igaz Simeonnak
Biztos szava elért,
Érzem e fájdalom-tört,
Amit egykor jövendőlt.

Ne váljak el tőled,
Életben maradva,
Mikor így kínoznak
Fiam, halálra!

Zsidó, mit tész törvénytelen!
Fiam meghal, de büntelen!
Megfogva, rángatva,
Öklözve, megkötve
Ölöd meg!

Kegyelmezzetek meg fiamnak,
Ne legyen kegyelem magamnak,
Avagy halál kínjával,
Anyát édes fiával
Együtt öljétek meg!

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1990. Korai kis szövegméleink újabb olvasata. *MNy.* 86: 124–7.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haader Lea 1991: Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. köt. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 728–41.
- Martinkó András 1982. A vak tyúk szemet keres (az ÓMS.-ban). *MNy.* 78: 38–47.
- Martinkó András 1988. Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben (Bevezetés és vázlat). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1944. *Az ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata.* Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár. Reprint: h. n., é. n.
- Mészöly Gedeon 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 1982. Az Ómagyar Mária Siralom értelmezéséhez. *MNy.* 78: 29–38.
- A. Molnár Ferenc 1992. A. Molnár Ferenc írja. *MNy.* 88: 384.
- A. Molnár Ferenc 1998. A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 143–6.
- A. Molnár Ferenc 1999a. Az Ómagyar Mária-siralom szövege, olvasata és értelmezése. In: Uő.: *Anyanyelv, vallás, művelődés.* Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 54–5.
- A. Molnár Ferenc 1999b. Az Ómagyar Mária-siralom egy szerkezetéről (*therthetyk kyul*). *MNyj.* 37: 49–56.
- A. Molnár Ferenc 2001. A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése. *Nyr.* 125: 374–7.
- A. Molnár Ferenc 2002a. Pótlólagos megjegyzések a Halotti beszéd és könyörgés értelmezéséhez. *Nyr.* 126: 101–2.
- A. Molnár Ferenc 2002b. Volék sirolm tudotlon... Hogyan (is) értelmezhetjük az Ómagyar Mária-siralom kezdő sorait? *Reformátusok Lapja.* Április 14. 4.
- A. Molnár Ferenc 2002c. Az Ómagyar Mária-siralomról. *Új Ember Magazin.* Augusztus–szeptember. 17–8.
- Seibert Jutta (szerk.) 1986. *A keresztény művészet lexikona.* Corvina, Budapest.
- Vizkelety András 1986. „Világ világa, Virágnak virága...” [Ómagyar Mária-siralom]. Európa Könyvkiadó, Budapest.

A. Molnár Ferenc

SUMMARY

A. Molnár, Ferenc

The interpretation of the Old Hungarian ‘Lamentations of Mary’

The Old Hungarian ‘Lamentations of Mary’ (OHLM) is the oldest extant Hungarian poem, copied in about 1300 into a Latin codex. Its text is a translation/adaptation of a version of the poem or rather sequence beginning *Planctus ante nescia...* that was quite widespread in medieval Europe. The interpretation of OHLM has been a well-discussed topic in Hungarian philology; nevertheless, the explanation of a few words and phrases in it is still unsettled. The author presents his own interpretation here (obviously relying on earlier relevant results, too) and gives suggestions of possible interpretations concerning the debated points. First a formally less rigid interpretation is given, containing alternative solutions at places; then, a version aiming at reflecting even the versification of the original is supplied. Comments with respect to various points of the interpretation are given in footnotes.

Névmás és helyettesítés¹

A magyar leíró grammatikai hagyomány és a szófajtani szakirodalom szinte kivétel nélkül helyettesítő szófajnak tartja a névmásokat, tehát a névmások alapvető nyelvtani szerepét a helyettesítésben határozzák meg (Temesi 1961: 212–50, Szabó 1965: 158–66, Velcsovne 1968: 42–55, Bokor 1991: 212–5), anélkül azonban, hogy a névmási helyettesítést igazából definiálnák. Nyilvánvaló pedig, hogy a helyettesítés mint terminus többféleképpen használatos, többféleképpen értelmeződik a nyelvészeti szakirodalomban. Másképpen kezeli a szubsztitúciót például a transzformációs nyelvtan, a glosszematika, az általános fonológia, s megint más a szófajvizsgálatokban alkalmazott úgynevezett paradigmatis (máshol szintaktikai) helyettesítés módszere is. Ez utóbbinak a lényege az, hogy a ragozhatóság és mondatrészszerkezet tekintetében azonos grammatikai minőségű nyelvi elemek, az elvileg tehát ugyanabba a szóosztályba tartozó szótári szók egymás között a mondat valamely részének a helyére (ami tulajdonképpen a grammatikai szófajt meghatározza) beilleszthetők – természetesen egy-egy konkrét mondatban ennek szemantikai korlátai lehetnek (vö. Berrár 1982: 127). A behelyettesítésnél az egyetlen követelmény a nyelvtanilag helyes megformáltság, például: *A tanuló/a szép fiú/Péter/ő stb. kopog* (vö. többek között Bussmann 1983: 127–8; Helbig 1977: 179–99), s ebből következően a fenti elemek értelemszerűen a grammatikai főnév, főnévi csoport kategóriájába tartoznak. (A szubsztitúcióval kapcsolatosan általában lásd még például Lewandowski 1990: 1117–8; Asher 1994: 5176.) A névmási helyettesítés esetében azonban nem pusztán erről van szó, hanem egy sajátos szófaji adottságról, melynek alapsémája Radford alapján (1988: 79, idézi Tolcsvai 2001: 169) a következő: NP (főnévi csoport) helyett pro-NP (pro főnévi csoport), melyet ki kell egészítenünk a magyar nyelvre vonatkozóan az ADJP (melléknévi csoport) helyett pro-ADJP (pro melléknévi csoport) sémával is.²

A névmások ilyenfajta helyettesítő funkciója azonban meglehetősen korlátozottan érvényesül. Vegyük alapul az alábbi két nagyon egyszerű példát!

(1) Péter segített nekem. Ő oldotta meg az összes matematikafeladatomat.

(2) Az egész család itthon van. Cseng a telefon. Valaki vegye már fel!

Az (1) mondatban a teljesen egyszerű grammatikai szubsztitúció esete valósul meg – tulajdonképpen a fenti séma (NP – pro-NP) alapvetően ennek feleltethető meg. *Péter* (szubsztituendum) = *ő* (szubsztituens), vagyis visszafelé végezve el a helyettesítést: *Péter segített nekem. Péter oldotta meg az összes matematikafeladatomat. A Péter főnév és az ő személyes névmás referenciájukat, azaz a jelölt valószínűságra való vonatkozásukat tekintve teljesen azonosak. A (2) mondatban a valaki határozatlan névmás azonban nem helyettesíthető be semmivel grammatikailag, hiszen itt egy halmazban belüli (család) tetszőleges személyt jelöl, vagyis a halmaz tulajdonképpen kijelöli a névmás számára azt az értelmezési tartományt, amelyben a névmás érvényesül, s ez a kettő semmiképpen nem lehet*

¹ Készült a Bólyai-ösztöndíj támogatásával. Köszönettel tartozom Tolcsvai Nagy Gábornak a hasznos szakmai tanácsokért.

² A legújabb magyar leíró grammatika alapján a melléknévi szóosztályba tartozik a számnév is, mint a melléknév egy szemantikai alkategóriája (Keszler 2000: 70–1), így nem szükséges NUMP helyett pro-NUMP sémáról beszélnünk. A sokat vitatott határozószói névmásokat, melyeket Máta Máriaival egyetértve (1984, 1987) inkább névmási határozószóknak tartok, nem lehet ezzel az egyszerű sémával leírni, ugyanis ebben az esetben nem lexikális szófaj, azaz a határozószó a kiindulópont, amit a névmás helyettesít, hanem tulajdonképpen a határozó, a mondatrész helyettesítése történik, vagyis csak grammatikai szófaji értelemben lehet határozószóról beszélni, nem pedig lexikális szófaji értelemben, mint a főnév vagy a melléknév esetén, vö. *itt = a völgyben, lent a völgyben, alant stb.*

a szubsztituendum-szubsztituens viszonyában a fentieknek megfelelően, hiszen a referenciájuk nem teljesen azonos.

Már ennek a két kiragadott példának az alapján is azt a megállapítást tehetjük, hogy a névmások helyettesítő funkciója, ha a helyettesítést minden névmásfajta ki akarjuk terjeszteni, csak úgy értelmezhető, hogy a helyettesítés voltaképpen a névmás rámutató, illetve utaló, referáló funkciójának felel meg, vagyis a névmási helyettesítés tágan nem más, mint az, hogy a névmások lehetséges denotátumainak a köre nagy, önmagában nem konkretizálható, azaz a fenti példánál maradva: az *ő* és a *valaki* a szituációtól és a kontextustól függetlenül elvileg lehet minden létező vagy kitalált személy, értelmezhetőségüket egy másik szövegelem tette lehetővé. Vagyis a névmások – Károly Sándor terminusával élve (1970: 71) – indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek, tehát nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem indirekt módon a mindenkori kontextus, illetve beszédhelyzet segítségével, s ezt a beszédhelyzet vagy szintaktikai-szemantikai környezet segítségével történő utalást vagy jeltárgy-azonosítást nevezzük a névmás referenciális értelmezhetőségének.

Mi következik ebből? Ha a helyettesítést a radfordi alapséma szerint definiáljuk, akkor nem nevezhetjük a névmásokat egységesen helyettesítő szófajnak, hiszen léteznek közöttük olyan típusok, amelyek ezt a fajta helyettesítést egyáltalán nem reprezentálják.³ Ha azonban a helyettesítést tágan értelmezve a névmás referenciális értelmezhetőségével azonosítjuk, akkor külön kell kezelnünk a helyettesítés szempontjából azokat a névmástípusokat, amelyek esetében valóban megvalósul az egyszerű grammatikai szubsztitúció. Az újabb, elsősorban szövegtani alapú kutatások a névmás meghatározását már nem is a helyettesítésben adják meg alapvetően, hanem azt hangsúlyozzák, hogy a névmás referenciálisan értelmezhető, még hozzá pragmatikai keretben. Tolcsvai Nagy Gábor például így fogalmaz összefoglaló szövegtani monográfiájában: „A névmás rámutató és utaló, referáló funkciója szemantikai és pragmatikai keretben már a mondatban érvényesül. Ez a szerep hasonlóképpen érvényesül a szövegben is, az egyik legfontosabb mikroszintű kapcsolatfajtát eredményezve” (2001: 171). Célszerűnek tűnik tehát, hogy a leíró grammatika szófajtani kutatásai is ezt a szemléletet érvényesítsék a névmások vizsgálatában.⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy a névmások referenciális értelmezhetősége indirekt denotatív jelentésükből, másképp: a főnevekhez és a mellénevekhez képest részleges jelentésükből következik. Ez az indirektség természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen denotátumuk, nincsen állandó, általános jelentésük, sőt nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések nem is egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más grammatikai és logikai funkciók kapcsolódnak. Ebből következik, hogy a különféle névmások referenciális értelmezhetősége/helyettesítése is eltérő. A továbbiakban az egyes névmásfajták eltérő referenciális sajátosságait veszem számba, szembesítve mindezt azzal, hogy az egyes névmásfajták esetében a radfordi séma (NP helyett pro-NP, illetve ADJP helyett pro-ADJP) a referenciális értelmezhetőség függvényében hogyan érvényesül.⁵

³ Néhány korábbi indoeurópai grammatikában nem is egyértelmű mindig a névmáscsoport helyettesítő minősítése. Engel például három kategóriát különböztet meg: Partnerpronomina, Verweispronomina és Abstrakten Pronomina, melyek közül csak a második esetében beszél valódi helyettesítő szerepről. Ide tartoznak a harmadik személyű személyes, a birtokos, a visszaható, a mutató és a vonatkozó névmások (1988: 649–51). Hasonló tanulással szolgál a német Grundzüge (1981: 636–9) és a francia Grevisse (1986: 995) osztályozása is.

⁴ A legújabb átfogó leíró nyelvtan, a Magyar grammatika, jóllehet a szófaji táblázatában a névmásokat az alapszófajokat helyettesítő szófajként aposztrofálja a korábbi hagyományt követve (Keszler 2000: 69), ám a névmásokról szóló fejezet már a névmások referenciális típusaival is foglalkozik (Kugler–Laczkó 2000: 157–72).

⁵ Ennek a dolgozatnak a keretében nincsen most mód arra, hogy a referencia kérdésével általánosságban foglalkozzam. Természetesen ennek a kérdéskörnek a körbejárása elengedhetetlen a névmások vizsgálatában, hiszen a koreferencia, így a névmási koreferencia egyik alapja a referencia, amit röviden a következőképpen írhatunk le: „A referencia, vagyis a vonatkozás szövegbeli nyelvi műveletével egy szövegvilágbeli meghatáro-

Mindenekelőtt azonban célszerű a névmások funkcionális csoportjait röviden számba venni. Ezek a következők: személyes névmás (pl. *te, tied, utánam, maga*), visszaható névmás (pl. *magam, önmagam*), kölcsönös névmás (*egymás*), mutató névmás (pl. *ez, ilyen, annyi*), kérdő névmás (pl. *ki, mi, milyen, mennyi*), vonatkozó névmás (pl. *aki, amely, amilyen, ahány*), általános névmás (*mindenki, bármilyen, semennyi*), határozatlan névmás (pl. *valaki, némely, valamennyi*). A felsorolásból látszik, hogy hiányzik a hagyományosan számon tartott birtokos névmás (*enyém, tied, mieink* stb.), ezeket azonban a legújabb szakirodalom nem tartja önálló névmásfajtának, hanem a személyes névmások közé sorolja őket mint azok szuppletív *-é* jeles alakjait (Lengyel 1997, Kugler–Laczkó 2000: 156). Az általános névmások csoportja pedig túlságosan heterogén ebben a formában, hiszen a különféle előtagok különféle logikai funkciókat reprezentálnak, így ez alapján meg lehet különböztetni ún. gyűjtő- (pl. *mindenki*), megengedő- (pl. *bárki*) és tagadónévmásokat (pl. *senki*) (vö. Pete 1981). Mindez azonban a referencia és a helyettesítés kérdését nem befolyásolja, így ezzel most nem foglalkozom.

A névmások funkcionális alcsoportjainak összességét tekintve a névmás referenciális értelmezése háromféleképpen valósulhat meg. Ezek a következők: 1. deixis, 2. koreferencia, 3. halmaz-referencia.

1. Deiktikus referencia. A deixis rámutatásszerű utalás vagy azonosítás általában a beszédhelyzet, ritkábban a kontextus valamely elemére, a deixis tehát „olyan szövegbeli művelet, amely a szövegvilág részévé tett, érzékelésen alapuló reprezentációt verbális (nyelvi) rámutatással jelöli ki, vagyis 1. valamely dologra, személyre, tér- vagy időviszonyra, módra, minőségre vagy 2. egy másik szövegelemre nyelvi formával mutat rá” (Tolcsvai 2001: 175). Hagyományosan alapvetően személy-, hely- és idődeixisről beszél a szakirodalom (vö. összefoglalóan Tátrai 2000: 228). A személydeixis – beleértve a levinsoni szociális deixist (Levinson 1983/1992: 54), mely a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyát jelöli – a diskurzusban részt vevő személyek szerepének kódolását jelenti, s ez nyilvánvalóan a személyes névmások sajátja elsősorban. Az egyes szám első és második személyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek⁶, a többes szám első és második személyűek szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első, illetve második személyt, de ezen túlmenően már rendelkezhetnek forikus referenciával is, ha tartalmazzák a harmadik személyt, tehát például *mi = én + ő*, s a beleértendő *ő* névmásnak a szövegben ante- vagy postcedense van. A harmadik személyű személyes névmások lehetnek deiktikusak (*Ő volt a gyilkos!*), de nem kizárólagosan azok (l. alább). Személyazonosítás természetesen történhet mutató névmással is: *Ez János volt!*

A helydeixis (a diskurzus térbeli körülményeinek kódolása) és az idődeixis (a diskurzus időbeli körülményeinek kódolása) alapvetően a mutató névmások sajátja. (Fontos megjegyezni, hogy a hagyományosan névmási határozószóknak nevezett lexémákat – például *itt, akkor* – is ide sorolom, annak ellenére, hogy nem tartom őket alapvetően a névmási szóosztály részének, ám a névmási határozószók tipikusan a deixis fontos hordozói.) A hagyományos deixiskategóriákat a magyar nyelv névmásainak gazdagsága és a változatos inflexiójuk következtében – ahogyan Tolcsvai

zott dolgot jelölünk ki” (Tolcsvai 2001: 192). Tolcsvai Nagy Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy a referencia, azaz a vonatkozás nem azonosítható az utalással, ami a szövegen vagy a mondaton belül történik. Minderre a névmások kapcsán egy következő tanulmányban szeretnék visszatérni.

⁶ É. Kiss Katalin szerint az egyes szám első és második személyű személyes névmások csak akkor nem deiktikusak, ha egyenes idézésről van szó: „Az 1. és 2. személyű névmások többnyire pragmatikailag, nem pedig grammatikailag vannak megkötve, azaz a konkrét szituáció, nem pedig a nyelvi kontextus határozza meg referenciájukat – a direkt idézést kivéve” (1985: 175). Megfontolandó azonban, hogy az egyenes idézés esetén nézőpontváltás történik a szövegben, így a személyes névmás továbbra is deiktikus szerepű marad, pragmatikailag kötött, csak a direkt idézés következtében a deiktikus referencia nem szituáció-, hanem kontextusfüggő lesz. Ezt nevezhetjük az 1. és 2. személyű személyes névmás endoforikus használatának (vö. Tolcsvai 2001: 176).

(2001: 175) definíciójából is kiderül – ki lehet még egészíteni az alábbiakkal. Deixis történhet módviszonyra: *Így olvasd, ne fejjel lefelé*; állapoti körülményekre: *A macska egész nap így feküdt*, valamint természetesen tulajdonság- vagy mennyiségkategóriára is történhet rámutatás: *Pont ilyen ruhát szerettem volna; Csak ennyi kenyér van itthon*. Valamint nyilvánvalóan meg kell különböztetni az úgynevezett „dologdeixist” a személydeixis mellett: – *Melyik könyvet szeretnéd elvinni?* – *Ezt*. (Vö. Tolcsvai 2001: 175–6 is.)

A deiktikus referencia ritkábban ugyan, de szövegben is előfordul, ilyenkor tehát nem szituáció-, hanem kontextusfüggő. Ezt a szakirodalom szövegdeixisként vagy Levinson alapján (1983/1992: 54) diskurszudeixisként tartja számon. A rámutatás ilyenkor a szöveg egy részletére történik, s ez természetesen megint a mutató névmások sajátja a névmási szóosztályon belül. Például: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.*⁷

Hogyan valósul meg, egyáltalán megvalósul-e a szűken értelmezett névmási helyettesítés a deiktikus referencia esetében?

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához mindenekelőtt el kell különítenünk a deixis exoforikus (szövegen kívülre utaló) és endoforikus (szövegen belülre utaló) változatát. Az exoforikus deixis hordozói a személyes névmások, valamint a mutató névmások és mutató névmási határozószók. Az endoforikus rámutatások mutató névmással valósulnak meg a névmási szóosztályon belül (vö. Tolcsvai 2001: 176–8).

Az első és második személyű személyes névmásoknál a helyettesítés semmilyen formában nem valósulhat meg, hiszen az első személy a beszélőre, a második személy a hallgatóra mutat. „Az egyes szám első és második személyű személyes névmással alkotott szerkezetekbe semmilyen más elem nem helyezhető el, csak az *én*, illetőleg a *te*, és megfordítva is igaz: az *én* és a *te* nem léphet semmiféle más nyelvi elem helyébe”, hiszen ezekben a névmásokban „feloldhatatlan konfliktus van a szemantikai szerep és a grammatikai viselkedés között” (G. Varga 1988: 171; a problémára l. még Laczkó 1992: 111–2; Keszler 1996: 56; Tolcsvai 2001: 169). A többes szám első és második személyű személyes névmás azonban rendelkezik korlátozott helyettesítéssel, hiszen a *mi* és a *ti* heterogén többes számot jelent. Ha például a *mi* = *én* + *ő*, a harmadik személyű személyes névmás helyettesíthető:

- (1) **Mi** majd megoldjuk ezt a problémát.
- (2) **Ő és én** majd megoldjuk ezt a problémát.
- (3) **Péter és én** majd megoldjuk ezt a problémát.

A (2) mondat harmadik személyű személyes névmása lehet deiktikus abban az esetben, ha ez a harmadik személy jelen van a szituációban, de természetesen lehet anaforikus is.

Az exoforikus referenciájú mutató névmásokkal, mutató névmási határozószókkal, valamint az egyes és többes szám harmadik személyű személyes névmásokkal végrehajtható az egyszerű grammatikai szubsztitúció, vagyis a névmás helyébe léphet a helyettesített szerkezet is. Egyetlen példával illusztrálva:

⁷ A diskurszudeixisnek létezik egy sajátos esete, s ez a mutató névmás egyik grammatikai szerepköréhez köthető, az értelmezős szerkezetből kijelölő jelzővé lett mutató névmáshoz. Vegyük szemügyre az alábbi példát: *Találtam egy szép fülbevalót, ez a fülbevaló azonban nem illik a ruhámhoz*. A második tagmondat alanya anaforikus (megismételt elem), kijelölő jelzője tulajdonképpen a diskurszudeixis funkciójában van, ám a mondat enélkül a jelző nélkül is helytálló pragmatikailag, tehát nem a névmás azonosít: *Találtam egy szép fülbevalót, a fülbevaló azonban nem illik a ruhámhoz*. A fenti névmásnak logikai funkciója van elsősorban, a német nyelvten, a Grundzüge ezt a logikai operátori szerepkört „iotaoperátornak” nevezi, s a következőket állapítja meg róla: az az X elem, amire érvényes az, hogy X (1981: 670). Hasonlóképpen csak látszólagosan azonosít a mutató névmás az ún. témaismétlő szerkezetekben: *A sakk az egy jó játék*. Ezt a funkciót azonban nem a diskurszudeixis, hanem a koreferencia egy sajátos eseteként értelmezhetjük, a névmás szerepe mindössze egyfajta nyomósítás.

(Melyik almát kéred?)

(1) Ezt kérem.

(2) Ezt az almát kérem.

(3) A kukacos almát kérem.

Az (1) mondatban a rámutatás pusztán a névmással történik, míg a (2) mondat az úgynevezett nyelvi-leg kifejtő rámutatás példája (vö. Tolcsvai 2001: 177). A kifejtő rámutatás grammatikailag kijelölő jelzős szerkezet, a névmási kijelölő jelző pedig az értelmezőből keletkezett történetileg hangsúlyeltolódással. Az ilyen típusú névmási alaptagú értelmezős szerkezetek létrejöttének pedig feltehetően éppen az az oka, hogy a névmás referenciáját kellett pontosítani az utaltnak a megnevezésével. A (3) mondat kijelölő jelzős szerkezete tekinthető az előző kettő szubsztituendumának. Annak függvényében, hogy a rámutatás nyelviileg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funkciója úgy tolódik el a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé:

(4) Ezt a kukacos almát kérem.

Úgy tűnik, minél kifejtettebb nyelviileg az utalás, annál kevésbé lehet a névmás helyettesítő funkciójáról beszélni, például: *Ki az a szőke, kedves arcú nő a Géza szobájában?* (A kérdés nem Géza szobájában hangzik el.)

Az endoforikus mutató névmási rámutatások (diskurzusdeixis) esetében nem beszélhetünk grammatikai szubsztitúcióról akár puszta mutató névmással (*Ezek történtek az elmúlt időszakban a politikában*), akár névmási kijelölő jelzővel (*Ezeket a példákat az illusztráció kedvéért mondtam el*) történik a rámutatás. Ennek nyilvánvaló oka, hogy ilyenkor egy korábbi vagy egy későbbi szövegrészletre mutat rá a névmás. A diskurzusdeixis mutató névmásai „helyett” az endoforikus utalást megvalósító – többnyire – melléknéveket vagy melléknévi szerkezeteket lehet a névmások helyére beilleszteni, például: *Az alábbiak/az alábbi események történtek az elmúlt időszakban a politikában*. A melléknévi szerkezet alaptagja ebben az esetben címkeszerűen összefoglalja a következő szövegrészlet lényegét. Vagy: *Az alábbi példákat az illusztráció kedvéért mondtam el*.

2. **A koreferencia**, azaz a forikus referencia. Mindenekelőtt röviden érdemes tisztázni a koreferencia fogalmát. Tolcsvai (2001: 181–2) alapján a koreferencia egyszerű, alapvető meghatározása a következő: a szövegben két nyelvi egység, mely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag, birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik, referál. A két nyelvi egység közül lehet mindkettő kifejtő, elsősorban főnévi, lehet részben kifejtett, vagyis névmási, illetve morfematikus, és lehet zéró. A koreferencia három összetevőből álló szerkezet a következők szerint: 1. a referens az a dolog, amelyre a szövegbeli nyelvi elem referál, 2. az antecedens (visszaütalás esetén), a posztcedens (előreütalás esetén) az a nyelvi elem, amely egy koreferens viszonyban nyelviileg valamilyen formában kifejtji, azaz fogalmilag reprezentálja a referenset, 3. az anafora részleges reprezentációval az antecedenshez viszonyítva egyszerre utal vissza az antecedensre és azon keresztül a referensre, a katafora ugyanígy utal előre a posztcedensre és azon keresztül a referensre.

A koreferencián belül a névmási koreferencia általános szerkezete a következőképpen adható meg (Tolcsvai 2001: 200). Mind a visszaütalás, mind az előreütalás esetén az antecedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet.⁸ A névmási forikus koreferencia a tagok közötti egyensúly szempontjából egyszerre kétféle viszonyt hordoz:

⁸ A névmási törlés eseteivel, valamint szabályszerűségeivel ennek a dolgozatnak a keretében nem foglalkozom.

egyrészt szerkezetileg szimmetrikus, hiszen két tag kapcsolata, műveletileg viszont aszimmetrikus, ugyanis az egyik tag (a forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében érthető meg (Tolcsvai 2001: 201.)

Forikus referenciával tipikusan a harmadik személyű személyes névmás, a mutató névmás, a visszaható és a kölcsönös névmás, valamint a vonatkozó névmás rendelkezik. A fenti névmásfajták azonban nem azonos módon képviselik ezt a referenciatípust. Három alapvető módozat létezik: a, a kontextusfüggő forikus referencia, b, a mondategységen belüli forikus referencia és c, a konnexiós forikus referencia.

a) **A kontextusfüggő forikus referencia.** A szövegtani szakirodalom tanúsága szerint ez a problémakör az egyik legtöbbet vizsgált és vitatott kérdésköre a szöveggrammatikának. Nem véletlen, hiszen ez a névmások legáltalánosabb és leggyakoribb szövegtani szerepe. Tolcsvai Nagy Gábor ezzel kapcsolatosan így fogalmaz: „A névmás referenciális, pragmatikai jellege egyetlen mondaton belül is érvényesülhet, de teljes magyarázata akkor is szöveghez és szövegvilághoz kötődik. A névmásnak a szövegtani képessége tehát pragmatikai és referenciális jellegéből ered, e tulajdonságok által képes szűk szemantikai megkötések nélkül a koreferenciára” (2001: 170). A kontextusfüggő forikus referencia esetében tehát az anaforikus vagy kataforikus névmás jelentése a szövegtörzsekből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a koreferens nyelvi elemet, tehát az antecedent vagy posztcedent, amelyre a névmás utal. Pontosítva: az antecedens és az anafora, valamint a posztcedens és a katafora nem ugyanabban a mondategységben helyezkednek el. (Többnyire nem is ugyanabban a mondategységben vannak.) Kontextusfüggő forikus referenciával a harmadik személyű személyes névmások és a mutató névmások rendelkeznek. Jól szemlélteti mindezt a következő Arany János-idézet (Rácz Endre példája 1992: 5):

Midőn magát **ez** nem tudá szeretni,
Ő megszerette pusztuló faját (Széchenyi emlékezete)

Illusztratív a példa, hiszen tartalmaz személyes és mutató névmást is, valamint található benne ana- és katafora is. Tehát: az *ez* mutató névmás koreferens a *pusztuló faját* főnévi csoporttal, a névmás előreutal, kataforikus, posztcedense a *pusztuló faját* NP, az *ő* személyes névmás szintén egy tartalmas NP-vel koreferens, visszaütal, azaz anaforikus, antecedense *Széchenyi*, mely az előzményekben, a címben fordul elő. A példa sajátosan egy olyan eset, amikor a kontextusfüggő forikus referencia szerkezetileg szimmetrikus elemei ugyanabban a mondategységben találhatóak, de természetesen külön mondategységben. Az idézet szintaktikailag egy időhatározói alárendelő összetett mondat. Példa a mondategészen túlmutató, ebből a szempontból tipikusabb anafóra:

A főnök tegnap érkezett haza Ausztráliából. Ma már **őt** ünnepelték a konferencián.

Az antecedens az első mondatban a *főnök* alanyi pozíciójú főnév, a második mondat anaforikus névmása ettől a főnévi elemtől kapja meg értelmezési lehetőségét.

Ugyanígy a mondategészen túlmutató, szintén tipikusabb katafora:

Dóri, amikor először találkozott **vele**, azonnal szerelmes lett. **János** személyisége teljesen elvarázsolta a lányt.

A második mondat birtokos jelzőként álló *János* főneve a posztcedense az első mondatban társhatározói vonzatként szereplő *vele* személyes névmásnak.

Sajátosan s nyilvánvalóan a kontextusfüggő forikus referenciával függ össze az, hogy éppen ezek a névmások képesek prototipikusan az egyszerű grammatikai szubsztitúcióra, tehát arra, hogy a velük koreferens nyelvi elemmel grammatikailag is tökéletesen felcserélhetőek legyenek. Az előbbi példán illusztrálva:

Midőn magát a pusztuló faj nem tudá szeretni,
Széchenyi megszerette pusztuló fáját.

Vagy a fenti két további példában: *A főnök tegnap érkezett haza Ausztráliából. Ma már mindenki a főnököt ünnepelte.* – *Dóri, amikor először találkozott Jánossal, azonnal szerelmes lett. János személyisége teljesen elvarázsolta a lányt.*⁹

Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a koreferenciának, még hozzá olyan szűkebb esete – ahogy már szó volt róla –, ami az elemek azonosságát követeli meg (vö. még Antal 1976: 279 is).

Ide kívánczik továbbá az az érintőleges megjegyzés is, hogy a harmadik személyű személyes névmások disztribúciós viszonyban vannak a főnévi mutató névmásokkal, azaz anaforikus szerepben korrelációban állnak egymással (pl. *ő – az*). (Vö. ehhez G. Varga 1988: 171, valamint Pléh–Radics 1976: 261–77; az *őket* – *azokat* használatáról l. még J. Soltész 1976: 257–60, Elekfi 1980: 299–305, Kocsány 1995). Az anaforikus *ő – az* névmások használatával, a szabályszerűségek feltárásával legutóbb részletesen Tolcsvai Nagy Gábor foglalkozott kognitív elméleti keretben (2000; 2001: 213–22).

b) **Mondategységen belüli forikus referencia.** Két szintaktikailag nagyon hasonlóan viselkedő névmásfajtára jellemző az, hogy a velük koreferens nyelvi elem, tehát az antecedens vagy posztedens – s ez mindig főnévi csoport, minthogy kizárólag főnévi értékkel rendelkező névmásokról van szó – azonos mondategységben található magával a névmással: ezek a visszaható és a kölcsönös névmás. Például: *A lány nézi magát a tükrében* – a *magát* visszaható névmás jelen esetben a mondategység alanyára (*a lány*) vonatkozik, azzal áll referenciális azonosságban; *A fiú és a lány szeretik egymást* mondatban a kölcsönös névmás a mondategység halmozott alanyától (*a fiú és a lány*) nyeri el vonatkoztatását. Hogy ennek a két névmásnak ez a sajátos referenciális vonatkoztatása anaforikus vagy kataforikus, az az adott mondategység aktuális tagolásától, tehát elsősorban a szórendtől függ (az előző két példánk anaforikus volt). Kataforikus referenciára példa: *Magát adta fel a férfi, nem pedig a társait; Csak egymásért éltek a szerelmesek.* A visszaható és a kölcsönös névmásra mindig és kizárólag a mondategységen belüli referenciális vonatkoztatás a jellemző.

Mindkét névmás esetében a mondategységen belüli referens maga is lehet névmás, például: *Ismerjük mi egymást?* Ilyenkor a *mi* névmás tartalmától függ az *egymás* jelentése: a személyes névmás a deiktikus referenciája folytán konkretizálódik, s ezen keresztül telítődik meg tartalommal a kölcsönös névmás. Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha a referens névmás a szövegbeli törlés miatt implicit: *Hosszan nézte magát* – a visszaható névmás a ki nem tett *ő* személyes névmással koreferens, mely nyilvánvalóan forikus, a *zéró + INFL*-s koreferencia esete, s mondategységen kívüli antecedenssel vagy posztedenssel rendelkezik.

A visszaható és a kölcsönös névmás sajátos referenciális értelmezhetősége grammatikai funkciójából adódik, hiszen mindkét névmás szerepe a visszaható és a kölcsönös igeképzőkkel mutat rokonságot, vö.: *fésülködik – fésüli magát; pofozkodnak – pofozzák egymást* stb.

Sajátos a helyettesítés szempontjából is a visszaható és a kölcsönös névmás. Nyilvánvalóan a grammatikai, képzőszerű funkciójukból és ezzel szoros összefüggésben a mondategységen belüli koreferenciával függ össze az, hogy az egyszerű grammatikai szubsztitúció nem érvényesülhet. Elvileg a visszaható névmás esetében a képlet ez lenne: *Péter nézi magát a tükrében*, azaz *magát* = *Péter*, tehát végsősoron **Péter nézi Pétert* lehetne a helyettesítés akkor, ha érvényes az a feltétel, hogy *Péter* ≡ *Péterrel*. A kölcsönös névmás vonatkozásában a „helyettesítés”, azaz a névmás és a vele koreferens tartalmas NP felcserélhetősége ugyanabban a mondategységben még elvileg sem lehetséges, hiszen a kölcsönös viszony feltételezi a többség fogalmát, és tipikusan kétirányú. A tulajdonképpeni „helyettesítés” eszerint két mondategységgel realizálható: *Péter és Kati nézik egymást*,

⁹ Az átalakított mondatok a fogalmi szójelentésen alapuló koreferencia esetei, ismétléses anaforák.

azaz: egymást = *Péter nézi Katit* és *Kati nézi Pétert*, ha *Kati* $\equiv$ *Kaival* és *Péter* $\equiv$ *Péterrel* (vö. részletesen Laczkó 1992: 100–102).¹⁰

c) **Konnexiós referencia.** A konnexiós referencia a forikus referencia speciális, mondat-szinten grammatikalizálódott esete. Nevezhetjük ezt a referenciafajtát szintaktikai funkciójú referenciának is, hiszen alapvetően az alárendelő összetett mondat szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt. Sajátosan ilyen referenciával rendelkezik a vonatkozó névmás, mely legtöbbször alárendelő összetett mondatok kötőszava, s mint ilyen korrelációban áll a főmondatbeli utalószoói szerepű mély hangrendű mutató névmással. Az utalószó pedig tulajdonképpen nem más, mint grammatikalizálódott ana- vagy katafora. Az utalószó felől nézve a referenciát azt mondhatjuk, hogy a referenset tulajdonképpen maga a mellékmondat képviseli a mondatrendtől függően antece-densként vagy posztcedensként. Az alábbi népdalrészlet jól szemlélteti a mutató névmás kétféle forikus referenciáját:

Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell **annak** menni,
Ott kell **annak** megtanulni,
Hogyan kell a dudát fújni.
(Rácz Endre példája 1992: 7.)

Az *annak* mutató névmás az első esetben konnexiós referenciájú, hiszen utalószó, egy kötött részes-határozói alárendelő összetett mondat utalószava, mellékmondata az idézet első tagmondata, mely vonatkozó mellékmondat, míg a második esetben kontextusfüggő forikus referenciával rendelkezik, egy megismételt elem anaforikus szerepben. Érdekessége a példának, hogy a második *annak* mutató névmás antecedense az utalószoói szerepű mutató névmás, így végső soron mindkét mutató névmás a vonatkozó mellékmondatból értelmeződik, de míg az első névmás szoros szintaktikai kapcsolatban van a mellékmondatdal, addig a második esetében semmiféle grammatikai összefüggés nincs.

A személyes névmás egy esetben rendelkezik konnexiós referenciával, ha aszemantikus mondatrészszerpben, *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat utalószava, például: *Bízom benne, hogy eljön.*

A konnexiós referencia iránya nyilvánvalóan a mondatrendtől függ, s az is nyilvánvaló, hogy az utalószoói szerepű mutató névmás szükségszerűen ellentétes irányú referenciával rendelkezik, mint a vonatkozó névmás. (A vonatkozó és a személyes névmás nem állnak korrelációban egymással, hiszen a személyes névmási utalószoót tartalmazó összetett mondat kötőszava mindig a *hogy*, tehát mindig tartalomkifejtő mellékmondatról van szó.)

Itt kell megjegyezni, hogy a vonatkozó névmások egészen más referenciális értelmezhetőséggel rendelkeznek akkor, ha nem mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként funkcionálnak, ilyenkor ugyanis a mutató névmásokéhoz hasonló kontextusfüggő forikus referenciájuk is van. Például: *Bögrében vizet hozott, melyet az asztal közepére helyezett.* Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben nincs a vonatkozó névmással korrelációban lévő főmondatbeli utalószó, a vonatkozó névmás a példában 'és azt' jelentésű, tehát anaforikus, az előző tagmondatban lévő tartalmas NP

¹⁰ A mondategységen belüli forikus referencia egy sajátos esetének tarthatjuk a személyes névmás nyomatékos alakját akkor, ha értelmezőszerű kapcsolatban áll a személyes névmással, például: *Én magam intézem el ezt a dolgot* vagy a koreferens főnévi csoporttal: *Péter maga vette kézbe a dolgok irányítását.* A nyomatékos személyes névmás funkciója az, hogy a vele egy szerkezeti egységet alkotó és koreferenciában lévő főnevet vagy személyes névmást nyomósítsa, hangsúlyossá tegye. A szintaktikai szerkezeti kötöttségből adódóan ezek a névmások csak anaforikusak lehetnek, az anafora nem tipikus eseteinek számítanak. Hasonlóképpen mondategységen belül koreferensek és mindig anaforikusak a témaismétlő mutató névmások is, például: *A sakkot azt sohasem szerettem.*

(*bögrében*) az antecedense. Lehet továbbá a vonatkozó névmás deiktikus is, az endoforikus rámutatás példája a következő mondat: *János elkésett, ami még nem lett volna baj*. Ebben az esetben sem tehető ki a főmondatba utalószó, a mellékmondat vonatkozó névmása 'és ez' jelentésű, s az egész megelőző tagmondat tartalmára mutat rá.¹¹

Sajátos grammatikai funkciójuk miatt a vonatkozó névmások esetében nem beszélhetünk grammatikai helyettesítésről. Az egyetlen lehetőség a koreferens főnévi csoport, valamint a névmás felcserélhetőségére az, ha a névmás nem tipikus alárendelő kötőszóként kontextusfüggő forikus referenciával rendelkezik: *Bögrében vizet hozott, melyet az asztal közepére helyezett – Bögrében vizet hozott, és azt az asztal közepére helyezte – Bögrében vizet hozott, és a bögrét az asztal közepére helyezte*. Látható azonban, hogy már a vonatkozó névmással ekvivalens mutató névmás tulajdonképpen behelyettesítése természetes módon megváltoztatja a határozottságbeli egyeztetést, ahogy nyilván a határozott antecedenssel történő helyettesítés is.

Az utalószói szerepű mutató névmás esetében a grammatikai szubsztitúciót az úgynevezett mondatzsugorítás reprezentálhatja, tehát a mellékmondat főmondatba való beolvasztása. A magyar grammatikai szakirodalom azonban még adós a mondatzsugorítás feltételeinek, szabályszerűségeinek a kidolgozásával, így most csak mint a konnexiós referenciájú mutató névmás behelyettesítésének elvi lehetőségét említhetjük.

A koreferencia típusainak vázlatos bemutatása után külön kell szólni a személyes névmások -é jeles alakjairól, vagyis hagyományos elnevezéssel a birtokos névmásokról. A birtokos névmások ugyanis kétfelé nyitottak. Egyrészt megvan bennük a személyes névmásokra jellemző deiktikus és/vagy forikus referencia és az ezzel összefüggésben lévő helyettesítés, valamint ehhez jön még az -é jel speciális szerepéből adódó referenciális értelmezhetőség és helyettesíthetőség. Az -é jeles alakok ugyanis egy birtokos jelzős szintagmának feleltethetők meg, amelyben a birtokszót képviseli, tulajdonképpen ismertként tüntetve fel helyettesíti az -é, tehát: az apa *kabátja* → az apáé. Ebből a szempontból az -é jel végsősoron koreferens egy tartalmas NP-vel, pontosabban annak alaptagjával – a megkötés az, hogy speciálisan csakis birtokos jelzős szintagmáról lehet szó. Az -é jeles főnevek és ennek megfelelően a birtokos névmások is – eltérően azonban például a mutatóktól – nemcsak a monategységen kívül (1), hanem gyakran azon belül (2) is lehetnek koreferensek. Azaz:

1. Elvesztettem az **esernyőmet**, elviszem Péterét/**a tiedet** (= Péter esernyőjét/a te esernyődet).
2. Az asztalon levő **könyv** Péterét/**az enyém** (= Péter könyve/az én könyvem).

Az -é jel s így a birtokos névmások referenciális értelmezhetősége és a helyettesítés kérdése nyilvánvalóan további vizsgálódásokat igényel, a fent elmondottakból azonban annyi kiderül, hogy a birtokos névmások egyszerre mindig két referenciális értelmezhetőséget kívánnak meg, hiszen kétfelé nyitottak a személyes névmások és az -é jel függvényében, s ebből következően a helyettesítő funkciójuk is kettős. Alapvetően a deiktikus vagy kontextusfüggő forikus referencia ötvöződik a kontextusfüggő forikus referenciával. Ez a kettősség nyelvtileg is realizálódik. (Az -é jellel kapcsolatos vitákhoz vö. pl. Hexendorf 1954: 301–18; Papp 1955: 290–7; Antal 1961: 49; Lotz 1976: 185–90.)

3. **A halmazreferencia.** A halmazreferencia kategóriájába a kérdő, az általános és a határozatlan névmás tartozik. Közös ezekben a névmásokban az, hogy állandó, általános jelentésük úgynevezett logikai operátorelemek segítségével írható le (vö. pl. Grundzüge 1981: 657–670). Ha egy névmás alapvető funkciója az, hogy logikai operátorként működik, akkor nem beszélhetünk a fentiek értelmében vett deiktikus vagy forikus referenciáról, ebből következően az ezekre a referenciális értelmezhetőségekre jellemző helyettesítésről sem. Azt, hogy ezek a névmási alosztályok logikai műveletet

¹¹ A leíró grammatika az első példát áljelzői, a másodikat mondatfejes mondatnak nevezi. Mindkét jelenség eredendően latinizmus a magyarban.

jelölnek valamilyen logikai reprezentációban, nem mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja. Külön alcsoport kategóriánkon belül a kérdő névmás. Ehhez egy úgynevezett kérdőoperátor rendelhető hozzá, azaz: egy adott X elem kérdezett formában tűnik fel. Például: *Ki járkal a szobában?* Olyan X elemre kérdezzünk rá, mely ebben a mondatban még kérdő formában van jelen. A kérdő névmás nem választható el a kérdő mondat egyik alapfajtajától: a kiegészítendő kérdéstől, tehát mondatfajta-meghatározó jegy.

Gyakori, hogy az általános és határozatlan névmások kategóriáját grammatikáink együtt tárgyalják. Az ide tartozó névmások többségükben összetettek, jellegzetes előtagokkal. Pete István hívja fel a figyelmet arra, hogy „a megkülönböztető jegyek lehetővé teszik, hogy önálló határozatlan, megengedő, tagadó és gyűjtő (...) névmásokról beszéljünk a magyarban” annak ellenére, hogy ezek a névmásfajták „bizonyos helyzetekben felcserélhetők.” Pete példája erre: „Y már *nem senkié* (vagyis *valakié*)” (1978: 333).¹² Mindezeket megerősítik a következők: a *mind-*, *minden-* előtagú névmások, tehát a gyűjtőnévmások (kvantorok) a mindoperátorral (a német Alloperator fordításával) írhatók le: minden X elemre érvényes. Például: *Minden ember halandó*, azaz ha valaki ember, akkor halandó. A magyarban ezen a kategórián belül a kollektív és a disztributív értelem nem különül el élesen, úgy, mint egyes indoeurópai nyelvekben (vö. pl. az angol *all* = 'minden' – kollektív; *each* = 'minden egyes' – disztributív). A magyar gyűjtő névmások közül disztributív lehet a *mindegyik*.

A *bár-*, *akár-* előtagú megengedő névmások is tulajdonképpen az Alloperator kategóriájába tartoznak, és végső soron partitív értékűek, persze határozatlanul, vagyis a következőképpen írhatók le: minden egyes X elemre érvényes lehet, például: *Bárki meg tudja oldani ezt a feladatot*.

A *sem-*, *se-* előtagú névmásokhoz, a tagadó névmásokhoz az úgynevezett egzisztenciaoperátor (a német Existenzoperator fordításával) rendelhető hozzá: nincs olyan X elem, amelyre az adott állítás érvényes lenne. Például: *Senki nem jött el*.

Végül a *vala-*, *né-* előtagú (valamint az *egyik*, *másik*) határozatlan névmások operátora az ún. etaoperátor: meghatározhatatlan, hogy melyik X elemre érvényes, például: *Valaki elvitte innen a székét*.

Ebből a nagyon vázlatos és érintőleges jellemzésből is nyilvánvaló, hogy a logikai operátor szerepű névmásoknak a többi névmástól eltér a referenciális értelmezhetősége. Ezt halmazreferenciának nevezhetjük, mely lehet deiktikus vagy forikus, a szituáció vagy a kontextus azonban azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen halmazra, csoportra vonatkozik, tehát kijelöl egy olyan halmazt, amelyben a névmás logikai funkciójának megfelelően értelmezhető, például: *Valaki kopog* – teljesen általános érvényű, a valaki +élő, +ember jeggyel rendelkezik, *Valaki szedje fel a szemetet* – ha egy osztályteremben hangzik el, az ott tartózkodók csoportjára vonatkozik. Ebből következően a gyűjtő, a tagadó, a megengedő és a határozatlan névmások hordoznak bizonyos partitívuszi jelentéssármalatot. (Az operátorok elnevezéseikhez és a példák egy részéhez l. Grundzüge 1981: 667–70.)

A halmazreferencia lehet deiktikus, azaz a névmás értelmezési tartománya, melyen belül a logikai művelet végrehajtódik, rámutatásszerűen, exoforikusan jelölődik ki. Például egy tanár belépve az osztályterembe, így szól: *Mindenki álljon fel!* Nyilvánvaló, hogy a *mindenki* értelmezési tartományát a szituáció jelölte ki, ez az osztályban lévő gyerekek összessége, a *mindenki* pedig azt fejezi ki, hogy minden jelenlévő, az osztályba tartozó egyedre érvényes. Forikus referenciára példa: *Ezek a gyerekek a csoportban nagyon jó képességűek. A versenyen bármelyik megállná a helyét.* Az első mondat tartalmas főnévi csoportja (hátravetett jelzői értékű határozós főnév) jelöli ki az értelmezési tartományt, a névmás pedig ezen belül azt jelenti, hogy a halmaz mindegyik elemére

¹² Ez az utóbbi jelenség valójában nem a névmásfajták tulajdonképpeni összemosódása, ahogy Pete utal rá, hanem ennek nyilvánvaló oka a tagadószóban van, amely szintén operátorként működik, egyszerű logikai operátor. Mind a *sem*, mind a *senki* negációt fejez ki, s ha egy negációt negálunk, természetszerűleg állítás lesz belőle.

külön-külön érvényes a mondatban foglalt állítás. Az értelmezési tartomány kijelölése forikus referencia esetén lehet mondategységen belüli is: **A fiúk bármelyike képes ezt a problémát megoldani.** (A szerkezet az ún. genitivus partitivusra példa grammatikailag.)

A halmazreferencia akár deiktikus, akár forikus abban különbözik a deiktikus és a forikus referencia fent ismertetett formáitól, hogy míg azok esetében a referenciában szereplő elemek között teljes azonosítás van (*Péter = ő, ez = könyv* stb.), a halmazreferencia esetén a kijelölt halmaz a referens, s ezen belül hajt végre a névmás logikai műveletet (azaz *család ≠ valaki, fiúk ≠ bárki*).

Természetesen a halmazreferenciával rendelkező névmások nem helyettesíthetők a fentiek értelmében a referensüket reprezentáló tartalmas nyelvi elemmel. Csak egymás közötti felcserélhetőségről beszélhetünk az azonos logikai művelet következtében, pl.: *Ezek a gyerekek a csoportban nagyon jó képességűek. A versenyen bármelyik megállná a helyét / A versenyen mindegyik megállná a helyét.* Ez azonban nem a névmási helyettesítés esete.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a névmási referencia és a vele szorosan összefüggő – többféle képpen értelmezhető – névmási helyettesítés a névmások funkcionális csoportjaira vetítve meglehetősen összetett és heterogén képet mutatnak. A további vizsgálódások feladata a különféle referenciális értelmezési típusok és a helyettesítés kérdésének mind részletesebb feltárása kell, hogy legyen.

SZAKIRODALOM

- Asher, R. E. 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 10. Pergamon.
- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *NyTudÉrt.* 29. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–77.
- Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *MNy.* 72: 221–81.
- Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál 70. születésnapjára*. Budapest.
- Bokor József 1991. Szótan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 159–299.
- Bussmann, Hadumod 1983. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- É. Kiss Katalin 1985. Az anaforikus névmások értelmezéséről. *ÁNyT.* 16: 155–87.
- É. Kiss Katalin 1998. A névmások értelmezése. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 169–81.
- Elekfi László 1980. Azokat – őket. *MNy.* 76: 176–87, 323–31.
- Elekfi László 1980. A névmási elemek (anaforikus) használata. *NyTudÉrt.* 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 229–305.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Julius Groos Verlag, Heidelberg.
- Grevisse, Maurice 1986. *Le bon usage. Grammaire française*. Duculot, Paris-Gembloux.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik*. 1981. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin.
- Helbig, G.–Buscha, J. 1977. *Deutsche Grammatik* VEB Verlag Enzyklopädie. Leipzig.
- Hexendorf Edit 1954. Az emberé-féle alakok toldalékának elnevezéseiről. *MNy.* 50: 301–318.
- Hunyadi László 1988. Operátorok a magyar nyelvben. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, 461–7.
- Kallmeyer et al. 1974, 1977. *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. Frankfurt am Main, Athenäum.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 1994. Szöveg és szövegten: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából. *Nyr.* 118: 340–9.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az ő névmásról. *Nyr.* 119: 285–93.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–74. (A névmásokra vonatkozó teljes szakirodalmat l. 172–4.)
- Laczkó Krisztina 1998. A névmási helyettesítésről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest, 120–6.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *MNyj.* XXXVIII: 277–82.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Nyr.* 125: 102–7.

- Lengyel Klára 1997. Töprengés a birtokos névmásról. *Nyr.* 121: 487–9.
- Levinson, Stephen C. 1983/1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lewandowski, Th. 1990. *Linguistisches Wörterbuch* 3. Heidelberg, Wiesbaden.
- Lotz Károly 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Budapest.
- Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. *MNy.* 51: 290–7.
- Pete István 1981. A névmások osztályozása. *MNy.* 77: 330–5.
- Péter Mihály 1990. Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János 70. születésnapjára*. Budapest, 193–8.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁNyT.* 11: 261–77.
- Rácz Endre 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica. Series C, Relatines 6. Budapest.
- Radford, Andrew 1988. *Transformational grammar: A first course*. Cambridge University Press, New York.
- Simon Györgyi 1987. A szófaji felosztás problémái. In: Rácz Endre (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Budapest, 33–58.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Nyr.* 124: 226–38.
- Temesi Mihály 1961. A szófajok. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 193–294.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *MNy.* 96: 282–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy.* 84: 167–72.
- Velcssov Mártonné 1968. A szófajok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Budapest, 9–83.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

Pronouns and substitution

The present paper deals with the two most important characteristics of the word class of pronouns: the issues of substitution and reference. First, it defines the nature of pronominal substitution; and then, it goes into details about the possibilities of the referential interpretation of pronouns, which are as follows: 1. deictic reference, 2. coreference, 3. set reference. The paper primarily seeks an answer to the question of how, across the various types of reference, the simple grammatical substitution corresponding to the basic pattern ‘pro-NP for NP’ is carried out. The paper tries to apply recent results of text linguistics and pragmatics, concerning pronouns, within the realm of descriptive grammar.

Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcimóminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról

A magyar nyelvben az igekötők számának növekedése és rendszerük kiépülése valószínűleg összefüggésben áll az igeidők számának csökkenésével. A jelen munkában arra próbálunk választ találni, milyen kapcsolat van az igekötők és az aspektus, illetve akcimóminőség-kifejezés között.

A történeti nyelvtanok, illetve az igekötők történetéről szóló munkák a magyar igekötőrendszer teljes kibontakozását a XV–XVI. századra teszik, ugyanakkor megjegyzik, hogy a legrégebbi igekötők, mint például a *meg-*, az *el-* valószínűleg már az ősmagyar kor végén vagy a korai ómagyar kor elejére, azaz már a X. században kialakultak (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 398, J. Soltész

1959, Benkő et. al. 1991: 434, Kiefer 1996: 266). Ha a magyar igekötők helyzetét összehasonlítjuk az egyes más (pl. német, szláv) nyelvekben meglévő állapottal, az eredmény arról győz meg minket, hogy igekötőrendszerünk a fejlődésnek még csak korai stádiumában van. Ez a megállapítás több oldalról is alátámasztható. Emellett szól az a formai érv, hogy minden magyar igekötő az elváló típusba tartozik (pl. *elolvass*, de jelen időben tagadás esetén: *nem olvassa el*, felszólító módban: *olvassa el!*, jövő időben, állításban: *el fogja olvasni*, tehát az igekötő elválík az igétől). Ezzel ellentétben a szláv nyelvekben, amelyekben az igekötők rendszere kiforrott és igen gazdag, nincs példa arra, hogy az igekötő bármilyen esetben elválna az igétől. A korai szláv (a IX. század második feléből vagy a X. századból származó) nyelvemlékekben az igekötő és az ige mindig szerves egységben szerepel. Az igekötő és igéje a szláv nyelvekben nemcsak szemantikai, de megbonthatatlan formai egységet is alkot.¹ A német esetében már más a helyzet. Itt az igekötők három csoportba sorolhatók, úgymint: a) nem elváló, b) elváló, c) változó: egyes esetekben elválík, más esetekben nem (ezek gyakran *Doppelentsprechungen* néven szerepelnek). Hadrovics igekötőrendszerünk kora kapcsán az úgynevezett **tnesis** jelenséget (ige-igekötő elválása) is megemlíti a latinban, amely egyes archaikus íróknál előfordul, és arra vezethető vissza, hogy egyes határozói-igei összetételek esetében a határozói elemek tovább megőrizték önálló jelentésüket, és csak később tapadtak az igéhez (Hadrovics 1994: 88–9). Az olyan szóösszetételek, amelyeknél az alapszó ige, az előtag pedig határozószó vagy előjáró, gyakoriak voltak a latinban. Ezek nagy része a leánynyelvekben is megmaradt: *māle + dicere* → *māledicere*, ol. *maledire* – megátkoz, *circum + dāre* → *circumdāre*, ol. *circondare* – bekeríti, körülvesz.

Azt, hogy a szláv igekötők a magyaroknál lényegesen korábbiak, az is alátámasztja, hogy a magyarban jó néhány olyan szláv eredetű, szerkezetében igekötőt is tartalmazó deverbális főnév van, amelyet a magyar nyelv már mint önálló egységet vett át. Ilyenek például a következők: *izgága* < *iz-gaga, *abrák* < *ob-rokъ, *ábráz* < *ob-razъ, *póráz* < *po-vrazъ, *pribék* < *prě-běgъ, *zálog* < *za-logъ (Hadrovics 1976: 90). Ezek az adatok persze nem annyira a magyar igekötők szlávnál későbbi keletkezésének általános igazolásaként értelmezendők. A fenti szláv eredetű, szerkezetükben igekötőt is tartalmazó deverbális főnevek elsősorban az adott szavakra és forrásukra nézve bírnak bizonyító értékkel, tehát inkább úgy kell tekinteni ezeket, mint érdekes kiegészítő adalékot a magyar igekötő történetéhez, amely a magyar és a szláv igekötők fejlettségi foka közti különbséget illusztrálja az adott esetekben.

A magyar igekötők² viszonylagos fiatalsága nemcsak formai, hanem szemantikai oldalról is alátámasztható. Az, hogy a magyar igekötők többsége még ma is híven őrzi eredeti irány- vagy helyhatározói jelentését (pl. *ki-*: *kimegy*, *be-*: *bejön*, *le-*: *lemegy*), arra mutat, hogy a szemantikai ártértekélődés folyamata esetükben még nem zárult le teljesen.

Kiefer az igekötők kialakulását olyan többfázisú grammatikalizációs folyamatként fogja fel, amely fonológiai változásokkal³ és szemantikai ártértekélődéssel jár együtt. Ezt a grammatikalizációs folyamatot, valamint a szemantikai ártértekélődés állomásait ő a következőképpen vázolja:

¹ Az igekötő és az ige szemantikai egységének gondolata a magyarban is régtől fogva megtalálható. Erre mutat az, hogy az igekötőt és az igt első nyelvtaníróink, például Nagy György, Sylvester János is következetesen „elválthatatlannak” mondják. Az, hogy a kettőt egymástól mégis gyakran különírják csak látszólagos ellentmondás, aminek az írásmód bizonytalansága lehet a magyarázata. Ez utóbbihoz valószínűleg hozzájárult az is, hogy bizonyos helyzetekben a magyar igekötő – amint az köztudott – formailag elválík az igétől (Szili 1985: 17, J. Soltész 1959: 9–10).

² Létezik olyan vélemény, mely szerint a magyarban nem indokolt igekötőkről beszélni. Kiefer például a magyar igekötőket nem prefixumoknak, csak az ige elé helyezett partikuláknak tartja, mivel azok nem klitizálódtak (Kiefer 1996: 267).

³ A fonológiai változások alatt azt kell érteni, hogy az alapszó hangteste redukálódik (egy része lekopik), és legtöbbször minőségileg is átalakul. Jól megfigyelhető ez legrégebbi igekötőink: a *meg-*, *le-*, *fel-*, *ki-*, *be-*, *el-* példáján. Ezek eredetileg lativusi ragos határozók voltak: *meg-* < *mögē*, *le-* < *levē*, *fel-* < *felē*, *el-* < *elē*, *ki-* < *kivē*, melyeknek alakja jelentősen megrövidült (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 397, Benkő 1991: 435–7).

Grammatikalizációs folyamat:

1) önálló szó $\Rightarrow$ 2) kötött szintagma része $\Rightarrow$ 3) összetétel része $\Rightarrow$ 4) affixum

Szemantikai ártértekeldés:

1) határozói jelentés $\Rightarrow$ 2) határozói és akcióminőségbeli és/vagy aspektuális jelentés $\Rightarrow$ 3) akcióminőségbeli és/vagy aspektuális jelentés

(Kiefer 1996: 266–7)

A fenti szemantikai ártértekeldésre vonatkozó elképzelést úgy módosítottuk, hogy a 2. és a 3. pontot összevontuk. Ez ugyanis, véleményünk szerint, jobban megfelel a magyarban érvényes viszonyoknak, mivel sok magyar igekötő akcióminőségbeli és/vagy aspektuális jelentése mellett (a magyarban a kettő gyakran egybeesik, pl. *fellobban* – ingresszivitás + befejezettség, vö. Jászó 1994: 203) még határozói jelentését is őrzi. Kiefer rendszerében ezek besorolását (egyszerre tartoznának a 2. és a 3. pontba) ebben az esetben némileg problematikusnak éreztük.

Általános vélemény szerint a magyarban csak egy, a *meg*- igekötő jutott el a szemantikai ártértekeldés teljes, esetünkben 3. ponttal jelölt fokozatához. A *meg*- igekötő eredeti irányhatározói jelentését szinte már teljesen elveszítette,⁴ és transzparenssé vált. Szerepe jelenleg csak a cselekvés vagy történés befejezettségének a jelölésére korlátozódik. Láthatóan ilyen irányba tart az *el*:- *elmond*, *elolvas*, *elhisz*, *elfog*, ugyanakkor ennél az igekötőnél egyes esetekben (főként ha mozgásigékkel kapcsolódik) még az irányhatározói jelentés is tisztán érződik: *elmegy*, *elfut*, *elszáll*. Véleményünk szerint a *meg*- igekötőn kívül a 3. pontba tartozóként említhető még az *agyon*- is, amely szintén elveszítette eredeti irányhatározói jelentését. Ez a prefixoid mára már szinte transzparenssé vált, és sok esetben csak a cselekvés befejezettségét jelöli: *agyonüti*, *agyonkínozt*, *agyongyötört*, *agyonbusgat*, de gazdagíthatja az alapigét sajátos jelentéstartalommal is: *agyonhallgat*, *agyonbeszél*. Czarnecsknél ezek az igék többnyire deterioratívként vagy (amennyiben az alany halálához vezetnek) moritívként szerepelnek (Czarnecsk 1998: 109).

A legtöbb magyar igekötő azonban csak a 2. pontig jutott el a szemantikai ártértekeldés hosszan tartó folyamatában.⁵ Ilyenek például a *ki*- és a *be*-, amelyek őrzik ugyan eredeti irányhatározói jelentésüket, egyszersmind azonban más funkciójuk is van: a cselekvés befejezettségét jelölik: *bemegy*, *kimegy*, *kibetűz*, *kibélel*, *kimeszel* (a *meg*-, a *be*-, és a *ki*- jelentésszerkezetének változásáról vö. Kiefer 1991: 344–5).

Hadrovics szintén megjegyzi, hogy az igekötőnek a magyarban az irányjelölésen kívül több más funkciója is lehet: „az igekötő... a cselekvésnek befejezett és egyedi, egy konkrét alkalomra vonatkozó jelentést is ad, ami tárgyias igéknél szorosan összefügg a határozott névelő vagy a mutató névmás használatával.”⁶ Ezzel kapcsolatban Hadrovics egy olyan tendenciára hívja fel a figyelmet, hogy míg az igekötős ige az egyes, konkrét cselekvést írja le, addig az igekötő nélküli (szimplex)

⁴ A *meg*- igekötőnek már csak néhány ige mellett van meg az eredeti irányhatározói jelentése, például *megjön* ‘visszajön’. Ezek azonban elszigetelt esetnek tekinthetők (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 398).

⁵ Az a tény, hogy más nyelvekben több kiüresedett jelentésű igekötőt találunk, mint a magyarban, szintén arra mutat, hogy a magyar igekötők rendszere viszonylag fiatal. Ezen nyelvek esetében ugyanis valószínűleg sokkal előbb megindult az igekötők transzparenssé válásához vezető szemantikai ártértekeldés folyamata.

⁶ Az ige aspektusa és az igei bővítmény határozottsága közötti kapcsolatot szláv és germán vonatkozásban mi is megvizsgáltuk (Pátrócs 2000/a: 127–47, 2000/b: 69–86). Wacha megjegyzi, hogy a határozottság és az aspektus összefüggése a magyarban „újabb keletű” (Wacha 1994: 17). – Valószínűleg ez lehet a helyzet a finnben is.

ige többnyire az általános cselekvés megnevezésére szolgál (Hadrovics 1994: 89). Mindez teljes mértékben egybevág az igekötő aspektusjelölő funkciójáról fentebb elmondottakkal.⁷

Megfigyelhető, hogy míg a *meg-*, úgy tűnik, elérte a szemantikai átértékelődés folyamatának végpontját (azaz lexikailag tulajdonképpen „kiüresedett”), addig az *agyon-* a cselekvés túlzott mértékét is jelölheti, például az *agyonhallgat*, *agyonbeszél* igék esetében. Ez a prefixoid tehát jelentésmódosító szereppel is bír, azaz a cselekvés túlzott mértékének kifejezése következtében ebben az esetben egy olyan akciómínóséggel van dolgunk, amely a rezultatív akciónsart-csoport egyik altípusának (deterioratív) tekinthető.

Általánosan elmondható, hogy a grammatikalizációs folyamatban igekötőink nem jutottak el a fejlődés végső fokára (nem váltak affixumokká). Ez megítélésükre is hatással volt. A róluk szóló, a grammatikai irodalomban létező sokféle felfogás végső soron arra vezethető vissza, hogy grammatikusaink eltérően ítélték meg ezen elemek grammatikalizáltságának fejlettségi fokát: az irányjelölő igekötős igéket például egyesek az ige és a határozói elem laza kapcsolatának (Simonyi Zsigmond, Bárczi Géza, Pais Dezső), mások összetételnek (J. Soltész Katalin), megint mások pedig ennél is szorosabb kapcsolatnak tartják (Balassa János) (erről részletesen l. Szili 1985, 1995).

Wacha a magyar igekötőkről szintén úgy nyilatkozik, hogy azok „máig sem váltak általános aspektusmorfémává” (Wacha 1994: 17). Ahhoz, hogy ez megtörténjék, több feltételnek is teljesülnie kéne. Az egyik legfontosabb ilyen feltétel, hogy az ige és az igekötő ne legyen egymástól elválasztható, hanem – mintegy „szláv mintára” – egymással teljes egységet alkosson. Tudjuk azonban, hogy bizonyos esetekben éppen az igekötőnek az igétől való elválása szolgál eszközként bizonyos aspektusjelentések kifejezésére. Gondolunk itt a folyamatosságra, amelyet gyakran az igekötő hangsúlyos hátravetése eredményez. A folyamatosság kifejezésének ez az eszköze azonban nem lehet túl régi, hiszen kódexeinkben (pl. Jókai-Kódex, Érdy-Kódex) még nem jelöl folyamatosságot az, ha az igekötő az igéhez képest posztpozícióban szerepel (Wacha 1994: 17). Az igekötők klitizálódásához persze szükséges lenne a hangsúlyozási szabályok megváltozása is. Kiefer megjegyzi, hogy a magyar nyelv semmi jelét sem mutatja egy ilyen folyamatnak (Kiefer 1996: 267).⁸

Bár olyan tendenciát, amely az igekötő klitizálódásának irányába mutatna, nem tapasztalunk, megfigyelhető azonban az igekötők körének fokozatos bővülése, használatuk nagyarányú terjedése. Ezzel a Fülei-Szántó által **kreatív használatnak** nevezett jelenséggel (Fülei-Szántó 1989: 310) nemcsak a szubkultúrában⁹ vagy a szépirodalomban találkozhatunk, de a sajtónyelv, illetve a „köznapis politikai zsargon” is számos ilyen példával szolgál. Egyre gyakrabban olvassuk az újságban, halljuk a nyilatkozatokban vagy egyéb más alkalmakkor, hogy: a) a *miniszterelnököt *megvezették*

⁷ A folyamatos-befejezett oppozíciót a magyarban azonban nem lehet leírni csak az igekötő jelenlétének, illetve hiányának szembenállásaként. – Míg például folyamatos aspektusértékűek a *'Csinálta a felhajtást, 'Főzte a halászlét, 'Hozta a tányért, 'Forralta a 'vizet* vagy az *Éppen 'vizet forralt* mondatok, s a tárgyat, illetve kitett tárgyat nem tartalmazó, esetleg csak puszta igéből, állítmányból álló *Főzött, Javában főzött, Éppen főzött*, továbbá a *Csinálta, forralta, főzte* mondatok is, a *Csinált egy ládikót, Főzött egy kondér halászlét, Forralt egy kis vizet* mondategységek már nem folyamatos aspektusértékűek, s nem folyamatos aspektusértékű a fókuszban (nyomatékos, kirekesztő) alanyt tartalmazó mondatok többsége sem: *Ezt ő csinálta. Ezt Éva főzte. Pista hozta.*

⁸ Wacha Balázs hívta fel figyelmemet arra a véleményre, mely szerint az igekötő az igetövet megelőző pozícióban valószínűleg még a középmagyar korban sem feltétlenül alkotott „egy szótamot” az igetővel. Az igekötő fókuszba kerülése hozzájárulhatott perfektíváló szerepének kifejlődéséhez, illetve stabilizálódásához, amit talán az is alátámaszt, hogy egyéb mondatrészek fókuszba kerülése is megingathatja a magyar mondat folyamatos aspektusértékét – még ha ennek oka valóban csak a mondat aktuális tagolása (vö. Bende-Farkas 1994: 140–67, Péter 1991: 527–30).

⁹ Kis Tamás hoz példákat az igekötők használatára a magyar szleng kutatásáról szóló munkájában. Dolgozatában az *el/kivakarodik, el/kitakarodik (el/kimegy), elsöpör (elszalad), elkotródik (elmeleg), lekopik (eltűnik)* alakokat említi. Az igekötők a fenti példákban aspektus- és irányjelölő funkcióban szerepelnek (Kis 1997: 269).

(félrevezették); az összegből a felsorolt intézmények *megfinanszírozhatják a vizsgálat költségeit; a pályázatra benyújtott projekteket *megversenyeztetik; *imádkozzuk meg az újonnan kereszteszteket; a javaslatot nem fogják *megtámogatni (támogatni); b) a pályaudvaron még *le tudták fogadni (tudták fogadni) a vonatokat; a sztrájk előtti napon még minden vonat a menetrend szerint *leközeledett (közlekedett); ezt én már minden sajtóorgánumnak *le nyilatkoztam (nyilatkoztam erről a kérdéssel); a diák ebben a hónapban szeretné *lehiányozni a összes óráját; a diákok már mind *lefeleltek; május 10-ig az összes kutyát *le kell oltatni; a miniszterelnök sorra *leiskolázta (tkp. tudásával megszegyenítette) az ellenzéki képviselőket; már az összes jelöltet *lepályáztatták; a dobos pontosan *lekövette a teljes ritmust; a szüreten már mind *lefogytak (elfogytak) a muskotályos fajták; c) az értesítés után időbe telt, amíg a tűzoltók *beriadtak (tkp. akcióba léptek); a célszemély *beganúsítása után hamar megtörtént az előállítás; a gyermekeket most *bekeresszéljük a katolikus hitre; az elkövetőt *beazonosították, majd őrizetbe vették; míg az olyasfajta alakok, mint a *felvállal, *kihangsúlyoz, *bebiztosít, *lebonyolít, amelyek használata a jelenleg érvényes nyelvtani szabályok szerint tulajdonképpen helytelen, mára szinte általánossá vált. ezeket bizonyos kontextusokban az átlagos magyar beszélő már egyáltalán nem tartja helytelennek. Külön figyelmet érdemel a *lebonyolít* ige, amelynél a *le-* igekötő lexikai jelentést hordoz (*lebonyolít* = 'elintéz', de *bonyolít* = 'bonyolultabbá tesz') – ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról sem, hogy létezik *bonyolító* szószerző is!¹⁰

Az igekötők használatával kapcsolatban Bokor három főbb hibatípust említ: a fölösleges használatot, az igekötők felcserélését és ezek elhagyását (vö. Jászó 1994: 229). E közül a három típus közül úgy tűnik, az első és a második fordul elő a leggyakrabban. Ez lehet az oka az olyasfajta formák létrejöttének mint például a *felvállal* a *vállal*, illetve a *megvezet* a *félrevezet* helyett. Ennek a tendenciának azonban csak egyik oka a magyart az idegen nyelvek (leginkább a német) felől ért hatás,¹¹ amelyre Hadrovics egyik, fentebb már hivatkozott cikkében felhívja a figyelmet (Hadrovics 1994: 88–98). A fent említett jelenségről szólva azt is hangsúlyoznunk szükséges, hogy annak egyes megjelenési formái nem másnak, mint a jelenleg – sajnos – nemcsak, hogy általánosan erősödni, de egyenesen eluralkodni látszó nyelvi igénytelenségnek, inkompetenciának tudhatók be. Valóban elképesztő a napjainkban nyilvános fórumokon megszólaló önjelölt, egyfajta politikai-, illetve médiaelit sztárszerepében tetszelgő réteg nyelvi képzetlensége, „tudattalansága.”

A nyelvnek társadalmunkban betöltött bonyolult szerepére, a nyelvi változás, illetve a nyelv napjainkban tapasztalható eldurvulásának, egyes nyelvi kifejezések devalválódásának problémájára nemrégiben többen is felhívták a figyelmet (Bańcerowski 2000: 9–23, Kiss 1995, Nyomárkay 2001: 167–75).

Az említett tendencia másik ösztönzője véleményünk szerint azonban nem annyira a nyelvi kompetencia hiányával, mint inkább az igekötők aspektusjelölő szerepével, ennek a szerepnek az erősödésével van kapcsolatban. Ilyenkor az történik, hogy a beszélő, bár tudatában van annak, hogy az alapige az igekötős igehez hasonló tartalmat hordoz, de mintegy „kevésnek érezve” az alapigét, igekötővel látja el azt. A beszélő tudatában az igekötős ige konkrétabb, és jobban utal a cselekvés befejezettségére: (*be*)pótol, (*el*)intéz, (*le*)szerződik, (*le*)láttamoz. Nem egészen erről van azonban szó az olyan esetekben, amelyekben az ige idegen (pl. latin) eredetű szó: (*ki*)exhumál, (*le*)degradál. Ezek a szavak szerkezetükben ugyanis már tartalmazznak egy határozói jelentésű elemet: *ex* | *humál*, *de* | *gradál*,

¹⁰ Az említett problémára Jászay László hívta fel figyelmemet.

¹¹ Ennek a hatásnak egyik igen szemléletes példája a *lereagál* ige, amely nyilvánvalóan a német *abreagieren* hatására jelent meg nyelvünkben. Ugyanakkor szép számmal vannak olyan deverbális főneveink is, amelyek szintén német hatásról árulkoznak. Ilyen például a *meghajítás* szavunk, amely „pályafutását” németből szó szerint fordított (vö. n. *Antrieb*) műszaki szakszóként kezdte, használata azonban mára meglehetősen széles körűvé vált (Hadrovics 1994: 88).

amelyet az anyanyelvű beszélő az idegen nyelv – adott esetben a latin – ismeretének hiányában nem képes értelmezni, s így az igekötőt tulajdonképpen megismétli. (Erről bővebben, irodalmi példák-kal is illusztrálva l. Hadrovics 1984: 95–6).

A mai magyar nyelvben, a már meglévők mellett (vö. Pátrovics 2001: 80–1), véleményünk szerint jelenleg több akcióminőség is „formálódik.” Így például a disztributív (a több alannyal vagy tárggyal ismétlődő történeteket vagy cselekvéseket kifejező) akcióminőség kialakulásának irányába mutatnak az alábbi formációk: *a vonatokat még *le tudták fogadni; a vonatok mind *leközlekedtek; minden sajtóorgánumnak *lenyilatkoztam; most szeretném *lehiányozni az óráimat; a kutyákat záros határidőn belül *le kell oltatni; a gyűlésre Budapestről érkező küldötteket leelűszobázták.* Ez tehát tulajdonképpen a fentebb b-vel jelölt csoport igéit fedi. Érdemes megfigyelni, hogy a disztributív jelentés indikátoraként gyakran jelenik meg a többes számban álló tárgy, valamint a *minden, összes, mind, sorra, teljes* szavak.

Augmentatív jelentést (ezen igék esetében az eredmény teljes elérésére vagy az esemény kezdő fázisára helyeződik a hangsúly) hordoznak az alábbi igeformák (melyek közül a legtöbb szleng ízű kifejezés): *éjjelig *szétizgultam/*szétaggódtam magam; *széthízta a fejét; *széitotta magát/az agyát; Marcsi a bulin *széthányta magát; Szilvi már tisztára *szétkábitotta az agyát; a srác teljesen *szét fog zuhanni, ha ezt megtudja.* (Az ilyen igék mellett az augmentatív jelentés indikátoraként gyakran megjelennek a *teljesen, egészen* szavak, a köznyelvben, valamint a szlengben pedig ezeknek feleltethetők meg például a *tisztára, tökre, csontra, pikpakra, kajakra* kifejezések.

Pillanatnyilag (általában spontán) jelentkező és behatárolt vagy igen rövid ideig tartó (szemelfaktív, ill. delimitatív), cselekvésmódot jelölnek a következő igék: *tegnap *befájt a gyomrom; a műszer bejelzett; még beköszönök neki; *beféltem a vizsga előtt; Kriszta este sokat ivott és *behányt* (tkp. elhányta magát, hányt egyet); *olyat *beszéltem neki, hogy csak na; *becsápoltam egyet az énekes csajnak a koncerten; *bepancsoltam neki egyet. A be-* igekötő sokszor ingresszív vagy iniciatív-rezultatív jelentést is kifejezhet: *állatira beijed; ahogy meglátta a lányt, tökre becsillant a szeme; ennek tisztára *behányt az agya* (teljesen elborult/megzavarodott az elméje); *tisztára *beizgult, ahogy meghallotta; begyulladt* (tkp. megijed); *tisztára *beparázott; bepörcent; bedilizett; bekattant;*¹² *benyomott.* A delimitatív igék mellett például az *egy ideig, egy kicsit* határozós szerkezetek jelenhetnek meg indikátorként, míg az ingresszív igéknek az a jellemző jegyük, hogy jelentésük általában leírható a „vmit (el)kezd csinálni” szerkezettel, például *begyulladt* = félni kezdett.

Mivel az új tendenciák először az úgynevezett kreatív nyelvhasználatban jelennek meg, és sokszor csak a köznyelv alsóbb rétegeiben, például a fiatalok szlenggel tarkított beszédében érhetők tetten, példáink jelentős része nem teljes stílusértékű, többségük szleng kifejezés. Azt is el kell mondani, hogy a fent idézett formák létrejöttében az analógia is komoly szerepet játszik. Az analógias hatás ebben az esetben úgy értendő, hogy a fenti igei csoportokhoz felépítésükben: [x /meg-, le-, szét-/ igekötő + alapige], valamint az akcióminőségbeli jelentést tekintve azonos igék léteztek/léteznek az irodalmi nyelvben is, amelyeknek mintájára aztán ugyanazok az igekötők, az adott jelentést generálva, más igékhez is kapcsolódtak, illetve kapcsolódnak. A disztributív jelentésű igék (és evvel egyben a disztributív akcióminőség) kifejlődésének és terjedésének alapjául szolgálhattak például az alábbi szerkezetek: *leisztáz (minden oldalt); lemásol (minden oldalt); leparolázik/lekezel (minden jelenlétével); lehang (mindenkit a versenyben); levetít/lehányja magáról (az összes ruháját).* Az augmentatív akcióminőség kialakulásának alapját az alábbi formációk vehet-

¹² A *bekattan* ‘megbolondul’ (a szlengben létezik még a *megborul* is hasonló jelentésben) ige eredetét, csakúgy mint a *bekavar* ‘bonyodalmat, kellemetlenséget okoz másoknak, keresztlúzza vki számítását’, illetve a *megvezet* ‘kellemetlen, megalázó helyzetbe hoz, elbánni kitől vkivel’ igékét – úgy tűnik – a katonai szlengben kell keresnünk (vö. Kis 1992: 28, 199).

ték meg: *szétrobbant*; *szétbont*; *szétveri* (a berendezést); *szétűzza* (az ellenállást); *széthányja* (a ruhákat a szobában); *széthordja* (a homokot a szél); *szétrágja* (a kedvenc játékát). Az iniciatív-rezultatív akcióminőség létrejöttét pedig a következő igék segítik: *beindul* (később átvitt értelemben is vö. a „*tótális beindulás*” ma már az *oltári buli* szinonimájaként funkcionál), *berűg*; *beszív*; *becsíp*; *beránt*; *bevizel*; *becsinál*; *beüt* (később átvitt értelemben is, pl. szerencsétlenség), *bemond*; *beakaszt*; *betör*; *bever*; *bezúz*. A delimitatív, illetve szemelfaktív akcióminőség terjedését elősegítő-támogató szerkezetekre is akad példa: *bevillan* (az emlékezetébe); *bepillant* (a szobába); *befütyönt az ablakon*. Megfigyelhető, hogy sok esetben (pl. az utóbbi példánál) szemantikáját tekintve már maga a simplex ige az adott (a jelen esetben pl. szemelfaktív) jelentés hordozója, s az igekötő csupán mintegy irányhatározói szerepben és/vagy az ige alapjelentését támogatva jelenik meg. Az analógia eredményeként aztán az adott igekötő olyan igékkel is kapcsolódik (az adott pl. mozzanatos jelentéstartalommal gazdagítva őket), amelyek önmagukban eredetileg nem hordoznak ilyen jelentést (vö. **befél*; **behány*; **bepancsol*; **becsápol*; **beszól* stb.) Az igekötő tehát mintegy „magára véve” például a mozzanatos jelentés kifejezésének szerepét, annak hordozójává válik. Ez az a momentum (amennyiben ez a szerep rendszeressé válik), amelyben megmutatkozik, ahol tetten érhető az új akcióminőség kifejlődésének tendenciája.

Végezetül még egy dologról szólnék, amelyről nem szabad elfeledkeznünk. A szomszédos idegen nyelvek hatása a magyarra – amelyről fentebb már volt szó – nemcsak egyes konkrét szavak esetében mutatkozik meg. A magyar környezetében lévő idegen nyelvek (mindenekelőtt a szláv nyelvek) hatással lehettek a magyarra¹³ az aspektuskifejezés morfológiai eszközeit illetően is. Az areális nyelvi hatásoknak (a szláv szubsztrátumnak és adsztrátumnak l. Zoltán 1996: 641–6) szerepe lehetett a magyar igekötők aspektusjelölő funkciójának kifejlődésében, amire az igeidő-rendszer fokozatos leépülése, és a *-t(t)* jeles múlt perfektiváló funkciójának eltűnése után nyílt lehetőség. A más (idegen) nyelveknek a magyarra gyakorolt hatásáról Hadrovics László így ír: „Nyelvünket ugyanis e területen [az igekötők kifejlődésének és használatának területén /megi. tölem/] is nagy hatás érte két olyan nyelv részéről, amelyekben a fogalomalkotás s ezzel együtt a szókincsgyarapítás folyamata jóval előttünk járt, és amelyekben az igekötők sokkal szorosabban kapcsolódnak az igékhez, mint a magyarban, s ez a két nyelv a latin és a német: a latinnak természetesen nemcsak klasszikus változata, hanem az a beszélt és írott latin, amely a művelt magyarságnak a múlt század közepéig jóformán második anyanyelve volt” (Hadrovics 1984: 90). D. Máta Mária szintén felhívja a figyelmet a magyar nyelvet az idegen nyelvek részéről ért hatásra: „Az idegen nyelvek közül a szláv, a német és a latin gyakorolhatott bizonyos hatást igekötőrendszerünk fejlődésére, de nem annyira az egyes igekötők keletkezésében, mint inkább az igekötők használatának kiterjedésében játszhattak közre” (in: Benkő 1991: 440).

Vitathatatlan, hogy az idegen (mindenekelőtt a szláv) nyelvek nem a magyar igekötők keletkezésére, hanem – ahogy D. Máta Mária állítja – sokkal inkább használatuk egyre szélesebb körű terjedésére lehettek/voltak(?) bizonyos hatással. Mindazonáltal be kell látnunk, hogy ezek az akár jogosan „kinyilatkoztatásszerűnek” is nevezhető állítások igazolásra szorulnak, ami másrészt

¹³ Természetesen nemcsak a szláv nyelvek voltak hatással a magyarra, a magyar is hatott néhány szomszédos szláv nyelvre (pl. a szlovákra). Ez a hatás azonban nem merült ki csupán a szavak átvételében, hanem az alaktant, a szóképzést is érintette. Gregor elmondja, hogy az olyan, a szlovákban előforduló nyelvjárási alakok létrejöttét mint a: *preč darovat*, *preč venovat*, *preč vymyt* *preč vykúrit*, *hore dat*, *hore slúžit*, *vjedno zvolat* a magyar *elajándékoz*, *elmos*, régi: *elkimos*, *kiég*, régi: *elkiég*, *felad*, *felszolgál*, *egybehív* igekötős minták segítettek elő. Az igekötő elválására a szlovákban olyan nyelvjárási példát hoz Gömör megyéből, amelyben eldöntendő kérdésnél a szlovák igekötő magyar mintára önmagában szerepel: *Už viletela kura s košíka*? – Vi. – (*Kirepült a tyúk a kosárból*? – Ki). Az irodalmi nyelvben polgárjogot azonban csak a *tajst* – *tafst* (*elmegy*, *odamegy* -ta = el-, oda-, meg-) nyert, amely szintén a magyar nyelv hatására vezethető vissza (Gregor 1993: 22–3).

ról azonban korántsem egyszerű dolog. Amennyiben ugyanis az egyes szavakat és azok eredetét vesszük figyelembe (azaz mintegy „szószinten” vizsgálódunk), akkor könnyen érhet bennünket az a vád, hogy az ilyesfajta adatok csakis az adott szavakra és azok forrására vonatkoznak, ergo: nem igazolnak semmiféle rendszerértékű hatást, illetve tendenciát. Maradna tehát a „tisztán” areális szempontok értékelése és az egyes finnugor nyelvek ebből a szempontból történő számbavétele. Mi itt most csupán a finn és az észti nyelv jelenlegi állapotára utalunk, mivel véleményünk szerint bizonyos hatások – mégha nem is bírnak csaknem megingathatatlan (az angolban ún. *hard evidence*-nek titulált) bizonyító erővel – ennek alapján is valószínűsíthetők/beláthatók.

Sem a finnben, sem az észten **nincs igekötő**. Jóllehet van ezekben a nyelvekben néhány olyan határozószó, amely szoros értelmi kapcsolatot alkot az igével – anélkül, hogy ezeket igazi igekötőknek lehetne tekinteni. Ennek illusztrálására álljon itt most néhány finn példa: *juosta ulos* – ‘kiszalad’, *ottaa vastaan* – ‘elfogad’. Egyes észti nyelvtanok és nyelvkönyvek azonban ezeket a határozószókat igekötőként tartják számon (Ariste 1981, Palmeos 1982, Kippasto–Nagy 1995). Azt, hogy ezek mégis inkább határozószóknak, semmint igekötőnek tekintendők, és nem grammatikailizáltak, alátámasztani látszik az, hogy nem klitizálódtak (az az ortográfiai tény is erre mutat, hogy az igekötős igék két tagját minden esetben különírjuk), az ige és az igekötő közé pedig más mondatrészek is ékelődhetnek. Ezek a határozószók utalhatnak a történés/cselekvés befejezett voltára, legtöbbször azonban a cselekvés irányát is jelölik, amit az alábbi példák szemléltetnek: *János on sisse astunud* (János belépett), *Ta on juba akna lahti teinud* (Ő már kinyitotta az ablakot).

Bár a finn és az észti nyelv rendelkezik bizonyos eszközökkel az aspektusjelentések kifejezésére, ezek azonban semmiképpen sem alkotnak olyan rendszert, mint amilyent a szláv nyelvekben találunk. Az aspektus kifejezésében főként az igeidők (amelyek viszont a magyarban jelentős mértékben egyszerűsödtek) és a lexikális eszközök játszanak szerepet, ugyanakkor a finn vagy az észti számos esetben indifferens az aspektussal szemben (erre orosz–magyar vonatkozásban is találunk példát, vö. Jászay 1993: 66–7). A két nyelv esetében sem szláv értelemben vett igei szemléletpárok meglétéről, sem pedig igekötőkről nem beszélhetünk (vö. Pátrovics 2000a: 78).

Ha a fentiekhez hozzávesszük, hogy sem a finn, sem az észti esetében nem beszélhetünk olyan direkt és átható szláv nyelvi hatásról, mint a magyar nyelv esetében (nem beszélve az igeidők jelentős mérvű leépüléséről – ami sem a finnben sem pedig az észten nem történt meg), akkor az extralingvális (jelen esetben történelmi-kulturális) faktorokat is figyelembe véve eléggé kézenfekvőnek, hovatovább megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy a szláv (és a már említett más) nyelveknek igenis lehetett szerepük a magyar igekötőhasználat szélesedésében és az igekötők aspektusjelölő funkciójának kifejlődésében. Az persze megint más (és mégis a fentiekkel szorosan összefüggő) kérdés, hogy az igekötők aspektusjelölő szerepe igazán csak az igeidők leépülése után bontakozott/bontakozhatott ki.

A fent elmondottakkal kapcsolatban az idő kérdése is felmerül, amelyre azonban beláthatóan nem adható évszámokban kifejezett válasz. Annyi mégis elmondható, hogy az idegen nyelvi (főként a szláv és a latin) hatás már igen korán jelentkezhetett, és ennek kibontakozása, illetve felerősödése valószínűsíthetően a korai ómagyar korra tehető, mikor is az igekötők kategóriája egyre markánsabbá válik (vö. D. Máta 1992: 395). A német hatás értelemszerűen később válhatott/vált erősen meghatározóvá térségünkben, míg az igen korán indult latin hatás, a latin nemzetközi szerepének térvesztésével a múlt században már „lecsengett.” A jelenleg regisztrálható, újabb formációk létrejötte mögött azonban, azt hiszem, nem kell semmiféle idegen nyelvi hatást gyanítanunk. Ezek a formációk belső képzések, azaz minden valószínűség szerint teljes mértékben belső fejlődés eredményei. Mindezek teljesen egybevágnak az alábbi megállapítással: „...a német és a szláv nyelvek közé ékelődött magyar nyelv az aspektus morfológiai kifejezhetősége és így az aspektus szintaktikai kompozicionalitása szempontjából is a német és a szláv nyelvek között helyezkedik el” (Kiefer 1996: 265). Hasonló véleménnyel találkozhatunk Comrie-nál is (Comrie 1976: 142).

SZAKIRODALOM

- Ariste, Paul 1981. *Eesti keele grammatika II. Morfoloogia*. Arv-ja asesõna. TRÜ, Tartu.
- Bañcerowski, Janusz 2000. Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések – kihívások és lehetőségek. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 27. Budapest.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bende-Farkas Ágnes 1994. Aspect and word order in Hungarian. In: Bánréti Z. (szerk.) *Papers in the theory grammar*. Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) et. al. 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Czarnecki, Tomasz 1998. *Aspektualität im Polnischen und Deutschen. Bedeutungen und Formen in einer konfrontativen Übersicht*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- D. Mátai Mária 1992. A határozószók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig. *MNy.* 4. sz.
- Fülei-Szántó Endre 1989. Gondolatok a magyar igekötők státuszáról. *MNy.* 3. sz.
- Gregor Ferenc 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből*. Mutatványfüzet. Budapest.
- Hadrovics László 1976. Das System der Verbalpréfixe im Slavischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* XXI/1.
- Hadrovics László 1994. Igekötőink és a fordítás hűsége. In: Nyomárkay István (szerk.): *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Hadrovics László válogatott írásából*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jászay László 1993. *Lekciji po glagol'nomu vidu*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jászó Anna (szerk.) 1994. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1991. Diakrónia a szinkróniában. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *MNy.* 3. sz.
- Kippasto, Anu–Nagy Judit 1995. *Észt nyelvkönyv*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Kis Tamás 1992. *Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Kis Tamás 1997. Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: Kiss Tamás (szerk.): *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 2001. Male języki u progu Unii Europejskiej. In: Nyomárkay István (szerk.): *Hungaro Slavica* 2. Studia in honorem Iani Bañcerowski. Budapest.
- Palmeos, Paula 1982. *Eesti keele grammatika II*. Neljas vihk Kaassõna. TRÜ, Tartu.
- Pátrovics Péter 2000a. *Aspektus a lengyel, a német és a magyar nyelvben. A lengyel aspektus-jelentések német és magyar funkcionális megfelelői*. Bölcsészdoktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest.
- Pátrovics Péter 2000b. *Aspektualität – Kasus – Referentialität – Temporalität. Ihre Relation im Deutschen und in den slawischen Sprachen*. In: Andrzej Kątny (szerk.): *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Pátrovics Péter 2001. Aspektuspárhuzamok és akcióminőségek a lengyel és a magyar nyelvben. In: Nagy László Kálmán (szerk.): *Lengyelek és magyarok Európában. Nyelv, irodalom, kultúra – párhuzamok és kapcsolatok*. Tanulmányok D. Molnár István professzor tiszteletére. Debreceni Egyetem, Szlavisztikai Intézet, Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszék, Debrecen.
- Péter Mihály 1991. Szórend és aspektualitás. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest.
- Szili Katalin 1985. Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. 7. Budapest.
- Wacha Balázs 1994. *A folyamatos szemlélet a magyarban*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.
- Zoltán András 1996. A magyar–szláv érintkezések kezdetei és fázisai. *Életünk* 6–7. Szombathely.

Orosz nyelvi elemek Rachmanowa *Die Fabrik des neuen Menschen* című művében

Rachmanowa neve hallatán Magyarországon, de talán szerte az egész világon elsősorban *A bécsi tejesasszonyra* asszociálnak az olvasók. Nem véletlenül, hiszen napló-tetralógiájának ez a befejező darabja vált igazán világhíressé. Hazánkban is egyre-másra jelentek meg alkotásai, a harmincas és a negyvenes években tették közzé a *Gyermekkorom*, *Szelelem*, *cseka*, *halál*, *Házasság a vörös viharban*, *A bécsi tejesasszony* c. műveit, az *Irgalom* c. regényét és két politikai röpiratát, a *Paradicsom vagy pokol* és *A család halála* címmel.

Jelen tanulmányban az *Irgalom* c. regény nyelvészeti vonatkozású érdekességeiről szeretnék írni, nem megkerülve ugyanakkor az irodalmi, történelmi kitekintés szempontját sem.

A regény eredeti címe: *Die Fabrik des neuen Menschen* (tkp. 'Az új ember gyára') oroszul vélhetőleg a Fabrika novogo čeloveka lehetett. 1935-ben az Anton-Pustet Kiadó (Salzburg–Leipzig) jelentette meg. Rachmanowa ezzel a művével a párizsi Académie d'Éducation et d'Entraide Sociale pályázatán első díjat nyert. Az *Irgalom* c. művét a kor legjobb antibolsevista regényének nevezték (Kasack 1991, Grieser 1997).

Átütő sikerére mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy Magyarországon a Dante Kiadó jóvoltából egy évvel később, tehát már 1936-ban napvilágot láthatott Benedek Marcellné fordításában. (A tetralógia fordítója Benedek Marcell volt.) Rachmanowának ezen kívül még két műve látott napvilágot magyarul, *A család halála* (Der Zerfall der Familie im Sowjetstaat) 1942-ben és a *Paradicsom vagy pokol* (Das tägliche Leben des russischen Menschen. Paradies oder Hölle) 1943-ban, mindkettőt Cz. Tamásy György ültette át magyarra.

A címválasztást, tudniillik *Irgalom!* a regény mondanivalóján túlmenően talán még az is motiválhatta, hogy – mint Heinrich Riggenbach rámutat: – „A művekből vallásos meggyőződés sugárzik, amely az írói álnév megválasztásával is kifejezésre jut: »rachman« (az *Irgalom*) szóval szólítják Allahot a Korán elején” (Heinrich Riggenbach 1998).

Lehet persze egyszerű, minden különösebb ok nélküli egybeesés is az írói álnév jelentéstartalma és a műfordítói megoldás között, mindenesetre figyelemre méltó jelenségnek fogható fel.

Rachmanowa, illetve férje és fordítója Arnulf von Hoyer konzekvensek abban, hogy valamennyi műben bőségesen, sőt szinte a meghökkentésig elmenve használnak orosz elemeket, igyekezve azokat a német helyesírás szabályai szerint bemutatni, de abban is, ahogyan az orosz elemeket magyarázzák. Módszerük a következő: a szövegbe beleapplikált szó után felső indexet téve lábjegyzetben magyarázzák meg az adott szót vagy kifejezést. Konzekvensek továbbá abban is, hogy mindig a rövid, tömör magyarázatot preferálják; ezek valóban a lényeges hátteret világítják meg az olvasó számára.

A német eredetibe bekerült orosz nyelvi elemek két csoportra oszthatók.

Az első – nagyobbik – csoportba tartoznak a lábjegyzetbe tett magyarázattal ellátott szavak, kifejezések.

A második csoportban olyan szavakat, kifejezéseket találunk, amelyeket a szerzőpár nem lát el sem lábjegyzettel, sem intratextuális magyarázattal. Szemantikai szempontból ide sorolhatók a valódi nonekvivalens lexémák: *balalajka*¹, *ikon*², *kopek*³, *muzsik*⁴, *rubel*⁵, *pirog*⁶, *szamovár*⁷.

Ezek a nyelvi elemek a XX. század első felében már ismertek voltak a magyar olvasóközönség előtt, ha máshonnan nem, a XIX. századi orosz irodalom klasszikusainak jóvoltából bizonyára. Külön magyarázatot tehát sem a német, sem a magyar olvasó számára nem kellett adni. (Ám ugyanakkor az is okkal-joggal feltételezhető, hogy pusztán azért, mert ezeket a nem orosz anyanyelvűek is olvasták-olvassák, hallhatták-hallhatják, még messze nem biztos, hogy a pontos jelentésükkel is tisztában vannak. Vajon például a balalajka szó olvastán ki lát lelki szemei előtt azonnal egy háromszög alakú, háromhúros népi pengetős hangszert, jó esetben csak annyi ugrik be neki, hogy valamiféle orosz zeneeszközzel van szó.

Több fejtörést okoznak a *GPU*⁸, *bátyuska*⁹, *Oktyabrina*¹⁰, *oktyabrjonok*¹¹, *komszomolec*¹² lexémák.

Közülük a *bátyuska*⁹ talán kiemelhető, mivel a német szövegben az Onkelchen szerepel, míg a magyar műfordító a bácsikám vagy bátyám helyett merészen az oroszhoz fordul segítségért, ez esetben talán indokolatlanul. Itt természetesen az a kérdés, hogy az Onkelchen, illetve a bácsikám vagy a bátyám ugyanazt a képzetet keltik-e a német és magyar, mint az eredeti bátyuska az orosz anyanyelvű olvasóban? A többi szó viszont magyarázatot, kifejtést érdemelt volna. A *GPU*⁸, amely a gosudarstvennoje politicheskoje upravlenije, a Szovjetunió politikai rendőrsége egykori nevének rövidítése az Irgalomban bár sokszor szerepel, a szerzőpáros mégsem ítélte úgy, hogy lábjegyzettel kellene ellátniuk. A *komszomolec*¹², amely a komzomol mozaikszó derivátuma, ismert lehetett a korabeli német és magyar olvasó számára. A német szövegben a német főnévragozás szabályainak megfelelő, a pluralis nominativusra jellemző *-en* rag járul a szótőhöz, míg a magyarban a furcsa komzomolc megoldást láthatjuk, amely sem az orosz, sem a német, sem a magyar nyelv fonetikai szabályainak nem felel meg. A mai magyar nyelv a komzomolista, komzomolisták alakot használja (vö. Magyar Helyesírási Szótár; ugyanakkor, például a Magyar Nyelv Értelmező Szótára vagy az Akadémiai Kislexikon nem közli.) A latin eredetű, nemzetközi *-ista* képző analógiás alapon járult az alapszóhoz, a magyarban ugyanis *-e* vagy *-ec* képző legfeljebb néhány korábbi szláv szóban fordul elő (pl. kupec).

Az *oktyabrjonok*¹¹ jelentését mind a német, mind a magyar olvasó csak találgathatta, hiszen a szövegösszefüggésből nem derül ki egyértelműen, miről is van szó, legfeljebb az október szóval való nyilvánvaló rokonság sugallhatott valamit. Az *oktyabrjata* tulajdonképpen azokat a 7 és 10 év közötti alsó tagozatos iskolásokat jelenti, akik még nem úttörők, de már részt vesznek az ifjúsági mozgalomban azzal a céllal, hogy pionýrokká váljanak. A magyarországi viszonyok között később ezeket a fiatalokat a kisdobos szóval jelöltük.

Az *Oktyabrina*¹⁰ esetében a kontextusból világosan kiderül, hogy utónévről van szó, a magyartól és a némettől is eltérő alak azonban megnehezíthette az október szó felismerését, illetve az arra való asszociációt.

A lábjegyzettel ellátott szavak, kifejezések további két alcsoportra oszthatók. Az egyik részt a valódi nonekvivalens elemek alkotják, vö. *nepman*¹³, *rubacha*¹⁴, *kolchoz*¹⁵, de a nagyobb részt azok a nyelvi elemek teszik ki, amelyekről nehéz megállapítani, miért maradtak a szövegben. A *bezbosch-nik*¹⁶ istentelen vagy istentagadó ember ekvivalense valamennyi nyelvben megvan. A *jacszejka*¹⁷, amely 'sejt' -et, jelen esetben 'pártsejt' -et jelent – szintúgy. A sor hosszan folytatható. Mégis, ez az a pont, ahol Rachmanowa–Hoyer leginkább „védelemre” szorul. A németbe belezsúfolt, belegyömöszölt nagyszámú orosz nyelvi elem lépten-nyomon érzékelteti az olvasóval a szinte kitapintható szovjet-orosz valóságot, annak hétköznapijait, a szokásokat, enni-innivalókat, a megszólítási formákat stb. Ez adja meg az eredeti szöveg savát-borsát, ettől más, ettől több, mint sok más egyéb fordítás. Amikor Rachmanowáék kiutasították a Szovjetunióból, a csomagjaik közé rejtve csempészték ki az orosz nyelvű kéziratokat. A Rachmanowa-életmű, amely oroszul íródott, eredetiben a korabeli viszonyok miatt nem jelenhetett meg, a fordításra szinte rögtön sor került, és okkal-joggal feltételezhető, hogy az oroszul is kitűnően tudó Arnulf von Hoyer író-feleséggel az oldalán afféle Ilf–Petrov párosként ültette át a szövegeket németre. Csak sajnálkozni lehet afelett, hogy nem maradt feljegyzés, visszaemlékezés, amely megmagyarázná, miért maradt a német szövegben, például a *zavedujucsij*¹⁸ vezető vagy a *zagsz*¹⁹ – anyakönyvvezetőség, amelyek létjogosultságát – a couleur locale-on kívül – semmi sem igazolja. Ám éppen ezen nyelvi elemek bátor alkalmazásának köszönhetően születhetett eredeti stílus. És ahogyan erre már utaltunk, a lábjegyzetek tömör, párszavas magyarázata segíthette az olvasót, míg egy redundánsabb, de egyben szakszerűbb kifejtés esetleg riasztólag hathatott volna.

A magyar műfordításban lábjegyzet nincs. A fordító, Benedek Marcellné az intratextuális magyarázati módszerével él, vö. *bábuschka*²⁰ – *babuska* (anyóka), *domkom*²¹ – *domkom* (házmes-

ter), *Chriſtoß woßkreß*²² – *Krisztosz voszkresz* (*Krisztus feltámadott*). Ha az eredetiből a magyarázat hiányzik, úgy a magyar sem fejt ki a szó lényegét, vö. a GPU-ról korábban elmondottakat.

A harmadik megoldás az, amikor az eredetiben szereplő orosz szó lábjegyzetet kap, a magyar pedig a legegyszerűbb megoldást választja: *Sawjedujschtschi*¹⁸ – *Leiter* – vezető vagy *Jatschejka*¹⁷ – *Parteizelle* – pártsejt, *GubRosysk*²³ – *Kriminalbehörde* – bünyügyi hatóság.

A gazdag példatárból kiemelésre kínálkozik egy eset, amikor ez az amúgy kétségkívül egyszerű, de nagyszerű megoldás csontkítja az eredeti szöveg lényegét, vö. *Nepman*²⁴ – *Kaufleute* usw. zur *Zeit der NEP* (*Neuen ökonomischen Politik*), a magyarban árárdgító, így a historizmus-mozaiszó „bukéja” vész el.

Általánosságban azonban megállapítható, hogy Benedek Marcellné műfordítása precíz, képes magyarul is hűen visszaadni a szokatlan világ megjelenítését szolgáló, ám éppen emiatt a normától bizonyos helyzetekben eltérő regény stílusárnyalatait.

Néhány megjegyzés a példatárhoz:

– A szavakat, kifejezéseket mindig egész mondatban adom meg, a kipontozott részek önkényesek, nem akartam, hogy egy-egy nyelvi elem bemutatása akár egy bekezdésnyi szöveget is igényeljen.

– Az inkriminált szó, kifejezés dőlt betűvel van szedve, mind a németben, mind a magyarban. A mondatok után zárójelben szereplő számok a lapszámokat jelölik, a könyvészeti adatok a bibliográfiában találhatók.

– A kifejezés utáni felső index megegyezik a Rachmanowa által adott számmal.

– Az esetleges nyelvi hibákra a sic!-kel külön nem hívom fel a figyelmet. Itt említek meg két konkrét esetet, amikor nyilvánvaló hibával állunk szemben. Német: „*Dosvidanje warf er hin*”²⁵... magyar: „*Doszvidanje* (viszontlátásra) – *vetette oda...*”, mint látjuk, mindkét nyelvben hibás alak szerepel, helyesen: *do svidanija*. (Itt lehet, hogy a kiejtést akarta érzékeltetni a szövégi sva-szerű hanggal.)

A *grazsdanka* a németben helyesen *grashdanka*, míg a magyarban *grasdenka* formában szerepel.

– Egy szót csak egyszer mutatok be, ha lehet, azt az esetet, amikor lábjegyzettel van ellátva. Némely szavak, kifejezések többször is szerepelnek a műben, például a *GPU*, *ikon*, *szamovar*, *grazsdanka* stb.

1

„Was ich nur an diesem Menschen finde, fragte sie selbst; er ist doch ein Nichts, ein Mensch buchstäblich ohne den geringsten Wert, eine Balalaika ohne Saiten.” (321.)	„Kérdezgette magától, hogy mit is szeret ezen az emberen, ezen az értéktelen senkin, aki annyit ér, mint a balalajka húrok nélkül.” (285.)
---	--

2

„Schau rund um dich, was da geschieht! Unglaube, Verkommenheit, die Kirchen werden zugesperrt, die Ikonen werden verbrannt.” (93.)	„Nézz csak körül, hogy mi történik itt! Hitetlenség, romlottság, a templomokat bezárják, az ikonokat elégetik!” (78, 154, 155.)
--	---

3

„Zwanzig Kopeken pro Tag, vergessen Sie das nicht!” (20.)	„Naponta húsz kopek, ne felejtse el” (12.) (256, 264, 306.)
---	---

4

„In meiner Jugend haben wir die Hoffnung auf den Schafpelz des Mushik gesetzt...” (348.)	„Ifjúságomban egy muzsik subája volt a reménységünk...” (311.)
--	--

5

„Die Frau Kommissär will mir für die Kommode 15 Rubel geben” (343.)	„A biztosné tizenöt rubelt ígért a kommodért...” (307, 311.)
---	--

6

„Dann stellte er sich vor, ein großer Tisch stünde vor ihm, mit einem rot-weiß gestreiften Tuche gedeckt, beladen mit Schüsseln voll köstlicher Pirogen, Kuchen...” (343.)	„... azt képzelte, hogy nagy asztal áll előtte, piros-fehér abrosszal leterítve, megrakva pompás piroggal, süteménnyel...” (306.)
--	---

7

„Im Speisezimmer dampfte bereits der Samowar auf dem Tische...” (42.)	„Az ebédlőben már ott gőzölgött a samovár az asztalon...” (31.)
---	---

8

„...da wachen wir, wir von der GPU!” (70.)	„...mi örködünk. Mi, a GPU emberei!” (56.)
--	--

9

„Kein Ruhen wird es mehr auf Erden geben, Onkelchen!” (68.)	„Nem lesz több pihenés a földön, bátyuskám!” (55.)
---	--

10

„...geben Sie Ihrem Kinde doch einen revolutionären Namen! Zum Beispiel, Bastilla, Oktjabrina...” (71.)	„... adjon a gyermekének valami forradalmi nevet! Például Basztilla, Oktjabrina” (58.)
---	--

11

„... an seinem achten Geburtstage, wenn es zu einem Oktjabrjonok geworden sein wird, dann ist es Schluß, dann gehört das Kind nicht dir...” (312.)	„... a nyolcadik születésnapján, amikor oktjabrjonok lesz belőle, akkor mégsem tiéd többé a gyermek, hanem a társadalomé” (276.)
--	--

12

„Wie sehr beneide ich dann irgendeinen beliebigen Komßomolzen...” (98.)	„Mennyire irigylem akármelyik komßomolcot...” (81.)
---	---

13

„Eine ganz gewöhnliche Nepman ¹ -Schnautze!” (188.) ¹ Kaufleute usw. zur Zeit der NEP (Neuen ökonomischen Politik)	„Közönséges árdrágító!” (163.)
---	--------------------------------

14

„Ein alter Mann in einer langen weißen Rubacha ¹ trat ihnen entgegen, in der rechten eine Kerze haltend“ (132.)	„Hosszú, orosz ingbe öltözött öreg ember lépett eléjük, jobb kezében gyertyát tartott“ (113.)
¹ Russenhemd	

15

„Und das alles ist wegen dieser Kolchosen ¹ so gekommen...“ (365.)	„A kolchoz tehet mindenről...“ (327.)
¹ Landkommunen	

16

„Ungeduldig blätterte er darin, um Nahrung für seine Stimmung zu suchen, die gerade so richtig die des militanten Besboshnik ¹ war.“ (392.)	„Türelmetlenül lapozgatta, hogy istentagadó hangulatának megfelelően táplálékot találjon benne...“ (350.)
¹ Gottloser	

17

„Ein schlimmer Wind erhob sich, Und parallel dazu Hielt man in der Jatschejka ¹ Darüber einen Vortrag.“ (290.)	„Gonosz szél kezdett fujdogálni, S a gonosz széllel egyidőn, A pártsejtben előadást Tartott valaki az esetről.“ (257.)
¹ Parteizelle	

18

„...ich habe beim Sawjedujschtschi ¹ des Kooperativ ein Schwein abgestochen...“ (346.)	„A szövetkezet vezetőjénél disznót öltek...“ (309.)
¹ Leiter	

19

„Komm, Tanja, gehen wir gleich in den Sagß“ ² . (81.)	„...gyere, Tanja, menjünk azonnal az anyakönyvvezetőség...“ (66.)
² Standesamt	

20

„Was, Babuschka ¹ , was für eine Wahrheit? Sagte Njurka, nun schon wieder weinend“ (90.)	„Ugyan, babuska (anyóka), micsoda igazság? – kérdezte most már sírva Njurka.“ (75.) (76, 77, 78.)
¹ Großmütterchen	

21

„...lief daher zu Agrafena Alexejewna, der Frau des Domkom. ¹ “ (20.)	„...átfutott hát Agraféna Alexéjévnához, a házmester feleségéhez.“ (13.)
¹ Hausverwalter	

22

„Chrißtoß woßkreß, ¹ Witalij Wladimirovitsch!“ (126.) ¹ Christus ist erstanden!	„Krisztosz voszkresz (Krisztus feltámadott), Vi- talij Wladimirovics!“ (107.)
---	--

23

„Es war Filka Grjasnow, der nach des Ausstel- lung des GubRosysk ¹ mindestens neun Morde auf dem Gewissen hatte...” (334.) ¹ Kriminalbehörde	„Filka Grjasznov volt, aki a bűnügyi hatóság fel- állítására óta legalább kilenc gyilkosságot követett el...” (299.)
---	--

24

„Eine ganz gewöhnliche Nepman ¹ – Schnautze!“ (188.) ¹ Kaufleute usw. Zur Zeit der NEP (Neuen ökonomischen Politik)	„Közönséges árdrágító!” (163.)
--	--------------------------------

25

„«Doszvidanje!» ¹ warf er hin, ganz in dienstli- chem Tone, während er die Ikone in die Tasche steckte.” (179.) ¹ Auf Wiedersehen!	„– Doszvidanje (vizsontlátásra), – vetette oda hivatalos hangon, de az ikont zsebredugta....” (155.)
---	--

További példamondatok, amelyekre a fenti elemzés során külön nem tértem ki, de amelyek – akár kommentár nélküli bemutatása – mégiscsak szükségeltetik ahhoz, hogy komplett legyen az *Irgalomban* előforduló orosz szavak, kifejezések amúgy is gazdag tárháza.

„...sitzen mit dem Sselowjet ² beisammen...” (365.) ² Dorfsowjet	„...összeülnek a falubeli szovjettel...” (327.)
„...dann laden sie den ausgehungerten Tieren noch so viel auf, wegen des »Udarnischestwo« ¹ , und dann ist es ihnen erst recht egal, wenn es krepiert” (366.) ¹ Rekordarbeitsleistung	„...úgy megterhelik szegény kiéhezett állatokat a rekord munkáért, hogy utána megdöglenek, de azt nem bánják” (327.)
„...essen kann man auch in der Stolowaja... ¹ ” (295.) ¹ Speisehalle	„Enni a közös étkezőben is lehet...” (261.)
„Auf einer Art Taptschan ¹ , wie man ihn in Not- kasernen findet, lag Tamara...” (240.) ¹ Eine Art Pritsche	„Valami priccs-félén feküdt Tamara...” (211.)
„Ein Burschui und eine Burschuika ¹ , die sich gegenseitig abschlecken!” (205.) ¹ Bourgeois und Bourgeoise	„Burszujpárok csókolóznak rajtuk” (179.)

„Gib sie ins Djetdom! ¹ “ (197.) ¹ Kinderheim	„Add őket a menhelyre!“ (171.)
„Ja, ja, seufzte der »Spez« ¹ in Liebe...“ (148.) ¹ Spezialist	„Bizony, bizony, sóhajtott fel a szerelem specialistája...” (127.)
„Pascha war selbst Kommunistin, eine alte Mitarbeiterin im Shenotdjel... ² “ (67.) ² Abteilung für die Frauenarbeit	„Pasa régi kommunista volt, a női szervezetnek munkásnője...” (54.)
„Den ganzen Tag schleicht man in allen möglichen Versammlungen, Aviachimen und Wosduschloten ¹ herum, und dann wird einem noch ein Loch in einer Socke unter die Nase gesteckt“ (67.) ¹ Kommunistische Organisationen	„Egész nap különböző gyűléseken kell részt vennem, s akkor még ezzel a lyukkal jön nekem?” (54.)
„Da taucht ein anderes Bild vor Tanja auf: To-waritsch ¹ Wladimirow, ihr Vorgesetzter im Amte“ (9.) ¹ Genosse	„Most egy másik kép villan fel Tanja előtt: Vladimirov elvtárs, hivatali főnöke” (2.)
„»Aber das Stück in das IßpolKom ¹ muß noch vor zwölf Uhr weggehen« warf Tanja ein!“ (28.) ¹ Vollzugskomitee	„– De a végrehajtó bizottság aktájának még tizenkét óra előtt el kell mennie” (19.)
„Tanja hob den Kopf, wandte sich leicht gegen ihn und antwortete mit ruhiger Stimme: »Sdrast-wujte«! ¹ “ (26.) ¹ Begrüßungsformel	„Tanja felemelte fejét, könnyedén felé fordult és nyugodt hangon felelte: – Jó reggelt” (17.)
„Schnell eilte er die Stiege hinab und fuhr vor Schreck zusammen, als er dem Storosh ¹ Michej geradwegs in die Arme lief.“ (25.) ¹ Hausknecht	„Hamar lesietett a lépcsőn s valósággal össze-rezzent, amint egyenesen beleszaladt a háziszolgakarjába.” (16.)
„...eine Händlerin, die auf dem Markte Piroshki ² – die Bewohner des Hauses behaupteten, aus Katzen- und Hundefleisch – verkaufte“ (20.) ² Fleischkuchen	„... egy kofa, aki húspástétomot árult a piacon – a ház lakói szerint a pástétom kutya-és macskahúsból készült” (12.)
„Weil er so ein Kulak ¹ war, ein verfluchter!“ (13.) ¹ Großbauer	„Mert kulak volt (nagygazda), átkozott kulak!” (6.)
„Und doch muß ich noch froh und dankbar sein, denn als Lischenec ¹ habe ich bloß ein Recht, vor Hunger zu krepieren! (348.) ¹ Einer, der keinen Anspruch auf Verpflegung usw.hat.	„S még boldognak és hálásnak kell lennem, mert lisenec (akinek nincs joga az ellátásra) vagyok...” (311.)
„Ninel ¹ – so hieß die Studentin...” (306.) ¹ Umkehrung von Lenin	„Ninel (Lenin fordítottja), – ez volt a diáklány neve...” (272.)

„Es hierrschte große Erregung, denn Ausschuß azus der Fabrik und Verlust des Pajok ¹ drohten nicht nur dem Besitzer, sondern vielleicht auch seinen näheren Kameraden...” (272.) ¹ Lebensmittelration	„...nemcsak a kép tulajdonosát fenyegette a gyárból való kizárás és a pajok (élelmiszer-adag) elvesztése, hanem talán... kollégáit is...” (241.)
„Wenn Sie die Thesen für die nächste Stunde in der Politgramota ¹ ausgab, lächelten sie so eigenartig, mit einem Lächeln, das nichts Gutes verhiess” (287.) ¹ Politische Elementarschulung	„Amikor a legközelebbi politgramota (elemi politikai ismerettan) órára megjelölt a tárgyat, a lányok nem sok jót ígérően mosolygással néztek össze” (255.)
„Tovarischtsch Doktor, unser Politruk ¹ ist schon das siebente Mal verheiratet...” (119.) ¹ Politischer Leiter	„Doktor elvtárs! A mi politikai vezetőnk már hetedszer házasodott meg...” (100.)
„...geben Sie Ihrem Kinde doch einen revolutionären Namen! Zum Beispiel... wie die Tochter unseres Natschkanz ¹ , Rewoljuzia...” (71.) ¹ Kanzleivorstand	„... adjon a gyermekének valami forradalmi nevet! Például... ahogy a hivatalfőnök elvtárs lányát hívják : Revoljucina!” (58.)

Összegezés

Közel ötven mondat – németül és magyarul – bizonyítja, hogy Rachmanowa *Irgalom* c. regénye, a többi művéhez hasonlóan nagyon sok orosz nyelvi elemet tartalmaz, összehasonlíthatatlanul többet, mint bármely más orosz író alkotása – műfordítást követően. Rachmanowa „vetélytársa” lehet a magyar Rózsás János, aki a II. világháborút követően több mint kilenc évet töltött különböző szovjet lágerekben, és szomorú tapasztalatait, benyomásait a *Keserű ifjúság és Duszja nővér* c. írásaiban örökölte meg. Rózsásra jellemző a hasonló orosz nyelvi dömping.

Ezekre az írókra az adott kor szovjet valósága szinte rátelepedett, át- meg átviharozta őket, beléjük ivódott, olyan mély nyomokat hagyott bennük, hogy élményanyaguk nyelvi formában is manifesztálódott.

Császtvay Tünde írja: „Rachmanova minden szenvedés és a kitoloncolás ellenére is megmaradt orosznak. Otthonában csak oroszul beszéltek, regényét latin betűs írógépen, de orosz nyelven írta. Mérhettelen fájdalommal szerette hazáját. Ha bántotta, szidta is, az ország sorsáért való aggodás vezette, s örökké hazavágyódott” (1990: 10).

Rachmanowában egy különös tollú, sajátos stílusban dolgozó írónőt ismerhetett meg a magyar olvasóközönség a 30-as években, és fedezhet fel újra a XX. sz. végén és a XXI. sz. elején.

Az orosz szavak és kifejezések használata – mint láttuk – különös színt ad a regény stílusának. A használat maga funkcionális, ugyanis az orosz szavak által jelölt fogalmak, intézmények a német anyanyelvűek számára ismeretlenek, a világról alkotott képükben nem szerepelnek, tehát tulajdonképpen nem jelentenek számukra semmit. Magyarázatok körülírás, amely bizonyos mértékig megvilágíthatja a szóban forgó fogalmat, de a hangulat felidézése nélkül.

A téma általános kérdést is felvet: az idegen lexikai elemek funkcionális használatának kérdését. Eddig ezzel elsősorban a jelentéstan foglalkozott (vö. Hadrovics László 1992). Vannak bizonyos szavak, amelyek a szovjet-orosz korszakban meghonosodtak nyelvünkben (*burzsuj, kulák, kolhoz*), s amelyek már úgyszólván alkalmasak a közlés színezésére, hogy magyarázatot nem fűzünk hozzájuk. Természetesen lehetséges, hogy a társadalmi változásokkal az emlékek halványulásával kikopnak majd a szókincsből. Ma mindenesetre még familiárisabb és talán megvetést keltőbb is a

burzsuj, mint a gazdag ember, a kulák inkább csak mosolyt fakaszt, a kolhoz jelentése pedig kiszélesedett. Hallottam magam is, például, hogy „ezt a munkát kolhozban (= közösen) csináljuk.” Érdemes lenne a magyarban és a németben is ezeknek a hajdan közismert szavaknak további útját megvizsgálni. Beilleszkedtek-e az átvevő nyelvekbe, mint sok száz év előtti szláv jövevényszavaink, változott-e jelentésük, vagy sorsuk egyértelműen a kipusztulás.

FORRÁS

Alja Rachmanowa 1935. *Die Fabrik des neuen Menschen*. Verlag Anton Pustet. Salzburg–Leipzig. 9. Auflage, 41–45. Tausend.

Alexandra Rachmanova 1936. *Irgalom!* Dante kiadás. Budapest. Ford.: Benedek Marcellné.

SZAKIRODALOM

Wolfgang Kasack 1988. Alja Rachmanowa. Gruss zum 90. Geburtstag am 27. Juni. Neue Zürcher Zeitung. N. 147. 27. Juni. Ford.: Csizmadia Miklós.

Wolfgang Kasack 1991. Hinnahme des Schicksals. Neue Zürcher Zeitung. 14. Februar N. 37. Ford.: Csizmadia Miklós.

Dietmar Grieser 1997. Vorwort. (Milchfrau in Ottakring). Amalthea. Wien–München (Ford.: Antal Mária)

Deutsches Literatur Lexikon. 1990. 12. Band. Francke Verlag. Bern und Stuttgart. (Ford.: Csizmadia Miklós.)

М. А. Денисова 1978. Лингвострановедческий словарь. Народное образование в СССР, Москва, Издательство „Русский язык“.

Magyar Helyesírási Szótár 1999. Szerk.: Deme László, Fábíán Pál, Tóth Etelka. Akadémiai Kiadó Rt.

Akadémiai Kislexikon I–II. kötet 1989. Főszerkesztők: Beck Mihály, Peschka Vilmos. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII. 1978–1992. Szerk.: Balázs János, Bíró Izabella, Elekfi László, Kelemen József, Kovalovszky Miklós, Lengyel Lajos, Martinkó András, O. Nagy Gábor, Szabadi Béla, Újvári Lajos, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Császtyay Tünde 1990. Előszó Rachmanowa „Szerelem, cseka, halál” című művéhez. Kelenföld Kiadó, Budapest. 5–11.

Hadrovics László 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth Iván

SUMMARY

Horváth, Iván

Russian lexical items in *Die Fabrik des neuen Menschen* by Rachmanowa

Most works by the emigré Russian writer Alja Rachmanowa were translated into Hungarian in the thirties and forties. The most widely known of these is *Bécsi tejasszony* ‘Viennese Milkwoman’, the third part of her biographical tetralogy. Her single novel, entitled *Die Fabrik des neuen Menschen*, was published in Hungarian in 1936, translated by Marcellné Benedek, under the title *Irgalom* ‘Mercy’.

The purpose of this paper is to show the lexical peculiarity of that novel: the occurrence and use of nonequivalent lexemes in it. Those words are inserted into the text in their original (Russian) form but spelt according to the German orthography; their meanings are given in short footnotes in the majority of cases, but there is a residue that occurs without a footnote or intratextual

explanation. The latter group of cases is presumably accounted for by the fact that both German and Hungarian readers were familiar with the language of nineteenth-century Russian literature. However, the lack of semantisation is not based on uniform principles throughout.

Words supplied with a footnote fall into two categories: one contains the real nonequivalent items, the other comprises the apparently gratuitously used Russian lexical items. It is to be noted though that the latter are probably there to create a kind of *couleur locale*.

As far as the Hungarian translation is concerned, the translator sometimes explains such words within the text, but explanations that are not given in the original are not supplied in the Hungarian text, either. In other cases, the item concerned is simply translated into Hungarian.

W. Kasack describes the language of this novel as “somewhat idiosyncratic German” (“ein etwas eigenwilliges Deutsch”). On the basis of an analysis of *Die Fabrik des neuen Menschen* (and other books by Rachmanowa) it can be justly claimed that both the original text and its Hungarian translation are unique in the world literature with respect to the large amount of foreign lexical items occurring in them.

Bántava. Egy Tolna megyei dülönév középkori eredetéről

A Tolna megye északnyugati sarkában található Iregszemcse község határában, a falutól nyugatra néhány száz méterre fekszik Bántava-pusztja. A név előtagja a *bán* méltóságnév, utótagja pedig a *tó* főnév birtokos személyjellel ellátott alakja (lásd pl. *Bánháza, Bánhida*: FNESz. I.: 160). A dülönév napjainkban is létező *Bántova* alakjának (TMFN.: *Bántova* 5/95, 8/191; *Bántovai-dűlő* 8/185; *Bántovai-folyó* 5/93) végződése alapján akár a szó szláv eredetére is gondolhatnánk, a későbbiekben elmondottak alapján itt azonban inkább csak *á* utáni *o*-zással számolhatunk.

Ez a földrajzi név csupán egy lenne a terület sok más dülöneve közül, ha nem ismernénk egy 1733-as tanúkihallgatási jegyzőkönyvet, amelyben a környéken 1663 körül megtelepedett rácok vallanak Nagyszokoly és Iregszemcse vitássá vált határaitól. Az iratban a dülönév többször szerepel, mai értelméhez hasonlóan nem egy bizonyos tó megnevezéseként, hanem területnévként, például: „Ireg és Szokol között pedig egy eret tartottak határnak, amelyben, *Bántován* alul nagy víz nem volt [...] a *Bántován* felül jobb kézről való völgyet [...] *Bántovának* nap nyugati feléről, *Bántova* és az akasztófa között való mezőről [...]” (K. Németh 2002).

A *Bántava* név érdekessége, hogy a tanúkihallgatásban szereplő összes dülönév közül (pl. *Igástói-völgy ~ Koveritty*, „*Kávásvölgy vagy forró rétek*”, *Tűzvölgy*; vö. TMFN.) egyedülként maradt fent napjainkig, leszámítva a ma is létező vagy elpusztult középkori településekre utaló földrajzi neveket (*Kisszokoly, Gonozd, Szentmárton* stb.; vö. TMFN.).

Az említett földrajzi neveket a rácok bizonyosan helyben vették át, nem tőlük származik a névadás; erre utal, hogy az egyik nevet saját nyelvükön is megnevezték. Elfogadva a feltételezést, hogy a 17. század második felében már létező *Bántava* dülönév esetleg a középkorra is visszavezethető, kísérletet tehetünk a középkori eredet bizonyítására és a névadó személyének meghatározására. Mindez azért jelentene érdekességet, mert a vidéken a középkori oklevelekből ismert dülönevek teljes eltűnésével számolhatunk, és a terület hódoltságkori rendkívüli pusztulása miatt (a megye középkori településhálózatának 94,4%-a megsemmisült (Rácz I. 1995: 178) sok esetben az egykori települések helyének meghatározása is meglehetősen nehézségekbe ütközik. Jellemző a földrajzi nevek eltűnésére, hogy a környék egyik legjelentősebb folyóját, a mai Koppányt a középkorban még *Füze-gynek* (Ortvay 1882: 323, 325) nevezték, de neve nem élte túl a hódoltságot.

A *Bántava* név középkori voltát – rá név szerint vonatkozó középkori oklevél hiányában – csak közvetett módon bizonyíthatjuk. A földrajzi név tágabb környezetében, a Kapos–Koppány–Sió-köz Tolna megyei részén csupán kétszer említenek halastavakat a középkori oklevelek: 1419-ben a napjainkra Tamási területébe olvadt Arcsa falu (Csánki 1985: 414–5) határában feküdt a faluról elnevezett *Arcsató* (*Archathow*) nevű halastó (DL 106298; CodDipl. X/6: 235), 1481-ben pedig egy hatalmaskodási ügyben említik a közeli vár, Ozora egykori birtokosának, Hédervári Imrének özvegye, Borbála szokolyendréd halastavát, amelyet Imre testvére, Hédervári Miklós familiárisai – köztük utóbbi szokolyi officialisa, Bak Ferenc – erőszakosan lehalásztak (DL 886494).

Talán nem szorul indoklásra, hogy az először a 17. század második felében Szokoly határában említett Bántava és az 1481-es szokolyendréd halastó kapcsolatát érdemes megvizsgálni, annál is inkább, mert az említett Hédervári Imre macsói bán volt. Szokoly és Endréd/Szokolyendréd – ha kezdetben külön települések voltak is – a későközépkorra bizonyosan összenőttek, vagy legalábbis

igen közel feküdtek egymáshoz, hiszen a korabeli oklevelek alapján sem különböztethetők meg egyértelműen: egy nemesember, Dezső (fia) Péter például 1446-ban Kisendréd, 1452-ben Szokolyi, 1455-ben pedig Szokolyendréd előnévvel szerepel (1446: Szakály 1998: R/3. sz.; 1452: DL 88268; 1455: HéderváriOkl. I, 283–5). A két település története is összefonódott. A számunkra érdekes kor 1403-ban kezdődik, amikor Zsigmond király Ozorai Pipónak és testvérének adományozta a birtokokat (ZsigOkl. II/1: 2869. sz.). A Pipo, majd halála után a Héderváriak kezén levő ozorai vár tartozékaiként – néhány összeírást leszámítva – említik mindkét települést 1412-től (Wenzel 1884) 1513-ig (HéderváriOkl. I.: 371. sz.), ezután azonban a török hódoltságig mindkét birtokból csak birtokrészek tartoztak a várhoz. Az 1542-es rovásadójegyzékben Endréd nem szerepel, csak Szokoly; feltehetően az utóbbihoz írták be az endrédi birtokosokat is (a települések történetére összefoglalóan: Csánki 185: 424, 452; Papp I. 2000: 66–8, 145; K. Németh 2000: 78–9, 125–6).

Láthattuk, hogy az 1481-ben említett szokolyendréd halastó a 15. század elejétől az ozorai váruradalom része volt, amelynek birtokosai közül ketten is viseltek báni méltóságot. Ozorai Pipo 1408-ban és 1409-ben szőrényi bán volt (Engel 1996: 180), Hédervári Imre pedig 1442 és 1446 között a macsói bán címet viselte (Engel 1996: 97). Úgy véljük, hogy kettejük valamelyikéről – s a hosszabb birtoklás okán mégis inkább Hédervári Imréről – nyerhette nevét a 15. század végén már létezett tó, annak ellenére, hogy „csak” a 17. század végétől adatolható a *Bántava* név. Érdekes, hogy a Pesty Frigyes-féle 1865-os dűlőnévgyűjtésre küldött, a népi etimológiát rögzítő iregi válasz összecseng a *Bántava* név általunk is feltételezett eredetével: „*Bántova* Uradalmi Pusztá róna fekvésű nevét vette Kinizsi Bántól – itt volt vadászó tava” (Gaál-Kőhegyi 1975: 317).

A birtokos nevéhez kapcsolt birtokos személyjeles utótagból képzett település- és egyéb földrajzi nevek általánosak a magyar nyelvterületen. Tavak elnevezésénél is találkozunk hasonló alakokkal a középkortól fogva: a szintén Tolna megyei Fadd határában 1470-ben több, név szerint felsorolt tó mellett *Apáttava* és *Uraktava* nevű tó is feküdt (Szakály 1998: 156. sz.), Szabolcs megyében pedig a középkorban *Apáttava*, *Ispántava*, *Páldeák-tava*, *Pap-tava*, *Prépost-tava*, *Úr-tava* nevű tavakat találunk (Mikesy 1940: 5, 14, 24, 26, 28).

A tó pontos helyének meghatározása sem reménytelen, hiszen az Iregszemcse és Nagyszokoly közti vidéken napjainkban is léteznek a jellegzetesen északnyugat-délkeleti irányú patakok vizét felhasználó halastavak. A terület legkorábbi részletesebb térképe, az 1780-as évek első felében készült, I. József császár-féle első katonai felmérés vidékünkön két tavat tüntet fel, mégpedig Nagyszokolytól délkeletre kb. 3 km-re, a Gonozdi-patak két ágának összefolyásánál, valamint ennek közvetlen közelében, a keleti ágon (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára, Budapest, Coll. X. Sect. XXV.); közülük ma csupán az utóbbi létezik. A két tó valamelyikét – de talán inkább az összefolyásnál fekvő, nagyobb felületű – nevezhették a középkorban *Bántavának*, és róla kaphatta nevét később a közeli határrész is. A mai *Bántava-pusztá* és *-dűlő* a tótól nyugatra kb. 2 km távolságra fekszik; a tó nevének elhomályosulásával kissé távolabbi határrészre szállt át a név.

Összefoglalva fejtegetésünk eredményeit: egy 1481-ben a Tolna megyei Szokolyendréd határában említett halastavat nagy valószínűséggel kapcsolni tudtunk egy, a 17. század végétől máig adatolt *Bántava* földrajzi névhez, és a középkori birtoktörténet adatainak segítségével nagy valószínűséggel meghatároztuk azt a személyt, Ozora várának 15. század közepi birtokosát, Hédervári Imre macsói bánt, akiről a ma is létező, középkori eredetű halastó a nevét nyerhette. Más, akár közeli területeken is természetesen tömegével maradhattak fenn középkori dűlőnevek (pl. Zatykó 1997: 478, 31. jegyzet), s a régészet is több középkori halastó helyét azonosította már, főleg kolostorok környékén (pl. a közeli Somogydöröcske határában fekvő egykori Szentpál pálos kolostorra mellett; vö. Guzzik Tamás 1986: 15). A fent mondtak azonban talán rávilágíthatnak arra, hogy még egy rendkívüli pusztítást szenvedett, szinte teljesen kicserélődött lakosságú területen is fennmaradhattak földrajzi nevek a középkor óta, s szerencsés esetben mai dűlőnév-állományunkból sikerülhet ezek kiszűrése.

SZAKIRODALOM

- Csánki Dezső 1985. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Budapest.
- Engel Pál 1996. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. II. Budapest.
- Gaal Attila–Kőhegyi Mihály 1975. Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában II. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5 [1973–74].
- Guzsik Tamás 1986. Eltűntnek hitt pálos építészet Somogy megyében. Somogy Megye Múltjából 7.
- K. Németh András 2000. A Kapos–Koppány–Sió-köz és a Tolna megyei Koppány mente középkori települései. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE, Budapest.
- K. Németh András 2002. Kammerer Ernő életéről, munkásságáról és hagyatéka régészeti vonatkozásairól. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 24. [Megjelenés alatt.]
- Mikesy Sándor 1940. Szabolcs vármegye középkori víznevei. Budapest.
- Ortvay Tivadar 1882. Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig I.
- Papp István 200. A Tamási járás évszázadai. Tamási.
- Rácz István 1995. A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen.
- Szakály Ferenc 1998. Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525. Szekszárd.
- Wenzel Gusztáv 1884. Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez I–IV. Történelmi Tár 38.
- Zatykó Csilla 1997. 15. századi falukép Somogyból. Történelmi Szemle 39.

K. Németh András

A. Molnár Ferenc: Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. Nyelvtudományi Értekezések 148. sz. Akadémiai Kiadó, 2000.

1. A feldolgozás mértékét tekintve kevés olyan szerencsés nyelvmemlékünk van, mint a Laskai Sorok: 1984-es felfedezése (vagy talán inkább újrafelfedezése óta) számos újsághír, tudományos cikk, valamint – a jelen értekezést is beleértve – két monográfia taglalta/taglalja ezt az öt soros verset, magyar nyelvű verseink sorában az ŐMS. után a másodikat. Ami még különlegesebbé teszi: korai ómagyar emlékeink között eddig nem került elő olyan, amelynek egy későbbi variánsa megtalálható lenne valamelyik kódexünkben. A LaskS. azonban ilyen: párhuzamos szövegét éppen A. Molnár Ferenc fedezte fel a Thewrewk-kódexben. Sajnálatos, hogy kódeximádságaink közül mások korábbi vendégpárhuzamként nem maradtak fent, pedig éppen nem elképzelhetetlen, hogy más ilyen szövegpárhuzam is létezett. Több olyan imádságot is ismerünk, amelynek továbbélése a kódexek kora óta töretlen, s így okkal tehetjük fel, hogy kódexbeli megjelenésüknél akár századokkal korábban (a szóbeli használatban) már közkeletűek voltak. Csak egyetlen ilyen példa: az *Anima Christi*, amely a LaskS.-hoz hasonlóan szintén az eucharisztikus imák csoportjába tartozik. Ez az imádság már a XIV. században tág földrajzi környezetben fordult elő (Reményi 1998: 164), három kódexünkben is megtalálható (Gömk., ThewrK., LobkK., ez utóbbiban kétszer is; a négy előfordulás három variánst takar); darabja a Hortulus animae-nak, Pázmány is felveszi imádságoskönyvébe, kedvelt darabja a korai délnémet imakönyveknek (Haimerl 1952 passim), és egészen máig szinte nincs nélküle imakönyv. Maga A. Molnár is idézi ThewrK.-beli variánsát, meg azonban nem nevezi (26). Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy egy ilyen *Anima Christi*hez hasonlóan elterjedt és közkedvelt imaszöveg egy-egy latin kódexbe is bekerülhetett – s azt sem, hogy gyakoribb jelenség volt, mint ahány szövegpárhuzam az utókorra maradt. Hogy milyen tényezők segíthették vagy hátráltatták egy-egy anyanyelvi szövegnek latin kódexbe való bemásolását, erről sok ismeretünk nincsen, itt akár a scriptor bátrabb vagy gátlásosabb hozzáállásával is számolni lehet.

A. Molnár – éppen e nyelvmemlék bőséges feldolgozottsága miatt – világosan megjelöli, milyen kérdésekkel foglalkozik értekezésében és melyekkel nem. Eszerint a mű célkitűzése: a LaskS. és a ThewrK. párhuzamos szövegének elemzése, a bennük előforduló formulák vizsgálata, a megfelelő latin szövegekhez való viszony tisztázása. A szöveg mondattani elemzésével csak alig szándékozik foglalkozni (8). Egyéb érintett kérdések: a LaskS. olvasatának és értelmezésének problémái; a szöveg elhelyezkedése a korabeli vallásosságban: itt az oltáriszentség kultuszának kérdései; a korai magyar egyházi szóbeliség és írásbeliség problematikája.

2. Az igen alapos és emellett olvasmányos dolgozatban mindent megtalálunk, amelynek vizsgálatát a szerző megígéri. Legújszerűbb a két imádság – lexéma és szókapcsolat alapú – összehasonlítása, az állandósult imafordulatok elemzése, felmutatása a kódexirodalom különféle szövegeiben. Lenyűgöző a szerző anyagismerete: A. Molnár Ferenc behatóan ismeri a kódexszövegeket, azok fordulatait, a jelzők együttállásait, a kor sztereotípiáit. A formulák továbbélését nemcsak a középmagyar kor katolikus és protestáns vallásosságában, hanem – ha ilyen előfordul – a világi

irodalom szövegeiben, s egészen máig mutatja be. Az *üdvösség–édesség* fordítási párhuzam ↔ másolási hiba kérdéskörének részletezése általánosabb tanulságokkal is szolgál, szövegvariánsok keletkezésének ómagyar kori módját teszi érzékletessé, szemléletessé. A szerző nemcsak nyelvtörténeti, hanem stílustörténeti, kultúrtörténeti, liturgiátörténeti kérdéseket fejteget: elmondja mindazt, ami **bármilyen** formában – akárcsak érintőlegesen is – kapcsolatba hozható a LaskS.-kal. Itt valóban minden fel van sorakoztatva: szó esik – hogy csak néhány példát hozunk fel – a latin változatok kapcsán az *Ave verum*ről, annak megzenésítéséről, bőséggel olvashatunk különféle egyházi rendelkezésekről, értesülhetünk arról, melyik vidéken volt elterjedve a sarumi és a bangori mise-rend, hogy a ma használatos katolikus ima- és énekeskönyvekben hol találhatók lapszámra pontosan oltáriszentségről szóló énekek és tanítás; stb.

A tanulmány újszerű meglátásainak igazolásához a filológia aprómunkáján keresztül vezet az út. A szerző szinte utólrétegetlen a (tágan értelmezett) bizonyító anyagok megkeresésében, s ezeket bőséggel tárja az olvasó elé. A mű sokoldalú és alapos elemzést ad, és az előzményekhez képest is tud újat mondani. Alapvető kifogásolnivalót nem lehet találni ezen a tanulmányon. A szerkezete lehetne talán kissé összetartóbb. Az *o(h)* indulatszóra vonatkozó mondanivaló például két helyen található (14–5, 47–9) a két helynek utalással való összekapcsolása nélkül. Ugyancsak jót tett volna egy utalás a 2.4. és az 5.6. között. A 2.4.-ben, ahol a latin és magyar szöveg részletes összehasonlításának fő helye lehetett volna, nem esik szó arról, hogy a különféle forrásokból gondosan összeállított, a magyar szövegnek megfelelő latinból a *téged kérlek és unszollak* tagmondat hiányzik; ellenben a latin 5. sor két igéjének helyén a magyar fordításban csak egy van. Ez megjegyzésként csak jóval később, a 45. és az 58. lapokon a szövegalkalattal és a *kér(lek) és unszol(lak)* formula elemzésével kapcsolatban jön szóba.

Saját korunkra utaló kortörténeti jellegzetesség mutatkozik meg abban, amilyen mértékben az eucharisztia tiszteletével kapcsolatos rendelkezések és szokások részletezve, dokumentálva – megköszönöm: helyenként túlírva – vannak. Előfordul, hogy a szerző a protestáns szakkifejezéseket használja a katolikus liturgia cselekményeire (*az úrvacsora szerezetési igéi*) (53).

A részletekre vonatkozó megjegyzéseim csak kevésbé kritikaiak, inkább a saját, kódexekkel kapcsolatos munkáim alapján tapasztalt esetleges észrevételek, s belőlük is csak néhányat sorolok fel.

3. A szöveg írásképet elemezve megemlíti a szerző, hogy az utolsó szó (*tiztohad*) helyhiány miatt egy sorral lejjebb került, s ezt az ötödik sor után sajátos jel mutatja. Megjegyzésre érdemes talán, hogy ez a sajátos (létra- vagy szánsköszerű) jel nemcsak itt, hanem másutt is, így például a Lékán másolódott Keszthelyi Kódexben is előfordul (46, 59, 71, 75 stb.). Funkciója, hogy a szövegből kimaradt, javított, az írástükörön kívülről írt szövegrészeket, a marginálisokat a helyére utalja. Feltehető tehát, hogy e jel használatában általánosabb, viszonylag korai, bevett gyakorlatról van szó.

A *méltas* olvasatának problémakörével kapcsolatban (a szerző ártatlanságának hangsúlyozása mellett!) egy módszertani jellegű kérdés merülhet fel. Arra találunk ezúttal példát, mi a fontossága a Nyelvméltárhoz viszonyítva az új szempontú kódexkiadási sorozatnak, a Régi Magyar Kódexeknek. Ezek a kötetek fakszimilét is tartalmaznak, amelyekből kiderül, hogy egy-egy kódex nyelv- és hangállapota nem kezelhető egységesen, hanem olykor igen markáns különbségekkel rendelkező kezekre oszlik. A tanulmányban érdekes fejtegetést olvashatunk arról, hogy a magánhangzó+*r* végű igék felszólító módjában az *s* eredetileg feltehetően rövid lehetett (10–1). A másahangzó későbbi hosszúsága intervokális helyzetben való megnyúlásának következménye, s innen terjed majd tovább a hosszú *ss* a szövégre. A szóvégi rövid *s* alátámasztására, annak jelölésére bőséges példátárat sorakoztat fel A. Molnár, majd megjegyzi, hogy a GömK. olyan kódex lehet, amelyben esetleg még intervokális helyzetben is lehetne *s*-sel számolni. A szerző könyvének írásakor még nem láthatta a GömK. új, fakszimilével is rendelkező kritikai kiadását, amelyből világosan kitetszik, hogy a GömK.-re nem lehet egységes megállapítást tenni. Ez a kódex ugyanis több – összesen 11 – különböző kéz írása. A vizsgált jelenség szempontjából – az idézett lapszámok alapján – elsősorban és döntően a 8. kéz jön számításba, s így az intervokális helyzetben ejtett

rövid *s*-et a kódex legterjedelmesebb részét másoló soror Katerina gyakorlatának kell tartanunk. Ebben az esetben egyébként – ahogyan a szerző lehetőségként felvillantja – jól elképzelhető, hogy az írásmód inkább valós hangállapotot, s nem (vagy nem csak) helyesírási bizonytalanságot takar. Soror Katerina szövegének egyéb nyelvi jellegzetességei is megengedik ezt a feltevést. A mássalhangzók hosszúságát más esetekben sem jelöli: *azonynom* (131/18), *kelemetes* (66/18, 73/10, 121/5), *týzteseguel* (73/11), *tevtém* (77/3), *fedenem* (77/4), *Vedel* (= vedd el 77/5) stb. Ebben – mint sok minden egyébben – persze nem következetes, a jelenség azonban így is szembetűnő. Az új kiadásból azonban az is kiviláglik, hogy azok a hosszú mássalhangzós adatok, amelyeket a szerző tőle mint ellenpéldákat közöl, s melyekkel a kiejtés ingadozását bizonyítja, többnyire nem Katerinától, hanem részben a 3., részben az 5. kéztől származnak. A felhozott hosszú mássalhangzós adatok között csupán 3 származik Katerinától, s ezek közül kettőben az *s* az írásképp ellenére is lehet rövid. Ennek a sorornak ugyanis különös szokása, hogy a sorok végén „örbetűt” hagy, azaz leírja azt a betűt, amellyel a következő sor kezdődik. Így jönnek létre effajta szóalakok: *kegyelmessesgednek* (70/4–5, a sorhatár a két *m* között húzódik), *testtemben* (77/9–10), *hhogy* (77/12–13), *vvelem* (162/8–9), *laggozhasam* 78/16–17). A szerző által idézett példák közül a 161. lapon levő *bochassad* hosszú mássalhangzója eshet ilyen gyanú alá (ugyanezen az oldalon van *bochasad* is!), s hasonlóan sorhatár áll a két *s* között az *elhessek* szóalakban. Katerina szövegében többször rejtőzhet az írásképp mögött ténylegesen kiejtett alak: *výllagosagaho* (69/17–18: itt természetesen a rag ejtéséről van szó, az első *l* örbetű). Persze az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a következő lapon meg éppen *vrahozz* szóalak áll (70/1). Katerina szövegében feltűnően sok a zöngés–zöngétlen zavar (amiben a kódexek jelentős hányada általában sem szűkölködik, nála azonban kiemelkedően sok található): *sogasagat* (130/5), *laggozhasam* (= lakozhassam 78/16–17), *teneged* (85/14), *ajtatossakkomban* (86/12–13), *nagýsak* (74/18), *alatoírol* (= állatodról 76/17) stb. Mindez összességében mintha valamilyen német nyelvi hatásra utalna, annak ellenére, hogy őt a kutatás Legéndről, palóc vidékről származónak tartja (vö. Timár 1930: 275). Mivel életének alakulásáról nincsenek ismereteink, a két dolog sem zárja ki okvetlenül egymást.

A LaskS. értelmezésében az *oh* indulatszói szerepével kapcsolatban az érzelmi attitűd említése mellett igen jó a megszólítással való szoros kapcsolat felvetése. Ez a kapcsolat gyakori, általános, az *oh*(h) bizonyos esetekben szinte klitizálódik a megszólításhoz, amely egyben e használat szokásságát, sztereotípiáját, az indulatszónak tulajdonítható valódi érzelmi funkció meggyengülését is jelenti. A klitizálódásra egybeírás utal: GömK. 318: „*o mezytelen emberseg onagy martyromsag omelsseges sebek o zent vernek yozaga oysteny edesseg segely mynket...*” (Az adat két különírt *o*-jának esetében is lehetne egybeírási szándékot feltenni; mindez kiderül a fakszimiléből.) A szerző Gallasyt idézve (14) arra is rámutat, hogy az *ó* indulatszó a magyar szövegekben megszólítás mellett olyan esetekben is előfordul, ha a latin megfelelőben nem található. Több olyan kódexszöveget lehet felsorakoztatni, amelyek azt mutatják: az *o*(h) a vocativushoz csupán szokásból kapcsolódott, valódi érzelmi odafordulást már kevésbé fejezett ki (s az is kétséges, ezekben az esetekben van-e külön tagmondatértéke). Mindenképpen téves viszont az a megállapítás, hogy Szent Brigitta tizenöt imádságában az imákat a latinban kezdő *ó* a magyar változatok közül a WinklK.-ből hiányzik (14 és 48). Itt szó sincs az *ó* valódi, szándékolt hiányáról, a de facto jelen-nem-levőség a kódexmásolás technikájából adódik. Általános szokás ugyanis, hogy a scriptor a folyóírás tintájával folyamatosan írja a főszöveget, s a később rubrummal beírandó betűknek, iniciáléknak (amelyek közé az imákat kezdő *O* is tartozott) kihagyja a helyet. Erre a következő műveletre aztán olykor-olykor, nem is olyan ritkán nem kerül sor. A WinklK. fakszimiléjén a helykihagyás világosan látható, az átiratban pedig az *O* szóletes zárójelben pótolva is van. Egyébként csaknem ugyanez a helyzet a Brigitta-imák GyöngyK.-beli változatában, ahol a tizenöt *O* közül az első kettőt színes tintával még beírta a scriptor, a többire azonban csak a kihagyott hely utal. – Nem tennék szóvá elütést, ha nem lenne véletlenül éppen értelemzavaró: a 15. lapon a Balázs Judittól vett idézetben a *kifejezett érzelem* helyett *kifejezett értelem* áll. Mint már korábban volt szó róla, az *o*(h) problematika az 5.

fejezetben ismét előkerül. Kár, hogy az itt felsorakoztatott illusztráló anyagból az Erdélyi Zsuzsanna és Tánczos Vilmos gyűjtötte archaikus népi imák teljesen hiányoznak.

A 2.5. fejezetben a LaskS. versnek minősítése kapcsán említi meg a szerző, hogy nincsenek benne írásjelek. A szövegmondatok határát sormetszet és nagybetű együttese, a tagmondathatárok a sorvég jelzi. (A jelenséget tárgyalja Keszler Borbála is; vö. 1995: 36.) Párhuzamként említeném meg, hogy a kódex többi szövegegységeihez képest meglepő írásjeltelenség jellemzi a GömK. 13. tételét is, amely versszerű, archaikus passiótörténet (benne a *Salve mundira* emlékeztető ritmussal, szófordulatokkal). Az írásjelek teljes hiánya egykori verssortördelés nyoma lehet, a sokszoros másolás miatt azonban a sorokra tagolás a GömK.-ben már nem realizálódik.

A ThewrK. és a LaskS. imájának összehasonlító nyelvi és stilisztikai vizsgálata sok eredménnyel jár. Többek között komplex filológiai módszerrel valószínűvé teszi, hogy a LaskS. *yde* [egh] szava (a latin *salus* által sugallt *üdvösség* helyett) a magyarban keletkezett variáns; feltehetőleg az ezt a szót tartalmazó egyéb kifejezések hatására kerülhetett a szövegbe. A Molnár kiválóan térképezi fel a nem /még nem /még nem egészen liturgikus imáknak a szóbeliségben csiszolódó, állandósult szó és kifejezőkészletét, az „imatéglákat”, a forrásról forrásra öröklődő szövegek bővülési tendenciáit. Legfontosabb ebben (nem feledkezve meg az adatok elemzéséről) a szemléletmód. Sok kódexünkben fordulnak elő latin, német, francia szövegváltozatokat is felmutató imádságok, s ezek összefüggés-hálózatának alapos feldolgozása még előttünk áll. Sajnálatos viszont, hogy a két szöveg több vonatkozásban eltérő grammatikai szerkezetének megvallatásával a szerző mostohán bánt, ez a szempont csak igen kis helyet kapott az elemzésben (46).

4. A Molnár Ferenc szép tanulmánya sok szövegahagyományozással kapcsolatos problémára irányítja rá a figyelmet. Legfőbb tanulsága azonban az, hogy ebben a hagyományozódásban elsődleges szerepe a **szóbeliségnek** van: háttérként, kiindulásként a különféle időből származó különféle források lejegyzett szövegei mögött a szóbeli hagyomány óriási erejét kell keresni. Ezt nemcsak középkori kódexszövegeink belső összefüggései, hanem a három-négyszáz évvel később – Erdélyi Zsuzsanna és Tánczos Vilmos által – gyűjtött archaikus népi imákkal való meglepő azonosságok, közös vonások is fényesen bizonyítják.

HIVATKOZÁSOK

- Erdélyi 1999 = Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Kalligram, Pozsony.
- Haimerl 1952 = Haimerl, F. X.: Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands. Karl Zink Verlag, München.
- Keszler 1995 = Keszler Borbála: A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. Nyelvtudományi Értekezések 141. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Reményi 1998 = Reményi Andrea: Az *Anima Christi* magyar kódexeink tükrében. In: Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. (Szerk.: Hajdú Mihály és Keszler Borbála.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke. Budapest. 163–66.
- Tánczos 1999 = Tánczos Vilmos: Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Haader Lea

Büky László: Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban).

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged 2002. 289 l.

Büky László előző könyvének (Egy vers szóhasználati háttere – Füst Milán: Szellemek utcája) ismertetését azzal a gondolattal zártam, hogy a szerző következő nagy feladata egy ezen a monográfián alapuló költői szótár (képszótár) összeállítása lehetne (Magyar Tudomány, 2001/9: 1140).

Nos, a recenziósnak ez az óhaja a remélhetőnél is hamarabb teljesült, mert jó fél évvel ezután már meg is jelent Büky László új könyve: Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban), amely nem egyéb – bár ezt a talán túl szerény cím mintha leplezni igyekezne –, mint az első magyar költői képszótár (költőikép-szótár?), pontosabban metaforaszótár.

A szótár anyagát a szerkesztő Füst Milán első három verseskötényéből (Válogatnod nem lehet, Athenaeum, 1913 vagy 1914; Az elmúlás kórusa, Amicus, 1921; Válogatott versei. Nyugat, 1934) gyűjtötte össze, mert véleménye szerint ezek tartalmazzák a költő „metaforikus szóalkotásának alapját” (7). Ez bizonyára így is van, hiszen Füst lírikusi életművének java része 1934-ben, a Válogatott versek közreadásakor már készen állt. Mégis fájjaljuk, hogy nem találhatjuk meg a szótárban a későbbi nagy versek, például az Öregség metaforáit: „Hol vagytok ó szemeim, kik oly áldottnak *véltetek* egy arcot”; „S hol vagytok fogaim, ti *vérengzők*, ...”; „S hol a kín és hol az áldás, amelyet most hiába keresek *eszelő* / utaimon”; „... s utána ledölni, / *susogni*. nem is neki, de a *holdnak*...”; „Hol vagytok ti mozgalmak és *fekete* átkok? Örök sietés? Hol a / *mohó* száj s hol a nevetésem? / Üristen, hol a nevetésem s a *tárgytalan* zokogás is: / Mikor *döngő* hajnalodások *vértelen* messzeségei! hányszor / Leborúltam a sötétben elétek!” (Füst Milánnak erről a nagy fontosságú verséről Fónagy Iván egy egész könyvet írt: Füst Milán: Öregség – Dallamfejtés. Akadémiai Kiadó, 1974). Reméljük, Büky László szótárának lesz újabb kiadása, és ebbe belekerülnek a most figyelmen kívül hagyott időszak metaforái is. Így az „alapok” után teljes képet kaphatnánk magáról az „épületről”, Füst Milán költői nyelvének katedrálisáról is.

A szótár tömör, mindössze háromlappos bevezető részből (7–9) és 277 oldalnyi szótári részből tevődik össze. A szótári rész több mint 4000 szócikket tartalmaz (ez a szám becslésen alapul, mert a szerző nem közöl pontos adatot a szócikkek számáról). A szócikkek felépítése a következő: a címszó a metaforát hordozó szó vagy egyik szó (a kéttagú metaforáknak ugyanis mind a két eleme külön címszó, például a *tűzpatak* metafora *tűz*-nél is, *patak*-nál is fel van véve). A kikövetkeztetett címszót (pl. a *sír* főnevet ezeknek a soroknak az alapján: „egyikök piros sipkával integet / S akkorát kurjant odafenn a hegyi temetőnél, hogy beledermed a lélek. / Ugy megkongatja véle, ami tátong”) az utána tett csillag különbözteti meg. A címszó után – kéttagú metafora esetében – az úgynevezett szótári alapalak, majd a dölt betűvel szedett idézet következik: ÉJSZAKA (fn) az éjszaka apáca *S a csendes, sötét apácára bízd magad, / Az éjszakára bízd elárvult leled*. Egytagú metafora esetén ilyen „alapalakot” nem ad meg a szótár, hanem a címszó után közvetlenül az idézet áll: LYUK *A szellemem szállt, szállt: míg nem gödörre lelem / A sötét föld színén és lyukra a tökéletes mennynek boltozatján*. A címszó végén a metaforát minősítő rövidítéseket találjuk: **kt** (kéttagú) vagy **et** (egytagú) **mf** (metafora), gyakran **megsz** (megszemélyesítés) vagy egyéb minősítés, például **all** (allegória), **szimb** (szimbólum), **szin** (szinesztézia) is. Ha van olyan köznyelvi szerkezet, amelyből a költői nyelvi alakulat származtatható, ez zárja a szócikket: FUTÁS az idő(k) futása *betelt az idők nagy futása kt mf* (← az idők járása). Minden szócikk az idézet forrásának megadásával zárul: itt Válv. 58, azaz Füst Milán Válogatott verseinek 58. oldalán. A szótár használhatóságát nagyban fokozná, ha a példa után meg lenne adva a verscím is. Így nemcsak azok tudnák gyorsan visszakeresni az adatot és annak tágabb szöveggörnyezetét, akiknek megvan ez a három muzeális Füst Milán-kötet (vagy a költő összes verse CD-ROM-on), hanem azok is, akik – mint e sorok írója – csak egy Füst Milán-összessel vannak felfegyverkezve.

A szótárban található metaforák száma kisebb a szócikkek számánál. Ennek egyik oka az, hogy a kéttagú metaforáknak, mint jeleztük, mindkét tagja külön címszó, a másik, hogy ha valamely metafora a három kötet közül kettőben vagy akár mind a háromban előfordul, az egyes előfordulások önálló szócikket kapnak. Például az ELPIHEN a lélek elpihen *édes lelked elpihenhet kt mf* szócikk egymás alatt háromszor szerepel (68), mert a vers és benne ez a metafora Füst Milánnak mind a három feldolgozott verseskönyvében benne van. Az ilyen azonos szócikkek összevonásával némi teret lehetett volna nyerni. Hogy ily módon mennyivel lehetett volna csökkenteni a szótár terjedelmét, azt nem tudom megmondani, de például az E betűben 18 háromszori ismétlődést találtam.

Már indokoltabb ugyanannak a metaforának a többszöri közlése, ha a címszóban és/vagy a szövegkörnyezetben árnyalatnyi, például helyesírási eltérés van. Füst Milánról tudjuk, hogy állandóan javíttatta, csiszolhatta verseit, így azok szövege kiadásról kiadásra eltér(het). A stilisztikusok, de még a helyesírás-történészek számára is valóságos csemege, ahogy a költő az *-ul* igeképzőt hol hosszú *ű*-ről rövidre (ELBORÚL – ELBORUL), hol rövid *u*-ról hosszúra (ELCSITUL – ELCSITÚL) változtatta (59). Nem az történt ugyanis, hogy az *-ül* képzőt a köznyelvi helyesíráshoz igazodva *-ul*-ra „javította”, hanem hogy mindig abban az irányban változtatta meg a magánhangzó időtartamát, amelyet a vers dallamának pontosabb „lekottázása” megkövetelt.

Igen tanulságosak a szövegkörnyezeti apró változtatások is. A SÍR (ige) két szócikkében például ezt olvashatjuk: *Ámde a halott az halkan sírt* (Váln. [= Változtatnod nem lehet], Elmk. [= Az elmúlás kórusa]), a Harmadikban, a Válogatott versekből vett példában viszont ezt: *Ámde a halott is halkan sírt*. (Talán nyelvhelyességi aggályból módosította a beszélt nyelvre jellemző témaismétlő, témanyomatékosító az névmást *is*-re, csakhogy így a mondat jelentése is megváltozott.) Az efféle mikrofilológiai „leletek” bőven kárpótolják a szótár forgatóját az ismétlődő szócikkek okozta (látszólagos) redundanciáért.

Végül legyen szabad egy-két szót ejtenem a metaforák minősítéséről (sőt metaforának minősítéséről) is. Büky László **egy-** és **kéttagú** metaforája nem esik egybe azzal, amit az iskolai stilisztikában *egyszerű*, illetve *teljes* metaforának neveznek. Például a *S a nedves réten sír a vízmadár* a szótár szerkesztője szerint **kt**, azaz kéttagú metafora, mert erre a „szótári alapalakra” egyszerűsíthető: „a vízmadár sír”. Az egyik tag a *sír* ige, a másik tag a *vízmadár* főnév. Ezt a hagyományos stilisztika úgy elemezné, hogy a *sír* állítmány a metafora (a képes értelmű szó), mert olyan alanya van, a *vízmadár*, amely a szó szoros értelmében nem tud sírni (ugyanígy József Attilánál, csak még merészebb megszemélyesítésként: „Hallottam *sírni* a vasat...”). Ez tehát úgynevezett egyszerű (implicit, in absentia) metafora, amelynek értelmét a szöveg összefüggéséből kell (lehet) kikövetkeztetni. Mármost azt, milyen lehet egy „vízmadár” sírása.

Olykor bizony még az is kérdéses, hogy egyáltalán metafora-e az, ami címszóként szerepel ebben a metaforaszótárban. Például ebben a versrészletben: *Ó régi éjszakák emléke – unalmas / Éjszakák fájó emléke* (56, az ÉJSZAKA cikkében) nem találok költői metaforát (az, hogy az *éjszaka* itt köznyelvi metonímia, mint a szótár helyesen jelzi is, más dolog). De hát, mint tudjuk, nemcsak a grammatikusok, hanem a stilisztikusok is viaskodnak, vitatkoznak egy-egy nyelvi megnyilatkozás helyes minősítésén.

Nem ez itt a lényeg. Hanem az, hogy fáradhatatlan szegedi kollégánk, Büky László megalakította az első magyar képszótárát, az írói szótár új változatát. Mégpedig egyedül, a szövegszerkesztést (technikai szerkesztést) is magára vállalva. Köszönjük meg neki, mert ez a szótár nélkülözhetetlen munkaeszköze lesz nemcsak azoknak, akik Füst Milán-filológiával foglalkoznak, hanem mindazoknak, akik a 20. századi magyar nyelv és stílus kutatói. Bízunk benne, hogy ez a példás szorgalommal elkészített szótár nem marad társtalanul, és idővel követik a többi nagy magyar költő, író képszótárai is. Azért írok *képszótár*-t, nem pedig *metaforaszótár*-t, mert érdemesnek látszik a hasonlatokat is feldolgozni. Különösen azoknál a szerzőknél, akik (mint Krúdy) gyakran előnyben részesítik a hasonlatot a metaforával szemben.

Az anyanyelv-pedagógia jelene és jövője

A közelmúltban megindult egy olyan verseny, és megalakult egy olyan kutatócsoport, melyek a múlt hagyományait folytatva az anyanyelv-pedagógia jelenét és jövőjét szolgálják.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerveződött **anyanyelv-pedagógiai kutatócsoportban** a tudományegyetemek és a főiskolák tanár-, illetve tanítóképzéssel foglalkozó szakemberei elméleti kutatásaikkal igyekeznek szolgálni azt, hogy a tantervekben célként megfogalmazott nyelvhasználat-központú anyanyelvi nevelés megfelelő elméleti keretbe foglaltassék. Az anyanyelv-pedagógia mint interdiszciplináris és multidiszciplináris tudomány az anyanyelvi nevelés elméletét és gyakorlatát, az anyanyelv-tanítók képzését hivatott segíteni¹.

Kutatócsoportunk az elkövetkező két esztendőben a kommunikációs nevelés különféle dimenzióival foglalkozik. Vizsgáljuk a kommunikációs nevelés tartalmát, céljait, feladatait; részletesen foglalkozunk az egyes részkészségek fejlesztésével, tantárgy-pedagógiai követelményeivel, módszereivel és gyakorlati típusaival. A korábbiaknál jobban figyelünk a kommunikációs nevelés humán tényezőire: a tanár-diák interakcióra, a tanár- és tanulótípusokra, a tanulási és a tanítási stratégiákra. Elemezzük továbbá, hogy a kommunikációs nevelés folyamatában milyen szerepük van a diákok affektív sajátosságainak, valamint a kognitív és a szociokulturális tényezőknek. Az anyanyelvi nevelés mindennapi gyakorlata is kihívást jelent számunkra, ezért célunk a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának a kidolgozása, mérések, iskolalátogatások szervezése is. Ebben a munkában szükségünk van a gyakorlók tanároknak, tanítóknak aktív közreműködésére és az anyanyelv-pedagógiával rokon, illetve az azt megalapozó tudományok eredményeire, ezért meghívtunk a csoportunkba vezetőtanárokat és neveléstudománnyal foglalkozó szakembereket egyaránt. A kutatócsoportban elkészült tanulmányokat egy önálló kötetben tervezzük megjelentetni.

A 2002–2003-as tanévben kéthavonta találkozunk, és minden alkalommal megtárgyalunk egy-egy újonnan született tanulmányt, ezt előzőleg minden csoporttagnak, továbbá két felkért bírálónak eljuttatjuk. Minden találkozáson programja lesz továbbá egy-egy olyan gyakorlati kérdés közös megvitatása, mellyel közvetlenül az anyanyelv-pedagógiai képzést segítjük, így például elemezzük az óravázlat készítésének, a hospitálásnak és az óraelemzésnek a problémáit. A szakmai programot alkalmanként egy-egy fakultatív program követi. Ennek keretén belül ebben a tanévben tankönyvkiadókat ismerünk meg, a következő esztendőben pedig anyanyelvi órákat látogatunk reformpedagógiai elveket valló iskolákban.

A decemberi találkozónkon Adamikné Jászó Annának *A szövegértő olvasásról*, februárban pedig Antalné Szabó Ágnesnek *A kommunikációs nevelés pedagógiája* című tanulmányát beszéljük meg. A decemberi program részeként összehasonlítjuk az egyes tanárképző műhelyek óravázlat-készítésének szokásait, a megbeszélést Benkes Zsuzsa vezeti. A februári találkozón pedig Tóth Beatrix olyan módszereket mutat be a kutatócsoport tagjainak, melyek a kommunikációs nevelés folyamatában az aktív, interaktív és reflektív tanulást szolgálják.

Kutatócsoportunk célja a már hagyománnyá vált **országos anyanyelv-tanítási verseny** előkészítése, valamint a versenyeken szerzett tapasztalatok elemzése és a tanulságok megfogalmazása is. Az első versenyt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszékének munkatársai rendezték még 2000 őszén öt tanárképző főiskola és hat tudományegyetem hallgatóinak részvételével. A második versenynek a Debreceni Egyetem adott otthont 2002 tavaszán. Szikszainé Nagy

Irma intézetigazgató és kollégái méltó körülményeket biztosítottak a nemes célokat szolgáló, kétnapos versengésnek. A zsűri elnöke az első versenyhez hasonlóan Benkes Zsuzsa tanárnő volt, tagjai pedig a résztvevő intézmények egy-egy anyanyelv-pedagógiai szakembere. Az anyanyelv-tanítási versenyben 2002-ben a következő diákok bizonyultak a legjobbaknak:

A főiskolások versenyében:

1. Szoboszlai Csaba (Nyíregyházi Főiskola)
2. Kulik Szilvia (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Kar)
3. Baranyai Péter (Berzsényi Dániel Főiskola)

Az egyetemisták versenyében:

1. Káli Diána (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
2. Harmath Artemisz (Károli Gáspár Református Egyetem)
3. Boross Zsuzsa (Miskolci Egyetem)

A tanítási versenyhez egy fakultatív program is kapcsolódott, ebben a résztvevő hallgatók megadott témáról egy-egy óravázlatot terveztek. Az óravázlat-készítésben a következő hallgatók jeleskedtek:

A főiskolások versenyében:

1. Cserhádi Andrea (Eszterházy Károly Főiskola)
2. Baranyai Péter (Berzsényi Dániel Főiskola)
3. Kulik Szilvia (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Kar)

Az egyetemisták versenyében:

1. Béres Bernadett (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
2. Szemán Eszter (Debreceni Egyetem)
3. Harmath Artemisz (Károli Gáspár Református Egyetem)

A soron következő anyanyelv-tanítási versenyt a Berzsényi Dániel Főiskola szervezi Szombathelyen 2003 tavaszán. A tanítási órák kiemelt témája a kommunikációs ismeretek tanítása, a kommunikációs készség fejlesztése lesz. Mivel a tanítási verseny felkészítő tanárai egyben kutató-csoportunknak is tagjai, tervezzük a tanítási verseny videóra rögzített óráinak elemzését, a tanulságok megfogalmazását.

Mind az anyanyelv-tanítási verseny, mind az anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport tevékenysége egyazon célt szolgál: az anyanyelvi nevelés és a tanárképzés segítését, az elméleti és a gyakorlati kutatások közötti összhang megvalósítását. Az anyanyelv-pedagógiai elmélet és gyakorlat művelőiként együtt próbálunk tenni valamit azért, hogy a kommunikációs nevelés hatékonysága fokozódjon, hogy az anyanyelvi nevelés mind tartalmában, mind szervezeti kereteiben a társadalmi igényeknek jobban megfeleljen. A múlt értékes örökségeit megtartva és továbbfejlesztve kutatjuk a jövő ígéretes lehetőségeit. Magunkénak valljuk Szemere Gyula több évtizeddel ezelőtt megfogalmazott gondolatait:

„A múlt és a jövő így harmóniában formálhatja a jelent.”²

JEGYZETEK:

1. Bárdos Jenő 2000. Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata. Nemzeti Tankönyvkiadó, 17. p.
2. Szemere Gyula 1971. A magyar nyelvtan tanítása. Tankönyvkiadó, Budapest, 5. p.

Migé

HB.: „Ef o3 gimilfnec wl keferuv uola vize.
hug turchucat *mige zoco3tia vola*”

A mige zoco3tia vola értelmezési kísérlete:

Bárczi Géza *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése* (1982: 124–5) című művében a *mige* eredetéről azt írja, hogy az többszöri alakváltozással fejlődött lativusragos helyhatározószóbból igeekötővé. A fent idézett részben is igeekötőnek tartja. A *mige zoco3tia vola* szerkezetet a latin imperfectum de conatu mintájára 'majdnem megszakítá, majdnem megszakasztotta'-nak értelmezi. Vagyis úgy véli, hogy a folyamatosságot kifejező *szakasztja* ige és a befejezettségre utaló *meg* igeekötő együtt szereplése (úgy, mint bizonyos esetekben a latinban) a cselekvés megkísérlését, majdnem megtörténtét adja vissza (vö. A. Molnár 1985; D. Mátai 1991).

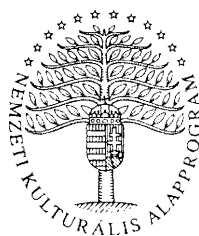
Azt hiszem, ebben az esetben nem szükséges idegen nyelvi példára hivatkozni, hiszen ha sorjába vesszük a HB. szövegének igéit, azok egyetlen kivétellel igeekötő nélkül állnak, jelentésük mégis – értelemszerűen – befejezettséget is mutat: *teremtette* = 'megteremtette', *mondta* = 'megmondta', *tiltotta* = 'megtiltotta', *felelte* = 'elfelelte' stb. Ezekből azt látjuk, hogy igeekötőt akkor még nem használtak, anélkül is lehetett befejezett az ige. (Ez az igeekötő-nélküliség az ÓMS.-ra már nem jellemző.) Az világos, hogy nem fogadható el a címben jelzett összetett mondat következményes mellékmondatának szó szerinti jelentése, hiszen nem vett ki az emberi faj.

Értelmezési kísérletemben abból indulok ki, hogy a *szakasztja vala* igealak ebben a formájában, tehát igeekötő nélkül is befejezett, azaz 'megszakasztotta' jelentésű. Ez elé járul a szövegben a *meg* igeekötő, amely szerintem a mai *meg-meg(szakasztotta)* ige igeekötő-kettőzéséhez hasonlóan gyakorítóvá teszi az igét. Eszerint tehát a HB.-beli *megszakasztja vala* múlt idejű igealak ismétlődő cselekvést fejez ki, azaz 'megszakasztgatta' jelentésű. Ezt a *mar* szinonim ige megfelelő alakja is kifejezheti: *megmarasztgatta, megmardosta*.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1987. *Mige zoco3tia vola*. *Magyar Nyelv* 397–403.
Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Budapest, 1982.
D. Mátai Mária 1991. Az igeekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. 433–41.
A. Molnár Ferenc 1985. *Mige zoco3tia vola*. (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 1.) *Magyar Nyelv* 442–53.

Gaál Imre Péter

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512-13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I-IV. + Mellékletek Bp.-Zalaegerszeg, 1991-1998. 3600 Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I-VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995-1999. I-IV. kötetenként 2500 Ft., V-VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
T. Somogyi Magda: Toldalékszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.
Radócné Bálint Illdikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.